

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

M

M

M

M

M

M

M

M

M

M

M

CHIGAN

M

M

M

THE UN

M

M

M

CHIGAN

M

17.1

CRITICA.

eodem cod. ma. sive ab Alschefsky
 ve pro Alschefsky institutis
 um erat; ex eisdem schedis
 per rell. libros nonnullas
 es a Beckero excerptas et
 lem collatione discrepantes
 de ipso codice hoc prae-
 mo reliquisque huius de-
 licibus breviter dixi vol. I.
 I. hic addendum est eod.
 um (P) saec. VIII lre-
 bus scriptum praeter la-
 dam prioris lib. XXI et
 lib. XXX partienas
 me decada inde a voce.
 13 'salute esset certa-
 d verba lib. XXX, 3, 2
 'carthagi' sic, prima
 riptura, quae una ge-
 um recensionis prae-
 um, variis manibus
 a tamen ut prima
 vix ab ipso libra-
 ta esse, ab altera
 non ubi vis satis
 i. Lubentissime
 collationem et
 od cum adno-
 nes defende-
 od specimen
 exhiberem,
 XXI partem
 proposui;
 iliora inde
 la. ad Po-
 pius cu-
 nspiret
 etinu-
 im (M)
 : uter-
 niver-
 rtino
 do-

TITI LIVI
AB VRBE CONDITA
LIBRI.

EDIDIT

MARTINUS HERTZ.

VOL. II. PARS I.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

LIPSIAE MDCCCLX.

878

L5

H58

V.2

Gen. Lib. - Tanager
1-26-60

ADNOTATIO CRITICA.

MARTINUS HERTZ
ALFREDO FLECKEISEN S.

Tibi, vir doctissime atque amicissime, laborum meorum in Gellio et in Prisciano recensendis atque emendandis positorum fido egregioque olim socio, lubens merito hoc volumen eo ipso die do, dono, dedico, quo tu ante hos sex annos elegantissimam tuam de veterum poetarum Latinorum reliquiis apud Gellium servatis ad me misisti epistulam. neque ipsa haec studia Liviana ope tua omnino caruerunt, cum pro constanti tua erga me benevolentia observationes nonnullas a te partim ipso institutas, partim olim excerptas mihi transmiseris. eodem vero nomine gratiae mihi agenda sunt et Mauricio Hauptio et Guilelmo Weissenbornio, qui sua de nonnullis locis iudicia benigne mecum communicaverunt. adiutus praeterea sum Gustavi Beckeri beneficio in tertiam hac decade Livianam recensendam altero exemplari collationis librorum XXIII—XXVIII cum cod. Puteaneo ad ed. Weissenbornii Teubnerianam ab ipso institutae; altera eiusdem v. d. collatione usus erat Weissenbornius eamque ad calcem voluminum V et VI editionis Weidmannianae a se procuratae textus sui rationibus accommodatam proposuerat. utraque collatione inter se comparata vidi quam sollerter et quam r
giose uterque v. d. opera sua f
tus sit: raras enim et plerum- c
satis leves discrepantias in- v
; quas ut enotarem singulis l
onibus collationis meae a
senborniana dissentientibus
iscos apposui. per libros XXI
III et XXX collationibus

eiusdem cod. ms. sive ab Alscheffskio sive pro Alscheffskio institutis utendum erat; ex eiusdem schedis etiam per rell. libros nonnullas lectiones a Beckero excerptas et ab eiusdem collatione discrepantes enotavi. de ipso codice hoc praestantissimo reliquisque huius decadis codicibus breviter dixi vol. I. p. XXXVI. hic addendum est cod. Puteaneum (P) saec. VIII literis maioribus scriptum praeter laceras quasdam prioris lib. XXI et posterioris lib. XXX particulas continere hanc decada inde a vocc. lib. XXI, 41, 13 'salute esset certamen' usque ad verba lib. XXX, 38, 2 'indutiae quae carthagi' (sic). prima eius codicis scriptura, quae una genuinum ac firmum recensitionis praebet fundamentum, variis manibus correctata est, ita tamen ut prima (P pr. corr.), quae vix ab ipso librario videtur profecta esse, ab altera (p) Beckero teste non ubivis satis tuto possit dignosci. Lubentissime totam optimi libri collationem et ipse addidissem: quod cum adnotationis huius rationes defenderent, ut iustum aliquod specimen scripturae Puteanae exhiberem, plenam eam per libri XXI partem in codice superstitem proposui; per reliquos libros notabilia inde excerpti tantum non omnia. ad Puteaneum, ita tamen, ut saepius cum alterius manus lectione conspirent, proxime accedere Colbertinum (C) saec. XII et Mediceum (M) saec. XI inter omnes constat: uterque passim olim collatus est, universa vero varia lectio ex Colbertino non nisi per lib. XXX partem posteriorem a Millero in usum Alscheffskii et per libros XXI—XXIII ab Alscheffskio enotata est, ex Medi-

M

M

M

M

M

M

M

M

M

M

M

CHIGAN

M

M

M

CHIGAN

M

M

M

CHIGAN

M

✓

1

VR

MA

OFFIC

TITI LIVI
3 VRBE CONDITA
LIBRI.

EDIDIT

MARTINUS HERTZ.

VOL. II.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

LIPSIÆ MDCCCLX.

LB

TITI LIVI
AB VRBE CONDITA
LIBRI.

EDIDIT

MARTINUS HERTZ.

VOL. II. PARS I.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

LIPSIÆ MDCCCLX.

I. P. Gr. quae incerta in maius vero ferri solet *Walchius* comm. crit. p. 22 sq. | percepta em *Walchius* l. l. p. 23. | inanimaque *Laur Valla* | 10. vim] uiam c. | XXXIII, 4. per diuersa rupibus] *Balthorus* em. *Liv.* p. 66 sqq. | peruersis rupibus libri tantum non omnes (*Walchius censor* act. lit. *Lips.* 1815, 905, 1637 sq.) diuersis rupibus c. (*Ful 2*) *Kreyenigum* per diuersa o rupibus *F. C. Wolfstus* per transversae rupis *I. P. Gr.* diuersi rupibus *Walchius* em. *Liv.* p. 11 sqq. adversis rupibus *Klanius* progr. l. p. 15 sq. | iuxta inuia ac devia] libri (*Walchius censor* l. l.): iuxta ad inuia ac devia v. d. act. lit. *len.* 1811, 19, 150 iuxta in inuia ac devia *Balthorus* l. l. iuxta inuia ac devia *Walchius* l. l. iuxta per inuia ac devia *Klanius* l. l. per iuxta inuia ac devia *Ingerslevius* | 5. quoque tendente] *Frankenmuis*: quoque tendenti c. (*Voss.*) cuique tendenti *MC* cum *rell.* fere omnibus | 6. equi] et equi *C. Alsch.* & quis *M* equis m. | 7. deruptaque] *Turnebus*: deruptaque | maximo *C.* *Duturus* | devolvebantur] m. (*teste I. P. Gr.*) *rell.*: 1 (i. a. nr) post onerib. *M*; del. *I. P. Gr.* | 9. suis] *Laur. Valla* quis *MC* equis m. | 11. capto cibo ac pecoribus] scripsi at sic, ut postea vidi, *I. H. Vossius* l. l.: captivo ac pecoribus *MC* *rell.* fere omnes captivo cibo ac pecoribus *Conr. Heuningerus* captivo & ac pecoribus vel captivis pecoribus vel captivo pecore *I. P. Gr.* captivo frumento ac pecoribus *G. H. Martinus* (v. *Kreyenigum* l. l. p. 18 sq.) *Strothius* captivorum pecoribus *Laur Valla* captis ibi pecoribus *F. C. Wolfstus* | nec a montanis *Balthorus* | nec montani proelio (proelio *Laur Valla*) percussu nec loca (*Cant. c.* magnopere impediabant *I. P. Gr.* | primo [impetu] *Balthorus* | XXXIII, 4. aspernandum ratus] *C.* aspernandos | in composito c. (*Cant. Voss.* m. alt.) | 5. sollicitus c? add. *vett.* 'Madvig' *teste Ingerslevio* | 8. demittere] c: dimittere | 9. interrupto] *Glareanus*, *I. P. Gr.* erupto *MC* perrupto c? *Sigonius* | una em. *M m. pr.* | XXXV, 2. praegrosal

Lipsius | 3. praecipitosque *Lipsius* at sic vel et praecipitos *Crenarius* praecipue *I. H. Vossius* l. l. | praebant] *Moguntini*: praecodebant *C* praecodebant *M.* | 4. valles] callos *Lipsius* | 9. tam] 'Fort. iam' *I. H. Vossius* l. l. | summum] *I. P. Gr.*: summo | 12. lubrica] c: publici *MC* prupta c. | et iumenta et homines c. | XXXVI, 1. rectis saxia, ut aegro] *Laur. Valla*: rectis ac aliis in aegro (aegro m) *M*; praet ras.

quidam *C* oroctam quid aegro o rectis ac si istud aegro c rectis ut aegro c (*Loc.*) | tentabundus manibus, retinensque inter al. *Klanius* l. l. p. 18 | 2. in pedum mille] *Laur. Valla*: impeditus dum ille *M* impeditus ... ille *C* impeditus cum illo c impeditus in spirandam ille *M m.* tort. | longitudinem *Whitakerus* course of *Hannibal* ascertained II, 126. | 3. cum velut] c? add. *vett.*: velut sq. ras. *C* vel cum *M* veluti cum *M m.* tort. c. | 5. intactam] cf. *Rauchensteinus* l. l. p. 12 n. 3. intacta *Cramerius* | 6. tabem] c (*Lipsius* lib. quidam ms. ap. *Kreyenigum* l. l. p. 21) *I. P. Gr.*: labem c *M* in tort. c lanem *MC* | 7. via] *H. Sappius* ap. *Ww*: ut a *MC* ita *Hf.* | pedes] *Drak.*: pede ac libri pedem *I. P. Gr.* | laevi *Klanius* mannos *I.* 98: | 7 sq. varia *A.* | temptarunt ac veteres inipp. a *Drak.* alati ac roce, *Walchius* em. *Liv.* p. 88 sqq., cui addo *Conr. Lips.* act. lit. 1815, 1841 sq. ac adn. *Heuningeri*, *Balthorus* em. *Liv.* p. 67 sqq. *F. C. Wolfstus* v. *Kreyenigum* l. l. p. 21 sq. *Klanius* p. 15 sq. *Wa* cf. etiam *W* act. ant. 1837, 1204 sq. | 8. etiam iam] in loco desperato temptari: et iam tam *Mc* etiam tamen *Cs* prob. *Handio* *Turnell.* II, 564 etiam tum add. princeps etiam (tum) *F* et etiam *Wa* in tabe (vel per tabem ci. *W.* | infirmam *Turnebus*, 'mai Madvig' *Ingerslevius* | conitendo c? cf. *Lipsius* ap. *Kreyenigum* l. l. p. 22 *Tan. Faber*: continendo | XXXVII, 5. apricosque quosdam] *W*: apricos quosdam *M* apricos ... quum (quo oras. f) *C* apricos magis quam s et apricos quosdam *Cant.* c | 6.

data. triduo inde Ww. [et iam] M. I. P. Gr.: eciam C iam et Creniorius [XXXVIII, 3. me moveret M m tert. c. 4. — in Italia magis] Conr. Hermannus obs. crit. Lep. 1839 p. 27 sq. Alsch.: in Italia magis C in Italiam magis M in Italiam magis add. ante Alsch. [verisimile est] Laur. Valla. verisimile ē MC; cognatum de verisimilitudine est [e Taurinis] Lepus et sic olim W cf. ant. 1837, 1206 sq. Rauchensteinium l. l. p. 15 n. 3: taurinis MC taurini e taurinique M m. tert. [Taurini. . . proxima gens erat in Italiam degresso. Id quum post Taurini voc. semigalli excidisse censens Modestinus ap. Ing. Taurinis, quae Gallie proxima gens erat, in Italiam degresso. Id quum I. P. Gr. Taurini Galliae proxima gens erat in Italiam degresso. id cum Ww [in Taurinis, quae Gallie p. g. e., in Italiam degresso — id quum — montani appellant. — peropportuna ad principia rerum, Taurinis, (c. sq. §. 1) Housingerus [no Galli proxima gens erat] scripsit: ne Galli proxima gens erat M. (certe no erat) Galli proxima gens erat in Gallie proxima gens erat mut. O Gallie proxima gens erat M. m. tert. quae Galliae proxima gens erat Cant. ea aut haec Galliae proxima gens erat coni. Wt. [degressum] Drak.: digressum Lepus digressum libri [6. ei] I. P. Gr.: et [7. dicere transisse] e Lipsius, Bekkerus: diceret transisse C diceret transisset M. [Salyas] et Ww: Salyas vel Salasas Lepus saltes M saltes CM m. tert. roll. [si duxerit C deduxerunt e deduxerunt e? add. vett. deducturi erant Hf. [9. ulli Seduni vel Veragri I. H. Vossius l. l. [Seduni Veragri] vel Redunoveragri vel Seduni et Veragri I. P. Gr., Seduni vel Veragri] dus: sed uno vel acri [a deo] A. Cuperus: ad eos (Lev b) ab eo roll. ab deo Drak. [XXXVIII, ant om. s: erat [erat . . . taboquen, e . . . movebant Wa. [8. et ut in] ctus op. Wt. [4. volentes] I. P. cf. W ant. ant. 1837, 1017 Bon. [vocatantis Bon. e p. 9 sq.): no-

lentis [veniebant] e: veniebat [5. et iunxisset] Alsch.: iunxisset MC iunxissetque e ac iunxisset coni. Wt. [6. incertos] e Bas. a: incertus [presentes M m. tert. presentem e Cant. e. [7. sicut Wenus ad Toc. Agr. p. 97. [9. Hannibali, Hannibal] I. P. Gr.: hannibali MC hannibal e. [10. (adhortandorum militum causa) Lepus [XXXX, 1 Galliam M m. pr. [4. voluntarius Kiebus mem. I, 96. [7. (duabus — amnis) Kleinus l. l. p. 20 sq. [quo] Hf. cf. num. Mon. XXVIII, 808 sq.: qui MC al. quum (sic vel cum e) et quod I. P. Gr. quia Alsch. [qui plures — supervint] Gruterus (qui constat ad oram scriptum fuisse quod plures Poeni etc.) et sic post alios multos edidit F. C. Wolfstam prob. Kreyssigius l. l. p. 24 et W. o. oct. ant. 1837, 1206 sq., Codatus mem. I, 98 nov. lect. p. 98. [duplo ante plures fort. excidisse constat Strothius [(paene) vel plane (hoc certe secundum Lipsium v. Kreyssigium l. l. p. 24) Ph. Rubenius, I. P. Gr. sane I. H. Vossius l. l. [(hominum) Lepus, qui per sqq. frequenter passim inania codd. mut. ope expungens, passim genuina immutata edidit obelo utitur v. Kreyssigium l. l. p. 24 sqq. [torpida Lepus, ut tacitam impostorem Rudium [10. habetis M Wat. [quam ne] e (Lev. b Gaertn.) Drak.: ne cum quam ne Cant. nec unquam MC nequiquam M m. tert. [XXXI, 4. immodum CM. [neque] atque coni. Drak. om. e Sigonius [(progresso ulterius)] ulterius progresso add. proposuit Ww, si alterum membrum or. post erat exciderit cf. Hf: om. libri [erat om. e Sigonius [5. declinaret Eichhoffius animadv. gramm. et crit. III, 3 sqq. [9. qui decedens Sicilia] mer: qui decedens sicilia. (m. erat.) M qui decedens sicilia qui Cant. e qui decedens siciliam qui C qui decedens Sicilia, qui e (Lev. 1) 2 add. vett. [13. inde e saluta esset iam integer est P. [14. possione P. [15. est obtandum PC est optandum M. [16. agitot] M: agitotot PC. [XXXII, 1. exorotum P. [ocquis, ei] e (Pul. pr.): etquis [equi P. [2.

delecta] *c*: delecta | quam fortunam PC m. pr. | 3. et ut] vel ut *Laur. Valla* et] alacher P. | 4. his PC. | XXXXIII, 1. Cum] Quam *c* (*Gaetn.*) I. F. Gr. cf. W act. ant. 1847, 1019 sq. Hm XXXIII, 804: dum | aliquod P. | 2. extemplo P. | 4. maiore distinctione post circumdederint sublata voce dextra — claudunt et nullum — habentibus *idem* mutare iubet *Kleinus* I. I. p. 21 sq. at v. W ann. phil. 67, 178 | lenaque P. | maria [viat] com W. | claudunt [iter] *Kreysigius gloss* Liv. s. v. habere, al. v. ap. *Drak.* | habentis vel habentes *Doujatius*, I. F. Gr. A. *Perizonius* | circa] contra *c* (*Berol.*), I. *Perizonius*, *Iac Gr.* | maior ac *c* edd. vet. *Fabrettus* | 5. et] at *Lipius* | anphora P. | 6. ac] ad P. | praetia P. | omnes P. | 9. opere praetia PC. | 11. difficile PC. | sepe P. | 11 sq. suntunam P. | 13. utut P. | hoc P. | 14. tironae P. | 15. annae P. | prope natum] *Laur. Valla*: prope notum M probe notum PC. | desertorem P. | 17. sepe militarem P. | 18. tum] C: cum | laudastis m | ame] Cant: me | donastisque M donastis C Cant | alumnus] C: alumnus PM alumpnum Cant.; totum h. l. restituit *Alb. Rubenius* | in] e *Lov.* 4: om. | acie *c* | XXXXIII, 1. quodcumque P m. pr. | 2. cum patriam P cum pro patria vel cum propter patriam Ww com. W. | 3. argentis P. | 4. accendat *Lipius* | stimulet *Lipius* | dolor iniuriae *Lipius* | 5. cum quibus pacem] *c*: quibus pacem] censet] *c*: censent | 6. ad] eis com. *Crevierus* at eis com. Ww; cum ante vel ad (i. e. at) ante? | (ad Hiberum est Saguntum.) Ww om. *c* (*Lov.* 5.) ad Hiberum et Saguntum *Freudenbergus* ann. phil. 71, 726 sqq. | 7. adimis] P m. pr. adimit MCp adimis? [adimis] Ww2 ademisti? [adimis] Hm XXXIII, 808 | adimit: etiam in Hispanias et, inde caesaro, in Africam transcendet. transcendet *Freudenbergus* I. I. | spanias P | africa P | transcendens C transcendet *c*. | transcendes] I. F. Gr. transcendisse | usquam] *c*: unquam | et unquam nobis ratio-

tum esset *Ienickius* ap. Wt. | vindicamus I. F. Gr. | 8. habet P. | quos *c*. | tata] *c*: tota PMC tota | adubitabit P m. pr. titubabit *Ienickius* ap. Wt. | 9. bene fixum unci inclusi cf. vv. ll. *Drak.*, quos dillographias suspicionem movent | omnibus, si destinatum Hf, B. *Snappius* ap. Ww. | nullum] non telum G. H. *Martinus* (v. *Kreys.* I. I. p. 27.) | incitamentum] *Laur. Valla*: contemptum PM contentum c conoeptum *c* contentu sui post *Graevius* (v. infra) *Martinus* momentum I. F. Gr. hortamentum F eo telum *Iac. Gr.* enim telum P. C. *Wolffius*, *Alach.* eo contemptu telum ci. W contentu mortis telum *Strothius* contemptu vitae telum M. *Hauptius*; erat cum cogitare de concitamentum, quo voc. L. *Seneca* uatur de ira III, 9, 2. | contentu ad vincendum hominem (hominem om. *Paul.* 2) *c* (*Paul.*) vitae contentu ad vincendum homini telum *Hausingerus* | contentu ... acius telum datum ed. *Camp.* contentu sui ... acius telum datum *Graevius* | XXXXV, 1. hiis P. | ponte] m: pontem PCM | 2. quingetis P. | 3. Victumulis] *Strothius* cf. P. *Lachmannus* de font. Liv. II, 92. 94 *Kreysigius* mel. II, 27 Th. *Mommienus* d. nordetrusk. Alphabets (Mith. d. ant. Ges. z. Zürich VII) p. 251 adn. 110. | 4. maharball adque P. | instare] *c*: inspectare PCM. | praenuntiat PC. | 5. maluissent ei C maluissent eis *c*. | 6. rediere P. | mutata P. | uellet PC. | 7. quodque P. | dominos] Me: domino PC. | 8. praecatus PC. | et om. *Bae.* a: et | 9. potiendas P. | XXXXVI, 1. hautquamquam P. | 2. et examen] *c*: examen | consoderat ex cosoderat pr. ut vid. m. corr. P. | 3. ex propinquo copiasque] I. F. Gr.: ex propinquo copias *c* ex quo propinquo copias PCM exque propinquo copias *Laur. Valla* ex loco propinquo copias *c* *Petrarca* exque loco propinquo copias *Muratus* ex loco propinquo, copiasque *Kleinus* I. I. p. 22. | 4. densior] *c*: densor PC. | equorumq; *c* et equorum W, at cf. *sund. act. ant.* 1847 p. 1009 et 1018.

et ipsam adn. ed. w. || moriens P. || pulvis] p: pulsus P. || ad] c et teste I. F. Gr. PM: om. PC teste Alsch. || 5. annibal P. || 6. inter subsidia om. Cant., del. Iac. Gr. || —. ad secundam aciem] Heusingerus: ad secundam aciem. vg. ac secundam aciem. praeunte quodammodo Iac. Gr. ci. Drak. || aliquandiu PC. || praemi P. || ad pedes] I. F. Gr.: ad des P anceps p rell. || ad pedes — iverat] ea pugna desierat ci. Wt. || venerat] I. F. Gr.: iuerat P erat rell. || 7. his PC. || propulsatum s. || 8. erat C. || paenes Cp aenes P. || 10. et fama] m al.: sed fama || optinuit PC. || XXXXVII, 1. quo] cm: quod PCM quo id W act. ant. 1837, 1207. || (et) equitatu H. Sauppius ap. Ww. || alpes quae P. || 2. ticinio P m. pr. || adque P. || traicerent I. H. Vossius l. l. p. 270. || 8. ad dc coll. Pol. III, 66 I. F. Gr.: ad haec, quod potius ex ad dco (ad aec) videtur ortum esse PM ad hec C haud c. || moratus c. || ripa Padi] I. F. Gr.: rapadi P ripa p rell. || labentem PC. || 4. trasnasse p tramnasse P. || annibalem P. || 5. namneque] s: namque PCM s neque s. || ut iam tuetur Walchius em. p. 86 sqq. || et] sed PC. || fuerunt] s (Gud.) I. F. Gr. 'Madvig' ap. Ing.: fuerint PC s fuerant s. || 6. potiores] c: posteriores PC. || ratem PCM. || 7. circa] citra Moguntini || dies] c: die PC cf. Gell. VIII, 14, 25 C. L. Schneideri gramm. Lat. II, 1, 356 sq., Hf ad h. l. adn. || 8. aciem P. || XXXXVIII, 1 sq. vocc. gallis facta est ad duo iterat P, alterum gallis facta est del. p. || 2. accessos P pr. || dimissit p dimissis P. || 4. gauis P pr. || treuiam PC. || iam in] s (Lov. 3): iam P s in CM s. || collisque] Alsch.: collesque Valla colusque P locusque CMP. || equiti] s Valla: equites || 5. praede P. || 6. praetio P. || 7. iactati] Dou-
intus, N. Heinsius: iactanti PM iac-
nti' Ciactantis s. || 8. uictoriae-
uaestri P. || diessexcipiebat P. || 9.
raetio P. || Dasio] I. F. Gr.: dasiro
M datipro m dati p. r. C. datis p.
e. || tribiam P. || XXXXVIII, 1.
uiam P. || 2. liparas] c: liparias
JM Bött. p. 75 ad Liparas Iac. Gr. ||

ad om. s? Bas. a. || 3. ab] ad P pr. || operiens PC. || 5. lylibei P. || tem-
pestatem P. || ad egatisp degatis P.
|| 6. sicut haudita P. || praescribit
PC. || monetque ut — teneret] M
teste Drak. s: monetque et lylibaeum
firmo tenere (tenerae P) PC monet-
que — tenere s cum Lov. 4 monetque
et — teneret s cum Cant. monetque
et suadet... tenere W. || 7. et circa
a praetore] m Sigonius cf. Schade-
bergium ann. phil. suppl. I, 422: et
circa praetore PM et circa praeto-
rem Cs et a praetore circa Wa, Mad-
vigius ap. Ing. a praetore et circa
Ww et circa Handius Tursell. II,
60 sq. H. Sauppius ap. Ww. || ad ci-
uitates] s (Handius, Ww): a ciuita-
tes m a civitate PCM civitates H.
Sauppius, Ww, Madvigius || tribuni-
que suos... intendere] H. Sauppius:
tribuni — ubique suos... intenderent
sq. usque ad faceret parenthesi in-
cludens Bött. l. l. cf. W act. ant. 1840,
91 sq. || suos] qui c qui suos s W cf.
act. ant. 1837, 1196 sq. Madvigius ||
intenderent libri || teneri] tueri H.
Sauppius teneretur F. C. Wolffius
tenerent Kleinius l. l. p. 23 sq. totum
h. l. multis conii. pertemptans || para-
tum bello] F. C. Wolffius, Hf: appa-
ratum belli PC adparatum belli
Bött. l. l. Alsch. ad apparatus belli
s? edd. vett. apparatu belli m H.
Sauppius apparatus belli c instruc-
tum apparatu belli ci. Ww cf. ann.
ph. 67, 186. || coacta PCM. || ciuaria
P. || 8. ne quid s Sigonius, Madvigius;
pro praecedente et tum vel (et) cum
Drak. vel ut cum H legendum esse ad-
monet Ww. || oram] p: moram PC. ||
qui] (qui) vel uti (sic H. Sauppius) I.
F. Gr. qui erant s Walchius em. p. 89. ||
aduentante P. || classem missi.] Ww:
classem simili PC s classem signum c
classem. simul s (sic H. Sauppius)
classem dimissi. Hf classem missis.
Madvigius; erat cum de classem [mis-
si]. simul cogitare || 9. de] ide P pr.
|| moderati Haenischius progr. gymn.
Ratibor. a. 1832 p. 5. || lylibaeum PC.
|| 10. et extemplo Wa. || datum ex
(al. e) speculis signum] s: datum ex-
speculis M datum e speculis C alla-
tum ex speculis ci. Wt, act. ant. 1847,

1010. | opido PC. | innanibus P. |
 11 haut' c. aut PC. | se] cet P pr.
 [armientia P pr. | aptandaque P. |
 12 recipere P. | 13. detrectauero] c:
 detrectabere PC. | L. 1. romanus
 PMC pr. romani c. | 2. et alio P. |
 nabiumque p nationumque P. | 3. ad-
 fatum] c cf. *adu. Drak. et Bau. p.*
76 adfatum minus | militom PCM.
 | hautquamquam P. | animo aduer-
 sum P. | suis auxil P pr. | 5. capti
 c. d' r. *Muriquam op. ec. II, 221.* | 6.
 nobiles p d' classis iterat P pr. | 7.
 messabat erant P meonana ierant
 C' u] c. *Loz. 1. 2)* cf. *intpp. ad c.*
6, 3 | 1. (post erant om., I in L mut.)
 | 8. ornata armataque] ex *Aleth.*
 c. armata ornataque scripti: or-
 nataque PC ornata c. | regiam
 P. | exercitum P. | praecatusque
 P. | quo c. ut quo PCM r. utique,
 quo *Rw. et Wt.* | 10. esse] m: esse
 PCM se c. | praecitum PC. | ly-
 libaeo PC. | 11. qui P. | lylibaeum
 PC. | classe P. | lylibaeum PC. |
 accipere P. | 12. lylibaeocochie-
 ronem P. | 2 d' io PCM. | milibus P.
 | a praetore] Cp. praetore P cf. *W.*
act. ant. 1847, 1008 sq. | 4. depula-
 tioque tuu nienai PC. | 5. excensio
 PC. | uiuouensem PC. | 6. dimi P.
 | maris P pr. | uibonensem C bibo-
 nensem P. | 7. exercitum P pr. |
 coniugatur P pr. | LII, 1. romano-
 rum P. | 2. uno *Cruvius una Sigo-*
nae | *manut. id. vetl.: et minutus*
PM emmutus *Cpm* dominatus *Wa.*
Aleth. communis *Drak.* aeger et
 minutus *Hf.* mallebat P. | 3. uic-
 tor spectantes P. | 4. mouerint
 PCM. | 5. milia P. | popul'ri P. | 6.
 consules] *Lz. et a, Drak.: consulem*
 | 7. utilia] c. *Wt.* ob utilia *Cp* obi-
 utilia P. ut alia c. *add. vetl.* | abole-
 visent] *Aleth.* absolentissent PCM
 obsoleuissent c. | 8. primos qui
 eguissent *I. F. Gr.: primosque qui*
coissent PCM primos quosque qui
 eguissent *Aleth.* primos quicumque
 eguissent c. *Wt. act. ant. 1847, 1008.*
 | 9. cum collegam cunctantem PCM
 cum uidet coll' gā cunctantē c. | 10.
 caruia P. *(scilicet Gr.) C.* | ignauisset
 P. | 11. sequentes cedentesque
 cum] *Aleth.* sequentes cumque PC.

sequentes quocum e sequentes
 quacumque (M?) vel quacumque
 vel quocumque r sequentes quam-
 quam *Aldus* sequente quamquam
Lipsius, Jac. Gr. cedentes sequen-
 tesque quamquam *I. F. Gr. Pr.* *Sun-*
cius sequentes cedentesque quam-
 quam *Hausingerus* cedentes sequen-
 tesque cum *W. act. ant. 1837, 1207 sq.*
ann. ph. XXXI, 195 (— sequentes ce-
 dentesque — cumque idem *act. ant.*
1847, 1000 cf. *adu. Hf.* sequentes
 utrimque cum id. *I. I, 22 a. 6.*) | ho-
 stium Romanis] c. (v. d. *act. Hf. Lips.*
1815, 1646): hostium romanos PC
 hostium romanorum c. hostium Ro-
 mano *W.* quam hostibus Romanis
Tan. Faber quam hostium Romanis
I. H. Vossius I. L. quam hostium Ro-
 manorum *Aleth.* hostium fuga Ro-
 manis *Walchius ann. p. 168 sq.* | LIII,
 1. osterum romanos fama victoriam
 fuit osterum P pr. | maiora P pr. |
 etferri P. | 2. quid dilata P pr. | 3.
 exceptari P pr. | 4. eis] C: his | 5.
 ingemescant PM. | inquit P. | 6.
 propinquum P. | occansio P. | 7. neo-
 quicquam P. | pareri P pr. | adque
 P. | consules] C: consulem | 8. fero-
 cius quae P. | 11. taliaque P. | ex-
 plorandam P. | uellent PCM. | utri-
 usque PC cf. *ad A. I. W. act. ant. 1847,*
1018. | LIII, 1. peraltus PC prae-
 altis (M?) c. *Moguntini* | opaltus P. |
 equiti c. | tegendos m. | 2. adque P.
 | quibus] c. (*var. lect. in cod. Voss.*)
Falle: uiribus PCM quorum uiri-
 bus c. (*Loz. 4.*) | 3. ut] *Aleth.: ut*
PCM ut et ut c. | habebitis *c. Aldus*
 | 4. Ita cum m. c. *Magone, m. p. di-*
misso Madagius ap. Ing. (Magoni)
H. Scuppius ap. Ww: magoni libri
 cum *Magone A. Perizonius* | com-
 missis vel permissis *I. A. Rothius* |
 in om. PCM. | eligere PC. | 5. pran-
 daret P pr. | 6. postremo P. | con-
 silium r. locum consilio c. (*Berol. m.*
alt.) | certamen eduxit c. *I. F. Gr.* |
 7. appenninoque PC. | paludum C.
 | 8. adque P. | 9. insequens PC. |
 essent M?r. | et simul lassitudine]
 c: et similitudine PCM simul ieiun]
I. F. Gr. (ex lassitudine); et simul
Kleinus I. L. p. 25. | alterum et om. *I. F.*
Gr., Kleinus | LV, 1. facie P. | per]

prae P. || adque P. || 2. baleares C. || [levem] cf. W act. ant. 1837, 1208: levemque s v. Pol. III, 72 ac levem, in quod et ipse incidit, Heusingerus || firme P. || decem millia P. || divisos] s? Aldus in erratis: diuersos || 3. effuse] I. A. Ernestius, I. H. Vossius l. l.: effusoes P effusos rell. || ad P a C. || refugientibus et resistentibus coll. Pol. l. l. ci. W. || 4. romani s? ed. Mediol. a. 1505 romanorum s Moguntini || 5. a Baliaribus] s (Gaertn.): ab alpibus PCM ab aleribus c. || deducte P diductae Drak. || 6. effecit] Cm: efficit PM. || millibus P. || millia P. || ab alearibus C ab alaribus PM a baliatoribus m. || 7. ab P. || imminentes Eichhoffius animadv. III, 5 sq. || 8. quas] s Valla: quam || 9. baleares PC. || intulerant s (Lov. 5.) || latebris s (Lov. 3.) || praelata Gebhardus adn. ad lib. II, 14, 7. || aliquandiu P. || elefantos P. || 11. velites] P: pedites p rell. || ad id] P teste Gr. s: ad P teste Alsch. CM ad h c. || uerrutis P. || auersus P. || LVI, 1. prope] in prope, quod ex sq. in suos recte derivat Hf, P propeque s (Lov. 3) Ascensius ac prope H. Sauppius ap. Ww et prope F. G. E. Rostius op. Plaut. I, 308 Alsch. inde prope vel inde propeque Wa inde et prope ci. Alsch. || e media I. F. Gr. a media Lipsius et sic vel media ab Rupertius || administram P pr. || cornum PCM. || Hannibal] Ms: hannibal * C hannibali P hannibale c Hannibal. ii Alsch. Hannibal. ibi W. || aut P. || eoque] W: quoque || novus quoque m Cant. || eoque — additus] additusque novus terror I. F. Gr. || 2. millia P. || alibi] W: alii PCM s aliter s alia Aldus in err. I. F. Gr. || mediam Afrorum aciem, qua I. F. Gr. || 3. nequae prae P. || qua suis] s: qua uis e sua uis PCM suis ut m. || 4. adsumpti P. || 6. adsumpsit PC. || 8. reliquum [sauciorum] ex Hf; vel latunam h. l. statuendam vel strage pro parte scribendum esse ci. W. || traieret I. H. Vossius l. l. || 9. haut quia haut qua P. || sentire — tacito om. C. || praemeretur P. || LVII, 1. (Roma n) I. F. Gr. || quo a] Hf: qui a

C qua PM quo s. || 2. atticinum p atticinum P. || duces quas alias post alios om. C. || 3. distinxi ex F. Haasii ad schol. Reisig. p. 356 sententia cf. W ann. phil. XXXI, 201 LXVII, 177. || 4. iterum, quod ob ceterum excidisse vidit Heusingerus, add. Gla-reanus || 5: et ut quaeque] F: et

e quaeque P (M?) et q quae C et qua I. F. Gr. atque quae Drak. et qua quaeque ci. Wt. || subueheret PM. || 6. expugnandi] P, Perizonii, Lipsius: oppugnandi || adhortus P. || 8. egregiae P. || 9. inde] s: in PC del. c. || Victumulas] Th. Mommsenius: uictumuias PCM cf. adn. ad c. 45, 3. || 10. frequentaberant P. || compulerat] c: compulerant || 14. omnis] c: omnes || LVIII, 1. longi inde temporis] I. F. Gr.: longis inde temporibus || 2. adiungitur PCM. || 3. appenninum PC. || prima C primao P primo C sup. lin. p. || arma] omnia coll. §. 8 Kleinus l. l. p. 25 sq. || 4. neg' P. || auersi' P. || 5. celum PC. || capti] s: captis || 6. uisenti esset P pr. || loca PC. || nece-sarium P pr. || 8. leuato PCM. || gelidam P pr. || essent P. || 9. extollere] P: atollere (sic C) vel attollere vel adtollere rell. || torrentibus PCM. || vix] m in mg. s: uis P suis CM suis uix Cant. || nō poterant c. || 10. recipere] s? ed. Mediol. a. 1505: recipere || locis] c: locus || 11. hiis PC. || adsumpti P. || LVIII, 1. digressus] s I. F. Gr.: digressus || appennino PC. || millia P. || 2. adque P. || 4. expectare Fleckeisenus || 5. ora P. || nequicquam P. || nullam P pr. || 6. robore mediis] P m. pr. corr., Lipsius: roborē diis P ante corr. robore de his C rell. robore medius I. F. Gr. robore e mediis I. H. Vossius l. l. || 7. magis ulla saeva aut] scripsi: ulla magis saeva et Laur. Valla magis ulla saeva et WHf magis ulla' aea ut P magis ulla ea aut C ulla magis dubia et I. F. Gr. || ea dies s Valla || sivisset] s (Lov. 2)? Vallae adversarii Facius et Panormita: quivisset P teste Alsch. s Valla quisset C uisset P teste Gr. sisset ci. I. F. Gr. || 8. et sicut] sicut C. || 9. aliquod P. || sunt effecti P in spscr. p. || 10. crederent

PCM. || LX, 2. rodani C. || pyreneosque P. || Emporis] ε (Harl.): emporiis e temporis PCM. || 3. Lalletanis ci. Doujatius cf. F. Lachmannum de font. Liv. II, 86 Iaccitanis Lipsius cf. Kreyssigius mel. II, 34 lusitanis C. || nobis PM pr. || 4. gratia] add. Hf: facilitatis add. W lenitatis (vel liberalitatis vel comitatis ed. min.) add. Alsch. || clementiae cm. || iam] v. Walchium em. p. 90: etiam I. H. Vossius l. l. || eosed P. || parta ε A. Perizonius || aliquod P. || hiis PC. || 5. Hannonis cis] ε (mg. Voss.)

n en

Sabellicus: annonis cis P hannoni * cis * C hannoni cis ε (Pal. 2) annon. insciens M. || ad] ac P. || 6. annone P. || messe P pr. || malleque P. || aduersos duos P. || 7. millia P. || aliquod principiis P. || Cissis] Alsch. v. c. LXI, 1: scissis || 8. superlex PC pr. || 9. pyrreneum P. || LXI, 1. fama acciperetur Kiehlus mnemos. I, 98. || ad Cissim] P: ad scissim CM (Cant.?) del. c om. rell. prob. I. H. Vossio l. l. || 2. tharracone PC. || palantis C. || neclegentiam P. || 4. et spicio P pr. || fama P. || navium] I. F. Gr.: pauum ex pauu corr. P paulum CM Cant. paululum ε. || 5. Ilergetum] ε (Gaertn.): ille argentum || 6. hostico cis] Alsch.: stoicosis PCM stoicohis vet. cod. Sabellici hosticosis Sabellicus || uersus m. || caedit PC. || inuasisset — quae om. C. || 7. multatos] mε: multos || 8. ausetadnos P pr. || adque P. || urbem PC. || obiressa PCM. || Lacetanos cf. c. LX, 3 et Kreyssigium l. l. p. 35. || urbe] ε Ascensiana: urbem || intrarent uellent PC. || 9. ad] an P. || 9. utabatur si recte Alsch. intellego P pr. || 10. coniectistis P p. || 11. amusicis PC fort. Amusicis vel Amusicus (sic ε) Alsch. || deduntur. Tarraconem] deducuntur. tarrachonē C deducuntur tharraconem P deducuntur tarraconem. M al. || LXII, 1. aut] et I. F. Gr. et Alsch. || multam P. || religionem] c: regionem || 2. triumphum] sic etiam Val. Maz. I, 6, 5, etsi mancis h. l. codd., videtur legisse: io triumpho 'Belgophilus' (P. Burmannus? cf. Drak. ad §. 20) obs. misc. V,

201 a Drak. l. — Cobetus mnemos. I, 98. || clamasset PC pr. || 3. bobem PC pr. || adque P. || tumultum PC. || 4. hastam] Sabellicus: hostiam libri rell. hostia P. || fort. (se) A. G. Cramerius not. ms. ad Gell. IIII, 6, 2. || adque P. || puluinari ε (Lov. 3.) || 5. species — uisas ε (Hafn.) Bas. b. || nec] et c. || ullo] illos PCM illis etc. ε. || pluvisse] sic etiam Prisc. X, §. 11 p. 881 P, quo modo si vv. dd. inst. gr. libros citare vellent, nec Krehliana pagina nec mea opus esset || extenuatae PCM al. || 6. decemuiris PC pr. || 7. urissis PM, quod vet. ditlogr. urps (vel urbs) s. is (seu urbis sc.) videtur innuere || 8. Lanuvium ad Iunonis] I. F. Gr.: lanuium et iunoni PCM ε lanuium (lauinium al.) iunoni ε Lanuinae Iunoni H. Sauppius ap. Ww. || Aventino] c: aduentino P adauentino C. || dedicaverunt] Lipsius cf. Kreyssigium mel. II, 36: edificauerunt P edificauerunt (vel aedificauerunt) p rell. || (ubi sortes adtenuatae erant) Kiehlus mnemos. I, 98 sq. || erat P. || 11. uota quae P. || sybillinis P. || ex] et P. || LXIII, 1. hae] PC: eae || 2. hic] PCε (mg. Oxon. N): huic ε hac ε (Lov. 3.) || provinciam Mεε. || certaminum irarum c. || 3. quamq; vel quamque vel quam claudius ε quamque gladius m quemque cladius PC quemque gladius M. || aduerso senatu tantumque uno vel adversante senatu, uno ci. I. F. Gr. || cuive senator] I. A. Roëllius: quive senator I quive senatoris p rell. fere omne cuive senatoris Lipsius (cf. Kreyssigium mel. II, 37), Strothius || amphorum ex Charis. p. 41 P. (cf. Prisc. VII, 9 p. 733 P. inc. fr. de nom. e pron. p. 128 Eichenf. Osannum Beitz. gr. u. r. Littgsch. II, 327 sq.) ne qua confidentius huc inferendum putet, Latini nomen a cod. Charisii abesse admaneo cf. H. Keilii ad Char. p. 56, 4 sq. adn. || 4. adfluctus P. || suasori] c: suasore || plebem] c: pleuem || 5. feriarum mora] p: feriarumora P. || adque P. || ne nunc C. || conscientispretorum] I. F. Gr.: conscientispraetorum P conscientias praetorum CMε. || 8. solemne P. || 9. pr

fecturus, *Lipsius* || capitoliom P. || paludatis PC (cf. *Kreyssigium ann. ad hb. XLI—XLV* p. 24) paludatus paludatis ci. Wt cf. act. ant. 1847, 1022. || in—profectum om. C. || profectus Mp. || audaliter P. || cauca P pr. || 10. magistratum] c: magistratum || paenates P. || 12. senatū P. || 13. magistratum PC. || proripisset PM pr. prorupisset C. || 14. (in) *I. F. Gr.* ut *Dukerus* || 15. consule] c: consulem || in] et in PCM. || appennini pc appenninum PC.

LIB. XXII. in periocha ruperant *Naz.* s. || ab Atherbale] adherbale s a maharbale s ed. princ. cum *Liv.* c. 6, 11. || post mortuae sunt: quod subito et nimio quis gaudio moriatur add. *Naz.* || territum add. *Aldus* || pugnae] pugnare *Naz.* || inter pasilianum *Naz.* s. || nonaginta] octuaginta s (*Leid.*) octoginta *Liv.* c. 49, 17. || *Opimia*] s *Liv.* c. 57, 2: opima *Naz. Guelf.* oppimia vel opinia vel oppia vel opia s. || *Floronia* *Liv.* c. 57, 2. 3: florentia libri || I, 1. ver] *Laur. Valla:* uero || adpetebat, atque] ci. *Alsch.* Wat: adpetebatque P appetebatque C appetebat, cum *Valla* appetebat, et s (*Hafn.*) || movit] s *Valla:* metuit || et nequicquam *Valla:* et neque eo qui iam

a

PM & neque eo q iam C et nequicquam iam ci. *Alsch.* || 2. Galli] c: gallis || 3. in] s: om. || petitusque] s Bas. a: petitusque est || principium P. || 5. esse?] s *Lipsius:* esset || 8. autem] c: audes PCM *Sulcis Iac. Gr.* sudes vel rudes s *Stinnerus* *imadv. ad nonnullos Liv. locos inogr. gymn. Glac. a. 1833* p. 1 sqq. || ipsum] s: ipsorum PCM ipsius nomen propr. subesse opinatur W. manasse respersum] C: manasse persum P manasse sparsum *rell.* || Antiat] *I. F. Gr.:* in antii PCM s antii s. || 11. sortes adtenuatas namque sua sponte excidisse *Heckesenus* || 12. ac] ad s. || 15. lactantibus] c: lactantibus || 16. cordi s esse *Heusingerus* et sic vel cordi se dis et in proxime sqq. ex C praeretur ci., sed spreuit *Alsch.* || esse] s: esset || divis carmina] *M. Haup-*

tius nunt. soc. lit. Sax. cl. h. ph. 1850 p. 104: diuinis carminibus libri *Divis carminibus* s (*Recan.*) prob. *Iac. Perizonio* Divi suis carminibus vel Divi in carminibus *Iac. Gr.* di diuinis carminibus *Alsch.*; erat cum diuinis carmina numinibus conicerem || profarentur] *I. F. Gr.:* praefarentur libri preferetur unus C. || 17. decemviro] s *I. F. Gr.:* id uiro] || 18. quantum] M: quintum PC quantam *I. F. Gr.* || conferrent quique PCM. || quin] M: que PC del. c. || inde PC pr. || 19. (et eum) *I. F. Gr.* || 20. io Saturnalia *P. Burmannus, cf. misc. obs. V, 201* saturnalia P. || clamata] c *I. F. Gr.:* clamatam PC clamatum *rell.* || II, 1. Romae diis habendoque *Crevierius:* Diis Romae habendoque s (*Berol.*) ed. *Ascens. a. 1513* romae distrahendoque PCM s. || praeuenisse. PC. || 2. Arnus] cf. *F. Lachmannum l. l. II, 89* sqq. || 3. at spanos P at hispanos C; at ex inundauerat iterari vidit *Alsch.* atque hispanos ci. idem ac Hispanos s *I. F. Gr.* hac Hispanos s. || et id] Hm XXIV, 796 f: et libri id *I. F. Gr.* || erat om. CM s. || 5. emergentesque *I. H. Vossius l. l.* || 6. neque prolapsi adsurgere *Crevierius* || neque aut] *A. Perizonius:* aut libri nec aut Ww. || (aut) animos *I. F. Gr.* || sustinebant] num sustinere? || 8. aquas] aquis C s aqua s *Finckhiius rhet. Gr. ed. Walz. IX, 748, act. ant. 1855, 168.* || 9. aut] vel aliis addiposse, sed non addenda esse censet *Walchius em. p. 178* sq. vel add. *Dukerus* || cubili Cp *Alsch.*, at cf. Hm XXIV, 805 cumbili P. || 11. tamen] tandem s *D. Heinsius* || III, 1. incirca M iam circa Wa. || 2. cognouisse C. || erat] sic teste *Gron. et P:* erant PCM teste *Alsch.*, at v. Wtw coll. act. ant. 1847, 1017 et Hm l. l. || 4. maiestatem C. || 6. a Faesulis Senam (vel Cortonam) petens ci. Ww a Faesulis per patientia *F. Lachmannus l. l. II, 88* sq. || Faesulas petens, medio inde ci. Wa Faesulas petens, inde medio ci. Wt. || a Faesulis medios Etruriae agros *I. H. Vossius l. l.* a Faesulis per medios Etruriae agros C. *E. Putschius ap. Ww2.* || et, a Faesulis

profectus, laeva (*vel* et Faesulis profectus, a laeva) relicto hoste Etruriae agros praedatum petens *Cluverius Ital. ant. II, 3 p. 509. 580.* || 7. posquam C. || 9. iratus] ϵ : ratus || cum proposuisset] *ci.* Hf: cum PCM ϵ cum dedisset ϵ (*Harl.*) proposuit. Quin ϵ ? *edd. vett.* || 11. labsum PC pr. || 13. uetant c uetent ϵ . || obtorpuerint C ϵ . || 14. dissenserant a consule *Mehlerus mnem. I, 99.* || III, 1. qua magis PM ϵ . || 2. infra Trasumennus subit] *scripsi*: in trasymennum (thrasymennum P) subit PCM in Thrasimenum sidunt *I. F. Gr.* in Trasumennum subsidunt Hm XXIV, 797 in Trasimenum (*al. al.*) subeunt ϵ Trasimenus subitedd. *vett.* || id] ϵ : om. || 4. decipere] *Lipsius*: deceptae PM decoepte C. || 6. qua cuique] ϵ *Prisc. X, 43 p. 901 P*: quaque || collibus] *Lipsius*: uallibus || eo magisque M eo magis *Heusingerus* || 7. cum clamore c. || prius, undique orto, quam *distinxit Büttnerus l. l. p. 60 sq.* undique orto prius, quam *Rupertius* undique orto, prius quam *Walchius l. l. p. 131 sq. at cf. Wl I, 5.* || quam om. C. || sentit P pr. || V, 1. re] c: om. || trepida re ϵ . || vertente] C *I. F. Gr.*: uertentes || adire audirique] ϵ ? *Gebhardus*: adiri audirique PM ϵ (*Pal. 2*) audirique C om. ϵ . || stare ac] P pr. corr.: sta ac P stare et *rell.* || 2. non enim *ci. Alsch.* || 3. ordinem sed (*i. e.* ordi-

nem et) PCM pr. ordinem miles et *Alsch.* || noscerent] ϵ (*Pal. pr.*) *edd. vett.*: nosceret PC ϵ nosceret miles ϵ . || 4. strepentium] terrentium *Heusingerus* || 5. reuertebat M uertebat C retro vertebat Wa. || 6. capti] P ('*optimi*' *I. F. Gr.*): facti P pr. corr., *rell.* || 8. (animorum) *Doujatius* armorum ϵ (*Gud.*) *I. F. Gr.* || VI, 2. labore C labare c. || 3. hostem PCM. || consul en] *I. F. Gr.*: consulem P ϵ consul Cp ϵ consulem: en W *cf. ann. phil. 67, 182.* || 4. triari PC. || 5. evadunt] P pr. corr.: uadunt || et] c: ut || 6. umeribus P umerisve (*vel* humerisve) Wt, *act. ant. 1847, 1013, ann. phil. l. l.* || 7. aut nequidquam fessi vada retro *I. F. Gr.*: haud nec-

quidquam festi uadarentro P haut nequiquā (*haud nequidquam p*) festinauerant retro Cp. || 8. exaltu P exalto C e saltu *ci. Alsch.* || 9. denique *I. F. Gr.*: adinque P adinque P; *aliter olim locum temptavit Wl I, 24 n. 9.* || tum] ϵ : cum || 10. ne] nec PC ac ne *coni. Alsch.* || partim PCM. || VII, 2. caesas P caesa sunt *Alsch.* || aversis] ϵ *I. F. Gr.*: aduersis PCM ϵ diuersis ϵ . || 3. duo milia] mille (M) ϵ *Pol. III, 85.* || (utrimque) *Iac. Perizonius* || 4. haustum] austum PC (*v. modo Lachmanni ad Lucr. p. 295 comm.*) auctum *Walchius l. l. p. 159 sqq. at v. Wl I, 2 sqq.* || 5. corpora suorum] ϵ : corpora eorum PCM ϵ ; *coniciat quis corpora Poenorum* || 7. atlata PC. || 10. dispreti C dispraeti P distracti Wt, *act. ant. 1847, 1011.* || 13. complexu] *Val. Max. VIII, 12, 2 Alsch.*: conspexu P (*t sup. x add. p*) conspectu C *rell. cod. Val. Guelf. 889.* || 14. orto] P ϵ *Valla*: ortu || curiam PM ϵ W *l. l. 1005.* || quibus copiis ϵ . || VIII, 1. propraetore missa] propere missa *vel* propere praemissa *ci.*, *sed merito spreuit Alsch.* || ab] a p. || 3. quam in valido *ci.*, *sed repudiavit Drak. cf. v. d. act. lit. Ien. 1811, 20, 153.* || ualitudo CM ϵ || 4. incideret *ci. Ingerslevius* || 5. sed quia et *Muretus* || populo P pr. || 6. prodicatore] ϵ (*Lov. 2*)? *ed. Ascens. a. 1513 v. c. 31 §. 8 sqq.*: dictatorem || 7. pro urbe ac penatibus] F, *Alsch.*: ac penatibus (paenatibus PC) pro urbe PCM ϵ ac cum penatibus pro urbe ϵ *Stinnerus l. l. p. 7 sqq.* ad penatis (*vel* penates) pro urbe *I. F. Gr.* a penatibus pro urbe *Iac. Perizonius* || VIII, 2. nimis] ϵ : minus M ϵ minu' c minue PC. || 5. quietis] *I. F. Gr.*, *Doujatius*: quieti (*cf. Stinnerus l. l. p. 9 sq.*) || 6. collegae exercitusque] Bas. a: collegae et exercitus *ed. Ascens.* collega exercitusque PC (ϵ ?) collega et exercitus M ϵ . || 7. auspiciorumque quam] ϵ ('*vet. lib. Sigonii*')? *Sigonius*: auspiciorum PDM ϵ auspiciorumque ϵ . || 8. non ferre P pr.; *fort. non fere Alsch.* || 9. Marti] ante *Ph. Rubenius* || 10. ver] ϵ : ueri PCM ϵ uenerics. || 11. ex collegii] ϵ ? *edd. vett.*: ex collegio PCM ϵ

cum collegis ex *Pighius* ann. Rom. II, 156 et vel sic vel et collegas de *I. P. Gr.* [X, 1. collegium praetore] *Lipsius* cf. *W ann. phil.* 67, 182; collegio praetorum [2. (ne haec sic fieri) *Lipsius*] (haec sic fieri) *Vrsinus* [proximum stat ut velim *W* cf. *WL I*, 28 act. ant. 1837, 1210; 1847, 1008, ann. phil. I. I. p. 183, ni lacuna hoc loco statuenda sit (*Ww*.)] [sicut velim eam esse salvam, servata erit] *M. Hauptius*: sic velim eamque salvam servaverit *PMc* sic velim ea si salvam servaverit *C* sic validam salvamque servaverit (vel servaverint) et sicut velim eam, salva servata erit *Vrsinus* sicuti mea, quae salva est, servata erit vel si urbs Roma, quae salva est, servata erit vel sicuti maxime, cum salva est, servata erit *I. P. Gr.* [quod duellum — *Alpis* sunt] haec collocant *Lipsius*, *I. P. Gr.* et voc. ut post sunt inserto *Crevierius* post datum — *Quiritium* exhibent codi., donum datum (sic) — *Quiritium* post iusserit ponit *Vrsinus* [3. exuillo *P* exui illo *C* e suillo ca. *Alsch.* [bovillo] in teste *I. P. Gr.* obs. IV, 14 p. 608 ed. *Lips.*, *Sigonius*: novillo *P* novello *C*.] [4. faxi *P*.] [5. clepsit] *lironum* causa scripti cum c: clepsit *PMc* cf. *Corssan* ab. *Ausprache* etc. I, 212 sqq. *W* act. ant. 1847, 1008 cleps. et *C*.] [coeptum *PM* ceptum *C*] [6. prope *PC*.] [antidea] c (cod. *Lips.*) *Vrsinus* cf. *C. L. Schneiderum* *Elementarlehre* I, 260 *Rutschelium* mus. phil. VII, 566: ante id ea [8. supplicatumque iere cum] *I. P. Gr.*: supplicatum qui regum *P* supplicatq. regu *C*.] [publicae *I. P. Gr.*] [10 editum] *Bas. b*: edictum [XI, 1. quoduel *P* quotque c (*Berol. m. alt.*) *Bauchopius* *mnemox.* I, 99. [esset *PCc*] [3. permageiequitum *P*.] [4 ut n] vel ut hi *I. P. Gr.*: uti [et ex *Arriani* *Wt.*] [dimigrarent *P*.] [5 rei ralerus] [progreidentem] c (*Oxon. class. Berol.*): prodientem *PMc* deuntem c (non 'optimus') *I. P.* [viatorem misit] c: viatore [6 *PMc* substitit (vel procedit) ore misso ci. *W*.] [6. consanum] [7. navibusque quae ad] c

(*Hart.*) *I. P. Gr.*: navibusque (vel navibusque) ad *PCc* navibusque ut ad e navibus ad c navibus quae ad *W* act. ant. 1847, 1012. [8. et] c: ita [XII, 1. diem] c (*Berol.*) ed. *Ven. a*. 1486: die [3. Accia coll. *Polyb. III*, 88, 9 *I. P. Gr.* cf. *du Rieu de gente Fubia* p. 819. [4. viotos tandem? quo Martios animos Romanis? debellatumque et concessum Poeno propalam *W* act. ant. 1847, 1012 sq. [quos)] *Valla*: quos libri, *Kaestnerus* quest. *Liv.* p. 6 sq. *B(ernaysius)* mus. phil. V, 308 sq. suos *Salmasius*, *I. Perizonius* quoque *I. P. Gr.* illos *M. Hauptius* num. soc. lit. Sax. cl. h. ph. a. 1850 p. 104 antiquos *Lenickius* ap. *Wt.* Hf aliquando ci. *Ww* quamvis *Otto* div. *Liv.* p. 19 sq. quondam olim *Alsch.* [quos Martios haberent animos ci. *Alsch.* ed. min.] [Martios animis Romanos] *I. P. Gr.* [habere credebatur sup. Romanis de add. c.] [debellatumque quin et concessum Quinto propalam *B. I. I.*] [debellatumque, concessum quum (vel quod) propalam ... esset *Kaestnerus* I. I. [concessum] add. vet.: concessumque *PC* concessum quae c concessum quasi *Otto* I. I. [5. incensu] c: incensum *PMc* incensu *Muretus* [6. novi dictatoris] *Madvigius* ap. *Ing.* novi ductoris *I. P. Gr.* non um dictatoris libri [7. aequom *P*.] [obstebat *PC*.] [8. necessari *P* pr. necessarius *Hauptius* I. I. p. 104 sq. necessari *W ann. phil.* 67, 183 w.] [cogere *W II. II.*] [10. finitimo receptu] *Lipsius*: finitimorum receptumquae *P* cf. *Wt II. p. XV.* finitimorum receptuque *Cc*.] [10. in his *PC*, om. *M* teste *Drak.*, c? trinis *I. P. Gr.*] [11. impar erat] *Iac. Gr.*: imperabat [11 sq. habebat, ferox — consilio: ac *Hausingerus*] [12. pro cauto] c: et cauto *PCc* et pro cauto *Mc*.] [et premendo *W ann. phil.* 67, 183 sq. [premandoque superiorem, quae] *I. P. Gr.*: premendorum superiorum quae c? premendorum (praemendorum *P*) superiorumque *PC*.] [XIII, 1. cladibusque c et cladibus c (*Lou. 49*) ac cladibus ci. *Wt.*] [3. Campanos] campanis *P*

ompania C campania c. | 6. post
nominum pro: nuntiatione os Casi-
linum pro] add. W et Madvigius teste
Ing.: nuntiatione oris vitium Casti-
linum pro add. Hauptius mus. phil. I,
474; aliter h. l. alii cf. odn. Drak. et
Alsch. ac Bosenbergerum emend. del.
p. 21. | Calatinumque] G. Stierius
act. ant. 1852, 204 sqq., Kiehlus memo-
mos. I, 99: calatinumque | 8. eodem
die et eodem PCMc | 9. maherba-
lem PC. | 10. aquas uesas PC. |
XIII, 1. quum I. F. Gr.: quam libri
postquam Alsch. | ducente tam pro-
pe, de Putschius ap. Ww2. | propo-
ad seditionem accensi quidam. Si-
luerant Hw2. | seditione accensa] Lip-
sius: seditio (sedicio C) ac de sedi-
tione (sedicione C) accensi libri
tantum non omnes seditione accensi
praesunt quodammodo c. (Berol.) W
ann. p. 67, 184 w. | 2. quieverant]
I. F. Gr.: quidam fuerant libri fere
omnes quiets fuerant Lipsius | 3.
uentum, et] I. F. Gr.: uentum est |
4. spectatum istuc] Wa: spectatum
est hoc PCMc spectatumne huc c
vg. spectatum huc m; nam spectat-
um istuc? | 5. Samnis] samnitis
PC. | 6. praeter quam oram illi c?
Baa. a: praeterquam per oram illi
suam PCc praeterquam quod per
oram illi suam Mc praeter quam
nuper oram illi suam W v. act. ant.
1847, 1010. | 7. indignantes Herwer-
denius obs. crit. in fragm. com. Gr.
thes. LXV. p. 139. | et hannibalem
PCMc (Lov. 4), unde excidisse aliquid
arbitratur Wt. | lenti c. | 11. Veios
allatum est] I. F. Gr.: Veios allatum
c. (Lov. 5) Veios allatum esset c.
(Pal. 2) uelos allatus Cp ueluos al-
tus P Veios allatus est nuncius etc.
c. | altum] c? Valla: alium | qua] q.
P quo C quae Mc prob. W (v. act.
ant. 1847, 1005), cui tota haec senten-
tia glossa uidetur esse haustum ex
lib. V, 48, 3; pro gloss. habet etiam
Cobetus nov. lect. p. 69. | 14. arma
copias] Madvigius ap. Ing.: armari
copias P armari copias rell. | ar-
mari copias oportet et deducenda
ros vel armee copias oportet et de-
ducas I. F. Gr. | et descendas] Hf,
Madvigius: et deducendas libri de-

ducendas Baa. a. | lis PC istis et
Wt. | seignibus] c: sensibus | 15.
suffragium PCMc. | ducom] I. F. Gr.:
duci | XV, 1. illis] ed. Paris a. 1578
cf. W act. ant. 1847, 1020: iis c
(Hart.) aliis rell. Stinnerus l. l. p.
14 sqq. | iam et Romae I. H. Vossius
l. l. p. 271. | aestimantis reliquos P. |
2. summa ope petiti] Alsch.: summa
oppetiti P teste Alsch. Cc summo-
petiti P teste Gr. summo opere pe-
titi I. F. Gr. | 3. Calliculam] Baa. b
v. c. 16, 5: gallicanum | dirempta
C pr. | afalernumacampnam P a
falerno a campnam M pr. a faler-
no a campano C pr. a falerno a
campano mc. | diuiditur MC. | 4.
exploratore C. | 5. ubi] urbis P urb'
C urb'e e ubi vidit c. Alsch. | vidit
post vicos inserit Otto dis. Liv. p. 21.
| vidit] c: om. | 6. quique tuto
PC. | 7. ipse cum cum c. W. | 10.
itaque et ipse et I. F. Gr. | (rursus)
I. H. Vossius l. l. | 11. nae P. | ab
Sinuessa] I. F. Gr.: ad minuessa C
adminuessa P adminuisse Mp al. |
XVI, 2. [peditibus] equitibusque
W1 I, 22 adn. 8, praeterea in h. l.
distinguendo sibi non constans cf.
Watww2; emendandum censuerunt
aliter alii cf. I. F. Gr. et edd. inde a
Drak. adnot. et I. H. Vossius l. l. p.
271; optimorum librorum lectionem
recte distinctam seruari cum Madvigio
ap. Ing. | captim P camptim C. |
procurando PC. | 4. capuamet P
capania et C. | poeniel'us (i. e. poe-
nis vel poenus, quod vidit Alsch.) P
Poenis abditus (vel inclusus) W act.
ant. 1847, 1010 sq. poenis tunc Cmp.
| Formiana] Sabellus: fortuna
minas P fortunae minas Cmp. | Li-
terni] Sabellus: literne P liternae
M liternae C. | stagnaque et] PC
(al. f): stagnaque | perhorridas] P:
perhorrida | silvas] (vel situ oras)
W act. ant. 1847, 1011 cf. ann. p. 67,
184: situs P situ p rell. | 6. ludi-
brium oculorum speciem terribi-
lem PCMc ludibrio oculorum spe-
ciem terribilem c. Alsch. | 7. falla-
cis consiliis P pr. fallacibus consi-
liis c. Alsch. | verbum, fort. colligan-
tur, ante praeliganturque excidisse
constat W l. l. 1013 sq. prao (parau-

tur al]liganturque id. ann. ph. l. l. | 8. (primis tenebris) nocte] vel (primis tenebris) per noctem W cf. act. ant. l. l. p. 1014 ann. ph. l. l.: primis tenebris nocte C primis tenebris noctem, ead. m. add. noctes P primis tenebris noctis c primis tenebris (noctis) Herwerdenus l. l. thes. LXVI. | id armentum] ad sarmeta C. | agere P uertiem C. | XVII, 2. accensis in cornibus sarmentis armenta W l. 22 n. 8. | armenta aut id in PM. | ex capite] ex capite a capite C ex campito a capite p ex campiacapite P. | ad imaque] c (Oxon. N m. alt.), edd. vetl.: diuati- maque P diu adimaeque ex diu ad- que corr. C diu ad imaque M c citi- maque vel extimaque I. F. Gr. inti- maque Doujatius ad intimaque W l. 22 sq. n. 8 medullamque Hf | 3. circuma (i. e. circum vel circa) P. | (virgulta)] Madvigius ap. Ing. cf. Ww v. tamen Plut. Fab. Max. 6 Zon. VIII, 26 | capitumque irrita quas- satio I. F. Gr. captumqueritaquae- satio P captuquerit aquae ratio C captum quaerit aquae ratio M cap- tumque sitaque ratio m capitum- que cita quassatio Iac. Gr. | homi- num] fulminum Heusingerus; coll. Plut. l. l. excidisse aliquid videri pos- sit velut cum facibus vel ignivomo- rum vel flammis spirantium vel si- mile quid cf. praeter ipsum Heusinge- rum P, Alsch., W, at v. Hfw. | 4. in- sidendos CMP insidendo c | con- spexeret P conspexere et ci. Alsch. | qua minime densae micabant flam- mae] I. F. Gr.: quamnimdensemi- cabant flammis P ng sup. mod spscr p quingens emicabat flamma Crell | tutissimo itinere ci I. F. Gr. | 6. cum] dum I. F. Gr., Otto l. l. p. 22. | maiore tumultu] vel maiore motu vel maiore metu (nc c) I. F. Gr.: maiore multo PCM maiore multo metu Otto l. l., tumultu maximoque strepitu affer- at c (Lov. 5.) | concitantes ci cf. Ww. | 7. albano PCM | III, 2. venisset m uenissent M eruenisset I. F. Gr. et sic vel prae- uenisset Doujatius | 3. ac leuiorque ac leuior quam M atque leuior ac leuior quam Romani Wa | 6.

medios PM. | 7. Geronium] Alsch.: fluctuant libri inter geroonium, ge- rionium etc. cf. v. l. ad h. l. et ad c. 23, 9; 24, 5, 10; 32, 4; 39, 16 Γερωνίων Γραεσι, Pol. III, 100. 102. 107. exc. Const. ibid. V, 108 Steph. Byz. s. v., quo teste Sappulas Quadratus, Geronium ap. Liv. eg. | 9. medicos] vel medici Valla: medico | quiete] M? Valla quippe | 10. ac respe- rasse PC ac respirasse (altero a post re spscr) c ... (fort. eladibus ac- quiescere ann. ph. 67, 187) ac respi- rasse ci W acceptis respirasse Hf. | XVIII, 3. terra P terras ci. Alsch. | 5. ad] c. om. | 6. uniuersos c. | of- fuso Walchius em. Liv. p. 157. | 7. primos P primis C. | 8. tentoris P. | 9. o terra] Cm: eterrarum PM cf. W ann. ph. l. l. et errantium Saluinius (e terra) Bisschoppmannos. I, 99. | 10. cum — euehantur om. C. | in anco- ras] c: in hanchoras P in ancorams M in anc (vel anch)oram vel in an- cora vel ut ancoram vel ancoram c. | euehantur] I. F. Gr.: eueherentur PM; reuehantur c (Hart.) uellunt et euellerent c euecti (vel euehentes) tenerentur (vel morantur) W cf. act. ant. 1847, 1020 ann. ph. l. l. euecti haerent id. act. l. l. Hfm XXIII, 806 | ac praepropere ci. Drak. | prohibebatur] cf. W act. ant. 1847, 1006. prohibantur C prohibatur c prohibetur c vg. | 11. turbati et] PCM; turbati c. | 12. annis os] I. F. Gr. aduersos | XX, 2. quadraginta] Alsch. ex XL Glareanus, Sigonius ex xxx libri | 4. Carthaginem [no- vam] inde Herwerdenus l. l. thes. LXVII. p. 140. | 5. iniuncta] c: in- coniuncta vel coniuncta (cf. W ann. ph. 67, 184) vel iuncta etc. c inconpta (inconeta teste Gr.) P incompta Cp incompta M. | 7. nec in continentis modo proiectas oras Alsch. ed. min. | praelecta est ora Madvigius ap. Ing. periectas oras PM proiectas oras C praeuecta est (vel praeuecta Wa, act. ant. 1847, 1007; praeuecti sunt W l. 23 n. 8) oram (oras Wt) W cf. ann. ph. l. l. 184 sq. proiectas (sic Valla oras praeteruecta vg. per obiectas oras [vagati] Hf. | ibi] c (Lov. 5): ubi | 10. Iberum accolunt

vel eis liberum incolunt *I. P. Gr.*, at
 v. Hf. § 11 viginti] c (Oz. B m. alt.):
 uiginti milla (vel millia) § XXI, 1.
 reliquom PC. § 8. sociorum Roma-
 norum ad populandum] p: socios
 romanorum ad populandum C so-
 cios romanorum ad populandum P
 socios Romanorum depopulatum *I.*
P. Gr. § 4. tribunus militum] *I. P.*
Gr.: tribus milibus C tribus militi-
 bus P [missis c. § fudere homini-
 bus] Hfm XXIV, 619: fuderem om-
 nis P fuderem omnibus p funderent
 omib C fudere omnes Salmasius fu-
 dere hostis Ww. § 6. Ilergavonen-
 sium] Alsch. ed. mm. cf Hf. Ilerga-
 vonensium § 7. miserant legatos]
 Ww. legatos miserant *I. P. Gr.* (p
 teste Gron.) legatos P teste Alsch. coll.
 legarent PA. Rudenus § pugnant:
 ad] Hf. pugnantia P pugnantos C
 pugnant M. § XXII, 1 cum uiginti
 c (Lov. 24) Pol. III, 97 § 6 exsolvit.
 Abeluz erat] fac. Gr.: exsoluit Abeluz
 erat me (Lov 6) ex sollicitat ateluz
 erat PM exsollicitat. deduxerat Co.
 § 10. ea ex parte] scripta ex ea parte
 Alsch. ex parte PCM ea parte Cant.
 ex portu c § 11. ad eum C. § hispa-
 niarum PCM. § 13 id et] c (Oz. N)
I. P. Gr. id c de P inde CMc id enim
 c (Lov 6) Ww. § nomen] momentum
 Madagius ap. Ing. § 15. expromit]
 (Mc) Bas. b: exprimit § 16. eun-
 dem ordine] P: eundem (eundem
 al) ordinem C coll. eundem eodem
 ordine c Hf. Ww eum eodem or-
 dine c Ww2. § 20. habetoz PCM. §
 21. hiemps PC. § quoque et cartha-
 ginenses quoque P [post quoque
 sqq et Carthaginienses — in hispa-
 nia quoque om. C. § XXIII, 3. laeto
 varius] *I. P. Gr.*: laetone prius P le-
 toue prius C. § 4. omnem] omnium
 PCM § 6. quod sic] Cc Hfm XXIV,
 798 sq., qui h. l. recte distinxit. quosii
 P quo sic C. § Romanum] c *I. Peri-*
sonius, fac. Gr.: romanorum P roma-
 nos C. § plus] c: prius PCMc plures
 c. Valla, *I. P. Gr.*, Wz. § 7. erogare-
 tur] c *I. P. Gr.* cf. Flaggernum ma-
 mos. VI, 149 sq. 180: rogaretur § 8.
 Quinto] *I. P. Gr.*: qui P, om. coll. § 9.
 hand paucos] coll. Pol. III, 100 W
 (atw ann. pl. 67, 125), Gell. Tell. pl.
 lat. XI, 100: paucos P paucos p coll.;
 fuisse has paucos? reliquerat] c:
 legi qua erat CMc legi qua erat p
 legiquasratra P. § in statu erat]
I. P. Gr.: instituisserat P institui
 sserat (m senerat corr.) p institui
 sserat Cc statina habebat et
 statina tenet inter al. c. § XXIII, 4.
 (quod minime quis arderet), ut
 verba corrupta essent, Crensius § 5.
 hosti conspectum] add. vetl.: ho-
 stium conspectum PCM pr. hostium
 in conspectu me in hostium con-
 spectu vel hostibus conspectum al.
 Alsch. § 6. hand qua dubie C hand
 qua dubiae P hand dubio qua M. §
 (ceperunt) *I. P. Gr.* § 7. dolocissent]
I. P. Gr.: iocissent PCMc reieciissent
 vel iocessissent etc c. § 8. atique] W:
 ut itaque PC itaque c itaque ut op. §
 a castris Hannibalis] *I. P. Gr.*: e
 castris hannibalis PC [ne conspici
 posset] e castris Hannibalis al.
 Ww2. § 9. post paucitate orto pare
 exercitus aberat ex §. sq. collocat
 Crensius § 10. fabis PCM. § Fabii,
 dum pare exercitus aberat, forme
 sedendo *I. P. Gr.* Fabii — pare ex-
 ercitus aberat iam forme — seden-
 do Housingerus; aliter Ios. Flache-
 rus comm. Liv. I p. IV sqq. § (pare
 exercitus aberat) R. H. Schellus, Fr.
 Sanctus § (pare exercitus aberat
 iam fame) ego § forme c Sabellius
 sq fame (cogente) c. Ww § 11. Nu-
 meru Decimii Segnii: numeris
 decimii PCM numeris decimii c
 (Havn) § uentu PM esentu C. § 12.
 diuitis] ex diuitis corr P pr. § millo
 c c equos adducantem] Alsch.:
 equos adducantem PCM et equos
 ad p ducantem vel et equos p
 ducentem *I. P. Gr.* § parti utriusque
 PC pr partis utriusque c. § XXV, 2.
 et] c cf. Wernum Tac. Agric. p. 80:
 om § 3. Metilius Plut. Pub. Max. c. 7.
 89 (c. 7 p. 89) qz ap. Sint), Sige-
 rius, Pighius ann. II, 156 metellius c
 Lov 2. § id enim vero Wernus mus.
 phil XII, 682 unum enim vero add.
 vetl. § 4. exercitu P. § 6. quarum] c:
 quorum PC Housingerus quum *I. H.*
Vossius LL., animalis quorum... (prae-
 tore) cum Crensius § 7. conoosum]
 me? add. vetl.: conoosum p con-

gressum *P* *rell. fere omnes* || sit et] *ε*: sititet *P* sit it sed *C* sit item et *M* sit sed et *mc* sit sed *c*. || sedenti *Cp* edenti *P*. || 10. antiquos *P*. || dein *om. ε v. Hm XXIV, 798 sq.* || 12. populari] *ε* (*Lov. 8*) *I. F. Gr.*: popularis || audibatur *P*. || cum] *scripsi*: huncum *P* hunc cum *CMps* hic cum et nunc cum *ε* tunc cum *ε*? *edd. vet.* unum cum *Hfm XXIV, 795.* || 13. magister equitum] *cf. Hm. l. l.* || 14. imperatori *c at v. Welzium em. Liv. p. 27 sq.* || 15. prius et] *ε* (*Pal. 2*) *Alsch.*: set *PM* sed *C* se *c se et I. F. Gr.* || 17. placeret *c*. || *XXVI, 1. ut primum* *I. Perizonius*: utrum; aliter alii *cf. adn. Drak. et Alsch., I. H. Vossium l. l., Stinnerum l. l. p. 18 sq., Ottonem l. l. p. 23 sqq.* || animos .. fecit] *I. F. Gr.*: animos .. iecit *PCM* animum .. fecit *ε* animum .. iecit *ε* animum .. adiecit *Ascensius* || 4. petit *PCM*. || 5. [ut] in contumeliam *A. Perizonius* || 6. seuientem *P* seuiente *C* saevientis *ε* *Ascensius* || 7. senatusque consulto] *I. F. Gr.*: *s. c. PC* senatus consulti *ε*? *vg.* (senatusconsulti) *Gruterus* senatus *ε* *Lipsius* consulis *ε* (*Pal. 2*); fort. ex *s. c.* || cumque] cum *ε* *I. F. Gr., Crevierius, Bött. a p. 6. Bött. p. 77 at v. I. (I. C. Iahnium) ann. phil. XXVI, 210 sq. aequae Silligius in adn. ms. ad mg. Bött. a.* || *XXVII, 4. secuturum*] *ε*: secuturumque *PC*, ante quod *voc. alterum verbum (velut dimicaturum W act. ant. 1847, 1013 non defuturum Hf) excidissee censent WHf.* || si dictator in contatione *I. F. Gr.*: si dictator in cunctationi *Alsch.* se dictatoris cunctationi *PCM* ne dictatoris cunctationi *c*. || 7. non consilio solum] *Alsch.*: solum non consilio *PC* non solum consilio *ε* *vg.* || occansionem *P*. || 8. fortunam eam habitura quaecumque *Madvigius ap. Ing.*: enim fortunam eam habitura quaecumque *Burmannus* fortunam eram habituram quaeque *M* fortunam enim habitura quaecumque (quaecumque *C*) enim fortunam habitura quaeque *ε*. || 10. esset inter se] *ε*? est set inter *P* esset inter *Cp* se inter *Alsch.* || *XXVIII, 1. a non indicantibus P.* || 3. mi-

nucii et poenorumque eum *P*. || 6. tegendis] *Bas. a: detegendis* || 7. poterat *PCM* pr. *ε*. || equitumque] *coll. Pol. III, 104 'Numquid igitur et Livius: equites quingentos?' I. F. Gr.* || 9. hostes ac locum capiendum. *Dux I. Perizonius* || 10. (dimittit) vel emittit *I. F. Gr.* || conferto] *ε* *Fr. Modius: conserto* || 11. ut] *C Alsch.*: aut || certabatur *ε*. || 14. nec] necui *P* neque *ε*. || *XXVIII, 1. depren-* dit] *P*: deprehendit || 8. rem] (*Mc*)? *Ascensius: re* || sciat] *mc*: nesciat, olim probatum *W act. ant. 1847, 1006.* || 10. cum tulerimus] contulerimus *PC* cum contulerimus *W*. || maiestate (eius) *I. F. Gr.* || 11. arma dextere exerunt *C* dextereq; erexerunt *c* arma dextera texerunt *M* arma dexteraeque texerunt *ε* *vg.* || *XXX, 1. ad*] *ε*? *edd. vet.: om.* || di .. catoris *P*. || 3. meis, dictator] *ε*? *Aldus: dictator meis* *ε* mediis dictator *PCM* dictator *c* *Handius Tursell. III, 644.* || quo] quod *I. H. Vossius l. l., at v. F. potius quam Walchium em. Liv. p. 81.* || 4. sum] *h. l. add. W, post honoratus add. ε: om.* || (quod)] *F. V. Reizius Berichte d. sächs. Gesellschaft d. Wsch. h. ph. Kl. 1850, 103, 'Madvig' ap. Ing. cf. adn. Dukeri: quod* || exercitibusque] sic *M* et teste *Gr.* p exercitusque *P*, cui altera *m. nihil esse adscriptum testatur Alsch.* exercituique *C* exercitibus utrisque *Hf cf. W ann. ph. 67, 187.* || 5. magisterium equitum, hos ordines suos] *I. F. Gr.*: mag. equitum hos ordinibus suis || magistrum .. hos in ordinibus ... tenere *Wa* magistrum .. hos ordinibus ... reddere *ci. Wt* magistrum .., hos ordinibus ... tendere *Hf.* || 7. vulgi *I. F. Gr.* || 9. (eam)] *v. d. ad mg. ed. Curionis 'Madvig' ap. Ing.: eam* || 10. sidere *P* pr. *W act. ant. 1847, 1005.* || *XXXI, 1. navium* [*c*] *scripsi, c ante circumvectus excidissee ratus: c. et xx. navium ex Pol. III, 96 Lipsius navium cxx Alsch. ed. min. navium libri* || 2. escensiones *CMp.* || *Cercinam*] *Lipsius: circanā* *P* circa eam *p rell.* || 3. in add. *W act. ant. 1837, 1198 Otto div. Liv. p. 28 sq.* || 4. et ignari ab locorum gnaris] *W Alsch.: ad locorum et ignari*

gnaris PM ad locorum et ignari p id locorum & ignari C ab locorum gnaris ignari I. F. Gr. [5. amissio] e, *codd Drak.* amissum PC. [cursum] circum PC. [6. Sura] *vell. codd ex silentio (?)* vg. circa C circi P, *quod quomodo emendem nescio; num Cincio?* [9. in gallia provinciâ C] [10. eo [denique?]] decursum est Wa. [est] esse *et add. vell.* [11. augentis titulum imaginis] I. F. Gr.: augendis titulum imagines PCM et ad augendas titulum imaginis ap c [ut Quintus pro dictatore haberetur *vel* duceretur W act. ant. 1837, 1212] pro dictatore fuisset, dictator crederetur] Ww: pro dictatore esset, dictator crederetur *Otto l. p. 29 sq.* pro dictatore esset, dictator crederetur I. H. Vossius l. l. pro dictatore creatus esset, dictator haberetur (s. crederetur) Wa pro dictatore crederetur *sic e.* cederetur CM caederetur P PCM. [XXXII, in libris mss. verborum ordo h. l. ita perturbatus est, ut §. 1. 2 post-ponerentur §. 3, quod agnovit et correxit Bas a [medium] I. F. Gr. cf. Th. Mommaenium rom. Gesch. I, 572 ed. alt. quom P cum MCP initium Stinnerus l. l. 19 sq. Wa, act. ant. 1837, 1212 (at post aetatem exactam v. c. 15, 1, sat multa evenerant v. c. 23 sqq.) extremum *et codd aliqui Crev.* Drak. [3. et ad id inopiae est reductus I. F. Gr. ad idque inopiae est reductus P Hermannus [inopiae] et Alsch [timuisset] et fuisset Madvigius ap. Ing. [4. XXX C.] [5. scire sese populi] *et Vala* scire res esse populi PCM scire se populi e scire res esse populi Romani *vel* scire se populi Romani *vel* scire res esse Romani populi etc. *et* scire se reipublicae altera Vallae coni. cf. Otto du. Liv. p. 30 sq. scire se (al. sese) Romani populi vg [et] id I. F. Gr. [iuxta] ..... C bella e [gerantur PCM] [6. aequom P.] [7. opem] cf. Walchius em. Lav. p. 179: aliam opem Dukerius operam Housingerus [8. re] *et* rem [XXXIII, 1. deprehensus C] [2. acti in campo Martio, quod Madvigius ap. Ing.]

Martio .. Ww cf. *eiusdem et Dukerius adn.* [5. illyrico C illyricos e.] proferri Madvigius l. l.: proferre [6. nulli PM.] [longinque C longinquo I. H. Vossius l. l. p. 272.] [8. ambao-milio M pr. ab M. Aemilio Drak.] [9. eodem p. r. PCM.] [si is PC.] [10. a om. PC pr.] [11. M.] M' perperam Sigonius, *vid. fast. Cap. ad h. a.* [12. res] om. PCM al., *partim h. l. (Hav.) partim ante rediit add. e.* [XXXIII, 1. pro-diti] *et*: proditus P prodicius C proditius M prodi sunt *et*. [C] Sigonius: en. [Centho] Sigonius: cento [2. plebi insectatione] *et* Aldus: plebis (pleb's C) insectationi PCM. [ab Q.] atque Q. I. H. Vossius l. l. [concusso] *et* (Lov. 1): concussum [millia] Crevierius: milia PCM milium *et*. [posse] *et*: posset [posse apparuisset Moquantini posse, id apparuisse Wa.] [8. a patribus m.] [9. non (id) I. F. Gr.] [10. id postea] et postea ci. Ww. [is P.] [11. habere] Ph. Rubenius: haberet [haberent igitur interregnum [eum?], consulatum Wa.] [11. esset Pm esset, et I. F. Gr.] [mature] Kiehlus *mnemos. I, 99, 'Madvig' ap. Ing.*: magis *et* magis vere PCM vere H. Valerius [XXXV, 2. nobilium Freinsheimius, Crevierius] [familiarium P.] [plebei C.] [8sq. compellit is add. vell.: compellit is ius PC compulsum. (?) is ius M; in alia omnia abeunt *et*, Stinnerus l. l. p. 20 sqq. compulit summis studiis *et* compulsum substituit Wa.] [5. praetorium PC pr.] [M.] recte libri cf. §. 7 cum c. 7, 8: M'. Pighius ann. II, 160, Gruterus [Philus add. Alsch.] [6. L.] a PCM *et* cf. Drak. [7. apertus P.] [nulli novus] *et*: null' novus C nullis novus PM. [XXXVI, 1. additae] *sic etiam M ad mg.: additae M adiunctae m.* [sunt] PCM at v. W act. ant. 1847, 214 sq. [ausim. *et*.] [8. treceni] codd Lipsius at cf. Pol. III, 107 Marquardti ant. R. III, 2, 249 adn. 1878. [peditis] *vel* cum *et* (Lov. 4) peditem Drak.: pediti PM pedites C. [4. (septem — Cannas est) Ww.] [octoginta quinque millia *et* octoginta fuisse millia Housingerus] [co] *et* add. vell.: ducentos [Romanis fuisse

eum *Madvigius* ap. *Ing.* | esset, ad Cannas add. ante *Ald.* | essent] scripsi: est PC esset c (*Quartr.*) | quidam] fuisse vel fuisse (nam hoc certe addendum esse censui, idem *I. Perizonius* | 7. multa *Flochasenus* | signa] Signa ac *Liparus* | *Caeretes*] *I. F. Gr.* caedes PMs caedis c (*I. C. Iabnus* ann. phil. 26, 211) cecidisse c (*Loe. 5*), in *Cratura*, sed et c Caedis *Bött.* a. p. 8 sq. *Bött.* p. 77 Cedus a. 1844 *Reizenbergerus* in progr. et ipso *Dresdensi* emend. del. p. 21 Caedus *Bött.* l. l., de vico cf. *Ottonum* act. ant. 1860 p. 214 sq. | aquas fonte calido gelidas] *Alsch.* aquas fonte calidos PM aquas fonte calidos c aquas fonte calido C aquasque c fonte calidas c aquas e fonte calidas sq. | 8. fornicata PCM. | XXXVII, 1. Ostiam C. | 4. tamen ne] *I. F. Gr.*: mense P missa a se rel. | a bonis] adonibus P pr. | iunare P pr. | misisse] P: del. p. om. rel. | p. cc. sq. xx P teste *Alsch.* cf. tamen *Dübnerus* ap. *Hött.* p. 76: .. p. c. ac C pondo trecentum viginti c sq. ducenta et xl (ducenta et l. cod. *Bern.* ex corr. et ac *Iul. Paris*) pondo *Val. Max.* III, 8 est. l. | 7. armorem] *I. F. Gr.*: armatorum | 8. III milia ('potius scribendum foret tria milia *Drak.*) ex *Sil. Ital.* VIII, 613 *Ph. Rubenus* | baleares C | 9. consilium] add. vell. consilio PCM; consilia c consilium *Alsch.* | traicerat P. | 10. regis est P regis et c. *Alsch.* | 13. sagittariosque P. | navium c classem] *Bött.* l. l.: .. navium classem *I. F. Gr.* navium classem libri | T.] *Aldus.* in. | erat c ed. princ. | traicerent PC. | XXXVIII, 2. (milites — abituros)] Hf: (iussu — abituros), ne tota haec sententia post fuerat | 3 collocanda esset, quod etiam *Crevierius* opinatus erat, om. milites voc. *Drak.* milites — abituros (sine sup. iussu add. c; conveniens C; habituros PC) PC; de toto cf. *W. act. ant.* 1837, 1218 sq. | 3 *At Crevierius* | (ad) *Lepmo* et *Scherwenantibus Dukerus* prob. *Walch.* p. 179 sqq. ad diem Th. *mannius* de sell. et sod. p. 58 aut | decuriandum aut centurian-

dum *Madvigius* opusc. acad. alt. p. 361 sq. | 4. vel (sumendi aut) potendi vel sumendi aut repetendi *Crevierius* sumendi, valli potendi *Heraingerus* | 5. ac] *W.* 'Madvig' ap. *Ing.*: ad libri fere omnes et ad c (*Gud.*) *I. F. Gr.* | 6. denuntiantis] c: denuntiantes, prob. *W. act. ant.* 1847, 1006. | 8. ab] ms. in | 9. qui] *M. Hauptius*: quod nequi PM quod neque C quod ne quis in quomodo (vel quemadmodum) quis *Valla* qui numquam *I. F. Gr.* quod neque *Stinnerus* l. l. p. 23 sq. quod novus *F. W. act. ant.* 1837, 1214 quomodo *W. ibid.* 1847, 1021 quidem qui *Ww2.* | togatas] *Muretus*, prob. cum aliis tum *Crevierio*: locatus | (in urbe) *Crevierius* | 13. id sua] et sua *I. F. Gr.* | XXXVIII, 2. indicante] c (*Loe. 5*) *I. F. Gr.*: indigentes | fideque] *I. Perizonius*: fide libri ac fide *Drak.* | 4 sq. maneat te et F. | maneat quum cum *Otto* l. l. p. 31 sq. | 5. sis certaturus, et] P (F) c teste *Gr.*: si certaturus est P teste *Alsch.* certaturus es C si certaturus es *Alsch.* certaturus es et c. | 6. in petendo consulatum P in petendo consulatu] *I. F. Gr.* | 7. quia] qui c quum *Wichertus* lat. *Stallars* p. 197. | ciat vel ciat *Wichertus* l. l. | 9. et] *Bas.* a: ut | 10. sed (eadem) *W. ann. phil.* 67, 179 w1; cf. de h. l. *Ios. Flochas* l. l. p. VII sqq., v. d. in *allg. Schulzeitung* 1865, 168. | res eadem PM pr. | 13. capto PCM; | 14. famas quam ferrum absumpsit c famo quam ferro absumpti Hf fame quam ferro amisit *Ww.* | absumpsit PC. | uictus c. | suppedia PCM. | 16. sedet] *Valla*, prob. *Madvigio* ap. *Ing.* et, ne *dxoovwv* statuenda sit, *I. F. Gr.*: sed libri sedet, sed *A. Perizonius* | quidem ego] C: quideme P quidem de me *Alsch.* | quid de me gloriandi M quid de me ego gloriatur *Otto* l. l. p. 33. | 17. Cn.] c? *Mogunt.* p. | atque M. atilius et M. Atilius *I. F. Gr.* | tibi magis quam] c (*Loe. 3*) *Doujatius*: sibi quam magis | 18. ramorisque P. | 19. nimis] c *Muretus* cf. *Walchum* l. l. p. 26 sq.: nimis is PCM nimis his c nimis ius m. | gloriam quam qui c gloriam vanam qui *Muretus* (*Cedrus* inam.

I, 99.) | [vanam] veram Otto l. l. p. 32. | [veram] vero eam Alech. | 21. ego rogo] scripsi ego libri (deficit h. l. C) ego id ago Wa eo Valla | monoo post agatur add. Petrarca s, uelim post fortuna (fortunanaotuas ex dittographia P) | I. P. Gr. | (sis) I. H. Vosius l. l. | occasionem P. | XXXX, 2. consuli] s? Florebellus. consilia PC consilii s | virium] P Florebellus: uirum | 3. aemistum C. | prospera ueniret PCM: prospera euenirent in. | at] s: et PC at uel sed Hf | caperet PCM: | 4. plebos] plebo PCM | turba quam dignitate conspectior. s. v. | dignitas donasset protulit, sed rancit F; 'Madvig' ap. Ing | 5. consulum] Crenorius: consultum P (C) M consulem em tam consulum uel consulum tum etc. s. | 7. aduentum PC. | 8. reliqui erat] Moguntini: reliquerat libri, fort. reliquerant Alech. | omnibus PC. | XXXXI, 1. praepropere] s? add.: prospero PCM: propere ex praepropere s (Bar) praepostero ci. Alech. | ac] ex I. H. Vosius l. l. ab Walchius l. l. 158 sq. at s. Wl I, 15 | 4. erodare] gaudere Fluygerius sinem. VI, 146. | 5. ferenti secum milite] Ww, qui alio olim protulit act. ant. 1647, 1028: ferenti secum milites C ferentis secum milites PC ferentes secum milites ducens sq. | 7. impedimenta] Ipe i. s. ipse Fluygerius l. l. p. 146 sq. | conuallem] I. P. Gr.: cornuallem P cornua C cornua in Mer conuallem in I. H. Vosius l. l. | medium agmen] M: I. P. Gr.: medium agnem c medium amnem PC mediam Madvigius ap. Ing. | XXXXII, 2. iam] tum C. | 6. quae uergat] s: quae uergant PCM quae uergant Gebhardus | ad] C pr. corr. M: adin PC ante corr. in s. | impromptu C. | uelut] C Aldus: uel PM om. s | 7. deterrandos] I. P. Gr.: deterrandos P detenendos Mp detinendos C: | 8. obnunciari Sabellius, at s. Hf, Ww, ana. phil. 67, 180 | 9. religione animos ex regione animos PC. | 12. prava indulgentia maiestatem] m: prauam indulgentiam maiestate PM pr. praua indulgentia maiestatem C per pravam

indulgentiam maiestatem ci. Wa | XXXXIII, 3. fuissent PC. | 5. quod quo] Alech. Watw: quod PCM quo s ut quo s? Asconius | 7. de innoquendo eo] Lepsius: die sequenti eo PCM die innoquendi eo etc. s. | 11. offuso Walchius l. l. p. 158. | XXXXIII, 1. et] I. P. Gr.: ut PCM ubi s. | 2. audius C. | utriusque PC. | 3. audium C. | 4. dirigit C. | 5. fabii s | 6. uelut] M I. P. Gr.: uel | uel cepisset] conl. associati erant at Cuiacius et Florebellus | 7. omnis tamen euentus M. | tam] P teste Gr. C: om. P teste Alech. rell. | XXXXV, 3. in stationem] s? add. uett.: stationem libri fore omnes, quo seruate inuocati ci. Wl | 4. diriguntque C. | 5. (cui — erat) Kiehlus sinem. 1, 20. | 6. instructa acie P instructa acies: Wa instruunt aciem: W (cf. act. ant. 1837, 1198 sq.) instruunt cunctam aciem ci. Hf. | deinde] modii I. P. Gr. | 7. iaculom P pr. | tenuerunt iaculatores cum ceteris] Doujatius praesente Drak.: tenuerunt (.sq. f) iaculatores ex ceteris (in corrupte archet. scriptura iaculatores ceteris perperam eo syllaba pro a htero (8) duplicata) libri (tenuerunt). iaculatores et cetera (tum auxilia) I. P. Gr. tenuerunt iaculatores. ex ceteris add. uett. tenuerunt: iaculatores ex (et ex Wa) ceteris Alech. | facti Drak. | 8. tenerant] Cm: tenerent P tenerent p; fort. tenuero Alech. | fort. (pugna) I. P. Gr. | XXXXVI, 1. baloaribus C. | 2. romanos PC Romanorum ci. Alech. | 5. formae] romae PC. | sane et alius habitus] I. P. Gr.: ant et alius habitus (praecedit s) m ante talis habitus in ras. s antotalius habebatur P ant et alius hanimatus Mp sane talis habitus ornatusque ci. Alech. | cum] C: tum | 6. acio, milium I. P. Gr.: aciem illum P acies illum p acies illa C. | 8. statere] ne Doujatius et inter alia conamina I. P. Gr.: statere P stare C staret M starete (Lov. 2.) | 9. aduersus P pr. | XXXXVII, 1. ab] s? add. uett.: om. | que om. PC. | 4. primo.. par, dum] Madvigius ap. Ing. . primo.. parum PC. primo.. pares s primo

.. parumper Wt cf. act. ant. 1847, 1010. | 6. connixi aequas (Lov 5) | P Gr.: connixi aequas (Lov 5) connixi obliqua Lippus consiliaequa (consiliaequa teste Gr) P consilioqua CMp. | cuneis PC. | 6. institere I F Gr. | agmen] s I. F. Gr.: agmine | 7. media qua Galli] s: mediaque galli CM mediaquaefalli P mediaque qua Galli c. Alsch. | deinde cedendo] Alsch.: deinde cedendo P deinde nitendo prall deinde nutando F deinde declinando W act. ant. 1837, 1199 deinde cedendo Alsch. ad. min. | etiam in sinum PCM. | ibruentibusque P ruentibusque C. | 9. et] om. s etiam s iam Crevierius | 10. eo] (sq cum s tantum non omnibus quicquam (al. quidquam, iniquam (al. iniquum) s (Lov 5: in eo | XXXVIII, 1. romani P | 2. praeter parmas] scripsit praeterita arma PCM Cant. praeter consueta arma vell. praeter solita arma N. Heinicus I. Perizonius praeter iusta arma I. F. Gr praeter sua arma WI I, 23 praeter aperta arma Wa praeter cetera arma Alsch.; armas pro proxima sq parmas P pr. ante corr. | 4. corporum strata P i. e. corporum strata v., ne multus sim, odn. meas ad Pruc. XII, §. 17 XVIII, §. 236, non corporum humi strata cum Alsch. cf P XXIII, 48, 4, XXIII, 8, 18; 10, 10, 25, 8, XXV, 11, 20, 22, 16, XXVII, 21, 9 (ex coll. Alsch.); 25, 2 (ex coll. Alsch.); XXVIII, 32, 1 | XXX, 26, 11 | 5. in malâ iam spê C | 5 sq. Hasdrubal etc.) locum vel Livu vel librariorum socordia deformatum intactum reliqua, nisi quod §. 6 equites pro pedites, quod vitium ad librariorum certe pertinet, scripsit cum I. F. Gr.; ceterum Glareani, Sigonii, Gr., A. Perizonii, Crevieri sententias v. ap. Drak., add. Heusingerum et I. P. Wiltum in comm. de Liv. XXII, 48 fin. in progr. gymn. Aliaquell. a. 1882. | qui ea parte lerat Matthiae qui ea iam parte aeerat Alsch. qui in eam partem rreuerat Wt. | subductis ex laeaeis equitibus, Numidas F, at v act. ant. 1837, 1213. | quia] qui P. Alsch. | 6. equites] v. supra, itas Cant., fort. (pedites) F. | XXXVIII, 3. equom PC. | uiris P. | tum deinde tianti C tum deinde nuntianti C corr. Alsch. tum renuncianti I. F. Gr. tum nuntianti Crevierius | quam mallem] c: quam mallent P quam mallem ut C mallem, quam Bessenbergerus an. del. p. 21 | traderet] s (Reconat., sqq. equitea. tum pedestre cum s fere omnibus; traderet equitum Aldus in err): traderant | 7. (et) I H. Vossius | et comes (virgula post equum posita) inter al. proposuit Walchius I. l. p. 189 sq., tum Alsch., recepit Ww — 'after Madvige forslag' Ingerslevius | 9. sine hoc] s: si hoc PCM sine hac I. F. Gr. | morando] c Alsch.: mirando PC miserando s. | 10. adueniat cr. | 11. adhuc et] C Alsch.: et adhuc et | memet W(a): me et | (existam ut) I. F. Gr. | 12. exigentis] C: exagentis PM exigentis c (ex)agentis ut ex ex hac repetitum sit Ww agentes 'et Madvige Conjectur' Ingerslevius | obruerunt] M: obruerent PC obruere 'optimi' teste Gr. | inter tumultum] I. F. Gr.: in tumultum PCM in tumultu s (Lov. 2) in tumultum Wa. | Tum undique] Alsch.: tum uade PC tum demum Wt cf. act. ant. 1847, 1028. | 13. tegente] s add. vett.: tegentes | 14. insertus] Bauerus, Alsch.: infestus | septuaginta cum Pol. III, 117 Liv. XXV, 6, 13 et hic et c. 52, 8 Alsch.: at v. W act. ant. 1847, 1008. | 15. duo] tria Heusingerus | et tanta] et tanta P et aequa (vel tanta prope civium, quanta sociorum pare) I. F. Gr. | 16 sq. cf. Th. Mommsenium nunt. soc. Sax. cl. h. ph. a. 1854 p. 153 sq. | 16. xxix I. F. Gr.: uigintiunodeci P uiginti unus deeo C uiginti decem M triginta periocha unus et viginti (al. et uiginti unus) de (sq. tribunis) s Drak. | 16. ante aliquot annis Wa. | (consul) secundum Gronoviorum vestigia Alsch.: om. | 17. x. periocha | L, 1. oet] s I. F. Gr.: ex | Cannensis, Alliensis cladi I. F. Gr.: almensi (aliensi P aliensis p teste Gr.) clade P cannensis clades C similis s. | 2. ceteris C. | ut illis, quas] s (Lov. 5) Valla: utilisquae P utilisque C. | 3. alterius mortem prope

totus exercitus fuit *I. P. Gr.* | totius P. | fugit vel fugit vel fugatur. | 4. semiarmis PC sine armis a. Ww. | proelium P. | 5. sententia) c: sententia est PCM sententia haec vel sententia visa est (al. est visa) c: sententiam c: sententia ipse ci. *Alsch.* | 7. tumultu C. | 8. portas PCM ante portas Wa. | 9. via] Mg: om. | dislicias *I. P. Gr.*: uiscias PCM dislicias *Otto l. l. p. 34 sq.* | 10. Haec — hostis *Enniana* esse censeat inque *Ennianorum* fragm. ordinem recepit (*VIII, 8*) *Th. Hugius Q. Enn. ann. lib. VII–IX fr. p. 7. 28 sq.*, at cf. *Vahlenum* quom. *Enn. p. LXIV.* | 12. quos] *Bauerus, I. H. Vossius l. l.*: quem c: (*Goertn.*) sq. quod *rell.* | LI, 2. diequinti, coll. *Cato et Coelio ap. Gell. X, 24, 6 sq.*, *Moguntini, Sigonius* | 3 sq. praecedam. Hannibali nimis laeta res est visa] *I. P. Gr.*: praecedant hanni! balinimicia. l. notaro | est uia P praecedant (praedat c) hannibal inimicia eta q: res Ce. | 3. maior quam | quam P & maior quae quam Ce. | onpito P. | ponent PC, at v. W act. ant. 1847, 1018. | prenoandam c: (*Voss.*) | 4. dii] in P. | 5. iunxerant PMc. | 7. uiscias PC. | iubentes] *I. P. Gr.*: libentes | 8. superiecta] *I. P. Gr.*: subiecta super ex dittographia | 9. subtractus] subtractus M subtractus c: substractus *Bea. a.* | numidas C numide pr (*Lips.*) | Numidas . Romanus (ac etiam cod. *Lips.*) *Kreyssigius* observ. in auct. R. class. I, 13 sqq. ep. ad *Goell. p. 419 sq.*, meliora doctus a *W11, 6 v. de Sall. hist. lib. III fr. p. 72.* | LII, 1. dici lectis] c: (*Pal. 2*) *Valla: delectis libri, fort. dio lectis Alsch.* | brachio obiecto flumine] c: (*Oxon. N*) *I. P. Gr.*: brachio flumine obiecto PC brachio flumini obiecto *Sigonius* brachio a flumine obiecto a. *Alsch.* | 2. ab hominibus *Crevierius* | 3. pactos *I. P. Gr.* | tricenis PCM | 4. aut animi] c: ut nimis PC et animi W animique *Alsch.* | ducenti equites] Op: ducentiam illa equites P ducenti iam equites *MWa.* | 5. parata PC. | praeter viros equos et C. | 7. Apula] *Lipsius:*

apula P paula p *rell.* |onato P. | LIII, 1. *Pabii* pronomem desiderat *Ww2.* | 3. adolescentem et ad c: om. PC (*qui pro Ap. exhibent ap. p.*) M et ad *Cont.* invenem admodum et ad *Wt.* | 5. L.) ac et §. 12: *M. XXIII, 18, 8 XXVII, 11, 19 Val. Max. II, 9, 8 Q. libri ibid. V, 6, 7 (cf. utrumque Kampfi adn. et Liv. XXIII, 43, 2)* | 7. (ait) *Iac. Gr.* | oesa:] oesa scipio. PCM c: fere omnes | 8. nullo loco] c: (*Lev. 4, unus Crav. cod. m. alt.*): nullo in loco c: nullo PCM nulla *Bauerus, I. H. Vossius l. l.* | 11. tu me c: *Iac. Gr.* | optimus maximus] *Drak.* optime (obtime C) maxime libri | adfaciat C adfacias c: adfacias vel afficias perpauci c: (*Lev. 2, 4 ex m.*) *Asconius Iac. Gr.* | LIII, 6. utrumque PC utrumque *Alsch.* | 6. occidit:] cisi P occidit et ei *Alsch.* | 7. occisum cum eosa. duobus exercitum] scripsi occisum cum duobus consulibus exercitum *I. P. Gr.*: occisum cum duobus exercitibus PCM occisos cum duobus exercitibus c: occisos consules cum duobus exercitibus c: (*Ber.*) occisos cum duobus exercitibus consules *Sigonius* occisum consulem utrumque cum duobus exercitibus W. | 8. ne add. *I. H. Vossius l. l.* | faciam] *I. H. Vossius l. l. Alsch. ad. min.*: facio P faciebant in ros. c: facio add. *vett. fecero I. P. Gr., fort. fecerim (act. ant. 1847, 1009) vel facerem Wt.* | 9. (consule — amico) *Warrus mus. phil. XII, 612.* | omissio PC. | aunc vulnus... et multiplex *I. P. Gr.* | duo] c: *Crevierius*: cum | 10 sq. oestoonparomet P oest. comparat et *I. P. Gr., at v. Wt.* | 11. cessere, inde vectigalis] *Alsch.* cessere. inuetti gallicis PC cessere, hinc vectigales c: sq. cessere (in) (*fort. cesserunt*), vectigalis *Ww.* | LV, 4. profecto... fore] c: *Iac. Gr.* (*fore etiam c: Pal. 1*): profectos... forte *rell.*, unde qui, obvius percunctando aliquos profectos ex fuga, passim dissipatos, forte referant sq. | 5. (imperi) *I. H. Vossius l. l.* | *Romani nominis* Cm: romana nominis P romano nominis Mp romano nomini c: | quo] c: quae P qua *Chp.* | 7. expectat C. | 8. fort.

(recte) Ww repens ci. Wt. || tumultus, recte tum *edd. vet.* || LVI, 1. per magistratus] *Ascensius*: magistratus libri fere omnes magistratibus c (Pal. 1) *I. F. Gr.* || magistratus turba et Patres diversi altera eiusdem ci. turba, magistratus et Patres diversi c (Lov. 3) *Drak.* || 2. decem] quatuordecim *coll. c. 54 I. F. Gr. xv Heusingerus* || 3. Poenum] *I. F. Gr.*: menum P me nunc CMP. || in] an PC. || nundinantem] *I. F. Gr.*: nuntiantem || 7. vellet, nuntiatum sibi esse] *Moguntini*: uellent nuntiatum (nuntiatum M?) his est PCM *Bött. p. 77* uellent nuntiatum est his (vel nuntiatum his esse vel nuntiatum his) c sui (vel naves suae) uellent, nuntiatum his (vel iis) esse Hf a se missi uellent, nuntiatum his esse Ww. || insulam PC. || 8. versum ad] c? *edd. vet.*: aduersum || essetisi P esset si p; hic fort. aliquid excidisse censent *Alsch. Ww.* || LVII, 1. perlectis (al. lectis) censuerunt (al. censent) variis locis add. c et grammatici *recc.*; cf. ad h. l. *Heusingeri et Alsch. adn., Ottonem l. l. p. 34 sq., coll. Kaestnero act. ant. 1842, 468 sq., Wt II. p. XVII: om.* || M.] marcium P mapium p apium CM Marcellum *Heusingerus* || 3. fort. pontificius *coll. Cassio Hemina ap. Priso. VII, 11 p. 733 P., et sic olim, ut post vidi, vel cum c (Ox. N) et edd. aliquot vet.* pontificum *Vaassenius animado. in fast. R. sacr. p. 134.* || nunc] non PC (nunc) *Vaassenius l. l.* || 6. Gallus et Galla] *Ascensius*: callusegalia P pr. callus et galina p gallus et gallina CM. || conseptum Bas. a: consectum || iam ante] *I. F. Gr.*: uiamante P ubiamante p ubi (pauci ibi) ante *rell. VII. an. ante I. Perizonius* decem iam annis ante *Heusingerus* || hostiis] sic etiam pr. m. corr. P hostis ante corr. P. || 7. quod P quot *Alsch.* || 8. tertia] fort. *ima Heusingerus* || 9. Inde] *Creus: in P del. p om. rell.* || ab aneptemdecim] cf. *Niebuhrum h. 464.* || quattuor .. legiones] cf. *ad lib. XXIII, 14, 4 adn.* || 10. te a] uespa P vetusta *W act. ant. 1011.* || 11. militare, redempta]

W act. ant. l. l. tw1: militare tempta P militare empta (al. emta?) *C rell.* militare, et empta *Alsch.* || 12. redimere] *praeunte quadamtenus Alsch., Ww*: redime P redimi p *rell.* redimendi *Ascensius* || LVIII, 4. centenos] c (cod. Sig.): centum || 5. in aliquantum P c (*Harl.*) enim aliquantum c ita aliquantum ci. *Alsch.* || quo] quod m c || 7. inclinaret animus] c (Lov. 5): inclinaret animos PCM inclinarent animos c inclinarent animi *A. Perizonius* || 8. veluti] *Alsch.*: uelut C c uelut illut P uelut illud M c (*fidissimus e regis ap. Crev.*) uelut illic *I. F. Gr.* || LVIII, 1. principes. m. iuniusq. P; de lacuna et *Alsch. cogitat et Ww.* || 2. ali PC. || nec legendi PCM pr. || nos] alios PM. || 7. condiciones] C condiciones c (*Harl.*): condicione P conditionem *rell. (M?)* || ad captiuorum PC c ad hostem (vel Pyrrhum) captiuorum *W act. ant. 1847, 1014 cf. Wt ac captiuorum ci. Alsch.* || gratiam c. || 8. atqui et ad Alliam *I. F. Gr.*: at quietariam P atque italianam CMP. || 9. ne in acie quidem *I. F. Gr.* ne in castra quidem vel ne ex acie quidem *A. Perizonius* || refugerunt] fuerunt quondam *Alsch.* || 10. velim] uidear c al' uelim uidear c. || nobismet] *Alsch.*: nobisme P nobis p *rell.* || 11. illis ut bonis] M c: illis et bonis PC et illis bonis *Crevierius* et illis et bonis si recte intellego *I. H. Vossius l. l.* illis et nobis bonis Hf. || illis et bonis et fortibus *Drak.* || 13. tamen] C: tam P *rell.* iam (num sed iam an si iam, quod recepit W, non satis dispicio) *Valla* || facietis *Valla, I. Perizonius* || 14. (vos)] F: uos PCM nos c suos *Crevierius* || 17. set .. si (num fuit set etiam si? *Alsch.*) P. || simus] *Muretus, I. F. Gr.*: sumus || 18. quondam] quam P qu. C qui c. || 19. suus cuique animus] c: suum quisque animum *O rell.* suum quisque habet animum *vg.* suum quisque animum habet *Alsch. et sic vel suum quisque sequitur animum Wa.* || LX, 2. in foro] (turbae huic viro- rum in foro *edd. vet.*) *I. F. Gr. h. l.*: in foro ac PCM (in foro) *I. H. Vossius l. l. p. 273* in foro ac .. Ww. || 5.

uideatur P uideatur p uidebatur C. || 7. etiam ab iis PC. || 9. Sed *I. F. Gr.*: et || 9. perrumpere *I. F. Gr.* || per] *add. Alsch.* || 10. 'forte perveniri' *I. F. Gr.* || 11. si] *add. Wexius mus. phil. XII, 632.* || 12. nec viros quidem nec] *v. Scheibium philol. V, 135 sq.* || 13. demonstrat, reducit] *Lipsius*: demonstraret duces PCM demonstraret ducēs c. || 16. post paulo] *sic certe etiam PC, non paulo post coll. ipsa adn. Alsch.* || 17. enim modo Cp. || 18. et quorum PCM. || 19. sescentis tot milia hostium] *M. Hauptius*: sescenta (sexcenta M?) milia hostes lia

PM sescenta. m. hostium C sexcentis millia hostes m sexcentis hostes *Ingerslevius* sexcenta millia hostium s sexcentis milibus hostes *Wa cf. act. ant. 1847, 1023* quadraginta millia hostium *Sabellicus* || 20. agminis PM. || triginta s (*Hav.*) prope viginti *I. Perizonius* duo et viginti *Heusingerus* || fortium et fidelium et fortium fideliumque s (*Lov. 4. 3.*) fort. fortium, fidelium vel fortes fideles *I. F. Gr.* || 21. ut] qui s (*Ox. N*) tum *Ww cf. adn. aut Wexius l. l.* ut qui *A. Schottus* || quin erumperent] s: quinecrumperent P qui nec erumperent CMp qui ne erumperent s *Ww Wexius* ne erumperent s *Schottus* || sint; at non *Lipsius* || 22. at ad] *Wexius l. l. p. 631 sq.*: at enim ad (s: *Voss.?*) *Ascensius, vg. ad libri* || 23. armis] *I. F. Gr.*: arma || abessent] *I. F. Gr.*: abdesunt (i. e. vel absunt vel desunt) P desunt CM deessent s (*Cant. Berol.*) || 24. accessum] s: accessit PCM; *lacuna inesse videtur Ww* accessum est ci. *Alsch.* || 25. istorum] *W*: ipsorum || in] (s: *Lov. 5?*) *Bas. a*: om. || decuerat] *C, Ascensius*: decuerit PCM decuit ci. *Ww.* || 26. ego vos] *W act. ant. 1847, 1012*: quos PCM uos m et vos *Alsch.* ac vos *Wa.* || LXI, 2. qua] s: quam PC quia s *vg.* || 3. fletibus questibus] *C* fletibusquaestibus P: fletibus questibusque c *rell.* fletibusque ac questibus ci. *Wt.* || 5. iis] is P his Cp. || 8. is P his C. || 10. ea res indicio [est (sit *ed. min.*), quod fides socio]rum] *Alsch.*: ea res indicio

[est quod qui socio]rum *Ascensius* (quod *om. edd. vett.*) ea res inditiorum M deearisindiciorum P ea res iudicio C declaret fides sociorum *I. F. Gr.* fides indicat sociorum *Salmasius* de ea reiudicari potest, quod fides sociorum in *adn. ci. Alsch.* || quae] est quod *spscr. m. pr. in C.* || ad eam diem] s? *edd. vett.*: eadem die CM eadem diem P eam ad diem *I. F. Gr. pr. ed. not.* ad eum diem *Salmasius* || firmi steterant *edd. vett.* || labare] c: labrare C laborare PM. || 11. fort. Calatini [Campani] *Ww.* || 12. Vzentini] P *cf. Mommsenium unterit. Dial. p. 51 sq.*: surrentini p *rell. tantum non omnes Sallentini I. F. Gr.* || 15. qui si] s: qui PCM. || qui si ... nihil ei recusandum vel cui si ... nihil recusandum *Valla.*

LIB. XXIII. in periocha: barcinae *Naz.* || CLXXVII. c. 23, 7. || Marcellus proconsul Hannibalis *Heusingerus* || Cn. Scipionibus, in Sardinia a] *add. O. Iahnus* || I, 1. Inter haec] ci. *Ww*: Haec PCM Nec s (*Lov. 2 etc.*) His s (*Oxon. L, 1*) Haec *Valla* Aecis *I. F. Gr.*, fort. Haec Romani. vel Haec Romae acta. F Et *Alsch.* || , castra capta ac direpta] *Vallue adversarii (B. Facius et Ant. Panormita)*: capta ac direpta PCM castra directa s (*Lov. 2*) captis ac direptis s (*Ox. L, 1*) *I. F. Gr.* castraque direpta *Valla* castraque capta ac direpta ci. *eidem perperam tributa a Doujatio, fort. ac castra direpta Alsch.* || a om. M. || Statio Trebio] *I. F. Gr.*: statio PCM statione c. || pollicentes se PC. || tradituros c. || 2. compsinorum CMp. || 3. fort. [ii] post vel urbem [hi] || [Mopsiani] Compsam ci. *Ww* 1 Mopsii vel Mopsiani *I. F. Gr.* || 6. insidis P pr. || 8. propinquom P. || II, 4. incolomi C pr. || init] PM: inuit || 6. Romam] s: roma PM romae Cm. || 8. si [se] permittant sibi *Ascensius* || III, 2. nunc] (*Voss. Lov. 1*)? *edd. vett.*: om. || praesidiis ex praesidis corr. P pr. || 3. meritus] s: temeritus PC emeritus s peremeritus M promeritus *Wal II, 14 ann. phil. 31, 195* demeritus ci. *Wt.*, quod spreverat *act. ant. 1847, 1010.* || 5. nouō P. || 6. strenum P. || nouom P pr. || 9. date igi-

ture] C: datae igitur p datae igitur
 P data eicitur M | 13. audiendam
 P audiendam ei Alsch | obsecra-
 rant I H. Vossius I L. | III, 2 adu-
 lari] Salminus aduari P adfari p
 rell | 5 plebeis | e plebei vel ple-
 bis PM plebis p. | 6 uerecundia
 fuerat ei Alsch. | 8. et quod Cae-
 cilius, I H. Vossius I L. | impraes-
 dia C | V, 5 deest] s. est | 6 huius
 I F Gr. uinis P ruinis CMP | 8.
 Sidicium suspectum Ww | ad Sa-
 tiunculam] Alsch. W apud Saticulam
 Sigonius satricula PCM apud satri-
 culam s. (ex Ptk) | 9 equum P. |
 deditiens] vel dediticiis Alsch. de-
 ditis codl. tantum non omnes de-
 ditis I. F. Gr. | leges nostras s. |
 parti nostrum PC | communicavi-
 musque conubium vobiscum vel
 communicavimusque vobiscum co-
 nubium vel communicavimusque
 vobiscum remp. *2 W communi-
 cavimusque vobiscum, C Schenke
 phil. III, 560 sq. | 10 arbitrarier
 PCM arbitrarier sed e arbitrarier
 esse s. Or L. I. | 11. indigentum s.
 | hic m. M hos s. | 14. Campani] s.
 campanis (at v. W act. ant. 1847,
 1015) | Romana; (Hafn) Frenshem-
 mius | 15 scribi posse] Lepius
 scripsisse] VI, 1 (Ab) hac I F Gr.
 | Vibius Virrius I F Gr. ubius uir-
 rius P subius uirrius CMP cf. v. L.
 §. 3 et hb. XXI, 13 sq. | Ios. Fl. th. 4-
 quos Zon. I III, 6 p. 214, 14 Prod.;
 uirrius etiam Sol. Ital. XI, 85 cod. Co-
 lon. cf. inscr. bull. Neap. nov. ser. V,
 111 p. 100. in Mommseni inscr. Neap.
 Virrius sat multos ingenio, Virrium
 nullum cf. etiam Mommseni inter-
 Dial. p. 260 267; et uiri quidem I B
 XXXI I, 14, 1; at id a viro potius
 quam a Virio deduxisse videntur abra-
 ru cf. PCA I § 3. | 2 quin] ac etiam
 teste Gr. P. quia P teste Alsch. C |
 deportet et PCM; deportet Romae
 act. ant. 1847, 1014, fort. de-
 st. et... relinquat I. F. Gr. |
 si loquentis P viro loquenti C.
 plebis PC plebs M. | 8. alii id
 Aldus alius itaut P alius ita ut
 ita ut c. | VII, 1 praesque
 que Lov. 5) cum eo conditio-
 nemque cum eo conditio-

est. II.

nesque s. | conditionibus I. F. Gr.:
 conditionis P conditionis CM Contr.
 Hermannus obs. crit. p. 28 cf. W ann.
 phil. 31, 199 his conditionibus vel
 conditionibus his s. W L. L. cf. act.
 ant. 1840, 90. | 2. captivis] s: capti-
 vis captivis P captivos Cp. | 3.
 haec] nec PC. | illa] alia s. | faci-
 nera P. | fervore] foetore s. (cod.
 Sig.) cf. Minervinium bull. Neap. nov.
 ser. V, 104 p. 43. | 5. pyrrhi P. | 6.
 romanis. sed haec e romanis. sed
 haec C se romanis. haec s. | 7. oc-
 culte m. | 8. Blossum] Ww cf. adn.:
 blosium | 10. 'An non privato?' I F.
 Gr. | inambulabit P inambulabat
 C. | 11. ne quid eo die seriae rei ge-
 reret] Modus: ne quid id eodie se-
 rei | rei gereret P ne quid id eo die
 serie gereretur p ne quid eo die se-
 rerie gereret C. | VIII, 1. inclitos C.
 | 3. abstractum abs (a W) Deci (sic
 Alsch.; Decii Gr.) Magii I F. Gr.:
 eum i

abstractum atq. deci magit latero
 Pp abstractum a se cum decio ait
 C abstractum a se decio ait M. | 5.
 Vibelliumque] P: iubelliumque C
 rell. fort. recte cf. Mommsenium un-
 terital. Dial. p. 266 sq. | 6. domo (sic
 secundum Vallam) diti ac varis om-
 nium voluptatum inlecebris in-
 structa] scripsi cf. adnot. sqq.: modo
 diu ad uarios omnib. voluptatum
 inlecebris instructum PC. | diti (di-
 uite coniecerat Sigonius) ac luxu-
 riosa Kreyzigius comm. de I. Gell.
 N. A. VI, 1 p. 10 cf. act. ant. Jen. 1831,
 154, 271 sq. Sall. hist. hb. III. fr. p. 55
 diu luxuriosa C. Heusingerus luxu-
 riosa I. F. Gr. | diu ad uarias om-
 nium voluptatum inlecebras instruc-
 tum hinc similia s. cf. adn. Drak. diu
 ad varios usus (ad uarios terrae
 usus s) omnibus voluptatum inle-
 cebris instructa ei. Alsch. | instruc-
 ta] Lepius | 7. hannibicus Pp. | ca-
 laui Cp. | perpele ad vinum po-
 tuit] Wa cf. Alsch. adn.; sic scripsi,
 cum meliord non haberem: Perolla
 perPELLI (sic certe Ber.) ad vinum po-
 tandum potuit s. (Ber.) I Alsch. per-
 holla vinum potui P perholla vinum
 potui p perholla uini impotui C

6

perolla uini impotu e Perolla uinci potuit *edd. vett.* Perolla pelli ad vinum potuit (*sqq. cibumque etc.*) *inter al. Valla* per illa (*sqq. vinci potuit?*) *Huschkius monum. ling. Osc. et Sab. p. 408* Perolla ad vinum potandum impelli potuit *Alsch. ed. man.* per moveri ad vinum potuit *altera ci.* Wa provocari ad vinum (*vel vino*) potuit *ci.* Ww perPELLI ad vinum potandum potuit Wt perPELLI vinum ut potaret potuit Ww. || patrem P pr. || perturbationem] *Valla:* iterturbationem P interturbationem *rell. ut vid. omnes* || causante.] P teste *Alsch. I. F. Gr.:* causa ante *Gronoviani* 'omnes' causā ante C. || 8. conuinio p sanguinio P. || 9. veniam.. impetraturi] *Valla:* uenia .. impetraui P uenia impetrari P *corr. CM* uenia .. impetrari possit c. || quod fecimus PCM pr. || VIII, 1. *audivit viditque*] *Alsch.:* *audiuiditque* P *uidit audiuitque* C *rell.* || *amens*] *I. F. Gr.:* *amen* P tam C. || 3. obstrinximus. Obstrinximus, ut *vel* obstrinximus: et ... armaremus? *Büttnerus obs. p. 61 sqq.* (obstrinximus: et ... armamus? *Rupertius*) || manus] *Iac. Gr.:* mansis || 6. *aliter l. distinxi* *F. Jacobsius ep. ad Goellerum p. 404.* || torpescentne *c.* || 7. non armati exercitus sustinerent Cc (non *add. c*) *Alsch.* nec armati exercitus sustinere *vel* sustinerent Wat, *ann. phil. 31, 198 act. ant. 1847, 1009 sq.* armati exercitus vix sustinerent *ci. Alsch.* in *adn.* || sustinere nequeunt, quem] *vel* sustinere nequeunt *I. F. Gr.:* sustinere] quem P sustinerem quem M. || ut alia] *Drak.:* et alia C *I. F. Gr.* italis P et ut alia *Bauerus* || 8. atqui *c.* || 11. defectionis ab] *I. F. Gr.:* defectione] inissa ab P defectione inmissa ab C defectionem inisti ab *edd. vett.* || 12. hostium inii, quoniam] *A. Rubenius:* hos] trimini quoniam (me *sup.* quoniam *spscr. p*) Pp hostimini me quoniā C. || X, 2. (et) *Bauerus* || 6. id] it P se m. || 8. aduentu Pc. || 9. uociferanti *c. I. F. Gr.* eo uociferante *c.* || commoueri CM cum commoveri Wa. || 10. primam *I. F. Gr.* || soci ante *corr. P.* || alexandriam Cp. || 11. erat PC. || 12.

quum eum *I. F. Gr.:* dum eum || XI, 1. divi divaeque] *ci. Bekkerus:* diuidique P diuique p diuinūque C Divi quoque *Aldus* || 2. meliores felicioresque *c.* || 5. corona om. *c. (Cant.), del. Iac. Gr.* || 7. in] *c:* om. || ut quaeque *Crevierus* quaecunque *ci. Ingerslevius* ** quaeque (*fort. Apulorumque quae*) *ci. Wt, act. ant. 1847, 1014* quaeque ex Apulis C. E. *Putschius ap. Ww2.* || 11. ad nos *ci. Drak. ad c. 13, 3.* || Hannibali tradidisse se] *ci. Alsch.:* hannibalilli] tradidisse Pp hannibali tradidisse C Hannibali se tradidisse *c.* || 12. victoris ante *corr. P.* || verum] 'quidam' ante *Glareanum, I. F. Gr.:* atrum P sacrum CM praecum *Alsch.* || esse grates] *I. F. Gr.:* esse graes P *del. p om. CMc.* || XII, 1. aceruos P. || 2. haud C paulo *coll. h. l. periocha I. Perizonius* || equitum PC at v. W *act. act. 1847, 1021.* || 4. acies] Bas. a: actis || 5. mittendam] mittenda *Iac. Gr.* || 9. paeniteatne] *Alsch.:* paeniteatne PCM paeniteatne me *c.* || 11. tam laeta *I. F. Gr.* || sint *Bauerus, Rupertius* || 15. seu Himilco seu Mago] *edd.:* ut himilco seu mago *c. (Ber.)* ut mago seu himilco *c. (Hav.)* seu himilcoseo P seu himilco CM. || XIII, 1. scitu est] *cs.* scitumst P scitum est Cp. || 3. p. r. priore *Heusingerus* || Punico] v. *Walchium l. l. p. 216:* (Punico) *vel* Romano *vel* Italico *vel* pugnatum *I. F. Gr.* || 4. nunc, dum vincimus *I. F. Gr.* || 5. ego] P ante *corr.:* ergo P *corr. pr. CM* ergo ego *ci. Wt act. ant. 1847, 1011.* || inani spe] *c. (Ber.)* *I. F. Gr.:* inanique P inaniquae CM inaniaque p inania quae cm. || 6. barcina (e *sup. a spscr. p*) P barcinae C barchinae *c.* || 7. post Hannibali: viginti peditum *add. ci. Drak.,* viginti quatuor peditum *Heusingerus* || xxx elephantī C. || et mille argenti] *Alsch.:* et argenti mille *I. F. Gr.* et argenti PCM et argenti multa *c.* et argenti m. vcta (*i. e.* mille quingenta) *Muretus* et argenti ML (*vel ML^{ta}*) talenta *Kreyssigius* || 7 sq. talenta d. dictatorque *altera ci. Alsch.* talenta dicta. Arisque (*vel* senatorque *vel* quaestorque *vel* prae-

torque) *Ios. Fischerus l. l. p. IX sq.* talenta D. Bostarque ci. Ww2. | XIII, 2 Pera] *I. F. Gr.* per equom PC. | 3. descendit] PC, idque *assueti erant Lapsus et Franchet* minus descendit equo & | descen- dite dixit quique capitalem M. | pec- uniae] M^p & : pecunia | 4. spolis PC. | 5. ut] P, *Glareanus, I. F. Gr.* : et ut | 7. patienda] ac etiam P: pe- tienda P pr corr. perpotienda W act. ant. 1847, 1011 | 8. secunda si- mulando] C et sic vel obsecundando *I. F. Gr.* : secunda simulandas si- mulando P secum dissimulanda si- mulando M obsecundando ac si- mulando W ann. phil. 81, 199 se ob- secundare simulando *Freudenber- gus ibid.* 71, 728 sq. si clam simu- lando vel sed clam dissimulando vel secunda clam simulando vel assen- sum simulando & clam simulando *edl. et secum clam dissimulando, simulando* v d. act. lit. Lips 1815, 1640 sq. clam (simulando) *Kiehn* minem I, 99 sq. clam secunda si- mulando *Strothius* clam simulando *Walchius l. l. p. 36 sqq.* | 10. Canus et §. 13 a Canus; *Sigonius* | 13. Ca- iatiam] G. *Stierius v. lib. XXII, 13, 6 galatiam* | petit et inde . per agrum *Otto l. l. p. 36 atq. I. Fischerum l. l. p. IX* | Saticulanum] & : saucu- lanum PMc saulanu C *Austriola- num Ww1.* | Trebulanumque *Clu- verius Ital. ant. IV, 5 p. 1183* trahia- numque C. | XV, 3. vi (usus) C E *Put- schius ap. Ww2* | 4. remanserint] & (*Lov 5* remanserant PCM^c reman- erent vel remanere *I. F. Gr.* reman- assent *edd. vett.* | 5. nec ea] M^c : ne ea P^c, at cf. *Schenbium philol. V, 135* nea C | quo quemque *I. F. Gr.* | 7. praendi] P pr | quem conscientia tentatae *I. F. Gr.* : quem conscientia attemptatae & (*Oz. N.*) | 9. consen- suatam tatem P q. consensu ad- temptantem p q; consensu adtemptantē ei consensu adtemptantem M m consensus temptatae *Alsch. H. p. XVIII.* | ad id] *I. F. Gr.* : P ea die P corr. pr. C. | 15 m P. | XVI, 1 sqq. recte distin- guingerus | 4. coeptae, Roma- s (*Ber.*) *Valla* : romanorum

coeptae (coeptae corruptum esse vi- detur Ww.) | provocantis] m: pro- cantis MC progentis P procurren- tes ci. *Drak.* | 5. cotidiana] *I. F. Gr.* : coditia] iam P comitia iam Mp con- tinua iam in ras. e cotidiana iam *Alsch.* | 6. portis prodiret] *scripsi* : portis iret libri fere omnes portis fo- ret & *I. F. Gr.* portis staret vel por- tis in acie staret (W^a) vel portis in ordines iret (Ww) ci. W portis esset ci. M *Hauptius* | 7. iniuriave] *I. F. Gr.* iniuriis P iniuriis Cmp (alterum usup uadd. o) iniuriis vel intus vel in muris vel intus muris etc. & in urbe W v. ann. phil. 81, 199 *Alsch.* | intus exoreretur vel intus urbis exoreretur ci. idem *Alsch.* | oriretur M ori- rētur c. | 8. sociorum] & *Valla* : suo- rum | 9. destinata] et stationes *I. F. Gr.* | vel (destinata) vel (data) *Cro- verius* | datae C *I. F. Gr.* | 10. idquo per C | 11 sq. moturamum (i. e. mo- turam vel moturum) P moturam tum Cmp moturam dum *edd. vett.* | 15 sq. Romanorum amissis: sed *Alsch.* : romanorum amississet P romano- rum amississe C Romanum amississe *I. F. Gr.* Romanum suorum ami- sisse, sed ci. Ww1 act. ant. 1847, 1011. | 16 gesta est vel gestast] *Franshe- mius, Madvigius ap. Ing.* : gesta sit libri gesta (sit) *Gruterus, I. H. Vos- sius l. l.* gesta fuit *I. Perizonius* | vin- centibus] vitiosus h. l. videtur *Mad- rigio l. l.* tum vincentibus (*Lov. 5*) vel tunc vincentibus & | XVII. ad hoc cap. dicitur pertinere comm. quae- dam *Heroldiana Isch. a. 1798 emissa* | 4 (inde)] Ww1 cf. Wt II. p. XVIII: h. l. inde PC, post obsidare collocant & in fide C. E. *Putschius ap. Ww2.* | 7. casino] PC (*Alsch. W*) : casilino vq | eminus aspiei] *Lipsius* : nimis accipi PCm accipi M novas acciri & m^q *Gud.* *Valla* Cumis accipi & (*Lov. 4*), *Vallas adversariū a Sidici- nis accipi ci. Ww2* laetis animis ac- cipi *Putschius ibid.* Casilinum acciri *Alsch.* | quid & (*Hav.*) *Lipsius*, altera ci. *I. F. Gr.* v. sqq. | oreretur tumultus, ut et ipse conieceram, F: orero | currunt P recurrant Cp recurreret & occurreret *Lipsius* oreretur mo- tus prior ci. *I. F. Gr.* moveretur al-

teraci eiusd oreterur terror (olim rumor) W act. ant. 1840 p. 78 oreterur metus vel terror incutereur Heusingerus, al. v. ap. Bött. a. p. 7 sq. Bött. p. 77 I. Fischerus l. l. p. XI sqq. § 8. compulerat D. ujanus: contulerat § 9 adgregantibus] Crevierius: adgregantur PCM; aliter locum expedit conantur Wa, ann. phil. 31, 198 et F § 10 ut (vel uti W ann. l. l.) ... habuere Crevierius: ita ... habere PM quo ita ... habere C et iam ... haberent Otto l. l. p. 38 sq. atque ... haberent P iamque (sic add. vett.) ... haberent ac Loeg. Sigonius iamque P. ... haberent; quos suspectos habuere Heusingerus § 11. itque P. § praesidium Cp § XVIII, 1. nomine Isalca) add. vet. nomine Isalcae Pp nomine ei Isalca C nomen ei Isalcae e nomen et Isalca Wa. § vi] Hw: ut PCM om. e tum Wat. § 5. copis P. § 6. elephantorum] castratorum I. Fischerus l. l. p. XIII sq.; eoque ac cataphractorum repudiat Ww. § 9. deerrat socius Romanorum. Propugnacula I F Gr. § excipere PC. § 14. discipulinas P disciplinas p. § 15. appellibus P. § XVIII, 1. dueto CMP § continua] P: continuata § 4. Acerranorum] Avellanorum (immo Abellanorum Drak.) I. F. Gr. § 9 aequaliterque] P pr.: aequaliter § 13. moribus alievs (sic p, abiove P animali Pp morib. .... animali C moribus animalib; a. § 14. (hostes I H Vossius l. l. et sic Madrius ap. Ing., nisi obarassent corruptum et § 16 fort. (Cumae) Ww2 summa Rob Titius domos ci. Waw. § 18 M Anicio] Heusingerus: manicio ac omnia et § 19.) § 19. (et tria signa F S Haldricus (indies W in progr gyma Turia. a. 1836 p. 6.) § XX, 1. est et M; cf. W ann. ph. 31, 195 § 4 ex bruttis P. § 6. M. Aemilio) sic etiam § 22, 4: M. Pomponio Glareanus M Pomponio Glareanus teste Gieha do, I. F. Gr. Manio Sigonius, al. cf. Ww. § reliquam PC. § pro add. Madrius ap. Ing. § 10. relata. re tenuerunt] Crevierius: relaxa retinuerunt PM re laxata. retinuerunt P corr. pr. Om re laxata. tenuerunt § I. F. Gr. re inactata ..

tenuerunt P. Iacobus ap. Gostlerum in ed. lib. XXXIII. p. 400. § XXI, 2. P] Glareanus, Sigonius: l. § militas] W v. ann. phil. 31, 195 Alsch.: militas PM milicias C. § coctis] coctis Mr. § 4 sq. consulere. T.) I. F. Gr: consuleret P consulerent CMP consulere. et ci. Wat. § 5. mensum c. § 6. mensuri] c: mensari § rogatione M.] Iac. Gr.: rogationem § 7. ceciderat PC. § XXII, 3. senatuslectus P senatus electus CMP. § 4. praetor, dictatore] prodicatore P pro dictatore C dictatore c. § inopiam illam] vel inopiam patrum conser: inopiam libri, cf. Walchium l. l. p. 188 sq. inopiam senatus c inopiam senatorum W v. ann. phil. 31, 198. § paucitatem, sed inopiam etiam Duberius § in patres] impetres P § 5. cum populo Romano magnopere] Crevierius: cum promagnere P cum pro magna re CM. § quibus] (vel quae Vossius) I. H. Vossius l. l. p. 274, eoque laudato W, v. ann. phil. 31, 195; ex 'praetlare Madrius ci. Ingersterius: om. PCM quos c si c. § 6. haut equioribus p hut] insequioribus P. § 7. T.) I. F.

Gr.: ni P teste Alsch. vs P teste Gr. del. p om. C. § manliu C. § 8. itactum P id tactum Mr. § 9. prodieto P pro dieo C prodicenti o pro indieto Alsch. ed. min. § mentio non est de Rieu de gente Fabia p. 228. § 10. consoris PC. § 11. ex] add. vett.: ex ex PM cum ex C. § et nocte PC. § XXIII, 1. Dictator ubi], ut et ipse ob praecedens dixit conisteram, ci. Wat: rabi P ubi CM is ubi c. § 2. dictatorem sine c. § niai nec rei P pr. sibi non rei ci. Ww non rei Wt, act. ant. 1847, 1011. § 3. ex ille quos] c: ex quos PC ex quo Mr. § 4. senatoris P pr. § subfecturam] W act. ant. 1847, 1011 suffecturum m: subuecturum PCM, sublecturum c. § 5. primus add. vett.: senatus primus PCM, senator primus c magistratus primas I. F. Gr. § 6. qui — cepissent om. Ascensius § hautdum] addidi (fort. scr. magistratum hautdum admonet W): om. libri, Bött. a. p. 10 non add. Sigonius alios Strothius

minores *idem et Bott.* p. 77; num' hautdumsuacepissent? || 7 omnium *edd. vett.* || 9. redit Cp. || XXIII, 3. ac modice] s: ac demodice PM ac demodico C ac permodice I. F. Gr. atque modice *Drak* || aedilis curulis erat] C *Cremerius* ead. cur erat P eadecurrerat M. || 'Fort creantur' I. H. *Vossius* l. l. || 7. inciderant s || eaderent s conciderent I. F. Gr. || 11. ouantis PC. || 12. is PC. || (erat) I. F. Gr. || sacerdotibus] *Alsch.* sacerdotis PCM sacerdoti s || sacerdotibus pro sacerdotis esse ci. *Ww.* || esse] *om. s (Harl.) del. Frenshemius* esset *Alsch.* deae esse *Putschius* ap. *Ww.* || XXV, 8. quas ad ... attine- rent *Madvigius* ap. *Ing.* || attineret] I. F. Gr. attinet || 6. nec unde] I. F. Gr. necundo P ne secundo (*cf. adn. Gr.*) p nec secundo C. || 7. exercitu M.] *Alsch.* exercitum P exercitu CM. || 7. donecitalia P donec Italiae ci. *Alsch.* || 8. ex Iuni] (*vel ex Iunio* *Wt* I, 18 II, 14, *act. ant.* 1840, 80 *W:* exin PC ex c ex M. s (*Oz N*) ex M. Iunii *Alsch.* ed. *min.* || legitimo- rum esset] Mp: legitimorum essent c legitimorus esset P. || 10. cōs ... numeret Cp. || 11. prorogari s *Kiehlus* *inncm.* I, 100.) || XXVI, 2. mille] i. e. eo *Alsch.* et mille *id. ed. min.* & PC et quingenti s (*Lov* 5, *vj.* || 5. itemque §. 6. cartesiorum etc. s Car- pesiorum *Moguntini* || in P. || 6. ne tenentem] C: sete, tenentem P sede tenentem M sese tenentem I. F. Gr. || 7. equitum] *Ios. Fischerus* l. l. p. XIV sq. ('*Weissendorn og Madvig*' *Ing.*: peditum libri equites et peditum *Wa.* || dimisit et ut *Heuningerus* dimisit, simul ut *Fischerus* l. l. || 10. tutum tutumque s) flumine etiam obiecto, tum] libri *cf. Walchium* l. l. p. 197: flumine etiam obiecto tutum *Hw.* *exc. e cod. Bamb.* p. 11 '*Madvig*' ap. *Ing.* tutum flumine etiam ob- (tum) *Cremerius* || recipit s || unuit s permuniuit s. || XXVII, 1. Massiam *Iac. Gr.* || 4. tu- multose nuntii refugientes] *Alsch.* tumultoso nuntiares (nuntiares fugientes PM tumultuose nun- tiares nuntiare?) fugientes m- tuose nuntii fugientes C tu-

multosae (*sic tw, olim tumultuosae*) nuntii (*olim nuntii*) ac refugientes *W cf. I, 18 ann. phil.* 81, 197. || tu- multuose nuntiavere refugientes (*fugientes Drak.*) .... (attulere) I. F. Gr. || 7. corpora corporibus adpli- cant armaque *W v. l. I, 18:* corpo- ribus applicant armaque P *pr. corr.* CM corporibus applicantur maque P corpora corporibus applicantur armaque s. || 9. in pacto] *Strothius:* in pacato libri, statu scilicet, vel pa- cata I. F. Gr. inde pacata *Hm* XXIV, 806 *Wt* II. p. XVIII. || 10. vero] mo- vere *Cremerius* || 11. pro se impera- tores esse Cp pro se: eos impera- tores esse vel prope eos imperato- res esse] I. F. Gr. || 12. ut] I. F. Gr.: *om.* PCM si s. || prosperae C. si prosperae s || etuenirent P; *fort.* ut venirent vel ut evenirent *Alsch.* || XXVIII, 4. [cui] cum... edocuisse] *Hm* XXIV, 807. || edoctus esset] *W act. ant.* 1840, 76 (*ipse Vallae tri- buens* F: edocuisse P edocuisse] *vett.* edidicisset vel edoctus fuisset *Valla* || rediit Cp. || 9. conferrent] conservent M? s. || an ontis] *Valla:* antis P anul C tantis Mr satis *mg.* *Voss* || 10. Hiberam] *cf. F. Lock- mannus de font. Liv.* II, 86: libe- ram C || 11. in] ne P nd C ad o. || XXVIII, 2 sq. descensum. triplex M: || 4. Afria] s: afros PC Afro *Ww* || apponit] s (*Ber. m. 2*) A. Ru- benus: opponit || b. equom P *pr.* || 10. signibus P. || in cornibus s; *ad h. l. cf. I. Fischerus* l. l. p. XV sq. || arguet P. || 12. iam ante] vel iam tum I. F. Gr.: tanidante P tandem Cp teste *Alsch.* tandantem P teste Gr. || 15. (et) I. F. Gr. || 16. in Hispan- ia] Cm: hispania PM Hispaniae *Cremerius* || spem reliquerat] ms: spem relinquerat M spereliquerat P spes reliquerat C spes reliqua erat I. F. Gr. || XXX, 8. quadripe- dum P quadrupedum bipedumque ci *Alsch.* || suetae insuetaeque] *W v. ann. phil.* 81, 180 et sic vel insuetae suetaeque vel ceteraeque F: suetaeque, *al. nuper ci.* Otto l. l. p. 37 s. p., I. Fischerus l. l. p. XVI sq. || folius] *Alsch.* W: robis PM radici- bus in ras. o rubis s (*Pal.* 2) *Ascen-*

aus | 7. vasta] P pr. *Lipsius*: un-
 stata | 12. oportuna C. | 14. primum
 honorem.] *Drak.* honorem ex hono-
 C ibon: p ibo P primo honorem
Alsch. primum consulatum (t) vel
 consulatum (w) a W. | 15. (per tri-
 duum | *Omnarius*: per triduum ||
 1^a martis PC pr. | ante II I. *Per-*
sonius antea eod. antea bis *Alsch.*
 [XXXI, 1. eo] C. pr. corr. *Bae.* a
 cf. *T. Mommsen*um d. r. *Tribus* p.
 28 quo eo PC quo die eo M quo-
 nam eo a Wt quocunque *Husch-*
ke *Serr. Tull.* p. 508 cf. *W ann. phil.*
 31, 286 | 3. eo] I *Personius* eo ex
 P vel C. ell. | 6. motilnes; gna ag-
 tur *Motilnes*, non *Metilnes*, cum no-
 minus nullum continet vestigium, as-
 signatus est *manius*, de quo cf.
 qu. 11 *Truffolius* *enc. real.* 1111, 1896,
 ad 1. *oben* *doctr. gen. sto. tab. XXVII.*
 p. 215 | 9. decretas PC. | 10. la-
 tum] *Veclerius*: latinum P delatum p
 delatum CM dein latum *Sigonius* cf.
 I. *Pincherum* l. i. p. XVII sq. | ecent
 [ex a. d. pridie I. F. Gr. | 11. in eam
 quam Pl. cf. *W oct. ant.* 1847, 1007
 in ea in quam cf. *Alsch.* | 12. redit
 Cp | 13. videri] e: viderunt PCM
 viderunt e (*Pal. 2*), *Wa.* | XXXII,
 1. dividerunt] *Drak.*: tuncorunt P
 tuncorunt C partiri iuncorunt a.
Alsch. | *Feani*] F. trani P Cp vete-
 ranus vel urbanus vel Romanus olim
W. cf. I. 23 *ann. phil.* 31, 197 sq.
 act. ant. 1847, 1023 sq. | praeter-
 fuerat PC | *Sempronio* volones-
 que fierent] e: *semproniorvolones-*
 que fierent P *sempronio* volones
 qui fierent C ut (ita ut ad om.) *Sem-*
pronio *tranos* volonesque fierent
Alsch. *Sempronio* volones qui ibi
 erant ac etiam ad f., non cui, quod
 editum est, '*Madvig* ap. *Ing.* vel
Sempronio *ma. Romanorum* (a. li-
 berorum cf. act. ant. l. i. p. 1035) vo-
 lonesque fierent vel ut *Sempro-*
nio *in Romanorum* (a. liberorum)
 fierent. *Sempronio* *in Romanorum*
 (a. liberorum), qui ibi erant W praeter-
 fuerat nos, qui (H) *Semproni* se-
 rent I. = ex *Heerwagen* et *Putsch*in
 a Ww2 | 5. xii peditum. & equi-
 tum C | nullo (m. sc., quod post po-
 ditum exadit) et quingentos] scri-

psi: et d Pm & M et mille quingento-
 tos *Aldus* mille quingentos *Alsch.* |
 7. auertorant PC. | 8. parvom P pr.
 (Cf.) | 9. graui P gravique a. *Alsch.*
 [num pressis nihil deesse? | 14. ad
 diem PC. | 16. militem Tarentum)
 addidit exercitum Tarentum add.
Madvig ap. *Ing.*, Tarentum *Du-*
barus | 16 sq. legatorum: cui (vel ei)
 et a. *Drak.* | 17. anves M (immo
 P. cf. *Iac. Gr.*) *Valerio* datae e. |
 XXXIII, 2. quod] quo e. | 4. tar-
 tiam victoria P tertia iam victoria
Alsch. | custodiis] e: custodis | 5.
Luceriam] *Glacianus*. numeriam |
 6 sq. populumque Romanum. praetor]
Muratus p. que r PC praetore.
 | 7. hostes] M I. P Gr.: hoste P ho-
 stem C. | 11. in Italia, Italia] *Alsch.*:
 initalia PC, Italia e | 12. regi] I. F.
 Gr. (*Cobatus* *nummos.* I, 100) regi-
 bus libri regi civitatibus a Ww. |
 placeret gererent] e: placerent PC
 pr. corr. placeret C | XXXIII, 1.
 lectus P pr. lectum C, fort. totum et
Alsch. | 2. regis P pr. regi m. | fir-
 mandas fide *Dubarus* | 3. a) M? e:
 om. PC a W. | *classis* *romana* C. | 4.
valerius. q. CM Q. *Valerius* e P.
Valerius e? *Glacianus* | *vinci* eo
 censerunt e (*Loc. 4*), *Putsch*in ap.
 Ww2. | 7. et pacta] Cpm: et pacta
 M et pactas et pactis P et pacta
 pactis I. F. Gr. et pactum pactis e
 (*Or. D.*) | 9. separatim] e (*Loc. 1.5*)?
Bae. b: partim | 10. in insula ecent]
 insula ecent P; fort. insulae ecent
Alsch. | 11. tam impericulosum PC.
 | belli munia sustinenda] W cf. act.
 ant. 1847, 1011. bellum munia susti-
 nenda P belli munia sustinendam C
 rell. | 12. ita inparem bello *Madvig*
ap. Ing. | 13. quinque millia
 add. eest: vel P ui in rca. C vel M. |
 15. in i (i. a. in primo) consulatu
Plinius ann. 11, 95. | XXXV, 2 sq.
 comparant. (erat] Ww2. | 6. volo-
 num erat s volones erant I. F. Gr. |
 7. maxima erat cura] C. maximam
 erat cura Mp maximam erat cura |
 cura P maxima inerat tum cura I.
 F. Gr. maxima inerat cura *Drak.* |
 9. ea non] eore PC eo res C pr. corr.
 | qua militibus PC quam militibus
Alsch. | 10. in P. | 11. triduo] F. V.

Reinius l. l. p. 108: triduum | 18. *Hamae inde* | cum aede PM *cuae* de C cum inde m *cumae inde c.* | *alpius PC.* | *medix tuticus* | edixit uti cui PC | *qui summus Valla is summus C E Putschius ap. Ww2.* | (*summus* — *Campanis*) *Lepius* | 15. *tridum P pr.* | (*triduum* — *Hamas*) | *Hw2* | *sacrificandum I. Perizonius sacrificatur (ed. mai) et sacrificabatur (ed. min.) Crevierus* | 16. *ante decimam .. horam I. F. Gr., F:* *an decuma .. horam PM ad decuma .. horam p ad decumam .. horam C ad decumam .. horam s, nec hoc nec ab decima .. hora repudiat I. F. Gr.* | XXXVI, 1. *in Tifatis* | *s (Ber) I. F. Gr., antifatis* | 2. *futuri* | *I. F. Gr:* *futuri Pp fuit uiri M uiri C.* | *seruorum Pp seruorumque s et seruorum Alsch. ed. min.* | 3. *dato* | *Lepius. duo PCM suo c.* | 8. *suam* | *'Num eius?' Alsch.* | XXXVII, 2. *superiectis Heusingerus* | *sublicis Valla, (Ant. Panormita) sublicus (Pal 2) et subtilis (Ber.) s supplicatis PC.* | 8. *Hannibal, laetum* | *I. F. Gr.: hannibale tum PCM hannibal tum c.* | *fort. inter Ww.* | 12. *quinque milia* | *Alsch. uel (i e u x) I C mille s vq.* | 18. *exercitusque Luceriam* | *Glareanus: exercitus Luceriam I. F. Gr. exercitusque curiam PCM.* | XXXVIII, 7. *conditissis* | *I. F. Gr.: conditissis P conditis Cp.* | *viginti (quinque) Iac. Gr.* | *viginti quinque* | *Iac. Gr., I. Perizonius: XX. PC triginta Wa cf. adn. Ww.* | *parari* | *m et sic uel (paratis) I. F. Gr.: paratis PC paratas e cf. Th. Schmidium ad Hor. epp. II, 2, 80 parandas I. H. Vossius l. l., Heusingerus* | *b. triginta [quinque] Wa cf. adn. Ww.* | 9. *Apustius* | *sic nomen exhibet §. 11 P. apustius P apustius C appustius e; uel facit §. 11 Antistius uel s cum add. uett. Apustius scribens esse satis probabiliter censet Bott.* | 7. | 9. *quingenta quinque* | *PM: unno quingenta et sic* | *LI s .. C.* | 10. *indici* | *PC pr. ab* | *Apustio* | *apustio Cc.* | 12. *haec* | *Cm W ann. phil. 81, 195:*

he
regiez Pp regiaz; haec ex M regiaz s I. F. Gr. | XXXVIII, 1. *Romam missae* | *s: romam missa C romae missae M romae missa P Roma missae, ipse Romam missae praeferebat Drak. cf. adn. Ww2.* | *curen* | *custodia I. Fischerus l. l. p. XVIII sq.* | *rex, ecquae* | *vel rex, quae I. F. Gr.: exquae P hecquae p ex haec quae M ex hoc quae C et quae Wl I, 27; fort. ecquae* | 3. (*cui Scotino cognomen erat*) | *I. F. Gr., Cobet. mnemos. I, 100.* | *Crito Boeotius* | *I. F. Gr.: crito boeus otius PM critohoeus ocus C.* | 6. *Austiculum* | *Saticulum Cluverius Ital. ant. IV, 5. p. 1188.* | 8. *Suessulam* | *Cluverius l. l.: besumiam P besuium CMP Vesuvium etc. s.* | XXXX, 2. *socis P pr. ante corr.* | 3. *copis PC.* | 4. *Hostus* | *Drak.; sic Sil. Ital. cod. Col. XII, 347. 413 (Ostum id. I, 437): hostius (i. e. hostus uel hostis) P semel c. 41, 3 hostis PC, altera scriptura in P, ubi nonnulla uerba h. l. iterata sunt, et C c. 41 l. l. Sil. Col. XII, 403.* | 9. *deinceps* | *cf. Hardii Turs. II, 237: deinde s I. F. Gr. dein deinceps uel tum deinceps Alsch. deinde per Madvigius ap. Ing.* | XXXXI, 9. *a* | *s: om.* | 10. *cum milibus P pr. quatuor millibus I. F. Gr.; numerum excidisse censet Ww.* | *et comiteatu* | *s I. F. Gr.: coiteatu C comeatu P ac comiteatu W act. ant. 1847, 1012.* | 11. *aestuque suo* | *P teste Alsch. CMs I. F. Gr.: aestuque suo teste I. F. Gr. P aestu suo s aestuque seruato s (Lov. 6) aestu secundo s? add. uett. aestuque summo E. Kaestnerus aestum secutus I. Fischerus l. l. p. XIX [vento] aestuque suo W ann. phil. 81, 199 sq.* | 14. *antiquam* | *rum cladium P pr. antiquam cladium Alsch.* | XXXXII, 2. *quoad* | *s: quod* | 3. *prope LX. Sigonius* | *quo tu* | *Alsch.: quodu P quod Cp quo s.* | 6. *ineolomi C pr.* | *cum ploratum* | *s: conploratum P comploratum C.* | *velut aculeo emisso* | *I. F. Gr.: ueluti aculeo emisso Freinsheimius uelut aculeo gemisso P uelut aculeo gemisso p uelut iaculo emisso C uelut iaculo emisso e al.* | 6. *centum cum* | *i. e. e. cum*

(*Loc. 3*): cum PCM prope centum cum etc. | 9. *del. distinguendo cf. Battnerum l. l. p. 63 sqq.* | 10. propraetor. | *Walchius l. l. p. 92 sqq.* | proprii proprii CMP prope | 12. norim, nisi vel norim, ni *Valla*: norim et PC. | *sciam, ei* | *suam et PC sciam, et Alsch. at v. W act. ant. 1847, 1012* | 13. simul nobis et Nolae a lemeris) F: misul nobis et nolae adem lemeris P misum nobis et nolae adem lemeris C miseris simul nobis et Nolae adem lemeris *Madvigius ap. Ing. et. v. ap. add., Heusingerum, l. H. Vossius l. l., Walchius l. l. p. 97 sqq., Jacobium ap. ad Ocell. p. 406 sq., Wl l. 19 sq., ann. phil. 31, 198* | *haud Valla: et it P at id Cad id M, XXXIII, 3 esse* | m: esse | *is populandis P.* | *ab his PC.* | 5. exercitu ire Nolam | *c: exercituro-*

nato
nouam Pp exercitu ire nouato iam C exercitui renouato iam M. | 7. ita egerat | *Alsch: itagerat P itagebat C ita agebat et ita gerebat p.* | fuerant | *reueris* | 10. obtorit | *Ascen-*
mus obtorit | *(Loc. 5) obtagit m obteget CMP obtag. P.* | 11. cap-
tos in campos PCM. | 12. posset
delectat Alsch | 13. poteretur | P.
potiretur | 14. casura | *Nipperdeus phil. l. l. 189: cossura* | XXXIII,
1 | *potiretur ad. Voss a. 1496.* | fue-
rit | *F. (c) fuerat* | 19. eam. an) W
(*an. Alsch. ci. Wt*) | *Madvig' ap. Ing.*
eam | eam. deditaris ... non fuisse
praesidium. c. | 5. Eo die | *Num*
Ides | *H. Vossius l. l.* | *modico*
mod | *Fischerus l. l. p. XIX* | ta-
men tam P nam Ww. | occiderant
Heusinger | amplius quadrin-
genti Wt, *ann. phil. 31, 200.* | *haut*
plus quam triginta PC *haud plus*
quam trecenti | *F. Gr. (Ww)* am-
plius trecenti Wt *haud plus qua-*
dringenti Drak (*haud plus qua-*
dringenti F, Fischerus l. l. p. XX.
haut. nouus quadringenti Heu-
singius plus (vel amplius) quam tri-
ginta Könighoffius crit. et exeg. alt.
Trec. 1864 p. 11 sq. | 5 sq. Romani
quinquaginta imber) | *F. Gr: ro-*
manimber Pp romani. imber CM
Romanorum nullus. imber c Ro-

mani nulli. imber Könighoffius l. l.
7. et sunt] ut sunt c (*mg. Pul. l.*
fort. concucurrerunt Drak. | 8. a P.
| 9. abstinere, ni) c (*Loc. 3, Hurl*)
| *F. Gr: abstinerent PCM absti-*
nerent nisi m abstinerent ni ci.
Alsch | XXXV, 1. (ab) eodem l.
H. Vossius l. l. | *instari Vossius l. l.*
| 2. sed] et *Alsch* | 3. delapon
PCM et lapsa ci. Wt. | 5. expro-
brando hosti) C(m) | *c: exprobran-*
dam hosti PM exprobranda ho-
sti p exprobrando in hostem l. F.
Gr. exprobrando in hosts Drak. |
10. en minor res est] vel en iam mi-
nor res est (vel res) W cf. Wt, *ann.*
phil. 31, 200. en minor est res c (*Cont.*)
et sic vel en nunc minor est res *Valla*
enim minor res est P *tante Alsch.* et
sic post alios vel en hic minor est
res *Heusinger* enim minor est res
tante Gr. P enim minor res et M en
minor res *Handius Tura. II, 808; om.*
hanc cum sex vocc. proxime praece-
dentibus C. | XXXVI, 3. milites
(c, miles C) r. 3. marcellus PC. | 4.
vicio caesa eo l. F. Gr. cf. *Plut. Marc.*
c. 12: vel caesa eo P vel caesa eo, u
sup. saeo specr. p uel caesa a. C. |
5. indutis PC. | 6. cccxxii coll. *Plut.*
l. l. c. *Alsch* | et Hispani) W. ispani
P hispani C hispanique c; *num Hi-*
spanis | 7. agere hispanis Cp ager
et Hispanis ci. *Alsch.* | et Numidia)
Numidis c? *Bas. b.* | *causa locus*
datus CMP. | 2. tenendum] c (*Crew.*
unus) | *F. Gr: potendum PCM tu-*
tandum c tuendum c; fort. retinen-
dum | 11. *distans sec. F.* habebant,
ped. inbellem: *vg.* | *lacossiebant P*
cf. Ww ad XXVII, 12, 13 adn. | 12.
fort. Cerrinius Th. Mommsen
unterit. Dial. p. 270 | *inbellius C.*
| *aequarit ci. Drak.* | 13. hunc] *ne*
etiam, in sqq. (Clandius Asellus) scri-
pturus, vel hic cum Crevierius: tunc
Walchius l. l. p. 139 sq. | XXXVII,
3. exierunt O. | *replouerant c ad.*
Bas. a. 1554. | 4. iam] c. in PCM
hinc em inde ci. W *ann. phil. 31, 200*
Alsch. | *prospectantis PC.* | *extra-*
herebant P pr. extrahere l. F. Gr. |
6. equom F | *delegit PCM; num*
diregit | 7. ea via) *A. Perizonius:*
ex via CMP exua P. | *nullo* | *quia*

nullo PC; fort. quippe nullo ni ex equitasset ortum sit quia cf. Wt II. p. XIX, W act. ant. 1847, 1021 [8. vera sit] I F Gr uetatis PCM veram I Perizonius satis certam Valla [certe] Valla, I. F. Gr.: per me I Perizonius [portā Ingerslevius [XXXXVIII, 5. sumatq. Ppr; fort. sumatur Alsch. [teneri] c (Lov. 5). ateneri P atteneri Mp attineri Cre tineri et obtineri c eam teneri c. Wat [7 sq. suppeditare eum ipsum Ppr. [suppeditare; (Harl., I. F. Gr. [8 eum] Ingerslevius eum p et quadamtenus I v. supra), rell. verum eum Ascensius verum quum Moguntinum tum Ww et (Wt) vel et eum vel et id c. W [et] Alsch. [et] c. om. PC Alsch. cf. W act. ant. 1847, 1012. [tum post inminutum vel inminutum add. c. redd. vetl. [9 res publica c. [10. ad tempus c. [11. ea, Signatus. ex [edixit, quoque die] W edixit quo PCM edixit quo die c (Lov. 5) edixitque qua die I. F. Gr. edixit, quaque (vel et qua) die Drak. edixit diemque quo Madvigius ap. Ing [XXXXVIII, 2 unum, ut militis vacarent, dum] I. F. Gr.: unum milia uacarent (milia uocarent teste Gr.) tum P und milia uacarent tum p und missi at tarentū C unum milia tarentum M. [3 fort. u Ww. [4. nec quicquam sequis quam, scripsi c. Wat, v. ibi II p. XIX nec quicquam secus quam I. F. Gr. nec sequis quam: nec quicquam PC nec quicquam ac M nec secus quam Valla nec quicquam quam Alsch. nec quicquam secus militibus datum quam Ww. [Hannibale, hamileare C. [6. scipionis P. [7. rei A Perizonius [9 romanos c romani c Lov. 3) romanorum c Lov. 3 et ne vel a Romanis w2, praefert Ww Romana in adn. Ingerslevius 11. signa, VII. elephantos I. F. Gr.: signavit ac P teste Alsch. elephau- M, unde signa, septem elephau Alsch. (ut c. Wt II. p. XX: signa- bantur Cp. [potui sint I. H. Por l. l. [13. duo] I. F. Gr.: ti P q. no CMp. [14. multoque] c: mo- . XXIII. in periocha: pater]

avus ex Liv. c. 4 Aldus [Celtiberi— habuerunt post dirimuntur, collocat Aldus] in Hispaniam ad Scipionem] in Maurasios ex Liv. c. 49 I. F. Gr. cf. Hausingeri ad h. l. adn. [1, 1. Brut- tis] P: bruttis p. [2 sq. et iam, ne — esset, in I. Fischerus l. l. p. XX. [hoc modo si modo] scripsi: hoc modo Mr obmodo c sup. b spscr. P hi modo c hec modo c (Lov. 2) si modo eg. cf. Ww. [3. portasque c ac portas c eg. portas ... (sq. verbo praecedenti responderet respondente) ci. Ww. [4. bomilear c (tres, infra §. 9 unus) [violari P. [5. exduerent P exduerent M. [5. capto] I. F. Gr.: casto P Pet. castra Mps castra ponit c. [euocare c (Lov. 5) eg. fort. recte [8. prolata PC propalam Walchius l. l. p. 89 sq. cf. Büttnerum p. 65 sq. et adn. F. [9. L] I P. [prae- b n] sidi] P. [13. urepateret P urbe pa- riter et Mr urbs pariter ipsa pateret et ci. Ww. [locensesque P. [II, 3. urbem ac portum moenibus validum Farbem portum ac moenibus validam c I. F. Gr. [6. et om. PM. [deiecisset Ms daeiecisset P. [7 enim] eo PMc. [nolebat M (m) c. [esperabat PM (m) c. [8. unus] ullius P. [9. aucto- rem] uictore P. [lataque] PM: late- que eg. laxaque I. F. Gr. [omnibus] P. Iacobius ap. Goellerum p. 404 sq. cf. Ww, act. ant. 1840, 73. [raras] I. F. Gr., Madvigius ad Cic. de fin. p. 730: * paras P parasset Mr et in * parasset corr., si recte Beckerum intellego, p passim c raras et prior Gr. ci. [cas P. [10. omnem] c (Voss. v. l.) I. F. Gr.: omnes PMc omnia (sic W act. ant. 1840, 74) vel omne vel locos omnes c. [III, 2. arx] Salma- nus: aros (i. e. arce) P agros C sc agrie c arx erat ci. Wtw cf. act. ant. 1840, 74 arx sita (vel sita arx) ci. Ww. [2 sq. arx procul eis quae ha- bitabantur, et sex altera ci. Wt. [quai p qua C. [habitatatur c. [3. sedecim] Alsch., a Leutsch philol. X, 215 sqq.: sex libri XVIII. I. F. Gr. [in] vel in ... vel in ora Ww: in libri inde I. F. Gr., a Leutsch l. l. ab eg. [urbe] a Leutsch l. l. [nobilis] P I. F. Gr.: nobile p rell. nobilissi-

mum a *Leutsch* l. l. [urbe] P (7) I. F. Gr. [Wt, act. ant. l. l.: urbe erat p. l. l. r. l. l.] 5. comparatque I. F. Gr. [greges sui cuiusque] scripti et sic Wt. egressi cuiusque P egressi cuiusque Cp greges sui quisque *Drak* greges sui quisque I. F. Gr. egressi cuiusque greges greges egressi greges sui cuiusque Ww [Wt III p. IV. 11, 23 act. ant. l. l. greges egressi cuiusque a *Leutsch* l. l. [7 aq] ad P. [affingunt, ut *Fredericus*, I. F. Gr., affinguntur] nullo unquam moveri vento I. F. Gr. nullo (nullus corr. pr.) unquam mouerent (uentos et scripsi sed a ad aq et pertinet) P nullus unquam mouet uentus M nullus unquam mouent uentus [Loo 3 7 r. p. [7 aq] P agros p. [cinctas] scripti et sic, ut *pastos* uidi, ci I. M. *schorus* l. l. p. XXI. benauros ab latere tyranni tyranni (hoc voc. uocat teste *Dalbner* op. Bött.) P ausuros ab latere tyranni r. l. l. et sic ratio modo distinguunt I. F. Gr., *Kreyzigius*, *Fischerus* l. l. p. XX aq [ab latere inde eos nominat tyranni edd. uoti fuisse ceteros, ab latere tum addit tyranni Bött. ab latere tyranni addit ci. Wt fuisse, addit deinde eos ab latere tyranni Ww. [VI, 1. *defectionem respectabat P [2. nobile P. [7. pecta P. [qui ferme diuidit Siciliam] scripti (cogniti atque de qui universam Siciliam ferme diuidit): qui ferme insulam diuidit eg. qui ferme diuidit insulam Ww qui ferme diuidit P qui fere eam diuidit ci. Wt. [8. codititaliae P [VII, 4. datae] ductae P. [ianuae] iam viae a *Leutsch* l. l. p. 150. [in angustis P [5. latum Pm. [6 iam haud dubie obetantem *Valla* *tam haud dubie obetantem P [inter quas] [Loo 5] I. F. Gr. inque [9 hic inc. excerpta *Publiana* ex B. [ad provinciae] *Pagnus*. provinciam Adri. fere omnes provinciam arnat, ad uel provinciam firmat, ad partem mediterraneam Bött. Murgantium in a *Leutsch* l. l. p. 211 aq [10. coemptum P [11. ex itinere] *Valla* edilinere P edixit tñre Bp. [12. Anionai iuniorum] I. F. Gr. Amen.

V, 2. uitis P. [3. conepexere] et P Bas b et conepexere PM: ei conepexere Wt/ act. ant. l. l. p. 76 [5 dicta, rari] I. F. Gr.: dictari P dicta p. al. [6 praouertoret P [7 quidam] quibus PM. [8 aq adolescentis: cum (antes adolescentia Tum cum m) I. F. Gr.: adu. adolescentium P adolescentium M. [9 Callouem] P. C. *Matthias* Baum. s. d. *Lee-Pol. Beschreibung d. Schl. b. Cannas v. d. Belagerung v. Syr.* p. 14 cf. *Kreyzigium* act. lit. Jen 1831, 154, 272: calonem Adri. Gelonem Coeternus [adsumtum *Robortus* ad Vell. II, 29, 5 adscitum idem nomen III, 58, quamvis ibi dicatur adscitus pr. appellatus §. 10 conecisse, *Walchius* l. l. p. 183 aq. cf. *Bouarum* [12. ausuros, appellat ab latere tyranni] scripti et sic, ut *pastos* uidi, ci I. M. *schorus* l. l. p. XXI. benauros ab latere tyranni tyranni (hoc voc. uocat teste *Dalbner* op. Bött.) P ausuros ab latere tyranni r. l. l. et sic ratio modo distinguunt I. F. Gr., *Kreyzigius*, *Fischerus* l. l. p. XX aq [ab latere inde eos nominat tyranni edd. uoti fuisse ceteros, ab latere tum addit tyranni Bött. ab latere tyranni addit ci. Wt fuisse, addit deinde eos ab latere tyranni Ww. [VI, 1. *defectionem respectabat P [2. nobile P. [7. pecta P. [qui ferme diuidit Siciliam] scripti (cogniti atque de qui universam Siciliam ferme diuidit): qui ferme insulam diuidit eg. qui ferme diuidit insulam Ww qui ferme diuidit P qui fere eam diuidit ci. Wt. [8. codititaliae P [VII, 4. datae] ductae P. [ianuae] iam viae a *Leutsch* l. l. p. 150. [in angustis P [5. latum Pm. [6 iam haud dubie obetantem *Valla* *tam haud dubie obetantem P [inter quas] [Loo 5] I. F. Gr. inque [9 hic inc. excerpta *Publiana* ex B. [ad provinciae] *Pagnus*. provinciam Adri. fere omnes provinciam arnat, ad uel provinciam firmat, ad partem mediterraneam Bött. Murgantium in a *Leutsch* l. l. p. 211 aq [10. coemptum P [11. ex itinere] *Valla* edilinere P edixit tñre Bp. [12. Anionai iuniorum] I. F. Gr. Amen.

iuniorum Oct. *Pantagathus*: aniesi-
ludiorum P antesi iuniorum s (Lov.
2) ante siludiorum MB, ad formam
Aniesis cf. *Corssenum ab Auspr.*
etc. I, 98. [VIII, 1 aut id] i. e. aut
it) Ww: aut [eumque] I. F. Gr.:
eumque PM. [vestrae] om. B, Ww
adn. ue P uel p. [liberatis P] 2 ab
illo P [deceat et] demetet P deme
sup. lin. add. tet B. [4. Anienis T
Manlium] s I. F. Gr.: anienet. ma-
niliū P aniene manlium m anie-
nem manlium Manienem maniliū
Bp. [5. (ob) Dukerus, Crevierus]
haud s Valla: ut PB. [arma ca-
pienti adversus similiter provocan-
tem ad certamen Gallum Valla
(ad) I. H. Vossius l. l. [6. sin mi-
nus B corr. [*pareste Pp pares
certe ci. Ww. [7. angustis P pr
8. tantum non ci. I. F. Gr. [11.

soro

* uxorēxorē (in e corr.) atq. P. [pru-
atque P privatis .. que ci.
Ww. [13. re sumus] 'P' I. F. Gr.:
pemusus P ope sumus p. [14. po-
pularentur MB popularentur p
popularentur P. [15. etiam om s
(Lov. 2), del. Crevierus] placato
PMB [quaevs] s (Lov. 5 Rec.).
quibus PMB quaelibet s. [16. op-
ponant] B: oppugnabant PM op-
pugna sq. ras. C oppugnando op-
ponam e oppugnandum opponere
debeant vel oppugnando exponant
ci. Ww; al. Otto p. 38 sq. [18. oro
suadeoque] scripsi: suadeoque PM
suadeo ut m suadeo s moneo sua-
deoque Alach. suadeo, Quirites, ci.
Ww [instantibus P] in acie (ac
me et armatis vel in acie cum armis
I. H. Vossius [20. triste B] exem-
pla set) exemplar et MB exempla-
ria et m. [praecavendas clades si-
miles utiles] scripsi: praecauenda
similes utiles PM praecauenda si-
miles utili m praecauenda simile
B praecauendum simile uti-
s Quaequius pdd. *Revue XLVI*, 145
praecavendas similes clades uti-
Strothaus praecavendos similes
s I. F. Gr. praecavendas simi-
clades F praecavendas similes
ne clades ci. Ww praecavenda
ha utique ci. Wt praecavenda

similia utiles W act. ant. 1840, 77. [prae-
co, Aniensem] s (Oz. N) I. F.
Gr.: praeconiensem PMB. [VIII,
8. Interim] Iterum Oct. *Pantagathus*,
I. F. Gr. [4. noviali P] novi tres et
tres alii s novi tres alii I. F. Gr. [6.
Aqua magnae bis] 'P' I. F. Gr.:
atque magnae bis P atque magnae-
nibus p atque magnae niuis MB at-
que magnae niues mb. [pecorum-
que hominum PB] pecorum homi-
num s pecorum hominumque s ho-
minum pecorumque Ww. [8. Rul-
lium Cobatus mnem. I, 100. [9.
exercitum Pp. [ipsei comitia ha-
benti Rinkesius de or. I. in Cat. thes.
XLIV. p. 65. [cosulatus P pr. [10.
inquireret ci. Ww. [11. seque tum
PMB; seque tum b. [ex] ea vel ex
ea (sic v. d. ad mg. ed. Curion.) Du-
kerus [X, 2. compararentque MB
compararenturque P. [4. praeto-
res] I. F. Gr.: pr. P pr. MB praeto-
rum ci. Drak. [4. P] s Aldus: c. [6.
Lanavi] Bp: lani (non iani) [7.
* creta et extat in P. [8. fort. e fonte
.. aquam Ww. [vi aquarum] Valla:
uinquam P in aquam s. [erant pro-
volata, Quaequius l. l. p. 146. [im-
petu ci. I. F. Gr. [9. Vacunae] scri-
psi: uocem libri arcem Vallas ae-
muli nucem Valla [nucem in Cari-
nis Quaequius l. l. p. 146. [10. infan-
tem utero PB. [expoleati PB. [11.
ispeciesq. P. [11. secundum etc.]
cf. Ww, act. ant. 1840, 78. [quod-
rarum] Lipsius [imianiculo P pr. [11.
cum qui] Alach. teste Ww: qui cum
PB qui tum M? s. [negauerunt Mc
negarunt s. [12. hostis P pr. [delia
P. [essent] I. F. Gr.: exsint PMB
sint etc s exsint Fv. progr. Norimb.
a. 1847 p. 4; videatur alicui indicari
essint [XI, 7. tanta res esset] P,
quem assecutus est Wt, ann. phil. 81,
197, act. ant. 1840, 78: tanta esset
MB res tanta esset sq. [9. xxx mi-
lia dierum coptis (copiis Bp) ciua-
riis (cybariis B) PB. [XII, 8. ab
Arpis ci. Ww. [attifata P. [6 (is-
erat) du Rieu de gente Fad. p. 858. [11.
ad] (vel at quod post erat facillime
excideret poterat) add. I. H. Vossius l. l.
[7. (profecti), ... praecesset, I. F.
Gr. [XIII, 1. * thrasymentum (um

sup. lin. add.) p thrasymen P. || 2. pertulisse M perculisse PB. || 3. in potestatem eius tradatur.] *add.* Ww: in potestatem eius veniat (*vel* dedatur). nam *add.* ci. Wt dedatur *add.* s. || 5. cum Brundisium s? *vg.* || 10. m equites praesidio senatui ut] *scripsi*: equites praesidio senatui PB equitesque cccc (*vel* tricentos), qui praesidio senatui *vel* equitesque trecentos, praesidio qui senatui *etc.* s equites trecentos (t; d w), qui praesidio senatui W qui praesidio senatui *Alsch.* || 11. tempta re B temptare P. || XIII, 3. * palam meruerant PB. || querentium P *edd. vett. cf.* W *act. ant.* 1840, 79. || 4. ququam P quidquam p. || 7. eum] cum P. || * exemplo PB. || in] m: et in PMB. || 8. libertati auctorem PB. || 9. adsensust] *sic* P pr. || 10. diei reliquum s (*Lov.* 1) *I. F. Gr.*: que relicum P quod relicum P *pr. corr.* C quod reliquum MB tergendisque quod reliquum ci. Wt tergendisque diei relicum Ww. || consumunt] *I. F. Gr.*: * communi' P communi CMB communicat c. || XV, 1. copiams Pp. || 4. * ut quiq. Put quique MB. || 5. * cladis P cladiis p. || 7. quibuscum .. cum concurrissent ci. *Drak.*, W *act. ant.* 1840, 79. || occurrissent s. || XVI, 1. ira] *I. F. Gr.*: ita libri iterum *Heusingerus* || accendit. renovato] s (*cum Gaertn.*) *I. F. Gr.*: accendit ut renovato C (*an* renovata C?) s *Sigonius*, *Otto l. l. p.* 39 sq. accendit renovata B accendit renovata P accendit ut renovata p accendit. et renovato s W *act. ant.* 1840, 79 *I. Fischerus l. l. p.* XXI. accendit. Itaque renovato ipse *Gronovii sententiam praeferens Drak.* || ali P pr. || intulerint] s (*Gaertn.*) *Sigonius etc.* || 3. angustis P. || 4. ali P. || 7. militum advocata] *aduocata* s *I. F. Gr.* || 8. pro ut] s: ut pro PMB s ut probata ci. Ww. || 9. indignos s (*Cant.*) *Iac. Gr.* || omnis eo B omnes eo P. || 11. libertas aequasset] *scripsi*: libertatis aequasset PBM s libertatis aequassem s. || 13. cui morbus] W *cf. act. ant.* 1840, 80: que morbus P q; moribus B que moribi M quibus morbi m queis morbus *I. F. Gr.*

quibus *vel* quis (quis *Drak.*) *vel* qui (*sic* ci. F) morbus Ww *adn.* || 15. celebri festoque die] m: celebrem festumque diem PMB per celebrem festumque diem s? *Vascosanus* || 16. omnis B. || 17. permisit ut s permisit si *Sigonius* || 18. cuique ci. *Drak.* cuiusque ci. Ww *cf. act. ant.* 1840, 80. || aliaccubantes P. || 18 sq. nescescebantur. Quae digna B. || XVII, 1. Dum (*sic* s *vg.*) ... movit *I. H. Vossius l. l. p.* 275, at v. *Walchium l. l. p.* 185. || 2. Pomponio] *nomen fort. corruptum*, v. *Gla-reanum cf.* F, Ww *Simonem fast. R. spec. p.* 33. || 3. se] p: e P. || obiceret P (*pr. corr.*?) Bobigeret P (*pr. corr.*?) || 6. Romanis minus cccc PB, quod al. quadringentis esse censent (*sic* Ww), al. quadringenti (Wt, *ann. phil.* 31, 194 *Alsch.*): Romani minus quadringentis *I. F. Gr.* et *sic vel* Romani minus quadringenti *vel* a (*seu* e) Romanis minus quadringentis F. || 7. increpatus MBp. || 8. descendi PB. || confectione PB. || XVIII, 2. signunt P pr. || eo nata] c: aeanata P ea nata Cp nata s acanata teste *Gr. P*, unde ortae ci. *Gronoviorum*, Wl I, 23, *act. ant.* 1840, 80, F, *I. Fischeri l. l. p.* XXI. || 3. lacunam post alios explevi cum *Lov.* 5; ego tamen nec haec verba pro *Livianis* habeo cum *Ottone l. l. p.* 43 sqq., nec quae alii libri interpolati praebent cum *Walchio l. l. p.* 50, castigato a *Madrigio op. ac. alt. p.* 126, et cum *Wexio ad Tac. Agr. p.* 156; diem de Italia deserenda coniurasse *add.* ci. Wt. || 4. pugnari PB. || verba] uideri s (*exc. Pith.*) videri verba *Drak.* || 5. perdituros PB. || 6. adempti s. || equom P. || 9. tam tetricae Alb. *Rubenius*, quod literis ce sqq. proxime ad *codd. scripturam accedit*: tamerici P tamerici p tã meroci C merci B inerti s, *Heusingerus* tam meritae *I. F. Gr.* in *pr. not. ed.*, Wt tam acri *Bött. a. p.* 8 tam tristi F tam rigidae *I. Fischerus l. l. p.* XXI; alia v. ap. *Drak.* || 11. (locarent) *Cobetov nov. lect. p.* 69 locarentque s. || 14. perscribebantur PB. || 15. * accepissent B (*non* P). || XVIII, 2. armabat] *edd. vett.*: armat libri fere omnes armarat s (*Lov.* 2.) || 4. te-

neret] *I. H. Vosius l. l.*: teneret et
[se] u *W act. ant. 1840, 81.* [se del.
p om MB. *W l l.* [6. inceptum]
c *I. F. Gr.*: inceptu PB (*fort* — in-
ceptu *I. F. Gr.*) inceptus M incept-
us c. [incepta procederent *W l l.*
[7. irritu c: inmerito P in merito B
merito M. [9. omnia PMB. [10.
[ita] Casilinum vel Casilinum [ita]
[*Fischerus l. l. p. XXI sq.*] occan-
tionem P. [11. quine PB. [XX, 5.
occupatae vel expugnatae *I. F. Gr.*
[7. gestum marcellus B; *fort* M.
Marcellus' F *progr. l.* [8. Herdo-
neus, c. dardaneus P ardoneas p
Herdouias c. Herdoneam Glareanus
[9. * malis P alius atque alius *I. F.*
Gr. alia alius *W act. ant. 1840, 81,*
Lenckius ap. Wt alia in alius *Ww.* [10.
usquam via] c *7 edd. vett.* us-
quam viam c. *Pal. 3 I. F. Gr.* usque
iam iam PMB usque iam ui in. [11.
uis] c. uis PMB iussu sed in. [11.
prope moenibus accessisset] c. *mg.*
Voss propemodo quis accessisset
et PMB prope muros accessisset c.
propemodo muris successisset *I. F.*
Gr. prope moenibus successisset
W t act. ant. 1840, 82 F propemodo
equis accessisset *Queckius l. l. p.*
147, locus nonnumquam persanatus [pri-
mi c. [13. M. Livius] praecunte Sa-
bellico Glareanus cf. *Madrigum ad*
Oic de fin. p. 440: ibis P * is pM his
B. [impigre] *Ww.* in priore PMB
propere *Lenckius ap. Wt* primore *I.*
F. Gr. [stationes PB. [iuxta] *Cre-*
verius. puma P pluvia MB teste
Alsch. p pluvia B teste *Fabr.* perinde
c *Wt* ad omnia f per omnia *Que-*
ckius l. l. [hospitibus P. [13sq. ten-
tandam. quare] *I. F. Gr.* tentan-
damq. P tentandumq. p tentan-
damque M tentandum vel temp-
tandum. Que B temptandum spe-
randumque. *Ww* tentandum c. [14.
seruae PB [14 sq. movit, tum .
Tarentino; quamquam . . . absistens.
nam distinguendum c. *Drak.* [15.
enim] *I. F. Gr.* iament P
medi P m. tert. iam media c. [16.
ois PB dimissi sunt *Alsch.* [17.
1. nequicquam P nequicquam
2. (dulce) *Queckius l. l.* [18. au-
d] (*mg. Vict.*) *I. F. Gr.*: audi-

tum [militiaeque fungendae po-
terioribus] *Kreyasigius.* militi atque
fungendae (fungende B) potiori-
bus PMB militiaeque fungendae
potioris *I. F. Gr.* militi militiaeque
potioris *idem pr. ed. not. cf. W act.*
ant. 1840, 82, t. II. p. V. militi mili-
tiaeque fungendae potioris *Kind-*
scherus act. gymn. 1853, 656 militi
atque . . . fungendae potioribus c.
Wt. [ducibus; *Queckius l. l.* [4.
cumceperitox P. [regis P. [5. re-
gis PMB. [6. praesidis P. [9.
olympi P olimpi B. [dona Ps. [11.
inter cetera] interea c. repudiata at
auctore *W act. ant. l. l.* [praesidis
P. [firmarat] *Crevierius:* firmat li-
bri firmata habebat (s. tenebat)
Bott., nisi totam hanc narrationem li-
brarii contraxerint; at v. W l l. p.
82 sq. [XXII, 1. ex om. M (Bf)]
princeps B. [2. servitutis turpitu-
dines] *Wt:* servitudinis libri servi-
tutines c. F servitii acerbitudines
Bezenbergerus em. del. p. 21 servi-
tutis formidines *Ww, al. v. ap. Drak.,*
Ottomus l. l. p. 40 sqq., Queckius l. l.
[4. sit] si PB si et c. (*Dras.*) siet
Bott. [portas] sic etiam M: portus
inter versus *id.* [portas insulae pa-
teant, recedat altera *I. F. Gr. c.* [1.
insule P. [aperiat] *I. F. Gr.*: areat
vel asent (apeat teste *Gr.*) P pateat
P m. tert. pateant MB. [7. vel mu-
nitissima] *I. F. Gr.*: velut munitis-
sima libri forte omnes (munitissima
Lov. 1) munitissima, velut *Kreyasi-*
gus ep. ad Goell. p. 440 sq. lib.
XXXIII. p. 344. [8. regis P. [Dio-
nysio tyranno *Dukerus* [9 sq. esse.
spatium] *Iac. Gr.*: esse spatium P
esse spatium p esse. Paulum B. [14.
simul PMB. [gladis P. [liber-
tatis PMB. [15. animaduerti P pr.
animadverterit *I. F. Gr., at v. Wal-*
ckius l. l. p. 194. [mediis PMB. [17.
paci] inter al. *Valla:* faciet PC
faciet B. [resp.] *Sigonius:* res [18.
XXIII, 1. praetoribus creandis]
em: praetorum (praetorum P et *fort.*
B) creandis PCMB praetorum cre-
andi *Salmasius* praetorum creandi
sunt *Alsch.* [3. auditis lis] Bp: au-
ditis P pr. [Syracusan] syracusan
P siracusis B. [id] add. corr. B m.

pr. 5: om. PMB. || 4. (Achradinam) *Queckius l. l. p. 148.* || tradita] delata *W act. ant. 1840, 83 sq.* || deplecta PB. || libertatem pacemque] *scripsi:* libertatemque P libertatem quae C libertatem 5 libertatem concordiamque ci. W libertatem ... que vel libertatem. Atque *Alsch.* || 6. occasionem P. || 7. praedicant om. 5 (praedicant) *Bött.* || 11. id] *I. F. Gr.:* ut PMB del. ni f. m om. 5 et 5. || molli B. || XXIII, 1. confluebant B. || 2. libertate] M: libertati PB. || regis stipendis (stipendiis b) passus PB. || et alta PMB. || adsueuerat B. || 3. priorem potiore] *Alsch.:* potiore] PC potiore 5 antiquiore potiore] ci. Wt. || 5. atrocior] m? 5: atrocior MB pacrior P atroci ci. Ww. || causam aliis] m? 5: causamalis P causa malis MB. || 6. (et) *Doeringio praeunte Bött.* || 9. minitanti in vestibulo curiae, corpora distinguit *I. F. Gr.* || exposita vel proiecta vel visa ante in add. id. pr. ed. not. || fort. [conspecta] corpora *Bött.* || XXV, 1. ageret, ab ante] 5 *I. F. Gr.:* agebante P agebat ante P tert. MB. || 2. Hieronymum? puerum *Bött.:* Hieronymum puerum, edd. Hieronymum, aut puerum ci. *Drak.* || ac] aut ci. Wt. || uix B pr. || magistros] 5 (*Pal. 1 corr.*) *I. F. Gr.:* magistratos P magistratus B5. || 5. ne om. PB. || 8. haec] ac Cp a P ea F ita *Bött.* || struere] *scripsi v. excurs. phil. clin. p. 48 sq.:* stupere PMB studere m spernere vel cupere vel suscipere 5 usurpare *Bött.;* al. v. ap. Ww. || 9. suppliciorum] 5: publiciorum PMB, quod inepte defendit *Bött. p. 79 cf. W act. ant. 1840 p. 88* publicorum C* p plebeiorum 5? *Ascensius* publicanorum 5 humiliorum vel vulgi civium *I. F. Gr.* popularium ci. Ww. || 10. accepta quae prius *I. Perizonius* || omnis regia stirpis interficerentur M pr. B pr. || 11. appraetoribus P. || XXVI, 1. ptolomei (et sic vel ptolomaeus saepius) P. || 2. veniri *I. F. Gr.* || ob spatium in P, ut assolet, vacuum relictum [veste et] alio *Bött.* [omni] alio F. || 3. (nunc) *Crevierius;* cf. de h. l. praeter *Heusingerum, Bött., F, Ww Walchium l. l. p. 186 sq., Bütt-*

nerum l. l. p. 66 sqq., W act. ant. 1840, 90 sq. || [nunc] ne *Bött.* || 6. cui] 5: qui P quid B. || 7. falli] *I. F. Gr.:* fallit P et ut vid. omnes || 8. a del. 5 (*Ber. m. alt.*) *I. F. Gr.* || in orbitate degentibus] 5? vg.: in orbitatem decedentibus PMB in orbitatem decedentibus *Bött.* || timeri 5. || 9. adportari PC absportari *Alsch.* || 10. , cassene tempus tererent, ut] *scripsi et sic Roëllius (cf. Handium Tursell. II, 7 sq.), nisi quod tereret: cassae ne tempus tererentur PB; aliter alii cf. cum quos l. Drak., tum Ruhnkenium ab Handio l. (cf. W act. ant. 1840, 86), Heusingerum, I. Fischerum l. l. p. XXII sq.* questa, ne tempus tereretur, Wt in cassum questa. ne tempus tererent, Ww cf. adn. || 11. precibus, puellis] precipue] P. || 12. eo cursu] *Florebellus:* occursu PB. || 14. caedemque de se] MB cf. Wt III. p. V. et *Bött.:* caedemquidese (se eras.) P caedemque per se 5? *Ascensius* caedem quidem Ww. || 16. nequaquam Pp. || XXVII, 1. *status esset statutus essent Pp statutus (?) essent M Pet. statutus ci. Wt statutus est inde *I. F. Gr.* || *nenecopinantibus B. || haec P pr. a Bb. || 2. turbus P pr. turbis *I. F. Gr.* || 3. trahendam rem esse B5 trahendam rem esse censere 5 trahendam rem censere *I. H. Vossius l. l. in trahenda re esse Dukerus trahendae rei esse Rupertius, Ienickius ap. Wt.* || 4. impetratisenilios P impetratis enilios B impetrati senilios M. || 5. Murgantiam] cf. Ww adn., (sic murgantiam P etiam c. 39, 10): murgantiā idem c. 36, 10 murgentiam XXVI, 21, 17 idque indicatur ibid. §. 14 ubi v. v. l. || quonam] m *I. F. Gr.:* quoniam PMB. || 8. ut] it P yt p At B. || quo aliae] P pr. Pet. teste *Gr. 5: quid aliae P teste Beck. (p Gr.)* M quo et aliae *Heusingerum* quo alterius (vel suae) ci. Wt quo italicae ci. Ww. || fort. animos accenderet || XXVIII, 1. perturbationes (*Ber.*) *W act. ant. 1840, 86 sq.* || contione P. || tenerent PMB. || 2. ciuitati umquam B. || 3. ac beatior] *Salma-*

siue: creatiorem (gratiorem teste
Alach. P. gratiorem CMB (p. teste
Alach. gratioremq. c. [4. alii] I. F.
Gr. ali P alia MBp aliae m. [tra-
hant] CM: trahant Pp trahat B. [ut-
raque] s (Loc 3, 'P' I. F. Gr. utra-
que P unaque punaquaueque Bc. [5.
levioris momenti] m I. F. Gr.: ac-
leores monēti P ac leores monenti
M adeores monenti B. [6. vel] et
I. F. Gr. [9. magnis] I. F. Gr.: ma-
nis P madiis P tert. mediis B et ut
vid. rell. omnes [romani] P. [placuit
eum eis mittique legatos Rothus
legatos ad rem cum eis I. F. Gr.
cum primum tris legatos ad pacem
Beislerus act. ant. 1845, 460 sq. [3.
(cum) I. H. Vossius L. l. [eis] man-
datis Draht. Marcellis Bött. at v. W
act. ant. 1840, 90. [XXVIII, 1. quae]

....q. e

ex P I. F. Gr.: 1. quae Pp l. q. Ce L.
BM; de Bött. commentus v. W act. ant.
1840, 90; num quinquaginta; quae?
de eaue cogitat Hauptus [2. auxiliis
P. [4. cumattuendos] P. [praesi-
diumq. Pp. [6. siracusis] B syra-
cusa. PCM siracusas c Syracusanis
Cres. Syracusis Bött. p. 71 adn. b. [7.
ut] sic P (et typoth. errore Ww.)
[libertate] s? eg. liberatos PMB
libertatis c [8. nequē] P [ducitab-
syracusas] P duci ab siracuis B duc-
ibus (f) ad syracusas M ducibus
ab Syracusanis Ww. [concursum
sit] Ww cf. adn. et sic ni f. volebat F
progr. l. p. 6: concursum P al. sit
concursum c eg. [XXX, 1. condi-
tionem ci. I. F. Gr. [2. recipere] B
pr [3. ceterum] I. H. Vossius [4.
quicquam puberum] I. F. Gr.: quo-
quam puberem PMB quemquam
puberem ms. [6. terroris] I. F. Gr.
terrori Pm. erroris PB errori I. H.
Vossius [14. armorumque habitu]
Bac a: armatorum habituque PCMB
armorum habituque add. vett. I. F. Gr.
Bött. habituque armorum Alach. [p-
plicium] PB: supplicia c sup-
um Ascens. mg. [XXXI, 2. post-
yden: esse add. c (Ber) adve-
Vallas aemulis adesse add. vett.
se omnes ordines vel adesse
omnes ordines Ww adn. [3. il-
ue B illosequae P illis et quae

Alach. [serendo] PB. [4. entenis] B.
[Hippocrati] m: hippocratis PM
hippocraten B (Hippocrati) I. F. Gr.
[erentibus] P pr. Cretibus I. F. Gr.
[7. Syracusani coa.] I. F. Gr. cf.
Walchium L. l. p. 196 sq.: syracusa-
nos PM siracusanos B. [8. suo os-
set] superesset ci. Bött. [10. abequi-
taverint] sic PMB. [11. et] sed vel
set Dukerus [14. vana] una PB. [aut]
et A. Perizonius [Mylan] W:
mylas PM milas B Mylam c ug. [XXXII,
1. monuit] PMB. [avaritiem] P pr.: auaritiā * p. rell. [2.
omnis temere] PB. [odisset] PB. [ad
militare genus omne partemque]
I. F. Gr.: admilitare sensus (genus
* corr. pr.) omne partemq. Pad mili-
tates sensus omnem partem quam B.
[5. unis] imis P. C. Matthias L. l. [6.
ad id omnium] Ww: ad it om-
nium (sic potius quam ad hominum
vel ad hominum) P adeo (sic vel
ad ea, non adhaec p) omnium CBp
ad haec omnia I. F. Gr. ad ea omnia
Bött. [toto] F, Alach: tuto PCMB
totum Dukerus, Cramerius; erat cum
cogitarem de tñ toto [XXXIII, 8.
quingentos] p del. p, om. B, add. b.
[passibus] P m. tert. B. [5. is] P. [eis]
sic P. [6. perfugerint] Strothius,
I. H. Vossius L. l., at v. Walchium L. l.
p. 190 sqq. [pateret] ac s? add. vett.
pateat Cramerius, I. H. Vossius L. l. [8.
laccassent] c (Ber. m. alt.) W v.
ann. phil. 31, 196: laccassent PMB
laccassant c. [XXXIII, 2. (is)] I. F.
Gr. [quibus si quid] W: quibus
PMB quibus quae c quibus ea quae
c (Loc. 1) s? eg. quicquid c (Pal. 2.) [3.
muris — ductas] cf. W ann. phil.
31, 200: murum — ductum c. [alta]
alla PB. [difficilis aditus] I. F. Gr. [aditus]
PCMB. [adiro] sic PCMB:
adiri c. [ut om. PCB.] 4. LX Bött.
cf. Pal. 8, 6: ex LX F. C. Matthias L. l.
ex libri [5. (navibus)] Bött. [fort.
(quorum — est)] Ww. [peritis] c
(Cont.) (imperitis) vel impeditis Lap-
sius impetitis vel petitis Scholius im-
paratis Salmastius Inprimis ci. a Ww
allata [6. statio] P statim P* pr. corr.
B. [binas] F: bine C binas P bi-
nas ad Bc binas ad octo Sigonius;
post binas: erant viii vel eae erant

viii rel eao viii add. Bött., oao viii
erant W cf. Pol. I. I. Phil. Marc. c.
14 17 una navis] Crevierius. una-
ues Pp naues roll. ut vid. omnes | 9
su. P | cubitalibus] cubitalibus
intr. eum, extrorsum palmaribus
Hewingerus tricubitalibus vel (add.
p. 71 tricubitalibus intus, extrin-
secus palmaribus Bött. cf. Pol 8, 7
| cavis c? Valla: canals PMBc. |
(cava de Rau de gente Fubia ibis
XLI | 10 quas] quum Duborus
qua Bött. quas revocans p 79) cf.
W act. ant. 1840, 85 sq | quaedam]
moenia I F Gr. etiam vel obiectum
ad substant partem inesse censet
Ww cf. I. I. p. 86 quidam c om c del.
Crevierius | quo] quod I F Gr. quom
ci. I. I. | tollenone] Sigonius: tol-
lenn c P tollendō | p. | gravique
libramento plumbum recolleret]
II I Hellerus philol. XII, 696 sq |
gravique libramento plumbi recol-
leret ibi post quod vel ille vel tol-
lenn ex utroque censet Bött. graveque
libramentum plumbi recolleret vel
grav libramento plumbum recol-
lente I F Gr. | 12. omnisque spes
eo versa, scripti secundum Bött.,
omnisque ipsoe adversa Pp (s al-
teri i spec P tert) omnisque spes
— i e est) versa C omnis quae
ipse se adversa (aversa m, M omnis
Quaerens adversa B omnisque eis
vel Romanis) spes (fort add. est P)
eo versa Bött. omnisque spes ad
id versa Alach. omnisque spes eo
versae I Fischerus I. I. p. XXIV. om-
nisque vis est avera c? add. veti.
omnisque vis est eo versa I. F. Gr.
cf. Böttnerum I. I. p. 13. | fort (totis
viribus Böttnerus I. I. | 16. quum
(i. e quom) add. veti.: quo libri forte
omnes quod c (Loo. 5) quoniam
Alach quo minus ci. Wt. | XXXV,
4. et postquam] P: Sed postquam
c r? c postquam Quackius I. I. p.
119 | adiutusque] P pr., quod asso-
ciatus erat Lepus | 6. intra] traice-
rentur inter PB | inde om. M | 8.
custodia P | XXXVI, 1. quae erat
adversus; | praeparata erat] Ww:
praeparat P praeparata P tert. al. |
et eos Fischerus I. I. p. XXIV. | 2.
deficientes] m? c? Bas. a: defu-

gientes PMB. | Anapum] Cluvie-
rius, I. F. Gr.: anatum (anatum P
teste Dahn.) libri | 3. classis cum Bo-
mleare B (ernogatus) mus. phil. 6,
308sq | (classis) Koestnerus classis
praefecto c classis magistro c (mg.
Pal. 1) Otto I. I. p. 49 sq. | 4. bellum.
Adeo — intentus fuisse distinxerunt
ante Clericum | adeo — intentus]
erat denderat Quackius I. I. | inten-
tus fuit, videri ci. Bakkerus | 7.
classis aduentantibus c classe ad-
vectantibus Otto I. I. p. 50. | habent-
tibus] p: habentibus, tan sup. ut
apocr. P aduentantibus Bm hand-
uentantibus M. | utili in PC pr. MB.
| 8. copis P | occasio P | cerne-
bant frustra P cernebat frustra
B. | XXXVII, 2. proditionis PB. |
4. die ac nocte] scripta die PB
nocte ac die Ww nocte dieque c ug.
| uigilis P. | 5. praesidi] ac ut vid.
P pr: praesidii p | occasione P. |
palam rati] Valla patuerat P pla-
cuerat CMBp aperte ac propalam
placuerat c (Loo. 4) ? add. veti. pla-
cuerat ui c (Ber) palam rentur c
(mg Voss.) vi rati Alach aperte
rati W aperte statuerant id. act. ant.
1840, 86 palam statuerat ci. F pa-
lam erat Lipsius per vim erat Sal-
manus | 6. portarumque, quae erat.
P arcis portarumque Alach | ae-
quom P. | 9 post esse lacunam sta-
tuit Bött. cf. W act. ant. 1840, 91. |
et etc.] id neco .. suorum iam pa-
rentes Iac. Gr. | neco] add. veti.:
nec libri | eam noxiam] Ww: eam
libri eam legem add. veti. eam rem
inter al. Klockrus eam noxam Wt ea
Alach | parentes] add. veti. paten-
tes P petentes CBp roll. ut vid. om-
nes | sanxisset P sanxisset B san-
xisset. Sed Bött. sanxisset. Et P. |
arbitri P pr | (res) esset ci. F | 11.
at illi] I. F. Gr. ad illi P ad illis p
ait illis B roll. cf. Ww adn | gra-
uaremur P grauamur MBp. | d-
nuntiatio] I. F. Gr. denuntiatio P d-
nuntiata P tert. B et sic vel denun-
ciata roll | consensu] vel concessa
I. F. Gr.: consensum PCB cf. Quo-
ckius I. I. p. 149. | consensum.. con-
cilium Alach | fort. consensu (ve
concessa) .. concione, postquam

I. P. Gr. | XXXVIII, 1. convocata contio] scripsi et sic mi f. cum adn. emendaret voluit Ww: convocatio quibus PCMB convocatis militibus & convocatis militibus omnibus & (Ox. N) convocata militum contio Alach. convocatis quis (antea ocus) *I. P. Gr.* convocatis omnibus *Iac Gr.* convocatis suos, quibus Bött. | 2. nec faciendo] Valla: in faciendo PB. [posset] F: potest P possit eg. [3. qua usi] quam si PMB. | 4. quo M. [nos certiores P pr] | 5. praecupatis spemullam] & Valla. praecupatis peculium PMB praecupatis praesidi ad princ. praecupatis perfugii (perfugium malus Drak.) *Cremierus* | 7. cuius aut] Alach: quia aut P a quibus aut P^o tert. CM a quibus aut ut B. | fraudi P pr | 8. colittusj uta (it sup. a spur. p) nobis P p. [propitibus P propitibus Alach. | XXXVIII, 1. alia P (alia P teste Dubn) CBWw. | ad obsidenda itinera] me (Hart.) Valla: ad opsidendis itine(ribus sup. bn. adl. p) P ad obsidendis itineribus MB; de Bött. cf. W act. ant. 1840, 87; al. Drak. | opposituri se] Bött.: * opponit'is (i. e. opponituris, e a voc. sq. exitus facillime hauriri poterat) P oppositis MB oppositis m oppositi & oppositi sunt vel opponuntur W act. ant. l. l. opponitur Ww. | opponitur exitus pars, maxima *Quechus l. l.* | spectaculo contionum] Alach.: spectaculum (sic etiam C) contionum (ex contionom corr.) P spectaculum contionem B spectaculis concionum eg. ad specacula contionum ci. Wt. | 2. dixisset, et] *Dukerus, Crevierius*: dixisset Pp dixisset, eg. | 4. in om. PB. [aversam] *I. P. Gr.*: adversam libri | 5. alii om. PB. | sauci P pr. | 6. turbam] *Vallas aemuli, I. P. Gr.*: turb

in am Pp iure turbam CB iur turb
b c. | 7. deterritos] cf. *I. Fischerum*
l. XXIV sq. deterritos a & (Ber.)
d rritos temperaturos & (fore) det
u tos a Alach. | 8. uestigis P pr |
l. quinque milia] mille et quin
g a *Cluverius* II millia Bött. cf.

vol. II.

Thuc. VI, 97. | XXXX, 2. proprae-
torem *I. Perizonius* | [Aoo] adverso
Hausingerus | 3. tardior spe] & Bas.
b: tardiore spe MB * tardiore spe P.
| moenile PMB. | uirile P. | 4. mari
ac terra a maritimis urbibus] *Rube-
nus*: masacterra ac terra ac mari-
timis uirib. P terra ac maritimis ui-
ribus MB terra ac maritimis urbi-
bus &; al. *I. P. Gr., Hausingerus, I. Fi-
scherus l. l. p. XXV sq.* | arcerent PB.
| 6. m praesidio relicto praeposi-
toque eis] W: & co praesidioque eis
PCMB; al. *I. P. Gr., Otto l. l. p. 51 sq., F* (cf. W ann. phil. 81, 197),
Alach. | P. & *Glareanus cf. XXII,*
16, 13; 38, 7: t. PMB. | 6. rex rece-
dens] F: recedens plerique reced-
ent P. | [rex] reliquerat *I. P. Gr.* |
8. duo milia] & MB. | 9. ad crate-
ram P. | regis P. | 10. diem inse-
quentem] M: diem insequente P
die insequente B. | 11. perveniri
Dukerus | 13. etiam] cf. *Wt. III. p. VI,*
ann. phil. 81, 196: etiam Pp
etiam B sed etiam eg. | 15. attuenda
P. | 17. navibus aut incensis] PMB
cf. Ww: aut incensis navibus & at-
que incensis navibus *Dukerus* |
XXXI, 3. Album] coll. *Diod. exc.*
XXV, 2 *Drak.*: altum libri tantum
non omnes | 4. inuersatum PMB. | 9.
sociis P. | 10. mille] sic & PB. | 11.
socii (vel soci) et hi] scripsi: socie
et hi P socia et hec p socia et haec
& eg. | erat eg. | XXXXII, 1. min-
dam P. | 3. dubia PB. | ipsas PMB;
l. fort. lacunosus Ww. | 6. Magone
.. a fratre misso] *Dukerus, Crevierius,*
Drak.: magonem .. fratrem isae
PMB; al. *I. P. Gr.*: Magone .. cum
fratre misso *Otto l. l. p. 52 sq.* — Ma-
gonem .. frater miserat — nisi l. la-
cunosus sit ci. Ww. | animosque id
ad vel animos quod ad ci. *Drak.* | 7.
alii] *Galli Valla Athi I. P. Gr.* |
sicut] &: sique PCMB siquidem &
ique Valla hique al. P sicuti Ww. |
prios (Valla *I. P. Gr.*), ita (&) eo-
dem (&) F: pr. (p. B) orta eodem-
que PMB. | fort. eodem quoque F.
| 8. Moeniacoepto (f) Ww: moe-
niacoepta P. | quismaro P tert. | 9.
tam prosperae res] *Madvigius ad*

D

Cae de fin. p. 000: tam res prosperae
 I Peras: una iam prosperae res e
 res iam prosperae in iam properes
 B iam prosperae M iam properes P.
 octavum quintum Glareanus § 10.
 ex l. e. vis] I. F. Gr.: et eius vis P et
 eius M et eius B eius vis ei. P. §
 11. deleverunt P tert. B. XXXXIII,
 2 M Metello] add. veti. cf. *Kempfi*
ad Val. Max. II, 9, 8 adn. metellum
 PMB § 3 deoerendae] s: deoered-
 ductus P deoeret actus P tert. de-
 oeretae actus M deoerte actus B de-
 oerendae ductu eius H act. ant. 1846,
 632, ad I. F. Gr. Otto L. I. p. 45 sq.
 F et Ww adn. domissique fue-
 rant P et dimissique fuerant Creso-
 rius dimissi quieverant Walchius L. I.
 p. 41, cf. *Brunnerum* p. 68 sqq. con-
 tinuatur Walchius act. lit. Lips 1815,
 1041 § 6. M. Attilius et] s (Ber.)
 aut veti. cf. c. 44, 2: cito PMB. §
 8. hostes duxit. lie] W: hostes
 auxilii MBp hostes auxilii P
 hostes auxilii evasit: hostes eva-
 sit: hostes evasit. Lie Alsch. hostes
 duxit W ann. phil. 81, 200. § 9. au-
 tore] Pr: s. Pal. 2] I. F. Gr.: ante ere
 P antere MB. XXXXIII, 1. unus
 quem] I. F. Gr.: unus eumque PB
 unus eumque M (P ante Gr.) unus
 eum quem m. § 2. pernacrina PM
 parnacrina B. § 8. item] s (Loo. 1)
 Aldus. idem § 8. Q. § m. PB. § cui]
 Ms I. F. Gr.: qui § ad] (w) vel ac W:
 om. libris et I. F. Gr. § 8. Antil] vel
 Anti *Kreyenigius* malat. II, 81. om.
 libris § tactas] I. F. Gr. Atollas
 Alsch. Anagnias Otto L. I. p. 69 sq.
 cf. *Drak.* et Ww. § et Arius om.
 M. § aedis] Alsch.: dias PB aedos
 eg] tacto P pr. § fuerant PCB. § 8.
 qua nulla erat] scripsi: qua nullae
 erant. *Beckerus* *Ann. IIII*. post dias.
 de *Ins. Hup.* de nat. rer. lib. quentul-
 laerat P quas nulla erat B § Vic-
 lini] *noteste Beckero* *offium* P: uicilini
 'utique optimus' l. e. P *Pal. teste Gr.*
Huschnus d. oek. u. sub. *Sprachdenham.*
 p. 11 § flumen Aternus Cluvarius
 § 10. filio P. XXXXV, 1. Ar-
 pinus, s. cf. v. l. e. 47 ap. Ww adn.:
 arpinas PMB. § 2. cum] A. l. add.
Prizonius: om. PMB, variis locis
 add. s. § deoerent] s I. F. Gr.: discon-

set P disconset B disconset s. § 3.
 quoniam] s Alsch.: quam PMB quia
 m. § proditit Pp. § olim: qui ali-
 unde stet semper] I. F. Gr.: * pol-
 luit. uira] iudicio stet semper P
 polli vii uirali iudicio est et sem-
 per B; fallaci vir iudicio, qui stet
 semper aliunde Ww; ut v. ap. I. F.
 Gr. *odm. IV. c. XI. p. 644 Lips. et ap.*
Drak.: locus nondum sanatus § ali-
 unde P. § sociis P ante corr., Alsch.
 § sana P ante corr. § hostes P pr.
 hostibus Alsch. § 5. ut] Ww: et
 PMB Qr (Ber.) om. s Qui I. F. Gr. §
 est illud P quod illis I. F. Gr. § co-
 gitandum] I. F. Gr.: eos agitandum
 PB eos cogitandum s eis cogitan-
 dum: § Valle inter eos cogitandum
 s (Hav.) § socii p socii B. § a om.
 PM pr. B I. F. Gr. § populi Romani
 I. F. Gr. § id non cogitent] I. F. Gr.:
 et non nocitent PB. § 7. (con)seu-
 turum] Ww. § 8. servari s (Loo. 1)
 Aldus. cum servari PMB. § 9. Ca-
 lenisque legatis] Ww: catenisq.
 legatis PB catenisque ligatis M ca-
 tonisque ligatus s catenisque ligati
 s I. F. Gr. § secum (tum) ei. Ww:
 secutum P secum tum eg. § 12. quia
 et] qui ant P. § 13. crudelitatem]
 PM: crudelitati Bc. § pravitati]
Conr. Hermannus L. I. p. 28 sq.: gra-
 vitati M gravitatem PB rapacitati
 I. F. Gr. aviditati Strothius § 14. ha-
 bitas primum P. § Altinli dein I. F.
 Gr.: altindein P aliunde in P tert.
 M aliam dein B. XXXXVI, 1. a
 quingentis] I. F. Gr.: ad P m. B. §
 quia] qua s § eam ei Ww § 8. mu-
 rum, aperire] *Cresorius*: amurum
 porire (literae ge a m. tert. literae ri
 quere.) P ad murum porgere rull
 ant] et, postea vi I. F. Gr. § oeterae
 b eg.: gerere PB. § 5. accidans]
Bae. a: accidans libri § 7. id] et PB.
 XXXXVII, 2. armarant Duberius
 § portam] ei. *Drak.*: porta PB por-
 tas s. § 4. se om. PB. § 5. aut] aut
 ob s (Hav.) autem ob s (Pal. 2) ob
 add. veti. autem Duberius (aut) *Han-*
dus Turcell. I, 546. § stipendia mi-
 litarium italicam P stipendia milita-
 ria italicam MBp § 7. armase Pp ar-
 mati se ei Ww. § 14. aeternum s
 Cliternum *Jan. Gr.* Claternum Clu-

verius Atria vel Atrianum Drak. |
 septem millia Sabellius: LXXXIX P
 c. 1. Beck. ut cccc PC teste Alsch.
 XII ccc CL, cccc B l' cccc M LXX
 nulla s. | 15. iugarioque s. (Lov.
 19. Sabellius: iugarioque vell.
 Matutae intra portam, Seiae et
 Spei extra Bot. p. 78. | Spei s.
 (Ber.) 1 add. vell.: cf. XXV, 7, 8:
 om. vell. | XXXXVIII, 1. spem
 ostenderunt PMB | 5. tum [hoc]
 vel tum [id] Crevierus | (ut) duo
 I. P. Gr. | 5. resideret s. : resideret P
 rediret MB rediret P tert. redire
 C. retineretur E. Kaestnerus resi-
 deret Ww fuerat ci. Wt, ann. phil. 31,
 20 | 6. insuetum] Br. insuetus P
 insuetos M? s. | 7. ordinandique s.
 congregata, turba sua vasta] F
 sua vasta] cf. adn. praec.
 sua P sua isca B sua isca P tert.
 sua inacia s. vasta A. Rubenius Is-
 ca sua vesca I. P. Gr., sua retinen-
 dum esse censuit Dukerus | 8. im-
 peratoris P | 9. Q. Statorio] eg.
 Statorio PB Statorio Ww. | lega-
 ta (et ac vel cum A. Perizonio (re-
 lata) I. P. Gr.) Numida (ac s.) ad
 Iulianum. relata. Numidas B relata
 Numidas PM rex tres Numidas
 Alsch. rex Numidas Ww rex laetus
 vel re oblata vel re data) Numidi-
 us (vel Numidas) I. Fischerus l. l. p.
 XXV 19 cf. Wt adn., ann. phil. 31,
 20 sq. reliquis Numida s. locus
 Numidum amatus. erat, cum mda ar-
 rueret pro re nata Numidas | 10. es-
 sent] s. om. PMB militarent ci. Wt.
 | 11. [in] instruendo H. I. Hellerus
 phil. XI, 697 | XXXXVIII, 1
 septem decem] cf. F. Lachmannum
 de font. Lat. II, 82 sq. XXVII. Wes-
 selingus et sic vel XXV Dukerus |
 ma. na] vel latius I. P. Gr.: iaius P
 eius CBp | 2. docent] Valla. donec
 abri. fere omnes | 5. (Numidas) Mu-
 retus Numidis Sigonius |, Numida-
 rum extremi Strothius | 6. cum] rum
 ram MBp. | priusquam] add.
 :. antequam s. ne Wt III p.
 om. PMB Ww. | [interim]
 nissa Ww. | 8. ad] adit P. | in-
 PMB Iac. Gr.: qui inter ms |
 eris PB.
 . XXV in periecho qui postea

ci. O Iaius] praesidium Romano-
 rum fugerat] A. I. Sigonius. post
 simulaverant collocant libri [cepit]
 petit Naz. s. | viginti] sedecim se-
 cundum Liv. c. 21, 10. | ducentis
 om. Naz. | se om. Naz. | exitum
 Naz. | triginta septem Liv. c. 29, 12.
 cum mille octingentis] scripsi, ut
 quodam modo tirones intellexerant:
 ex mille octingentos Naz. ex mille
 octingentis cf. Liv. l. l. | I. l. * com-
 sumpt P. | ac Salentinorum] W:
 salentinorum libri et Salentinorum
 Rubenius Salentinorumque Alsch. |
 2. Thurini s. Terinaei Sigonius | 3.
 et in agro] PB: in agro s. cf. Wtw
 adn. | coacto] s. : acto coacto (* prius
 o adras. s. P; actu coacto P. teste
 Gr.) PMB ad id coacto et raptim
 coacto I. P. Gr. actutum coacto Wl
 I, 18. | 7. abolebantur] I. P. Gr.:
 abototebantur (* o adras.; al. s. sup.
 ot, ne sup. ba motaverunt) P ab
 hoste tenebantur MB al. abostene-
 bantur Pat. | 9. et iam ad Alsch. |
 ac] Ww: ad PMB et ad s. | 10. em-
 overe] Valla: emoveri PMB. | 11.
 Aemilio] sic etiam c. 8, 12; 12, 8:
 immo Atilio, et sic Sigonius | his] add.
 vell.: et is P et his MB eis W | 12.
 vaticinos] PB: vaticinos eg. | II, 1.
 L. F. Masso Bas. a: lemasso libri |
 3. (a)] F. V. Reinus munt. soc. Sax. l. l.
 p. 106. I. H. Voasius l. l.: a om. s. (Ber-
 m. 2), defendit Walchius l. l. p. 89. |
 5. C.) s. Sigonius. om. fere omnes | 6.
 Africano] I. P. Gr.: africanos PM
 africanus ms africanus B. | 8. con-
 giorum numerum desiderat I. H. Vos-
 sius; fort. o congi | viros I. Perizo-
 nus | singulis ci. Ww. | III, 4. ipsi
 scriberent] s. Crevierus: ipse scri-
 beret PMB. | 5. Gallia s. Bas. b. |
 16. siteillaque P site illaque B. | al-
 lata Beroaldus et ac vel delata I. P.
 Gr. | ubi Latini] s. Niebuhrum h. R.
 II, 86. 89 III, 620 Mommsenium act.
 soc. lit. Sax. III, 408 adn., unde con-
 cedunt vv. dd. ci.: tribus, ac dein
 I. P. Gr. tribus ac statim Wtl I, 32
 cf. p. 29 sqq., ibique Strothii et Fleu-
 angeri ci., tribus et statim Hueschius
 Serv. Tull. p. 649 ubi libertini Göt-
 tingius h. rep. R. p. 396 tribus atque
 inde Alsch. | 18. (in) summoto] vel

in summoto cum libris A. Rubenius prob. *I. F. Gr.*; cf. *deh. l. Kreyssigium Sall. hist. lib. III*, p. 61 *I. H. Vossium l. l.* || locum cuneo] ε (*Ox. L 1*) A. Rubenius: locuneo P locu in eo p loco in eo vel loco in eos Mε. || III, 2. secutura] *Alsch.*: secura P secuta *vg.* || ab iratis] ε: arbitratis PB. || 4. instruxisse] ε (*Vict. I. F. Gr.*: intruxisse P introduxisse B *vg.* || 5. quod] qui *I. F. Gr.* || 6. ipsi vel ipsi sua Dukerus || 7. accepta] *Madvigius op. ac. alt. p. 362*: acta libri iacta *Vrsinus, I. F. Gr.* || 9. rogaverunt] *I. F. Gr.*: rogarunt *Sigonius* locauerunt PMB. || V, 3. tres] ε *Valla*: res vel. Res PMB. || P. om. PMB. || 4. Calusam] *Scapulam Sigonius* *Caesullam I. F. Gr.* || 5. ut om. PB. || 6. pagis] *Pm I. F. Gr.*: pacis P teste *Gr.* MB. || 8. minoris PB. || septemdecem, non septemdecim, utrobique P. || 9. senatus consulto] vel se ε: se PMB sunt m. || 11. reportaretur ε. || VI, 3. nos senatui] *Bentleius ad Hor. carm. III*, 6, 20: nostratui PMB nostris tui m nostris senatui ε *Crevierius* senatui Ww nos patriae *I. F. Gr.* nos Patribus *Doujatius* || 3. a] *vg.*: om. PB. || 7. cui post] ε: qui post PMB. || a Cannis per] *Alsch.*: ab Cannis (vel ad Cannas) per *I. F. Gr.* actamnis (actannis teste *Gr.*) per P actam nisi per MBp. || 9. saevire libet] scripsi: saevire ** ci. Ww saeuiret PM seuiret B saeuire p saevi *I. F. Gr.* saevitis ε. || et non om. P. || 10. Caudinas ne] caudinosque PB. || 11. ulla] ε *Valla*: illa PMB *Welzius em. Liv. p. 16 sqq.* || is] PM: in eis *Welzius l. l.*, at v. Hm XXVI, 438 sq. || et] ε (?) Bas. a (ubi Romae in sqq.): eat PM ea Bp etiam *Valla* contra ci. Wt. || 13. plus quadraginta coll. XXII, 49, 15 *I. Perizonius* || milia P. || 15. fuerunt *I. H. Vossius l. l.* || 16. Et nemo M. || 23. fuit] quit P. || VII, 1. nec potestatis] *vg.*: potestatis PB potestatisue b. || 3. videre, cur] *I. F. Gr.*: uideretur PMB. || esset] sic PM: esse B. || 4. hostis intra Italiam ε. || italiam P. || 5. [et] turribus W. || 6. Matutae] add. ε (?), *edd. vetl.* || (sed) et Ww Seiae et

Bött. p. 78. || 8. reste PB. || uol ruber P * uela rubere p uel rubere MB. || 9. dies unus b. || supplicatio] m: supplicio PMB. || 11. Thurinos] P v. c. 15, 7: tarentinos Cp *rell. ut vid. omnes Tarentinos et Thurinos Heusingerus h. l. et ad c. 15, 8 (Alsch.)* || 12. civitatibus *Alsch.* || 13. conloquis P. || cum] * qui cum PB. || * tenetris P pr. || 14. deducti in comitio virgisque] libri cum PCB *Walchius l. l. p. 90. Bött. p. 78 (cf. tamen W act. ant. 1840, 81)*: deducti, virgisque in comitio T. Faber reducti, in comitio virgis *I. F. Gr.* reducti, virgisque in comitio *Crevierius* || comitium *Alsch.* || VIII, 3. * principis P. || 4. urbe] PB: urbem M. || 8. praesidia] praesidio B presidio P. || 11. sibiloco PMB; num sibilo, quo? || 13. signis P. || VIII, 1. millibus P. || in ea expeditione A. *Perizonius* in expeditionem *Crevierius* || 3. acto] *Sigonius*: facto libri || 4. enunciato *I. Perizonius* pronunciato *Clericus* || pergeret *Sigonius, I. Perizonius* || 7. ab eo intenta] *I. H. Vossius l. l.*: ob id intenta *Lipsius* oboedienter P obedienter MB. || 10. spectat, busta (hoc voc. debetur *Iac. Gronovio*) aliquantum . . . includuntur] Ww: spectabest (bast p) aliquantum . . . includunt (includuntur ε; de P perperam testatur *Gr.*) P spectabat aliquantum . . . includunt B; al. *Sigonius, Gronovii, Drak., Heusingerus, Bött. p. 78, Alsch., Wt, ubi cf. praef. p. VII.* || 11. adortus] *I. F. Gr.*: adportus P ad portas Bp. *rell.* || 13. dicente PMB *Welzius em. Liv. p. 30 sqq.*: dicenti ε dicentis ε. || 16. ducesque iis addit post dimittit add. W. || ducesque singulis partibus addidit binos] addidi coll. *Pol. 8, 32, secutus fere Bött. p. 78, qui add. iis (?) addit duces binos* || . itinera] W: et itinera *I. F. Gr.* et infra libri; varios vv. dd. ad h. l. conatus v. ap. *Drak. cf. Bött. l. l.* || X, 4. errore P terrore P. m. tert. || scienter ε (*cod. Sig.*) [non] inscienter ci. Wt. || 5. inluxit] * sic P. || [tum] et Romanis *Walchius l. l. p. 196 sq.* || (tum) *Crevierius* omnem *Dukerus* iam ci. Ww. || 7. cedentis] sic * PB. ||, cedentes

in arcem, distinguunt Drak. al. | 9. tenebant] s. (Pul. 2 Lipsius: tenebat PMB c.) | 10. notate foris PB. | XI 1. a) add. I. F. Gr. (P 1) | 3. praesidi] P pr. | tarent P tarentum P* tert. B. | 5. nec] eo PB. | 7. intra eam] cf. Walchium l. l. p. 132 sqq. intra ea PB. | 8. simul ut in perfriciendo] I Perizonius, Alsch., simul interficiendo P simul interfaciendo MBp quod simul interfaciendo m. | 9. post altitudine ex § sq. ea parte transposui Walchius l. l. p. 135 sqq. et vel sic legendum vel ea regione hic add. ex ci. Bött. p. 78 sq.; et cf. Walchii cens. act. lit Lips. 1815, 1643 | [ut ceteras Crevierius a terra Heuningerus] | 10. ea parte] cf. § 9: aperte Heuningerus | 12. Tarentinis] ut PMB cf. de h. l. Walchium em. Liv. p. 22 sqq. | 13. exemplo haut P | arces cessuros] I. F. Gr.: arcesuros PMB. | 15. equem] I. F. Gr.: et quem MB etque P quem s. | 17. in portum] nam quid exciderit (fort inde a portu) Ww: in portu PMB ex portu coll. Polyb. 8, 36 Sigonius | a mari] Ww: ad mare libri | 18. subducendasque Pp | 20. facto sit inde | uersum P. | XII, 3. urbani] s. urbem PM urbis Bm. | 4. post rem actam editi] Valla: postrae | me acta dediti P postra est (. & B) acta dediti MB. | 5 sqq. voc. fere adocemur, haec a Livio non satis accurate propagata esse (v. G. Hermannum et R. Westphaliu ll. laudantes, G. Corssentum origg. poes. R. p. 14); numerus tamen nris haec et sqq. fragmenta, §. 9 sqq., includere studuerunt et dd.: et Saturnius quidem verbis G. Hermannus elem. d. metr. p. 614 sqq. eqnt. d. metr. p. 222 sq. ed. tert. et R. Westphalius d. Form d. ältesten lat. Prose p. 58 sqq., singulis vel compluribus hexametris tituli loco inscriptis utur Gostlingio h. reip. R. p. 218, metras continuos praecuntibus ato et Scaligero, ap. Drak. ll., mit O. Ribbeckius ann. phil 77, sq. | Troiugena] s. Sabellicus: igenam PMB. | (Romano)] ene | G. Hermannus, nunc certatim aut cum Batavi Blanchenay

menem. I. 100 Rinkes dies. I. thes. XLV Cobetus nov. lect. p. 69 tum Ribbeckius l. l. | flumen ii] Alsch.: flumini P flumen vg | §. 9 sq. cf. v. l. ap. Macr. sat. I, 17, 28 coll. Welmo em. Liv. p. 34 sqq. Prellero mythol. Rom. p. 269 n. 3. | 10. hostis P pr. | dium] sic PMB Dius s. (Ber. m. pr.) divos (ac Purus. 6371) vel divus Macr. l. l. | pascunt] s. Macr.: pascit PMB* pasciit P corr. pr. | 11. expiandum] P, quod associatus erat Sigonius: explanandum p. rel. | decem viri libros de ludis add. velt., quod coll. Macr. l. l. §. 29 probant Dukerus, Crevierius, Drak., H. Jordan quaeest. Cat. thes. 5. | 13. hostis P pr. | [Dianae] capris duabus Iac. Gr. capris [Dianae] duabus Heuningerus (Dianae non extat ap. Macr. l. l.) | 15. factosque Bpm factoque M. | XIII, 6. praestu P pr. cf. v. l. XXVI. 26, 1. inacr. Or. Henz. 6097, Curt. Val. ap. Cassiod. p. 2289 P. Osannum act. ant. 1866, 517 sq. | 7. quadraginta s. (cod. Sig.), Sigonius | curam Pp. | 8. ad consules circa Bovianum, ubi] s. circa ad consules bouianum PB ad consules - circa Bovianum (Mf) vg.; al. s. Otto l. l. p. 78 sq. | 9. beneventio moenio (oextr. a spscr. p) P. | 10. [ad] duo ci. I. F. Gr. | alias l. H. Vossius l. l. | 11. iis exteris Bp iis ex terris vg. iis exteritis ci. Ww; al. s. Otto l. l. p. 79. | 13. defendere] Alsch.: defenderent PC defenderant Be defenderunt vg. | XIII, 2. legatis] add. Alsch. | tribunis vg. | castra] add. Crev. ed. min., W. | castros M castro se Bm castris se s. | 4. proxime portas] non proxime portas (sic teste Gr.) P cf. adn. Ww. proxime portas vel proxima portam I. F. Gr. | Paeligna] * sic hic quoque P. | Accaeus] Aem. Huebnerus quaeest. onom. Lat. p. 23 Ww. acaus P del. p. om. B accaeus PB §. 13. | 6. castrorum om. PMB. | 8. ab] ad eras. P ad M e m | revocando remorando (vel restando) que] Ww; renocandoque PB renocando Mf s. | 11. decem] sic x ex ex rasura facto P: sex vg. | isset] esset PMB. | 13. T.] W: om. PMB et vel et T. s. | 14. eomino PMB. |

XV, 1. Campani] ϵ : legati campani PMB. || 4. praesidique] P pr. || 5. Metaponti qui fuerant] ci. Wt: om. PCMB ϵ qui Metaponti erant ϵ (Lov. 3. Ber.)? *vg.* a Metaponto Ww. || 6. mora Pp in ora *Alsch.* || 7. nuper] super PB. || 9. thuris P. || 10. (tectus) *I. H. Vossius l. l. septus Iac. Gr. advectus ci. Walchii ab ipso repudiata l. l. p. 212 sq.* || apte ad tegendas] *Alsch.*: aptegendas P ad abtegendas M ad obtegendas m ad tegendas *vg.* apte (?) ad abdendas ci. Wt. || 11. hostilium *I. F. Gr.* || 13. prope] ϵ *Crevierius*: propere P *al.* || 14. urgebant ϵ , non *improb. Drak.* || 15. hostis urbis P. || 16. in fide alii manendum, alii] *scripsi secundum I. F. Gronovii in pr. not. ed. ci. in fide manendum alii, alii: inde alii libri alii urbem tuendam, inde alii edd. vett. alii urbem tuendam, (inde) alii Crevierius (inde) alii tuendam urbem (vel fidem servandam vel tuendam fidem) Ww.* || recensent PB. || 18. beniuento P pr. || herbis] *Iac. Gr.*: hibernis libri || 19. tertium] quintum (*sic etiam Sigonius, Rinkes diss. l. p. XXXVIII*) vel quartum *Glareanus* || 20. praeficere ϵ *I. F. Gr.* || XVI, 1. sacrificanti] *cf. Hm XXVI, 435: sacrificante M Welzium l. l. p. 34. || 2 sq. cf. Welzium l. l. p. 51 sqq. coll. eiusd. comm. crit. p. 1 n. * || 2. ad|adlapsi P. || adedere] vel ambedere coll. Val. Max. I, 6, 8 I. F. Gr.*: anaere PC anere MB mandere m. || iocur P pr. || 3. exta reservarentur] MB: extare (re eras., sed m. 4 iteratum) | se (se eras.) reservarentur Pp exta resecta (resecata ϵ : *Ox. L. 1*) servarentur *Heusingerus; al. v. ap. Drak.* || tradunt libato] *I. F. Gr.*: tradunt libatoque PMB venisse tradunt libatoque ϵ ? *edd. vett. tradunt adlapsos libatoque W; (fort. tradunt libato ... que).* || 5. Flavius App. Hannib. 35; Flavi gen. ambiguus legitur ap. *Val. Max. l. l.* || Lucanus] lucanis PMB. || eo anno (partim om. iam) ϵ [altero] anno vel [tertio] anno ci. Ww *cf. Wt praef.* || 7. iis] is B ϵ . || 8. eo cum] *ad-*

*runt: cum add. Clericus, Fischerus l. l. p. XXVII sq. eo se cum W illo cum I. F. Gr. pr. ed. not. quo cum altera Clerici ci., Alsch. (idem pro in locum I. F. Gr.) || pacis B. || adducturum|a Pp ait ducturum I. F. Gr. adducturum ait Alsch. adducturus, vg. || 8. Mago, ubi ... armasset, caperet eas latebras] I. F. Gr.: mago ibi ... armasset capere eas latebrae P mago ibi ... armare sed (et b) capere eas latebre B Mago ibi ... armaret et caperet eas latebras Fischerus l. l. Magonem ibi (Magonemque iubet Alsch.) ... armare et capere eas latebras (iubet post occuleret add. ϵ ? *vg.*) ϵ ? *vg. Alsch. Magoni ... armare suadet et capere eas latebras Ww cf. Wt, ann. phil. 31, 190. || ubi etc.] quae ... occulerent I. F. Gr. || 9. flavos P. || 10. ait] alii P. || perficiendum PCMB, at cf. Madvigium gramm. lat. p. XI sq. ed. tert. || 11. quandoquidem res Romana I. H. Vossius l. l. || 12. veteri] cf. Walchium l. l. p. 197 sq. || 13. ab sese dicta Crevierius || sic] Ww: sin PM sint B in (t post n sup. lin. add.) m ait ϵ ? *Ascensius sane I. F. Gr. iis Wt. || 14. consciis] I. F. Gr.: conciliis PCB concilio iis Alsch. || 15. in om. PB. || praecipitatus PB. || 19. praebentes] ϵ (Pal. 2, cod. Pierii) I. F. Gr.: praesentes PB *al.* || toti] ϵ (cod. Crev. unus) I. F. Gr.: toto PB toto animo ϵ ? *vg.* || verso B. || 21. laevum] laebut] Pp. || 22. ex celsioribus B. || coniectus esset ϵ : * coiecusesset P quo iecus esset M quo iecur esset B. || 25. si] add. Cobetus mnem. I. 100 = nov. lect. p. 185 sq. || vera] m ϵ *vg. (Cobetus): quaera P fera MBp ferae C fere W que vera Alsch. || XVII, 1. beniuentano P pr. || ostendant] contendant A. Rubenius et sic vel obtineant ci. Ww. || 5. tripudis P. || suae cuique] ϵ *cf. Wexium ad Tac. Agric. p. 325: suae quique PMB suae quique (Gaertn.) suae quemque Drak. unicuique I. F. Gr. cf. etiam W act. ant. 1840, 74 sq. || XVIII, 2. multique I. F. Gr., at v. Ww adn. minutisque Rubenius || 4. T.] l. PB §. 9. || fuerat curatus B. || 5. is tum] Crevierius: stum p*****

stu P tam *vg.* § 5. vocari] uocabat
 P pr. § 7. occurrerit] *Alsch.*: occur-
 rit PCB obcurrat *vel* occurrat *vg.* §
 8 in om. PB. § 9. duobus] duobus,
Iac. Gr. § hospitium] hostium
 PB. § 11. pertulere PM perculere
 Bm. § 15. consulem Ppr. § XVIII,
 5. ceciderant *I. H. Vossius l. l.* § 6.
 capuam Pa Capua Ww § 11 et qui-
 bus] s. est quibus PM se quibus B
 quibusm. § inuectorem P. § 13 pro-
 pinque octo milia P. § itinere] initi-
 nere in via s (*Lov. 5* in itinere *ca.*
 Ww. § 14. nouom P. § 15. et, donec]
 donec s et M etiam donec s *Valla*
 § stetisset, Romana acie, *Valla*
 stetisset stetitset Pp) romanam
 aciem Pp CB stetisset romana acies
 s stetitset romana acie, in uicta c
 stetit, inuicta Romana acie *Alsch.*
cf. Wt praef. § 17. adeo ne fugae] s
 (*Lov. 3*)? *edd. rett.*: ad se neruae P
 ad se nerue MB ad fugam minime s
 (*Hafn.*) § XX, 2 castellum communi-
 tum quod ante s (*Hafn.*) castello
 communito, quodque *I. F. Gr.* ca-
 stello communito, quodque ante
Drak § in eo et Puteolis] *add*
 Ww: — Puteolos *add Cluverius* Pu-
 teolia, *Crevierius* alteri *Strathius*, *fort*
 in eo et Puteolis tum § ante] alte-
 rum *alt ci I F Gr.* § essent om
 PB. § 3. quodque M Iunius] *Gla-*
reanus quodque mutinius MB quot-
 que mutinius P § 4. eadem quae]
 eademque P. § 5. ut] PMB: in ut in
 s (*Hav.*) § occasiorem P § XXI,
 1. iussu PMB § facturos *Conr. Her-*
mannus l. l. p. 29. § 2. signi PB
 vocantia] s (*Lov. 3*) uocatis PMB
 § 3 milia P. § 4. duoque] DVOQ
 ferme milia] *scripsi*: duo ferme mi-
 lia (milia PC) PCB ac duo ferme
 milia s cum duobus ferme milibus
 s (*Put. 2*) duobus ferme milibus W
 § 5. ipsa] PB: om. M § 8. et] At *I*
H. Vossius l. l. p. 276. § similis dux]
I. F. Gr.: similis dua P similia sua
 § 9. hau, quaquam P. § 10. inde
 ergo] Ww: in tergo PMB a tergo
 ergo tergo *Iac. Gr.* § alius PB. §
 ibus et millia et *hac et saepius in*
 P. § XXII, 1. Hae] p: hae PB.
 uspere rem] *I. F. Gr.*: prospere
 P *Pet.* prospere B *al.* § 2. M]

mi P mō B. § 4. iisque] *ut* que
 P que B. § 6. Casilino] s *I F Gr.*:
 casilino B *al.* Ww calisino P. § con-
 nia deportantem Ww § opus P
 pr. § ita] ibi *Alsch.* § 11. male fer-
 rent] Ww: inferrent PB. § terrent
vg. § XXIII, 3. ut quae] *I F Gr.*
 unquam PCM quam B *ca.* can ta
 unquam, quam *Bött.*, *Hezeu. em.*
Liv. p. 41 sqq., at v. Wt, *ant ant*
 1840, 91. § 4. conloquus] P. § con-
 loqui] * p: conloqui P. § con-
 deinde in s? *edd. rett.* § 1. P
 ria P. § retinentibus P. § 11. *Alsch.*
 ginta] septuaginta XXI, 1.
cf. Ww adn. § 7. et] At *Sch. l.*
 portius] omnes] omne
 vel omni) B. § cruciati] P. § B.
 cum cruciati P *testo G.* *concordat.*
 MB cum cruciati mb *I F Gr.* §
 damnippus PMB. § 1. *I. F. Gr.* §
 Gruterus: epicyde PM. § 1. *I. F. Gr.*
 tert. C. L. Schneiderus *l. l. p. 11*
 45 epicydi B. § quibus] P.
 et sic vel queis *I. F. Gr.* § P.
 Gron. at ut vid. *Düb.* MB. §
 demoni P. § 10. portat] *I. F. Gr.*
 lorum] ex fragilaram
 troglorum (trogyllorum) *I. F. Gr.*
 P Troglorum *Cluver.* § 1. *I. F. Gr.*
 I. F. Gr.: qui libri § 15. *I. F. Gr.*
 ubi in dubia PMB. § 1. *I. F. Gr.*
 Lipsius § 17. ali P pr. § 11. *I. F. Gr.*
 [turrin et muri] part
 Ww *adn.* § cetero *adn.* CB
 teri admoti *I. F. Gr.* cetero *adn.*
 admotas *Heusinger* § cetero *adn.*
 motis pluribus (que *edd. rett.*
Crev. codd.) scalis M
 copias] *add. Ww*; *copias*
 Wt. § 2. quo] que P q. *al.* *I. F. Gr.*
 viso oppressos] *scripsi* oppressos
 PMB oppressos s *Ge.* § 1. *I. F. Gr.*
 Gr. inermes oppressos
 W act. ant. 1840, 91 inermes op-
 pressos Ww. § 3. vi] s
 PMB vi et *Bött.* § vi *ap. P. l. l. p.*
 § 5. rationali] s: alii PMB. § 1. *I. F. Gr.*
 § 8. nasson PMB. § 15. *I. F. Gr.*
 Ww impellerent Wt: *per* *adn.* PB
 perlicerent *vg.* § XXV, 1. *I. F. Gr.*
 ci Ww. § 2. in extrema] *partem I*
V. Reinius l. l. p. 103. § 1. *I. F. Gr.*
 Ww. § percommode situs *I. F. Gr.*
 percommode situs PMB § 1. *I. F. Gr.*
 d. argus

PB [Marcello Sosia] marcellosis
 PB. [4. legiones] PB: legionesque
 eg.; fort. ac legiones [5. nomina ea
 partium] I. F. Gr.: nomine apertum
 PMB [7 sq. futura . . . castra-
 que tectis partium urbis saepe. Bött.,
 at v. W act. ant. 1840, 91.] 8. fort.
 castraque tectorum parietibus I. F.
 Gr., cuius adn. cf. castra contextis
 parietum Heusingerus castra obiectu
 parietum (vel obiectis parietibus)
 Strothius castra obiectu arietum
 Otto l. l. p. 58 sqq., at v. W ann. phil.
 31, 179 sq. castra circumiectu parietum
 H act. ant. 1846, 588 sqq.] ca-
 straque pro muro tectis parietum c
 castra pro tectis parietum maro
 Cluverius [9. retractisque PB.
 streperent a] streperentia PB.]
 11. ultaptempestatis P. [12. epi-
 cyde P.] XXVI, 1. libera MB. [4.
 litore PM littore B. [inter] in PB.]
 7. ab pestilentia] Salomius: ad pe-
 stilentia PM ad pestilentiam Br pe-
 stilentia c. [averteret a] p: auerte-
 ret et a PB [in urbem toleranda
 P.] toleranda MB [8. adidentes
 c (Loo 3? Ber m. pr.) edd vet.: in-
 silentia PCB insidentes M insuper
 adidentes Bött. integros adiden-
 tes ci. Wt, qui cf. [uis PB vi sui
 Bött.] 12. diu] quae diu me (Pal 2)
 Gebhardus nam diu Dobraeus ad
 vers. 2, 381.] coelo c Gebhardus:
 caedo P cedo B caede c [adsue-
 rant — affecerat magis Bött.: ad-
 suerant magis PMB affecerant ma-
 gis et affecerat magis c assuerant
 (vel adsuerant) magis, (vel —) affe-
 cerat c (Pal. 2) Gebhardus I. F. Gr.
 adsuerant magis — invasit Alsch. [13.
 ex hostium] et hostium PMB et
 ex hostium Alsch. et [. . . . . isset]
 hostium, h. fere modo: et si mansis-
 sent (vel ni abissent) totum absum-
 pisset (vel ad nihilum redegresset)
 lac explens, Bött. [14. et] PB: at
 eg. [XXVII, 1 fuerant [. . .] haud]
 Bött. (ceperant vel occupaverant
 extremum lac. voc. fuisse censet W):
 fuerant haud PB fuerant in haud eg.
 fuerant in n haud Heusingerus [—
 tria milia . . abest —, eo edd. rec-
 pleraque] abest . eo] P I. F. Gr.:
 ab osteo CP tert. ab ostio Bab hoste
 a. [4. sed itidem Heusingerus [5.
 mora cum] moram cum P [9. sy-
 racusanorum P siracusanorum B.
 [11. primo] Dukerus: prima libri [12.
 inde] Bött.: in libri (in) A. Peri-
 sonius iter in ci. Drak. [13. ad obsi-
 dionem] Ww. obsidione PB in obsi-
 dionem eg. [XXVIII, 4. ad eos] I.
 Perisonius: adeo PCM ab eo B. [6.
 famem inopiamque quae] ci. Bött.
 ad ipso repudiata: inopiamque quae
 PC teste Düb. M inopiamque quae
 C teste Alsch. B inopiamque quae
 teste Düb. et inopiam quae (vel quam)
 c et inopiam quae et Crevierius ino-
 piam quaeque Alsch. cf. ann. phil.
 40, 815 tabem inopiamque, quae
 Bött. iniurias inopiamque, quae
 Ww. [occultis Bött.] negarunt] c
 Bas. a: negarent PCMB. [8. inco-
 lomis B. [9. — eam . . . fore —, si-
 mul libertas] Strothius: eam . . . fore,
 si simul liberatas libri; al. al. cf.
 Drak., Bött., I. H. Voessius l. l. p. 276.
 [eam . . . fore: si simul liberatas . .
 apparuisset Syracusas (hoccoc. add.
 esse W quoque censet, v. act. ant.
 1840, 89), . . . esset . Bött. v. p. 79
 eam . . . fore, si simul . . . liberatas . .
 apparuisset Ww cf. adn.] XXVIII,
 1. audita ea oratio] I. F. Gr.: audita
 oratio Pp audite oratio C pr. au-
 dita eo ratio M. audita oratio B au-
 dita eius ratio m audita oratio c [3.
 quicquam dicere potes PB. [4.
 arbitri P. [iam imposita] Alsch.:
 iam posita I CB imposita vel inpo-
 sita eg [5. urbium Dukerus, Bött.,
 at v. W act. ant. 1840, 89.] 6. distanzi-
 cum Heusingero; al. al. cf. de h. l. edd.,
 Eichhoffum l. l. 3, 9, Bött. [quo quis-
 quis terra quisque mari] PC pr.:
 quo quisque terra quisque mari eg.
 (cf) cf. edd. quae, ut quisque terra,
 quisque mari Madvigius ad Cic. de
 An. p. 848 cf Wt praef. [ab] c Bött.:
 om. PCB de eg. [fort. [salvas] in-
 columnesque Sigonius stantes inco-
 lumesque Bött.] 7. etiam add. b. [re
 sensistis] Bött. resensistis P: pre-
 sensistis P tert. praesensistis MB
 praesentia sensistis ci. Wt. [9. in-
 terficere . . diripuerunt] PCM Wel-
 sius em. p. 40: interfecere . . diripa-

erunt B (p. ante Ww) in cf. Wal-
 tum l. l. p. 73. | 10. ac Naso]
 agnatio P agnas B | XXX, 8 li-
 best; iubeat PB. | 4. secretus] Al-
 dus et ac vel secreto cum in Bött.
 secretum PCB secretum vel in secre-
 tum I. F. Gr. | 6. recte distinxit Mad-
 rigus em. in Cic. hb. phil. 1, 174: sunt
 partibus dividendis: ipsi vq. | 7. ad
 Achradinam] at cf. Bött. et Ww adn.
 | 9. nasso et ac saepius in sqq. PB. |
 11. in ullis] c. (Hav.) Madrigus opusc.
 ac. alt. 362 sq.: ullis vell. | in trans-
 fugis] PCMB Welzhus em. p. 88 sqq.:
 transfugis c. | e] ci. Ww: se libri |
 12. videt] Bött. om. PB cum vell.
 fere omnibus adiunctum videt c. (Lov.
 5. videt Alsch. compert Ww didicit
 add. vq. | cum] c. (Lov. 3) ? Bas a
 om. PB vell., ut vid., omnes | ne] c c.
 (Dreud.): om. PCB et, ut vid., vell. |
 XXXI, 1. ut] et c. vq. | est] c: eat et
 Pag esset B. | 2. petenteis Pp. | in-
 colomitatem B. | 4. malificia P. | 5.
 Romanus servam] c. Sigonius. reser-
 vatam * PCMB | alienigenarum]
 add. Alsch. | que] PC. del. p. om.
 vq. | 7. quod . . potuisset] PCMB.
 quam . . potuisset c. (f) vq. I. Fische-
 rus l. l. p. XXVIII Wiedemannus
 observ. ad nonnullos T. Lioi locos
 Bluntenburg 1853 p. 1 sq. at cf. H. ann.
 phil. 71, 192 sq. (quam) . . potuisset
 I. H. Vossius l. l.; post potuisset
 (et. add. quam quod in patriam li-
 bertatemque ipsos restituisset Bött.
 | 8. urbs] c. (Pul. 3. Hav.) I. F. Gr.:
 om. PBog. Achradina Ww, qui plura
 l. l. excohasse censet | est] c: est et
 PCMB est. Et B. | 9. quantus captae
 urbis . . cieri Wakefieldus | capta
 urbs] c. (Lov. 2. 3) ? vq. cf. Wt. praef.
 captae urbis PCMB captae terror
 urbis Bött. captae pavor urbis Ww
 captae urbis strepitus Alsch. capta
 ea urbs Otto l. l. p. 63. captae urbes
 Herminius | poterant c. (Or. N. Ber.
 m. alt.) Herminius | in discursu] dis-
 cuss c. | diripiendum PCB ad di-
 adum Bött. | descriperat] PB
 Achelerum mus. phil. XIII, 598
 | 15. perniciosior PM peritior B
 ciosior c. (Lov. 2). | XXXII, 2.
 d. P ad his id B. | 3. excitato-
 scripai: excitatum PCM exci-

taturum excitatum C excitatus? Ascen-
 sius excitatum I. F. Gr. excita. tum
 Ww excita. hostium Alsch. | 5. ve-
 tus] vq. uetus PB veteranus Alsch.
 | 5. Amtorgim] PM et B §. 9: amtorg-
 gin B antorgem P §. 9, ubi de M non
 constat | 9. conspectum PBm. |
 XXXIII, 2. (omnium) I. F. Gr. | 8.
 commercio] c. add. vell.: om. PMB al.,
 plura fort. excidisse arbitratur Ww. |
 4. procello satis PB. | 5. sivi] I. F.
 Gr.: sibi PMB. | XXXIII, 2. eo] qui
 eo c. | (erat) I. F. Gr., at v. Welzhus
 em. p. 43 sqq. aberat B. | (quem) I.
 F. Gr. | parenthesin usque ad amicitia
 continuat Hm XXVI, 451 sq. | 6. ei
 eo] sese P. | 10. , [et] contracto
 Walchus em. p. 169 sq. | 11. pluri-
 mus labor] c. vq.: plurimum labor
 PCMB plurimum laboris Drak. |
 12. ea pervagata] Alsch.: aperuaga-
 tam ea pervagatam ex Beckeri sil. f)
 P ac pervagatae B haec pervagata
 vq. | 13. auxilia res haud Heusinge-
 rus | difficile c. difficilis res c. (Lov. 8
 Ber.) ? vq. | (erat) I. F. Gr. | 14. at-
 que (i. e. atq.) sequantium] scripai:
 sequantium P sequantiumque vq. |
 XXXV, 1. si eo coniunxissent] Heu-
 singerus, Bött., ut et ipse conieceram:
 coniunxissent PMB cum iunxissent
 b quum coniunxissent eo c. (Hav.)
 quum coniunxissent c. et sic vel al.
 coniunxissent Crevierius cum eo con-
 iunxissent W se quum iunxissent
 ci. Drak. quum iuncti essent I. F. Gr.
 quum copias (copias eo Ber.) iun-
 xissent c. add. vell. | 2. cf. Madvigium
 ad Cic. de fin. p. 817 | 2. tacta P. |
 4. et oratione ac suspitione PB. | 5.
 defunctos suo] P Pat. teste Gr., I. F.
 Gr. defuncto suo PMB. | 7. et (inde)
 una I. F. Gr. | 8. hostes et praemis-
 sis PB; num quid excidit? | 9. tuto]
 cf. Walchus em. p. 169: (tuto) Cre-
 vierius ultro ci. Wt. | XXXVI, 1.
 revocat] PMB: revocat a (vel ab
 Ww) Alsch. revocat c. vq. | 2. sed
 editiorem] Alsch.: seditiorem P edi-
 tiorem p. vell. | 5. circumvicere vel
 circumiacere c. | ducendo PB. | 6.
 natura] futura PMB. | 8. nova] no-
 uari P novitate rei Alsch. | 9. * uoci-
 ferentur P pr. uociferantur A. Peri-

zonus || 11. tardatus diu, c. v. g. traditisdibi P traditis dibu B traditis ibi M. distractis us c. Wt trepidantibus Ww || *ne*. tardatis diu quum amoliti primus *ni f. Schadebergius Stultien etc.* p. 71. Tardati sunt diu. Quum amolitis Heusingerus *f. etiam Ottonem l. l. p. 63 sq.* || amolita c. amoliti milites H act. ant. 1746, 532. || amoliti obiecta onera armatis c. Wt amolita (obiecta onera armatis Bekkerus || 13. ali in P. || quam nulla PB. || octavo) v. c. 38, 6. *Wennum ad Tac Agr. p. 196.* || 14. quamque per P pr. B quam qui per Alsch. || 16. quod] B c. quo PM I. F. Gr. || primis B. || ediderat c. I. F. Gr. : diderat I' dederat Bp. v. g. || XXXVII, 1 res perditas] m (c. Lor 3^r res penditas PMB || 2. in om. PB || 4. hic et ex m : Lor 3 Ber^r is et ex Ww. || deductis is] scripti deductis libri || 5. exercitus] PMB Weizus em p. 46 sq. exercitum Bv. g., fort. exercitu Hm 26, 432 || 6. L.] * *ne* L. P || detulerunt PB || 7. militis B || 9. pugnam] Bm : poguam M poenam P, fort. Poenum I. F. Gr. || 10. cf. *Walchum em. p. 184.* || inulcante PBM inulcante c., sed ipse repudiavit I. F. Gr. || quod] quid c. I. F. Gr. || 11. excuditur PB || uersu PB. || in iram] intra PB || 13. tam] Sigonius iam PB tell || 14. temerabilis PMB. || 19. haut B. || si om. PB. || erecturum] A Perizius, cf. *Duker adn. erecepturum Precepturum v. g. relecturum c. Duk.* || sui] sui P sui hosti c. Ww || XXXVIII, 1 terrorem etiam P terrorem et iam B terror metu iam c. I. F. Gr. terror et Lipsius terror et iam I. Perizius, qui consilium casu primo accipit prob. Heusingero, adversantibus I. Fichero l. l. p. XXVIII sq. Wiedemann p. 2 sq. || 3. consolare] consolari Sabellicus, adversante Wiedemann p. 4 sq. || 4. possem] PMB. possum c. Lor. 3 Ber^r v. g. || licet I. F. Gr. || 8. vivunt enim enim add c. Ber) viventque 'veterem lectionem' praefert Lipsius vivunt viventque Hofman-Peerlkamp ad Hor. carm 4, 2, 39. || quotienscumque [pugnaturis, duce quocum-

que,] Heusingerus || 12. occasiones B occasiones P. || occasiones P. || 18. et ipsos] ipsos PB || uti] uti PMpr cauti c. || 15. potes PB. || facilius erit] MB I. F. Gr. (*Welz em. p. 49 sq.*) : facilius erat P facillimum erit c. || 18. tenui spe] P quod assecutus erat Lipsius : tenuis per MB. || 19. nunc] num PB. || spes aliqua] c. Gebhardus ; c. assecutus erat I. F. Gr. : per aliqua PMB || 20. omnis copiae P. || 21. ut uidendo P. || 23. audire] PB Alsch. : audiere v. g. || XXXVIII, 1. spatio] Sigonius, I. F. Gr. : statio PM stadio add. vett. || statio (cohors) I. H. Vossius l. l. || 2. intersepto Oudendorpius || 3. ignes casis] Mp Lipsius : signis casis P. || 7. raptim a] I. F. Gr. : raptim P Pat. raptim v. g. || 10. tenuisset] c. Ascensus : tenuissent PB. || 11. ita [una] nocte c. Wt. || oppugnata PMB. || 12. * ccccxxx Pp || 18. clipeum P. || 16. nomen magnum B. || XXXX, 1. ornamenta urbis, signa] c. (Lor. 3) ? Ascensus : ornamenta signa urbis libri ornamenta (urbis), signa Bött ornamenta, signa [c.] artis c. Wt. || 5. Hippacritanus] Ww : hippacinatus P hippacinatis B Hippacri natus Bött. Hippacrites Iac. Gr. || 6. ferendosque Mpr B. || 8. ad id tempus Crevierius, at v. Bött. || magis quam fiducia Mutinias c. Ww. || 13. secunda] PM : secundae B c. || XXXXI, 2. instruite exercitum] Bött. Welz em. p. 26 sq. instruite exercitu PBM instruiti exercitum I. F. Gr. || cccc PB, at v. c. 40, 11. || 3. quod] v. g. : quo PB. || 4. ordines] c. T. Faber, I. F. Gr. : ordinem PB al. || 5. quod c. : quod quia PMB (quod) Bött. quod iam Ww. || suomet] W : suo et P tell. fere omnes || 6. haud magni certaminis fuit] substantivum veluti res vel proelium excidisse videtur Ww. || 7. captaque et] v. g. : capta et PB ; fort. capti et || 9. magna PB. || 11. Serv Bas. b : serg. PM ser G. B. || 12. Cornelius Lentulus, M. Corneliu Sigonius (M. Corneliu 'vetus libe teste cod. f.) : L. Cornelius Lentulu Cornelius Aldus L. Cornelius Lentulus Moguntini cornelius PMB.

C. Sulpicius] nam C. Pupius? o. §. 13. XVI, 1, 9. | C. Calpurnius Piso] *Aldus*: pisor P piso p *rell.* | 18. urbana . pupio urbana sicilia MB. | Sulpicio] pupio P.

Lex. XXVI in periecho Capenam] Collinam ex c. 10, 3. I. Perionius] biduum *Livius* c. 11. | [...] nam coll. *Liv.* c. 11, 4 *Crevierus*; *fort.* [Eares in religionem vertit.] Nam *Hausingerus* | I, 1. martis P pr. | 2. oppugnassent PMB cf. *Ww adn.* | 3. eam. Tum B. | curam cura Pp. | 5. in] c. (*Lov.* 5) *f add. nonnullae vet.*: n Pp om. M B *rell.* | in] P (*Lov* 57): del. p om. MB *rell.* | 6. reliqua] PM: reliquias Bc. | 9. C. Sulpicio] c. (*Voss. m. alt.*), *pars add. vet.*: c. pupio PM c. c. B c. puppio b. | 12. Sicilia] *Alsch.*: sicilli Paiculi pvg. | II, 1. pro. pr. PB pro praetore M? | 2. auspiciatorum P auspiciandorum *Madovius op. ac. alt. p. 361* auspiciis habendorum ci. *Ww.* | 4. propr. P. | relinquerant P cf. *Ww adn.* | 7. multos imperatores] m I. F. Gr.: multo imperatores PM multa imperatoris Bc. | perduxisse] n vg.: perduxisset B praeduxisse P. | 10. inter Cn. Fulvium et inter] *Ww*: inter Fulvium et inter ci. *Wt.* inter hunc et inter ci. *Drak.* inter hunc et c. (*Pol* 2) inter P vg. hunc et I. F. Gr. | 11. (Quiritium) I *Perizonius* | ut] et PB. | inbellis B. | 12. esse cessasse] *Alsch.*: esse libri, *Beckerus* cessasse, postea non stare vel fugere I. F. Gr. esse fugisse ci. *Wt.* esse non stotisse *Otto* I. p. 65. | in acie non stotisse cum c. | 14. decesserit] Pb: discesserit c. | 16. (peccaverint) quam (quod) I. F. Gr. cf. *Drak.* | imperatores P. | III, 1. aeque PB (aeq. P.) | 2. fugerunt PB *Wt praef.* | 3. potuisse] I. F. Gr.: potuisset PB. | 4. incaute] incauta incaute B incauta incautae P. | circumventum] vg.: circum P | 6. du. *Aldus*: uocis PMB. | ira] ita P. pr. urb P. | 10. adesse] B *rell.*: esse in Pp adesse in P teste *Gr.* teste *Beck. ap. Ww I. F. Gr.*, *fort.* | capuas ipotiundae P. | 12. quid] plebs P. | III, 2. profectus] profectus P. | praestaret

promissum] PB F. om. *ib.* XXVI (F) p. 1 sq.: promissum praestaret M? ut promissum praestaret, c. | 3. *fort. pedite I. F. Gr.* | vinei] nines P uncare p | 5. esse et] vg.: esset Pp esse B | 10. quinquagium Pp. | V, 2. (defectio ab Romanis) I. F. Gr. | 4. postifata P. | 5. namque] ante *Aldus*, at v. F p. 2. | adgressuros P | 8. pro p. P. | quassuessulam P. | equitate P pr. | 9. pugnatium P. | 10. a] P: om. MB. | 11. includeretur] PMB: intercluderetur *ex ed. Mediol. a. 1505.* | 13. *fort.* quam [in] F p. 3; (*fort. condensam* [in]) | inrupissent] cf. *F. L. I.*: rupissent *Crevierus* | 14. dum paveat Romanus] P: *Fortius*: dum paveat romanis M(?) B dum paveat romanos m; at v. ap. *Drak.*, I. H. *Vossius* I, L. | 16. speculum PB. | 17. acies uern P. | VI, 4. quam I. F. Gr.: quam quo PCMB quam quod c. *add. vet.* *plerasque cf. Woptensium adv. crit. II. 406 Pr.* quamquam m. | 5. caeso ictu PB. | 11. inuasis P inuisa B. | habitu Italico] *Ww*: habuit alico P habuit aliquem B habuit aliquot M pr. (?) *Aldus*; *rell. v. ap. Drak.* | 18. medixtaticus *Hier. Columna* (medixtaticus *Lipsius*): mediataticus PMB. | *Loeius*] PB et hic et §. 17 et c. 18, 1: *Loeius* vg., *fort. Laeius coll. Mommsen* *unterit. Dial. p. 272.* *Ww.* | 15. agnoscentem vg.: adgnoscentem P adgnoscentem B. | ut tu] *Ww* nas tu r (*Ber. m. pr.*) *Moguntini, Aldus, Latinus, Lipsius*: notu P noctu CB tu c non tu *Alsch.* | 16. posse iis qui nati] *add. Alsch.* (iis qui nati *ed. Colon. a. 1525*): om. libri | VII, 3. quo iam] quonam c *Afureus*, at v. F p. 4. | 5. ambo] PM: ambos Bc. | 6. agenda] *vel adeunda add. Alsch.*; *fort. subeunda Ww adn.* | audendaque C audenda vg. | 8. paucos] M(?) B teste *Wt.* pacem PC cis do *specr.* e paucos modo *Alsch.* at v. *Wt.* | 9. comprehensas subigi ad id I. F. Gr.: comprehensas (comprehensas M?) ubi gladio PM comprehensas duci gladio Bc comprehensas duci ad id *Valla* comprehensas duci *Casilinum pars add. vet.* comprehensas duci in (*al. om. in*)

Galatiam: Glareanus cf. Wt praef. | 10. nocte et traici P teste Alsch. B. | VIII, 4. del interpungendo cf. Madrigium op. ac. alt. p. 214. | 7. a ita] Alsch. sieta PC si et eg. | 8. prohibendum B F. p. 5. | 9. collega .. aegro digrediundum] Ww: * collega .. aegrediundum Pp colleague (collega B .. egrediundum (egredien- dum al MB: collega .. aegro eun- dum Aldus | 10. Setiam) Moguntini: sediam PMB. | Coram] PMB, quod assuetus erat Cluverius | Lanuvium Cluverius | VIII, 1. die] M? c: de PB. | Vulturum] P teste Alsch. m. vulturno PMB F. p. 5. | 2. Suesan- num] Cluverius: suesulam (suesu- lam al libri | sub Casinum. ibi] ci. Ww. adh. sub casinum * P rell. sub Casino Ww. | 5. iri] P et sic ci. A Perizonius: ire eg. | 6. nustus PMB. | quam quod adlatum ci. Wt. | cur- su] PMB F. p. 5 sq.: cursus c. | to- tam per urbem c. | concibat] Sol- manus I H Vossius l. l.: conciliat PCMB concitat mc concinerat c. eg. concilia c. | 8. urbem romam M. | 9. consule P consules MB. | 10. pro- cos P. | Capua] PMB: a capua c. cf. Wtw F p. 6. | 12. Algidu] ab Podo Jac. Gr. | X, 2. Edilis B. | 3. ad por- tam Collinam] B F. p. 6 sq.: se por- tam collinam P a porta collina c. | 7. puniceam P. | effusura se] eg.: ef- fusa se P effusae B effusa b. | hosti- libus] ci. Drak.: hostibus PMB pro hostibus c. | incensebant B. | 10. nocti P tert. noti P. | exercitati P | XI, 2. (in) qua Dukerus | 6. spem eius (vel illius) et] Valla. per meius set P per metus et B per medium et M | parva magnaeque] c. I. F. Gr.: paruae magnaeque PB paruae ma- gnaeque M? c. | 6. per] eg.: om. PB. | 8. fort. (et) templum Ww. | 9. alii- que] Alsch. vocc. accolae eius erant parenth. secundum W: aliqui PMB Falasique accolae, vocc. eius erant inductis, altera ci. I. F. Gr. alique qui C? I. F. Gr. Doujatius qui Clu- verius post erant virgulam ponentes antiqui Walchius l. l. p. 148 sqq. cf. Wl I, 21 a 7 t. | iis] Is B. | spolia- tum] spect. pr. ut vid. spoliavit B. | religione inducti] cf. Bött. a. p. 10. | Bött. p. 79: religione intacti Walchius l. l. p. 151 sqq. prob. Böttner l. l. p. 70 sq. cf. summa act. lit. Lips. 1816, 1645 sq.; al. Otto p. 55 sq. | 10. ab Ersto] Sabellius: ac freto PMB. | Cutilisque] c? Glareanus. cupillie- que PMB. | 11. * preterque P. | Marrucinos] PM, quod assuetus erat Sabellius | 12. tanti ducia] add. ci. W. | tantique] PB tanti eg | XII, 2. ex Lucanis] Aldus. et lucanos PMB et Lucanis c. (Lor. 3) ex Lu- cano W per Samnium et Lucanos ca. Ww cf. t praef. in Lucanos Alsch. | Regium] c. (Lor. 4). regius PMB Regium is Alsch. | 3. obsessa] c? Lipsius: oppressa PM oppressa B. | 6. fide] sine PB | 7. consulebatur] c? add. vet. consitebatur PB con- stituebatur B corr. confitebatur M consulebat c. (Goertn.) | 8. deseru- erant] PMB cf. F. p. 7 sq. deseru- erat mc. | 10. summae curae P sum- me curae B summa cura M. | im- botharem P. | praefecto praesidi P. | 11. se quoque et] eg.: ne quo- que PB sed omne quoque Alsch., al. v. Wt praef. | brutios P | 14. taracumnum P. | 15. neurent ante corr. (b?) B. | tam] iam Sigismus | 16. Numidas] c? Bas a: numida P numidam MB | 17. id per unum v. d. ad mg. ed. Curonius | 18. (et) addi- tum Dukerus | 19. mulcati] Lipsius: multati PB et or. vel mulctati rell. | XIII, 2. egerat P | Vibius] et hic et c. sq. | 3. Drak. r. XXIII, 6, 1: unius utrobique PB | 3. meminisse nequid PB. | 4. dedidimus] c. Lor. 5) Modus dedimus | 6. inimice] P (b?) I. F. Gr.: inimici MB: F. p. 8 sq. | 7. agequacontraq. illi P. | in Italia] eg.: italia PB. | 8. pericula et] Alsch.: periculae P pericula ac P teste Gr., I. F. Gr. pericula B rell. | trucidati ac] Alsch.: trucidatae P trucidati et eg. | 9. inexpiabilis add. Alsch. et sic (vel implacabilis Ww) W. | ex- ocrabilisque] P execrabilisque B: execrabilis eg. | 11. * passum] sic P. | monia P mynia P tert. | 14. nec rocuare B. | sperat] perat M parat m cf. Wtw | 16. deinde in carcere] eg.: deinde in carcerem PB dein deducar (vel deducar inde) in car-

cerem vel deinde in carcerem con-
 dar (vel includar) vel deinde in car-
 cere enecer certatum *Alsch. F.* (cf.
Thomas nunt. d. Mon. XVI, 196) *Wt*
 | ad om. *PB.* | matris *PB* pr. | 16
 stirpis] r, et sic stirpium causa scripta
 u/ f, l, 11: stirpis *PM(B?)* | 17. tot
 tam] *M* (*P teste Gr.*) totam *P* tota
 B | 18. a cruciatu] *B*: a cruciatu
P ab cruciatu *eg.* | inlicitant *B* inlu-
 ciant *P.* | *XIII*, 1. uiri *PB* cf. v. l
XVIII, 6, 1. | 3. (facere) *Dukerus* |
 4. alut *P.* | 5. dieinsequentis *P.* |
 cum] u cum teste *Alsch.* *P* hiscum *B*
 | 6. de numeris ad *P* exactis cf *F. p.*
 10. | *XV*, 3. sociorum, Latini nomi-
 nis, municipiorum] distinxit *Niebu-*
rius k. *R. II*, 86. sociorum Latini
 nominis et municipiorum *I. F. Gr.*
 sociorum Latini nominis (muni-
 cipiorum) *Madeignus op. ac. p. 239 sq*
 | adiuti] *ps* (*Ox. L. 1*) *Crevierus* cf
Madeignus l. l. Wt, act. ant. 1841,
 863 ead. (ac) municipiorum adiuti
P et ad municipiorum adiuti *MB*:
 et municipiorum adiuti r et admini-
 culo adiuti *Niebuhrus l. l.* | 4. ne
 que quid dicerent] *Alsch. : om. libri*,
 post neque quid facerent add *Ascen-*
ius | 6. duob. ex x *P*; falsus igitur
Otto l. l. p. 68 | 8. productiones uir-
 gisque *P.* | 9. contionem totam *B.*
 | his *BF* p. 11. | 10. tñm *Pp.* | lo-
 ctae] legatae *Pp.* | operadprope-
 rata *Pp* opera adproperata *Alsch*
 | 11. campanos *P.* | turbam] *PMB*
Adu urbem turbamque r | 13.
 diceret] *I. H. Vossius l. l.* | *XVI*, 1.
 attinet et *P.* | 2. cum .. deligatur]
Drok. adn.: cum .. deligatus *libri*
dum .. deligatur *Bas.* b cum .. de-
 ligatus quiritarer *W* cum .. deliga-
 tus quaedam vociferaretur *Alsch.* |
 quae vociferabatur] c quae uoci-
 ferat *PC* quae uociferantur *B.* k. l.
 om *Alsch* | 6. ad *XXX* *Glareanus* |
 7. assentibus] *I. F. Gr.*: assenti-
 bus *B* assentibus *PM* consentibus
 n | 9. senatum r *edd. ante Aldum*,
L. rus | 12. incolomitate *B.* | 13.
 n] *MB* auxilia *PB.* | esset] *M*:
 e] *B.* | *XVII*, 3. *L. Marcio* *edd.*
 n] merito praenomen videtur exci-
 d] *Ww*; fuerit vel *T* vel *M.* | 4.
 d] *ais*] *Orotanis Glareanus*, et

cf. *P. Lachmannum l. l. II. 87*, *Ww*
adn. | 5. in huius saltus fauces cum
 in arto res 88t caduceatorem misit
 hasdrubal qui o. | 6. Nero incedit.
 Hasdrubal cum] ipse merito dubians
W: nero *PMB* nero obaedrat
 (*Gron. reg.*) vel nero obaedret
 (*Cont.*) r Nero occupavit. Hasdru-
 bal ne r *edd. vet.*, al. v. ap. *Drok.*,
Wl II, 2, Alsch., Ottonem l. l. p. 64 sq.
 | esset] *p*: esset set *P* esset sed *MB.*
 | 6. (Romam)] *W*: romam *PMB* ro-
 mani in Romanas r. | Romanas (al
 Romam vel Romani) leges conscri-
 berentur r. | tradendis] r *Valla*: tra-
 hendis *PB.* | 9. loquendi *PB.* | 11.
 consumptas *B* pr. | 13. extemplo-
 que] *P*: extimploque *B* extemplo
eg. | 16. tamen] tantum *Muretus* |
XVIII, 1. rediebant *PB.* | 3. tamen]
 tam r (*Ber. m. alt.*), *I. F. Gr.*, *F. V.*
Raisius l. l. p. 108. | 6. consini *P.* | in
 Hispania r (*Loc. 2*) *I. F. Gr.* | 7. *P.*
Cornelius, *Publii Cornelii* *Alsch.*:
 p. *cornelius* *PMB* *P* *Cornelius*, *Pub-*
lii, *I. F. Gr.* p. *cornelius* illius r
 p. *cornelium*. | 9. suffragium] *PM(B)*
Aldus cf. *Wl I, 33 sq.* confusum (al.
 confusum et confixum) suffragium r
 non improbanda *Goettlingio* k. resp.
Rom. p. 354 confestim suffragium
ed. Campan., quod nec *Wl l. l.* dis-
 placuit | 10. residerat *M* pr. *B* cf. *Wt*
praef. | num] r *I. F. Gr.*: novi *PMB*
 novi, quod olim *eg.* novi? num *Wl*
I, 34 w cf. *adn.* novi? quid *Doujatius*
fort. novi? qui (NOVIQVI) | 11. se-
 pulchra *P* | *XVIII*, 2. residerat *M*
 pr. *B.* | et impleret] *eg.*: impleret |
 4. aut] ut *Moguntini* aut ut *praecon-*
ibus Dukero, alius *Ww.* | nocturna
 vicia et species *Dobrus* adversa.
 2, 381. | vicia] *F. p. 11 sq.* cf. *Thomas*
l. l. p. 196; vicia *libri* | mentam * *P*
 pr. *MB.* | mota *I. Perizonius*, *Do-*
brus l. l. | exsequerentur] *I. F. Gr.*
 * ossequerentur *P* assequerentur
MB. | 5. aedem [Iovis] denderat *Du-*
kerus aedem [Concordiae] *Otto l. l.*
 p. 69. | secreto] (*P ex sil. Beck.*) *M*:
 secretu *P* teste *Gr.* secretum *B.* | 6.
 quem] *add. Wt.* | omnem [eum] ci-
 idem in *praef.* | servabat] *PM*: ser-
 uabatur *CBm* servatus r *I. F. Gr.* |
 ut stirpis *PMB.* | ut stirpis .. ossu

[crederent] *vel* ut stirpis . . cense-
rent *Alsch.* || 7. prodigi P pr. || 8.
Huius miraculi *I. F. Gr.* || *fort.* ab-
nuentis et adfirmantisidem || 9. nunc
PMB. || mōlem rerum P molem re-
rum *vg.* || 10. mille] *Alsch.*: et PB et
mille *vg.* || propr. P. || 11. atque] ne-
que PB. || circumuentus PB. || et
ipsi] *locus lacunosus videtur Crevie-*
rio, W. || 12. eius] PMB F. p. 12:
aduentus eius s. || 14. cum] quecum
P. || XX, 5. oborti temere] *I. F. Gr.*:
oborti temere, eo *Salmasius* oborta
temere, eo s (*Hafn.*) *I. F. Gr. pr. ed.*
not. oportet emere P oportet emere
MB eo forte temere *Rubenius* || 7.
qua] (P *ex sil. Beck.*) *I. Perizonius*:
quo *vg.* || ad om. PMB. || arcendos] b:
argendos Parcentos B. || praesidi P
praesidio romano m. || 8. hostibus]
c *Alsch.*: hostis PCB hosti *vg.* || 11.
classis dimissa annonam haud mul-
to *I. F. Gr.* || XXI, 3. minus] nimis P.
|| 3. — c. 24, 7 vv. ll. laceri cuiusdam
fragm. Gotting. s. XII ed. v. Leutschius
phil. XI, 171 sqq. || 4. non] s: num Pp
om. MB assentiente *Bött.* || 8. fabre-
facti] MB: fabraefacti P fabrefacta
s. || vis, alia] P: uasalia (*sed primo*
a spscr., tum vero iterum eras.) p uasa
alia MBs. || 10. praesidi P *Gott.* || 13.
transitionem P. || 14. ad eos] a sq. ras.
C. || Murgentia et Ergetium urbes
defecere] Ww: murgeniae (*sic Gron.*
Düb. Alsch. murgentiae Beck. test.)
terre P murgeniae terrae CMB
Gott., cui m litera dempta est, Mur-
geniae terrae defecerunt s Murg-
eniae desciverunt terrae s (*Ber.*) Mur-
gantini descivere *I. F. Gr.* Murg-
entia et Herbita defecere ci. Wt; *al.*
Iac. Gr., Bött. cf. Wt act. ant. 1840,
88 v. Leutschium phil. X, 212. || de-
fensionem PCB sunt urbes defen-
sionē c. || Magella] *vel* Macella Sa-
bellicus: marcella libri fere omnes
(*Voss. Ber.?*) || sunt ignobiliores-
que] sq. quae ci. *Bött., Alsch.*: sti-
gnobilioraes Pp **** nobiliores
(stig) Cst (*ad voc. praeced. annexum*)
ignobiliores *Gott.* ignobiliores B
sunt et ignobiliores *vg.* et ignobi-
liores Ww. || 15. urgebant Pp. || 17.
nunc castigando] non castigando

P *Gott.* || Murgentiam] *sic* PB. || de-
bebatur ex senatus consulto, at-
tribuit *distinguunt al.* || XXII, 1. pro-
vincias] prouincia P prouinciam
MBF. p. 13. || 2. iuniorum declaravit
T. s. || 2 sq. absentem — Manlium]
add. W: absentem consules dixit.
Itaque Manlius *vel* consules dixit.
Absens Otacilius creabatur; Man-
lius F l. l. nominavit. Manlius *Alsch.*
om. libri || 3. erat] erat nominavit
cum c. || erat quum turba gratulandi
caussa et erat quum iam gratulandi
caussa turba s. || [cum] coiret F l. l.
|| 3. turba] turisa* PM pr. *Gott.* turma
B. || ualitudinem B. || 6. aliorum]
edd.: post alium PB *Gott.* (M) post
aliorum *Cant. s.* || 7. meminisse] *edd.*
ante Aldum, Iac. Gr.: meminisset
libri || 8. arserint] *Alsch.*: asserint
PCMB accesserint m adsederint s
ascenderint Wl II, 14. || 9. inquit
uestros B. || in om. P(?)B *Gott.* || 11.
iis] uis P. || 12. M. Valerium Lae-
vinum egregie *vg.* || rem gessisse] s
(*Ber.*): recessisse M recessisse P
res gessisse B *vg.* || 14. aut] ut PMB.
|| temperantioresque] s? *Sigonius*:
temperatioresque P. || censeam]
Bas. b: censeant libri || XXIII,
1. Vulso] *Sigonius* Volso *Aldus*: ua-
lens PMB. || 3. referente] s (*Branca.*)
P. Manutius: repetente M repente
PB *al.* || imperpetuum B. || 4. ante-
fixis erant] Ms (*Pal. 1*): antefixi
erant P antefixerant B antefixe
erant b. || 5. et flagellis PB. || et
freti PMB. || 6. hostis M pr. || 7. M'.]
Sigonius: m. *vel* m. libri || Pom-
poni] PB *Gott.*: M'. Pomponii *vg.* ||
8. Q. Claudius coll. lib. XXVII, 22, 3
Heusingerus; et certe, ut perspexit *Si-*
gonius, eadem est persona || flamonio
PB *Gott.* || XXIII, 2. in fidem re-
rum in Sicilia . . . *I. H. Vossius l. l.* ||
Sicilia Italiaque] *I. F. Gr.*: italia-
que PCB plerique italia s. || 5. et iam]
I. F. Gr.: etiam *vg.* || redacturum]
(P *ex sil. Beck.?*) *I. F. Gr.*: redactum
P ('omnes libri') teste *Gr.* MB *Gott.* ||
6. restitutum P. || 9. ut si placeret]
uisi placerent P. || 11. incipienti] *sic*
etiam P *corr.* * pr.: incipiente P *ante*
corr. || essent PB. || 12. fore] *Mure-*
tus: eorum libri fore eam ci. Wt. ||

15. Oeniadas] *Glareanus*: oioniadas
PM holoni adas B moeniadas PB
plerique cap. 19 §. 10 | 16. Philip-
pumque satis ci. Ww. | XXV, 2 ut
add. *Alsch.* | eis] eius PB. | ab ter-
go] *Salmanus, A. Rubenus*, saltergo
P alterno p. rel. | quietas] PCB
quietas ut *eg.* | Originorum, *Sabel-
licus* originorum Pb al. originuo-
rum B | 3. Sintiam] *A. Rubenus*,
sitam libri | 5: ad] *eg.*, mead Pp
inde ad. *Alsch.* metu ad Wt | 6. Mac-
dos] uiaed. PMB. | 8. frangendos]
F p. 15. frangendas PMB frangen-
dos eos Wl I, 28 frangendam *Alsch.*
Iamphorynnam PM cf. Ww adn-
iam forinnam B. | 10. quos] Bas a
| se] PMB. *Alsch.*, om. *eg.* | impa-
rem] *Pez sil. Beck. f.*, *Alsch.*, impar
P teste *Alsch. eg.* | amissas] *I. F. Gr.*
amissa libri | 12. menas lare tecto
B. | 13. adliberentque P adscribe-
rentque | *I. F. Gr.* | 15. iamphorina
perditionem P | XXVI, 1. antecy-
ram Panteciram B | praestu P teste
Alsch. | 2. Loeride] *c.* (*Voss. 1. ed.*,
locide PM loci de M, num Phocide?
Ww adn. | intranti breve] *Alsch.*
intranlib reue P intrantibus breve
eg. | 7 edita, ficta] PCM Böt. edita
fictaque *Sabellicus* edicta Ficta B
edicta facta | 10. exhaustam] PB
et exhaustam *eg.* | prope quotan-
na] *I. F. Gr.* | prore prope ex sil.
Beck. f. quodannis P prore prope
p. quod annis MBp | caesus PB.
| 11. ambo] PM ambo B. | XXVII,
1. quinque] vet. *c.* lib. *Mur.* vetres
Muretus cf. *Beckeri* ant. R. I. adn.
502 | 3. post eas privata I H *Voss.*
1 | 4. defensae] Pp | ac-
die] P. et die MB | fort. continuum
Madrius gramm. Lat. p. XII ed.
art. cf. *op. ac.* ant. p. 221. | 7. Manus
ei] MPB: manus ei *c.* Manio I F
Gr., fort. Marius praenom. *Osc. Ma-
rae* ei | comprehendantur *Alsch.* con-
prehenduntur (a?) P comprehendan-
eg. | 16. secutisque Wl I, 23)
et lib. XXX p. LXIV seculisque
seculisque Brell. fere omnes Aeto-
pe I F *Gr.* (Siculisque) *Sigo-*
|, Romam praevit] I F *Gr.*
ma praebuit PB rel. Romam
venit *Sigovius* Romam, rumorem

(vel, rumorem vel Romam, sermones
vel, sermones) praebuit Ww. | cele-
berrimi nominis viris ci. Ww. | (ac)]
Sabellicus cf. Wt praef.: ac PMB
Ww a. *c.* | adducens] *Valla* add. *eg.*:
adducens P Ww adducentes B. |
XXVIII, 8. consulam de] consul-
tum de P consultum. De B. | 8. ro-
gato PB. | 8. et ecco equites ci.
Ww. | 11. 1. quinctio PB. | 13. fu-
issent] fuisset *c.* (*Oz. D.*) | XXVIII,
1. sortiri] CB: sortirii. P teste *Dabn.*
sortiti (*Pez sil. Beck. f.*) M? *c.* | sortitis
provincias consulibus I F *Gr.* sortiri
provincias consules iussit (*Hafn.*) |
3. Circuibant MB. | senatum] *eg.*: se-
natorum PB; num senatorum (...) ?
Ww. | sed *eg.*: et P. | 7. possit I. H.
Vossius l. l. | potestatem *c.* | 8. extra
sortum (tem p) conlege optionem
dare provincias inicum extra sor-
tem conlege optionem dari provin-
ciae iniquum Pp. | dare B *eg.* | 9.
decretisset] P: decrevisset p. teste
Alsch. B rel. | 10. post adversas se-
cundae] scripsit: post adversas PB
adversas *eg.* post tot adversas se-
cundae *Alsch.* post adversissimas
secundae Ww. | XXX, 1. gl. vel glo-
ter inductum ante gratiam in coll. cod.
P *Dabneriana* collatoris, non librarii,
lappi videtur tribuendum esse | ver-
tentes I. F. *Gr.* ea vertentes Böt. W
act. ant. 1840, 86. | 2. prope] add. *rell.*:
pro PMB *c.* del. m. | 8. septuaginta]
cf. XXV, 23, 6. | 10. ut ne nunc qui-
dem salvi I. F. *Gr.* | reliquiis di-
reptae fortunae] *Rhenanus* cf. Wt
praef.: reliquiis direptae fortunae aut
ne nudo quidem solo reliquiis di-
repta fortunae Pp relis direptae
fortunae cod. *Rhenanus* reliquiis (al.
reliquiis) direptae (al. direptis) ne
B rel. | compareant] Bas. a: com-
parent PMB comparerent *Aldus* |
11. ex templo] p: extemplo MB et-
templo P. | XXXI, 1. Reductis] *c.*
add. *rell.*: eductis PMB. | denictu-
rus PCB de ui dicturus *Alsch.* | 2.
post venit: quem (nam Böt.), quic-
quid in hostibus fecit, ius belli de-
fendi (defendit *Rhen. Böt.*) add. cod.
Rhen., Rhenanus, Böt. | quam quid

lati] *I. F. Gr.*: nam quidquid (quid-
quid MB) isti PMB nam quidquid isti
passi sunt dubium non est quin Ww
debuerant Br. | 3. disciuerunt
PCB. | a populo Romano, hostibus
aperuerunt portas] Ww: portas
PCMB. om. & a pop. ro. P. w. progr.
gymn. Norimb. a. 1848 p. 7 a populo
romano ac Alach. a nobis, hostibus
nostris aperuerunt portas Böt. | 4.
tantam crederem rem] Böt.: tan-
tam crederem P teste Gr. MB tamen
credere C tantum crederem (P ex
sil. Beck ?) *I. F. Gr.* tanta crederem
vel rem tantam crederem vel tantam
rem crederem &. | 5. hic] hic PMB
| 6. vellet] *I. F. Gr.*: uelit et PMB
uelit &. | 8. victos] C teste Doujatius?
Doujatius: victos PC teste Düb. M
uictos su Bmg uictos esse & victos
secum *I. F. Gr.* victos socios Böt.
victos scilicet ci. Wt. | 9. exorna-
rem] exortam P. | scio] socio P. |
10. necne] &: ne PMB. (= uae lac
Gr.) | quippe mea] PC: quippe B
mea quippe vg. | 11. dimissi Siculi]
Alach.: dimissi siculi P dimissi Si-
culis vg. | XXXII, 1. diu de] hñi
tantum non omnes: diu &? *I. F. Gr.* |
4. imperio romani P imperio ro-
mano CMBp. | respexerit] ac PMB
v. Madrigi op. ac. alt. p. 102, Böt. |
6: acta M Marcelli] Ww cf. t. praef.
otam marcelli P tam marcelli CBp
annam Marcelli vg. in gratiam Mar-
celli: Alach. | ut] &] Pp uti Böt. |
8. orantes] add. W. | et] PB: om.
vg. | opsecrantes P. | clientelam-
que] p: et clientelamque PB. | pol-
licens hoc] Böt.: potens hoc M po-
tens os P potens. Oc B potens C
postea o post haec m? potentes hoc
& potens sui Alach. potens senatus
consulto ci. Wt potens iras Ww. |
eos] B rel.: om. P teste Gr. ? |
XXXII, 2. meritos ci. Dukerus |
poenorum P. | 3. superos] Alach.
superior esse P superiores esse
MBp. tantum non omnes superstitis
esse &? add. wett. super iis esse *I. F.*
Gr. | 4. consul erat, ut] vg.: con-
sul erat; B consuleret P. | 5. fra-
trom] & (Ber.)? fratres rel. | eius]
ignorant 'Gallicani' teste Gr.; at
certo non P, ignorat nec M nec rel.

ut uid.; unde concludit *I. F. Gr.* comi |
6. ex his B F p. 11. | 7. arbitror] cf.
Walchium l. l. p. 200 sqq. | 8. Facu-
lam & Val. Max. V, 2, 1 Paculam
Moximus uenerit. Dial. p. 184
prob. Huschke est. u. sabell. Sprach-
denkm. p. 223. 305 | 9. esse] *I. F.*
Gr.: esse P teste Beck. esse P teste
Gr. uicisse MBP terti fuisse &. | 10.
satranis utrobique PMB. | sciscor-
retque *I. F. Gr.* | 13. quosque . .
deditore quosque . . deditore] sic
P (' quosque una secum de teste
Beck, quosque una secum deditore
teste Alach.; del. p) idque quadamtenus
associatus erat P p. 17 (cf. Thomas
num. d. Monac. XVI, 197.) quosque
una secum deditore MB. | quosque
(una secum) Wt cf. w. adn. | 14. qui
assient Cobetus mnemos I, 100 qui
adint W: qui adidens PMB qui
adiditis etc. & cui adides vel cui
adiditis praesente Klockio Husch-
ke l. l. p. 75 qui adint in senatu
ci. Ww; al. s. ap. Drak. | iubemus-
que] vg. iubemusqueque P iube-
musque quae C ('codd.' teste Alach.
ad lib. XXIII, 23) iubemusque at-
que & iubemusque. atque Alach. |
XXXIII, 4. summa & (Gaerm.) Du-
kerus | 5. uiriles sexus PB uirile se-
cus lac Gr. | 10. posterior] poste-
rior PB. | nisi in Voiente] vg.: nisi
in ueniente (teste Alach. ueniente ex
nl. Beck. ?) agros P uiniasq. ras. agros

a C uel domos uel agros n e nisi in
uentente agro B agros nisi in Vo-
iente Alach. | 11. Calatiae] galatae
B galeatae p galeae P | Sabatino-
rum nomen excidisse uidetur Ww |
uenirem Pp uenirent Alach. | XXXV,
3. cibariusque] &? add.: dariusque
PM dariisque B. | 4. magis] PC:
magis vg. | 5. superos] & add.: su-
perior esse P superior esse MBp
rel. fere omnes | 8. et expediendam]
Alach.: expediendam PB expedia-
damque vg. | 9. cur aequa] cum .
cum equa & curaque C teste Doujat
Salmasius | XXXVI, 2. praeston-
ita] p &: praestotita P praestit-
ita MB. | duces] 'optam' teste Gr. ('
I. F. Gr.: ducem PB Drakendorchius
'omnes' | 3. si] post uelis addidi: om

PCB, *post tuos add.* ε. [in te] ante PMB. [ex] *add.* *Ascensius* || 4. classes habere atque ornare volumus populum Romanum] m *I. F. Gr.*: classes habeatque ornare uolumus p. r. (populus romanus M) PM classes habeat populus que ornare romanus B classes habeat que ornare p romanus b classes (*vel* classem) si habere atque ornare volumus populum Romanum *Alsch.* || 5. aes] *add.* *Moguntini* || omne *I. F. Gr.* omne aes *Alsch.* || filiaeuae P filiaeque *I. F. Gr.* || 6. et bilibras *vel* et binas libras *praeunte quadamtenus I. H. Vossio l. l. ci. Ww.* || salinum] *Valla:* alinum P alignum p lignumque Bb lignum *rell.* || 11. et argentum et aes unus ex mell. (B?) teste *Ww.* || 12. coercitione] *I. F. Gr.*: coercitatione B coercitationē P. || XXXVII, 1. magis om. ε, *del. I. F. Gr., A. Perizonius* || magis *del. Sigonius* || 5. *velut* ε? Bas. a.: uel PB. || 8. *spem*] ε (*Lov. 5?*), *edd. vg.*: *spe* PMB *rell. fere omnes spei Alsch.* || plus] *edd. vett.*: pl.i.bus P p̄. (. *add. b*) l Ibus Bb. || XXXVIII, 4. perniciēs] *add. ci. W:* damnum *add. Alsch.* calamitas *vg. om. PCB.* || 10. fingenti sit. ita] *I. F. Gr.*: fingentisitia P fingentis (; B) ita MB* p. || 11. tamen tam] *I. F. Gr.*: tament P tamen B tam *vg.* || quingenti] *add. Sigonius* || autem] ubi b. || numediae B pr. || XXXVIII, 1. praesidii] praesidium P pr. || 5. classem viginti] ε (*Lov. 1?*) *Moguntini:* classe xxx P clases xxx B classem xxx *vel* classem triginta *rell.* || 6. pari (classe) *Crevierius* || Sacriportum] *vg.*: sapriportem P Sapriportum *Alsch.* || 12. gereretur res] *inter al. I. F. Gr.*: quereretur res P quereretur Mp quaereretur B. || 13. pedestres] F p. 19: pedestris libri; *alteram formam dedi tironum causa* || 16. ille atque] illo simul ut ε (*Oxx.* ille ut ε (*Lov. 5*) atque ille *edd.* tot ille simul, *ni voc. excidit* (*cf. singerum*), *Wwilleut* Fp. 19 ille t atque *Otto l. l. p. 56 sq.* || post am *vg. ponitur distinguendi nota ima* || 17. trasgressus P. || con- ti] *ex coglobati mut. P.* || 21.

et quingentis] *Alsch.*: et P; *om. vg.* || ne urbs eodem impetu caperetur] *post semiapertis collocat T. Faber, gloss. ad semiapertis videntur I. H. Vossio l. l. p. 277 [...], (fort. [idque impedivit]), ne — caperetur Ww* parumque abfuit, ne — caperetur ε (*Pal. 2*) *cf. Kreyssigium ann. phil. suppl. I, 58 sq. Sall. hist. lib. III. p. 75* nec multum afuit, quin urbs — caperetur *Alsch.* || 23. Romanis victoribus terra, Tarentinis victoribus mari] *scripsi:* Romanis victoribus terra, Tarentinis mari ε (*Lov. 5?*) *ed. Mediol. a. 1505* romanis uictoribus mari PCMB romanis terra uictoribus mari Tarentinis c terra Romanis victoribus, Tarentinis mari *Alsch.* || XXXX, 1. Syracusis] ε (*Ox. L 1*): syracusus P syracusanus Mp syracusanas m syracusanis B. || 4. sociis ad romanorum Pp. || 5. auctorem — propter in *mg. add. B.* || latae PM gratae m. || 6. (propter)] *Bött. om. ε (Pal. 1. 2.): propter PMB propterea ε propter quae ε? edd. vg. prope ε (Lov. 2) quapropter Otto l. l. p. 66. || ei] Aldus: et libri tantum non omnes* || Numidas se erepturum *I. H. Vossius l. l.* || 8. id om. PMB. || 9. non] n P. || 10. ad iactum *A. Perizonius* || 11. comite] M: comitem P comite M. ε *cf. Drak., Bött.* || 17. civitatebus P pr. || et et postquam P. || ac] at P. || 18. laeuianus insula (* *litteris la supscr. i dicit Ww*) P leuinus insula B. || XXXXI, 4. vobis] nouis P. || 6. parem P patrem M pr. B. || 8. sint *I. F. Gr.* || 9. ea] eo M? Bp. || quodam data] *I. F. Gr.*: quodam nata PB quo damnata M. || 11. tharsumenus P. || 12. in portis] * *impertis* P. || 13. esset] set P. || 15. in ditionem *Aldus* || 16. brutti P. || incolomi B. || 18. quae *add. ε.* || luctu quam armauerat tum aliquot litterarum spatio *rel. cum terra c. 44, 1 P et sic sine lacunae nota MB* luctu quam uestro transissent. Sed quoniam c. 43, 9 ε; *media in paucis admodum extant codd. recc. (Pal. 2, Pet. altero, Ber. m. alt., Lov. 3, Gaertn., Recan., Oxx. praeter N.) cf. Drak., Alsch., Wtw adn. coll. Alsch. üb. d. krit. Behandlung etc. p. 3. || qui om. ε. || (dari)*

Dukerus || 19. esse] fore ci. *Wt.* || ex-
torre] *Rhenanus*: ex tempore vel
tempore s. || 21. illos] *Bas. b.*: uiros
vel eos (*Ber.*) s. || 25. (exemplum)
effigiem] *scripsi*: exemplum effigiem
vel effigiem exemplum s. exemplum
ac effigiem *edd. vett.* exemplum ex-
pressam ad effigiem *Curio* ad exem-
plum expressam effigiem *Kreyssi-*
gius. || XXXXII, 1. trecentis] s.
quingentis *ex Pol.* 10, 6 *Sigonius* ||
4. an unum] 'ex vet. lib.' *Rhenanus*:
annum vel an num vel an non (*Ber.*)
s. *ap. Drak.* an unam *Sigonius* || qua]
s. *Rhenanus*: quam s. plerique || 6. nisi
add. R. H. Schelius, prob. Drak. || a s.
|| nam natura tuta erant] s. *Drak.*:
frons (nam frons al.) natura tuta
erat s.; al. vv. dd. *ap. Drak.* cetera
natura tuta erant *Wl II*, 14. || nul-
lum obiectum uallum et nullum
obiectum s. duplex vallum obiec-
tum coll. *Pol.* 10, 9 *praeuntibus*
aliquatenus I. F. Gr. et Schelio Ww.
|| 7. ad duo millia coll. *Pol.* 10, 10
add. Sigonius || mille] *add. Dukerus*
mille et ducentorum *Crevierius* || 8.
paululum] *Rhenanus*: patulum s. ||
exaestuatur aut deficit mare *Rhenanus*
|| XXXXIII, 4. in dicionem p. r.
tradent desiderat *Ww.* || 8. huc rec-
tus ex Africa] *Aldus F p.* 20: hic
rectus ex Africa vel hic rectus Afri-
cam vel hinc rectus in Africam s. ||
hinc omnis s. || XXXXIII, 1. cf.
adn. c. 41, 18; [multitudinem] vel
[robustissimos oppidanorum] ar-
maverat a *Livio scriptum fuisse cen-*
set Ww. || 2. omnia] moenia *Wal-*
chius l. l. p. 17 sqq., at cf. *act. lit. Lips.*
1815, 1638 *Büttnerum l. l. p.* 71 sqq. ||
5. fuga] *I. F. Gr.*: oga initio spscr.
i * m. pr. P loca B vg. || 6. ubi egres-
sus Scipio] *Salmasius*: * obuerees-
sus scipio Pp ob uere sus scipio B
ob uere suscipio M. || *Mercuri vo-*
cant, animum advertit Ww: *Mer-*
curii voeant animadvertit Rubenius
Mercurium vocant, animaduertit
Salmasius mercurium uocant aduer-
tit s. mercurium eantanti aduertit
PCMB Mercarium Teutatem ad-
pellant, aduertit s. || oppugnandum]
Ww: oppugnandadam Pp oppu-
gnandam urbem vg. || 10. adhiberi]

I. F. Gr.: hiberi PCMB exhiberi
Alsch. || 11. raptim] *Crevierius*: par-
tim * *Prell.* || alii] alia PB. || XXXXV,
5. datura] s. *Ascensius*: daturum
PMBs datum iri ci. *Ww.* || 6. et om.
PMB. || 7. eo secum] *I. F. Gr.*: eos
eum P eos MBp eo ms eo d secum
Crevierius cf. Heusingerum || d] h. l.
ante duxit *add. W.* || 9. stagna] sic
PMB cf. *F p.* 21. || XXXXVI, 1.
quod euntis] PB (quod euntes vg.)
cf. I. F. Gr., Wtw. || 2. eo ferendam]
Rhenanus: offerendam PM feren-
dam Bm vg. || 4. et] vg.: om. PB. || 5.
ut utrimque] *Ww*: utrimque libri
fere omnes et utrimque 'vet. cod.'
Rhenani || 6. turbatis] uerbatis PB
uerberatis s. || 7. ii] put vid., sic i: i P
ipsi B hi vg. || 8. in arcem om. PB. ||
9. spem ullam] se multam PMBs. ||
se om. PMBs. || 10. inges P. ||
XXXXVII, 1. (sua) *L. H. Vossius l. l.*
|| 6. maiorum om. P. || 7. argenti re-
lata P. || infecti] *I. F. Gr. cf. F p.*
22: facti libri || 9. ac] ms: ad PM at
B et *F p.* 22 sq. || expugnatae] M? s.
cf. Wt praef.: expugnataeque PB
expugnatae q C expugnatae cap-
taeque (P teste *Alsch. ann. phil.* 40,
316?) s. || 10. belli captas] *Rhena-*
nus: bellicastas P bellicas CBp
rell. || XXXXVIII, 7. praefectus]
Rhenanus cf. §. 14: que tectus cod.
Rhenani (?) q. P que Ms quae B. || 9.
P]. om. PB; cf. §. 13. || 10. accendit P.
|| 11. conferant] PMB: conserant s.
|| 12. apparatus] PMB: paratos s. ||
paratos adiurare *Thomas nunt. d.*
Mon. XVI, 198. || 14. virtusque] sic
etiam (non aut uirtus) P. || sibimet
ipse] PM: sibimet ipsi s? *edd.*
vett. H. I. Hellerus phil. XII, 697. ||
XXXXVIII, 1. ubi] PMB v. *F p.*
24: cum vel quum s. *Bas. b.* || tria
milia] sic oo oo oo P: om. B vg. cf.
Thomas l. l. || DCCXXIII P: DCCXXV
B vg. || 2. .. milia capitum, alibi]
scripsi cf. Ww adn.: decem milia
capitum alibi s. om. PMB. || 6. uer-
ris PM ueri m. || 12. rusus] P cf. *I*
schelii ad Plaut. prolegg. p. CIV Fle-
eisenum ann. phil. 60, 255 *Lachma.*
ad Lucr. III, 44 comm. || hau] P
alia me] s: aliam PMB. || cura] B
ex sil. Beck.: curam P teste *Gr.*

cura in F p. 25 sq. || iam] nam PB. || sum] cum PB. || 13. eam] erant I. F. Gr. eam erant *Alsch.* || filiae erant aliaeque] *cod. Rhen.?* *Rhenanus*: filiaeque P filii aequae MB filiae aliaeque I. F. Gr. *Alsch.* || nobilitate] M *vg.*: nobilitati PB. || L, 2. Aluccio] PM *cf.* Ww. *adn.*: allucceio P. §. 12 luctio B lucteio b luccio B §. 12. || 4. quo] *cod. Rhenani?* *Rhenanus*: qui s (*Gaertn.*) om. PB *rell.* || minus *cod. Rhenani?* *Rhenanus* || tua capta] P *Rhenanus*: tua uocata s uacata M uocata Bm. || 5. praeserti P. || in recto et legitimo] F. p. 26: recto et legitimo *Rhenanus* inlecto et legitimo m inlecto et lecto et legitimo PM in lecto. et laeto et legitimo Bin licito et legitimo ci. Wt. || 6. qua] quam PB. || 9. et] om. MB. || 9. perfusus] *cod. Rhenani?* *Rhenanus*: persusus P percusus p percussus M percussus s. || quoniam] * quā P. || 13. honoribusque] P *ex sil. Beck.*, *vg.*: . honoribus B. || LI, 2. data etc.] *cf.* Wt *praef.* w. || captiuis B, *Drakenborchii omnes* || 4. iussi] P *ex sil. Beck.*, I. F. Gr.: iussit *vg.* || 8. dux] *cod. Rhen.?* *Rhenanus*: data PB *rell.* || ubibat P subibat p. || post prius nunc: in classe ac navali (ac navali certamine *Walchius l. l. p. 107 sq.* ac navali acie *Otto l. l. p. 66 sq.* acieque navali W) erat, nunc cum legionibus decurrebat, nunc *add. cod. Rhenani (?) Bas. b cf. Wt praef.* || nunc quae] *Alsch.*: quaeque *vg.* quaequae P. || (quaeque — sociorum — immo fabrorum *cf. infra* —) *Otto l. l. at v. W ann. phil. 31, 182.* || armamentarioquae P armamentario. quae B. || fabrorum] P: sociorum *vg.* sociorum fabrorum s. || singula PB. || 9. qua] P: *del. p om. MB.* || quassati erant] *Crevierius*: quassauerant PMB quassi erant I. F. Gr. || murus p. || ad custodiam] * P *ex sil. Beck.* *Sabellicus*: accusato iam P *ap. Ww* urato (*sic B; vel accuratae vel acata*) iam B *rell.* || 10. novis] in PB. || 12. paruaet P paruae et B. || B. XXVII in periocha: Herdon] *Liv. c. 1*: hieroneam s hieron Naz. s. || Numistrone] *Liv.*: numisionem Naz. s. || cum

Hasdrubale Hamilcaris *edd. vett.* Achaeos] ascreos Naz. s. || I, 1. in Hispania] P s *Welzius em. Liv. p. 66 sq.*: hispania MB Hispaniae s. || Marmoreas et Meles] *sic* PMB. || 6. acies PB. || 7. pari] *sic* P *ex sil. Beck.* MB *cf.* Wl II, 3. *Welzium l. l. p. 68 sq.*: par P *teste Alsch. s.* || pugnam (*ex pugnum corr. P pr.*) iniecerunt PMpr. || 8. acies] s (*Pal. 3*), *Aldus*: aues P * eques (*sic equ sup. au scr.*) p acies equosque s (*Pal. 2*) equestque MB equitesque m. || terga] erga P. || necopinantium] *H. Sauppius ap. Ww*: oppidantium PMB oppugnantium et pugnantium s trepidantium I. F. Gr. spectantium ipse repudiat auctor Ww *adn.* || 11. simul a castris] simulacris PM simulatus B. || (ante) I. H. Vossius l. l., at *cf.* Ww. || * quinta deinde adque P. || 13. proelio] * *sic* P. || alterum alibi om. PMB. || hau] *sic* P. || 14. omnium (hominum m) et a ponto ac PMB. || qui om. P. || conloqui P. || 15. semermes] 'meliores' *teste Gr.*: semerses P semersis p semermes s emersi MB. || II, 1. romae PB. || 4. in om. PMB. || 6. ante vocc. ab hora etc. verba diu — stetit collocat *Crevierius*; ipsa vocc. ab hora — essent post *sq.* ab Romanis — stetit transpositurus est *Heusingerus*, qui *cf. praeterea de l. distinguendo* || [ubi] diu Ww. || 8. tam] iam *Dukerus* || corporibusque, sed s: corporis ex P corporis (. B) et MBp. || 10. numistro PMB numistro m. || 11. quam magna — Atellam c. 3, 7 om. PCMBs, extant in nonnullis ex s. || III, 1. erat] s qui haec exhibent fere omnes: fuerat s. || 3. omnia] *Rhenanus*: omne s. || 7. iussit PB. || 8. occupabant] s *edd. vett.*: occultabant (*ni occullabant P*) PMB. || 8sq. memoriam. ogulnius MB memoriagulnius P *teste Alsch.* || 9. sociorum] s *Dukerus*: Romanorum sociorumque s romanorumue PM romano- rum ut B Latinorum sociorumque ci. Ww. || III, 1. cui] qui I. H. Vossius l. l. || abnuenti] abeunti PB. || 2. consulem] M: cos. m * P consulem marcellum s. || 4. mallio PB. || 5. quaeque] PMB: quae s? *Ascensius* quae is etc. s fort. quae [...]

quaeque Ww. || 6. Hispaniam] PB: in Hispaniam *vg.* || Cn.] c. P. || 7. P. Poetelium] M: poetelium PB. || 10. M'.] *Sigonius*: m. PB. || 11. agnum] agmon P. || 12. ternam ante PMB et Terracinae *Otto l. l. p. 54 sq.* || et aues et ad PB *Alsch.* || in anagnium in P Anagninum et in *Alsch.* || 13. in mare PB. || 15. hostis P pr. || diem unum Romae s. || V, 1. speculatum PMB. || 2. ubi] PMB: ibi s. || 4. in Sicilia] *vg.*: sicilia P *vocc. his iteratis bis, B.* || arare] PMB: arare serere s. || 9. et (ad)] *H. Sauppius ap. Ww:* et ad PMB *rell. fere omnes* atque in s? Bas. b et in *Alsch.* || trasmisit p. || 10. esset P. || 11. karthagini M. || deduci PMB. || 15. quod] quo PB. || (in) Italia *I. F. Gr.* Italia s. || 18. subueniret] * *extat in P.* || quem] quemq. P. || 19. et ab Q.] ab Q. *Al-dus a edd. vett.* || VI, 1. ad exercitum] s: exercitum PMB cum exercitu m. || 2. dixit PMB. || in tribunos PMB. || poterant] s, *pars edd. vett., et sic vel potuerunt cum s (reg. Doujatii) I. F. Gr.*: potuerant PB *rell. fere omnes* || 3. ni se] *Drak.*: nise B nisi PM. || Arrii] *scripsi*: arriani PMB *Arennii Pighius et sic vel Afranii vel Herennii I. F. Gr. Arrenii Alsch.* || 7. tarsumennum P tarasumennum p. || 12. Flaccus] * *non om. P.* || inde] s ('*vet. lib.*' *Sigonii*) *Sigonius*: in P om. CB *rell.* || 15. Ti. Sempronius - Crassi] om. *Drak. codd., addubitat Drak.* || 16. Ti.] *Sigonius, Pighius*: t. libri || C] *Pighius*: ti. PB *al. t. s? edd. vett.* || Ti. f.] *Pighius*: c. f. libri || 18. ueturius PB. || 19. L.] ante Veturius om. PMB. || VII, 1. C. Laelius] s: om. PMB c. laelius *post erat add. ms c. laelius legatus scipionis ibidem s cf. Ww adn.* || capti P. || 3. * cōgruentia P. || quaequae P quaeque MB. || 4. a P.] s? *Rhenanus*: ab PMB. || supplicationem om. PMB. || C. Laelium etc.] *cf. Ww adn.* || 5. nescius] segnius PB. || 6. * simile leuiri Pp. || 9. per] om. PB. || M.] om. PMB. || 9sq. praefuisset decretae . urbanus exercitus ut] W (*al. Wl II, 14*): praefuisset decretae . exercitus urbanus ut *Iac. Gr.* praeesset (praefuisset s? *Rhenanus*) exercitus urbanus ut s

exercitus ut PB (*et sic certe M, quem voc. praefuisset omittere tradunt*) || 10. idem PMB. || T.] s? *Rhenanus*: om. PMB. || 11. C. Hostilius] L. Veturius *scribere debebat Livius et sic ci. Pighius, I. F. Gr.* || 13. eadem ignominia] Ww: eadem militiae ignominia s ea PMB. || sub quae annenses P sub quae cannenses p. || quae MB. || 15. eadem legione] *cf. Heusingerum* || 16. Laevinum traicere aut mittere] messalam misere PB. || 17. in annuis PB. || modum] *Otto l. l. p. 69 sq.*: locum PB *rell. fere omnes annum s (Voss. v. l.) Curio* || VIII, 1. 2. C. Mamili Atelli] *sic et hic et §. 3 PB: C. Mamili Vituli Sigonius, Pighius cf. lib. XXXI, 21, 8.* || 3. rem] *add. I. F. Gr.* || 4. flamēdiallem P flamendialem MB. || inaugurari] s? *ed. Col. a. 1525*: augurari PMB *rell. fere omnes* || 5. inaugurari] s Bas. a: augurari || 7. in senatum ut] *Alsch.*: ut in senatum ut P ut in senatum *vg.* || 8. L.] P. *Sigonius* || (et) flaminio *Pighius, I. F. Gr.* || 9. usus ualebat PMB. || 10. aequom P. || praetura PM. || plebisue b plebisuae PB. || sacerdoti P. || 13. ∞ ∞ ∞ CCCXXXIV: *sic P teste Beck.* || 14. eae ductae] P: eae ducte B eae deductae s (*Pal. 2*) hae eductae s, || 15. *Laevini mentionem aliquam desiderat Heusingerum* || 17. (divisam — finibus) *ni corruptela vocc. insit ci. Ww.* || Romani] regii *Dukerus* || classe] PM. || classes quoque LXX partae B classes quoque LXX paratae s. || navium] s (*Cant.*) *edd. vett.*: om. PMB *rell. ut vid. omnes* || parte aut omnia M. || 18. proinde *I. F. Gr.* || 19. esset] isset PM. || VIII, 1. trasportati P. || erat B *vg.* || 2. stipendis P *teste Alsch.* stipendiisque s et stipendiis s. || se exhaustos] *Alsch.*: sexhaustos P exhaustos p *vg.* || 4. quippe] excedat (.B) quippe PMB. || excedat] *servanth. l. PMB* || 6. vivo] uno PB. || 7. Cora Sues: *vg.*: cosuessa PMB Sora Sues: *Madvigius op. ac. p. 268 cf. XXVII* 15, 5. || cereisetia cales M cereiseti cates P cereis et iacates B. || Nē nia] *ex nannia corr. P pr.* || 9. in s natu ut] s? *edd. pleraeque*: ut i

senatur in senatu PMB. | in senatu pronuntiare *c* (Hav) *edd. vett.* | 10 integrum rem] PB. integrā re pinte-gratū *eg.* | 11. inde in] *eg.* inde PB. | 12. PMB: sturpis *c* | 13 diu metassent] *c*: dimastassent PMB demonstrassent *c*: diu (f) dictitassent *c* Ww. | renuntiare P | consulere m. | 14. hominum] PMB *vell. fere omnes*: omnium *c* (cod Sig. Sigonius, I. P. Gr., Kreyssigius Lav. lib. XXXIII p. 216. | socios. Consensisse Rhenanus: socios consensisse al. | X, 2. esset, facerent agerentque] *c* (Lov. 3) Alsch.: essent agerentque P esset (. B) agerentque MB esset agerent facerentque *c*. | esset, agerent, quas e republica I. P. Gr. | tentatis B tentatis Mc. | 9. colouis PB | ex om. PMB. | pluribus si] Alsch.: pluribus PB si pluribus *eg.* | 4 deesse] *eg*: deesset P de et *v*-et B deesse et Alsch. | 5 patres] tres Pp. | 15 P. | 7. et Norbani] Mf *c*: et norani PCB et nolani *c* et Nolani et Norbani *edd. vett.* | et Brundisini ante et Fragollani *edd. c.* | Lucerini] *c* Baa. b: nucerini PCMB. | et Venusini et Brundisii] *c* Alsch.: et Brundisii *c* om. PCMB. | 8. Paestani] * sic P teste Beck.: praestani P ap. Ww M pritestani B. | med. terrani PB. | Beneventani *eg.*: beniventani PB. | 9 apud] P (Mf) *c*: ad Bf *c*. | 12 quingena] Glaucus. quinquagena PCMB quingenta *c* (Lov. 1) quingena quinquagena Alsch. | XI, 2. ostium PB | lucus Crevierius | 8. intus cellam] P MB *c*: intus in cella *etc.* *c* intus cella Ww in ipa cella ci. Wt. | intus in cella (aedis) Handius Tursell. 3, 448 praesente fort. quadamtenus N. Henao *cf. Drak.* | in *egq.* eius nummus, cuius hoc signum erat, nomen intercidias ci. Crevierius | 8. censo-MBps: incensores P hi censo-Sigonius et sic vel ii censores *c* inde censores Alsch. | in] ad Madiol. a. 1505. | 9. lectionem] onem PB. | patribus] PMB. a. ibus *c*. | 10. ut qui] *eg.*: ut PB. *is T.* Aldus: et is l. vel et is *etc.* *is t.* P et ibi MB is T. *edd. vett.*

Titus is ci. Wt. | 12. post Cannensem cladem] *c*: post cannensem PMB post cannensem pugnam *c* (Lov. 4); fort. post pugnam Cannensem | 14. fort. [his atque] illis Ww. | denas-cendia P denasendi B. | 15. de-berent; atque] defrenatque PB. | septem decem M pr. | 16. atrium regium] *c* (f) *edd. pleraque cf. XXVI, 27, 3*: atrium regiam PMB *edd. princ.* W atrium regiae I. P. Gr. | XII, 2. fort. obtestatus est et Ww *cf. adn.* | ut om. MB. | detinerent *c* A. Perizonius | 3 eam urbem adematam I. H. Vosius l. l. | nec ubi] ne uiri PB. | 4 *eg. cf. I. P. Gr. adn.* | 5. (hominum) Crevierius | identidem Vosius | 6. cantoneam PM cantio-nam B; fort. Cauloneam (nam acipies scripsit, Cauloneum typothea) Ww. | 7 induxerunt PMB. | 8. castra in-de movit castra Pp. | 9. turbatum P. | 11. Trasumenni] B * p: tarsu-menni P. | 12. fort. oriente sole Vosius | 13. cottidia P. | laconien-tiumque P *cf. XXIII, 46, 11.* | pro-us] P *cf. XXVI, 49, 12.* | 16. pugna fugaque] *c*: pugnaque PMB pugna usque in pugna quasi I. P. Gr. | XIII, 1. saevam] severam Alsch. | 5. priorem aetatem] *c* Rhenanus: prio-re aetate PB. | 5. et ipsos Rhena-nus | 6. nostra PB. | is] P: his B *eg.* | meo loqui] Rhenanus: meloqui P eloqui MB meo eloqui *c*. | sunt eadem] P. (*c. progr. gymn. Norimb. a. 1848 p. 11*) Alsch.: eutadem P ut eisdem B eadem sunt *eg.* | 7. an, si eodem] *eg.*: anni eodem B anni eodum P. | 9. amiserunt PM. | de-stitui (iussit) I. P. Gr. destituit *c* *edd. vett.* | 10. fatentium] *c* Rhenanus: fatentum in fatendum PMB. | quemque PB. | 11. imperatores con-laudat P imperatoris. Conlaudat B. | 13. si om. PB. | dicta factaque] *c*: dictaque B dicta quas PCM. | exultarentur P exultarentur CMBp exaltarentur m. | XIII, 1 res est] *c*: resset P esset MBp. | victus; seu victus] *c*: uictis P uictus p; uictus MB. | 2 fort. iussis I. H. Vosius l. l. iussit et *c* (Lov. 3) Rhenanus | 3. si-nistro Drak. sinistras Housingerus ||

duodevicesima *I. Perizonius, Drak.*
 || 7. occulcatis] PM. || dissipatis
 terrore] Ww dissipatis terrore s:
 dissipatis (?) errore M disputatis
 errore PB. || 9. difficile PM difficile B.
 tum] PM *Crovisius*: tam s. || 12.
 finis fuis (fulasse P fuit p teste *Alsch.*)
 sequendi P. || 13. elephantiquoque]
 s. *I. F. Gr.*: elephantique PMB ele-
 phantique. || XV, 2. Irpini] PB. || Vul-
 cientis * PB pr. || accepti sunt] Br:
 acceptus PM accepti s. || 3. spues] res
 PB. || uivius PM et ulivius B. || * con-
 dicionem] sic P. || 4. Q.] cf. Ww adn.
 ad §. 2. || in om. PB. || ∞ ∞ ∞ PC:
 om. MB || 5. partem P *Alsch.* || appa-
 ratu quoque PMB. || partim] eg.
 coque duci parum P: partem
Alsch. || quoque, non eas] s: om.
 PMB eas Ww. || 7. ut om. PMB. ||
 Coreuram] PB. || 8. Canlonis] *I. F.*
Gr.: cantones PMB. || recipere]
 Mp. recipere B re P. || 9. deperiebat
 PM. || 10. nanctus] B. || 11. pro per-
 fuga] s. *I. F. Gr.*: proterfuga P
 propter fugam M pro transfuga B
 perfuga *Rhenanus* || * blandinis P pr.
 || 13. conaedit] sedebat M. || simul
 abortu P. || 15. illi s. *Rhenanus* ||
 XVI, 4. vagus] vacuus add. *vett.*,
Kroyasius inde ab. a. 1812 *saepius*
 v. act. lit. *len.* 1881, 154, 272 *quem-*
que ibi l. Doederleinum, Sall. lib. III
fr. p. 101 Liv. lib. XXXIII. p. 32. ||
 6. (alii) *Crovisius* || 7. capta s. *Kisch-*
lius *mnemos. I.* 400. || argenti vis —:
 auri LXXXIII pondo vel auri argen-
 tique vis —: auri quidem LXXXIII
 pondo, argenti tria millia (pondo 7
 talentum) *Glareanus* cf. *Housingor-*
um, Ww. || signa atque (i. e. atq.)
 tabulae] vel om. copula signa, tabu-
 lae scribendum esse arbitror: signata
 tabulae PB signatae tabulae C signa
 tabulaeque eg. signa et tabulae
Alsch. signa ac tabulae W. || 8.
 sed] sedet vel sed et PMB; *lac.*
indicari videtur Ww. || interroganti
 scribae] s: interrogatis scribae PB
 interrogantis scribae s. interro-
 ganti (vel interrogante) scriba
Drak. interrogatus a scriba ci. Ww
 || 10. acto] s. *Rhenanus*: facto PMB.
 || 11. constitutat s. || 12. his Br (lis)

Rhenanus || 13. (lis) del Ww: lis P
 his B ei eg. || 15. cavendum] sic *
 caudum P. || a om. PMB || XVII,
 5. a] *Rhenanus*: ea libri || 7. et capto-
 rum Carthagine et] *Alsch.*: capto-
 rum Carthagine (vel Karthagine
etc.) et s et PCMB. || tanta Br turba
 s. (*Hafn. Har.*) || numero incluso] s:
 om. PCMB s. (*Hafn. Har. al.*) nume-
 rositato e certamine *Alsch.* || 9. eg.
 Indebilis et Mandonius (vel Man-
 donius et Indebilis) occurrerunt.
 Indebilis *Alsch.* cf. *Wt praef.* Ind-
 bilis et Mandonius cum suis copiis
 obcurrerunt. Indibilis s. indebilis
 PCB et sic vel indibilis M. || 10.
 tamquam] add. *Alsch.*: om. PCMB
 ut s. || verecundia ac] *Alsch.*: vere-
 candia PCB verecunda eg. || eam]
 ea PMB cf. *Wt praef.* || 11. cum se]
 M: cum si P enim se B. || morem]
ed. Mediol. a 1605, *Rhenanus*: amo-
 rem s. nomen PMB || iam] Ww. tam
 PMB tamen s. *Rhenanus* || 12. iniuria
 instatque PB. || 14. cognovit] P. ||
 15. proens] P: pro suis B. || 17. is-
 dem] lis teste *Douyat* C. || tende-
 bant] tenebant P pr., O teste *sed.*, *I.*
F. Gr. || XVIII, 1. Baeculam] *Sig-*
nius et sic PM c. 20, 3. beculam s.
 baeculam PB. || 2. in om. PB. || lo-
 cum acciperent PMB || 5. patent (B)
 et fulvius (fluvius s. PB. || 6. interior
 PB. || quoque alteram PB *Alsch.* || 9.
 ne] P: nec B eg. || * opstitisse ad
 suis Pp. || 11. prima PMprB. || 12.
 praemet PB. || 17. latata P lata B. ||
 20. insiderant Bm || atque om. PB.
 || XVIII, 2. ex his (vel ex iis)
 Hispanos] s: ex hispanos PMB et
 hispanos B corr. s. ex hispanos
 m. || 5. in se esse] s: inesse PMB
 in se inesse ci. *Wt.* || 6. cense-
 re PB. || 9. esse se vel se esse s. ||
Massivam] s. add. *vett.* massium
 PMB. || 11. velletne] vellet M uelle
 PB. || 12. aurea] aurea Pp || XX,
 3. imperatoris PB. || uelli P. || hauc]
 hauc P hanno Bp. || 6. ut] s. *Rhe-*
nanus: et PMB. || 8. lusitanum Bp d
 sitanum P. || Romanis manus] s. re-
 manis B corr. romanus PB pr. || ve-
 gum] vacuum PMB || 9. acta] ac-
 cepta PB. || captum actu magis]
Rhenanus: captum magis MBp cap-

tunagis l' captum ingenio magis s
captum astu I. F. Gr. | 11. ei] ot
PB. | alidius P teste Alsch. | eius
ei I. F. Gr. | 12. tamen P tam B.
obtinuerunt] MB optinuerunt P:
obtinuerant ut s. | romae PB. | de-
cernerent] obicerent vel obilcerant
s. | eius] ei Sigonius | XXI, 1. om-
nium] omni u. PM. | 2. iam om. MB.
| 4. antequaeretur P. | 5. conlega
T.] conlegati pconlega (vel collega)
b conlegatum pconlega (vel collega)
tam B. Crassus Dives] arassus (ara-
sus M. crassus diuerso PMB. | 7.
itaque] atque MB. | 9. inestantiati P
teste Alsch. B. | 1.] s. (Liv. 4. Ber.)?
add. vet. . om. PMB. | Caudinus] s.
(Ber.)? Baa b gaudinus PMB. |
serulio] solus serulios, P serulia.
al. | et Q. Caccilius Metellus] om.
PMB. | 10. a bolis M abolis PB
decem] eg. et sic X b: nexem PB. |
XXII, 1 vitio] uine PMB. | cessit
PMB. | T.] om. PMB. | 2. consulum]
Rhenanus coa. P cons M con B.
consulares s. | 3. Varo — Licinio]
om. PB. | caso PB. | 5. se. oederet
PMB. | 6. additum et ad PMB addi-
tum ei et I. F. Gr. additum etiam ci.
W. | 7. cuiusque] sui Br. | 12. praet-
tori urbis] m: praetori urbem M
B. i. (pr B) urbem PB. | maris] ma-
gis PMB. | 13. idem] v. Walchium
l. l. p. 308 Heusingerum: eidem I. Pa-
rizonius prob. Crevierio, Drak. item
Wl I, 28 t. | caperet PB caverent
Crevierius, Dukerus, Drak. | XXIII,
2. Cumis] Lepius: cumis PM cum-
his B. | 3. Ostia] sic MPB cf. VIII,
19, 4. Sall. ap. Char. p. 76 P. fr. inc.
40 Kr. 74 D.: ostia m Ostias s. |
aede P. | 4. incolomi B. | 5. post Ap.
eqq. — a P.] add. s. (Ber.)? add. vet.:
om. PMB rell. | urbis] urb. PB. | 6.
in pernitibilis B inpernitibilis,
quod recipere nolui v. Bergkum act.
ant. 1866, 299 sq., P inpernitibilis
M. | 7. urbis] urb. PB. | ut hi] uti
ut ii s. | nonas] idus certe scri-
tum erat Livio; corr. Merkelius
ibec. Os. fast. p. XXVIII, prob.
Triallandero in Bechert ant. R.
adn. 3216. | Quintilis] B. |
III, 2. qui ut] s: cum qui ut
B; al. Otto p. 70. | in foro] cf.

Walchium p. 90: in forum Dukerus |
3. bidui prae biduannum apud Rhe-
nanus, bidui vel (tempus) — sic
etiam Crevierius — Dukerus | odixit]
P pr. corr., eg.: dixit PB. | inani] I.
F. Gr.: iussit libri, de eqq. cf. adu.
ap. Drak. | 5. desiderati dinaq. P
desiderat ibinamque B. | uene-
runt B. | a om. PB. | liber P liberis
CBp. | acceptis PCB accepti sunt
Alsch. | 8. magis ratus] magistrat-
us PB. | compararea P compara-
re a. B. | canetque B. | XXV, 1.
noxas] monas PB. | 2. M.] Sigonius:
M. (M. B) libri | tranquilliores] status
P teste Alsch. tranquilliore statu
male inde Alsch. | Italia esset cum B
Alsch. | 5. modis P. | adseniores
PB. | 6. alter T.] r Baa. b.: alteri P
alter MB | 7. uobisset p. nobis P. |
8. rite paucis s. cf. Dukerum. | 11.
rebatur] P. ferebatur B. eg. | 13.
considerant B. | 14. eadem regione
PMB. | cotidie C. | in acie stare]
Wl I, 18 tw (in aciem stare idem
act. ant. 1840, 77): in acie stare PM
in acie stare CB in hac re c. in aciem
exire s. I. F. Gr. | XXVI, 1. habebat
I. F. Gr. | 4. quae] PM: qui s. et sic
vel qui ibi Ww adn. | 6. ali P. | 9.
romani p. | ne, ei] nisi P. | 12. tri-
buni militum M. Marcellus] Alsch.:
m. marcellum tr. mil. MPB s. fere
omnes | M. Marcellus consulis filius
et A. Manlius tribuni militum s. |
A.] om. Br. | M] c. 27, 8: m. PB rell.
ut vid. omnes | Aulius] B: aullius P
I. F. Gr. auxilium PB l. l. Avilius I.
Perizonius | 13. iecur] P pr. corr., eg.:
iocur P. | in senatum in secunda
Pp. | XXVII, 2. ad locum cf. Wal-
chium p. 23 eqq., Heusingerum, Wi-
demannum l. l. p. 5 sq. | 8. ante ea
castra Br. | in collis P in colles b
collis B. | ab utrisque lateribus]
PMB. | 4. circumire PB. | 6. into-
gros P pr. integri eos ci. Ww. | 7.
superaret P. | 8. interfectus] s: in-
terfecti P teste Gr. MB I. F. Gr. |
(occisus) I. F. Gr. | 11. tum] tunc
PB. | so] MP Rhenanus: iset Br;
al. Iac. Gr., Otto p. 73. | 13. Coelius]
s. (Liv. 5). Coelius P a. laelius M c.
loelius B. | ordinem] seriem I. Peri-

zomus et vel sic vel narrationem Dou-
jatius vel rationem Ww adn. || in-
teruenerit P pr. || XXVIII, 1. uul-
nerius M uulneribus m. || infectum
PMB innectum s (Gaertn.) Gebhar-
dus || 2. quosquos PMB. || 3. monti
Pp. || alterad cavendam] om. PMB.
|| 4. cui] qui s (cod Rhen.) Rhenanus
quis s. || 5. paucio PB. || intenti mili-
tes] W: milites PMB parati milites
s vigiles I. F. Gr. || quo] qua s. || 6.
et ab ira non] vg. et ab ira PCB
non ab ira c nec ab ira Alsch || 7.
perfugam autem romanos MB. ||
erat ut] om. PMB cf. Wt. praef. w. ||
8. rebantur] cf. W act. ant. 1841, 853.
quaerebantur PB * uaerebantur p
ueriebantur s (Lov. 4 I. F. Gr. || 9.
aperique P. || 10. partim] partem
(portam testis Alsch. P) PB. || 11. de,
i. e. DC, PMB, quo fulcro non indige-
bat praeflura Rutachelu ad Senecam
patrem com in ind lect Bonn. nuper
prolata || 12 et turri PB. || 13 quam
cinus P quam ancinus MBp quam
L Cincius (vel Cinctus s. || oppu-
gnas Poppugnasset Bp || XXVIII,
1. cuique] Pp || 4. halimetus PMB
5. in agro Romano Dukerus || 8 x.
et VIII. PB: duodeviginti F. progr.
l. p. 14. || 9. machinaidas PMB. ||
uocantes * PB. || 10 proximo anno
concilio PM proximo annuo concil-
lio ci W. || tracturum P teste Alsch.
B || XXX, 1 lamiam iam B labiam
iam P teste Alsch. M labiam P teste
Beck || 2. ab om PB. || altato PB
3. ad] a PB. || Phalara] PM §. 12.
I. F. Gr. phalera PMB || 5 fer-
cioris .. gentis] PB rell. fere omnes
cf. W II, 3 w adn.: ferocioribus ..
gentis s (Pal. unus Ascensus et sic
vel ferociori .. gente I. F. Gr || 6.
concihamacherum P concilium ana-
cherum Bb || 7. et] et ut PMB. || 9.
haereis PB || practis] s (Pal. ?
coactis PMB rell. actis vel [.] actis
Ww v. adn. que actis Wt. || Aegium]
s? Glareanus regium PMB rell. fere
omnes || 11 indutaslatiarum P in-
ductis laciarum B. || 11 sq audivere.
vocati enim] s. B nudius reuocati
(B. cum MBp nudius reuocati enim
uocati enim P nuntiatum est Reuo-
cati enim s. Hav nuntius venit.

vocati enim ci Wt nunciavere. Vo-
cati enim Ottop. 80. || 12. et eae] PB.
|| primo] (P ex sil Beck.)? Alsch.:
primi P teste Alsch. B primumog. || 13.
Atintania] I. F. Gr.: atintanta PB
atintantas M. || Ardiaci] Alsch. Ar-
dyaci I. F. Gr.: arrhidaci P arridae
B || 16. quassi (quasi MB) adcepis-
set (accepisset b) misenum per
PMB. || 17. ab eo] s: abo P abito
Mp habito B ab illo ci. Wt. || enim
eorum PB. || XXXI, 1. P.] om. MB. ||
a Naupacto] p: annibali pacto P
naupacto MB ab naupacto s. || at-
pult P abstulit MB. || felicissimae-
que agrum] add. W: om. PB agrum-
que nobilissimae vg. agrumque
eximiae Alsch. || 2. profectus iussis]
s: profectus sis Pp profectus se MB
profectus iussis se s. || ut] aut PB. ||
3 Philippoque ludorum, qui ci. W
ann. phil. 81, 185 t. || 4. eo] ed P et
B || 6. foeda] om. B feda b. || de-
formi PB. || 6. se om. s, del. I. F. Gr.
|| 8. erato PMB. || 9. eiciendum] P
teste Alsch. || 10. cycleadas PB. || 11.
ardymis Pp adimis B. || Eleum] vg.:
eleum P eletum B Elum Alsch. ||
XXXII, 2 sq. intrasset limitaue
quae M) PM intrasse limitaue
quae m) Bm. || 3. Aetolos Eleos-
que] vg.: aetolosa eosqua PB. || 7.
die ad] die P teste Gr. et Alsch. MB
ad I. F. Gr. || pyreum M phyreum
PB || 9. fuerant] s edd.: fuerat C
fuera P fuerunt MB fuere s. || lach-
nidum suo iure PMB. || Dassaretio-
rum] Sabellicus: darsetiorum P dar-
setiorum B, alterutrum M. || 10. om-
nis (om. M?) conseris armorum
PMB. || Polyphanta] Moguntini Po-
lyfanta s: polyphania PMB. ||
XXXIII, 1. Aestracum Glareanus
Aegestacum Sigonius || 2. cum] om.
PB || 6. T. Manlio] s Glareanus: l.
manlio PMB rell. fere omnes || alii
larenti] om. PMB. || 7. id] ita W. ||
8. urb. (P) PB. || 9. et ut eos crea-
rent] s? Bas. b: ut eos crearer
PMB et eos I. F. Gr. || 10. eo ipi
anno] vg.: eo ipso PCB eos ipsi
Alsch. || nimia] b: ninia P nia Bp.
in necopinastam Psinnecopinastam
psine copia natam MB. || XXXIII
2. et] et PM set B sed b Cant. || egre

grae B egreciae P. | acriorumque
P | 5 redduxerant] teste *Alsch.* P. |
prae se referens PCMB prae sese
ferens *Alsch.* | 7. marcia P. | 8. ho-
mum] omnium s (*Hav.*) cf *Drak*
[prae]buit] s: dedit s (*Hav.*) om.
PM. | bello factam Pp. | 9. collegam
A. H. Vossius | 10. C.] cum PB. | 13. no-
riodamnasent? si (sin *Vrmanus*) om.
PMB. | si noxium comperissent] om.
s | 15. C.] om. PB. | XXXV, 1. Licinius
Sigonius. licinius PCBvg. | C. Mamili-
us] s Sigonius et sic PM(B) c sq. §.
1. m. anilius P teste *Alsch.* m. mani-
lius P teste *Beck*) manilius BM man-
lius C. | C.] *Alsch.* et sic libri c. sq.
L; c. 40, 10; XXVIII, 10, 15: t.
PMB cf. §. sq; c. 51, 8; XXXI, 4, 3.
A. et C. edd. vg. | hostilius PM
hostilius B. | 2. provincia C] vg.:
provinciae Pp provinciae B. | hosti-
lium ante corr. P. | 2 sq. exercitum,
I. Manlius ad mare ci. *I. F. Gr.* |
Quaet us consul habuerat. et T.
et I. om. PMB. | 3. uisereque
P. | ibi PB res ibi *Rhenanus*
[5] p[er]que] s *Rhenanus*. quis PMB.
[mimico conlegae] *Pg: *mimico
conlegae p minime conlegae (col-
legae M) MB minime inimico col-
legae s (*Lov. 4*) | 9. communimo con-
loque Pp communi consilioque
M] communi consilio B. | 13. exer-
citus relictum sumeret que suluius
Pp. | 14. *mutauerant, sed a spscr.
post erat., p. | XXXVI, 1. prius in
om. PB. | nunciaverunt M] nunci-
averant s. | 2. mercedem B (mer-
cedo) *I. H. Vossius* | 5. P. Aelius] s
Lov. 4 | Sigonius cf. XXXXI, 21, 8:
| aquilius s l. aquilius PMB. | 8.
et anno etc.] cf *Beckerum ant. R. I.*
Lov. sq., unde concidit ca. *Creueri* ab
H. Wangero prob. | 9. C. Mamilio] P:
mamilio B manlio M. | caereris P. |
idem] Ww eidem *Lepus* et sic vel
et *Drak.*: fidem PMB aedem c. |
| er] om. B. | prouintias B. | di-
| PMB. | ut] aut P teste *Alsch.*
| PMB. | quattuor P. | 13. in
| iis, duas Q. Claudius] om. PMB.
| lentinos P salentinos B. | 14.
| teste *Alsch.* MB at in ca. *Drak.*
| VII, 4. hostilis P pr. corr. |

ex] s *Rhenanus*: ut ex PMB et ex vel
et ut ex s | 5. Frustrone natum in-
fantem] *Alsch.* F. progr. L p. 15: in-
fantem PMB frustrone infantem
natum s. | 7. discerent] b: discede-
rent PB. | 8. ad om. PB. | 14. con-
stitit] M: cōstitit P consistit B
constitit et s *Rhenanus* | interces-
serunt PMB; fort. inter se iunctae
(vel complexae) incesserunt Ww. |
XXXVIII, 1. anno P. | 4. Alsicensis
post Menturnensis iterant PB. | 6.
collegam... habere vg.: conlegam
... haberet PC conlega... haberet
B cum collega... haberet *Alsch.* |
9. et ex] vg.: ex PB. | 10. vicesimam
vg. XX P uiginti B. | 11. roris PB.
| apud scipionem liuo B. | M.] teste
Alsch. om. P] (quidam) *I. H. Vos-*
sius | XXXVIII, 1. Porcio] populo
P. | 3. exire in] exiret PB exire b. |
ut] om M. | uterque] *Aldus*: utrique
PMB. | 7. ducebat] M] s: ducebant
PB. | 8. insociabiles] (M] s Bas. b:
insociales PB. | 9. urebatur Italia]
scripta: italia urebatur s urebatur
PMB. | 10. haec P | 13. ipso P. |
ipse se solum ea oppugnatione (sic
hoc voc. s: *Lov. 4*) impedit *Rhenanus*
| impedit PB. | XXXX, 2. ut] urbit
Pp. om. MB. | 3. Trasumennum] *p:
tarsumennum P. | 4. postea] *his vocc.*
repetitis priore loco poste P. | de-
leasset multa, secunda... gesta vel
deleasset, multa secunda, ... gesta,
Drak. in adm. deleasset multa, secun-
das... res *I. F. Gr.* cf. *Wiedeman-*
num p. 6 sq. | 6. paucos dies castra]
om. PB. | 7. prouinciam PB. | 8.
manu] PB: manum vg. | 10. salen-
tinos P. | inposito P imposito B. |
14 duo milia et quingenti] et PB:
num co i. e. mille? | rem] om. PMB
bellum s (*Hav.*) | XXXXI, 5. Han-
nibal elabi inde] W: hannibale (an-
nibale M) inde PM hannibal inde
Cp hannibalem inde M hannibal ire
inde c Hannibal inde evadere s
Hannibal evadere inde *Otto* p. 89;
at *I. F. Gr.* Wl I, 22. | 6. cohortis]
vel cohortes (sic s? edd. veti.) *I. Peri-*
zonius: cohortibus PMB rel. fere
omnes | cohortibus additos quinque
manipulos *I. F. Gr.*; al. Wl I, 1. | 7.

anti iter asseruante (Ber.) inten-
te iter adservant vel itinera servant
I. F. Gr. pr. not. ed. | 10. hasdruba P
pr. | dum lux viam ostenderet, inten-
tus) Ww: dum lux iam ostendens
MPB dum lux (dux Lov. 2) viam
iam vel viam iam al) ostenderet
ripe fluminis & dum lux viam osten-
deret, lentius Alsch. dein vix iam
insistentibus Hw; al. I. F. Gr., W
act. an. 1841, 867 sq. w. adn. | (et) ..
flexusque quasi orbem volvens ..
processit W act. l. | (quum, I. F. Gr.:
cum vel quum libri | cum orbem
volvens Ww adn.; al. Otto p. 74 sq.
| solues B pr. | processit) M; I. F.
Gr.: processisset PB; processit. et
Rhenanus | lac. post processisset,
voc. tamen non abstitit vel tamen
ne pergit vel simili modo explendam,
mutat Ww. | transitorius erat & erat
transitorius Wt; totus h. l. nondum
permutatus | XXXXVIII, 5. insi-
dene P us fide ne B. | 5 sq. crede-
batur se dextra P credebatur sini-
stra p credebatur. sinistrum B | 6.
dextrum] sinistrum M. | 10. ante
digna romanos MB et ante ras. ut
vel p antesignanos Romanos &
(Lov. 5 F. progr. l. p. 16. | 14 dex-
trum) Glareanus. sinistrum P sini-
strum, sed ni spscr. iterum eras. P
corr. pr. sinistrum eg | XXXXVIII,
regendi spem vicissent) Rhena-
nus regendis periculis PM ro-
gendis p vicissent (p teste F., nonne
B regendi spe vicissent & (Ox.
1) regendi spem perdidissent
Kindcherus act. gymn. 1853, 655 rec-
toris periculis et regentes per-
iculis singulis & regentis per-
iculis vel regentis periculis ci.
Ww. | 4. superstes ... esset) Rhe-
nanus: superstes (sup. extr. voc. ras.)
... esset esset (punct. sup. esset
p. d. ras.) Pp teste Beck. superesset
esset p teste Alsch. (allero esset
C (MBF) & | 8 sq. deleri: quin
t. int. aliqui) Alsch.: delerique
sint (sic etiam M, alii qui PC
i qui (sic b) supersunt. alii qui
eri qui supersunt inquit (ali-
c deleri, Quia supersunt, in-
aliqui I. F. Gr.; mancus locus

res videtur Ww. | L, 5. supplices)
PMB: supplicis & | 9. praetoris
(pr. ed. Ven.) latas] ed. Ven. a. 1493,
Rhenanus: praetoris perlatae (Lov.
5) perlatae MBp perlatae P. | 10.
inter impotentes (vel impotentes)
eg: interponentis PB. | LI, 3. Philo-
* sic etiam P. | Caecilius] & (Lov. 1)
add. vett.: om. PMB. | 5. inde tra-
ducti] P Rhenanus: intraducti M
hinc tracti in introducti B; inde
producti Sigonius | 8 C.] Aldus: a
libri | 9. delis P. | 10. victoria movit,
ut iam] &: victoriam P victoria CB
victoria mutavit, ut iam Alsch. vic-
toria firmavit, ut iam W. | emendo,
mutuum dando] &: om. PCMB. | 11.
ex his] PB: ex iis eg. (ex iis) I. H.
Vossius | 13. sedibus] seditionib.
P sedicionibus B.

LIB. XXVIII in periculo a Silano,
et ab Scipionis legato L. al. cf.
Drak. ad c. 28, 14, Rosellus | debel-
lavit] Bas. a: bellavit | a Tarra-
cone] ab Carthagine Lov. c. 17, 12.
| Massesylorum ex Liv. c. 17, 4 Del-
rius | nova edidit] Drak.: nouae
dedit | Gisia] Astaps Liv. 22, 2 Mo-
gentius | I, 1. in Italiam] P ex al.
Beck. 1 & I. F. Gr.: in Italia P teste
Alsch. M; cf. ad h. l. Ww adn. | 2. sic]
&: signa P & cf. Ww. | 3. ad] Alsch.:
om. PCB in eg. | 4. magnum nume-
rum] P teste Alsch. MB: magnum
hominum numerum (P ex al. Beck. 1)
& | 5. decem band plus millibus
I. F. Gr.: * decemilianoptusmilli-
bus P * decemilia seu plus p de-
cem millibus seu plus M. | 6. an-
guatia P pr. | inclusum vel inclusos
Dukerus | 9. ad laevam] alleuam P.
| II, 1. obsiti virgultis tangebant]
Kreyenigius cf. Sall. lib. III p. 98:
obsiti (sic M Cant. opati P; obsitis
in obsita & obsitos Dukerus) virgul-
tis tenebant libri obsita virgultis
tangebant Wiedemannus l. l. p. 8, at v. H
ann. phil. 71, 193. | 2. occultum I. F.
Gr. | ut] Alsch.: om. PM interim &
ubi W. | 4. quatuor milia] XL M. |
scutata] PM cf. Fleckenstein mus.
phil. 7, 280: scutati in I. F. Gr. | in
subsidis] Ww in subsidis & edd.: in-
sidis P insidiis M Cant. in insidiis
in. | 5. agrossus P cf. Drak. adn. | 6.

est cladiis P est cladiis p. | 8. ubi
dinique (u et di eras. teste Beck.;
num fuit libidinique?) Pp. | 13.
quanta] quantum P quam α. Ww |
memoria bella P. | 14. (eam) I. H.
Vossius | nactus] Wt: nactus B
nactus P og. | 15. tum fore P. | in
boetica Pp; vocc. in Baetica post
forte coll. cat. prob. Dukero; al. I. H.
Vossius cf. Ww adn. | magis quam
magis iitueris P. | III, 2 mille] (i. e.
m add Drak.: om. PM et mille s. |
3 Massiensium A. Rubenius | Hispan-
nae] P 4/du. hispaniae B cf. Wtw
1 fructifer MB. | 5. tris partis] Ww
tres partes ug. tris portis P tribus
portis p. | 7. et iam al. | 8. etiam eo
el. | 10. intrasse P pr. intraret Bpr
| sine discrimine Poenus] s: * sine
dipoenus P siue poenus Mp Cant.
| 14. ceteras partis] s (Gaertn.) ceter-
as partes s: ceterā partis PM. | 15
mille] Alsch. con (co = co) P del p
om. M Cant. mille quingenti Drak
quoque trecenti s. | tradito oppido
I. H. Vossius | III, 2 Orongin]
Alsch. oroneim Porongin B ug | 3.
hiemps P | 4 [et] L. I. H. Vossius |
et] cum s (Oz. L. 1.) Vossius | 7
tuto] PM toto s. | conneatus] p.
ciameatus P. | V, 1. reginas PM. |
2. ut] om P teste Alsch. | 5. sed] sed
et B. | 7. ipsi ut PM ipsi sat I. F. Gr.
| * tracum p tharacum P. | si quo]
PB: si quod og | regum P. | 8. sal-
tum s (Loo. & Ber) 1 add. vett. | 9. le-
giones P. | res sineret] s Rhemius
res sinerent s (Oz. L. 1) resideret
PM res daret C res daret em res se
daret s. | 10. res, Peparethum] I.
F. Gr. tom Peparethum Sigonius
res piraretlium P teste Alsch. respi-
raret limbum Mp teste Alsch. (res
piparetlium P res piparetlimnum p
teste Beck.); peparethum P | 16 pe-
partho to s. 18 | 11 regis p | pel-
| 12. Agrianum] ex Polyb.
V. l. Sigonius: aenianum PM. | sco-
pysam P teste Alsch. M (scopysam
P teste Beck. et scotysam certe c. 7,
3 | 13. q. eo etc. — magnis] ut eo
venturum, magnis Alsch. | 14. hunc
— magnis] ug. magnis PC magnis
igitur Ww hunc conventum ut tur-
baret sub.to, magnis Wt; num tum

magnis? | 15. scotysam P scotis-
sam M. | 16. phociden P | VI, 2. a
mari] a mare PM (* nam hic etiam v.
l. ex P pertinet) | 5. portas PM por-
tis s. | 7. Demetrium] s Rhemius:
demetriacum * PMc. | Phthiotidis]
Sabellius. * phthiotidis P | 9. pra-
bere] Drak.: praebueret P teste Alsch.
CB praebuerit s. | 10. deiciunt] eo
deiciunt vel deiciuntur I. F. Gr. |
monti P | 11. tam] iam P | fuerant
PMB. | 12. quo P. | urbis Opuntio-
rum] s I. F. Gr.: orbis et pontiorum.
PM urbis et pontiorum m. | mille
passuum] m. p. ii coll. Strab VIII
p. 425 Cas. Wasselingus km pa-
suam Drak. | VII, 1. oracoeditimi-
nuerant P. | minuerant M Cant. |
in pari maritumis] Drak. in pari ma-
ritimis s: in pari tumis P imparitum
uis M Cant. | per cunctationem re
omissa] Alsch. ita percunctatione
omissa P ita percunctatione omis-
sa CMpr per cunctationem omissa
s res per cunctationem omissa s
add. vett. per cunctationem omis-
res omissa Ww (cf. omplasis pr
omissis P §. 10.) | 2. post igitur Phi-
lippus vocc. cum — profectus collo-
cat Crenierus | compulisset Pp. |
5. classis] * sic P | eo so cepisset
PM pr Cant. | 9 Thronium] Gl.
reanus, Sigonius, Palmarius. toron
P et sic et similiter infra, ab ipso La-
vio sic scriptum fuisse haud proreus
negaverim | (est profectus) I. F. Gr.
| 11. et om. s (Oz. N.) del. I. F. Gr.
12. ad Opuntem Attalus decertarat]
Otto p. 71 sq: opuntam (opontem p,
attalus decertat PM opuntem att-
alus ceparat s | 13. Tithronon] s
(Loo 5): uthronon P test. Gr Beck.
uturonon p teste Beck. uthronon P
suturonon p teste Alsch. uthuronon
M; nonne Tithronion? [sic nunc
Aem. Kuhnus mus. XV, 26.] | dori
p
P. | rilliediorumq. Pp. | 15. dir-
ais, se] dimissae P dimissis M Ca
p. | dimissis neque . . fuisse se, L
Drak. | 16. Phlunta Phoenumq
Sabellius: * phleuntapheneumq
P phleium tapheneumque M. |
Horacum] s (Hb. Sig.) Sigonius:

heracum PM. | audito (sic P ex sil. Beck ! audit teste Alsch.), . . . Aegium (Lov 51 se Rhenanus | conciliorum aetolorum P. | 18. inde Oreas] Drak in Oreas Crevierius indeuacas PCMB Cant. in Echinas I. F. Gr. | si iretur] Ww. iretur P iretur et vg. | corinthe P. | VIII, 2 tempore] s (Lov. 4) I. F. Gr. : tempore PM. | 4. si modo] simo P si nemo p si non ci. Ww | 5. spe] s : ope PM. | 6. hercum P rel. fere omnes | 7. antecyram P. | 9. potidamas PM. | 11 ab Cenchreis] Iac Gr. a Cenchreis Rhenanus. ab Cenchris vel ab Centris etc s aboenotris P a boenotris M. | 12. dehortatus que I. F. Gr. | oppugnati - Opuntiorum] Ww, quae et sensu apta sunt et probabilius certe Iac. originem demonstrant in posterum ut eadem constantia permanerent in societate (in societate om. al.), si suam quam Ontanorum atque Opuntiorum s ne oppugnati Opuntiorum Alsch. ne Opuntiorum I. F. Gr. oppugnationum. PM oppugnationum C opuntiorum Cant | 13 sociis] copus P teste Alsch MB | 14 ut Dardania] s edd. vel. aut ditionis P ut P ditionis Cant. ut ditionis M ut Suptis Iac Gr ut Macedonia Ww ferret PM Cant cf. Kreyenbaum Sull. hist. lib. III p. 80, VIII, 1 Maximus filius] s (rud.) I. F. Gr. maximus p. p. M PM (Maximi) filius du Ruen de gende Fab p. 30 | 3. deduci Cant. s (unus Crev. | 5 freques P pr. | multitudini P. | 6. sed contingere pro se quisque cupientes s sed prensare pro se quisque cupientes Alsch | se] CB : om. P. | capientes] vel tangentes aut rapientes I. F. Gr. : cupientes libri contingere cupientes vel osculari cupientes ci. Wt. | 11 sq.] auxit. illum] auxilium P. | 14. continendum] vg : continendis P continendum in Alsch. continendum suis in Ww. | 15. itaque] vg. que P ci. Wt. | uno equo] unde quo Cant. | parta eo . . sprete eo . . a] Rhenanus : partemea . . sprete M Cant. p) . . glo. PM Cant. propter (vel ob) parta . . spretam eo . . gloriam ci.

Wt. | 18. quam consulem] PM : quam in consulem s. | X, 1. habere B. | 3. (9 14.) Ti.] s Sigonius : t. Pal. | Mamilius] s Sigonius : manilius PM. | 6. gestae P teste Alsch. C gesta. et s. | 8. brutti p. | ambopusi P ambo pulsus M Cant. p. | ut] ita ut ci. Ww. | 9. m. amilius P q. m. amilius p. | 12. Mamilio ut] Mamilius I. H. Vosnus | praetor] Pighius, Dukerus, Crevierius : propt (sic P) vel propractor libri | 13. C. Mamilius] Sigonius : p. mamilius PM. | 15. haberent M pr. | 16. praebitis] (P ex sil. Beck. ?) ms : praeditis P teste Gr. M traditis s praetori traditis W v. l. II, 11 | XI, 2. Matutae - Satri] om. P. | 3. obortam] oportet PM apertam s. | 5. haberi ci. Ww. | 6. cuius] uis P uis s om. M. | 7. uesta p uestam MB. | 8. sine metu - minime] sine PC non c. | minime] non Alsch. nec Wt. | 11. manilio P. | edixerunt] dixerunt P dixerunt al. | 14. praeda sed in praedasset M praeda tantum, sed s praeda modo, sed ci. Ww. | tuta] s : culta PM (ulta P teste Gr.) occulta s alta I. F. Gr. | evasero p : euasae P. | 15. inde] om. PM Cant. | XII, 1. vulneres : uoluntate P uoluntate M Cant. p. | lacereteterunt P laceraverunt CBp laceraverunt W. | 2. mirabiliore adversas quam secundas res tulerit virtute : et in I. F. Gr. | fuerit] tulerit PM. | 3. qui, quum et Ascensius. qui quum (s. cum) vel quum et vel qui et (sic Otto p. 73 sq.) vel quum s et PM Cant. | tam] cum (vel quum) I. F. Gr., Otto | gereret et] Alsch. : gereret libri | civile P. | 4. quonam uno I. F. Gr. | 5. deessent s Bas. b. | 6. cum] om. PM Cant. | 8. vitio] ultro I. F. Gr. | * post genti sex fersu lac. in P. | per] par PM pr. | 9 sq. de Hispania - . In Hispania res] s : de hispania res PCM Cant. . In hispania res s (Lov. 8) Doufatius . Hispaniae res I. F. Gr. | 13. maximus clarissimusque] s : maximusque PM Cant. maximus I. F. Gr. maximus qui I. Porizonius | spe P. | magonem Pp. | XII, 1. Culcham] P et ex sculcham iterum mut. p : sculcham M Cant. p pr. | 5. quingenti equites]

Laebam (Laebem potius, quam om.
Drak) *Dowjatius* | 9. subiceretur s
Rhennus subigeretur PM | cum
eu P | rabis P. | exercitu p fort.
runt, exercitum P. | 10. et ante pro-
vinciali om. s (Hav), del Duberius |
apparati] vel adparati W cf. | 1.
21. apparatus vel adparatu libri (ad-
paratu) Crevierius | XXII, 2. erat
om PM Cant.; tum [fuerat] postsem-
per add. Wt praef. | 4. interfecerant
Rhennus | 6. extrui P extrui M
Cant. lac. Gr. | consueci, lac. Gr. | 9.
infami finienda] infinienda PM fi-
nienda mg. | in] id P. | 11. exerci-
tatio P. | 12. quam ut] etc. cf. Mad-
op. ac. p. 481, inpp. ad Hor.
18, 190. | hostes] lac Gr., pos-
t PM Cant. posse me obsessi W
| 11, 2. om. s add. vett. fort. recte |
audirent P. | poterant P. | armatu-
rae P. | 14. dein vetus] ac P ex al
Beck M: de insectis P teste Gr. |
vex s primorum — auxiliarum inde
c. 31, 1. | om., post imperio XXVIII,
1, 24. inculcantur in PB. | 15. * o-
dere atque opsinatos P | XXIII,
1. hostium ira concitatorum ac . .
invenit in armatos pugnantes
que edebat ci. Wt. | dimican-
tum in pugnantes (vel in pugnantes-
que) edebantur I. P. Gr. pr. not.
| ris et impetus in (viros addidit)
malos pugnantesque edebant
— quem 'incertissima' merito Ww:
| pugnantesque edebant C (et ac, ut
M) pugnantesque edebat PB
| belli in armatos repugnantes
que edebantur s add. vett. cf. Bött. p
| armatos pugnantesque edebant
edebantur Wt) Alsch. pugna vis-
que edebat I. P. Gr. | 2. in bellum
P | semianimi P. | 3. foedae rei]
fuerat Pp. | 4. interfulgens s. | 6.
Rhennus | (praesidi) Crevierius
| [se] esse I. H. Vossius | 8. ex
pugnatus — cum] om. PCMB. | XXIII,
8. spe] P: prope M prospere s.
aliam PM. | autem erant] et
gites erant Crevierius autem
et Illegotus Heusingerus | ex-
P excitata Bas. a. | suavitatis
sedetannumque P teste Alsch.
6. eorum autem] PM: autem
— op. | imperatoris P. | dubii

allati sunt nuntii] s (Gronovii reg.)
dubii allati sunt PC dubii allati
sunt rumores c dubii rumores (ser-
mones al., allati sunt etc. s rumores
dubii adlati sunt Alsch. dubia allata
sunt s (Ox. L, 1. dubia allatum ait s
(Vict.) dubii allati nuntii vel dubio
allatumet I. P. Gr. | 7. primo sermo-
nes] s add. vett. primones P pri-
mores CMBP teste Alsch. primo ru-
mores Solanus, I. P. Gr. | 8. paca-
tum erant P | 9. disciplina] discrimi-
na P discrimine M. | 10. ea specio]
Prunabimus: ea spe libri ea re W v.
1. II, 10 ex parte I. P. Gr. | ut (sic
P teste Gr.) iura reddere (p; reddo
P) PpM ut iura redderent s (Ox. L,
1) I. P. Gr. | 11. sibi] m: si in P si
CMP ipsi s subimet I. P. Gr. | 12.
itaque s) Alsch. itaque P itaque ex
vg. | ad principia seditionis P. |
atriumbram P. | 14. securesque] P
m. tert.: aequo P | 16. diripi] diri P
adiri p. | XXV, 3. qui lenirent sedi-
tionem missi] scripsi, ut quodammo-
do lac. explerem: venerunt qui ad
mitigandos (vel explorandos) eos
missi ci. Ww qui P teste Beck. (aqui
teste Gr.) M missi inter al. I. P. Gr.
| qui ab ipso Scipione sunt missi s
qui ab ipso Scipione sunt missi su-
peruenerunt: ab ipso Scipione su-
peruenerunt missi s ab ipso Sci-
pione missi sunt (sic Cant., sunt
missi al.) s | 4. animo MB animos
m. | 5. anim] cum P. | porcunctatos
P. | 6. exercitum] ac P teste Alsch. |
7. reum benignitate P rerum benigni-
tate M Cant. | rem publicam] s add.
vett.: rei publicae (reip. P) PM Cant.
rell. fore omnes | 8. habet B. | 9.
missi s ('omnes Gall.' teste Gr.) |
missi . . exactores . . fecere I. P. Gr.
| facere] Mc: facere P. | 10. posi-
tum libri, pars add. vett. | (per) par-
tes ci. Ww. | 11. quiesq; rebellan-
tium Pp. | 12. (consilia) I. P. Gr. |
14. faciunda P focunda Dukerus |
XXVI, 1. de is] P teste Alsch.: * de
eis P teste Beck. | 4. dierum] eorum
P eorum M Cant. | 6. sopitos om. P.
| 9. evocassent P. | curant s cura-
rent s (Hav.) | 11. (et) I. H. Vossius
| 14. robor et M robore P rabor et
mg. | XXVII, 2. adloquerer cre-

didi] * adidque reretur dedi Pp. [3. oratio] cf. *Walchium* p. 204 sq. [ne quo] neque P. [5. aut Lacetani] * PM: ne Lacetani ci. *Druk.* et Lacetani g. [umbrium voce aliquot iterum bis P ubrium M. [8. nullos] PM Cant. g: nullum locum tota provincia nullos e fort. recte [vita invia esset] e: vita esset invia *Alsch.* uita esset sic PC Cant. uita esset sic M uita esset tuta e. [9 sq. est. non] * est (est ap. Ww.) uero P. [10. statio P [me vita] multa P. [11. fort. sed [est] ... maris: [et] ante venti PM ut vel sed ut vel et et etc. e (et) I. P. Gr. sed *Crevierius*; et erat cum de set vel at et ipse cogitarem: in ed min. ne *Crevierius* quidem attulit venti et] p. ueniet P uenientes M. 14. romanos P [16. inuictus P. animalis P animantes ci. I. P. Gr. XXVIII, 4. ducem] uicem P. [d.] om. PM. [6. populum] PM populum romanum e fort. recte [9. quatuor exercitus] PM: quatuor imperatores quatuor exercitus e fort. recte [fudi] fugi P pr. [Albius et Atrius] CB e *Rhenanus*: albius et umbrius PM Calenus Albius et Ueber Atrius *Alsch.* [11. deis auctoribus] *Alsch.* duis auctoribus e: * dies ductoribus Pp dis ductoribus Mr. [12. Postumio] PC Mr. Flaminio Paulo Graccho Postumio (C. add W) Flaminio, Aemilio Paulo, Sempronio Graccho, Postumio, *Alsch.* [p. quintio PM. [nunc morbo] om P [13. septimium PM. [15. exercitus exercitui an] exercitusi P. [contra patriam] e: conpinxit patriam PM impia in patriam I. P. Gr. cum Poenis contra patriam Cant. (?) e (Hae.) I. P. Gr. pr. ad. not. cum Porcius in patriam cf. Ww adn. [XXVIII, 1. irat] Mp: irat (irata teste Gr.) P [2. vos] om. PM Cant. et vos *Alsch.* cf. Ww adn. [dolor quaeve ira] in quod et ipse incideram, Ww dolere (dolere M Cant.) uitae ira P dolor uitae ira C dolor quae ira e dolor aut quae ira I. P. Gr. dolor, quae iusta ira *Iac. Gr.* [4. si potest] est potest PM [5. quanta P. [me] a me vel (me) Wt. [me ea

quo PC monque B. [pati aequum censetis] e (Pol. 2 al.): om. PCM Cant. e (*Alsch.* Wt.) [8. infestis P. [inimicus] e: * inicus P teste Gr. et *Beck.* initus M iniquus et immitus e. [10. absenta P. [XXX, 1. hispanos sollicitandos P (teste Gr. *Alsch.*) al. Hispanis sollicitandis I. P. Gr. [4. per deditionem] PM: prodicionem B per prodicionem e. [6. ex portu e e portu e (*Lev.* 4:7 Bas. b. [carpeae PM. [7. in] om. P. [8. adomit] adiecit PM. [pugnae PM [9. et fugientem] PM: ut fugientem (P teste *Salmasio*) Cant. e. [intortam] in portam PM Cant. in portum m. [10. repotenti P. [10 sq. circumagebatur. cum] circum P. [11. (alterius) I. H. Vossius p. 279. [12. transmisisset p. [XXXI, 3. Mago, cum] magond P. [4. exhortentur M Cant hortarentur e [5 non] ne P [7. Sedetanum] e wj setanum PC Ausetanum *Alsch.* [peditum, equitum duobus milibus (xxx w) et quingentis] W: equitum et quingentis PCM peditum, duobus milibus equitum et quingentis e peditum duobus milibus et quingentis equitum *Alsch.* [XXXII, 1. fidei P. [solvendo (ne scripsi teste Gr.) ... stipendio I. P. Gr. [ostipendi Pp. [6. ex Italia] om. e (*Lev.* 3:2, del. *Aldus* [aut patruo P. [6. (ex Italia)] scripsi: ex italia libri [7. diducere P. [9. ut] om. PM Cant [ita] om. Cant. [12. tam] iam PB. [XXXIII, 2. arto] W v. l. II, 2: ante PM al. autem e ante ea Ww adn. [3. texit] nexit P. [5. levibus] legibus PM legionibus m. [telis] uellis (et post e spscr. m. quart.) P. [pede res geri coepta est, ancepsque pedestre] et haec similis e: pedestre PM Cant. e pede pedestre e pede acre I. P. Gr. pede acre (vel iustum) futurum pedestre Ww adn. [ni pr. [6. infimae p. [elivi] leni P. [7. pulis] perculis e (*Lev.* 3:2) *Rhenanus* [valles] P et sic *Alsch.*: uallis ug. et sic P teste *Alsch.* secundum adnot. w. *Beckeri* [9. detrectata P. [10. equidem PM. [nec se] *Rhenanus*. ea PM nec vel se vel se non e nec se Ww. [11. ab *Alsch.*: ad P a p. og. [

acturum] PB: et acturum *eg.* | 5. qui de] quippe *Walchius p. 42 sq., et v. Heltnerum p. 77 sq. Wl I, 15 sq.* | modo] *om. s. add. veti. prob. Ahenano (Wl I, 16.)* | 7. appellant Pr. | dum ne] dumne * PM. | 8. consulis] eos P. | 9. consularibus P. | fastidius eius P. | quae] quem P. | 10. uiribus adhuc B. | inspectante me PM. | quod] quo P. | 12. aemulatione PM aemulationes *s. Bas. b.* | 18. negata] negotia P. | XXXXI, 1. netum (sic Cb; neuam PB.) quidem gloriam] *vel sic cum libris vel ne tua quidem in gloria I. P. Gr.* | bono publico praeposam] *s. (Berol. Gaertn., al. f.): om. P. relicta lacuna, CMB I. P. Gr. pluris faciam Alach.* | 2. feceres P. | 3. * incolum] *s. add. quart., exercitum Pp.* | italiae P. | 6. eryci P. *al.* | 8. circuitus p. | parati PM. | 9. quam] *om. P.* | 10. novis consulibus] *s. (Lov. 5) Ahenanus: nobis consulibus P; nobis consuli Mg nobis consulibus s. (Lov. 4) Glareanus* | 11. nam nunc] * nam num P. | 12. quid] *sic ex al. Beck. P: om. P. teste Sallustio.* | 15. per quod aliquod P. | fecerant] *s. fecerunt PM fecerim B fecerunt s.* | 16. deficiet Bg. | XXXXII, 8. praeter] *per P. test. Gr. Alach. M.* | Emporias] *s. Moguntini: emporis P et vel sic vel emporis rell. fere omnes* | adaptulati P. | 4 *sq.* ipse det dux P. pr. | 6. par] pare PC par, et *Alach.* | 6. non consistendi — procedendi] *s. non procedendi PCM non procedendi copia Cant. non consistendi non procedendi copia Alach.* | 11. prosequitur PB. | 14. quem tu] *om. P. teste Alach. B.* | exclusurus P es clausurus *eg.* | 15. fortunae delegare] *I. P. Gr.: fortunae legare P teste Beck. fortunae legare P teste Gr. M.* | 16. qui] qui te P | traiciendi in Africam] *om. PM* | 17. sive hic] P. *tert.: aine P.* | 18. Africa] *om. P. teste Alach. B.* | 19. tum parentis uti consilio P. | 20. occurrebat P. | * italia ut relinquere italiam P. | 22. P. Cornelium P. C. s. patres conscripti, P. Cornelium *Alach.* | custodiam ubi] *(nobilis p) atque p. italicae Pp.* | XXXXIII, 1.

inueterata *s.* | adolescentiae Mg adolescentia mg adolescentia *s.* | 4. quoque ante niti] PCM *Drak.: quo me quoque s. quo et me I. P. Gr. quoque me ai. s. Drak. repudata* | 5. perfunctum honoribus et *s. Signonius* | 6. certum habeo certum ut PM. | comparent] P: comparet Bp. | 7. venia] *om. P.* | 8. neu] nec Bg. | 11. nemo profiteri nomen suum *s. cf. Wl.* | 14. carthaginienses P. | facilest fusos P. | tot] et P. | 18.] isto p. *eg.: istota P isto tu I. P. Gr.* | quinquaginta I. *Parisonius* | XXXXIII, 1. post opus est? *vacc. maius praesentisue ullum exemplum esse quam Hannibal potest? add. s. (om. PCMB Cant.)* | 2. quam proculanti P. pr. | 3. exgressus P. | 4. italiadae P. pr. | ad se deficerent gentes] *scripsi: ad se deficerent (defecerunt p) PM ad se deficerent populi Ww populi ad se deficerent Cant. ? populi ad se deficerent quot defecerunt vel populi ad se deficerent. defecerunt etc. s.* | 7. fidei ita perfidia ita innitar Pp fidei ita provide innitar *al. I. P. Gr.* | 11. et paginae P. | 12. defendendum P ante corr. pr. | 13. nunc de, *om. cum, P teste Alach.* | 15. potius] potius quam P. | uersatur P. | 16. pertinet P. | 18. ulla] PM *Cant.: nulla s. cf. Kreyssigium lib. XXXIII, p. 180.* | (alia) I. H. Voasius | XXXXV, 2. Q.] *om. P.* | quater et censor fuerat *s.* | 5. mihi de eo non dicendo PM. | otai] I. P. Gr.: est PM si *s.* | 6. loco senator rogatus *s.* | 7. si consulatu uide P. | iller] *Cant. s. fieri ferri P ex schedis Alach. ferri PCB sec. Alach. ed. M.* | placeat PCB. | recusavit PM recusavit *Crevierius recusaverit ai. Ww.* | 8. decretas] *mg: creditas PM.* | 9. L. Veturius aut Q. Caecilius] *addidi: de vo. dd. lect. cf. Drak. et Ww adn.* | Caecilius sortirentur] *sic P.* | 12. ac Q.] *s. (Harl.) Drak.: acque P. pr. corr. atque PM.* | 14. ut] ui PM. | quosque I. H. Voasius | 15. populonenses PM. | incrementa *s. armamenta add. veti. ferramenta s. (Ox. L. 1) H. I. Hellerus phil. XII, 697.* | 19. Pao-

ligat] Ww: peligni *P ex sil. Beck.*, *eg.*
 [21. quam] cum *P teste Alsck. M.* |
 XXXVI, 3. (ut.) *ed. Paris. a. 1578.*
I. F. Gr. | praefuisset] *P ex sil. Beck.*
Mr.: praefuisse *P teste Alsck.* C
 praefuisset praecesset *ci. Alsck.* praefuisset
 legionibus *is praecesset c.* |
 4. a] *om. PM.* | 6. urb. *P.* | 8. *maritimam
P. | 12. ea causa litteris] *scripsi:*
 ea res literis *Rhenanus* ea litteris res
Alsck. ea litteris *vel* ea literis *libri;*
for. canas litteris | hasdrubali *P.* |
 13. imperio cui uideretur dato] *c.*
 (*Lov. 3. 4.*) *I. F. Gr.*: cui uideretur
 imperio dato *c.* (*Lov. 5.*) cui imperio
 uideretur dato *rell.* | cui ipsi uide-
 retur *ci. Ww.* | 14. onerarias... prae-
 erat, captas, Coelius... perportan-
 tes, tradit *c.* (*Oxx. duo.*) *I. F. Gr.* |
 Ca.] *c.* *P plerique.* | captas. cap-
 tas] *scripsi:* captas eas *P teste Alsck.*
 CB captas eas *P teste Beck.* captas
 sunt. eas *c.* (*Lov. 2.*) *Alsck.* captas.
 eas; *et add. eg.*; *fort.* captas. captas
 eas] *Ligurumque montanorum Wt.*
 | *et [.] Montanorum ci. Ww & adn.*
 | portantes *c.* porportantis *P* por-
 portantis CB *p* portantis *isae Ww.*
 LIB. XXVIII in peritochia Lae-
 hus] caecilius *Naz. c.* | Albingauni
 in] *U. Iohannis:* abigauni in *Naz.* in
 Albingaunia *Crescensius* | conduce-
 ret] duceret *c.* doceret *Naz. c.* | ami-
 citiae *Naz. c.* | Claudius Livi] *clau-*
dius Naz. | 1. 6. sibi iam] *mr.*: si iam
PCM se iam *c.* | 7. prosus] *sic P.* |
 11. multusque proeliis rempublicam]
c. *om. PM.* | 13. credebant tuetiam
Pp | parvum] reum *M.* | 18. adiu-
 narunt *P teste Alsck.* B | 21. roma-
 naromani *Pp* | habeant] *W:* ha-
 bebant *PMB* haberent *c.* | 23. oc-
 casionem *P.* | 23. utriusque *P.* | 26.
 in Ceretanum *ci. Alsck.* | II, 1., pri-
 ma *Rhenanus* principio *I. F. Gr.* | 2.
 et] *om. PM.* | exercitus *P teste Alsck.*
 M | tam quam *W.* | pervenere. et
 W | perveneret *P pervenere eg.* |
 aut] *sic P.* | 4. procul] *prosua*
 P | fecerunt *c.* (*Lov. 4.*) *I. F. Gr.*
 | | cio vias] *c.* (*cod. Rhen.*) *Rhena-*
 na | acies vias et aciem vias *c.* acie
 in | ante *Beck.* acies *ui P teste Alsck.*
 M |). pugnavorat] *Rubinius:* ro-

gaerat *P* prona erat *M Cant.* *pe* lo-
 cata erat *c.* *Rhenanus* locata prona
 erat *c.* | 12. turbant] *Ww* turbavit
P turbarunt *eg.* | 13. invadant] *c.*
om. PM sternant *Ww;* *al. I. F. Gr.*
 (*Alsck.*, *Otto p. 88.*) *Wt.* | 14. tam]
 tamen *P.* | 17. mccc *Pp* | socio-
 rum *PM.* | III, 1. consilium *PB.* | 3.
 si minus] *Mp:* minus *P* in minus *c.*
Bas. b. | 36] *si P.* | 9. ne quod *P.* |
 11. carthaginisuri *P* carthaginisuri
teste Alsck. *p.* | 12. *frequentioreq.
P. | subolescentum *P* *pr. corr.* *M*
 subulescentum *P ante corr.* | 13. in
 agris] *om. P.* | *Afric]* agris *P* | 14. re-
 ges, *c.* (*cod. Rhen.*), *Rhenanus* | III, 2.
 ac mittero] amittere *P* | 3. summae]
P: summam *pe* summa *et* summi *c.* |
 molum *P pr.* | 5. suos] *P* *qua. t. al.*
 (*Mr.*) *Wt.* II, 3. *cf. t. praef.* | duos *R.*
 nos *P.* | in] *om. P.* | 6. septem et *P*
teste Alsck. | 7. carthagini *P pr. teste*
Alsck. c. (*Havt.*) | 8. tum] *tam P* |
 iam exercitum] *M:* exercitum iam
P. | 8. incertum haerere] *I. F. Gr.*
 incertum habere *PCMB* certum ha-
 bere *c.* (*Lov. 5.*) | excidisse aliquid censet
Ww. | 9. et stimulare] *Alsck.* et stimu-
 laret *P* stimulare] *P test.* stimulare] *c.*
 (*Pol. 3.*) ac stimulare] *eg.* | a scipione
P. | V, 3. et *Ligurum]* *om. P.* | 5. poste-
 rius duobus *om. P.* | 6. voluntatem]
 uolum *P.* | 8. a Galliae populis *I. F.*
Gr. | VI, 1. et *Scipione]* ut *scipionis*
P. | 2. (rei) *I. F. Gr.* | ex minima
 (re) *vel* ex minimo (*re, I. Perizonius*
 | 3. hostium agros] *hostium c.* *fort.*
hosticum I. F. Gr. | 4. *locreases *P.*
 | 8. que] *om. c.* | quae] *om. P teste*
Alsck. Mr. | 10. editam] *c.* (*cod. Rhen.*)
Rhenanus: deditam *PM* | 12. cer-
 tior res] (*P ex sil. Beck.*) *Rhenanus:*
 certiores *P teste Alsck.* plerique | 13.
 varie *h. I. temptavit I. F. Gr.* | 14.
 plena] *om. Mr.* | iam] *nam Pp* | 15.
 habebantur *PB* habebant ut *Alsck.*
 | cottidie *P.* | VII, 2. ne praesidi-
 um (*Mr.*) *c.* | ante naves (* naves *P*
 nabes *p*) numerus *fort. excidit Ww.* |
 commisit *c.* (*Havt.*) *et vel sic vel trans-*
 misit *Sigonius* demisit *Otto p. 60.* | 3.
 a Buloto] *PCMB:* a butroto *etc.* *c.* ab
 Alece *I. F. Gr.* ab Crotalo *ci. Alsck.*
 | 5. circumequitat] *M:* circumequi-

ibat circumequitabat teste Alsch.
ap. Ww, P pr. corr. | 6. proximos P
| absterritus et L F. Gr. | 7. diu M

diei P. | 8. oppugnationib. impa-
tis Pp. | VIII, 1. locresses P. | 7.
plenius P | 8. potentiores * PM |
ipsorum Pp. | 10. asportabat ex-
tulerat PM abeportabat, extulerant
Alsch. | 11. hoste PM. | VIII, 2.
metieno P teste Alsch. | 12. militum-
que implorabant I. F. Gr.: mili-
tumque implorabant P test. Gr.
Alsch. M militumque fidem implo-
rabant et Rhenanus militumque im-
plorabant auxilium m. | 7. tum c.

10. posse nisi qui atrocitatem om.
P (B) cf. Ww adu. | supplicia om.
M. q. Pp. | 11. conquereudas P. | 12.
qui c. | tunc abida P | X, 1. p.
neimo eos P a P Lucinio consule et
Sigonius | adflicti et Duberius ad-
tentari I F. Gr. | 3. sua duceret
suaderet P sua daret p. | 4. tempore
recens P teste Gr. ed. Feyerabend.
a. 1574 temporegens PM tempore
ingens m. tempore repens c. | 5. a
Pessinunte (Pessinunte Rhen.) Ro-
manum et Rhenanus pissinunte (teste
Alsch., a pissinunte teste Beck.) ro-
manam, ad init. spscr. asc....g
pr., P pissinum ero manam B a
pissinume romanam p. | aucta 'opti-
mi' teste I F. Gr. | 6. sacrificantes
ipsos Pythio Apollini litavisse et
I. F. Gr. | Apolloni P cf. Ritsche-
lium mus. phil. XII, 100. 478 sq.
| exta c. om. P. | edictum P | 8.
fatis, omnibus P ex m. Beck. I. F.
Gr. | fati fuctis cod. Rhen.) omni-
bus rell. faustis omnibus Rhenanus
| cogitare | cogitare atque agitare et
agitare I F. Gr. pr. not. ad. | XI, 2.
tunc iam | tunioam P teste Alsch. |
cum M: om. P teste Alsch. ap. Ww
B | coeptum P. | 3. M ante Caeci-
lium om. PM. | Metellum - Sulpi-
cium om. PM. Galbam post aedili-
cium aedilitium al.: uerant PM,
del. p. | quaestores PM. | 7. uoc.
in Phrygiam post Pergamum trans-
porturus est loc. Gr. | 11. Ti. | Sigo-
nius et sic libri c. 13, 2, 5: om. PM.
t. c. | 13. Ti. | Sigonius: t. Pat. | Pen-
nus, Sigonius: ponus P ap. | M. | om.

PM rell. fore omnes | XII, 2. cum
dem militibus Pp. | peditum -
equitibus om. PM. | 6. eo eo) eos
PCM. | post uerterant: Romani ab
Aetolorum, que mioni erant, add. c.
fort. recta, om. PCM. I. F. Gr. Alsch.
Wt prae. | auxilia et I. F. Gr.: au-
xilium-PCM rell. fore omnes Aetolis
a. Wt. | 6. mace (oeretur) in Alsch.
| populiisque - minoribus c: om.
PCMBe (Alsch.) esset c. | ad et ad
I. F. Gr. et v. Mithridatum ad Cic. de
Au. p. 730. | 7. et) et Rhenanus: om.
PM. | 8. opiros P | 11. Phoenice
Bas. a: poenios P Fenice v. | est
om. P teste Alsch. | Aeropos (P teste
Gr.) I. F. Gr.: atropo PM. | praet-
ore PM. | 12. posterius ut om. et I. F.
Gr. | Macedonia accederet I F. Gr.:
macedoniae cederet P Macedoniae
accederet Alsch. | 14. prusina
(* non prusias P. | Bosotus - Epiro-
tae) haecopiro te (tas teste Beck. P)
PC beo epirote M. | messe PM. | 15.
iuberet om. P. | XIII, 1. consulibus
om. P. | ut) et c. Gaertn. et ut Du-
berius, Drak. | 2. urb. P. | 6. decreta
et quintus P decretas et quintus
Mp. | 7. duos promitti placeret PM.
| XIII, 1. praescirent et praesci-
berent PM. | debellatum et (Ber. m.
pr.), add. vett. | ire PM | 2. nuntian-
da ad crescenda P. | 3. stellae Bc:
stelle C stellas PM Cam. Setino
Rhenanus | 5. recens) reges PM re-
gis m. | 6. bonorum I F. Gr.: bo-
num P. om. c. bonum et c. (Hafn.) |
9. tradiderim et traditorem B. | 10.
ferendam m: ferendam cum M fe-
renda cum P. | 12. clamorem ad P
teste Alsch. B. | 13. deinde) PM ple-
rique. deinceps et Bas. a. | 14. idus
Nonas (vel Non.) Pighius, Neapolus,
at cf. Manutium ap. Drak. | XV, 4.
oblitteratae - oet) c: oblitterata est
quam ira irritata et (Ber. Gaertn.,
oblitteratae est et (Hav.) oblitterata
est PM. | 5. Cora) scripti ab h. m.
ab. XXVII, 2, 7 in PMB servat
om. P Sora v. | 8. retinero) m. cf.
prae. retinere PM retineri et
12. symplosum Pp. | XVI, 1. tan-
taequequam P | 2. inopia
rari) Ww inopia aerarii et Alsch.
inopiae aerarii et inopi (?) aerarii

teste Beck. inopia aeraria teste Alsch. inopia aerariae teste Gr. P inopia aerariae MB inopi aerario Bea b. | 3. terti P. | 5. inuitavit PM. | 7. locresses P pr. | pleno P. | XVI, 2. quippe si ot) quippete P quippe a Mp. | 3. eseduarum) sed aurum P | gratiam P | 4. ut) et P. | et) omnium Alsch. | (est) Rhema- | testigatur P; fort. teste agatur Rhemans teste res agatur a. Wt. | tamen ea quae passi sumus) om. PM. | 5. esse; sed) esed P. | 8. tanto) c) I. F. Gr. - manto PM multo m. | 2. praemur P mi sup mur oit. p. | 10. eodem ire relictum P. | 14. nostros P pr. | 15. virgines, ingenuos) s (Lov. 4) Rhemans: fuit virgines incensus PM ingenuos s (Hart) sit vis in ingenuos Otto p. Magg. sunt in virgines ingenuas, tum raptus s edd. vett.; de rell. of. Drak. | 16. apoportantur P. | 19. armis) amissis P | 20. cives s: uuis Pui p om. MB. | XVIII, 1. animos Pr animo s. | 7. namin M. | nuni- nate confortat P. | minoribus) om. P. | per, vos, fidem vestram I. F. Gr. | conscripsi P pr | priusquam - rei) om quod quidquam exhibent s: priusquam eo PCMB priusquam eorum scelus (vel eorum scelera vel eos Wt) expiaritis ne quid usquam W obestite priusquam quidquam Alsch. ne quam rem I. F. Gr. | in ducibus) audacibus P | ces- s) | plenius P | cum) om. P. | 1. cautionem P pr. | 12. contrac- t) PM pr. contractatos s. | 14. le- gatus) om. s (Vict) del. I. F. Gr. | cruciatus trucidando I. F. Gr. cru- ciatos trucidandos s (Gaertn.) | 15. sec ante) om. PC non e nec Alsch. | 10 P. | furiis [prius]quam Alsch. | pecunia in) in pecunia si P teste Alsch. B (pecunia si P teste Beck.) | pecunia sit C. | 17. ad aliquan- tu) | 19. ut indicta) s (Hart) Rhe- s: uindicta PM. | XVII, 1. et) s: esset P esse Mp. | 2. co- p) causa tribunus) om. PM; fort. ptaverit et cognita causa tri- s Ww. | relinquerit P. | 3. e lo Rhemans ex templo s. | 4. ter) Mc: proter P prope par etc.

s per Rhemans | indulgeri P. | 5. publicare) Pp. | 6. populum Ro- manum. | 7. liberos) om. P. | quae- que) quae P. | 9. quiqui) P: qui p rell. | 13. omnem licentia corrup- tam omnem Pp. | fort. Loctis (sit) Ww. | metuendas p rell. | XX, 2. dolagerit) s (Lov. 3. Hov.): dolaga- rit P rell. | bello) om. P. | 3. cum) om. PM. | 6. atq. audilem cum P, ni Beckerus ad §. 4. oculis aberravit | 8. ad exercitum) m: de exercitum P de exercitu M. | 9. actum) factum PM. | esset aut (aut etiam M pr.) compararunt P est ut compararent inter se aut sortito legerent r est, ut sortirentur inter se aut compararent ci. Ww. | 10. ad concilium PM. | relatum est) Alsch.: relatum et PCB relatum s. | elata) s: om. PM cum plariques s. | 11. traieciisset et prendere P teste Gr. traieciisset, ad- prehendere I. F. Gr. | reducere ci. I. H. Vossius | locrenstre P. | XXI, 1. attinet) Be: attineat P adtineat Mc. | 4. quaequo apud Pleminium quaequo) s: quaequo PM quae- quo C Alsch. | cum ea quam) eg.: om. PC et quam Alsch. | reposue- runt) Cp eg.: repositierint (repo- siverunt arhat.: Alsch.) P. | 5. eo- cum) non suum I. F. Gr. quid secum Alsch. si quid secum Wt. | quod suum non esset) om. PCM (I. F. Gr. Alsch. Wt); fort. Loctensium quod esset Ww. | compararet PM. | vin- dicaret) I. F. Gr.: unde P unde. M indicaret Alsch. repeteret s. | 6. corpora) om. PCM. | 7. aliumve) s: aliumque aliumve PM aliumve quem Rhemans. | 13. sunt, ut) s: om. PM s ut s. | XXII, 3. horrea - apparatus) s: horratum P. | alium- que belli apparatus) om. Mc (num = P) | 4. singularum universarum- que) s: singularumque PM singularum m: singularum quoque I. F. Gr. | 5. facero) M I. F. Gr.: faceret PB facerent s. | 8. favorem) s (Or. L, 1; favorem cod. Rhen.), Rhema- nus: fatiorem P faciliorem p facil- lionis M. | 10. Licinus) A. Augusti- nus, Perizonius: licinius * P rell. (om. Lov. 5.) | fringendi P pr. effrin-

gendi Ww [11. fecerant] PB: ef-
fecerunt s [XXIII, 1. geruntur]
me gerentur PM gererentur s [2.
crediderant s *Dubius*, at v. *Wal-*
chium p. 73 [3. hospitio P (s in a
monum dicit Ww.)] incohata] sic
P teste I. F. Gr. [XXIII, 2. scipio
tanquam p scipionis tanquam P.]
prope P teste *Alsch.* MB. [3. ne fas
MB] [*ut pulam post deos posui v.*
Dionysii d. mirula Schults d. r. R. p.
143] 4 in exercitu (sic P teste Gr.
Alsch. et B. incederet (incideret P
m quart. PM] 5. admirantem —
postulantemque s: admirantemque
PC admirantem M? admirantem
postulantemque *Alsch.* [ut et ipse]
ut et PB ut ipse ci. Wt. [7. itaque]
ita *Iac. G.* [satis paratis iam om-
nibus instructisque] *Alsch.*: satis
iam omnibus instructisque (quae C)
PC satis paratis iam omnibus in-
structisque adparatisque M. ratis
iam omnibus instructisque *Con-*
paratis iam omnibus instructisque
Iac. G. satis iam omnibus instruc-
tis paratisque Ww cf. I II, 7. [10.
militum naviumque] militumque
P militum Mp. [12. ullo *Dubius*
[inexpertosque P teste *Alsch.* B.]
XXV, 2 fort alii — alii — alii — om.
invenio I. F. Gr. [partem plus di-
midiam et *Drak.* partem plus dimi-
diam s *Voss.*] invenio] s (*Loc. 4*
Hier. I. Magnani: om. *rell.*] 4. at-
que tantam] Cbg: atque tantam
PMB aut tantamque s aut atque tan-
tam *Alsch.* [5. cura data] p teste
Alsch. s *Rhenanus*: cura dat P cu-
ram dat MB. [9. obediensque F.
[12. quam a Karthagine s [XXVI,
1. (classes) ierant I. F. Gr. [2. ma-
gnitudinem M [classes aestimares
(vel extimares) s *Rhenanus*: classis
aestimaret M classis estimaret P
classis existimares s (*Loc. 4*) classis
aestimaretur s [et bini] sed si bini
P: [4. p. om. sic P teste *Alsch.* M
[5. ingentis add. *vett.* ante *Rhena-*
num *indulgenti Hann. phil. 71, 195 sq.*
cf. ad h. l. Drak., Walchium p. 205 sq.,
Fut. quoniam W I II, 3. *Wiedeman-*
num p. 87] 6. temptata (tentata t),
ad Hannibalem trahendum ex Ita-
lia .. vulgata erat] ipse data pro

temptata ci. W: trahendum ex sici-
lia .. vulgata erat (sic p; vulgata P
vulgauerat m) PpCMB tentata,
quod ad Hannibalem detrahendum
ex sicilia (Italia s? *add.*) ... vul-
gauerat s, ad Hannibalem trahen-
dum ex Italia .. vulgata erat *Alsch.*
at. I. F. Gr. [8. sed terra eg: sed
tamen terra P sed de mari terra W.
[8. XXVII, 1. navigantibus — si-
lentio] s: om. PCM erat. Tum Sci-
pio silentio *Alsch.* [2. diuinaeque
P diuinaeque M. [inquit qui s
Athenius] terrasque qui] s: terras-
que PM terras qui m.] geruntur]
et geruntur s et gerentur s gerun-
tur postque gerentur s, fort. gerun-
tur, gerentur Ww. [Latino (omni-
busque] qui ... mari (amnisque)
*Heldius observ. in diff. quoad. *vett.**
script. locos Suidae. a. 1849. [3.
auctibus] Bas. b: auctoribus *libri*
(auctionibus *Ox. L. 1.*) [4. ea ut]
aut P. [5. cruda exa victimae] s
(*Reg.*) I. F. Gr.: cruda extram (sic
teste *Alsch.* extram *test. Gr.* extra
test. Beck.) victimam Pp crudam
victimam M. [porricit] *Ascensius*:
proiecit *libri* [6. provecti] W: pro-
fecti *libri* [nebula occipit, ita] s
Rhenanus: * nebula excepit ita P
nebulae cepit ita M nebula cepit ita
m nebula excepit ita B *Alsch. progr.*
a. 1839 p. 15 nebula existit I. F. Gr.
[11. ne aut interras inferrentur,
om. *med.*, P. [14. non] s (*Ber.*
Gaerta)? *add. *vett.*: om. PM *rell.** [15.
* iniussu P.] XXVIII, 3. quo-
que (quae) ci. Ww. [5. Regulum et
L. Manlium] om PM. [consulis P
quart. consulem M. [6. illo] PMB:
illo ipso s. [ducem duci] *eg.*: ducem
P duci ducem Ww. [pari P. [9. par-
tum PM. [10. die mille] *Drak.*: die
PM die quingenti s *pc I. F. Gr.* [11.
iam enim] tamenim P tamen Mp. [a
mari] ari P mari p. [equitesque I.
H. Vossius] XXVIII, 4. laetior-
mus tamen omnibus] s et sic vel la-
tissimi tamen ominis I. F. Gr. [om-
nis P *test. Gr.* *Alsch.* MB omnia C re-
manis s. [6. Oesaleon] sic hic certe
PB oesaleon M; in *sq. et hoc nomen*
rell. variis scriptis leguntur [8. qui (sic
tum *Dubius*] XXX, 4 *sq.* convent

rat, ratus] *Alsch.*: *conuenerat] ratus
 P conuenero ratus CBp conueniret
 ratus eg [6. intenderant] *Rhenanus*:
 intenderat PMB. [9. veterum mili-
 tum] *s*: ueterum PM veteranorum
I. P. Gr. [12. et (qui) *I. P. Gr.*]
 sponderet P. [XXXI, 2. eius na-
 quam PM [5. hau dubu] P, fort.
altero d om: haud dubi (*P testis Gr.*)
s (*Hav*) haud dubi M haud dubio
 m. [ut quod] id quod (*sic etiam Cre-*
uerius) vel quod vel quo etc *s*. [8.
 mappalibus PM. [suis—ea] *s* uisa
 P uiscarum B suis, ea enim *ci*. Wt
 illa M. [10. praedae quam] de qua
 PM [11. mare (mare p) delectam
 P male delectam M mare delatam
Alsch. [12. incensumque] *pr* *I. P.*
Gr.: intensumque P intentumque
 M infensumque *s* [XXXII, 1. in-
 gentum *s* *Rhenanus*, *at v*. Wt II, 3.
 [2. incuriose] *scripsi*: incuriosos
 PM incurioseque *et* incuriose *se* *s*
 incuriosius Ww [4. cum millo
 haud amplius peditibus *Alsch.*: cum
 haud amplius peditibus PM cum
 haud amplius peditibus mille vel
 cum quingentis haud amplius pe-
 ditibus etc. *s*. [oppositus] P *I. P.*
Gr. *pr. ad*: oppositis p *teste Gr.* *s*
I. Perizonius oppositos Mc obseatis
s cf. Wt II, 2 obseptis *ci*. *I. P. Gr.* [6.
 e] *om*. P. [tumultum] sit P. [7.
 fugientes] * *ac* P. [8. obliquum P. [9.
 at] *I. P. Gr.*: *ac* libri [10. totaque
 Africa — (repleta) *Creuerius* [12.
 pati posse *ci*. *I. P. Gr.* [13. inspe-
 rato] imperato P. [XXXIII, 1. iam
 rem] *s*: iam rex PM eam rem *s*. [prae-
 fectos] *s* (*Hart*), *Rhenanus*:
 praefecto PM praefectum mc.
 uerminerat PM uermina erat mc
 4. masinissam P. [fiducia] *om*. PM
 [9 gentemque] Syrtimque vel Lep-
 timque *I. P. Gr.* [Garamantum
 omne tempus usque] *om*. PCMB *I.*
P. Gr. [omne inde tempus *Alsch.*]
 consumpsit] concessit *s* consenuit

P. Gr. permansit id. *pr. ad. not.* [XXIII, 4. egit ut per conquisi-
 nem] *om*. PCM (Wt) egit ut *Alsch.*
 quitum numerum M erum equi-
 i P *pr.* [ut] augeter [agere]
 - [6. Salacorum] *I. P. Gr.*: salo-
 i *s* salacorum PM; salacae idem

o. sq. §. 4. [9. ad effendos Pp [12.
 primos *I. Perizonius* [se euehentes
I. P. Gr.: seuehentes P seuentis M
 seuentis p sequentis m se inuehen-
 tes etc. *s* uenientis *ci* Ww [15. re-
 ceptus] mc: dereptus PM [16. tri-
 ginta] *sic etiam P testis Sutherio, Alsch.*:
 trias (*P ex sil. Beck.*) x *s* cf. Duk *et*
 Ww *adm.* [XXXV, 2. e] *idem* *en m*
 PM. [Carthaginiensium] * *ci* P [4.
 populat P. [5. in castra credit, graves-
 que] *om* PB. [6. expediti] *om* *ci* *ci* *ci* *ci*
 par-
 vis populationibusque expediti *om*
 busque P expeditionibus M *ci* *ci* *ci* *ci*
 ditionibus populationibusque *Alsch.*:
 al. Wt *prae*. [13. hiemps P [et
 naualium P *teste Gr.* *Alsch.* *rell.* *se*
omnes et naualia et Pet., I. P. Gr. [14.
 deuexam equitatus] *om* PM
 equitatus *Alsch.* [XXXVI, 5. a] *a*
 PM *ac m del. p.* [7. cum et consuli
 duplicatae vires et Poeno *Alsch.*]
 et duplicatae] PM: duplicatae *s*;
 fort. et duplicatae... Ww [10. M]
om. PM [11. ipsierant aut miserunt
 P. [erant] fort. sunt *I. P. Gr.* [12.
 * condēpnati P *teste Alsch.* [12. con-
 sciēscētes] consciētes PM con-
 sciētes m. [XXXVII, 1. dilectus
 PM. [q. m. fabius P [2. exerce-
 runt P. [circa] et circa: [6. *ci* *om*.
 PM. [7. censum] *om* P *teste Alsch.*
 MB. [acceperat P *teste Alsch.* [9.
 posterius sive *om*. P *teste Alsch.* [in-
 temtia PM. [14. semel] simul PM.
 [15. inter] *om*. P. [XXXVIII, 1.
 clampetilia P [a consule vi capta]
s: * acos denicāpta Pp eos deueta
 M [2. Caepionem et C. Serviliū]
om. PM. [4. P. Quintilius M. papi-
 tini: 1. quintilius (quinctilius *al.*)
 PMc quinctilius (*Loe* 1 [Papius]
 papius P. [Tappulus *ci* *ci* *ci* *ci*
 appilus PM. [5. creati] *prae*ti P. [6.
 praefectis P. [6. M.] *om* PM [7. M.
I. Perizonius [et auguria] *om* PM [8.
 item] *ci* *ci* *ci* *ci* *ci* *ci* *ci* *ci* *ci* *ci*
 idem PMc ite-
 rum *s*.

Lib. XXX in periocha Scipio] *al.* *ci*
 collocat O. Iulius, *alibi* *al.* *ci* *om* *Var. s.*
 [itaque] O. Iulius: idque Naz. is-
 que *s*. [bello, quo] *ci* *ci* *ci* *ci* *ci* *ci* *ci* *ci*
 bello
 qui Naz. *s* qui bello *s* [Iulius] *ci* *ci*
 cum O. Iulius [I, 1. Cn. Servilius
 et C. Servilius] *Alsch.*: cn. seruilus

PCMB Cn. Servilius Caepio et C. Servilius Scaevola en. servilius caepio et c. servilius geminus etc. & Cn. Servilius Caepio et C. Geminus Servilius I. Perizonius | 4. perzona et Pignus cr. et F. Stoeckerus ann. phil. suppl. II, 70. | 4 sq. recte distincti Walchius p. 111 sq., improd. Baltharo p. 76 sq. | 5. ad] et ad e add. veti. Stockerus l. l. p. 71 et sic vel (aut) ad W addn | 7. L. Scribonius] Alach. b: scribonius PM praetor scribonius (num ac B?) etc. & praetor L. Scribonius Magnani L. Scribonius praetor a. Wt. | 10. non [in] Alach. a. | finem PB Alach. a. | 11. 1 et quia, ne qua] & Crovicius: et quantequa P teste Gr. et quia antequam Plante Alach. f MB et Punica ne qua I. F. Gr. | 2. cetera et in B ceterae et in Alach. a; at v. Wt. ann. phil. 81, 176. | 3. M.] om. P. | 7. respublica Romana eo vel respublica eo I. F. Gr. | III. 2. vestimenta frumentumque, uestimentamque Muostimenta s. | etiam] om. M. | etiam ex Sicilia] om. & Stoeckerus l. l. | 3. ullo] illo PB. | 4. iam satias] s: iam satis PB cum satias I. F. Gr. | copia cum cepisset & (Hart.) add. veti. | 4 sq. cepisset] [est] Alach. a; at v. Wt. l. l. | 169 | 7. suis] & Rhennus: sui PM. | 10. incendi P | IIII. 2. quas poeni quas me | haberent] tenderant I. F. Gr. habitarent A. G. Ernsti gloss. Lat. s. v. habere | 3. opportunaes (oportunaes al.) res & Alach. a; at v. Wt. l. l. p. 167 Otto act. ant. 1840, 744. | 6. Hasdrubal — Hasdrubale] s: hasdrubale PCB hasdrubal et P m. tert. c ad princ. Alach. | 7. et] PMB: et ex s. | 9. nunti PB. | eo uno] uno PB. | ali PB. | pacis quam] PB ex al Alach. om. P test. Ww. | 11. ut] om. PB, at v. Wt. l. l. p. 176 sq. | V. 1. et dicere] edicere B test. Wt. | 4. conciere] colligere PMB. | 5. deductos] PMB seductos s. | 7. nam ut proximis extemplo] P: nam et proximis .. et templo B nam et proximis .. et extemplo Alach. a; at v. Wt. l. l. p. 176 Otto l. l. p. 744. | 10. in unacipiti] praecipiti Cant. & (cod. Sig.) super ali alios PB Otto l. l. p. 745 alii super alios & (Lov. 3. 6)

Alach | VI, 2. subintus an] quae I. H. Voetius tamquam Hw. | an] ad g cum I. F. Gr. ac n Batt. ap B. Batt. p. 79. | cf. *Elapargerum* obuv. ad aliquot Liv. locos *Briang.* MDCCCXVII p. 4 eqq. | an . esset confusus] hunc . esse confusis *Hemingerus* [esset] om. g (*Gaertn.*) | confusis *Rhenanus* | 3. hostile nihil e hostile PM pr. B. | 6. sparso PMB. | 6. astra P pr. | elado una] e (*cod. Rhen.*) *Rhenanus*; de una P die una (uno B?) MBpr una nocte *Alach.* e hora una W L l p. 172 | VII, 2. excoensis (vel excoensis; ex igne PM pr. B castris excoensis (incensis al.) et ex igne etc. e *Alach.* a, at v. W L l p. 172. | 6. ibi e tribus una — cancebat — haec I. F. Gr. | tribus e partibus] scriptis tribus PMB; *fero omnes Alach.* 6 tribus partibus *Alach.* a; at v. W L l p. 166 tribus dietis sententia e *Crev.* e tribus sententia e (*Lav. 1*) tribus ex sententiis Ww. | — una — erat; reparandum — absteret, (concebat) — haec *Cruverius* | exitabilem libello patriam peruehbat P. | (erat) I. H. Voetius; perversa de h. l. *Stoekerus* L l | 10. oportuno B | 13. paucos rursus e: paucosus P pr paucos reuere(?) p paucos reuerus MB. | copias P pr. | VIII, 1. advertit] MB: auertit e. | 6. principes post] e (*cod. Doussan*)? P. *Victorius*, *Sigonius* post principes *rell.* | hastorum P hastorum Bp. | 6. Numidis e et vel ac vel Numidico Ww *adv.* | in mediam e. | accipere B acciparet M; ad h. l. cf. I. F. Gr., *Schadabergium* ann. ph. suppl. I, 427. | 7. carthaginiensis mc. | 9. ali P. | VIII, 2. omnes quae] e. | omnis] B. | subiecit] PMB: subigit *Drak.* subagit e. | 3. erat quidem] PMB: quidem erat e. | 4. quae] om. P. | 6. opprimendum P pr. | 12. et quis et M. | conspectum in] *Alach.* . conspectum PCMB W L l p. 166 conspectum a c prospectum cum (vel quum) ad urbem tum ad e | circumfusum] Cg: cunfusus PN confusum (vel consusum) B. | X, 3 pulsat ad muros] (P teste Gr.) m, I. F. Gr.: pulsat ad muris P test *Mill.* MB appulsat ad muros e ap-

pulsa (vel adpulsa) muris s. | 4. contraquam] s. *Rhenanus*: postquam PMB praeterquam s. (*sig. Voss.*) *Alsch.* postquam eo ventum est ut etc. s. excludere aliquid conat W | [non] poterant ci. Ww. | 5. quadriphorum] PB. | antea] PB. | *Flaccianum ann. phil. LX, 264* | *aligatus B. Kaestnerus* | comprehendit (*Plautus Gr.*) s. comprehendit vel comprehendit P comprehendit vel comprehendit MB comprehendit s. | et pervium ordinem fecit; set et] *Otto l. l. p. 787*, vel quod extremum et s. me additum est: ut pervium ordinem (ordinem P) fecisset et PM Cant. ut pervium (in totum add. al.) navium ordinem faceret et etc. s. ut pervium ordinem faceret: et *Drak.* ut pervium inter un ordinem essent, et vel ut pervium inter ordines essent, et *I. P. Gr.* ut pervium ordines essent, et *Wt.* ita cum pervium ordinem fecisset, et *Ww.* | 9. ne in mari quidem] s. in mari quidem PM mari quidem B ne mari quidem *Alsch.* | *Raspinam vel Raspinona R. Shadens phil. XI, 187.* | 12. erat res] s. erat PMB res erat *Alsch.* | erat minime certamen navali simile ci. *I. P. Gr. cf. Alsch. s. p. XXV.* | superant P. | 13. sicut pote P sicut ponte Bp sicut potest *Otto l. l. p. 743.* | 14. [at] speculatorum *Houingerus* | (se) *Dukerus, Houingerus* | fort. (se - navigia) Ww. | ipse] ipse *Dukerus* (ipse) *Drak.* cf. Ww. | ipse tanto] PM: ipse et tanto B ipse et tanto *Alsch. a*; at s. *Wt. l. l. p. 176* ipse tantum etc. s. ipse adactus ci. *I. P. Gr.* | 16. vocant milos - ex] *I. P. Gr.*: vocant (vocant P teste *Mill.*) milos PM vocant mille ex C vocant milos x B | 17. haerentem] C (p) habentem PM habentem B habentem | adherentem in adherentem *Alsch. a*. | 20. sex]: ex P XI et XLVI et sexaginta s. cf. *Houingerus, Alsch. s. p. LXXVI.* | XI, 1. Maeculii W. | *Siponius Maeculii* (Maeculii P) PB. | 2. flores PM pr. | turmas] internias P | in] om. | 3. suam viam] s: suam viam P suam B viam suis suis viam s. teste *Alsch.* *Alsch. a* (suam)

viam ci. *Wt.* | dantibus s. | 10. prope turbati] PB: prope turbati (*MF*) Ww prope turbati s. prope perturbati ci. Ww. | XII, 2. et vivus] s: et unus PM ut unus B et vivus *I. P. Gr.* et ut vivus *Alsch. a*. | 3. eo se... contulit] vel eoque... confugit *I. P. Gr.*: eoque... contulit PM eoque... contulit B eo... contulit C eo... se contulit s. eoque ingens eo hominum contulit *Drak.* | 6. non anapatum P. | 7. vinetoque] *I. P. Gr.*: vinetoque libri | 8. evocari] eo vocari PB convocari *Alsch. a*. | regis] regi PM regi m. | 10. oportunaque B. | 11. vestibulo P. | conspexisset et PB. | 17. domo dextram PM (modo genus), modo dextram *I. P. Gr.* | 18. sq. concedit. institit deinde reputare] s: concedit re P concedit vero p cum conuenero MB conuenero C concedit tum vero reputare *Alsch.* concedit. ibi reputare vel concedit. remotis arbitris reputare ci. *Wt.* | 21. improbare se] *I. P. Gr.*: improbare P improbare a rege p improbare a rege MB. | factam P teste Ww. | geniali] PB: toro geniali vel geniali toro s. geniali lecto *Otto l. l. p. 741.* | 22. recipit] PMbr: recepit Br. | XIII, 2. faunas ingenti *Stoebnerus l. l. p. 71.* | 4. navigant] MB et sic certe P. | 7. pulsum ferelegerit P. | 9. uictorem PMB, et cf. *Madagium op. ac. p. 380.* | 11. se inuasisse PB. | 12. conuiescere PM. | inducet] s. *Drak.* inducet PMB inducit s. | XIII, 2. inter arma] interam P integram p. | 5. virtus] PCB: virtutum *Alsch. a*. | 6. aetatis nostrae M aetatis nostra Ppr aetatis nostram B. | 9. ager, oppida] p s: ager s. oppida P (pr) aggero oppida MB ager et oppida *Alsch.* | XV, 2. suspirio me cf. Ww adm. | et gemitu] om. s. (*Hav.*) addidit *I. P. Gr.* | 4. fidum s. servis vocat] PCM (*Otto l. l. p. 746 sq.*) fidum s. servis no B eum ex servis vocat *Alsch.* fidissimum s. servis vocat ci. Ww fido ex servis uno adeito s. | cuius regio PC cuius regio fide B cuius fide regio *Alsch.*, *Otto l. l.* | 12. quo uno] P. | 14. molitur] PB: mollitus M. | orotus s.

- I. F. Gr. cf. Otto l. l. p. 740. || XVI, 4. adorantium Bas. a. || 5. adorationi Bas. a. || 6. temeritatibus iam ante eversae Elaspergerus obs. ad al. Liv. loc. p. 6 sqq. || iam euersae || Dukerus, Crevierius cf. v. d. act. Ien. 1811, 20, 155: iam teuersae PM iam ante euersae || edd. fere omnes, Heusingerus, Kreyssigius v. ann. ad lib. XLI-XLV p. 87. || 11. praeter xxx Sigonius || 14. condicionis P cf. Lachmanni ad Lucr. I, 744 comm. || XVII, 6. per quadriduum Pighius || 9. honoribus — dedisse || W ann. phil. 31, 169: donis (operibus cod. Lips.) — dedisse vg., om. PB. || 11. ac] Alsch. a: et ad PC et ad h' c et ad haec Alsch. b et vg. || 12. ea] ms: eis PCMB id e Alsch. ei || et ci. Crevierius || 13. aureis] om. PMB. || cingulis Abramus et singulis Pighius || tunicas ci. Ww. || XVIII, 3. induratur || (Lov. 2) Ww adn. || (ac) I. F. Gr. || 5. vocc. cui — erat suspecta sunt Dukero || 6. auditus Stoeckerus l. l. p. 72. || 7. et ut ubi || (Hav.) Alsch. || intermixtus] Iac. Gr.: rem permixtus PCMB in rem permixtus etc. || in rem permissus Alsch. cf. eund. ad lib. III, 70, 9 rem gerens permixtus, ni plura exciderint, Ww. || ubi uti cuspide, uti] scripsi: uti cuspide uti PCB Alsch. ubi cuspide uti et || ubi cuspide uti, uti Ww. || 8. parte caesa] parcaea P parte (partea p?) Bp. || 9. expectisset PMB. || 12. primum || (Gaertn.) Dukerus primo Alsch. b. || omnibus equitibus Alsch. || videre] odere PCMB. || XVIII, 6. Gallia quoniam] I. F. Gr.: gallia que (quo teste Gr.) iam P galliamque iam M galliam quia m. || 10. conscientia PM pr. || deficere PB. || XX, 5. brutti P. || metu vg.: quam metu PB. || 7. tam] || || om. PM || magis || || edd. vett. || abisse vg.: abiis P. || et, deos] distinxi cum I. H. Vossio l. l.: (et) deos I. F. Gr. || 9. Cumasque] cum usque P. || XXI, 4. ducenta || || Moguntini || dccc PC: octingentos Boctingenta || || Moguntini || 5. reuerentur Preveherentur Alsch. || 6. esse] PMB: esset m Pet. sese etc. || esse, sese Otto div. p. 72 sq. || 9. (fuit)] I. F. Gr.: fuit PMB om. ||*
- edd. vett., suis Alsch. utique ci. W ann. phil. 31, 173 t. || XXII, 4. cum C.] P || (Lov. 5): cum consule rell., ut vid., omnes || 5., more tradito, patribus Freinshemius || XXIII, 3 sq. peterent, neminem ... posse Otto l. l. p. 86. || 4. tum qui] W: eum qui PCMB (Otto l. l.) is qui || qui Alsch. qui tum W ann. phil. 31, 173. || gereret, et Otto || 6. si] ni ci. Ww adn. || non] om. P (W l. l.) || 8. responso] BPm. tert. || || responso PM. || XXIII, 1. paceatae (is sup. eatae spscr. p) P pace M. || gloriasset PMB. || 2. censuerant] P: censuerunt vg. || 3. spretum eum PM spretas Drak. || 6. Sicilia] errorem huic voc. inesse censet Dukerus || 10. concursus PB. || XXV. cf. U. Beckerum ub. Liv. XXX, 25 u. 29 etc. Ratzeburgi 1822, 4, cuius libelli copia mihi non fuit || 1. (necdum — exierat) Naberus mnemos. 1, 100 sq. || 4. triremis] P: triremes || trieres Bm cf. W l. l. p. 164 trireris M. || 6. feriret Pp. || superlabentem] PMB Alsch.: subterlabentem || sua praelabentem (w) vel praelabentem (t) vel praeterlabentem (ann. l. l. p. 175) W. || 7. iam] PMB: cum (vel quum) iam || (Lov. 5) edd. vett. || in] om. P. || potuit] Drak.: potuisset libricf. Alsch. ad lib. III, 45, 6 poterat. Crevierius potuit: set Otto act. ant. l. l. p. 745 sq. || 8. concitata || || enim] om. || (Lov. 5) || edd. vett. (Otto l. l.) || 10. legati siuiolatum M pr. || 11 sq. cf. Ww adn. || 11. e nauticis unus] Crevierius: e nautis unus || e nauticis I. F. Gr. enuticus unus P enuticosinus Mp in utico sinu m. || malum ut] maluui P. || 12. locum abominatus || (Ber.) edd. vett., v. Vaassen animadv. etc. p. 228 sq. || XXVI, 5. [ut] insignis .. magnitudine, sic ci. Ww. || exustus] PMB: exustus est || magnitudinem PCB. || fort. magnitudine, insignis annonae vilitate || sed] (Lov. 1. 5) vel et vel sed et vel sed etiam etc. || || si PCBM sine m. || vilitas teste Gr.) I. F. Gr. || 8. attributum victoris (sic P) excidissee ci. Ww. || habitus] PMB (Madvigius op. ac. p. 220 sq.): habitus fuit || || holnum P. || restitisse P. || 11. inestati P. || flaccatiambo P. || etmual*

rius cotta (al. cotta) Pr. | 12. cum res in] s: cum sin PB cum in s I. F. Gr. cum senatus in Alsch., at v. Wl 11, 11. | tenuerit B Alsch. | ex senatus consulto de] s (Lor. 87, senatuscon. Voss) Sigonius: ex sede Pr ex sociis s. | habendae I. F. Gr. | voc. ut sit inculcata mea sunt ab quando I. F. Gr. | XXVII, 5. (imperator) Crassus imperatore Drak | 6 si consulem] sicut Pr. | senatu Alsch.: senatum PB senatu eg | 7 ut] ad P ac B. | ei] et P. | priore anno] (MF) Bas b: prioris anni PB vell. | 8. longissi P longisset (Lor. 4, num longis simul) | 11. ut ab (vel a) placatis b s ut adplacatis Br. | 12. votivi] scripti ludi votivi ci. Ww: tui P qui s ludi s. | XXVIII, 1. incolomi B. | 8. cum] om P. | sit] ut PB esset s (Ber.) om. s (Lips.) | 4. hannibali P. | 5. duceret I. F. Gr., at cf. Alsch. ab. d. krit. Behandlung etc. p. 18 sq. et duceret I. H. Vosmus I. L. | 6. (qui imperatores) Bas. b. | vallaribus] om. P | 8. gerere crexerant P geri crexerant Alsch., at v. W ann. l. l. p. 174 | 9. eis quoque etc (cf. Drak.) ... eo curae intentiones erant s (Lor. 5) iis quoque etc. ... animis, et curas intenderat I. F. Gr. | curae erant intentionis Alsch. b. curae intentionis (intentionis curae al. f. erant s? edd. vell. curas intentionis PCB curae intentionis Alsch. a curae esse intentionis (ann. l. l. p. 173), curae sunt intentionis t), curas intentiones volebant - vel agebant vel habebant - (w) ci W ad curas intentiones erant Otto div. p. 89 sq. | XXVIII, 8. percunctatosque PB s fere omnes | statim Pc. | 4. nam et cum masinissam sex milibus B nam cum Masinissae sex milia F | maxime scilicet] s (Lor. 2, Marignus ad Cic. de fin. p. 619 (nam quod maxime), Ww: maxime (scilicet) Drak. maxime a PB maxime F. Gr. set (vel sed) maxime ch. al. Wt praef. | audacia] add. r. | quae s (I. F. Gr., Madignus, A) | de nilo p de dilo P de ilo concepta percussus est] PB: cepta esset, perculsus I. F. Gr., ingerus, Madignus concepta

est percussus (al. percussus) s concepta percussus (vel perculsus) s? | 7. sint] I. F. Gr.: sunt libri | 8. coire] coierunt P coierunt p. | XXX, 1. parinspatio P par in spatium Br. | 8. bellum (in Italia) intuli Dukerus | 4. plus] prius s Bas. b magis s (Lor. 5), del. Drak. | 5. carus dederit an fortuna etc. s. | consule] om. Pr; fort. post cum accidit | 8. adpetimus] vel appetimus (t) W: adpetimus PB adpetivimus eg. | vobis bellum, nobis] vobis P nobis B; horiolatur de h. l. Elsepergerus I. l. p. 8 sq. | 9. optare] solebat] ci. Ww. | 10. adtinebat] PB: adtinet s attineat ci. Wt. | primum iam om. PB. | 11. quam] quis] quietis I. H. Vosmus I. l. | repugnat P repugnet Br refugiat olim ci. W cf. ann. l. l. p. 175, Otto act. ant. l. l. p. 742. | 12. hodie] PB: hodie es s. | sua fortuna Pp sunt fortuna B te tua fortuna Alsch. a secunda fortuna ci. Ww. | 13. patribi P pr. patruibi B patruitui P. | 14. a ceteris usque ad domitos c. 87, 8 deficit P. | simul B. | 17. in] Alsch.: om. CB ad s; ceterum cf. s ap. Drak. a Ww adn. | duobus - imperatoribus] CB, quod inter al. assecutus erat Bött. a p. 8 cf. Bött. p. 79: duobus fortissimis viris, fratribus clarissimis imperatoribus eg. | 18. iam ampla] Ww: iam apta CB tibi ampla etc. s tibi iam ampla Alsch. | tibi] add. Ww. | 20. utrumque ferrum, utrumque] C Alsch. progr. l. p. 25 sq.: utrumque ferrum s utrumque Br. | 21. vincas] s: ulceus CB uincas vel uincis vel uiceris etc. s. | ademeris (MF) s (Ber.) add. vell.: om. CB, vell.; fort. amiseris Ww. | 23. inter pauca] intanta C intanta Pc. | fuisset] s? Bas. b: fuisset et CB fuisset fertur etc. s fuisset ferretur Alsch. a prob. Otto act. ant. l. l. p. 738 sq., at v. W ann. l. l. p. 178 sq. | si - nostris] sic, ut vid., CB ex sil. Alsch. a cf. p. LXXIII sq., Bas. b: qui si victor pacem potentibus abnuit etc. s; al. I. F. Gr., Alsch. a p. LXXIII sq. (cf. W l. l.), Otto l. l. | tandem vel tamen vel tantum post statuendo add. s. | 25. non Bas. b: qui non libri | quae] que B. | ad

bellum itum] *c* (*Pal. 3 Rec.*) *Alsch.* : ea bellum itum CB bellum intum *c*.
 § 26 externa etiam mari B externa terra etiam *c*. Wt. § 29. quam poti CB quam peto *c*. § XXXI, 1. per adventus tuispon] Ww. habere (aure B) adventus tui spem CB: adventus tui sperab adventus tui spe *Alsch.* § 3 si quas CB: § 4 facinus CB. § 5 lacerare] CB. lacerasse: tantum non omnes [sunt] ut CB sunt ut *c* [ius faque] (*C*) *c*. iustasque B iustum meritum *c* ius meritumque *Otto 1 l. p. 748* § 7. fateror facere] fateri CB. § Italino CB. § 9 ea in quas *c* eam quas *c* (*Bar.*) § quasi] *c* *I. P. Gr.* quas si CB quas sint etc. *c* quas ut *Alsch.* § multas. § 10. paracta] *c* (*Pal. 2*): praecata CB praecata *c* iactata *I. P. Gr.* praecata *Alsch.* facta *c*. Ww. § XXXII, 2. adversa *I. Peronius, Dubius* § 3. ignotaque *c*. § terra — supremo] *c*: om. CB: *c* *Wt. praef.* § supremo] ultimo *Otto 1 l. p. 747* *Alsch.* *b*. § 5. spes, metus] B: spes et metus *c* spes metusque *c* meta *C*. § cum non oculis *c* Ww. § quum ocula, quum ratione mallet *Crevierius* § adhortando subiciunt *c*. Wt. § subiciobant *c*: subiciunt *C* subiciunt *B* subueunt *c* § 6. occisione *C*. § 7. praecata B praecata *b* praecata *C* pro insita *Alsch.* *a* *p. LXII*. § 8. qua (vel quo vel quas) vult (vel velit) flectit (vel flecti) etc.] *c*: quas vult flectit CB. § XXXIII, 1. qua] CB: quo *eg* [acti] accepti (*Bar. m. pr.*; *Gaertn.*) § 3 directos] *Alsch.* : indirectos (*B*) rectos (*B*) *c*. § adplicantes se antesignanis] *c*: adplicante (applicante *C*) signis CB: idplicantes se signis *Alsch.* *a*. § 4. aut hic aut § 6 instruxit recedendum esse cenet *Crevierius* § 9. ostentabatur] *C*: ostentatur *eg*. § 10. alias aliis] *Alsch.* alie alii *C* alii alie *B* aliis alias *eg* § 12. [per] duces *c*. Ww. § suarum] variarum *Freinsheimius* § plerique *Freinsheimius, I. P. Gr.* § inter immistos (sic *B*; immixtos *al.*) alienigenis] CB: interim mistos (vel inter mistos vel intermixtos) alienigenis *c* intermixtis alienigenis *I. H. Vossius* (inter) im-

mistos alienigenis Wt inter mistos alienigenas *Freinsheimius* inter immistos alienigenas Ww. § agerunt *Freinsheimius, I. P. Gr.* § 15. eum] dein *Elsepergerus l. l. p. 9* *eg*. domum *v. d. id.* *ad* *eg*. *exempli* *mai* § maniplos *C*. § in oas ancipites *c* in oas ancipites *I. P. Gr.* § hastas, neoplia ab antesignanis cessabant] *eg. cf. W ann. l. l. p. 160* *eg*.: contingens (antesignanis *b*) cessabant (*ae C* teste *Alsch.* *b* *III*, 295; *et. C* teste *Millero ap. Alsch.* *a*: facissent *eg. sc. inde* *ad* *in* — antesignanis *om.* — cessabant) CB nec ab antesignanis cessabatur *Alsch.* *b* hastas antesignanis, nec cessabant *Alsch.* *a*. § XXXIII, 1. oasque CB. § 3. al — paleantes] *cf. Lessingium opp. XI*, 708 *eg* *Lachm.* § umbones] vel umbonibus *c* umboni CB. § 6. reueri B: reuere] *B*: reuere *eg*. § eleere] CB. eleere *c*. § 11. iussit] *C*: iussit *B* iussit *et* *eg*. iussit *et* *Alsch.* *a*, *at* *v. W ann. l. l. p. 170*. § XXXV, 3. elephant] *C*: elephant *B* elephant *c* § 4. omnia et in proelio (praelio *al.*) et ante aciem] *C*: omnia et in proelio ante aciem *B* et omnia in proelio, ante aciem *c* (*Lips.*) *Alsch.* *a* omnia et ante aciem, et in proelio *Drak. cf. adn. Duker* § 5. omnem] *om.* vel et omnem *c*. § 9. esset post spes, post Italicos socc. intervallo quoque diremtos *add.* *c* *add. eg.* § incertos] *cf. Walchium p. 206* *eg*. § socii an hostes] *C*: socios in *B*. § 11. esse] *om.* *B* *Cant* § XXXVI, 5. supplicium *C* § 6. ad contemplandum Carthagini situm] CB: ad contemplandum situm *c* (vel *k*) arthagini *c* ab contemplando sita Karthagini *I. P. Gr.* ab contemplato sita Karthagini *Bas.* *a* contemplatus situm *c* (vel *k*) arthagini *c* (*Loe. 8. 4*) vero contemplatus Carthagini situm *Alsch.* *b*. § proventus] *add. Alsch.* *a* *cf. W ann. l. l. p. 170*. § 8. a parte *c* (*Loe. 4*) *Bas.* § 9. quo magis] quoniam magis (*Loe. 5* *Has.*) Ww *adn.* § 11. periculi B periculis *c* (*Lips. Loeb. 6.*) XXXVII, 3. *a* neque inc. *entr. fe P.* § 5. Romanis] *PBr*: roma § descripta] *Büchelerus mus. ph*

13, G2B: descripta P descripta eg.
centum . . . , ni locus lib. XXXII, 2,
3 corruptus est, Glareanus centum
(quingenta) Sigonius CC Alsch. a
p. LXXVII sq. | 7. dissuadendum
Be | 8. tempore | temere P, tempore
P ad ada. Ww, sitis ni (operarum)
B tempore temere a Ww. | et per-
turbatus PB et perturbaretur a.
Alsch. a | 10. de pace multis ver-
bis) eg.: om. PCB Alsch. de pace
Ww cf. ada. | iniqua) p. iniqua
| CB iniqua pax Alsch. | 12. atque
ita) ac publica I. P. Gr. | pecuniam
P: | XXXVIII, 2. in indutiae quo-
carthagi. ne) expl. P. | 3. alio us-
quam) eg. alias usquam CB alior-
um quam b | quid) W quid ita
CB quid et quae eg. quidnam ex
Ww | 11. cessasse) C r. recessisse
B recessisse b decessisse r. (Der)
add. vult recessisse (B teste Alsch.)
Alsch. | XXXVIII, 1. pontus C. |
easum C euasum B. | Caereta-
num quo Heringerus Tolamonium
quo Alsch. a p. LXXXII, at v. ap.
Drak. cf. Ww ada. | 2. populonio
CB Populonium Alsch. a. | in Ilvam
Alsch. a: in silum Ceilum B Ilvam
eg. | in uiam et ab silis C. | 5. in-
dicta) r. infecta CB incepta (Lor
8) fort. recte, infecta Alsch. a, at v.
W ann. l. l. p. 176. | magistratu r.
(Lor. 5) I. P. Gr. | 7. egisse CB ex-
gisse) | indicem comperti damnati
| annus indicem delati damnati
l. catus ap. Wt. | XXXX, 1. car-
thaginienses CB et carthaginien-
ses r. | 2. Carthaginiensibus) (CB)
Bas. b: cum Karthaginiensibus r.
comes et Carthaginiensibus I. P. Gr.
| 3. quo parua C quae parua B quae
non parua r quae haut (vel haud)
parua Alsch. a, at v. Wl II, 8 sq. qui
parua N Heringus | in concionem
inde r inde in contionem Ww. | 4.
patefacta gratulationi) W ann. l. l.
10 sq. cf. Alsch. a p. XLVI. pater
a gratulatione ebe Bas. b pater
a gratulatione CB patuere facta
ulatione r patere facta gratu-
tione Alsch. patuere faciendae
ulationi I. P. Gr. | 7. [a] se I.
sonius | 8. ita CB | provincia
a) Ce (Bas.): africa provincia r.

africa procedente litura B africa r
plarique (W l. l. p. 106.) | iniqu B
est iniquum C. | 9. rem) B: rem
anno C rem priore anno eg. | 10.
dari) om. CB. | XXXXI, 1. prae-
tori) praetoribus r praetorum I.
P. Gr. | 2. in etruriam r. | prae-
rogatum in annum imperium Alsch.
prorogatum . . . imperium B. | 4.
uti) (CB) Pighius ut hi (al. ti vel
hui) r ut r (Lor. 5.) | 6. consuli) CB:
Cornelius consuli eg. cf. Ww ada. |
et) C (du Rieu l. l. thes. XLVI) om.
B eg. | XXXXII, 4. partum) r Bas.
a: om. CB et Alsch. a. | 5. vi) CB:
om. eg. | 7. quam perplexi respon-
derent ipsi, ante Stoeckhus l. l. p.
72. | , neque ipsi mite) C Alsch.
progr. l. p. 26 sqq.: ipsi, ante eg.
Stoeckhus l. l. p. 71 sq. (litura in B)
ipsi, anteceps I. P. Gr. ipsi, acce-
Pisonius ipsi, aperte Heringerus ipsi,
id senatus Wl l. l. p. 8. ac) CB: om.
eg. (I. H. Voasius) | laceuiverit) CB:
laceuierit r (laceuerit) I. H. Vo-
asius | 9. sint) B Duberius, Creuerius,
I. H. Voasius sunt C eg. | 10. e) ex
B, at v. Ww. | possit) CB I. H. Vo-
asius: posset eg. | 12. factioni Barci-
nae) r: barchinae C barchina b
brachina B Barcinis Alsch. b Bar-
cinas factioni W parti Barcinas
fort. recte Ww ada. | 16. rebus) om.
B cf. Ww. | 17. obsoleta ex) eg.: ex
opsolaeta ex B ex ipsolaeta ex C
ex olaeta c ex obsoleta Alsch. b. |
19. in ea quoque) B r Bas. b: in eo
quoque B Alsch. in ea moenia (mo-
nia C Lips.) quoque C in ea quo-
que moenia r. | XXXXIII, 1. Aci-
lius) (Cf. Sigonius, Pighius, Jac. Gr.)
atilius B teste Kreyungio (v. Lor. lib.
XXXIII p. 126 sq. coll. p. 71 sq., ann.
ad Liv. lib. XLI-XLV p. 17 sq.) et
vel ac vel attilius vel actilius coll. |
2. quem) B et quem eg. | 3. uti ro-
gatae erant) B uti rogarent vel
uti rogae vel uti rogatum r. | 5. et
petierunt) B petierunt C peti-
eruntque r. | 7. peterent) B: peto-
rent ut eg. | 9. imperaret) B: his
imperaret r. | 12. remis regorantur
Be (Pal. 8.) | si) Be: si tum r. |
XXXXIII, 2. xviii anno praesentis
quadauimus Glareano Dindorf disp.

de or. I in Catil. p. XXXVII. | 3. dein] B: deinde vg. | finiretur B (teste Kreyss.) | (Lov. 8.) | 6. quem increpitas] B: quidem increpitas | (Pal. 3) quem increpatis vel quem increpas (Lov. 5 Ber.) etc. | 7. nec esse (est ne) vos otio] scripsi (nec esse otio proposuit, sed repudiavit Raschigius; otio primus indagavit Gibbonus, misc. works I, 70): necesse est ne vos otio C nec esse est ne vos odio B nec esse in vos odio b vg. necesse est, in vos odio Drak. (prob. Kreyssigius lib. XXXIII p. 125 Alsch. progr. I, p. 23 sqq.); al. Ruper- tius cum Heusingero et quos I. Kreyssigius l. l.; nec est cur vos otio Mad- vigius op. ac. alt. p. 106 sq. nec causa est cur vos otio Ww nec causa est

quin odio Ww adn. necesse est vos odio ci. Wt. | nec esse in vos odio vestri praecunte aliquatenus Glareano I. H. Vossius | 8. sed] sic I. H. Vos- sius | XXXV, 8. pondo cxxxiii

millia] C: cxxxiii (sic teste Kr.; cxxxiii teste Alsch.) B pondo cxxxiii | (Lov. 5) pondo centum millia viginti tria rell. | cccc C et sic quadringenos] 'quidam codd.' Glareanus: quadra- genos B rell. | 5. (hantquaquam spernendus auctor) Alsch. a. | 6. aurae B. | 7. nomina familiae lique- runt] B: cognomina familiarum fe- cerunt C cognomina familiae fecere | plerique | reliquerunt Kreyssigius l. l. p. 126 prob. olim W ann. l. l. p. 163 sq., t praef.

EPIMETRUM.

Post adnotationes typis expressas ad me perlatae sunt d. xxx m. Iul. I. N. Madvigii emendationes Li- vianae. quibus quod per ipsius hu- ius decadis recensendae atque emendandae laborem uti mihi non licuerit magnopere me dolere non est quod dicam, ne tamen omnino ii, quorum interest, his emendationi- bus in editione mea careant, hoc loco lectiones a Madvigio sive pro- positas sive commendatas brevis- sime excerpti. paginam Madvigia- nam iis tantum adscripsi, quae ex- tra librorum et capitum seriem tractantur, reliquae praemissa dis- putatione de fundamento huius de- cadis critico p. 199—210 secundum seriem illam compositae sunt p. 210—360. iis, quae vel a me recep- tae sunt vel praeter probabiles per- multas post brevissimum, quod in- stituere mihi licuit, examen primo fere obtutu necessario in textum recipiendae mihi videntur, asteris- cos, et binos quidem illis, singulos his apposui; earum quae ab auctore illustrissimo olim propositae et a

me sive receptae sive in adnota- tione commemoratae nunc iteran- tur solos capitum paragraphorum- que numeros indicavi. his omnibus alia quaedam addenda inserui.

XXI, 6, 1. post causa distinguen- dum (iam ab Ingerslevio l., sed a me praetermissum in adn.) | 8, 5. Non sufficebant itaque. iam | 10, 9. | 13, 1. | 18, 8. * itaque quoniam, quod, quamvis et ipse ci. quadam pro- posita, retinui, defenditur | 10. fecit] cum libris * iecit vel icit | 19, 9. (Sa- guntini) | 22, 5. assentitur Madvigius Iac. Gr. | 24, 3. (et) cum c. | 25, 9. praecipit cf. p. 143. | ** 27, 8. | 28, 5. (nantem) | 8. ut cum] tum | post 'adn.' add. 'ubi excidiisse quaedam censet' | 32, 7. vero ferri] fere efferri | 33, 4. transversis rupibus per iuxta | 34, 4. * coniunge nequaquam ut inter compositos agmine | 35, 12. affixi cum Drak. | succiderent | 36, 7. erat lubrica | 37, 5. apricosque etiam colles | rivosque et prope | 38, 5. | 7. per alios montanos | de- duxissent cum edd. vet. | 39, 1. sed ad arma vocare | 44, 7. Etiam in

Hesperias et, si inde censerem, in
Africam transcendes? Transcon-
des autem? Transcendisse dico, |
vindicamus | 9 (destinatum) | 45.
2 ad lectum | 8. * (et) cum Bas.
ss. p. 214. | 47, 5. potanda fuerunt
p. 220. | 49, 7 ut ap. Ing. (unde in-
tenderent et ante ego non restitui),
ma quod Lilybarum teneri (stre-
pere? apparatu belli et in aq. de-
ferrent, ubi vel deferrent, ut, ubi |
51, 4 iam) nam | 52, 2. (et) minutus
admonitus | 11. hostium [caedes,
pae] Romanos | 54, 6. * copias a
Jemato | 9. essent | 55, 5. di-
dacta. levis armaturat | 10. (in)
p. 125. | 56, 2. * acie, qua | 57, 2.
alterum ex Sicilia revocatum; |
10. * fuerat; munitum inde | 59, 4.
expectare (ut ap. me Fleckmannus) |
7 raro magis dubia aut | 62, 4. pul-
verari cum g. | 9. iuventuti.

XXII, 2, 6. neque prolapsi assur-
gere cum Crenario | 8. aqua cum
Pinchio | 9. * aut e Walchoi ci ad
ipso repudato | 3, 9. * minor lacuna
notanda | 4, 4. acceptas | 5, 12.
coniectus e (Eav.) coniecti sunt ci.
Alsch. coniecti add. vult., Crenarius
(Codex mss. IX, 298.) | 7, 4. ano-
tum cum Walcho | 8, 4. incidere,
quod ego linguas Danicas non satis
parus Ingerslevio tribueram | 6. nec
dictatorem populo [non consulto
senatus] creare in aq. dictatorem
servato | 9, 2. hand [maximae] mi-
nus | 6. actis] factis cum I. F. Gr.
| 10, 2. * Lipsii transpositionem se-
quitur M. [datum] tum | 5. ne fran-
da esto Codex I. L. | 6. * novi dic-
tatoris | 7. * subsistebat p. 218. |
14, 6. * per Allifanum Callifanum-
que vel per Callifanum Allifanum-
que | 14, 3. nos] nostram e (Loo. 4,
Codex I. L.) | 11. extr. add. mss.
II, 295. | * 14. | 15, 1. inter] in |
* illis | 16, 7. praeligantur p. 214.
* 3. virgulta vis ardere | 19, 3.
ne prope terram, | 10. prohi-
r | 20, 1. (in) | * 7. | 22, 13. |
ordinem | 23, 9. cum I. F. Gr.
| 24, 4. ( ) cum Crenario | 8.
ra] a castris | 9. aq. quia pars
ritus aberat (vel abierat) iam
ta ... Fabii, sedendo | 25, 3.

enimvero, olim propagatum, e Wario
instauratum | 6. custodia cf. p. 257.
| 28, 4. quem procurvurum p. 200. |
9 (animis et) cum g. | 12. [ex] in-
feriore | mollet in subsequentem |
13. ac directa (sic Madv. ap. Ingersl.
et Wren adn.) | 20, 1. ad] per | 5. *
cum I. F. Gr. | * 9. | 51, 10. ost)
esse | 22, 1. medium] quod reliquum
| 3. eoque inopie et redactus cum
Barmanno, de aq. v. adn. cr | 23,
2. nunc cunct post Martio fort. exci-
disse sceleris in campo Martio para-
gendu agnificationem | * 5. | 6. lon-
ginquas cum I. H. Vossio | * 24, 11;
ibid. in adn. post 'Ing.' add. : sic etiam
Hodamus apud Codatum mss. IX,
298. | 35, 7. non iam p. 231. | 36, 4.
fuisse cum Perizonio | 38, 2. cum Cre-
merio et Drak. p. 286. | 3. | 39, 4. aq.
maneat; cum illo. certaturus es
... tibi et (fort. tibi erit) ... te est (vel
test) oppugnaturus | 14. absumpti
(sic ex Madv. ci. ap. Ing.) ut Hf. | * 16.
| 21. [suadeo] sed ut | 40, 4. | 41,
7. (cf. p. 245.) | * 47, 4. | 5. conia
obliqua cum Lipsio | 6. institere cum
I. F. Gr. | 49, 12. haec eos agentes,
ut olim ap. Ing. (corr. unde adn. cr.)
| 15. (et) rata propo | 51, 5. inat-
stant] exeunt | 53, 8. nulla, quod ap.
Ing. exprimi iussit, cum I. H. Vossio
| 54, 11. compares scilicet cladem
| 57, 6. * terram cum Dubero p. 257.
| 59, 9. ne in acie quidem fuerunt
(cf. adn. cr.), ut tacite olim ap. Ing. |
60, 11. (sic dem ap. Ing.) si, ut avo-
rum ..., si, ut nobis p. 147 aq. |
15. * abalienato | 21. potest, aut fa-
visse erumpentibus (saviase procer-
to habeo; tacite ci. recepit Ing.) | 20.
manere [et] castra.

XXII, 2, 6. * (M.) Livio | 3, 3. in
curia | 6. deque eorum | 4, 4. actum]
* agi | 7, 1. condicionibus iis | 8, 6.
diti ac luxuriosi cum Kreyngio | 7.
perpelli ad potandum potuit | 9.
* veniam ... impetraturi | fuimus
(futuri). | 9, 3. ut. Vis | armatus? |
4. cruentes | 12, 10. respondebo |
15. defectione p. 257. | 14, 13. per-
(que) | 16, 16. fort. vine [ere disc]
entibus | 17, 4. * (inde) videt p.
245. | 7. legionesque venire Numi-
dae cili sentiascent, in aq. ne quid

.. moveretur ex alt. *I. F. Gr. ci.* || 18, 5. positis || 19, 14. reicit ci. op. *Ing. propontiam* || 20, 6. * [pro] praesenti || 22, 5. * [quibus] || 8. id iactum cum *Gr.* || 23, 3. forsan tempus p. 68. || 6. [non] cum *Sigonio* || 25, 3. || 6. * nec, unde duo || 8. * nisi quod ... esset || 26, 10. || 29, 7. [in] eo || 31, 12. consali subrogando || 32, 1. || 16. || 32, 12. * regi || 34, 12. || 35, 19. capti * et signa (in lac. captivorum hominum numero delitescens) e *Ww ci.*, in *ada. cr. addenda* || 36, 2. [et] servorum cum *Alsch.* || 37, 11. (amittit) || 40, 9. dein per || 41, 11. (vento) aestuque ut olim *W.* || 42, 5. * cum ploratum || 13. || 43, 13. v. p. 81. || 45, 10. en in minore re experiri || 46, 6. [et] cum *W* p. 268. || 9. optinendum || 47, 6. v. p. 270. *ada.* || 8. porta cum *Ing.* || 48, 3. Apuliam p. 257.

XXIII, 1, 18. potestate p. 257. || 2, 9. lateque moenibus disiectis raras || 3, 2 sq. praeterfuebat Aesarus; procul eis, quae habitabantur — sedecim milia aberat — in urbe nobili templum i. u. erat n. L. I. || 5. * greges sui cuiusque || 7. * cum *I. F. Gr.* || 15. iam] Nam || et] ei || 4, 5. vellent [et] || 5, 1. ulli] vel || 7, 4. instructi || 8, 18. * acie || 9, 10. (in) exemplum || 11. * eum, quod recipere certe volebam v. *ada. cr.* || ex ea cum (v. d. ad *mg. Cur.*) *Duk.* || 10, 9. nucem (?) in Sabinis publicamque viam, murum p. 69. || 10, 11. * vocc. quod — rarum servanda || 16, 3. impeditur p. 245. || 18, 11. hortatique censores sunt, ut p. 214. || 20, 1. agros || 14 sq. * movit, tum ... ab-sistens. || 21, 3. [et] spes vel spes-que] p. 69. || * militasque fungendas potioribus ducibus *ibid.* || 22, 2. fort. servitutis onus || 17. efferetur || 24, 6. (et) || 25, 8. nec exuere modice || 26, 6. * cui p. 285. || 10. animisque astare, ne tempus tererent, ferram ..., cornebat; || 27, 8. primo extrahenda re, set postremo || 28, 9. cum *Rodllo* || 29, 8. liberos se esse || ducibus ad Syracusanos o. sit || 32, 6. * toto cum *F. Alsch.* || 34, 12. * spes eo versa || 36, 3. (classis) cum *Kaestnero* || 37, 6. pa-

lam erat cum *Lipio* || 38, 1. convocatis suis (sic in *ada. cr. corr.* pro quae) cum *I. F. Gr.* || 39, 1. * ali aliis || oppositi || 9. * etiam qui || 42, 3. Nam non || ipsam] fossas || 6. * cum *Drak. et Cremerio* || 7. milites, — quippe pro ... victa, — tisdem a., q. priores, eodemque || 45, 2. desisset [et] || 8. * quoniam || * re-surgere viribus videatur, novam ... pollicentur, * *sq. cum I. F. Gr.* || id ad. ... esset || 4. libera — agere] v. p. 285. || 5. qui, quum illud potius ag. cogitandumque sit, ... ne qui socii populi d. et ut novi concilien-tur, documentum etiam dicant || 6. cui d. e., ..., desperata a sociis Ro-mana re, foederibus .... visuri sint. || 8. * secuturum || 9. * Cale-nisque legatis || 12. crudelitatem quoque rapinae || 14. habita pri-mum || 46, 5. * sonitusque cum *c.* || 47, 5. aut quod p. 280. || 15 sq. vico et templis ... *Matutae. Extra* || 48, 7. sua vasta] fort. fluxa || 49, 5. acie — Numidae extremi.

XXV, 1, 1. * in agro Salentino ... interim Salentinorum || 6. Quod diutius || 4, 6. ipsi cum *Dukero* p. 59. || * 7. || 6, 2. * in Italia || 9. saevi-tis cum *c.* || 8, 8. praebita praesidio || 10. reportans || 13. * tam seguis || 9, 10. * cet, refulsitque idem || 10, 6. tum] tandem || 11, 6. inde (et) || 10. oppugnandi || 11. quae e portu ... ad mare || 12, 4. cum rato] corobo-rata aut confirmata || 13, 10. * [et] sis || 14, 4. proxima forte hosti || 12. inde deletis || 15, 10. v. p. 293. *ada.* || 20. et ad subita belli, ut, si ... equitis || 16, 8. in locum, quo cum p. G. add. ait. Mago ibi pedites equitesque armatos — et capere eas latebras ingentem numerum — oc-culeret; || * 10. || 13. ferre] fore || 15. praecipitat p. 148 sq. || 25. haec si vera || 17, 1. contendant cum *A. Rubenio* || 19, 12. in itinere ex agris || 15. addubatur ut || horas sus-tenant, d. d. statit, se Romana acie || 20, 5. neque in tanto || 22, 8. tres (et) aut et tres || 24, 3. [; ea] magna || 26, 12. Romana [corri-puerat; nam] diu ... adsuverant magis. || 28, 6. inopiam quasque

(cum Alach.) ... occulto § 9. si simul liberatas ab i. t. (Syracusas esse et applicaro eo Romanis) apparuisset. § 30, 11. § 31, 7. Syracusas [potuerit, quantum, si servare] potuissent § 3. (ad) Nasum ad acc § 11. * (qua) § 32, 3. excita. Hostium tres cum Alach. § 34, 9 sq. intulere [et], cum Walchio § 35, 8 sq. * incurantes consistere coegerunt § 9 tuto] niti § 36, 10 sq. erat. Tradentes (aut Trahentes) audibus cum § 37, 11. (discurrant ad portas et) § 38, 1. cum I. Peritonio § 4. possim § 40, 1. * cum § 9 Ascensio p. 232. § 6. ferendo(que) § 8. ad [id] § magis Mutinis quam fiducia (magis quam fiducia, Mutinis igitur praeposito, p. 232.)

XXVI, 2, 2. § 10. * interfuisse inter Ti. Sempronium [et Cn. Fulvium? Ti. Sempronium,] quum ei § 4. * (non) in loca § 4, 3. pedito ex ci. I. P. Gr. § 6, 1. * inferro ... coepit § 9, 6. [propagatum dis] curru § 11, 6. et] duse § 12, 16. iam] eam cum Dukero § 18. (et) additum cum eodem p. 213 sq. § 15, 9. § 17, 5. * emissus § 6. * * ut coram leges § 18, 3. nec tam quum cum c. Gr. p. 313. § 4. (populus) ... haberentur § 10. egissent; nonne f. § 22, 7. * vid. ei, redire § * * meminisse § 8. quoi ... cesserint prope § 25, 8. Ad frangendas ig. [vires] aut potius Frangendas ig. [vires] ratus § 10. quos ... impar cum Bas. a. § 13. adderentque § 27, 6. qui - incendium] add. esset § 12. eos; (quia) si § 16. * secutisque ut W, tum formam praebuit ... (ac) ... adducens § 29, 3. quosque § 7. possit cum I. H. Vossio p. 302. § 10. post [adversissimas hand] adversae § 30, 10. * ne in n. q. solo reliquis d. fortunae alere § 31, 2. non [tam] ... * quam quid isti § 3. de-sciverant a p. Ro., ai legatos praesentibus fere F. et Alach. § 4. * * eror[um] [rom] ut Bött. § 33, 3. iamiam] iam § 7. arbitror] v. p. 314. § 36, 3. quod ... velis, id. ... tuos ipse § 4. equo [si] § 11. et argentum et] prima [aut] § 36, 7. cunctatus est; m. ... appellat; § 8. fort. appellat § 16. atque ille cum nonnullis add.

Lisi vol. II.

§ 40, 17. * (et) quum in § 41, 17. quia] cu] is § 18 - c. 44. aut. cf. p. 203. § 47, 7. libras cum add. veti. § 51, 2. quinquero e captivis atque M.

XXVII, 2, 6 sq. stetit. Vi. ... accopero, § 8. iam cum Dukero § 11-3, 7. cf. p. 203. § 5, 4. Siculum non esse; qui fugati ... afuerint, omnes § 6. * [datam] habiti § 9. et ad Sic. § indest aut cum add. inde erat § 7, 11. cf. p. 51 sq. § 8, 8. ei flaminio p. 303. § 11, 11. ai ius cum Rhemano § 12, 2. detinerent cum c. § 2 sq. * oppugnaret - ea ... foro -, Regium § 3. (re) morandi § 13, 11. * esset, cohortes quaequo a. § 18, 6. faciliore ascensu § 20, 3. * exsequendi § 4. provincia et § 30, 5. ferociori ... gente cum Gr. § 33, 9. * quo o rep. § 40, 10. Larinatis] Tarentini § 45, 3. eo ipsi ai q. § 11. nec ab signis discedere nec subsistere nisi cibum cap. § 10. dum - ostenderet, signa ferri iubet per ... flexusque; quum ... processisset, [subsistit], ubi § 11. a mari abcedebat § 49, 2. regentis spreviscent ut W. § 50, 1. * pugnam, [regressus] § 5. supplicis ut vid. § 8. * * deinde ab (et sic certe ex Beck. sil. in coll. mea in P: equidem h. l. errorem typothetas Weidmanniani debam corrigere) § 51, 10. fort. emendo, vendendo, dando mutuum, creditum solvendo.

XXVIII, 2, 2. * * tegebant § iubet [et] speo. § 6, 9. cf. p. 331. adn. § 7, 4 sq. * fuerat, quum ... recepiasset. Attalus § 9, 13. (duos duces) § 12, 6. cf. p. 144 sq. § 12, 13. egressus a Gadibus * rebellandi spo, adiu-vante § 13, 8. subirent] instarent § 14, 4. * tenebant - erant autem utrisque Hispani -; pro cornibus ante § 5. credi cum c. § 20. [ac] volitot § 16, 5. sed] et § 18, 10. [in] regiam, in fidem § 19, 10. [in] conscientia § 13. (in) muros § 20, 1. contra, qua cum Alach. § 24, 10. (in) ordine cum Rhemano aut potius in orbem § 26, 7. aut metu [modo] omni cum add., aut metu modo § 27, 13. * [is] denique p. 339. § 33, 16. cf. p. 100. § 34, 9. * * nisi quod eo liberos illa, arma § 40, 6. (modo) cum c. § 41, 8. * intendens, ... potis? § 42, 3. per

tuta omnia ad § 43, 1. * inveterata § [quum] magnam § 4. * [quo me] quoque § 44, 9. cf. p. 81. § 45, 10. praeter quibus consules praetoresque exercitibus.

XXVIII, 4, 8. questus [est], quod (tam) non iam § 5, 8. Gallos, dimissis... eorum, § 18, 14. trucidatos cruciando] cruciatos cum Sigonio § 17. [In] aliquantum § 18. possit] cf. p. 342. § 22, 10. delectum § 24, 4. * in exercitu insideret § 25, 3. * ita in immensum § 26, 5. [in] ingentia incr. § 6. vulgaverat § 27, 2. omnibusque) aut omnibusque cum Hældio post Latino aut omnibus post secuntur, inserto § 36, 7. consuli (et) aut et consuli d. v. et Poeno cum Alsch. § animos fecisset § 37, 2. (et) ad Veneris * * circa § 4. erat [credebant]. § 12. edidit.

XXX, 2, 1. * * ne qua § 3, 4. * * satias § 4, 5. * sententia * * (accidit fort., eam promeret) § 6, 5. velut sparso [semine] § 6. obstruebant § 8, 6. Numidis... Carthaginiensibus aut Carthaginiensium [copia]... in] mediam aciem (in) adversus signa § 9, 2. * subigit p. 209 sq. § * conspectui circumfusum § 10, 5. diligatas cum Kaestnero, sqq. ut Wt. 7. certamini § 15. (et) § 19. quicquam] tandem § 12, 3. Circa... eoque

se... intulit vis post §. 5. collocatur § 8. datus est cum vg. § 13, 10. exitum [eum] § 16, 2. reposuerant cum vg. § 18, 7. et ut in permixtis, ubi cuspidē uti cominus [et] gl. § 12. primum cum Dukero § omnibus equitibus § 21, 9. * * (fuit) p. 201. § 23, 4. quam (eum) qui ut Alsch. § 24, 2. censuerunt cum vg. p. 209. § 29, 4. scilicet repudiato, fort. audit; [ceterum] maxime p. 355. § 30, 8. adpetivimus § bellum ant nobis § 9. optare [debe]tis § 10. * attinet... erudiverunt cum vg. § 11. decepit cum vg. § 17. v. p. 354 med. § 23. * * si — nostris cf. p. 358, adn. 2. § * efferentem se fortunam cum vg. § 26. * imperio § 31, 1. fort. (habere) adventus tui spe cf. p. 355 sq. adn. 1. § 8. conserta cum vg. § 32, 2. * adversa cum I. Perizonio et Dukero p. 207. cf. p. 629. § 5. quum non oculis cum W coni. § 34, 8. accipere... eiecere cum vg. p. 354. § 35, 4. (et ante aciem) § 5. omnem vitiosum est § 36, 8. Saturnalibus] iter continuantibus (vel maturantibus) § 10. esset [et] cum vg. § 40, 4. * * patefacta gratulationi, ut olim W. § 13. * iure imperi vel iure et imperio § 41, 1. praetori] cf. p. 359. n. 1. § 42, 7. neque ipsi] cf. ibid. § 44, 7.

[PERIOCHA LIBRI XXI.]

[In Italiam belli Punici secundi actum narrat et Hannibalis ducis Poenorum contra foedus per Hiberum flumen transitus. a quo Saguntum sociorum populi Romani civitas obsessa octavo mense capta est. de quibus iniuriis missi legati ad Carthaginienses qui quererentur. cum satisfacere nollent, bellum eis indictum est. Hannibal superato Pyrenaeo saltu per Gallias fuis Volcis, qui obsistere conati erant ei, et ad Alpes venit et laborioso per eas transitu, cum montanos quoque Gallos obvios aliquot proeliis repulisset, descendit in Italiam et ad Ticinum flumen Romanos equestri proelio fudit. in quo vulneratum P. Cornelium Scipionem protexit filius, qui Africani postea nomen accepit. iterumque exercitu Romano ad flumen Trebiam fuso Hannibal Apenninum quoque permagna vexatione militum propter vim tempestatum transiit. Cn. Cornelius Scipio in Hispania contra Poenos prospere pugnavit duce hostium Magone capto.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXI.

I. In parte operis mei licet mihi praefari, quod in 1 principio summae totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maxime omnium memorabile, quae umquam gesta sint, me scripturum, quod Hannibale duce Carthaginienses cum populo Romano gessere. nam neque 2 validiores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma neque his ipsis tantum umquam virium aut robris fuit; et haud ignotas belli artes inter sese, sed exertas primo Punico conserebant bello, et adeo varia forma belli ancepsque Mars fuit, ut propius periculum fuissent qui vicerunt; odiis etiam prope maioribus certantibus viribus, Romanis indignantibus, quod victoribus

victi ultro inferrent arma, Poenis, quod superbe ava-
4 reque crederent imperitatum victis esse; fama est etiam,
Hannibalem annorum ferme novem pueriliter blandientem
patri Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, cum perfecto
Africo bello exercitum eo traiecturus sacrificaret, altari-
bus admotum tactis sacris iure iurando adactum, se cum
5 primum posset hostem fore populo Romano. angebant
ingentis spiritus virum Sicilia Sardiniaque amissae: nam
et Siciliam nimis celeri desperatione rerum concessam et
Sardiniam inter motum Africae fraude Romanorum sti-
pendio etiam insuper inposito interceptam.

1 II. His anxius curis ita se Africo bello, quod fuit
sub recentem Romanam pacem, per quinque annos, ita
deinde novem annis in Hispania angendo Punico imperio
2 gessit, ut appareret, maius eum quam quod gereret agi-
tare in animo bellum et, si diutius vixisset, Hamilcare
duce Poenos arma Italiae inlaturos fuisse, cui Hannibalis
ductu intulerunt.

3 Mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis
distulerunt bellum. medius Hasdrubal inter patrem ac
filium octo ferme annos imperium obtinuit, flore aetatis,
4 uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus, gener inde ob
altam indolem (profecto animi) adscitus et, quia gener
erat, factionis Barcinae opibus, quae apud milites plebem-
que plus quam modicae erant, haud sane voluntate prin-
5 cipum in imperio positus. is plura consilio quam vi gerens
hospitiis magis regulorum conciliandisque per amicitiam
principum novis gentibus quam bello aut armis rem Car-
6 thaginiensem auxit. ceterum nihilo ei pax tutior fuit: bar-
barus eum quidam palam ob iram interfecit ab eo domini
obtruncati, comprehensusque ab circumstantibus haud alio
quam si evasisset vultu, tormentis quoque cum laceraretur,
eo fuit habitu oris, ut superante laetitia dolores ridentis
etiam speciem praeberit.

7 Cum hoc Hasdrubale, quia mirae artis in sollicitandis
gentibus imperioque suo iungendis fuerat, foedus reno-
vaverat populus Romanus, ut finis utriusque imperii esset
annis Hibernis Saguntiniisque mediis inter imperia duo-
rum populorum libertas servaretur.

III. In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit quin 1
 praerogativam militarem, qua extemplo iuvenis Hannibal
 in praetorium delatus imperatorque ingenti omnium cla-
 more atque adsensu appellatus erat, favor plebis seque-
 retur. hunc vixdum puberem Hasdrubal litteris ad se 2
 accersierat, actaque res etiam in senatu fuerat. Barcinia
 nitentibus, ut adauesceret militiae Hannibal atque in pa-
 ternas succederet opes, Hanno alterius factionis princeps 3
 'et aequum postulare videtur' inquit 'Hasdrubal et ego
 tamen non censeo quod petit tribuendum.' cum admira- 4
 tione tam ancipitis sententiae in se omnis convertisset,
 'florem aetatis' inquit 'Hasdrubal, quem ipse patri Han-
 nibalis fruendum praebeat, iusto iure eum a filio repeti
 censet, nos tamen minime decet iuventutem nostram pro
 militari rudimento adsuafacere libidini praetorum. an hoc 5
 timemus, ne Hamilcaris filius nimis sero imperia inmodica
 et regni paterni speciem videat et cuius regis genero he-
 reditarii sint relictis exercitus nostri, eius filio parum ma-
 ture serviamus? ego istum invenem domi tenendum, sub 6
 legibus, sub magistratibus docendum vivere aequo iure
 cum ceteris censeo, ne quandoque parvus hic ignis incen-
 dium ingens exsuscitet.'

III. Pauci ac ferme optimus quisque Hannoni ad- 1
 sentiebantur, sed, ut plerumque fit, maior pars meliorem
 vicit. missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu
 omnem exercitum in se convertit: Hamilcarem iuvenem 2
 redditum sibi veteres milites credere, eundem vigorem in
 vultu vimque in oculis, habitum oris lineamentaue intueri.
 dein brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad
 favorem conciliandum esset. numquam ingenium idem ad 3
 res diversissimas, parendum atque imperandum, habilis
 fuit. itaque haut facile discerneres, utrum imperatori an
 exercitui carior esset: neque Hasdrubal alium quemquam 4
 praeficere malle, ubi quid fortiter ac strenue agendum
 (et, neque milites alio duce plus confidere aut audere.
) rimum audaciae ad pericula capessenda, plurimum con-
) inter ipsa pericula erat. nullo labore aut corpus fati- 5
) i aut animus vinci poterat. caloris ac frigoris patientia 6
) , cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate

modus finitus, vigiliarum somnique nec die nec nocte dis-
 7 criminata tempora: id quod gerendis rebus superesset,
 quieti datum, ea neque molli strato neque silentio accer-
 sita; multi saepe militari sagulo opertum humi iacentem
 8 inter custodias stationesque militum conspexerunt. vesti-
 tus nihil inter aequales excellens, arma atque equi conspi-
 ciebantur. equitum peditumque idem longe primus erat,
 princeps in proelium ibat, ultimus conserto proelio exce-
 debat.

9 Has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant: in-
 humana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri,
 nihil sancti, nullus deum metus, nullum ius iurandum,
 10 nulla religio. cum hac indole virtutum atque vitiorum
 triennio sub Hasdrubale imperatore meruit nulla re, quae
 agenda videndaque magno futuro duci esset, praetermissa.

1 V. Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia
 ei provincia decreta bellumque Romanum mandatum esset,
 2 nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamil-
 carem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis op-
 3 primeret, Saguntinis inferre bellum statuit. quibus op-
 pugnandis quia haut dubie Romana arma movebantur, in
 Olcadum prius fines — ultra Hiberum ea gens in parte
 magis quam in ditione Carthaginiensium erat — induxit
 exercitum, ut non petisse Saguntinos, sed rerum serie
 finitimis domitis gentibus iungendoque tractus ad id bel-
 4 lum videri posset. Cartalam urbem opulentam, caput gentis
 eius, expugnat diripitque; quo metu percussae minores ci-
 vitates stipendio inposito imperium acceperunt. victor exer-
 citus opulentusque praeda Carthaginem novam in hiberna
 5 est deductus. ibi large partiendo praedam stipendioque
 praeterito cum fide exsolvendo cunctis civium sociorum-
 que animis in se firmatis vere primo in Vaccaeos promo-
 6 tum bellum. Hermandica et Arbocala eorum urbes vi
 captae. Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum
 7 diu defensa. ab Hermandica profugi exulibus Olcadum,
 priore aestate domitae gentis, cum se iunxissent, concitant
 8 Carpetanos, adortique Hannibalem regressum ex Vac-
 caciis haut procul Tago flumine agmen grave praeda tur-
 bavere.

Hannibal proelio abstinuit, castrisque super ripam po- 9
 sitis, cum prima quies silentiumque ab hostibus fuit, am-
 nem vado traiecit valloque ita producto, ut locum ad
 transgrediendum hostes haberent, invadere eos transeun-
 tes statuit. equitibus praecepit, ut, cum ingressos aquam 10
 viderent, adorirentur peditum agmen, in ripa elephantos
 — quadraginta autem erant — disponit. Carpetanorum 11
 cum adpendicibus Olcadum Vaccaeorumque centum milia
 fuere, invicta acies, si aequo dimicaretur campo. itaque 12
 et ingenio feroces et multitudine freti et, quod metu ces-
 sisse credebant hostem, id morari victoriam rati quod in-
 teresset amnis, clamore sublato passim sine ullius imperio
 qua cuique proximum est in amnem ruunt. et ex parte 13
 altera ripae vis ingens equitum in flumen inmissa, medio-
 que alveo hautquaquam pari certamine concursum, quippe 14
 ubi pedes instabilis ac vix vado fidens vel ab inermi equite
 equo temere acto perverti posset, eques corpore armisque
 liber, equo vel per medios gurgites stabili, comminus emi-
 nusque rem gereret. pars magna flumine absumpta, qui- 15
 dam verticoso amni delati in hostis ab elephantis obtriti
 sunt; postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, 16
 ex varia trepidatione cum in unum colligerentur, prius-
 quam a tanto pavore reciperent animos, Hannibal agmine
 quadrato amnem ingressus fugam ex ripa fecit vastatis-
 que agris intra paucos dies Carpetanos quoque in deditio-
 nem accepit. et iam omnia trans Hiberum praeter Sagun- 17
 tinos Carthaginiensium erant.

VI. Cum Saguntinis bellum nondum erat, ceterum 1
 iam belli causa certamina cum finitimis serebantur, ma-
 xume Turdetanis. quibus cum adesset idem, qui litis erat 2
 sator, nec certamen iuris, sed vim quaeri appareret, legati
 a Saguntinis Romam missi auxilium ad bellum iam haut
 dubie imminens orantes.

Consules tunc Romae erant P. Cornelius Scipio et Ti. 3
 npronius Longus. qui cum legatis in senatum intro-
 itis de re publica retulissent placuissetque mitti legatos
 Hispaniam ad res sociorum inspiciendas, quibus si vi- 4
 etur digna causa, et Hannibali denuntiarent, ut ab Sa-
 guntinis sociis populi Romani abstineret, et Carthaginem

in Africam traicerent ac sociorum populi Romani queri-
5 monias deferrent, — hac legatione decreta necdum missa,
omnium spe celerius Saguntum oppugnari adlatum est.
6 tunc relata de integro res ad senatum, et alii provincias
consulibus Hispaniam atque Africam decernentes terra
marique rem gerendam censebant, alii totum in Hispaniam
7 Hannibalemque intenderant bellum, erant qui non temere
movendam rem tantam expectandosque ex Hispania le-
8 gatos censerent. haec sententia, quae tutissima videbatur,
vicit, legatique eo maturius missi P. Valerius Flaccus et
Q. Baebius Tamphilus Saguntum ad Hannibalem atque
inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad ducem
ipsum in poenam foederis rupti deposcendum.

1 VII. Dum ea Romani parant consultantque, iam Sa-
2 guntum summa vi oppugnabatur. civitas ea longe opu-
lentissima ultra Hiberum fuit, sita passus mille ferme a
mari. oriundi a Zacyntho insula dicuntur, mixtique etiam
3 ab Ardea Rutulorum quidam generis; ceterum in tantas
brevis creverant opes seu maritimis seu terrestribus fructi-
bus seu multitudinis incremento seu disciplinae sanctitate,
qua fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt.

4 Hannibal infesto exercitu ingressus finis pervastatis
5 passim agris urbem tripertito adgreditur. angulus muri
erat in planiorem patentioreque quam cetera circa val-
lem vergens. adversus eum vineas agere instituit, per
6 quas aries moenibus admoveri posset. sed ut locus procul
muro satis aequus agendis vineis fuit, ita hautquaquam
prosperare, postquam ad effectum operis ventum est, coeptis
7 succedebat. et turris ingens imminebat et murus, ut in
suspecto loco, supra ceterae modum altitudinis emunitus
erat et iuventus delecta, ubi plurimum periculi ac timoris
8 ostendebatur, ibi vi maiore obsistebant. ac primo missi-
libus submovere hostem nec quicquam satis tutum mu-
nientibus pati, deinde iam non pro moenibus modo atque
turri tela micare, sed ad erumpendum etiam in stationes
9 operaque hostium animus erat, quibus tumultuariis certa-
minibus haud ferme plures Saguntini cadebant quam Poeni.
10 ut vero Hannibal ipse, dum murum incautius subit, ad-
versum femur tragula graviter ictus cecidit, tanta circa

fuga ac trepidatio fuit, ut non multum abesset, quin opera ac vineae desererentur.

VIII. Obsidio deinde per paucos dies magis quam 1 oppugnatio fuit, dum vulnus ducis curaretur. per quod tempus ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum ac munitionum nihil cessatum. itaque acrius de integro 2 coortum est bellum pluribusque partibus, vix accipientibus quibusdam opera locis, vineae coeptae agi admoverique aries. abundabat multitudo hominum Poenus — ad cen- 3 tum quinquaginta milia habuisse in armis satis creditur —, oppidanum ad omnia tuenda atque obeunda multifariam disti- 4 meri [coepti] coeptis non sufficebant. itaque, iam ferieban- 5 tur arietibus muri quassataeque multae partes erant. una continentibus ruinis nudaverat urbem: tris deinceps turris quantumque inter eas muri erat cum fragore ingenti pro- 6 ciderunt. captum oppidum ea ruina crediderant Poeni, qua velut si pariter utrosque muros texisset, ita utrimque in 7 pugnam procursum est. nihil tumultuariæ pugnae simile erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem 8 partis alterius conciri solent, sed iustae acies velut patenti campo inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo constituerant. hinc spes, hinc desperatio animos 9 irritat, Poeno cepisse iam se urbem, si paulum adnitatur, credente, Saguntinis pro nudata moenibus patria corpora opponentibus nec ullo pedem referente, ne in relictum a se locum hostem inmitteret. itaque quo acrius et confer- 10 tim magis utrimque pugnabant, eo plures vulnerabantur nullo inter arma corporaque vano intercidente telo. phalarica erat Saguntinis, missile telum hastili abiegno et ce- 11 tera tereti praeterquam ad extremum, unde ferrum extabat. id, sicut in pilo, quadratum stупpa circumligabant lineabantque pice. ferrum autem tres longum habebat pedes, 12 ut cum armis transfigere corpus posset. sed id maxime, etiam si haesisset in scuto nec penetrasset in corpus, pacem faciebat, quod, cum medium accensum mitteretur 13 ceptumque ipso motu multo maiorem ignem ferret, ut omitti cogebat nudumque militem ad insequentes se praebebat.

VIII. Cum diu anceps fuisset certamen, et Sagun- 1

tinis, quia praeter spem resisterent, crevissent animi, Poennus, quia non vicisset, pro victo esset, clamorem repente oppidani tollunt hostemque in ruinas muri expellunt, inde impeditum trepidantemque exturbant, postremo fusum fugatumque in castra redigunt.

Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est. quibus obviam ad mare missi ab Hannibale qui dicerent, nec tuto eos adituros inter tot tam effrenatarum gentium arma nec Hannibali in tanto discrimine rerum operae esse legationes audire. apparebat non admissos Carthaginem protinus ituros. litteras igitur nuntiosque ad principes factionis Barcinae praemittit, ut praepararent suorum animos, ne quid pars altera gratificari populo Romano posset.

X. Itaque praeterquam quod admissi auditique sunt, ea quoque vana atque inrita legatio fuit. Hanno unus adversus senatum causam foederis magno silentio propter auctoritatem suam, non cum adsensu audientium egit: per deos foederum arbitros ac testis monuisse, praedixisse se, ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent, non manes, non stirpem eius conquiescere viri, nec umquam, donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit, quietura Romana foedera. 'iuvenem flagrantem cupidine regni viamque unam ad id cernentem, si ex bellis bella serendo succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni praebentes ad exercitus misistis. aluistis ergo hoc incendium, quo nunc ardetis. Saguntum vestri circumsedent exercitus, unde arcentur foedere, mox Carthaginem circumsedebunt Romanae legiones ducibus isdem diis, per quos priore bello rupta foedera sunt ulti. utrum hostem an vos an fortunam utriusque populi ignoratis? legatos ab sociis et pro sociis venientes bonus imperator vester in castra non admisit, ius gentium sustulit; hi tamen unde ne hostium quidem legati arcentur pulsi ad nos venerunt, res ex foedere repetuntur; publica fraus absit — auctorem culpae et reum criminis deposcunt. quo lenius agunt, segnius incipiunt, eo, cum coeperint, vereor ne perseverantius saeviant. Aegatis insulas Erycemque ante oculos proponite, quae terra marique per quattuor et viginti annos passi sitis. nec puer hic dux erat, sed pater ipse

Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt. sed Tarento, id est Italia, non abstinueramus ex foedere, sicut nunc Sagunto non abstinemus. vicerunt ergo dii hominesque, et id de quo verbis ambigebatur, uter populus foedus rupisset, eventus belli velut aequus iudex, unde ius stabat, ei victoriam dedit. Carthagini nunc Hannibal vineas turresque admovet, Carthaginis moenia quatit ariete: Sagunti ruinae — falsus utinam vates sim — nostris capitibus incident, susceptumque cum Saguntinis bellum habendum cum Romanis est. dedemus ergo Hannibalem? dicet aliquis. scio meam levem esse in eo auctoritatem propter paternas inimicitias. sed et Hamilcarem eo perisse laetatus sum, quod, si ille viveret, bellum iam haberemus cum Romanis, et hunc iuvenem tamquam furiam facemque huius belli odi ac detestor. neo dedendum solum ad piaculum rupti foederis, sed, si nemo deprecatur, devehendum in ultimas maris terrarumque oras, ablegandum eo, unde nec ad nos nomen famaue eius accedere neque ille sollicitare quietae civitatis statum possit. ego ita censeo, legatos extemplo Romam mittendos qui senatui satisfaciant, alios qui Hannibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto abducat, ipsumque Hannibalem ex foedere Romanis dedant; tertiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno.

XI. Cum Hanno perorasset, nemini omnium certare oratione cum eo necesse fuit: adeo prope omnis senatus Hannibalis erat, infestiusque locutum arguebant Hannonem quam Flaccum Valerium legatum Romanum. responsum inde legatis Romanis est, bellum ortum ab Saguntinis, non ab Hannibale esse, populum Romanum iniuste facere, si Saguntinos vetustissimae Carthaginensium societati praeponat.

Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Hannibal, quia fessum militem proeliis operibusque habebat, paucorum his dierum quietem dedit stationibus ad custodiam vinearum aliorumque operum dispositis. inimicos animos eorum nunc ira in hostis stimulando, nunc e praemiorum accendit. ut vero pro contione praedam otiae urbis edixit militum fore, adeo accensi omnes sunt, si extemplo signum datum esset, nulla vi resisti vide-

5 retur posse. Saguntini ut a proeliis quietem habuerant
nec lacescentes nec lacesciti per aliquot dies, ita non nocte,
non die umquam cessaverant ab opere, ut novum murum
ab ea parte, qua patefactum oppidum ruinis erat, refice-
6 rent. inde oppugnatio eos aliquanto atrocior quam ante
adorta est, nec qua primum aut potissimum parte ferrent
opem, cum omnia variis clamoribus streperent, satis scire
7 poterant. ipse Hannibal, qua turris mobilis omnia muni-
menta urbis superans altitudine agebatur, hortator aderat.
quae cum admota catapultis ballistisque per omnia tabu-
8 lata dispositis muros defensoribus nudasset, tum Hannibal
occasionem ratus quingentos ferme Afros cum dolabris ad
subruendum ab imo murum mittit. nec erat difficile opus,
quod caementa non calce durata erant, sed interlita luto
9 structurae antiquae genere. itaque latius quam qua caede-
retur ruebat, perque patentia ruinis agmina armatorum in
10 urbem vadebant. locum quoque editum capiunt conlatis-
que eo catapultis ballistisque, ut castellum in ipsa urbe
velut arcem imminens haberent, muro circumdant. et
Saguntini murum interiorem ab nondum capta parte urbis
11 ducunt. utrimque summa vi et muniunt et pugnant, sed
interiora tuendo minorem in dies urbem Saguntini faciunt.
12 simul crescit inopia omnium longa obsidione et minuitur ex-
pectatio externae opis, cum tam procul Romani, unica spes,
13 circa omnia hostium essent. paulisper tamen adfectos ani-
mos recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos
Carpetanosque, qui duo populi dilectus acerbitate conster-
nati retentis conquisitoribus metum defectionis cum prae-
buissem, oppressi celeritate Hannibalis omiserunt mota
arma.

1 XII. Nec Sagunti oppugnatio segnior erat Maharbale
Himilconis filio — eum praefecerat Hannibal — ita impigre
rem agente, ut ducem abesse nec cives nec hostes senti-
2 rent. is et proelia aliquot secunda fecit et tribus arietibus
aliquantum muri discussit strataque omnia recentibus rui-
3 nis advenienti Hannibali ostendit. itaque ad ipsam arcem
extemplo ductus exercitus atroxque proelium cum multo-
rum utrimque caede initum et pars arcis capta est.

4 Temptata deinde per duos est exigua pacis spes, Alco-

nem Saguntinum et Alorcum Hispanum. Alco insciis Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, cum ad Hannibalem noctu transisset, postquam nihil lacrimae movebant condicionesque tristes ut ab irato victore ferebantur, transfuga ex oratore factus apud hostem mansit, moriturum adfirmans qui sub condicionibus iis de pace ageret. post-
labatur autem, redderent res Turdetanis traditoque omni auro atque argento egressi urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent, ubi Poenus iussisset. has pacis leges ab-
nuente Alcone accepturos Saguntinos, Alorcus, vinci animos ubi alia vincantur adfirmans, se pacis eius interpretem fore pollicetur. erat autem tum miles Hannibalis, ceterum publice Saguntinis amicus atque hospes. tradito palam
telo custodibus hostium transgressus munimenta ad praetorem Saguntinum — et ipse ita iubebat — est deductus. quo cum extemplo concursus omnis generis hominum esset
factus, submota cetera multitudine senatus Alorco datus est, cuius talis oratio fuit:

XIII. 'Si civis vester Alco, sicut ad pacem petendam
ad Hannibalem venit, ita pacis condiciones ab Hannibale ad vos retulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter, quo nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos venissem. cum
ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem — sua, si metum simulavit, vestra, si periculum est apud vos vera referentibus — ego, ne ignoraretis esse aliquas et salutis et pacis vobis condiciones, pro vetusto hospitio, quod mihi vobiscum est, ad vos veni. vestra autem causa me nec
ullius alterius loqui quae loquor apud vos vel ea fides sit, quod neque dum vestris viribus restitistis neque dum auxilia ab Romanis sperastis pacis umquam apud vos mentionem feci. postquam nec ab Romanis vobis ulla est
spes nec vestra vos iam aut arma aut moenia satis defendunt, pacem adfero ad vos magis necessariam quam aequam. cuius ita aliqua spes est, si eam, quem ad mo-
m ut victor fert Hannibal, sic vos ut victi audietis et n id quod amittitur in damno, cum omnia victoris sint, id quidquid relinquitur pro munere habituri estis. urbem
bis, quam ex magna parte dirutam captam fere totam bet, adimit, agros relinquit, locum adsignaturus, in quo

novum oppidum aedificetis. aurum et argentum omne
 7 publicum privatumque ad se iubet deferri, corpora vestra,
 coniugum ac liberorum vestrorum servat inviolata, si in-
 ermes cum binis vestimentis velitis ab Sagunto exire.
 8 haec victor hostis imperat, haec, quamquam sunt gravia
 atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. equidem haud
 despero, cum omnium potestas ei facta sit, aliquid ex his
 rebus remissurum, sed vel haec patienda censeo potius
 quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora
 vestra coniuges ac liberos belli iure sinatis.'

1 XIII. Ad haec audienda cum circumfusa paulatim
 multitudine permixtum senatui esset populi concilium,
 repente primores secessione facta, priusquam responsum
 daretur, argentum aurumque omne ex publico privatoque
 in forum conlatum in ignem ad id raptim factum coni-
 2 cientes eodem plerique semet ipsi praecipitaverunt. cum
 ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius
 insuper tumultus ex arce auditur. turris diu quassata
 prociderat, perque ruinam eius cohors Poenorum impetu
 facto cum signum imperatori dedisset nudatam stationibus
 3 custodiisque solitis hostium esse urbem, non cunctandum
 in tali occasione ratus Hannibal totis viribus adgressus
 urbem momento cepit, signo dato, ut omnes puberes inter-
 ficerentur. quod imperium crudele, ceterum prope neces-
 4 sarium cognitum ipso eventu est: cui enim parci potuit ex
 iis, qui aut inclusi cum coniugibus ac liberis domos super
 se ipsos concremaverunt aut armati nullum ante finem
 pugnae quam morientes fecerunt?

1 XV. Captum oppidum est cum ingenti praeda. quam-
 quam pleraque ab dominis de industria corrupta erant et
 in caedibus vix ullum discrimen aetatis ira fecerat et
 2 captivi militum praeda fuerant, tamen et ex pretio rerum
 venditarum aliquantum pecuniae redactum esse constat et
 multam pretiosam suppellectilem vestemque missam Car-
 thaginem.

8 Octavo mense quam coeptum oppugnari captum Sa-
 guntum quidam scripsere, inde Carthaginem novam in
 hiberna Hannibalem concessisse, quinto deinde mense
 quam ab Carthagine profectus sit in Italiam pervenisse.

quae si ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius, Ti. 4
Sempronius consules fuerint, ad quos et principio op-
pugnationis legati Saguntini missi sint et qui in suo
magistratu cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem,
ambo aliquanto post ad Trebiam pugnaverint. aut 5
omnia breviora aliquanto fuere aut Saguntum principio
anni, quo P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerunt,
non coeptum oppugnari est, sed captum. nam excessisse 6
pugna ad Trebiam in annum Cn. Servili et C. Flamini
non potest, quia C. Flaminius Arimini consulatum iniit,
creatus a Ti. Sempronio consule, qui post pugnam ad
Trebiam ad creandos consules Romam cum venisset,
comitiis perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

XVI. Sub idem fere tempus et legati, qui redierant 1
ab Carthagine, Romam retulerunt omnia hostilia esse, et
Sagunti excidium nuntiatum est, tantusque simul maeror 2
patres misericordiaque sociorum peremptorum indigne et
pudor non latius auxilii et ira in Carthaginenses metusque
de summa rerum cepit, velut si iam ad portas hostis
esset, ut tot uno tempore motibus animi turbati trepida-
rent magis quam consulerent: nam neque hostem acro- 3
rem bellicosiorumque secum congressum nec rem Roma-
nam tam desidem umquam fuisse atque inbellem. Sardos 4
Corsosque et Histros atque Illyrios lacesisse magis quam
exercuisse Romana arma et cum Gallis tumultuatum verius
quam belligeratum. Poenum, hostem veteranum, trium et 5
viginti annorum militia durissima inter Hispanas gentes
semper victorem, duci acerrimo adsuetum, recentem ab
excidio opulentissimae urbis Hiberum transire, trahere 6
secum tot excitos Hispanorum populos, concitum avidas
semper armorum Gallicas gentes: cum orbe terrarum bel-
lum gerendum in Italia ac pro moenibus Romanis esse.

XVII. Nominatae iam antea consulibus provinciae 1
erant, tum sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio
frica cum Sicilia evenit. sex in eum annum decretae 2
giones et socium quantum ipsis videretur et classis
vanta parari posset. quattuor et viginti peditum Roma- 3
orum milia scripta et mille octingenti equites, sociorum
quadraginta milia peditum, quattuor milia et quadringenti

equites: naves ducentae viginti quinqueres, celoces
4 viginti deducti. latum inde ad populum, vellent iuberent
populo Carthaginiensi bellum indici, eiusque belli causa
supplicatio per urbem habita atque adorati dii, ut bene
ac feliciter eveniret quod bellum populus Romanus ius-
sisset.

5 Inter consules ita copiae divisae: Sempronio datae
legiones duae — ea quaterna milia erant peditum et tre-
ceni equites — et sociorum sedecim milia peditum, equites
mille octingenti, naves longae centum sexaginta, celoces
6 duodecim. cum his terrestribus maritimisque copiis Ti.
Sempronius missus in Siciliam, ita in Africam transmis-
surus, si ad arcendum Italia Poenum consul alter satis
7 esset. Cornelio minus copiarum datum, quia L. Manlius
praetor et ipse cum haud invalido praesidio in Galliam
8 mittebatur; navium maxime Cornelio numerus deminutus:
sexaginta quinqueres datae — neque enim mari ven-
turum aut ea parte belli dimicaturum hostem credebant
— et duae Romanae legiones cum suo iusto equitatu et
quattuordecim milibus sociorum peditum, equitibus mille
9 sexcentis. duas legiones Romanas et decem milia socio-
rum peditum, mille equites socios, sexcentos Romanos
Gallia provincia eodem [dein] versa in Punicum bellum
habuit.

1 XVIII. His ita comparatis, ut omnia iusta ante bel-
lum fierent, legatos maiores natu Q. Fabium, M. Livium,
L. Aemilium, C. Licinium, Q. Baebium, in Africam
2 mittunt ad percunctandos Carthaginienses, publicone con-
silio Hannibal Saguntum oppugnasset, et, si id quod
facturi videbantur faterentur ac defenderent publico con-
silio factum, ut indicerent populo Carthaginiensi bellum.
3 Romani postquam Carthaginem venerunt, cum senatus
datus esset et Q. Fabius nihil ultra quam unum quod
mandatum erat percunctatus esset, tum ex Carthaginien-
4 sibus unus: 'praeceps vestra, Romani, et prior legatio
fuit, cum Hannibalem tamquam suo consilio Saguntum
oppugnantem deposcebatis, ceterum haec legatio verbis
5 adhuc lenior est, re asperior. tunc enim Hannibal et in-
simulabatur et deposcebatur, nunc ab nobis et confessio

culpa exprimitur et ut a confessis res extemplo repetun-
tur. ego autem non privato publicone consilio Saguntum 6
oppugnatum sit quaerendum censeam, sed utrum iure an
iniuria. nostra enim haec quaestio atque animadversio in 7
civem nostrum est, quid nostro aut suo fecerit arbitrio;
vobiscum una disceptatio est, licueritne per foedus fieri.
itaque quoniam discerni placet, quid publico consilio, quid 8
sua sponte imperatores faciant, nobis vobiscum foedus est
a C. Lutatio consule ictum, in quo cum caveretur utro-
rumque sociis, nihil de Saguntinis — necdum enim erant
socii vestri — tantum est. at enim eo foedere, quod cum 9
Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur. adversus
quod ego nihil dicturus sum nisi quod a vobis didici: vos 10
enim quod C. Lutatius consul primo nobiscum foedus
fecit quia neque auctoritate patrum nec populi iussu
ictum erat, negastis vos eo teneri, itaque aliud de integro
foedus publico consilio ictum est. si vos non tenent foe- 11
dera vestra nisi ex auctoritate aut iussu vestro icta, ne
nos quidem Hasdrubalis foedus, quod nobis insciis fecit,
obligare potuit. proinde omittite Sagunti atque Hiberi 12
mentionem facere, et quod diu parturit animus vester ali-
quando pariat.'

Tum Romanus sinu ex toga facto 'hic' inquit 'vobis 13
bellum et pacem portamus, utrum placet, sumite.' sub
hanc vocem haut minus ferociter, daret utrum vellet, sub-
clamatum est. et cum is iterum sinu effuso bellum dare 14
dixisset, accipere se omnes responderunt et quibus acci-
perent animis, isdem se gesturos.

XVIII. Haec directa percunctatio ac denuntiatio 1
belli magis ex dignitate populi Romani visa est quam de
foederum iure verbis disceptare, cum ante, tum maxime
Sagunto excisa. nam si verborum disceptationis res esset, 2
quid foedus Hasdrubalis cum Lutatii priore foedere, quod
mutatum est, comparandum erat, cum in Lutati foedere 3
diserte additum esset, ita id ratum fore, si populus cen-
nisset, in Hasdrubalis foedere nec exceptum tale quic-
quam fuerit et tot annorum silentio ita vivo eo conproba-
tum sit foedus, ut ne mortuo quidem auctore quicquam
mutaretur. quamquam, et si priore foedere staretur, satis 4

cautum erat Saguntinis sociis utrorumque exceptis. nam neque additum erat 'iis qui tunc essent' nec 'ne qui
5 postea adsumerentur,' et cum adsumere novos liceret socios, quis aequum censeret aut ob nulla quemquam merita in amicitiam recipi aut receptos in fidem non defendi? tantum ne Carthaginensium socii aut sollicitarentur ad defectionem aut sua sponte desciscentes recipe-
rentur.

6 Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romae imperatum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates, ut in societatem perlicerent aut averterent a Poenis, traiecerunt.
7 ad Bargusios primum venerunt, a quibus benigne excepti, quia taedebat imperii Punici, multos trans Hiberum popu-
8 los ad cupidinem novae fortunae erexerunt. ad Volcianos inde est ventum, quorum celebre per Hispaniam respon-
9 sum ceteros populos ab societate Romana avertit. ita enim maximus natus ex iis in concilio respondit: 'quae verecundia est, Romani, postulare vos, uti vestram Carthaginensium amicitiae praeponamus, cum qui id fecerunt Saguntini crudelius quam Poenus hostis perdidit vos socii
10 prodideritis? ibi quaeratis socios censeo, ubi Saguntina clades ignota est, Hispanis populis sicut lugubre, ita insigne documentum Sagunti ruinae erunt, ne quis fidei
11 Romanae aut societati confidat.' inde extemplo abire finibus Volcianorum iussi ab nullo deinde concilio Hispaniae benigniora verba tulere. ita nequiquam peragrata Hispania in Galliam transeunt.

1 XX. In iis nova terribilisque species visa est, quod armati — ita mos gentis erat — in concilium venerunt.
2 cum verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani ac magnitudinem imperii petissent, ne Poeno bellum Italiae inferenti per agros urbesque suas transitum darent,
3 tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistratibus maioribusque natus iuventus sedaretur. adeo stolidi
4 impudensque postulatio visa est, censere, ne in Italiam transmittant Galli bellum, ipsos id advertere in se agros
5 que suos pro alienis populandos obicere. sedato tandem fremitu responsum legatis est, neque Romanorum in se meritum esse neque Carthaginensium iniuriam, ob quae

aut pro Romanis aut adversus Poenos sumant arma. contra ea audire sese, gentis suae homines agro finibus- 6
que Italiae pelli a populo Romano stipendiumque pendere
et cetera indigna pati. eadem ferme in ceteris Galliae 7
conciliis dicta auditaque; nec hospitale quicquam paca-
tumve satis prius auditum quam Massiliam venire. ibi 8
omnia ab sociis inquisita cum cura ac fide cognita, prae-
occupatos iam ante ab Hannibale Gallorum animos esse:
sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore — adeo
ferocia atque indomita ingenia esse —, ni subinde auro,
cuius avidissima gens est, principum animi concilientur.
ita peragratiss Hispaniae et Galliae populis legati Romam 9
redeunt haud ita multo post quam consules in provincias
profecti erant. civitatem omnem in expectatione belli
erectam invenerunt, satis constante fama iam Hiberum
Poenos tramisisse.

XXI. Hannibal Sagunto capto Carthaginem novam 1
in hiberna concesserat ibique auditis quae Romae quae-
que Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem
solum sed etiam causam esse belli, partitis divenditis re- 2
liquiis praedae nihil ultra differendum ratus, Hispani
generis milites convocat. ‘credo ego vos,’ inquit ‘socii, 3
et ipsos cernere, pacatis omnibus Hispaniae populis aut
finiendam nobis militiam exercitusque dimittendos esse
aut in alias terras transferendum bellum: ita enim hae 4
gentes non pacis solum, sed etiam victoriae bonis flore-
bunt, si ex aliis gentibus praedam et gloriam quaeremus.
itaque cum longinqua a domo instet militia incertumque 5
sit, quando domos vestras et quae cuique ibi cara sunt
visuri sitis, si quis vestrum suos invisere volt, commea-
tum do. primo vere edico adsitis, ut diis bene iuvantibus 6
bellum ingentis gloriae praedaeque futurum incipiamus.’

Omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata 7
erat, et iam desiderantibus suos et longius in futurum pro-
vi-entibus desiderium. per totum tempus hiemis quies 8
in-er labores aut iam exhaustos aut mox exhaustiendos re-
m-avit corpora animosque ad omnia de integro patienda.
vi- primo ad edictum convenere.

Hannibal, cum recensuisset omnium gentium auxilia, 9

Gadis profectus Herculi vota exsolvit novisque se obligat
 10 votis, si cetera prospera evenissent. inde partiens curas
 simul [in] inferendum atque arcendum bellum, ne, dum
 ipse terrestri per Hispaniam Galliasque itinere Italiam
 peteret, nuda apertaue Romanis Africa ab Sicilia esset,
 11 valido praesidio firmare eam statuit. pro eo supplemen-
 tum ipse ex Africa maxime iaculatorum, levium armis,
 petiit, ut Afri in Hispania, Hispani in Africa, melior
 procul ab domo futurus uterque miles, velut mutuis
 12 pigneribus obligati, stipendia facerent. tredecim milia
 octingentos quinquaginta pedites cetratos misit in Africam
 et funditores Baleares octingentos septuaginta, equites
 13 mixtos ex multis gentibus mille ducentos. has copias
 partim Carthagini praesidio esse, partim distribui per
 Africam iubet. simul conquisitoribus in civitates missis
 quattuor milia conscripta delectae inventura, praesidium
 eosdem et obsides, duci Carthaginem iubet.

1 **XXII.** Neque Hispaniam neglegendam ratus, atque
 id eo minus, quod haud ignarus erat, circumitam ab Ro-
 manis eam legatis ad sollicitandos principum animos,
 Hasdrubali fratri, viro inpigro, eam provinciam destinat
 2 firmatque eum Africis maxime praesidiis, peditum Afro-
 rum undecim milibus octingentis quinquaginta, Liguribus
 3 trecentis, Baliaribus [D]. ad haec peditum auxilia additi
 equites Libyphoenices, mixtum Punicum Afri genus,
 quadringenti et Numidae Maurique, accolae Oceani, ad
 mille octingenti et parva Ibergetum manus ex Hispania,
 ducenti equites, et, ne quod terrestris deesset auxilii genus,
 4 elephantum viginti unus. classis praeterea data ad tuendam
 maritumam oram, quia qua parte belli vicerant, ea tum
 quoque rem gesturos Romanos credi poterat, quinquaginta
 quinqueremes, quadriremes duae, triremes quinque; sed
 aptae instructaeque remigio triginta et duae quinqueremes
 erant et triremes quinque.

5 Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit.
 atque inde profectus praeter maritumam oram Etovissam
 6 urbem ad Hiberum ducit. ibi fama est in quiete visum
 ab eo iuvenem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem
 in Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur neque

usquam a se deflecteret oculos. pavidum primo nusquam 7
circumspicientem aut respicientem secutum, deinde cura
ingenii humani, cum, quidnam id esset quod respicere
vetitus esset, agigaret animo, temperare oculis nequivisse
eum, vidisse post sese serpentem mira magnitudine cum 8
ingenti arborum ac virgultorum strage ferri ac post inse-
qui cum fragore caeli nimbum. tum, quae moles ea quidve 9
prodigii esset, quaerentem audisse, vastitatem Italiae esse:
pergeret porro ire nec ultra inquireret sineretque fata in
occulto esse.

XXII. Hoc visu laetus tripertito Hiberum copias 1
traiecit praemissis qui Gallorum animos, qua traducendus
exercitus erat, donis conciliarent Alpiumque transitus spe-
cularentur. nonaginta milia peditum, duodecim milia equi-
tum Hiberum traduxit. Ilergetes inde Bargusiosque et 2
Ausetanos et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis monti-
bus est, subigit, oraeque huic omni praefecit Hannonem,
ut fauces, quae Hispanias Galliis iungunt, in potestate
essent. decem milia peditum Hannoni ad praesidium ob- 3
tinendae regionis data et mille equites. postquam per 4
Pyrenaeum saltum traduci exercitus est coeptus rumorque
per barbaros manavit certior de bello Romano, tria milia
inde Carpetanorum peditum iter averterunt. constabat
non tam bello motos quam longinquitate viae insupera-
bilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare aut vi 5
retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam feroces animi
inritarentur, supra septem milia hominum domos remisit, 6
quos et ipse gravari militia senserat, Carpetanos quoque
ab se dimissos simulans.

XXIII. Inde, ne mora atque otium animos sollici- 1
taret, cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur et ad
oppidum Iliberri castra locat. Galli quamquam Italiae 2
bellum inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans
Pyrenaeum Hispanos fama erat praesidiaque valida in-
ita, metu servitutis ad arma consternati, Ruscinonem
quot populi conveniunt. quod ubi Hannibali nuntiatum 3
moram magis quam bellum metuens oratores ad re-
os eorum misit, colloqui semet ipsum cum iis velle,
vel illi propius Iliberrim accederent, vel se Ruscinonem

processurum, ut ex propinquo congressus faciliior esset:
4 nam et accepturum eos in castra sua se laetum, nec euno-
tanter se ipsum ad eos venturum. hospitem enim se
Galliae, non hostem advenisse, nec stricturum ante gla-
5 dium, si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset. et
per nuntios quidem haec. ut vero reguli Gallorum castris
ad Iliberrim extemplo motis haud gravanter ad Poenum
venerunt, capti donis cum bona pace exercitum per finis
suos praeter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

1 XXV. In Italiam interim nihil ultra quam Hiberum
transisse Hannibalem a Massiliensium legatis Romam per-
2 latum erat, cum perinde ac si Alpis iam transisset, Boii
sollicitatis Insubribus defecerunt, nec tam ob veteres in
populum Romanum iras quam quod nuper circa Padum
Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum
3 deductas aegre patiebantur. itaque armis repente arreptis
in eum ipsum agrum impetu facto tantum terroris ac tu-
multus fecerunt, ut non agrestis modo multitudo, sed ipsi
triumviri Romani, qui ad agrum venerant adsignandum,
diffisi Placentiae moenibus Mutinam confugerint C. Lu-
4 tatus, C. Servilius, M. Annius. Lutati nomen haud du-
bium est, pro Annio Servilioque M. Acilium et C. Heren-
nium habent quidam annales, alii P. Cornelium Asinam
5 et C. Papirium Masonem. id quoque dubium est, legati
ad expostulandum missi ad Boios violati sint an in trium-
viros agrum metantis impetus sit factus.

6 Mutinae cum obsiderentur et gens ad oppugnandarum
urbium artes rudis, pigerrima eadem ad militaria opera,
segnis intactis adsideret muris, simulari coeptum de pace
7 agi, evocatique ab Gallorum principibus legati ad conlo-
quium non contra ius modo gentium, sed violata etiam,
quae data in id tempus erat, fide comprehenduntur, ne-
gantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos dimis-
8 suros. cum haec de legatis nuntiata essent et Mutina
praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor ira
9 accensus effusum agmen ad Mutinam ducit. silvae tunc
circa viam erant plerisque incultis. ibi inexplorato pro-
fectus in insidias praecipitatus, multaque cum caede suo-
10 rum aegre in apertos campos emersit. ibi castra commu-

nita et, quia Gallia ad temptanda ea defuit spes, refectionem militum animi, quamquam ad ** cecidisse satis constabat. iter deinde de integro coeptum, nec, dum per 11 patentia loca ducebatur agmen, apparuit hostis: ubi rursus 12 silvae intratae, tum postremos adorti cum magna trepidatione ac pavore omnium septingentos milites occiderunt, sex signa ademere. finis et Gallia territandi et 13 pavendi fuit Romanis, ut e saltu invio atque inpedito evasere. inde apertis locis facile tutantes agmen Romani Tannetum, vicum propincuum Pado, contendere. ibi se 14 munimento ad tempus commeatibusque fluminis et Brixianorum etiam Gallorum auxilio adversus crescentem in dies multitudinem hostium tutabantur.

XXVI. Qui tumultus repens postquam est Romam 1 perlatus, et Punicum insuper Gallico bellum auctum patres acceperant, C. Atilium praetorem cum una legione 2 Romana et quinque milibus sociorum dilectu novo a consule conscriptis auxilium ferre Manlio iubent, qui sine ullo certamine — abscesserant enim metu hostes — Tannetum pervenit.

Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum praetore 3 erat, scripta legione nova profectus ab urbe sexaginta longis navibus praeter oram Etruriae Ligurumque et inde Saluvium montis pervenit Massiliam et ad proximum 4 ostium Rhodani — pluribus enim divisus annis in mare decurrit — castra locat, vixdum satis credens Hannibalem superasse Pyrenaeos montis. quem ut de Rhodani 5 quoque transitu agitare animadvertit, incertus, quoniam ei loco occurreret, necdum satis refectionis ab iactatione maritima militibus trecentos interim delectos equites ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis ad exploranda omnia visendosque ex tuto hostes praemittit. Hannibal 6 ceteris metu aut pretio pacatis iam in Volcarum pervenerat agrum, gentis validae. colunt autem circa utramque 7 iam Rhodani, sed diffusi citiore agro arceri Poenum esse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme et trans Rhodanum trajectis ulteriorem ripam annis 8 obtinebant. ceteros accolae fluminis Hannibal et 9 cum ipsorum, quos sedes suae tenuerant, simul perlicit

donis ad naves undique contrahendas fabricandasque, simul et ipsi traici exercitum levarique quam primum regionem suam tanta hominum urgente turba cupiebant. itaque ingens coacta vis navium est lintriumque temere ad vicinalem usum paratarum, novasque alias primum Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus, deinde et ipsi milites simul copia materiae simul facilitate operis inducti alveos informes, nihil dummodo innare aquae et capere onera possent curantes, raptim, quibus se suaque transveherent, faciebant.

XXVII. Iamque omnibus satis comparatis ad traiciendum terrebant ex adverso hostes omnem ripam equites virique obtinentes. quos ut averteret, Hannonem Bomilcaris filium vigilia prima noctis cum parte copiarum, maxime Hispanis, adverso flumine ire iter unius diei iubet et, ubi primum possit, quam occultissime traiecto amni circumducere agmen, ut, cum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostem. ad id dati duces Galli edocent, inde milia quinque et viginti ferme supra parvae insulae circumfusum amnem latiore, ubi dividebatur, eoque minus alto alveo transitum ostendere. ibi raptim caesa materia ratesque fabricatae, in quibus equi virique et alia onera traicerentur. Hispani sine ulla mole in utres vestimentis coniectis ipsi caetris superpositis incubantes flumen transnavigare. et alius exercitus ratibus iunctis traiectus, castris prope flumen positus, nocturno itinere atque operis labore fessus quiete unius diei reficitur, intento duce ad consilium opportune exsequendum. postero die profecti ex loco, prodito fumo significant transisse et haud procul abesse. quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat signum ad traiciendum. iam paratas aptatasque habebat pedes lintres, eques fere propter equos naves; navium agmen ad excipiendum adversi impetum fluminis parte superiore transmittens tranquillitatem infra traicientibus lintribus praebebat. equorum pars magna nantes loris a puppibus trahebantur praeter eos, quos instratos frenatosque, ut extemplo egresso in ripam equiti usui essent, inposuerant in naves.

XXVIII. Galli occursant in ripam cum variis ulula-

tibus cantuque moris sui quatientes scuta super capita
vibrantesque dexteris tela, quamquam et ex adverso terre- 2
bant tanta vis navium cum ingenti sono fluminis et cla-
more vario nautarum, militum, et qui nitebantur perrum-
pere impetum fluminis et qui ex altera ripa traicientes
suos hortabantur. iam satis paventes adverso tumultu 3
terribilior ab tergo adortus clamor castris ab Hannone
captis. mox et ipse aderat ancepsque terror circumstabat
et e navibus tanta vi armatorum in terram evadente et ab
tergo improvisa premente acie. Galli postquam utroque 4
vim facere conati pellebantur, qua patere visum maxime
iter perrumpunt trepidique in vicos passim suos diffu-
giunt. Hannibal ceteris copiis per otium traiectis spernens
iam Gallicos tumultus castra locat.

Elephantorum traiciendorum varia consilia fuisse credo, 5
certe variata memoria actae rei. quidam congregatis ad
ripam elephantis tradunt ferocissimum ex iis irritatum ab
rectore suo, cum refugientem in aquam nantem sequere-
tur, traxisse gregem, ut quemque timentem altitudinem
destitueret vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam
rapiente. ceterum magis constat ratibus traiectos; id ut 6
tutius consilium ante rem foret, ita acta re ad fidem pro-
nuius est. ratem unam, ducentos longam pedes, quinqu- 7
ginta latam, a terra in amnem porrexerunt, quam, ne
secunda aqua deferretur, pluribus validis retinaculis parte
superiore ripae religatam pontis in modum humo iniecta
constraverunt, ut beluae audacter velut per solum ingre-
derentur; altera ratis aequae lata, longa pedes centum, ad 8
traiciendum flumen apta, huic copulata est; (ut cum)
elephanti per stabilem ratem tamquam viam praegredien-
tibus feminis acti ubi in minorem adplicatam transgressi
sunt, extemplo resolutis quibus leviter adnexa erat vincu- 9
lis, ab actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertra-
hitur. ita primis expositis alii deinde repetiti ac traiecti
nt. nihil sane trepidabant, donec continenti velut ponte 10
rerentur, primus erat pavor, cum soluta ab ceteris rate
altum raperentur; ibi urgentes inter se cedentibus ex- 11
mis ab aqua trepidationis aliquantum edebant, donec
ietem ipse timor circumspectantibus aquam fecisset.

12 excidere etiam saevientes quidam in flumen, sed pondere ipso stabiles deiectis rectoribus quaerendis pedetemptim vadis in terram evasere.

1 XXVIII. Dum elephanti traiciuntur, interim Hannibal Numidas equites quingentos ad castra Romana miserat speculatum, ubi et quantae copiae essent et quid pararent.

2 huic alae equitum missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani trecenti Romanorum equites occurrunt. proelium

3 atrocius quam pro numero pugnantium editur. nam praeter multa vulnera caedes etiam prope par utrimque fuit, fugaque et pavor Numidarum Romanis iam admodum fessis victoriam dedit. victores ad centum sexaginta, nec omnes Romani, sed pars Gallorum, victi amplius ducenti
4 ceciderunt. hoc principium simul omenque belli ut summae rerum prosperum eventum, ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam Romanis portendit.

5 Ut re ita gesta ad utrumque ducem sui redierunt, nec Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consiliis coep-
6 tisque hostis et ipse conatus caperet, et Hannibalem incertum, utrum coeptum in Italiam intenderet iter an cum eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus, manus consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum legatorum regulique Magali adventus, qui se duces itinerum, socios periculi fore adfirmantes integro bello nusquam
7 ante libatis viribus Italiam adgrediendam censent. multitudo timebat quidem hostem nondum oblitterata memoria superioris belli, sed magis iter inmensum Alpesque, rem fama utique inexpertis horrendam, metuebat.

1 XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit pergere ire atque Italiam petere, advocata contione varie

2 militum versat animos castigando adhortandoque: mirari se, quinam pectora semper impavida repens terror invaserit. per tot annos vincentis eos stipendia facere neque ante Hispania excessisse quam omnes gentesque et terrae, quas duo diversa maria amplexantur, Carthaginiensium
3 essent. indignatos deinde, quod quicumque Saguntum obsedissent velut ob noxam sibi dedi postularet populus Romanus, Hiberum traiecisse ad delendum nomen Romanorum liberandumque orbem terrarum. tum nemini visum
4

id longum, cum ab occasu solis ad exortus intenderent
 iter: nunc, postquam multo maiorem partem itineris 5
 emensam cernant, Pyrenaeum saltum inter ferocissimas
 gentes superatum, Rhodanum tantum amnem tot milibus
 Gallorum prohibentibus domita etiam ipsius fluminis vi
 traiectum, in conspectu Alpīs habeant, quarum alterum
 latus Italiae sit, in ipsis portis hostium fatigatos sub-
 sistere — quid Alpīs aliud esse credentes quam montium 6
 altitudines? fingerent altiores Pyrenaei iugis. nullas pro- 7
 fecto terras caelum contingere nec inexcuperabiles humano
 generi esse, Alpīs quidem habitari, coli, gignere atque
 alere animantes: pervias paucis esse, [esse et] exerciti-
 bus. eos ipsos, quos cernant, legatos non pinnis sublime 8
 elatos Alpīs transgressos. ne maiores quidem eorum in-
 digenas, sed advenas Italiae cultores has ipsas Alpīs in-
 gentibus saepe agminibus cum liberis ac coniugibus mi-
 grantium modo tuto transmisisse. militi quidem armato 9
 nihil secum praeter instrumenta belli portanti quid invium
 aut inexcuperabile esse? Saguntum ut caperetur, quid
 per octo menses periculi, quid laboris exhaustum esse?
 Romam, caput orbis terrarum, petentibus quicquam adeo 10
 asperam atque arduum videri, quod inceptum moretur?
 cepisse quondam Gallos ea, quae adiri posse Poenus 11
 desperet. proinde aut cederent animo atque virtute genti
 per eos dies totiens ab se victae aut itineris finem sperent
 campum interiacentem Tiberi ac moenibus Romanis.

XXXI. His adhortationibus incitatos corpora curare 1
 atque ad iter se parare iubet. postero die profectus ad- 2
 versa ripa Rhodani mediterranea Galliae petit, non quia
 rector ad Alpīs via esset, sed quantum a mari recessisset,
 minus obvium fore Romanum credens, cum quo prius- 3
 quam in Italiam ventum foret non erat in animo manus
 conserere. quartis castris ad Insulam pervenit. ibi Isara 4
 Rhodanusque amnes diversis ex Alpibus decurrentes agri
 5 quantum amplexi confluent in unum; mediis campis
 6 ulae nomen inditum. incolunt prope Allobroges, gens 5
 7 inde nulla Gallica gente opibus aut fama inferior.
 8 discors erat, regni certamine ambigebant fratres; 6
 9 or et qui prius imperitabat, Brancus nomine, minore

ab fratre et coetu iuniorum, qui iure minus, vi plus poterat, pellebatur. huius seditionis peropportuna disceptatio cum ad Hannibalem delata esset, arbiter regni factus, quod ea senatus principumque sententia fuerat, imperium maiori restituit. ob id meritum commeatu copiaque rerum omnium, maxime vestis, est adiutus, quam infames frigoribus Alpes praeparari cgebant. sedatis certaminibus Allobrogum cum iam Alpes peteret, non recta regione iter instituit, sed ad laevam in Tricastinos flexit, inde per extremam oram Vocontiorum agri tendit in Tricorios, haut usquam impedita via priusquam ad Druentiam flumen pervenit. is et ipse Alpinus amnis longe omnium Galliae fluminum difficillimus transitu est. nam cum aquae vim vehat ingentem, non tamen navium patiens est, quia nullis coercitus ripis, pluribus simul neque isdem alveis fluens, nova semper vada novosque gurgites — et ob eadem pediti quoque incerta est via —, ad hoc saxa glareosa volvens, nihil stabile nec tutum ingredienti praebet. et tum forte imbribus auctus ingentem transgredientibus tumultum fecit, cum super cetera trepidatione ipsi sua atque incertis clamoribus turbarentur.

XXXII. P. Cornelius consul triduo fere post quam Hannibal a ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad castra hostium venerat, nullam dimicandi moram factururus. ceterum ubi deserta munimenta nec facile se tantum progressos adsecuturum videt, ad mare ac naves rediit, tutius faciliusque ita descendentem ab Alpibus Hannibali occursum. ne tamen nuda auxiliis Romanis Hispania esset, quam provinciam sortitus erat, Cn. Scipionem fratrem cum maxima parte copiarum adversus Hasdrubalem misit, non ad tuendos tantummodo veteres socios conciliandosque novos, sed etiam ad pellendum Hispania Hasdrubalem. ipse cum admodum exiguis copiis Genuam repetit, eo, qui circa Padum erat exercitus, Italiam defensurus.

Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad Alpem cum bona pace incolentium ea loca Gallorum pervenit. tum, quamquam fama prius, qua incerta in maius vero ferri solent, praecepta res erat, tamen ex propinquo visa montium altitudo nivesque caelo prope inmixtae, tecta

informia inposita rupibus, pecora iumentaque torrida frigore, homines intonsi et inculti, animalia inanimaliaque omnia rigentia gelu, cetera visu quam dictu foediora, terrorem renovarunt. erigentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani, qui, si valles occultiores insedissent, coorti ad pugnam repente ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal consistere signa iussit; Gallisque ad visenda loca praemissis postquam conperit transitum ea non esse, castra inter confragosa omnia praeruptaque quam extentissima potest valle locat. tum per eosdem Gallos, haud sane multum lingua moribusque abhorrentis, cum se inmiscuissent colloquiis montanorum, edoctus, interdium tantum obsideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta, luce prima subiit tumulos, ut ex aperto atque interdium vim per angustias factururus. die deinde simulando aliud quam quod parabatur consumpto, cum eodem quo constiterant loco castra communissent, ubi primum digressos tumulis montanos laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus quam pro numero manentium in speciem factis impedimentisque cum equite relictis et maxuma parte peditum, ipse cum expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angustias evadit iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.

XXXIII. Prima deinde luce castra mota et agmen relicum incedere coepit. iam montani signo dato ex castellis ad stationem solitam conveniebant, cum repente conspiciunt alios arce occupata sua super caput imminentis, alios via transire hostis. utraque simul obiecta res oculis animisque immobiles parumper eos defixit; deinde, ut trepidationem in angustiis suoque ipsum tumultu misceri agmen videre, equis maxime consternatis, quidquid adiecissent ipsi terroris satis ad perniciem fore rati, per diversa rupibus iuxta invia ac devia adsueti decurrunt. tum vero simul ab hostibus, simul ab iniquitate locorum Poeni agnabantur, plusque inter ipsos, sibi quoque tendente, periculo prius evaderet, quam cum hostibus certaminis. equi maxime infestum agmen faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam percussaeque valles abant, territi trepidabant et icti forte aut vulnerati adeo

consternabantur, ut stragem ingentem simul hominum ac
7 sarcinarum omnis generis facerent. multosque turba, cum
praecipites deruptaeque utrimque angustiae essent, in in-
mensum altitudinis deiēcit, quosdam et armatos; sed rui-
nae maximae modo iumenta cum oneribus devolvebantur.
8 quae quamquam foeda visu erant, stetit parumper tamen
Hannibal ac suos continuit, ne tumultum ac trepidationem
9 augetet. deinde, postquam interrumpi agmen vidit peri-
culumque esse, ne exutum impedimentis exercitum nequi-
quam incolumem traduxisset, decurrit ex superiore loco
et, cum impetu ipso fudisset hostem, suis quoque tumul-
10 tum auxit. sed is tumultus momento temporis, postquam
liberata itinera fuga montanorum erant, sedatur, nec per
otium modo, sed prope silentio mox omnes traducti.
11 castellum inde, quod caput eius regionis erat, viculosque
circumiectos capit, et capto [cibo] ac pecoribus per tri-
duum exercitum aluit et, quia nec montanis primo per-
cussis nec loco magno opere impediabantur, aliquantum eo
triduo viae confecit.

1 XXXIII. Perventum inde ad frequentem cultoribus
alium, ut inter montanos, populum. ibi non bello aperto,
sed suis artibus, fraude et insidiis, est prope circumven-
2 tus. magno natu principes castellorum oratores ad Poe-
num veniunt, alienis malis, utili exemplo doctos memo-
rantes amicitiam malle quam vim experiri Poenorum,
3 itaque oboedienter imperata facturos: commeatum itineris-
que duces et ad fidem promissorum obsides acciperet.
4 Hannibal nec temere credendum nec aspernandum ratus,
ne repudiati aperte hostes fierent, benigne cum respon-
disset, obsidibus quos dabant acceptis et commeatu quem
in viam ipsi detulerant usus, nequaquam ut inter pacatos,
5 composito agmine duces eorum sequitur. primum agmen
elephanti et equites erant, ipse post cum robore peditum
6 circumspectans sollicitusque omnia incedebat. ubi in an-
gustiores vias et parte altera subiectam iugo insuper
imminenti ventum est, undique ex insidiis barbari a fronte,
ab tergo coorti comminus, eminus petunt, saxa ingentia
7 in agmen devolvunt. maxima ab tergo vis hominum
urgebat. in eos versa peditum acies haut dubium fecit,

quin, nisi firmata extrema agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit. tunc quoque ad extremum 8 periculi ac prope perniciem ventum est. nam dum cunctatur Hannibal demittere agmen in angustias, quia non, ut ipse equitibus praesidio erat, ita peditibus quicquam ab tergo auxilii reliquerat, occurrentes per obliqua montani 9 interrupto medio agmine viam insedere, noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis acta est.

XXXV. Postero die iam segnius intercursantibus 1 barbaris iunctae copiae saltusque haud sine clade, maiore tamen iumentorum quam hominum perniciē, superatus. inde montani pauciores iam et latrocinii magis quam belli 2 more concursabant modo in primum, modo in novissimum agmen, utcumque aut locus opportunitatem daret aut progressi morative aliquam occasionem fecissent. elephantī, 3 sicut per artas praecipites vias magna mora agebantur, ita tutum ab hostibus quacumque incederent, quia insuetis adeundi propius metus erat, agmen praebebant.

Nono die in iugum Alpium perventum est per invia 4 pleraque et errores, quos aut ducentium fraus aut, ubi fides iis non esset, temere initae valles a coniectantibus iter faciebant. biduum in iugo stativa habita, fessisque 5 labore ac pugnando quies data militibus, iumenta quoque aliquot, quae prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra pervenere. fessis taedio tot malorum 6 nivis etiam casus occidente iam sidere vergiliarum ingentem terrorem adiecit. per omnia nive oppleta cum signis 7 prima luce motis segniter agmen incederet pigritiaque et desperatio in omnium vultu emineret, praegressus signa 8 Hannibal in promunturio quodam, unde longe ac late prospectus erat, consistere iussis militibus Italiam ostendit subiectosque Alpinis montibus circumpadanos campos, moeniaque eos tum transcendere non Italiae modo, 9 sed etiam urbis Romanae. cetera plana, proclivia fore, ut aut summum altero proelio arcem et caput Italiae in m u ac potestate habituros.

Procedere inde agmen coepit, iam nihil ne hostibus 10 quidem praeter parva furtiva per occasionem temptantibus. ceterum iter multo quam in ascensu fuerat, ut pleraque 11

Alpium ab Italia sicut breviora ita arrectiora sunt, diffi-
 12 cilius fuit. omnis enim ferme via praeceps, angusta,
 lubrica erat, ut neque sustinere se a lapsu possent, nec
 qui paulum titubassent haerere adflicti vestigio suo, alii-
 que super alios et iumenta in homines occiderent.

1 XXXVI. Ventum deinde ad multo angustiores ru-
 pem, atque ita rectis saxis, ut aegre expeditus miles
 temptabundus manibusque retinens virgulta ac stirpes
 2 circa eminentes demittere sese posset. natura locus iam
 ante praeceps recenti lapsu terrae in pedum mille ad-
 3 modum altitudinem abruptus erat. ibi cum velut ad finem
 viae equites constitissent, miranti Hannibali, quae res
 4 moraretur agmen, nuntiatur, rupem inviam esse. digres-
 sus deinde ipse ad locum visendum. haut dubia res visa,
 quin per invia circa nec trita antea quamvis longo ambitu
 5 circumdaceret agmen. ea vero via insuperabilis fuit. nam
 cum super veterem nivem intactam nova modicae altitu-
 dinis esset, molli nec praealtae facile pedes ingredientium
 6 insistebant; ut vero tot hominum iumentorumque incessu
 dilapsa est, per nudam infra glaciem fluentemque tabem
 7 liquescentis nivis ingrediebantur. taetra ibi luctatio erat
 via lubrica glacie non recipiente vestigium et in prono
 citius pedes fallente, ut seu manibus in adsurgendo seu
 genu se adiuvisent ipsis adminiculis prolapsis iterum
 corruerent; nec stirpes circa radicesve, ad quas pede aut
 manu quisquam eniti posset, erant: ita in levi tantum
 8 glacie tabidaque nive volutabantur. iumenta secabant in-
 terdum etiam iam infimam ingredientia nivem et prolapsa
 iactandis gravius in conitendo ungulis penitus perfringe-
 bant, ut pleraque velut pedica capta haerent in dura et
 alte concreta glacie.

1 XXXVII. Tandem nequiquam iumentis atque homi-
 nibus fatigatis castra in iugo posita, aegerrime ad id
 ipsum loco purgato: tantum nivis fodiendum atque ege-
 2 rendum fuit. inde ad rupem muniendam, per quam unam
 via esse poterat, milites ducti, cum caedendum esset
 saxum, arboribus circa inmanibus deiectis detruncatisque
 struem ingentem lignorum faciunt eamque, cum et vis
 venti apta faciendo igni coorta esset, succendunt ardentia-

que saxa infuso aceto putrefaciunt. ita torridam incendio 3
rupem ferro pandunt molliuntque anfractibus modicis cli-
vos, ut non iumenta solum, sed elephantum etiam deduci
possent. quadriduum circa rupem consumptum iumentis 4
prope fame absumptis: nuda enim fere cacumina sunt et
si quid est pabuli, obruunt nives. inferiora valles apricos- 5
[que] quosdam colles habent rivosque prope silvas et iam
humano cultu digniora loca. ibi iumenta in pabulum 6
missa et quies muniendo fessis hominibus data triduo.
inde ad planum descensum et iam locis mollioribus et
accolarum ingeniis.

XXXVIII. Hoc maxime modo in Italiam perventum 1
est, quinto mense a Carthagine nova, ut quidam auctores
sunt, quinto decimo die Alpibus superatis. quantae copiae 2
transgresso in Italiam Hannibali fuerint, nequaquam inter
auctores constat. qui plurimum, centum milia peditum,
viginti equitum fuisse scribunt, qui minimum, viginti mi-
lia peditum, sex equitum. L. Cincius Alimentus, qui 3
captum se ab Hannibale scribit, maxime auctor moveret,
nisi confunderet numerum Gallis Liguribusque additis:
cum his octoginta milia peditum, decem equitum adducta 4
— in Italia magis adfluxisse veri simile est et ita quidam
auctores sunt —, ex ipso autem audisse Hannibale, post- 5
quam Rhodanum transierit, triginta sex milia hominum
ingentemque numerum equorum et aliorum iumentorum
amisisse, [e] Taurinis (ne Galli proxima gens erat) in
Italiam degressum. id cum inter omnes constet, eo ma- 6
gis miror ambigi, quamvis Alpis transierit et vulgo credere
Poenino — atque inde nomen ei iugo Alpium inditum —
transgressum, Coelium per Cremonis iugum dicere trans- 7
isse, qui ambo saltus eum non in Taurinos, sed per
Salyes montanos ad Libuos Gallos deduxerint. nec veri 8
simile est ea tum ad Galliam patuisse itinera; utique quae
ad Poeninum ferunt obsaepta gentibus semigermanis fuis-
sent. neque hercule montibus his, si quem forte id movet, 9
transitu Poenorum ullo Seduni, Veragri, incolae iugi
norint nomen inditum, sed a deo, quem in summo
ratum vertice Poeninum montani appellant.

XXXVIII. Peropportune ad principia rerum Tauri- 1

- nis, proximae genti, adversus Insubres motum bellum erat. sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset, in reficiendo maxime sentientem contracta
2 ante mala, non poterat: otium (erat) enim ex labore, copia ex inopia, cultus ex inluevie tabeque squalida et prope
3 efferata corpora varie movebat. ea P. Cornelio consuli causa fuit, cum Pisas navibus venisset, exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone et in novis ignominiiis trepido, ad Padum festinandi, ut cum hoste nondum refecto manus
4 consereret. sed cum Placentiam consul venit, iam ex stativis moverat Hannibal Taurinorumque unam urbem, caput gentis eius, quia volentes in amicitiam non venie-
5 bant, vi expugnarat, [et] iunxisset sibi non metu solum, sed etiam voluntate Gallos accolas Padi, ni eos circum-
spectantis defectionis tempus subito adventu consul op-
6 pressisset. et Hannibal movit ex Taurinis, incertos, quae pars sequenda esset, Gallos praesentem secuturos esse
7 ratus. iam prope in conspectu erant exercitus convene-
rantque duces, sicuti inter se nondum satis noti, ita iam
8 inbutus uterque quadam admiratione alterius. nam Hannibalis et apud Romanos iam ante Sagunti excidium celeberrimum nomen erat et Scipionem Hannibal eo ipso, quod adversus se dux potissimum lectus esset, praestan-
9 tem virum credebat. et auxerant inter se opinionem, Scipio, quod relictus in Gallia obvius fuerat in Italiam transgresso Hannibali, [Hannibal] et conatu tam audaci traiciendarum Alpium et effectum.
- 10 Occupavit tamen Scipio Padum traicere, et ad Ticinum amnem motis castris, priusquam educeret in aciem, adhortandorum militum causa talem orationem est exorsus:
- 1 XXXX. 'Si eum exercitum, milites, educerem in aciem, quem in Gallia mecum habui, supersedissem loqui
2 apud vos: quid enim adhortari referret aut eos equites, qui equitatum hostium ad Rhodanum flumen egregie vicissent, aut eas legiones, cum quibus fugientem hunc ipsum hostem secutus confessionem cedentis ac detractan-
3 tis certamen pro victoria habui? nunc, quia ille exercitus, Hispaniae provinciae scriptus, ibi cum fratre Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus populus-

que Romanus voluit, ego, ut consulem ducem adversus 4
 Hannibalem ac Poenos haberetis, ipse me huic voluntario
 certamini obtuli, novo imperatori apud novos milites pauca
 verba facienda sunt. ne genus belli neve hostem ignore- 5
 tis, cum his est vobis, milites, pugnandum, quos terra
 marique priore bello vicistis, a quibus stipendium per
 viginti annos exegistis, a quibus capta belli praemia Si-
 ciliam ac Sardiniam habetis. erit igitur in hoc certamine 6
 is vobis illisque animus, qui victoribus et victis esse solet.
 nec nunc illi, quia audent, sed quia necesse est, pugnaturi 7
 sunt, nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam detracta-
 vere, eos duabus partibus peditum equitumque in transitu
 Alpium amissis quo plures paene perierint quam super-
 sint, plus spei nactos esse. at enim pauci quidem sunt, 8
 sed vigentes animis corporibusque, quorum robora ac
 vires vix sustinere vis ulla possit. effigies, immo umbrae 9
 hominum fame, frigore, inlue, squalore enecti, contusi
 ac debilitati inter saxa rupesque; ad hoc praeusti artus,
 nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata fracta-
 que arma, claudi ac debiles equi —: cum hoc equite, cum 10
 hoc pedito pugnaturi estis, reliquias extremas hostium,
 non hostem habebitis. ac nihil magis vereor, quam ne,
 vos cum pugnaveritis, Alpes vicisse Hannibalem videan-
 tur. sed ita forsitan decuit, cum foederum ruptore duce 11
 ac populo deos ipsos sine ulla humana ope committere ac
 profligare bellum, nos, qui secundum deos violati sumus,
 commissum ac profligatum conficere.

XXXXI. Non vereor, ne quis me haec vestri ad- 1
 hortandi causa magnifice loqui existimet, ipsum aliter
 animo adfectum esse. licuit in Hispaniam, provinciam 2
 meam, quo iam profectus eram, cum exercitu ire meo,
 ubi et fratrem consilii participem ac periculi socium habe-
 rem, et Hasdrubalem potius quam Hannibalem hostem,
 et minorem haud dubie molem belli: tamen, cum praeter- 3
 vi erer navibus Galliae oram, ad famam huius hostis in
 te um egressus praemisso equitatu ad Rhodanum movi
 ce ra. equestri proelio, qua parte copiarum conserendi 4
 m um fortuna data est, hostem fudi; peditum agmen,
 q l in modum fugientium raptim agebatur, quia adsequi

- terra non poteram neque [progresso ulterius] regressus ad
navis erat, quanta maxime potui celeritate tanto maris
terrarumque circuitu in radicibus prope Alpium huic ti-
5 mendo hosti obvius fui. utrum, cum declinarem certamen
improvisus incidisse videor, an occurrere in vestigiis eius,
6 lacescere ac trahere ad decernendum? experiri iuvat,
utrum alios repente Carthaginienses per viginti annos
terra ediderit, an idem sint, qui ad Aegatis pugnaverunt
insulas et quos ab Eryce duodevicenis denariis aestimatos
7 emisistis, et utrum Hannibal hic sit aemulus itinerum
Herculis, ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et
8 servus populi Romani a patre relictus: quem nisi Sagun-
tinum scelus agigaret, respiceret profecto, si non patriam
victam, domum certe patremque et foedera Hamilcaris
9 scripta manu, qui iussus ab consule nostro praesidium
deduxit ab Eryce, qui graves inpositas victis Carthagi-
niensibus leges fremens maerensque accepit, qui decedens
Sicilia stipendium populo Romano dare pactus est.
- 10 Itaque vos ego, milites, non eo solum animo quo ad-
versus alios hostes soletis pugnare velim, sed cum in-
dignatione quadam atque ira, velut si servos videatis
11 vestros arma repente contra vos ferentes. licuit ad Ery-
cem clausos ultimo supplicio humanorum fame interficere,
licuit victricem classem in Africam traicere atque intra
paucos dies sine ullo certamine Carthaginem delere —:
12 veniam dedimus precantibus, emisimus ex obsidione, pa-
cem cum victis fecimus, tutelae deinde nostrae duximus,
13 cum Africo bello urgerentur. pro his inpertitis furiosum
iuvenem sequentes oppugnatum patriam nostram veniunt.
atque utinam pro decore tantum hoc vobis et non pro
14 salute esset certamen! non de possessione Siciliae ac
Sardiniae, de quibus quondam agebatur, sed pro Italia
15 vobis est pugnandum. nec est alius ab tergo exercitus,
qui nisi nos vincimus hosti obsistat, nec Alpes aliae sunt,
quas dum superant comparari nova possint praesidia. hic
est obstandum, milites, velut si ante Romana moenia
16 pugnemus. unus quisque se non corpus suum, sed con-
iugem ac liberos parvos armis protegere putet, nec do-
mesticas solum agitet curas, sed identidem hoc animo

reputet, nostras nunc intueri manus senatum populumque Romanum, qualis nostra vis virtusque fuerit, talem deinde fortunam illius urbis ac Romani imperii fore.' 17

XXXXII. Haec apud Romanos consul. Hannibal re- 1
bus prius quam verbis adhortandos milites ratus, circum-
dato ad spectaculum exercitu captivos montanos victos
in medio statuit armisque Gallicis ante pedes eorum pro-
iectis interrogare interpretem inasit, ecquis, si vinculis
levaretur armaque et equum victor acciperet, decertare
ferro vellet. cum ad unum omnes ferrum pugnamque 2
poscerent et deiecta in id sors esset, se quisque cum
optabat, quem fortuna in id certamen legeret, et, [ut] 3
cuiusque sors exciderat, alacer inter gratulantes gaudio
exultans cum sui moris tripudiis arma raptim capiebat.
ubi vero dimicarent, is habitus animorum non inter eius- 4
dem modo condicionis homines erat, sed etiam inter
spectantes vulgo, ut non vincentium magis quam bene
morientium fortuna laudaretur.

XXXXIII. Cum sic aliquot spectatis paribus ad- 1
fectos dimisisset, contione inde advocata ita apud eos lo-
cutus fertur: 'si, quem animum in alienae sortis exemplo 2
paulo ante habuistis, eundem mox in aestimanda fortuna
vestra habueritis, vicimus, milites. neque enim specacu-
lum modo illud, sed quaedam veluti imago vestrae con-
dicionis erat. ac nescis an maiora vincula maioresque 3
necessitates vobis quam captivis vestris fortuna circum-
dederit: dextra laevaue duo maria claudunt nullam ne 4
ad effugium quidem navem habentibus, circa Padus
amnis, maior Padus ac violentior Rhodano, ab tergo
Alpes urgent, vix integris vobis ac vigentibus transitae.
hic vincendum aut moriendum, milites, est, ubi primum 5
hosti occurratis. et eadem fortuna, quae necessitatem
pugnandi inposuit, praemia vobis ea victoribus proponit,
quibus ampliora homines ne ab diis quidem immortalibus
optare solent. si Siciliam tantum ac Sardiniam parenti- 6
bus nostris ereptas nostra virtute recuperaturi essemus,
tamen ampla pretia essent: quidquid Romani tot
phris partum congestumque possident, id omne
est in cum ipsis dominis futurum est. in hanc tam 7

opimam mercedem, agite, cum diis bene iuvantibus arma
8 capite. satis adhuc in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque
montibus pecora consectando nullum emolumentum tot
9 laborum periculorumque vestrorum vidistis: tempus est
iam opulenta vos ac ditia stipendia facere et magna ope-
rae pretia mereri, tantum itineris per tot montes flumina-
10 que et tot armatas gentes emensos. hic vobis terminum
laborum fortuna dedit, hic dignam mercedem emeritis
11 stipendiis dabit. nec quam magni nominis bellum est,
tam difficilem existimaritis victoriam fore. saepe et con-
temptus hostis cruentum certamen edidit et inclyti populi
12 regesque perlevi momento victi sunt. nam dempto hoc
uno fulgore nominis Romani quid est, cur illi vobis con-
13 parandi sint? ut viginti annorum militiam vestram cum
illa virtute, cum illa fortuna taceam, ab Herculis colum-
nis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum per tot fero-
cissimos Hispaniae et Galliae populos vincentes huc per-
14 venistis: pugnabitis cum exercitu tirone, hac ipsa aestate
caeso, victo, circumsessio a Gallis, ignoto adhuc duci suo
15 ignorantique ducem. an me in praetorio patris, clarissimi
imperatoris, prope natum, certe eductum, domitorem
Hispaniae Galliaeque, victorem eundem non Alpinarum
modo gentium, sed ipsarum, quod multo maius est, Al-
pium, cum semenstri hoc conferam duce, desertore exer-
16 citus sui? cui si quis demptis signis Poenos Romanosque
hodie ostendat, ignoraturum certum habeo, utrius exerci-
17 tus sit consul. non ego illud parvi aestimo, milites, quod
nemo est vestrum, cuius non ante oculos ipse saepe mili-
tare aliquod ediderim facinus, cui non idem ego virtutis
spectator ac testis notata temporibus locisque referre sua
18 possim decora. cum laudatis a me miliens donatisque,
alumnus prius omnium vestrum quam imperator, procedam
in aciem adversus ignotos inter se ignorantesque.

1 XXXXIII. Quocumque circumtuli oculos, plena
omnia video animorum ac roboris: veteranum peditem,
generosissimarum gentium equites frenatos infrenatosque,
2 vos socios fidelissimos fortissimosque, vos Carthaginienses
cum ob patriam tum ob iram iustissimam pugnaturos.
3 inferimus bellum infestisque signis descendimus in Italiam,

tanto audacius fortiusque pugnaturi quam hostis, quanto maior spes, maior est animus inferentis vim quam arcen-
tis. accendit praeterea et stimulat animos dolor, iniuria, 4
indignitas. ad supplicium depoposcerunt me ducem pri-
mum, deinde vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis,
deditos ultimis cruciatibus adfecturi fuerunt. crudelissima 5
ac superbissima gens sua omnia sui que arbitrii facit. cum
quibus bellum, cum quibus pacem habeamus, se modum
imponere aecum censet. circumscribit includitque nos ter-
minis montium fluminumque, quos non excedamus, neque
eos quos statuit terminos observat. "ne transieris Hibe- 6
ram! ne quid rei tibi sit cum Saguntinis! (ad Hiberum
est Saguntum) nusquam te vestigio moveris!" parum 7
est quod veterrimas provincias meas Siciliam ac Sardi-
niam adimis? etiam Hispanias? et inde cessero: in Afri-
cam transcendes. transcendes autem dico? duos consules
huius anni, unum in Africam, alterum in Hispaniam
miserunt. nihil usquam nobis relictum est nisi quod ar-
mis vindicaremus. illis timidis et ignavis esse licet, qui 8
respectum habent, quod sua terra, suus ager per tuta ac
pacata itinera fugientes accipient: vobis necesse est forti-
bus viris esse et omnibus inter victoriam mortemve certa
desperatione abruptis aut vincere aut, si fortuna dubita-
bit, in proelio potius quam in fuga mortem oppetere. si 9
hoc (bene fixum) omnibus destinatum in animo est, ite-
rum dicam, vicistis: nullum incitamentum ad vincendum
homini ab diis immortalibus acrius datum est."

XXXXV. His adhortationibus cum utrimque ad cer- 1
tamen accensi militum animi essent, Romani ponte Tici-
num iungunt tutandique pontis causa castellum insuper
imponunt, Poenus hostibus opere occupatis Maharbalem 2
cum ala Numidarum, equitibus quingentis, ad depopulan-
dos sociorum populi Romani agros mittit, Gallis parci 3
quam maxime iubet principumque animos ad defectionem
sollitari. ponte perfecto traductus Romanus exercitus
in cum Insubrium quinque milia passum a Victumulis
con dit.

i Hannibal castra habebat, revocatoque propere Ma- 4
har le atque equitibus, cum instare certamen cerneret,

nihil umquam satis dictum praemonitumque ad cohortandos milites ratus, vocatis ad contionem certa praemia
 5 pronuntiat, in quorum spem pugnarent: agrum sese daturum esse in Italia, Africa, Hispania, ubi quisque velit, immunem ipsi qui accepisset liberisque; qui pecuniam
 6 quam agrum maluisset, ei se argento satisfacturum; qui sociorum cives Carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum; qui domos redire mallent, daturum se operam, ne cuius suorum popularium mutatam secum fortunam
 7 esse vellent. servis quoque dominos prosecutis libertatem proponit, binaque pro his mancipia dominis se redditurum.
 8 eaque ut rata scirent fore, agnum laeva manu, dextera silicem retinens, si falleret, Iovem ceterosque precatus deos, ita se mactarent, quem ad modum ipse agnum mactasset, (et) secundum precationem caput pecudis saxo
 9 elisit. tum vero omnes, velut diis auctoribus in spem suam quisque acceptis, id morae quod nondum pugnarent ad potienda sperata rati, proelium uno animo et voce una poscunt.

1 XXXXVI. Aput Romanos hautquaquam tanta alacritas erat, super cetera recentibus etiam territos prodigiis: nam et lupus intraverat castra laniatisque obviis ipse
 2 intactus evaserat, et examen apum in arbore praetorio imminente consederat.

3 Quibus procuratis Scipio cum equitatu iaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium ex propinquo copiasque, quantae et cuius generis essent, specularandas, obvius fit Hannibali et ipsi cum equitibus ad exploranda
 4 circa loca progresso. neutri alteros primo cernebant, densior deinde incessu tot hominum, equorum oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. consistit utrumque
 5 agmen et ad proelium sese expediebant. Scipio iaculatores et Gallos equites in fronte locat, Romanos sociorumque quod roboris fuit in subsidiis; Hannibal frenatos
 6 equites in medium accipit, cornua Numidis firmat. vix dum clamore sublato iaculatores fugerunt inter subsidia. ad secundam aciem inde equitum certamen erat aliquamdiu anceps. dein, quia turbabant equos pedites intermixti, multis labentibus ex equis aut desilientibus ubi suos premi

circumventos vidiissent, iam magna ex parte ad pedes pugna venerat, donec Numidae, qui in cornibus erant, 7 circumvecti paulum ab tergo se ostenderunt. is pavor perculit Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus periculumque intercurso tum primum pubescentis fili pulsatum.

Hic erit iuvenis, penes quem perfecti huiusce belli 8 laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale Poenisque appellatus. fuga tamen effusa iaculatorum 9 maxime fuit, quos primos Numidae invaserunt. alius confertus equitatus consulem in medium acceptum non armis modo, sed etiam corporibus suis protegens in castra nusquam trepide neque effuse cedendo reduxit. servati 10 consulis decus Coelius ad servum natione Ligurem delegat; malim equidem de filio verum esse, quod et plures tradidere auctores et fama obtinuit.

XXXXVII. Hoc primum cum Hannibale proelium 1 fuit, quo facile apparuit et equitatu meliorem Poenum esse et ob id campos patentis, quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo Romanis aptos non esse. itaque 2 proxima nocte iussis militibus vasa silentio conligere castra ab Ticino mota festinatumque ad Padum est, ut ratibus, quibus iunxerat flumen, nondum resolutis sine tumultu atque insectatione hostis copias traiceret. prius Placen- 3 tiam pervenere quam satis sciret Hannibal ab Ticino profectos: tamen ad sexcentos moratorum in citeriore ripa Padi segniter ratem solventes cepit. transire pontem non potuit, ut extrema resoluta erant, tota rate in secundam aquam labente. Coelius auctor est Magonem cum equi- 4 tati et Hispanis peditibus flumen extemplo transisse, ipsam Hannibalem per superiora Padi vada exercitum traduxisse elephantis in ordinem ad sustinendum impetum fluminis oppositis. ea peritis annis eius vix fidem fece- 5 rint, nam neque equites armis equisque salvis tantam vim minis superasse veri simile est, ut iam Hispanos omnis flati travexerint utres, et multorum dierum circuitu Padi da petenda fuerint, qua exercitus gravis impedimentis duci posset. potiores aput me auctores sunt, qui biduo 6 locum rate iungendo flumini inventum tradunt, ea cum

7 Magone equites Hispanorum expeditos praemissos. dum
Hannibal, circa flumen legationibus Gallorum audiendis
moratus, traicit gravius peditum agmen, interim Mago
equitesque ab transitu fluminis die unius itinere Placen-
8 tiam ad hostes contendunt. Hannibal paucis post diebus
sex milia a Placentia castra communivit et postero die in
conspectu hostium acie directa potestatem pugnae fecit.

1 XXXXVIII. Insequenti nocte caedes in castris Ro-
manis, tumultu tamen quam re maior, ab auxiliariis
2 Gallis facta est. ad duo milia peditum et ducenti equites
vigilibus ad portas trucidatis ad Hannibalem transfugiunt,
quos Poenus benigne adlocutus et spe ingentium donorum
accensos in civitates quemque suas ad sollicitandos popu-
3 larium animos dimisit. Scipio caedem eam signum de-
fectionis omnium Gallorum esse ratus contactosque eo
4 scelere velut iniecta rabie ad arma ituros, quamquam
gravis adhuc vulnere erat, tamen quarta vigilia noctis
insequentis tacito agmine profectus ad Trëbiam fluvium
iam in loca altiora collisque impeditiores equiti castra
5 movet. minus quam ad Ticinum fefellit; missisque Han-
nibal primum Numidis, deinde omni equitatu turbasset
utique novissimum agmen, ni aviditate praedae in vacua
6 Romana castra Numidae devertissent. ibi dum perscru-
tantes loca omnia castrorum nullo satis digno morae pre-
tio tempus terunt, emissus hostis est de manibus, et cum
iam transgressos Trebiam Romanos metantisque castra
conspexissent, paucos moratorum occiderunt citra flumen
7 interceptos. Scipio nec vexationem vulneris in via iactati
ultra patiens et collegam — iam enim et revocatum ex
Sicilia audierat — ratus expectandum, locum, qui prope
flumen tutissimus stativis est visus, delectum communiit.
8 nec procul inde Hannibal cum consedisset, quantum victo-
ria equestri elatus, tantum anxius inopia, quae per hostium
agros euntem nusquam praeparatis com meatibus maior in
9 dies excipiebat, ad Clastidium vicum, quo magnum fru-
menti numerum congesserant Romani, mittit. ibi cum
vim pararent, spes facta proditiōis, nec sane magno
pretio, nummis aureis quadringentis, Dasio Brundisino
praefecto praesidi corrupto traditur Hannibali Clastidium.

id horreum fuit Poenis sedentibus ad Trebiam. in capti- 10
vos ex tradito praesidio, ut fama clementiae in principio
rerum colligeretur, nihil saevitum est.

XXXXVIII. Cum ad Trebiam terrestre constitisset 1
bellum, interim circa Siciliam insulasque Italiae imminen-
tes et a Sempronio consule et ante adventum eius terra
marique res gestae. viginti quinqueres cum mille ar- 2
matis ad depopulandam oram Italiae a Carthaginiensibus
missae; novem Liparae, octo ad insulam Vulcani tenne-
runt, tres in fretum advertit aestus. ad eas conspectas a 3
Messana duodecim naves ab Hierone rege Syracusanorum
missae, qui tum forte Messanae erat consulem Romanum
opperiens, nullo repugnante captas naves Messanam in
portum deduxerunt. cognitum ex captivis, praeter viginti 4
naves, cuius ipsi classis essent, in Italiam missas quinque
et triginta alias quinqueres Siciliam petere ad sollici-
tandos veteres socios; Lilybaei occupandi praecipuam 5
curam esse; credere eadem tempestate, qua ipsi disiecti
forent, eam quoque classem ad Aegatis insulas deiectam.
haec sicut audita erant rex M. Aemilio praetori, cuius 6
Sicilia provincia erat, perscribit monetque, ut Lilybaeum
firmo teneret praesidio. extemplo et circa a praetore ad 7
civitates missi legati tribunique suos ad curam custodiae
intendere; ante omnia Lilybaeum teneri paratum bello
edicto proposito, ut socii navales decem dierum cocta ci-
baria ad naves deferrent et, ubi signum datum esset, ne 8
quis moram conscendendi faceret; perque omnem oram
qui ex speculis prospicerent adventantem hostium clas-
sem missi. itaque, quamquam de industria morati cur- 9
sum navium erant Carthaginienses, ut ante lucem accede-
rent Lilybaeum, praesensum tamen est, quia et luna per-
nox erat et sublati armamenti veniebant, extemplo datum 10
ex speculis signum et in oppido ad arma conclamatum est
et in naves consensum. pars militum in muris portarum-
que in stationibus, pars in navibus erant. et Carthagi- 11
nienses, quia rem fore haut cum imparatis cernebant,
neque ad lucem portu se abstinnerunt, demendis arma-
mentis eo tempore aptandaque ad pugnam classe absumpto.
influxit, recepere classem in altum, ut spatium pugnae 12

esset exitumque liberum e portu naves hostium haberent.
 13 nec Romani detrectavere pugnam et memoria circa ea
 ipsa loca gestarum rerum freti et militum multitudine ac
 virtute.

1 L. Ubi in altum evecti sunt, Romanus conserere
 2 pugnam et ex propinquo vires conferre velle; contra elu-
 dere Poenus et arte, non vi rem gerere naviumque quam
 3 virorum aut armorum malle certamen facere. nam ut
 sociis navalibus adfatim instructam classem, ita inopem
 milite habebant, et sicubi conserta navis esset, hautqua-
 4 quam par numerus armatorum ex ea pugnabat. quod ubi
 animadversum est, et Romanis multitudo sua auxit ani-
 5 mum et paucitas illis minuit. extemplo septem naves
 Punicae circumventae, fugam ceterae ceperunt. mille et
 septingenti fuere in navibus captis milites nautaeque, in
 6 his tres nobiles Carthaginiensium. classis Romana in-
 columis una tantum perforata navi, sed ea quoque ipsa
 reduce, in portum rediit.

7 Secundum hanc pugnam, nondum gnaris eius qui
 Messanae erant, Ti. Sempronius consul Messanam venit.
 8 ei fretum intranti rex Hiero classem ornatam [armatam-]
 que obviam duxit, transgressusque ex regia in praetoriam
 navem, gratulatus sospitem cum exercitu et navibus ad-
 venisse precatusque prosperum ac felicem in Siciliam
 9 transitum, statum deinde insulae et Carthaginiensium
 conata exposuit, pollicitusque est, (ut) quo animo priore
 bello populum Romanum iuvenis adjuvisset, eo senem
 10 adiuturum, frumentum vestimentaue sese legionibus con-
 sulis sociisque navalibus gratis praebiturum: grande peri-
 culum Lilybaeo maritumisque civitatibus esse et quibus-
 11 dam volentibus novas res fore. ob haec consuli nihil
 cunctandum visum, quin Lilybaeum classe peteret. et
 rex regiaque classis una profecti. navigantes inde, pugna-
 tum ad Lilybaeum fusasque et captas hostium naves ac-
 cepere.

1 LI. A Lilybaeo consul Hierone cum classe regia
 dimisso relictoque praetore ad tuendam Siciliae oram ipse
 in insulam Melitam, quae a Carthaginiensibus tenebatur,
 2 traiecit. advenienti Hamilcar Gisgonis filius praefectus

praesidii cum paulo minus duobus milibus militum oppi-
 dumque cum insula traditur. inde post paucos dies redi-
 tum Lilybaeum, captivique et a consule et a praetore
 praeter insignes nobilitate viros sub corona venierunt.
 postquam ab ea parte satis tutam Siciliam censebat con- 3
 sul, ad insulas Vulcani, quia fama erat stare ibi Punicam
 classem, traiecit, nec quisquam hostium circa eas insulas
 inventus. iam forte transmisserant ad vastandam Italiae 4
 oram, depopulatoque Viboniensi agro urbem etiam terre-
 bant. repetenti Siciliam consuli exscensio hostium in 5
 agrum Viboniensem facta nuntiatur litteraeque ab senatu
 de transitu in Italiam Hannibalis et ut primo quoque
 tempore conlegae ferret auxilium missae traduntur. multis 6
 simul anxius curis exercitum extemplo in naves inpositum
 Ariminum mari supero misit, Sexto Pomponio legato cum
 viginti quinque longis navibus Viboniensem agrum mari-
 timamque oram Italiae tuendam adtribuit, M. Aemilio
 praetori quinquaginta navium classem explevit. ipse con- 7
 positis Siciliae rebus decem navibus oram Italiae legens
 Ariminum pervenit. inde cum exercitu suo profectus ad
 Trebiam flumen conlegae coniungitur.

LII. Iam ambo consules et quidquid Romanarum 1
 virium erat Hannibali oppositum aut illis copiis defendi
 posse Romanum imperium aut spem nullam aliam esse
 satis declarabat. tamen consul alter equestri proelio uno 2
 et vulnere suo (et) minutus trahi rem malebat, recentis
 animi alter eoque ferocior nullam dilationem patiebatur.
 quod inter Trebiam Padumque agri est Galli tum incole- 3
 bant, in duorum praepotentium populorum certamine per
 ambiguum favorem haut dubie gratiam victoris spectantes.
 id Romani, modo ne quid moverent, aequo satis, Poenus 4
 periniquo animo ferebat, ab Gallis accitum se venisse ad
 liberandos eos dictitans. ob eam iram, simul ut praeda 5
 militem aleret, duo milia peditum et mille equites, Nu-
 das plerosque, mixtos quosdam et Gallos, populari
 nem deinceps agrum usque ad Padi ripas iussit.
 entes ope Galli, cum ad id dubios servassent animos, 6
 acti ab auctoribus iniuriae ad vindices futuros declinant
 atisque ad consules missis auxilium Romanorum terrae

ob nimiam cultorum fidem in Romanos laboranti orant.
7 Cornelio nec causa nec tempus agenda rei placebat sus-
spectaque ei gens erat cum ob infida multa facinora, tum,
ut illa vetustate abolevissent, ob recentem Boiorum per-
8 fidiam; Sempronius contra continendis in fide sociis maxi-
mum vinculum esse primos qui eguissent ope defensos
9 censebat. tum conlega cunctante equitatum suum mille
peditum iaculatoribus ferme admixtis ad defendendum
10 Gallicum agrum trans Trebiam mittit. sparsos et incon-
positos ad hoc gravis praeda plerosque cum inopinatos
invasissent, ingentem terrorem caedemque ac fugam us-
que ad castra stationesque hostium fecere: unde multi-
tudine effusa pulsi rursus subsidio suorum proelium resti-
11 tuere. varia inde pugna sequentes [cedentes]que cum ad
extremum aequassent certamen, maior tamen hostium
Romanis fama victoriae fuit.

1 LIII. Ceterum nemini omnium maior iustiorque quam
ipsi consuli videri; gaudio efferri, qua parte copiarum
2 alter consul victus foret, ea se vicisse: restitutos ac re-
fectos militibus animos, nec quemquam esse praeter con-
legam, qui dilatam dimicationem vellet; eum animo magis
quam corpore aegrum memoria vulneris aciem ac tela
3 horrere; sed non esse cum aegro senescendum. quid enim
ultra differri aut teri tempus? quem tertium consulem,
4 quem alium exercitum expectari? castra Carthaginiensium
in Italia ac prope in conspectu urbis esse. non Siciliam
ac Sardiniam victis ademptas nec cis Hiberum Hispaniam
peti, set solo patrio terraque, in qua geniti forent, pelli
5 Romanos. 'quantum ingemiscant' inquit 'patres nostri
circa moenia Carthaginis bellare soliti, si videant nos,
progeniem suam, duos consules consularesque exercitus,
in media Italia paventis intra castra, Poenum quod inter
6 Alpis Apenninumque agri sit, suae dicionis fecisse?' haec
adsidens aegro conlegae, haec in praetorio prope contio-
nabundus agere. stimulabat et tempus propincum comi-
tiorum, ne in novos consules bellum differretur, et occasio
in se unum vertendae gloriae, dum aeger conlega erat.
7 itaque nequiquam dissentiente Cornelio parari ad propin-
cum certamen milites iubet.

Hannibal cum, quid optimum foret hosti, cerneret, vix ullam spem habebat temere atque improvide quicquam consules acturos: cum alterius ingenium, fama prius, 8 deinde re cognitum, percitum ac ferox sciret esse ferociusque factum prospero cum praedatoribus suis certamine crederet, adesse gerendae rei fortunam haud diffidebat. cuius ne quod praetermitteret tempus, sollicitus intentus- 9 que erat, dum tiro hostium miles esset, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus faceret, dum Gallorum animi 10 vigerent, quorum ingentem multitudinem sciebat segnius secuturam, quanto longius ab domo traherentur. cum ob 11 haec taliaque speraret propincuum certamen et facere, si cessaretur, cuperet speculatoresque Galli, ad ea exploranda quae vellet tutiores quia in utrisque castris militabant, paratos pugnae esse Romanos rettulissent, locum insidiis circumspectare Poenus coepit.

LIII. Erat in medio rivus peraltis utrimque clausus 1 ripis et circa obsitus palustribus herbis et, quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis vepribusque. quem ubi equites quoque tegendo satis latebrosum locum circumvectus ipse oculis perlustravit, 'hic erit locus,' Magoni fratri ait 'quem teneas. delige centenos viros ex omni pedite atque equite, 2 cum quibus ad me vigilia prima venias; nunc corpora curare tempus est.' ita praetorium missum. mox cum de- 3 lectis Mago aderat. 'robora virorum cerno,' inquit Hannibal; 'sed uti numero etiam, non animis modo valeatis, singulis vobis novenos ex turmis manipulisque vestri similes eligite. Mago locum monstrabit, quem insideatis: hostem caecum ad has belli artes habetis.' ita mille equi- 4 tibus (Magoni), mille peditibus dimissis Hannibal prima luce Numidas equites transgressos Trebiam flumen obequitare iubet hostium portis, iaculandoque in stationes elicere ad pugnam hostem, iniecto deinde certamine cedendo sensim citra flumen pertrahere. haec mandata Numidis: cete- 5 ducibus peditum equitumque praeceptum, ut prandere nes inberent, armatos deinde instratisque equis signum ectare.

Sempronius ad tumultum Numidarum primum omnem 6 itatum, ferox ea parte virium, deinde sex milia peditum,

postremo omnes copias ad destinatum iam ante consilio
7 avidus certaminis eduxit. erat forte brumae tempus et
nivalis dies in locis Alpibus Apenninoque interiectis, pro-
8 pinquitate etiam fluminum ac paludium praegelidis. ad
hoc raptim eductis hominibus atque equis, non capto ante
cibo, non ope ulla ad arcendum frigus adhibita, nihil
caloris inerat, et quidquid aurae fluminis adpropinquabant,
9 adflabat acrior frigoris vis. ut vero refugientes Numidas
insequentes aquam ingressi sunt — et erat pectoribus tenuis,
aucta nocturno imbri — tum utique egressis rigere omnibus
corpora, ut vix armorum tenendorum potentia esset, et si-
mul lassitudine et procedente iam die fame etiam deficere.

1 LV. Hannibalis interim miles ignibus ante tentoria
factis oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso et
cibo per otium capto, ubi transgressos flumen hostis nun-
tiatum est, alacer animis corporibusque arma capit atque
2 in aciem procedit. Baliares locat ante signa levem arma-
turam octo ferme milia hominum, dein graviores armis
peditum, quod virium, quod roboris erat. in cornibus
circumfudit decem milia equitum et ab cornibus in utram-
3 que partem divisos elephantos statuit. consul effuse se-
quentis equites, cum ab resistentibus subito Numidis in-
cauti exciperentur, signo receptui dato revocatos circum-
4 dedit peditibus. duodeviginti milia Romana erant, socium
nominis Latini viginti, auxilia praeterea Cenomanorum;
ea sola in fide manserat Gallica gens. iis copiis concur-
5 sum est. proelium a Baliaribus ortum est; quibus cum
maiore robore legiones obsisterent, deductae propere in
6 cornua leves armaturae sunt, quae res effecit ut equitatus
Romanus extemplo urgeretur: nam cum vix iam per se
resisterent decem milibus equitum quattuor milia et fessi
integris plerisque, obruti sunt insuper velut nube iaculo-
7 rum a Baliaribus coniecta. ad hoc elephanti eminentes ab
extremis cornibus, equis maxime non visu modo, sed odore
8 insolito territis, fugam late faciebant. pedestris pugna par
animis magis quam viribus erat, quas recentis Poenus
paulo ante curatis corporibus in proelium attulerat: contra
ieiuna fessaque corpora Romanis et rigentia gelu torpe-
bant. restitissent tamen animis, si cum peditum solum foret

pugnatum. sed et Baliares pulso equite iaculabantur in 9
 latera et elephantum iam in mediam peditum aciem sese
 tulerant et Mago Numidaeque, simul latebras eorum in-
 provida praeterlata acies est, exorti ab tergo ingentem
 tumultum ac terrorem fecere. tamen in tot circumstanti- 10
 bus malis mansit aliquamdiu immota acies, maxime prae-
 ter spern omnium adversus elephantos. eos velites ad id 11
 ipsum locati verutis coniectis et avertere et insecuti aver-
 sos sub caudis, qua maxime molli cute vulnera accipiunt,
 fodiebant.

LVI. Trepidantisque prope iam in suos consternatos 1
 media acie in extremam ad sinistram cornu adversus Gal-
 los auxiliares agi iussit Hannibal. extemplo haut dubiam
 fecere fugam, eoque novus terror additus Romanis, ut
 sua auxilia sua viderunt. itaque cum iam in orbem 2
 pugnarent, decem milia ferme hominum, cum alibi eva-
 dere nequissent, media Afrorum acie, quae Gallicis auxi-
 liis firmata erat, cum ingenti caede hostium percurrere et,
 cum neque in castra reditus esset flumine interclusis ne- 3
 que prae imbre satis decernere possent, qua suis opem
 ferrent, Placentiam recto itinere perrexere. plures deinde 4
 in omnes partes eruptiones factae: et qui flumen petiere
 aut gurgitibus absumpti sunt aut inter cunctationem in-
 grediendi ab hostibus oppressi, qui passim per agros fuga 5
 sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis Placen-
 tiam contendere. aliis timor hostium audaciam ingrediendi
 flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. imber 6
 nive mixtus et intoleranda vis frigoris et homines multos
 et iumenta et elephantos prope omnis absumpsit. finis 7
 insequendi hostis Poenis flumen Trebia fuit, et ita tor-
 pentes gelu in castra rediere, ut vix laetitiam victoriae
 sentirent. itaque nocte insequenti, cum praesidium castro- 8
 rum et quod reliquum ex magna parte militum erat ratibus
 Trebiam traicerent, aut nihil sensere obstrepente pluvia 9
 quia iam moveri nequibant prae lassitudine ac vul-
 ne sua, sentire sese dissimularunt, quietisque Poenis
 agmine ab Scipione consule exercitus Placentiam
 reductus, inde Pado traiectus Cremonam, ne duorum
 itinerum hibernis una colonia premeretur.

1 LVII. Romam tantus terror ex hac clade perlatus
est, ut iam ad urbem Romanam crederent infestis signis
hostem venturum nec quicquam spei aut auxilii esse, quo
2 a portis moenibusque vim arcerent. uno consule ad Tici-
num victo, altero ex Sicilia revocato, duobus consulibus,
duobus consularibus exercitibus victis, quos alios duces,
quas alias legiones esse, quae arcessantur?

3 Ita territis Sempronius consul advenit. ingenti peri-
culo per effusos passim ad praedandum hostium equites
audacia magis quam consilio aut spe fallendi resistendive,
4 si non falleret, transgressus, id quod unum maxime in
praesentia desiderabatur, comitiis consularibus habitis in
hiberna rediit. creati consules Cn. Servilius et C. Flami-
nius [iterum].

5 Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant,
vagantibus passim Numidia equitibus et, [ut] quaeque iis
impeditiora erant, Celtiberis Lusitanisque. omnes igitur
undique clausi commeatus erant, nisi quos Pado naves
6 subveherent. emporium prope Placentiam fuit et opere
magno munitum et valido firmatum praesidio. eius castelli
expugnandi spe cum equitibus ac levi armatura profectus
Hannibal, cum plurimum in celando incepto ad effectum
7 spei habuisset, nocte adortus non fefellit vigiles. tantus
repente clamor est sublatus, ut Placentiae quoque audire-
tur. itaque sub lucem cum equitatu consul aderat iussis
8 quadrato agmine legionibus sequi. equestre interim proe-
lium commissum; in quo quia saucius Hannibal pugna
excessit, pavore hostibus iniecto defensum egregie prae-
9 sidium est. paucorum inde dierum quiete sumpta et vix-
dum satis percurato vulnere ad Victumulas oppugnandas
10 ire pergit. id emporium Romanis Gallico bello fuerat
munitum; inde locum frequentaverant adcolae mixti un-
dique ex finitimis populis, et tum terror populationum eo
11 plerosque ex agris compulerat. huius generis multitudo
fama inpigre defensi ad Placentiam praesidi accensa ar-
12 mis arreptis obviam Hannibali procedit. magis agmina
quam acies in via concurrerunt et, cum ex altera parte
nihil praeter inconditam turbam esset, in altera et dux
militi et duci miles fidens, ad triginta quinque milia

hominum a paucis fusa. postero die deditione facta prae- 13
 sidium intra moenia acceperere, iussique arma tradere cum
 dicto paruiissent, signum repente victoribus datur, ut tam-
 quam vi captam urbem diriperent. neque ulla, quae in 14
 tali re memorabilis scribentibus videri solet, praetermissa
 clades est: adeo omnia libidinis crudelitatisque et inhumanae
 superbiae editum in miseros exemplum est. hae fuere
 hibernae expeditiones Hannibalis.

LVIII. Haud longi inde temporis, dum intolerabilia 1
 frigora erant, quies militi data est; et ad prima ac dubia 2
 signa veris profectus ex hibernis in Etruriam ducit, eam
 quoque gentem sicut Gallos Liguresque aut vi aut volun-
 tate adiuncturus. transeuntem Apenninum adeo atrox ad- 3
 orta tempestas est, ut Alpium prope foeditatem superaverit.
 vento mixtus imber cum ferretur in ipsa ora, primo, quia
 aut arma omittenda erant aut contra enitentes vertice in-
 torti adffigebantur, constitere; dein, cum iam spiritum in- 4
 cluderet nec reciprocare animam sineret, aversi a vento
 parumper consedere. tum vero ingenti sono caelum stre- 5
 pere et inter horrendos fragores micare ignes: capti auri-
 bus et oculis metu omnes torpere. tandem effuso imbore, 6
 cum eo magis accensa vis venti esset, ipso illo quo de-
 prensi erant loco castra ponere necessarium visum est. id 7
 vero laboris velut de integro initium fuit: nam nec expli-
 care quicquam nec statuere poterant nec quod statutum
 esset manebat omnia perscindente vento et rapiente. et 8
 mox aqua levata vento, cum super gelida montium iuga
 concreta esset, tantum nivosae grandinis deiecit, ut omni-
 bus omissis procumberent homines tegminibus suis magis
 obruti quam tecti. tantaque vis frigoris insecuta est, ut 9
 ex illa miserabili hominum iumentorumque strage cum se
 quisque extollere ac levare vellet, diu nequiret, quia tor-
 pentibus rigore nervis vix flectere artus poterant. deinde, 10
 ut tandem agitando sese movere ac recepere animos et
 r s locis ignis fieri est coeptus, ad alienam opem quis-
 q inope tendere. biduum eo loco velut obseasi man- 11
 a multi homines, multa iumenta, elephanti quoque ex
 ii qui proelio ad Trebiam facto superfuerant, septem
 a capti.

- 1 **LVIII.** Degressus Apennino retro ad Placentiam
 castra movit et ad decem milia progressus consedit.
 postero die duodecim milia peditum, quinque equitum ad-
 2 versus hostem ducit. nec Sempronius consul — iam enim
 redierat ab Roma — detrectavit certamen: atque eo die
 3 tria milia passum inter bina castra fuere. postero die
 ingentibus animis vario eventu pugnatum est. primo con-
 cursu adeo res Romana superior fuit, ut non acie vince-
 rent solum, sed pulsos hostes in castra persequerentur,
 4 mox castra quoque oppugnarent. Hannibal paucis pro-
 pugnatoribus in vallo portisque positis ceteros confertos
 in media castra recepit, intentosque signum ad erumpen-
 5 dum spectare iubet. iam nona ferme diei hora erat, cum
 Romanus nequiquam fatigato milite, postquam nulla spes
 6 erat potiundi castris, signum receptui dedit. quod ubi
 Hannibal accepit laxatamque pugnam et recessum a castris
 vidit, extemplo equitibus dextra laevaue emissis in hostem
 7 ipse cum peditum robore mediis castris erupit. pugna raro
 magis ulla saeva aut utriusque partis perniciē clarior fuis-
 8 set, si extendi eam dies in longum spatium sivillet. nox
 accensum ingentibus animis proelium diremit. itaque acrior
 concursus fuit quam caedes, et sicut aequata ferme pugna
 erat, ita clade pari discessum est. ab neutra parte sescen-
 9 tis plus peditibus et dimidium eius equitum cecidit. sed
 maior Romanis quam pro numero iactura fuit, quia eque-
 stris ordinis aliquot et tribuni militum quinque et praefecti
 sociorum tres sunt interfecti.
- 10 **Secundum eam pugnam Hannibal in Ligures, Sempro-**
nium Lucam concessit. venienti in Ligures Hannibali per
 insidias intercepti duo quaestores Romani, C. Fulvius et
 L. Lucretius, cum duobus tribunis militum et quinque
 equestri ordinis senatorum ferme liberis, quo magis ratam
 fore cum his pacem societatemque crederet, traduntur.
- 1 **LX.** Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius Sci-
 2 pio in Hispaniam cum classe et exercitu missus cum ab
 ostio Rhodani profectus Pyrenaeosque montes circumvectus
 3 Emporis adpulisset classem, exposito ibi exercitu orsus a
 Lacetanis omnem oram usque ad Hiberum flumen partim
 renovandis societatibus partim novis instituendis Romanae

ditionis fecit. inde conciliata [gratia] clementiaeque fama 4
 non ad maritimos modo populos, sed in mediterraneis
 quoque ac montanis ad ferociore*s* iam gentes valuit; nec
 pax modo apud eos, sed societas etiam armorum parata est
 valida*que* aliquot auxiliorum cohortes ex iis conscriptae
 sunt. Hannonis cis Hiberum provincia erat; eum relique- 5
 rat Hannibal ad regionis eius praesidium. itaque, prius-
 quam alienarentur omnia, obviam eundem ratus castris in
 conspectu hostium posit*is* in aciem eduxit. nec Romano 6
 differendum certamen visum, quippe qui sciret cum Han-
 none et Hasdrubale sibi dimicandum esse mallet*que* ad-
 versus singulos separatim quam adversus duos simul rem
 gerere. nec magni certaminis ea dimicatio fuit: sex milia 7
 hostium caesa, duo capta cum praesidio castrorum. nam
 et castra expugnata sunt atque ipse dux cum aliquot prin-
 cipibus capiuntur et Cissis propincum castris oppidum ex-
 pugnatur. ceterum praeda oppidi parvi preti rerum fuit, 8
 suppellex barbarica ac vilium mancipiorum; castra militem 9
 ditavere non eius modo exercitus qui victus erat, sed et
 eius qui cum Hannibale in Italia militabat, omnibus fere
 caris rebus, ne gravia impedimenta ferentibus essent, citra
 Pyrenaeum relictis.

LXI. Priusquam certa huius cladis fama accideret, 1
 transgressus Hiberum Hasdrubal cum octo milibus pedi-
 tum, mille equitum tamquam ad primum adventum Ro-
 manorum occursum, postquam perditas res ad Cissim
 amissa*que* castra accepit, iter ad mare convertit. haud 2
 procul Tarracone classicos milites navales*que* socios vagos
 palantis*que* per agros, quod ferme fit, ut secundae res
 negligentiam creent, equite passim dimisso cum magna
 caede, maiore fuga ad naves compellit. nec diutius circa 3
 ea loca morari ausus, ne ab Scipione opprimeretur, trans
 Hiberum sese recepit. et Scipio raptim ad famam novo- 4
 rum hostium agmine act*o*, cum in paucos praefectos na-
 via*rum* animadvertisset, praesidio Tarracone modico relicto
 Enorias cum classe rediit. vixdum digresso eo Hasdru- 5
 bal derat, et Ilergetum populo, qui obsides Scipioni dede-
 rat, ad defectionem impuls*o*, cum eorum ipsorum iuventute
 agr*um* fidelium Romanis sociorum vastat. excito deinde 6

Scipione hibernis hostico cis Hiberum rursus cedit agro. Scipio relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem cum infesto exercitu invasisset, compulsis omnibus Atanagrum urbem, quae caput eius populi erat, circumscedit
7 intraque dies paucos pluribus quam ante obsidibus imperatis Ilergetes pecunia etiam multatos in ius dicionemque
8 recepit. inde in Ausetanos prope Hiberum, socios et ipsos Poenorum, procedit, atque urbe eorum obsessa Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte haud procul iam urbe,
9 cum intrare vellent, excepit insidiis: caesa ad duodecim milia, exuti prope omnes armis domos passim palantes per agros diffugere. nec obsessos alia ulla res quam iniqua
10 oppugnantibus hiems tutabatur. triginta dies obsidio fuit, per quos raro umquam nix minus quattuor pedes alta iacuit; adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat, ut ea sola ignibus aliquotiens coniectis ab hoste etiam
11 tutamentum fuerit. postremo, cum Amusicus princeps eorum ad Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti deduntur. Tarraconem in hiberna reditum est.

1 LXII. Romae aut circa urbem multa ea hieme prodigia facta aut, quod evenire solet motis semel in religionem animis, multa nuntiata et temere credita sunt, in quibus ingenuum infantem semestrem in foro holitorio triumphum
2 clamasse et foro boario bovem in tertiam contignationem sua sponte escendisse atque inde tumultu habitatorum ter-
3 ritum sese deiecisse et navium speciem de caelo adfulsisse et aedem Spei, quae est in foro holitorio, fulmine ictam et Lanuvi hastam se commovisse et corvum in aedem
4 Iunonis devolasse atque in ipso pulvinario consedissee et in agro Amiternino multis locis hominum specie procul candida veste visos nec cum ullo congressos et in Piceno lapidibus pluvisse et Caere sortes extenuatas et in Gallia
5 lupum vigili gladium ex vagina raptum abstulisse. ob cetera prodigia libros adire decemviri iussi; quod autem lapidibus pluvisset in Piceno, novemdiale sacrum edictum, et subinde aliis procurandis prope tota civitas operata fuit.
6 iam primum omnium urbs lustrata est hostiaeque maiores
7 quibus editum est diis caesae et donum ex auri pondo quadraginta Lanuvium ad Iunonis portatum est et signum.

seneum matronae Iunoni in Aventino dedicaverunt et lectisternium Caere, ubi sortes adtenuatae erant, imperatum et supplicatio Fortunae in Algido: Romae quoque et lectisternium Iuventati et supplicatio ad aedem Herculis nominatim, deinde universo populo circa omnia pulvinaria indicta, et Genio maiores hostiae caesae quinque et C. Attilias Serranus praetor vota suscipere iussus, si in decem annos res publica eodem stetisset statu. haec procurata vota quoque ex libris Sibyllinis magna ex parte levaverant religione animos.

LXIII. Consulum designatorum alter Flaminius, cui haec legiones quae Placentiae hibernabant sorte evenerant, edictum et litteras ad consulem misit, ut is exercitus idibus Martis Arimini adesset in castris. hic in provincia consulatum inire consilium erat memori veterum certaminum cum patribus, quae tribunus plebis et quae postea consul prius de consulatu, qui abrogabatur, dein de triumpho habnerat, invisus etiam patribus ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis adversus senatum atque uno patrum adiuvante C. Flaminio tulerat, ne quis senator cuive senator pater fuisset maritimam navem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet. id satis habitum ad fructus ex agris vectandos, quaestus omnis patribus indecorus visus. res per summam contentionem acta invidiam apud nobilitatem suatori legis Flaminio, favorem apud plebem alterumque inde consulatum peperit. ob haec ratus auspiciis ementiendis Latinarumque feriarum mora et consularibus aliis impedimentis retenturos se in urbe, simulato itinere privatus clam in provinciam abiit. ea res ubi palam facta est, novam insuper iram infestis iam ante patribus movit: non cum senatu modo, sed iam cum diis immortalibus C. Flaminium bellum gerere. consulem ante inauspicato factum revocantibus ex ipsa acie diis atque hominibus non paruisse, nunc conscientia spreto in et Capitolium et sollemnem votorum nuncupationem fecisse, ne die initi magistratus Iovis optimi maximi templum adiret, ne senatum invisus ipse et sibi uni invisum videret consuleretque, ne Latinas indicaret Iovique Latini omne sacrum in monte faceret, ne auspicato profectus

in Capitolium ad vota nuncupanda, paludatus inde cum
 lictoribus in provinciam iret. lixae modo sine insignibus,
 sine lictoribus profectum clam, furtim, haud aliter quam
 10 si exilii causa solum vertisset. magis pro maiestate vide-
 licet imperii Arimini quam Romae magistratum initurum
 et in diversorio hospitali quam aput penates suos prae-
 11 textam sumpturum. revocandum universi retrahendum-
 que censuerunt et cogendum omnibus prius praesentem in
 deos hominesque fungi officiis quam ad exercitum et in
 12 provinciam iret. in eam legationem — legatos enim mitti
 placuit — Q. Terentius et M. Antistius profecti nihilo magis
 eum moverunt quam priore consulatu litterae moverant ab
 13 senatu missae. paucos post dies magistratum iniit inmo-
 lantique ei vitulus iam ictus e manibus sacrificantium sese
 cum proripuisset, multos circumstantes cruore respersit.
 14 fuga procul etiam maior aput ignaros, quid trepidaretur,
 et concursatio fuit. id a plerisque in omen magni terroris
 15 acceptum. legionibus inde duabus a Sempronio prioris
 anni consule, duabus a C. Atilio praetore acceptis in Etru-
 riam per Apennini tramites exercitus duci est coeptus.

[PERIOCHA LIBRI XXII.]

[Hannibal per continuas vigilias in paludibus oculo amisso in
 Etruriam venit, per quas paludes quadriduo et tribus noctibus
 sine ulla requie iter fecit. C. Flaminius consul, homo temerarius,
 contra auspicia profectus signis militaribus effossis, quae tolli non
 poterant, et ab equo quem conscenderat per caput devolutus, in-
 sidiis ab Hannibale circumventus ad Thrasymentum lacum cum
 exercitu caesus est. sex milia, quae eruperant, fide ab Atherbale
 data, perfidia Hannibalis vincta sunt. cum ad nuntium cladis
 Romae luctus esset, (et) duae matres ex insperato receptis filiis
 gaudio mortuae sunt. ob hanc cladem ex Sibyllinis libris ver-
 sacrum votum. cum deinde Q. Fabius Maximus dictator adversus
 Hannibalem missus nollet acie cum eo configere, ne contra fero-
 cem tot victoriis hostem [territum] adversis proeliis militem
 pugnae committeret et opponendo se tantum conatus Hannibalis
 impediret, M. Minucius magister equitum, ferox et temerarius,
 criminando dictatorem tamquam segnem et timidum effecit, ut
 populi iussu aequaretur ei cum dictatore imperium, divisoque
 exercitu cum iniquo loco conflisset et in maximo discrimine
 legiones eius essent, superveniente cum exercitu Fabio Maximo

discrimine liberatus est. quo beneficio victus castra cum eo iunxit et patrem eum salutavit idemque facere milites iussit. Hannibal vastata Campania inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio clusus sarmentis ad cornua bouum alligatis et incensis praesidium Romanorum, quod Calliculam insidebat, fugavit et sic transgressus est saltum. idemque Fabi Maximi dictatoris, cum circumposita ureret, agro pepercit, ut illum tamquam proditorem suspectum faceret. Aemilio deinde Paulo et Terentio Varrone consulibus et ducibus cum maxima clade adversus Hannibalem ad Cannas pugnatum est caesaque eo proelio Romanorum quadraginta quinque milia cum Paulo consule et senatoribus nonaginta et consularibus aut praetoriis aut aediliciis triginta. post quae cum a nobilibus adulescentibus propter desperationem consilium de relinquenda Italia iniretur, P. Cornelius Scipio tribunus militum, qui Africanus postea vocatus est, stricto super capita deliberantium ferro iuravit, se pro hoste habiturum eum, qui in verba sua non iurasset, effecitque, ut omnes non relictum iri a se Italiam iure iurando adstringerentur. propter paucitatem militum octo milia servorum armata sunt. captivi, cum potestas esset redimendi, redempti non sunt. praeterea trepidationem urbis et luctum et res in Hispania meliore eventu gestas continet. Opimia et Florentia Vestales virgines incesti damnatae sunt. Varroni obviam itum et gratiae actae, quod de re publica non desperasset.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXII

L. Iam ver adpetebat, atque Hannibal ex hibernis 1
 movit, et nequiquam ante conatus transcendere Apenninum intolerandis frigoribus et cum ingenti periculo moratus ac metu. Galli, quos praedae populationumque 2
 conciverat spes, postquam pro eo, ut ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas terras sedem belli esse premique utriusque partis exercituum hibernis viderent, verte- 3
 runt retro in Hannibalem ab Romanis odia: petitusque saepe principum insidiis, ipsorum inter se fraude, eadem vitate, qua consenserant, consensum indicantium servata erat et mutando nunc vestem, nunc tegumenta capitis more etiam sese ab insidiis munierat. ceterum hic quo- 4
 te ei timor causa fuit maturius movendi ex hibernis.

Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae idibus
5 Martis magistratum iniit. ibi cum de re publica rettulisset, redintegrata in C. Flaminium invidia est: duos se consules creasse, unum habere. quod enim illi iustum
6 imperium, quod auspiciū esse? magistratus id a domo, publicis privatisque penetibus, Latinis feriis actis, sacrificio in monte perfecto, votis rite in Capitolio nuncupatis
7 secum ferre: nec privatum auspicia sequi, nec sine auspiciis profectum in externo ea solo nova atque integra concipere posse.

8 Augebant metum prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: in Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia autem in muro circumeunti vigilias equiti scipionem, quem manu tenuerat, arsisse et litora crebris ignibus fulsisse et scuta
9 duo sanguine sudasse et milites quosdam ictos fulminibus et solis orbem minui visum et Praeneste ardentes lapides caelo cecidisse et Arpis parmas in caelo visas pugnantesque cum luna solem et Capenae duas interdiu lunas ortas
10 et aquas Caeretes sanguine mixtas fluxisse fontemque ipsum Herculis cruentis manasse respersum maculis et in Antiafi metentibus cruentas in corbem spicas cecidisse
11 et Faleriis caelum findi velut magno hiato visum quaque patuerit ingens lumen effulsisse, sortes sua sponte adtenuatas unamque excidisse ita scriptam 'Mavors telum
12 suum concutit' et per idem tempus Romae signum Martis Appia via ac simulacra luporum sudasse et Capuae speciem caeli ardentis fuisse lunaeque inter imbrem cadentis.
13 inde minoribus etiam dictu prodigiis fides habita: capras lanatas quibusdam factas et gallinam in marem, gallum in
14 feminam sese vertisse. his, sicut erant nuntiata, expositis auctoribusque in curiam introductis consul de religione
15 patres consuluit. decretum, ut ea prodigia partim maioribus hostiis, partim lactentibus procurarentur et uti supplicatio per triduum ad omnia pulvinaria haberetur, cetera,
16 cum decemviri libros inspexissent, ut ita fierent, quem ad
17 modum cordi esse divis carmina profarentur. decemvirorum monitu decretum est, Iovi primum donum fulmen aureum pondo quinquaginta fieret, Iunoni Minervaeque ex argento dona darentur et Iunoni reginae in Aventino

Iuonique Sospitae Lanuvii maioribus hostiis sacrificaretur matronaeque pecunia conlata, quantum conferre cuique 18 commodum esset, donum Iunoni reginae in Aventinum ferrent lectisterniumque fieret, quin et ut libertinae et ipsae, unde Feroniae donum daretur, pecuniam pro facultatibus suis conferrent. haec ubi facta, decemviri Ardeas 19 in foro maioribus hostiis sacrificarunt. postremo Decembri iam mense ad aedem Saturni Romae immolatum est lectisterniumque imperatum — et eum lectum senatores straverunt — et convivium publicum ac per urbem Saturnalia 20 diem ac noctem clamata populusque eum diem festum habere ac servare in perpetuum iussus.

II. Dum consul placandis Romae diis habendoque 1 dilectu dat operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia iam Flaminium consulem Arretium pervenisse fama erat, cum aliud longius, ceterum commodius ostenderetur iter, 2 propiorem viam per paludem petit, qua fluvius Arnus per eos dies solito magis inundaverat. Hispanos et Afros — 3 et [id] omne veterani erat robur exercitus — admixtis ipsorum impedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad naus deessent, primos ire iussit, sequi Gallos, ut id agminis medium esset, novissimos ire equites, Magonem inde 4 cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos, si taedio laboris longaeque viae, ut est mollis ad talia gena, dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. primi, qua 5 modo praerent duces, per praecaltas fluvii ac profundas voragines hausti paene limo immergentesque se tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere se prolapsi ne- 6 que adsurgere ex voraginibus poterant [neque] aut corpora animis aut animos spe sustinebant, alii fessa aegre tra- 7 hentes membra, alii, ubi semel victis taedio animis procubuissent, inter iumenta et ipsa iacentia passim morientes. maximeque omnium vigiliae conficiebant per quadriduum iam et tres noctes toleratae. cum omnia obtinentibus aquis 8
 n 1, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset,
 c ulatis in aquas sarcinis insuper incumbabant [aut] 9.
 it entorum itinere toto prostratorum passim acervi tan-
 ti quod exstaret aqua quaerentibus ad quietem parvi
 te oris necessarium cubile dabant. ipse Hannibal, aeger 10

oculis ex verna primum intemperie variante calores frigoraque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab
 11 aqua exstaret vectus, vigiliis tamen et nocturno umore palustrique caelo gravante caput et quia medendi nec locus nec tempus erat, altero oculo capitur.

12 III. Multis hominibus iumentisque foede amissis cum tandem de paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra locat, certumque per praemissos exploratores habuit exercitum Romanum circa Arreti moenia esse.
 13 consulis deinde consilia atque animum et situm regionum itineraque et copias ad comineatus expediendos et cetera, quae cognosce in rem erat, summa omnia cum cura inquirendo exequabatur. regio erat in primis Italiae fertilis, Etrusci campi, qui Faesulas inter Arretiumque iacent, frumenti ac pecoris et omnium copia rerum opulenti;
 14 consul ferox ab consulatu priore et non modo legum aut patrum maiestatis, sed ne deorum quidem satis metuens. hanc insitam ingenio eius temeritatem fortuna prospero
 15 civilibus bellicisque rebus successu aluerat. itaque satis apparebat, nec deos nec homines consulentem ferociter omnia ac praepropere acturum. quoque pronior esset in
 16 vitia sua, agitare eum atque irritare Poenus parat, et laeva relicto hoste Faesulas petens medio Etruriae agro praedatum profectus quantam maximam vastitatem potest caedibus incendiisque consuli procul ostendit.

17 Flaminius, qui nec quieto quidem hoste ipse quieturus erat, tum vero, postquam res sociorum ante oculos prope suos ferri agique vidit, suum id dedecus ratus, per mediam iam Italiam vagari Poenum atque obsistente nullo
 18 ad ipsa Romana moenia ire oppugnanda, ceteris omnibus in consilio salutaria magis quam speciosa suadentibus — collegam expectandum, ut coniunctis exercitibus communi animo consilioque rem gererent, interim equitatu auxiliisque levium armorum ab effusa praedandi licentia hostem
 19 cohibendum —: iratus se ex consilio proripuit signumque
 20 simul itineris pugnaeque cum [proposuisset], 'immo Arreti ante moenia sedeamus,' inquit 'hic enim patria et penates sunt. Hannibal emissus e manibus perpopuletur Italiam vastandoque et urendo omnia ad Romana moenia

perveniat, nec ante nos hinc moverimus quam, sicut olim
 Camillum ab Veïis, C. Flaminium ab Arretio patres acci-
 verint.' haec simul increpans cum ocius signa convelli 11
 iuberet et ipse in ecum insilisset, ecus repente conruit
 consulemque lapsum super caput effudit. territis omnibus 12
 qui circa erant velut foedo omine incipiendae rei insuper
 nuntiatur, signum omni vi moliente signifero convelli ne-
 quire. conversus ad nuntium 'num litteras quoque' inquit 13
 'ab senatu adfers, quae me rem gerere vetant? abi, nun-
 tia, effodiant signum, si ad convellendum manus prae
 metu obtorpuerit.' incedere inde agmen coepit primori- 14
 bus, super quam quod dissenserant ab consilio, territis
 etiam duplici prodigio, milite in vulgus laeto ferocia du-
 cis, cum spem magis ipsam quam causam spei intueretur.

III. Hannibal quod agri est inter Cortonam urbem 1
 Trasumennumque lacum omni clade belli pervastat, quo
 magis iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat.
 et iam pervenerant ad loca nata insidiis, ubi maxime 2
 montes Cortonenses in[fra] Trasumennus subit. ~~via~~ tan-
 tum interest perangusta, velut ad id ipsum de industria
 relicto spatio; deinde paulo latior patescit campus, inde
 colles adinsurgunt. ibi castra in aperto locat, ubi ipse 3
 cum Afris modo Hispanisque consideret; Baliares cete-
 ramque levem armaturam post montis circumducit, equites
 ad ipsas fauces saltus tumultis apte tegentibus locat, ut,
 ubi intrassent Romani, obiecto equitatu clausa omnia lacu
 ac montibus essent.

Flaminius cum pridie solis occasu ad lacum pervenis- 4
 set, inexplorato postero die vixdum satis certa luce an-
 gustiis superatis, postquam in patientiorem campum pandi
 agmen coepit, id tantum hostium quiddam ex adverso erat
 conspexit; ab tergo ac super caput decepere insidiae.
 Poenas ubi, id quod petierat, clausum lacu ac montibus 5
 et circumfusum suis copiis habuit hostem, signum omni-
 te dat simul invadendi. qui ubi qua cuique proximum 6
 it decucurrerunt, eo magis Romanis subita atque impro-
 ba res fuit, quod orta ex lacu nebula campo quam mon-
 tus densior sederat agminaue hostium ex pluribus col-
 umis ipsa inter se satis conspecta eoque magis pariter

7 decucurrerant. Romanus clamore prius undique orto quam satis cerneret se circumventum esse sensit, et ante in frontem lateraque pugnari coeptum est quam satis instrueretur acies aut expediri arma stringique gladii possent.

1 V. Consul percussis omnibus ipse satis, ut in re tre-
pida, inpavidus turbatos ordines vertente se quoque ad
dissonos clamores instruit ut tempus locusque patitur et,
quacumque adire audirique potest, adhortatur ac stare ac
2 pugnare iubet: nec enim inde votis aut inploratione deum,
sed vi ac virtute evadendum esse. per medias acies ferro
viam fieri et, quo timoris minus sit, eo minus ferme peri-
3 culi esse. ceterum prae strepitu ac tumultu nec consilium
nec imperium accipi poterat, tantumque aberat, ut sua
signa atque ordines et locum noscerent, ut vix ad arma
capienda aptandaque pugnae competeret animus opprime-
4 renturque quidam onerati magis his quam tecti. et erat
in tanta caligine maior usus aurium quam oculorum. ad
gemitus vulnerum ictusque corporum aut armorum et
mixtos strepentium paventiumque clamores circumfere-
5 bant ora oculosque. alii fugientes pugnantium globo in-
lati haerebant, alios redeuntes in pugnam avertebat fu-
6 gientium agmen. deinde, ubi in omnis partis nequiquam
impetus capti, et ab lateribus montes ac lacus, a fronte
et ab tergo hostium acies claudebat, apparuitque nullam
7 nisi in dextera ferroque salutis spem esse, tum sibi quis-
que dux adhortatorque factus ad rem gerendam et nova
de integro exorta pugna est, non illa ordinata per prin-
cipes hastatosque ac triarios, nec ut pro signis antesignani,
post signa alia pugnaret acies, nec ut in sua legione miles
8 aut cohorte aut manipulo esset: fors conglobat et animus
suus cuique ante aut post pugnandi ordinem dabat; tan-
tusque fuit ardor animorum, adeo intentus pugnae animus,
ut eum motum terrae, qui multarum urbium Italiae magnas
partes prostravit avertitque cursu rapidos amnis, mare
fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo
pugnantium senserit.

1 VI. Tris ferme horas pugnatum est, et ubique atro-
citer. circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est.
2 eum et robora virorum sequebantur et ipse, quacumque

in parte premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem; insignemque armis et hostes summa vi petebant et tuebantur cives, donec Insuber eques — Ducario nomen erat — facie quoque noscitans 'consul en' inquit 'hic est,' popularibus suis 'qui legiones nostras cecidit agrosque et urbem est depopulatus! iam ego hanc victimam manibus peremptorum foede civium dabo,' subditisque calcaribus 4 equo per confertissimam hostium turbam impetum facit, obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti obviam obiecerat, consulem lancea transfixit; spoliare cupientem triarii obiectis scutis arcuere. magnae partis fuga 5 inde primum coepit; et iam nec lacus nec montes pavori obstabant, per omnia arcta praeruptaque velut caeci evadunt armaque et viri super alium alii praecipitantur. pars 6 magna, ubi locus fugae deest, per prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus, umeris extare possunt, sese inmergunt. fuere quos inconsultus pavor nando etiam capessere fugam inpulerit, quae ubi immensa ac sine spe 7 erat, aut deficientibus animis hauriebantur gurgitibus aut nequiquam fessi vada retro aegerrime repetebant atque ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur. sex milia ferme primi agminis per adversos hostis 8 eruptione impigre facta, ignari omnium quae post se agerentur ex saltu evasere, et cum in tumultu quodam constitissent, clamorem modo ac sonum armorum audientes, quae fortuna pugnae esset, neque scire nec perspicere prae caligine poterant. inclinata denique re cum incale- 9 scente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida iam luce montes campique perditas res stratumque ostendere foede Romanam aciem. itaque, ne in conspectos 10 procul inmitteretur eques, sublati raptim signis quam citatissimo poterant agmine sese abriperunt. postero die 11 cum super cetera extrema fames etiam instaret, fidem dante Maharbale, qui cum omnibus equestribus copiis te consecutus erat, si arma tradidissent abire cum 12 gulis vestimentis passurum, sese dediderunt. quae nica religione servata fides ab Hannibale est, atque in cula omnes coniecit.

VII. Haec est nobilis ad Trasumenum pugna atque 1

- 2 inter paucas memorata populi Romani clades. quindecim
milia Romanorum in acie caesa, decem milia sparsa fuga
per omnem Etruriam aversis itineribus urbem petiere.
3 duo milia quingenti hostium in acie, multi postea utrim-
que ex vulneribus periere. multiplex caedes utrimque
4 facta traditur ab aliis: ego, praeterquam quod nihil
haustum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scri-
bentium animi, Fabium aequalem temporibus huiusce
5 belli potissimum auctorem habui. Hannibal captivorum,
qui Latini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis
in vincula datis, segregata ex hostium coacervatorum
cumulis corpora suorum cum sepeliri iussisset, Flamini
quoque corpus funeris causa magna cum cura inquisitum
non invenit.
- 6 Romae ad primum nuntium cladis eius cum ingenti
terrore ac tumultu concursus in forum populi est factus.
7 matronae vagae per vias, quae repens clades adlata quaeve
fortuna exercitus esset, obvios percunctantur. et cum
frequentis contionis modo turba in comitium et curiam
8 versa magistratus vocaret, tandem haud multo ante solis
occasum M. Pomponius praetor 'pugna' inquit 'magna
victi sumus,' et quamquam nihil certius ex eo auditum
est, tamen alius ab alio inpleti rumoribus domos referunt,
9 consulem cum magna parte copiarum caesum, superesse
paucos aut fuga passim per Etruriam sparsos aut captos
10 ab hoste. quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas
dispertiti animi eorum erant, quorum propinqui sub C.
Flaminio consule meruerant, ignorantium, quae cuiusque
suorum fortuna esset. nec quisquam satis certum habet,
11 quid aut speret aut timeat. postero ac deinceps aliquot
diebus ad portas maior prope mulierum quam virorum
multitudo stetit aut suorum aliquem aut nuntios de iis
opperiens, circumfundebanturque obviis sciscitantes neque
avelli, utique ab notis, priusquam ordine omnia inquisi-
12 sent poterant. inde varios vultus digredientium ab nuntiis
cerneres, ut cuique laeta aut tristia nuntiabantur, gratu-
lantisque aut consolantis redeuntibus domos circumfusus;
feminarum praecipue et gaudia insignia erant et luctus.
13 unam in ipsa porta sospiti filio repente oblatam in con-

plexu eius expirasse ferunt, alteram, cui mors fili falso nuntiata erat, maestam sedentem domi ad primum conspectum redeuntis fili gaudio nimio exanimatam. senatum 14 praetores per dies aliquot ab orto usque ad occidentem solem in curia retinent consultantes, quonam duce aut copiis quibus resisti victoribus Poenis posset.

VIII. Priusquam satis certa consilia essent, repens 1 alia nuntiatur clades, quattuor milia equitum cum C. Centenio propraetore missa ad conlegam ab Servilio consule in Umbria, quo post pugnam ad Trasumennum audiam averterant iter, ab Hannibale circumventa. eius rei 2 fama varie homines adfecit: pars occupatis maiore aegritudine animis levem ex comparatione priorum ducere recentem equitum iacturam, pars non id quod acciderat per 3 se aestimare, sed ut in adfecto corpore quamvis levis causa magis quam valido gravior sentiretur, ita tum aegrae 4 et adfectae civitati quodcumque adversi inciderit, non rerum magnitudine, sed viribus extenuatis, quae nihil quod adgravaret pati possent, aestimandum esse. itaque ad 5 remedium iam diu neque desideratum nec adhibitum, dictatorem dicendum, civitas confugit. et quia et consul aberat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam armis Punicis Italiam facile erat aut nuntium aut litteras mitti nec dictatorem populus creare poterat, quod 6 numquam ante eam diem factum erat, prodictatorem populus creavit Q. Fabium Maximum et magistrum equitum M. Minucium Rufum, hisque negotium ab senatu datum, 7 ut muros turresque urbis firmarent et praesidia disponent quibus locis videretur pontesque rescinderent fluminum: pro urbe ac penetibus dimicandum esse, quando Italiam tueri nequissent.

VIII. Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad 1 Spoletium venit. inde cum perpopulato agro urbem oppugnare adortus esset, cum magna caede suorum repulsi coniectans ex unius coloniae haud nimis prospere 2 tatae viribus, quanta moles Romanae urbis esset, in 3 Picenum avertit iter non copia solum omnis generis agugum abundantem, sed refertum praeda, quam effuse 4 atque egentes rapiebant. ibi per dies aliquot stativa

habita refectusque miles hibernis itineribus ac palustri via proelioque magis ad eventum secundo quam levi aut facili
5 adfectus. ubi satis quietis datum praeda ac populationibus magis quam otio aut requie gaudentibus, profectus Praetutianum, Hadrianum agrum, Marsos inde Marrucinosque et Paelignos devastat circaque Arpos et Lucerniam
6 proximam Apuliae regionem. Cn. Servilius consul levibus proeliis cum Gallis actis et uno oppido ignobili expugnato postquam de collegae exercitusque caede audivit, iam moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine extremo, ad urbem iter intendit.

7 Q. Fabius Maximus dictator iterum quo die magistratum iniit vocato senatu, ab diis orsus, cum edocuisset patres, plus negligentia caerimoniarum auspiciorumque quam temeritate atque inscitia peccatum a. C. Flaminio consule esse quaeque piacula irae deum essent ipsos deos
8 consulendos esse, pervicit, ut, quod non ferme decernitur nisi cum taetra prodigia nuntiata sunt, decemviri libros Sibyllinos adire iuberentur. qui inspectis fatalibus libris
9 rettulerunt patribus, quod eius belli causa votum Marti foret, id non rite factum de integro atque amplius faciundum esse et Iovi ludos magnos et aedes Veneri Erucinae
10 ac Menti vovendas esse et supplicationem lectisterniumque habendum et ver sacrum vovendum, si bellatum prospere esset resque publica in eodem quo ante bellum
11 fuisset statu permansisset. senatus, quoniam Fabium belli cura occupatura esset, M. Aemilium praetorem ex collegii pontificum sententia omnia ea ut mature fiant, curare iubet.

1 X. His senatus consultis perfectis L. Cornelius Lentulus pontifex maximus consulente collegium praetore omnium primum populum consulendum de vere sacro
2 censet: iniussu populi voveri non posse. rogatus in haec verba populus: 'velitis iubeatisne haec sic fieri? si res publica populi Romani Quiritium ad quinquennium proximum sicut velim eam esse salvam, servata erit hisce duellis — quod duellum populo Romano cum Carthaginiensi est quaeque duella cum Gallis sunt, qui cis Alpibus sunt —,
3 datum donum duit populus Romanus Quiritium, quod

ver attulerit ex suillo, oville, caprino, boville grege quae-
 que profana erunt, Iovi fieri ex qua die senatus populus-
 que iusserit. qui faciet, quando volet quaque lege volet, 4
 facito: quo modo faxit, probe factum esto. si id moritur 5
 quod fieri oportebit, profanum esto neque scelus esto. si
 quis rumpet occidetve insciens, ne fraus esto. si quis
 clepsit, ne populo scelus esto neve cui cleptum erit. si 6
 atro die faxit insciens, probe factum esto. si nocte sive
 luce, si servus sive liber faxit, probe factum esto. si
 antidea senatus populusque iusserit fieri ac faxitur, eo
 populus solutus, liber esto.' eiusdem rei causa ludi magni 7
 voti aeris trecentis triginta tribus milibus trecentis triginta
 tribus triente, praeterea bubus Iovi trecentis, multis aliis
 divis bubus albis atque ceteris hostiis. votis rite nuncu- 8
 patis supplicatio edicta; supplicatumque iere cum con-
 iugibus ac liberis non urbana multitudo tantum, sed
 agrestium etiam quos in aliqua sua fortuna publica quo-
 que contingebat cura. tum lectisternium per triduum 9
 habitum decemviris sacrorum curantibus. sex pulvinaria
 in conspectu fuerunt: Iovi ac Iunoni unum, alterum Nep-
 tuno ac Minervae, tertium Marti ac Veneri, quartum
 Apollini ac Dianae, quintum Vulcano ac Vestae, sextum
 Mercurio et Cereri. tum aedes votae. Veneri Erucinae 10
 aedem Q. Fabius Maximus dictator vovit, quia ita ex
 fatalibus libris editum erat, ut is voveret, cuius maximum
 imperium in civitate esset; Menti aedem T. Otacilius
 praetor vovit.

XI. Ita rebus divinis peractis tum de bello reque de 1
 publica dictator rettulit, quibus quotve legionibus victori
 hosti obviam eundum esse patres censerent. decretum, 2
 ut ab Cn. Servilio consule exercitum acciperet, scriberet
 praeterea ex civibus sociisque quantum equitum ac pedi-
 tum videretur, cetera omnia ageret faceretque ut e re
 publica duceret. Fabius duas legiones se adiecturum ad 3
 villianum exercitum dixit. iis per magistrum equitum
 ptis Tibur diem ad conveniendum edixit, edictoquo 4
 posito, ut quibus oppida castellaque immunita essent,
 commigrarent in loca tuta, ex agris quoque demi-
 ent omnia regionis eius, qua iturus Hannibal esset,

5 tectis prius incensis ac frugibus corruptis, ne cuius rei
copia esset: ipse via Flaminia profectus obviam consuli
exercituque cum ad Tiberim circa Oriculum prospexisset
agmen consulemque cum equitibus ad se progredientem,
viatorem misit qui consuli nuntiaret, ut sine lictoribus ad
6 dictatorem veniret. qui cum dicto paruisset congressus-
que eorum ingentem speciem dictaturae apud cives socios-
que vetustate iam prope oblitos eius imperii fecisset, lit-
terae ab urbe adlatas sunt, naves onerarias commeatum
ab Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes a classe
7 Panica circa portum Cosanum captas esse. itaque ex-
templo consul Ostiam proficisci iussus navibusque, quae
ad urbem Romanam aut Ostiae essent, completis milite ac
navalibus sociis persequi hostium classem ac litora Italiae
8 tutari. magna vis hominum censcripta Romae erat, liber-
tini etiam, quibus liberi essent et aetas militaris, in verba
9 iuraverant. ex hoc urbano exercitu qui minores quinque
et triginta annis erant in navis inpositi, alii ut urbi prae-
siderent relict.

1 XII. Dictator exercitu consulis accepto a Fulvio
Flacco legato per agrum Sabinum Tibur, quo diem ad
2 conveniendum edixerat novis militibus, venit. inde Prae-
neste ac transversis limitibus in viam Latinam est egres-
sus, unde itineribus summa cum cura exploratis ad hostem
ducit nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret, fortunae
3 se commissurus. quo primum die haut procul Arpis in
conspectu hostium posuit castra nulla mora facta, quia
Poenus educeret in aciem copiamque pugnandi faceret.
4 sed ubi quieta omnia apud hostes nec castra ullo tumultu
mota videt, increpans quidem, victos tandem (quos) Mar-
tios animos Romanis debellatumque et concessum propa-
5 lam de virtute ac gloria esse, in castra rediit, ceterum
tacita cura animum incensus, quod cum duce haudqua-
quam Flaminio Sempronioque simili futura sibi res esset
ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali
6 ducem quaesissent. et prudentiam quidem novi dictatoris
extemplo timuit, constantiam hautdum expertus agitare
ac temptare animum movendo crebro castra populando-
7 que in oculis eius agros sociorum coepit: et modo citato

agmine ex conspectu abibat, modo repente in aliquo flexu viae, si excipere degressum in aequum posset, occultus subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum neque congrederetur. castris, nisi quantum usus necessario cogeret, tenebatur miles; pabulum et ligna nec pauci petebant nec passim; equitum levisque armaturae statio composita instructaque in subitos (est) tumultus et suo militi tuta omnia et infesta effusis hostium populatibus praebebat; neque universo periculo summa rerum committebatur et parva momenta levium certaminum ex tuto coeptorum finitimo receptu adsuefaciebant territum pristinis (in his) cladibus militem minus iam tandem aut virtutis aut fortunae paenitere suae. sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis habebat quam magistrum equitum, qui nihil aliud quam quod impar erat imperio morae ad rem publicam praecipitandam habebat; ferox rapidusque in consiliis ac lingua inmodicus primo inter paucos, dein propalam in vulgus pro cunctatore segnem, pro cauto timidum, adfingens vicina virtutibus vitia, compellabat premendoque superiorem, quae pessima ars nimis prosperis multorum successibus crevit, sese extollebat.

XIII. Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit, Beneventanum depopulatur agrum, Telesiam urbem capit, iritat etiam de industria ducem, si forte accensum tot indignitatibus, cladibus sociorum detrahere ad aecum certamen possit. inter multitudinem sociorum Italici generis, qui ad Trasumennum capti ab Hannibale dimissi- que fuerant, tres Campani equites erant, multis iam tum inlecti donis promissisque Hannibalis ad conciliandos popularium animos. hi nuntiantes, si in Campaniam exercitum admovisset, Capuae potiendae copiam fore, cum res maior quam auctores esset, dubium Hannibalem alternisque fidentem ac diffidentem tamen ut Campanos ex Samnio peteret moverunt. monitos, ut etiam atque etiam praemissa rebus adfirmarent, iussosque cum pluribus et aliis principum redire ad se dimisit. ipse imperat ut se in agrum Casinatem ducat, edoctus a peritis regum, si eum saltum occupasset, exitum Romano ad

6 opem ferendam sociis interclusurum. sed Punicum ab-
 horrens ab Latinorum nominum pro[nuntiatio]ne os Casi-
 linum pro] Casino dux ut acciperet fecit, aversusque ab
 suo itinere per Allifanum Caiatinumque et Calenum agrum
 7 in campum Stellatam descendit. ubi cum montibus flumi-
 nibusque clausam regionem circumspexisset, vocatum
 8 ducem percunctatur, ubi terrarum esset. cum is Casilini
 eo die mansurum eum dixisset, tum demum cognitus est
 9 error et Casinum longe inde alia regione esse, virgisque
 caeso duce et ad reliquorum terrorem in crucem sublato,
 castris communitis, Maharbalem cum equitibus in agrum
 10 Falernum praedatum dimisit. usque ad aquas Sinuessas
 populatio ea pervenit. ingentem cladem, fugam tamen
 11 terroremque latius Numidae fecerunt: nec tamen is terror,
 cum omnia bello flagrarent, fide socios dimovit, videlicet
 quia iusto et moderato regebantur imperio nec abnuebant,
 quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.

1 XIII. Ut vero, cum ad Vulturum flumen castra
 sunt posita, exurebatur amoenissimus Italiae ager villae-
 que passim incendiis fumabant per iuga Massici montis
 Fabio ducente, tum prope de integro seditio accensa.
 2 quieverant enim per paucos dies, quia, cum celerius solito
 ductum agmen esset, festinari ad prohibendam populatio-
 3 nibus Campaniam crediderant. ut vero in extrema iuga
 Massici montis ventum, et hostes sub oculis erant Falerni
 agri colonorumque Sinuessae tecta urentes nec ulla erat
 4 mentio pugnae, 'spectatum istuc' inquit Minucius 'ad
 rem fruendam oculis, sociorum caedes et incendia, veni-
 mus? nec si nullius alterius, nos ne civium quidem horum
 5 pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri miserunt, ut
 ab Samnite hoste tuta haec ora esset, quam nunc non
 vicinus Samnis urit, sed Poenus advena, ab extremis
 orbis terrarum terminis nostra cunctatione et socordia iam
 6 huc progressus? tantum pro! degeneramus a patribus
 nostris, ut praeter quam (per) oram illi (suam) Punicas
 vagari classes dedecus esse imperii sui duxerint, et a
 nunc plenam hostium Numidarumque ac Maurorum iam a
 7 factam videamus? qui modo Saguntum oppugnari i-
 dignando non homines tantum, sed foedera et de s

ciebamus, scandentem moenia Romanae coloniae Hanni-
 balem laeti spectamus. fumus ex incendiis villarum agro- 8
 rumque in oculos atque ora venit, strepunt aures clamo-
 ribus plorantium sociorum, saepius nos quam deorum
 invocantium opem: nos hic pecorum modo per aestivos
 saltus deviasque callis exercitum ducimus conditi nubibus
 silvisque. si hoc modo peragrando cacumina saltusque 9
 M. Furius recipere a Gallis urbem voluisset, quo hic
 novus Camillus, nobis dictator unicus in rebus adfectis
 quaesitus, Italiam ab Hannibale recuperare parat, Gallo-
 rum Roma esset, quam vereor ne sic cunctantibus nobis 10
 Hannibali ac Poenis totiens servaverint maiores nostri.
 sed vir ac vere Romanus, quo die dictatorem eum ex 11
 auctoritate patrum iussuque populi dictum Veios allatum
 est, cum esset satis altum Ianiculum, ubi sedens pro-
 spectaret hostem, descendit in aecum atque illo ipso die
 media in urbe, qua nunc busta Gallica sunt, et postero
 die citra Gabios cecidit Gallorum legiones. quid? post 12
 multos annos cum ad Furculas Caudinas ab Samnite hoste
 sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Papirius Cur-
 sor iuga Samnii perlustrando an Luceriam premendo ob-
 sidendoque et laccessendo victorem hostem depulsum ab
 Romanis cervicibus iugum superbo Samniti inposuit?
 modo C. Lutatio quae alia res quam celeritas victoriam 13
 dedit, quod postero die quam hostem vidit, classem gra-
 vem commeatibus, inpeditam suomet ipsam instrumento
 atque adparatu, oppressit? stultitia est sedendo aut votis 14
 debellari credere posse: arma capias oportet et descendas
 in aecum et vir cum viro congregiaris; audendo atque
 agendo res Romana crevit, non his segnibus consiliis,
 quae timidi cauta vocant.'

Haec velut contionanti Minucio circumfundebar tri- 15
 bunorum equitumque Romanorum multitudo et ad aures
 quoque militum dicta ferocia evolvebantur ac, si militaris
 si ragii res esset, haud dubie ferebant Minucium Fabio
 di m praelaturos.

V. Fabius pariter inter suos haud minus quam in 1
 h is intentus, prius ab illis invictum animum praestat:
 q quam probe scit non in castris modo suis, sed iam

etiam Romae infamem suam cunctationem esse, obstinatus tamen tenore eodem consiliorum aestatis reliquum
2 extraxit, ut Hannibal destitutus ab spe summa ope petiti certaminis iam hibernis locum circumspectaret, quia ea regio praesentis erat copiae, non perpetuae, arbusta vineaeque et consita omnia magis amoenis quam necessariis
3 fructibus. haec per exploratores relata Fabio. cum satis sciret per easdem angustias, quibus intraverat Falernum agrum, rediturum, Calliculam montem et Casilinum occupat modicis praesidiis, quae turba Vulturno flumine
4 dirempta Falernum a Campano agro dividit: ipse iugis isdem exercitum reducit misso exploratum cum quadringentis
5 gentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino. qui ex turba iuvenum audientium saepe ferociter contionantem magistrum equitum progressus primo exploratoris modo, ut ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per
6 vicos Numidas vidit, per occasionem etiam paucos occidit, extemplo occupatus certamine est animus excideruntque praecepta dictatoris, qui quantum tuto posset progressum prius recipere sese iusserat quam in conspectum hostium
7 veniret. Numidae alii atque alii occurrentes refugientesque ad castra prope ipsum cum fatigatione equorum atque
8 hominum pertrahere. inde Carthalo, penes quem summa equestri imperii erat, concitatis equis invectus cum, priusquam ad coniectum teli veniret, avertisset hostis, quinque ferme milia continenti cursu secutus est fugientis.
9 Mancinus, postquam nec hostem desistere sequi nec spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in proelium
10 rediit omni parte virium impar. itaque ipse et delecti equitum circumventi occiduntur; ceteri effuso rursus cursu Cales primum, inde prope inviis callibus ad dictatorem perfugerunt.

11 Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio missus ad firmandum praesidio saltum, qui super Tarracinam in artas coactus fauces imminet mari, ne ab Sinuessa Poenus Appiae limite pervenire in agrum Romanum posset. coniunctis exercitibus dictator ac magister equitum castra in viam deferunt, qua Hannibal ducturus erat. duo inde milia hostes aberant.

XVI. Postero die Poeni quod viae inter bina castra 1
 erat agmine complevere. cum Romani sub ipso constitis- 2
 sent vallo haut dubie aequiore loco, successit tamen Poe-
 nus cum expeditis equitibusque ad lacessendum hostem.
 captum Poeni et procursando recipiendoque sese pugna-
 vere: restitit suo loco Romana acies. lenta pugna et ex 3
 dictatoris magis quam Hannibalis fuit voluntate. ducenti
 ab Romanis, octingenti hostium cecidere. inclusus inde 4
 videri Hannibal via ad Casilinum obsessa, cum Capua et
 Samnium et tantum ab tergo divitum sociorum Romanis
 conmeatus subveheret, Poenus inter Formiana saxa ac
 Literni harenas stagnaque et perhorridas silvas hiberna-
 turus esset. nec Hannibalem fefellit suis se artibus peti. 5
 itaque cum per Casilinum evadere non posset petendique
 montes et iugum Calliculae superandum esset, necubi Ro-
 manus inclusum vallibus agmen adgrederetur, ludibrium 6
 oculorum specie terribile ad frustrandum hostem commen-
 tus principio noctis furtim succedere ad montes statuit.
 fallacis consilii talis apparatus fuit: faces undique ex agris 7
 conlectae fascisque virgarum atque aridi sarmenti praeli-
 ganturque cornibus boum, quos domitos indomitosque
 multos inter ceteram agrestem praedam agebat. ad duo 8
 milia ferme boum effecta, Hasdrubalique negotium da-
 tum, ut (primis tenebris) nocte id armentum accensis
 cornibus ad montis ageret, maxime, si posset, super sal-
 tus ab hoste insessos.

XVII. Primis tenebris silentio mota castra, boves 1
 aliquanto ante signa acti. ubi ad radices montium viae- 2
 que angustas ventum est, signum extemplo datur, ut ac-
 censis cornibus armenta in adversos concitentur montis.
 et metus ipse relucens flammae ex capite calorque iam
 ad vivum ad imaque cornuum adveniens velut stimulos
 furore agebat boves. quo repente discursu haut secus 3
 quam silvis montibusque accensis omnia circum (virgulta)
 ardere, capitumque inrita quassatio excitans flammam
 minum passim discurrentium speciem praebebat. qui 4
 transitum saltus insidendum locati erant, ubi in sum-
 mis montibus ac super se quosdam ignes conspexere, cir-
 cumspectos se esse rati praesidio excessere; qua minime

densae micabant flammae, velut tutissimum iter petentes summa montium iuga, tamen in quosdam boves palatos
5 a suis gregibus inciderunt. et primo cum procul cerne-
rent, veluti flammās spirantium miraculo adtoniti constite-
6 runt, deinde ut humana apparuit fraus, tum vero insidias
rati esse, cum maiore tumultu concitant se in fugam.
levi quoque armaturae hostium incurrere, ceterum nox
aequato timore neutros pugnam incipientis ad lucem
7 tenuit. interea toto agmine Hannibal transducto per sal-
tum et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis in agro
Allifano posuit castra.

1 XVIII. Hunc tumultum sensit Fabius: ceterum et
insidias esse ratus et ab nocturno utique abhorrens cer-
2 tamine suos munimentis tenuit. luce prima sub iugo
montis proelium fuit, quo interclusam ab suis levem arma-
turam facile — etenim numero aliquantum praestabant —
Romani superassent, nisi Hispanorum cohors ad id ipsum
3 remissa ab Hannibale pervenisset. ea adsuetior montibus
et ad concursandum inter saxa rupesque aptior ac levior
cum velocitate corporum tum armorum habitu campestem
hostem gravem armis statariumque pugnae genere facile
4 elusit. ita haudquaquam pari certamine digressi, Hispani
fere omnes incolumes, Romani aliquot suis amissis in
castra contenderunt.

5 Fabius quoque movit castra transgressusque saltum
6 super Allifas loco alto ac munito consedit. tum per Sam-
nium Romam se petere simulans Hannibal usque in Pae-
lignos populabundus rediit; Fabius medius inter hostium
agmen urbemque Romam iugis ducebat nec absistens nec
7 congregiens. ex Paelignis Poenus flexit iter retroque
Apuliam repetens Gereonium pervenit, urbem metu, quia
conlapsa ruinis pars moenium erat, ab suis desertam.
8 dictator in Larinate agro castra communiit. inde sacro-
rum causa Romam revocatus, non imperio modo, sed
consilio etiam ac prope precibus agens cum magistr-
9 equitum, ut plus consilio quam fortunae confidat et se
potius ducem quam Sempronium Flaminiumque imitetur,
ne nihil actum censeret extracta prope aestate per ludifi-
cationem hostis: medicos quoque plus interdum quietē

quam movendo atque agendo proficere, haut parvam rem 10
esse ab totiens victore hoste vinci desisse, ab continuis
cladibus respirasse — haec nequiquam praemonito magi-
stro equitum Romam est profectus.

XVIII. Principio aestatis, qua haec gerebantur, in 1
Hispania quoque terra marique coeptum bellum est.
Hasdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre in- 2
structum paratumque acceperat, decem adiecit. quadra- 3
ginta navium classem Himilconi tradit, atque ita Cartha-
gine profectus navibus prope terram exercitum in litore
ducebat paratus configere, quacumque parte copiarum
hostis occurriisset. Cn. Scipio postquam movisse ex hi- 4
bernis hostem audivit, primo idem consilii fuit; deinde
minus terra propter ingentem famam novorum auxiliorum
concurrere ausus, delecto milite ad naves inposito quin-
que et triginta navium classe ire obviam hosti pergit.
altero ab Tarracone die ad stationem decem milia pas- 5
suum distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit. inde
duae Massiliensium speculatoriae praemissae rettulere,
classem Punicam stare in ostio fluminis castraque in ripa
posita. itaque ut improvidos incautosque universo simul 6
effuso terrore opprimeret, sublati ancoris ad hostem
vadit.

Multas et locis altis positas turris Hispania habet,
quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones
utuntur. inde primo conspectis hostium navibus datum 7
signum Hasdrubali est, tumultusque prius in terra et
castris quam ad mare et ad naves est ortus, nondum aut
pulsu remorum strepituque alio nautico exaudito aut ape-
rientibus classem promunturiis, cum repente eques alius 8
super alium ab Hasdrubale missus vagos in litore quie-
tosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem aut
proelium eo die expectantis, conscendere naves propere
atque arma capere iubet: classem Romanam iam haud
f cul portu esse. haec equites dimissi passim impera- 9
b t. mox Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat,
v oque omnia tumultu strepant ruentibus in naves simul
n .igibus militibusque fugientium magis e terra quam in
p nam euntium modo. vixdum omnis conscenderant, 10

cum alii resolutis oris in ancoras evehuntur, alii, ne quid teneat, ancoralia incidunt, raptimque omnia praepropere agendo militum apparatu nautica ministeria impediuntur, trepidatione nautarum capere et aptare arma miles pro-
 11 hñebatur. et iam Romanus non appropinquabat modo, sed derexerat etiam in pugnam naves. itaque non ab hoste et proelio magis Poeni quam suomet ipsi tumultu turbati et temptata verius pugna quam inita in fugam
 12 averterunt classem. et cum adversi amnis os lato agmini et tam multis simul venientibus haud sane intrabile esset, in litus passim naves egerunt atque alii vadis alii sicco litore excepti, partim armati partim inermes ad instructam per litus aciem suorum perfugere. duae tamen primo concursu captae erant Punicae naves, quattuor suppressae.

1 XX. Romani, quamquam terra hostium erat armataque aciem toto praetentam in litore cernebant, haud cunctanter insecuti trepidam hostium classem navis omnis,
 2 quae non aut perfregerant proras litori inlitas aut carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altam extraxere, ad
 3 quinque et viginti naves e quadraginta cepere. neque id pulcherrimum eius victoriae fuit, sed quod una levi pugna toto eius orae mari potiti erant. itaque ad Onusam classe
 4 provecti, escensio ab navibus in terram facta. cum urbem vi cepissent captamque diripuissent, Carthaginem inde pe-
 5 tunt, atque omnem agrum circa depopulati postremo tecta
 6 quoque iniuncta muro portisque incenderunt. inde iam praeda gravis ad Longunticam pervenit classis, ubi vis magna sparti ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale. quod satis in usum fuit sublato ceterum omne incensum
 7 est. nec continentis modo praelectast ora, set in Ebusum insulam transmissum. ibi urbe, quae caput insulae est,
 8 biduum nequiquam summo labore oppugnata ubi in spem irritam frustra teri tempus animadversum est, ad popula-
 9 tionem agri versi direptis aliquot incensisque vicis maiore quam ex continenti praeda parta cum in naves se recep-
 10 Scipionem venerunt. inde flexa retro classis reditumq e in citeriora provinciae, quo omnium populorum, qui Eberum incolunt, multorum et ultimae Hispaniae legi i

concurrerunt. sed qui vere dicionis imperiique Romani 11
facti sint obsidibus datis populi, amplius fuerunt centum
viginti. igitur terrestribus quoque copiis satis fidens Ro- 12
manus usque ad saltum Castulonensem est progressus.
Hasdrubal in Lusitaniam ac propius Oceanum concessit.

XXI. Quietum inde fore videbatur reliquum aestatis 1
tempus, fuissetque per Poenum hostem: sed praeterquam 2
quod ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in novas res
sunt ingenia, Mandonius Indebilisque, qui antea Ilerge- 3
tum regulus fuerat, postquam Romani ab saltu recessere
ad maritimam oram, concitis popularibus in agrum paca-
tum sociorum Romanorum ad populandum venerunt. ad- 4
versus eos tribunus militum cum expeditis auxiliis a Sci-
pione missi levi certamine, ut tumultuariam manum, fudere
hominibus occisis quibusdam captisque magnaue parte
armis exuta. hic tamen tumultus cedentem ad Oceanum 5
Hasdrubalem cis Hiberum ad socios tutandos retraxit.
castra Punica in agro Ilergavonensium, castra Romana 6
ad Novam classem erant, cum fama repens alio avertit
bellum. Celtiberi, qui principes regionis suae [miserant] 7
legatos obsidesque dederant Romanis, nuntio misso a
Scipione exciti arma capiunt, provinciamque Carthagi-
niensium valido exercitu invadunt, tria oppida vi ex-
pugnant. inde cum ipso Hasdrubale duobus proeliis 8
egregie pugnant: ad quindecim milia hostium occiderunt,
quattuor milia cum multis militaribus signis capiunt.

XXII. Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in 1
provinciam venit, prorogato post consulatum imperio ab
senatu missus cum triginta longis navibus et octo milibus
militum magnoque commeatu advecto. ea classis ingens 2
agmine onerariarum procul visa cum magna laetitia civium
sociorumque portum Tarraconis ex alto tenuit. ibi milite 3
exposito profectus Scipio fratri se coniungit; ac deinde
communi animo consilioque gerebant bellum. occupatis 4
igitur Carthaginensibus Celtiberico bello haud cunctanter
liberum transgrediuntur nec ullo viso hoste Saguntum
ergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae traditos ab
Iannibale fama erat modico in arce custodiri praesidio.
unum pignus inclinatos ad Romanam societatem om- 5

nium Hispaniae populorum animos morabatur, ne sanguine liberum suorum culpa defectionis lueretur.

- 6 Eo vinculo Hispaniam vir unus sollertia magis quam
fidei consilio exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus,
fidus ante Poenis, tum, qualia plerumque sunt
7 barbarorum ingenia, cum fortuna mutaverat fidem. ceterum
transfugam sine magnae rei proditione venientem ad hostis
nihil aliud quam unum vile atque infame corpus esse ratus,
id agebat, ut quam maximum emolumentum
8 novis sociis esset. circumspectis igitur omnibus, quae
fortuna potestatis eius poterat facere, obsidibus potissimum
tradendis animum adiecit, eam unam rem maxime ratus
conciliaturam Romanis principum Hispaniae amicitiam.
9 sed cum iniussu Bostaris praefecti satis sciret nihil
obsidium custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte
10 adgreditur. castra extra urbem in ipso litore habebat
Bostar, ut aditum ea ex parte intercluderet Romanis. ibi
eum in secretum abductum velut ignorantem monet, quo
11 statu sit res: metum continuasse ad eam diem Hispanorum
animos, quia procul Romani abessent; nunc cis Hiberum
castra Romana esse arcem tutam perfugiumque novas
volentibus res. itaque quos metus non teneat,
12 beneficio et gratia devinciendos esse. miranti Bostari
percunctantique, quodnam id subitum tantae rei donum
13 posset esse, 'obsides' inquit 'in civitates remitte. id et
privatim parentibus, quorum maximum nomen in civitatibus
14 est suis, et publice populis gratum erit. vult sibi
quisque credi et habita fides ipsam plerumque obligat
fidem. ministerium restituendorum domos obsidium mihi
met deponco ipse, ut opera quoque impensa consilium ad-
iuvem meum et rei suapte natura gratae quantam insuper
15 gratiam possim adiciam.' homini non ad cetera Punica
ingenia callido ut persuasit, nocte clam progressus ad
hostium stationes conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis
et ab his ad Scipionem perductus, quid adferret,
16 expromit, et fide accepta dataque ac loco et tempore
constituto ad obsides tradendos Saguntum redit. diem
insequentem absumpsit cum Bostare mandatis ad rem
17 agendam accipiendis. dimissus cum se nocte iturum, ut

custodias hostium falleret, constitueret, ad compositam cum iis horam excitatis custodibus puerorum profectus, veluti ignarus in praeparatas sua fraude insidias ducit, in castra Romana perducti: cetera omnia de reddendis 18 obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, acta per eundem ordine quo si Carthaginiensium nomine sic ageretur. maior aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari 19 quam quanta futura Carthaginiensium fuerat. illos enim gravis, superbos in rebus secundis expertos fortuna et timor mitigasse videri poterat: Romanus primo adventu 20 incognitus ante ab re clementi liberalique initium fecerat. et Abelux, vir prudens, haud frustra videbatur socios mutasse. itaque ingenti consensu defectionem omnes 21 spectare; armaque extemplo mota forent, ni hiems, quae Romanos quoque et Carthaginienses concedere in tecta coegit, intervenisset.

XXIII. Haec in Hispania quoque secunda aestate 1 Punici belli gesta, cum in Italia paulum intervalli cladibus Romanis sollers cunctatio Fabii fecisset; quae ut 2 Hannibalem non mediocri sollicitum cura habebat, tandem cum militiae magistrum delegisse Romanos cernentem, qui bellum ratione, non fortuna gereret, ita con- 3 tempta erat inter civis armatos pariter togatosque, utique postquam absente eo temeritate magistri equitum laeto verius dixerim quam prospero eventu pugnatum fuerat. accesserant duae res ad augendam invidiam dictatoris, 4 una fraude ac dolo Hannibalis, quod, cum a perfugis ei monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo aequatis ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostium abstineri iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset, altera ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non 5 expectata in eo senatus auctoritas est, ad extremum haud ambigue in maximam laudem verso. in permutandis cap- 6 tivis, quod sic primo Punico bello factum erat, convenerat er duces Romanum Poenumque, ut quae pars plus re- beret quam daret argenti pondo bina et selibras in mili- n praestaret. ducentos quadraginta septem cum plures 7 manus quam Poenus recepisset argentumque pro eis bitum saepe iactata in senatu re, quoniam non consu-

8 huisset patres, tardius erogaretur, inviolatum ab hoste
agrum misso Romam Quinto filio vendidit, fidemque
publicam impendio privato exsolvit.

9 Hannibal pro Gereoni moenibus, cuius urbis captae
atque incensae ab se in usum horreorum [haud] pauca
10 reliquerat tecta, in stativis erat. inde frumentatum duas
exercitus partes mittebat, cum tertia ipse expedita in
statione erat simul castris praesidio et circumspectans,
necunde impetus in frumentatores fieret.

1 XXIII. Romanus tunc exercitus in agro Larinati
erat. praecerat Minucius magister equitum profecto, sicut
2 ante dictum est, ad urbem dictatore. ceterum castra, quae
in monte alto ac tuto loco posita fuerant, iam in planum
deferuntur, agitabanturque pro ingenio ducis consilia cali-
diora, ut impetus aut in frumentatores palatos aut in
3 castra relictis cum levi praesidio fieret. nec Hannibalem
fefellit cum duce mutatam esse belli rationem et ferocius
4 quam consultius rem hostes gesturos. ipse autem, quod
minime quis crederet, cum hostis propius esset, tertiam
partem militum frumentatum duabus in castris retentis
5 dimisit, dein castra ipsa propius hostem movit duo ferme
a Gereonio milia in tumultum hosti conspectum, ut inten-
tum scirat esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutan-
6 dos. propior inde ei atque ipsis inminens Romanorum
castris tumulus apparuit; ad quem capiendum, si luce
palam iretur, quia haud dubie hostis brevioris via prae-
7 venturus erat, nocte clam missi Numidae ceperunt, quos
tenentis locum contempta paucitate Romani postero die
8 cum deiecissent, ipsi eo transferunt castra. tum utique
exiguum spatii vallum a vallo aberat et id ipsum tota
prope compleverat Romana acies, simul et per aversa
castra (e castris Hannibalis) equitatus cum levi armatura
emissus in frumentatores late caedem fugamque hostium
9 palatorum fecit. nec acie certare Hannibal ausus, quia
tanta paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari potera
10 iamque artibus Fabii (pars exercitus aberat iam fame
sedendo et cunctando bellum gerebat receperatque suos
in priora castra, quae pro Gereoni moenibus erant.

11 Iusta quoque acie et conlatis signis dimicatum quidam

auctores sunt: primo concursu Poenum usque ad castra
 fusum, inde eruptione facta repente versum terrorem in
 Romanos, Numeri Decimi Samnitis deinde interventu proe-
 lium restitutum. hunc principem genere ac divitiis non 12
 Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio, iussu dicta-
 toris octo milia peditum, mille equites adducentem in
 castra, ab tergo cum apparuisset Hannibali, speciem
 parti utrique praebuisse novi praesidii cum Q. Fabio ab
 Roma venientis. Hannibalem insidiarum quoque aliquid 13
 timentem recepisse suos, Romanum insecutum adiuvente
 Samnite duo castella eo die expugnasse. sex milia ho- 14
 stium caesa, quinque admodum Romanorum. tamen in
 tam pari prope clade famam egregiae victoriae cum va-
 nioribus litteris magistri equitum Romam perlatam.

XXV. De iis rebus persaepe et in senatu et in con- 1
 tione actum est. cum laeta civitate dictator unus nihil 2
 nec famae nec litteris crederet et, ut vera omnia essent,
 secunda se magis quam adversa timere diceret, tum M. 3
 Metellus tribunus plebis id enim ferendum esse negat:
 non praesentem solum dictatorem obstitisse rei bene ge- 4
 rendae, sed absentem etiam gestae obstare et in ducendo
 bello, ac sedulo, tempus terere, quo diutius in magistratu
 sit solusque et Romae et in exercitu imperium habeat;
 quippe consulum alterum in acie cecidisse, alterum specie 5
 classis Punicae persequendae procul ab Italia ablegatum,
 duos praetores Sicilia atque Sardinia occupatos, quarum 6
 neutra hoc tempore provincia praetore egeat, M. Minu-
 cium magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid rei
 bellicae gereret, prope in custodiam habitum. itaque her- 7
 cule non Samnium modo, quo iam tamquam trans Hibe-
 rum agro Poenis concessum sit, et Campanum Calenum-
 que et Falernum agrum pervastatos esse, sedente Casilini
 dictatore et legionibus populi Romani agrum suum tutante;
 exercitum cupientem pugnare et magistrum equitum clau- 8
 prope intra vallum retentos, tamquam hostibus captivis
 ia adempta; tandem, ut abscesserit inde dictator, ut 9
 idione liberatos, extra vallum egressos fudisse ac fu-
 se hostis. quas ob res, si antiquus animus plebei 10
 ranae esset, audaciter se laturum fuisse (dein) de

abrogando Q. Fabi imperio; nunc modicam rogationem promulgaturum de aequando magistri equitum et dictato-
11 ris iure. nec tamen ne ita quidem prius mittendum ad
exercitum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Fla-
12 mini suffecisset. dictator contionibus se abstinuit in actione
minime populari. ne in senatu quidem satis aequis auribus
audiebatur, cum hostem verbis extolleret biennique clades
per temeritatem atque inscientiam ducum acceptas referret.
13 magister equitum quod contra dictum suum pugnasset,
14 rationem dicere reddendam esse: si penes se summa im-
perii consiliique sit, prope diem effecturum, ut sciant
homines, bono imperatore haut magni fortunam momenti
15 esse, mentem rationemque dominari, et in tempore et sine
ignominia servasse exercitum quam multa milia hostium
16 occidisse maiorem gloriam esse. huius generis orationibus
frustra habitis et consule creato M. Atilio Regulo, ne prae-
sens de iure imperii dimicaret, pridie quam rogationis
17 ferendae dies adesset, nocte ad exercitum abiit. luce orta
cum plebis concilium esset, magis tacita invidia dictatoris
favorque magistri equitum animos versabat quam satis
audebant homines ad suadendum quod vulgo placebat
prodire, et favore superante auctoritas tamen rogationi
18 deerat. unus inventus est suasor legis C. Terentius Varro,
qui priore anno praetor fuerat, loco non humili solum,
19 sed etiam sordido ortus. patrem lanium fuisse ferunt,
ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia eius
artis ministeria usum.

1 XXVI. Is iuvenis, ut primum ex eo genere quaestus
pecunia a patre relictā animos ad spem liberalioris fortu-
2 nae fecit togaque et forum placuere, proclamando pro
sordidis hominibus causisque adversus rem et famam
bonorum primum in notitiam populi, deinde ad honores
3 pervenit. quaestura quoque et duabus aedilitatibus, ple-
beia et curuli, postremo et praetura perfunctus iam ad
4 consulatus spem cum adtolleret animos, haud parum cal-
lide auram favoris popularis ex dictatoria invidia petiit
5 scitique plebis unus gratiam tulit. omnes eam rogationem
quique Romae quique in exercitu erant, aequi atque ini-
qui, praeter ipsum dictatorem in contumeliam eius latam

acceperunt: ipse, qua gravitate animi criminantes se ad 6
 multitudinem inimicos tulerat, eadem et populi in se sae-
 vientem iniuriam tulit, acceptisque in ipso itinere litteris 7
 senatusque consulto de aequato imperio, satis fidens haut-
 quaquam cum imperii iure artem imperandi aequatam
 cumque invicto a civibus hostibusque animo ad exerci-
 tum rediit.

XXVII. Minucius vero cum iam ante vix tolerabilis 1
 fuisset secundis rebus ac favore volgi, tum utique inmo- 2
 dice inmodesteque non Hannibale magis victo ab se quam
 Q. Fabio gloriari: illum in rebus asperis unicum ducem 3
 ac parem quaesitum Hannibali, maiorem minori, dictato-
 rem magistro equitum, quod nulla memoria habeat anna-
 lium, iussu populi aequatum in eadem civitate, in qua
 magistri equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque
 horrere soliti sint. tantum suam felicitatem virtutemque 4
 enituisse, ergo secuturum se fortunam suam, si dictator
 in cunctatione ac segnitie deorum hominumque iudicio
 damnata perstaret. itaque quo die primum congressus 5
 est cum Q. Fabio, statuendum omnium primum ait esse,
 quem ad modum imperio aequato utantur: se optimum 6
 ducere, aut diebus alternis aut, si maiora intervalla pla-
 cerent, partitis temporibus alterius summum ius imperium-
 que esse, ut par hosti non consilio solum, sed viribus 7
 etiam esset, si quam occasionem rei gerendae habuisset.
 Q. Fabio haudquaquam id placere: omnia fortunam eam 8
 habitura, quamcumque temeritas conlegae habuisset. sibi
 communicatum cum alio, non ademptum imperium esse.
 itaque se numquam volentem parte qua posset rerum con- 9
 silio gerendarum cessurum, nec se tempora aut dies im-
 perii cum eo, exercitum divisurum, suisque consiliis,
 quoniam omnia non liceret, quae posset servaturum. ita 10
 optinuit, ut legiones, sicut consulibus mos esset, inter se
 dividerent. prima et quarta Minucio, secunda et tertia
 Fabio evenerunt; item equites pari numero sociumque et 11
 tini nominis auxilia diviserunt. castris se quoque se-
 vari magister equitum voluit.

XXVIII. Duplex inde Hannibali gaudium fuit—neque 1
 quicquam eorum, quae apud hostes agerentur, eum

fallebat et perfugis multa indicantibus et per suos ex-
 2 plorantem —: nam et liberam Minuci temeritatem se suo
 modo captiaturum et sollertiae Fabii dimidium virium de-
 3 cecisse. tumulus erat inter castra Minuci et Poenorum.
 eum qui occupasset, haud dubie iniquiorem erat hosti
 4 locum facturus. eum non tam capere sine certamine
 volebat Hannibal, quamquam id operae pretium erat,
 quam causam certaminis cum Minucio, quem semper oc-
 5 cursurum ad obsistendum satis sciebat, contrahere. ager
 omnis medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia
 non modo silvestre quicquam, sed ne vepribus quidem
 6 vestitum habebat, re ipsa natus tegendis insidiis eo magis,
 quod in nuda valle nulla talis frons timeri poterat. et
 erant in anfractibus cavas rupes, ut quasdam earum du-
 7 cenos armatos possent capere. in has latebras, quot quem-
 que locum apte insidere poterant, quinque milia conduntur
 8 peditum equitumque. necubi tamen aut motus alicuius
 temere egressi aut fulgor armorum fraudem in valle tam
 aperta detegeret, missis paucis prima luce ad capiendum
 9 quem ante diximus tumulum avertit oculos hostiam. primo
 statim conspectu contempta paucitas, ac sibi quisque de-
 poscere pellendos inde hostis. ad locum capiendum dux
 ipse inter stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat et
 10 vanis animis et minis increpat hostem. principio levem
 armatam dimittit, deinde conferto agmine mittit equites,
 postremo, cum hostibus quoque subsidia mitti videret,
 11 instructis legionibus procedit. et Hannibal laborantibus
 suis alia atque alia ut crescente certamine mittens auxilia
 peditum equitumque iam instam expleverat aciem, ac totis
 12 utrimque viribus certatur. prima levis armatura Romano-
 rum, praecipuum inferiore loco succedens tumultum,
 pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equitem
 13 et ad signa legionum refugit. peditum acies inter pericul-
 sos inpavida sola erat, videbaturque, si iusta ac si recta
 pugna esset, haudquaquam impar futura: tantum animos n
 14 fecerat prospere ante paucos dies res gesta. sed exi-
 repente insidiatores eum tumultum terroremque in latu
 utrimque ab tergoque incursantes fecerunt, ut nec animu
 ad pugnam neque ad fugam spes cuiquam superesset.

XXVIII. Tum Fabius primo clamore paventium 1
audito, dein conspecta procul turbata acie, 'ita est,' in-
quit 'non celerius quam timui deprendit fortuna tameri-
tatem. Fabio aequatus imperio Hannibalem et virtute et 2
fortuna superiorem videt, sed aliud iurgandi suscensen-
dique tempus erit: nunc signa extra vallum proferte. vic-
toriam hosti extorqueamus, confessionem erroris civibus;
iam magna ex parte caesis aliis, aliis circumspectantibus 3
fugam Fabiana se acies repente velut caelo demissa ad
auxilium ostendit. itaque, priusquam ad coniectum tali 4
veniret aut manum consereret, et suos a fuga effusa et
ab nimis feroci pugna hostes continuit. qui solutis ordini- 5
bus vage dissipati erant undique confugerunt ad integram
aciem, qui plures simul terga dederant conversi in hostem
volventesque orbem nunc sensim referre pedem, nunc con-
globati restare. ac iam prope una acies facta erat victi
atque integri exercitus inferebantque signa in hostem,
cum Poenus receptui cecinit palam ferente Hannibale, ab 6
se Minucium, se ab Fabio victum.

Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta cum 7
in castra reditum esset, Minucius convocatis militibus
'saepe ego' inquit 'audivi, milites, eum primum esse 8
virum, qui ipse consulat quid in rem sit, secundum eum
qui bene monenti obediatur, qui nec ipse consulere nec
alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. nobis quo- 9
niam prima animi ingenique negata sors est, secundam
ac mediam teneamus et, dum imperare discimus, parere
prudenti in animum inducamus. castra cum Fabio iunga- 10
mus; ad praetorium eius signa cum tulerimus, ubi ego
eum parentem appellavero, quod beneficio eius erga nos
ac maiestate eius dignum est, vos, milites, eos, quorum 11
vos modo arma, dexteræ texerunt, patronos salutabitis,
et, si nihil aliud, gratiarum certe nobis animorum gloriam
dies hic dederit.'

XXX. Signo dato conclamatur inde, ut colligantur 1
a. profecti et agmine incedentes [ad] dictatoris castra
admirationem et ipsam et omnes qui circa erant con-
erunt. ut constituta sunt ante tribunal signa, pro- 2
sus ante alios magister equitum, cum patrem Fabium

appellasset circumfususque militum eius totum agmen pa-
3 tronos consalutasset, 'parentibus' inquit 'meis, dictator,
quibus te modo nomine, quo fando possum, aequavi, vi-
tam tantum debeo, tibi cum meam salutem, tum omnium
4 horum. itaque plebei scitum, quo oneratus [sum] magis
quam honoratus, primus antiquo abrogoque et, quod tibi
mihique (quod) exercitibusque his tuis, servato ac con-
servatori, sit felix, sub imperium auspiciumque tuum re-
5 deo et signa haec legionisque restituo. tu, quaeso, pla-
catus me magisterium equitum, hos ordines suos quemque
6 tenere iubeas.' tum dextrae interiunctae militesque con-
tione dimissa ab notis ignotisque benigne atque hospitaliter
invitati laetusque dies ex admodum tristi paulo ante ac
prope execrabili factus.

7 Romae, ut est perlata fama rei gestae, dein litteris
non magis ipsorum imperatorum quam volgo militum ex
utroque exercitu adfirmata, pro se quisque Maximum lau-
8 dibus ad caelum ferre. par gloria apud Hannibalem hostis-
que Poenos erat, ac tum demum sentire cum Romanis
9 atque in Italia bellum esse; nam biennio ante adeo et
duces Romanos et milites spreverant, ut vix cum eadem
gente bellum esse crederent, cuius terribilem (eam) famam
10 a patribus accepissent. Hannibalem quoque ex acie re-
deuntem dixisse ferunt, tandem eam nubem, quae sedere
in iugis montium solita sit, cum procella imbrem dedisse.

1 XXXI. Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius
Geminus consul cum classe navium [c] circumvectus Sar-
diniae et Corsicae oram et obsidibus utrimque acceptis in
2 Africam transmisit, et priusquam in continentem escen-
sionem faceret, Menige insula vastata et ab incolentibus
Cercinam, ne et ipsorum ureretur diripereturque ager,
decem talentis argenti acceptis ad litora Africae accessit
3 copiasque exposuit. inde ad populandum agrum ducti
milites navalesque socii iuxta effusi ac si [in] insulis cul-
4 torum egentibus praedarentur. itaque in insidias temere
inlati cum a frequentibus palantes et ignari ab locorum
gnaris circumvenirentur, cum multa caede ac foeda fuga
5 retro ad naves compulsi sunt. ad mille hominum, cum iis
Sempronio Blaeso quaestore amisso, classis ab litoribus

hostium plenis trepide soluta in Siciliam cursum tenuit, traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, ut ab legato eius 6 P. Sura Romam reduceretur. ipse per Siciliam pedibus 7 profectus freto in Italiam traiecit, litteris Q. Fabii accitus et ipse et conlega eius M. Atilius, ut exercitus ab se exacto iam prope semestri imperio acciperent.

Omniū prope annales Fabium dictatorem adversus 8 Hannibalem rem gessisse tradunt, Coelius etiam eum primum a populo creatum dictatorem scribit; sed et Coe- 9 lium et ceteros fugit uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul in Gallia provincia aberat, ius fuisse dicendi dictatoris — quam moram quia expectare territa iam clade 10 civitas non poterat, eo decursum est, ut a populo crearetur qui pro dictatore esset —, res inde gestas gloriamque 11 insignem ducis et augentis titulum imaginis posteros, ut, qui pro dictatore [fuisset, dictator] crederetur facile obtinuisse.

XXXII. Consules Atilius Fabiano Geminus Ser- 1 vilius Minuciano exercitu accepto hibernaculis mature communitis — medium autumnī erat — Fabi artibus cum summa inter se concordia bellum gesserunt. fru- 2 mentatum exeunti Hannibali diversis locis opportuni aderant carpentes agmen palatosque excipientes, in casum universae dimicationis, quam omnibus artibus petebat hostis, non veniebant: adeoque inopia est coactus 3 Hannibal, ut nisi cum fugae specie abeundum timuisset, Galliam repetiturus fuerit nulla relictā spe alendi exercitus in eis locis, si insequentes consules eisdem artibus bellum gererent.

Cum ad Gereonium iam hieme impediēte constitisset 4 bellum, Neapolitani legati Romam venerē. ab iis quadraginta paterae aureae magni ponderis in curiam inlatae atque ita verba facta, ut dicerent: scire sese populi aera- 5 rium bello exhauriri, et cum iuxta pro urbibus agrisque eorum ac pro capite atque arce Italiae, urbe Romana 6 ne imperio, geratur, aequum censuisse Neapolitanos, 6 et d auri sibi cum ad templorum ornatum tum ad sub- 7 um fortunae a maioribus relictum foret, eo iuvare Italiam Romanum; si quam opem in sese crederent, 7

eodem studio fuisse oblaturus. gratum sibi patres Romanos populumque facturam, si omnes res Neapolitanorum suas duxissent, dignosque iudicaverint, ab quibus donum, animo ac voluntate eorum qui libentes darent quam re maius ampliusque, acciperent. legatis gratiae actae pro munificentia curaque, patera, quae ponderis minimi fuit, accepta.

XXXIII. Per eosdem dies speculator Carthaginensis, qui per biennium fefellerat, Romae deprensus praecisisque manibus dimissus et servi quinque et viginti in crucem acti, quod in campo Martio coniurassent; indici data libertas et aeris gravis viginti milia. legati et ad Philippum Macedonum regem missi ad deposcendum Demetrium Pharium, qui bello victus ad eum fugisset, et alii in Ligures ad expostulandum, quod Poenum opibus auxiliisque suis iuvissent, simul ad visendum ex propinquo, quae in Bois atque Insubribus gererentur. ad Pinum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipendium, cuius dies exierat, poscendum aut, si diem proferri vellet, obsides accipiendos. adeo, etsi bellum ingens in cervicibus erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne longinqua quidem, effugiebat. in religionem etiam venit, aedem Concordiae, quam per seditionem militarem biennio ante L. Manlius praetor in Gallia vovisset, locatam ad id tempus non esse; itaque duumviri ad eam rem creati a M. Aemilio praetore urb. C. Pupius et Caeso Quinctius Flamininus aedem in arce faciendam locaverunt.

Ab eodem praetore ex senatus consulto litterae ad consules missae, ut, si iis videretur, alter eorum ad consules creandos Romam veniret: se in eam diem quam iussissent comitia edicturum. ad haec a consulibus rescriptum, sine detrimento rei publicae abscedi non posse ab hoste; itaque per interregem comitia habenda esse potius quam consul alter a bello avocaretur. patribus rectius visum est dictatorem a consule dici comitiorum habendorum causa. dictus L. Veturius Philo. M. Porcium Mathonem magistrum equitum dixit. iis vi creatis iussisque die quarto decimo se magistratu abdicatis, res ad interregnum rediit.

XXXIII. Consulibus prorogatum in annum impe- 1
 rium. interreges proditi a patribus C. Claudius Appi
 filius Centho, inde P. Cornelius Asina. in eius interregno
 comitia habita magno certamine patrum ac plebis. C. 2
 Terentio Varroni, quem sui generis hominem, plebi in-
 sectatione principum popularibusque artibus conciliatum,
 ab Q. Fabi opibus et dictatorio imperio concusso aliena
 invidia splendentem, vulgus et extrahere ad consulatum
 nitebatur, patres summa ope obstabant, ne se insectando
 sibi aequari adsuescerent homines. Q. Baebius Herennius 3
 tribunus plebis, cognatus C. Terenti, criminando non se-
 natum modo, sed etiam augures, quod dictatorem prohi-
 buissent comitia perficere, per invidiam eorum favorem
 candidato suo conciliabat: ab hominibus nobilibus per 4
 multos annos bellum quaerentibus Hannibalem in Italiam
 adductum, ab isdem, cum debellari possit, fraude bellum
 trahi. cum quattuor (milia) legionibus universis pugnari 5
 posse apparuisse eo, quod M. Minucius absente Fabio
 prospere pugnasset; duas legiones hosti ad caedem ob- 6
 iectas, deinde ex ipsa caede ereptas, ut pater patronusque
 appellaretur qui prius vincere prohibuisset Romanos quam
 vinci; consules deinde Fabianis artibus, cum debellare 7
 possent, bellum traxisse. id foedus inter omnes nobilis
 ictum nec finem ante belli habituros quam consulem vere
 plebeium, id est hominem novum, fecissent. nam ple- 8
 beios nobiles iam eisdem initiatos esse sacris et contem-
 nere plebem, ex quo contemni patribus desierint, coepisse.
 cui non id apparere, id actum et quaesitum esse, ut inter- 9
 regnum iniretur, ut in patrum potestate comitia essent?
 id consules ambos ad exercitum morando quaesisse, id 10
 postea, quia invitis iis dictator esset dictus comitiorum
 causa, expugnatum esse, ut vitiosus dictator per augures
 fieret. habere igitur interregnum eos, consulatum unum 11
 certe plebis Romanae esse, populum liberum habiturum
 -? daturum ei, qui mature vincere quam diu imperare
 valit.

XXXV. Cum his orationibus accensa plebs esset, 1
 ibus patriciis petentibus P. Cornelio Merenda, L. Manlio
 plone, M. Aemilio Lepido, duobus nobilibus iam fami- 2

liarum plebei, C. Atilio Serrano et Q. Aelio Paeto, quorum alter pontifex, alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur, ut in manu eius essent comitia rogando
 3 conlegae. tum experta nobilitas, parum fuisse virium in competitoribus eius, L. Aemilium Paulum, qui cum M. Livio consul fuerat et damnatione conlegae et sua prope ambustus evaserat, infestum plebei, diu ac multum re-
 4 cusantem ad petitionem compellit. is proximo comitiali die concedentibus omnibus, qui cum Varrone certaverant, par magis in adversandum quam conlega datur consuli.
 5 inde praetorum comitia habita: creati M. Pomponius Matho et P. Furius [Philus]. Philo Romae iuri dicundo urbana sors, Pomponio inter civis Romanos et peregrinos evenit.
 6 additi duo praetores, M. Claudius Marcellus in Siciliam,
 7 L. Postumius Albinus in Galliam. omnes absentes creati sunt, nec cuiquam eorum praeter Terentium consulem mandatus honos quem iam non antea gessisset, praeteritis aliquot fortibus ac strenuis viris, quia in tali tempore nulli novus magistratus videbatur mandandus.

1 XXXVI. Exercitus quoque multiplicati sunt. quantae autem copiae peditum equitumque additae sint, adeo et numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quic-
 2 quam satis certum adfirmare ausus sim. decem milia novorum militum alii scripta in supplementum, alii novas
 3 quattuor legiones, ut octo legionibus rem gererent; numero quoque peditum equitumque legiones auctas milibus peditum et centenis equitibus in singulas adiectis, ut quina milia peditum, treceni equites essent, socii duplicem nu-
 4 merum equitum darent, peditis aequarent, septem et octoginta milia armatorum et cc in castris Romanis, cum pugna-
 5 tum ad Cannas, essent quidam auctores sunt. illud haudquaquam discrepat, maiore conatu atque impetu rem actam quam prioribus annis, quia spem posse vinci hostem dictator praebuerat.

6 Ceterum priusquam signa ab urbe novae legione moverent, decemviri libros adire atque inspicere iuss
 7 propter territos volgo homines novis prodigiis: nam et Romae in Aventino et Ariciae nuntiatum erat sub idem tempus lapidibus pluvisse et multo cruore signa in Sabinis.

Caeretes aquas fonte calido [gelida]s manasse; id quidem 8
etiam, quod saepius acciderat, magis terrebat. et in via
Fornicata, quae ad Campum erat, aliquot homines de
caelo tacti exanimatique fuerant. ea prodigia ex libris 9
procurata. legati a Paesto pateras aureas Romam adtule-
runt. iis sicut Neapolitanis gratiae actae, aurum non ac-
ceptum.

XXXVII. Per eosdem dies ab Hierone classis Ostia 1
cum magno commeatu accessit. legati in senatum intro- 2
ducti nuntiarunt caedem C. Flamini consulis exercitusque
adlatam adeo aegre tulisse regem Hieronem, ut nulla sua
propria regnique sui clade moveri magis potuerit. itaque 3
quamquam probe sciat magnitudinem populi Romani ad-
mirabiliorem prope adversis rebus quam secundis esse,
tamen se omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella 4
iuvare soleant, misisse; quae ne accipere abnuant magno
opere se patres conscriptos orare. iam omnium primum 5
ominis causa Victoriam auream pondo ducentum ac vi-
ginti adferre sese: acciperent eam tenerentque et haberent
propriam et perpetuam. advexisse etiam trecenta milia 6
modium tritici, ducenta hordei, ne commeatus deessent,
et quantum praeterea opus esset, quo iussissent subvec-
turos. milite atque equite scire nisi Romano Latinique 7
nominis non uti populum Romanum, levium armorum
auxilia etiam externa vidisse in castris Romanis: itaque 8
misisse mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum
adversus Baliares ac Mauros pugnacesque alias missili
telo gentes. ad ea dona consilium quoque addebant, ut 9
praetor, cui provincia Sicilia evenisset, classem in Afri-
cam traiceret, ut et hostes in terra sua bellum haberent
minusque laxamenti daretur his ad auxilia Hannibali sub-
mittenda.

Ab senatu ita responsum regi est, virum bonum egre- 10
giumque socium Hieronem esse, atque uno tenore, ex
in amicitiam populi Romani venerit, fidem coluisse
rem Romanam omni tempore ac loco munifice adiu-
vere. id perinde ac deberet gratum populo Romano esse.
um et a civitatibus quibusdam adlatum gratia rei ac- 11
a non accepisse populum Romanum: Victoriam omen- 12

que accipere sedemque ei se divae dare, dicare Capitolium, templum Iovis optimi maximi. in ea arce urbis Romanae sacratam volentem propitiamque, firmam ac stabilem fore populo Romano.

13 Funditores sagittariiue et frumentum traditum consulibus. quinquereines ad navium [c] classem, quae cum T. Otacilio propraetore in Sicilia erant, quinque et viginti additae, permissumque est, ut, si e re publica censeret esse, in Africam traiceret.

1 XXXVIII. Dilectu perfecto consules paucos morati
2 dies, dum socii ab nomine Latino venirent. milites tum, quod numquam antea factum erat, iure iurando ab tribunis militum adacti (milites iussu consulum conventuros
3 neque iniussu abituros): nam ad eam diem nihil praeter sacramentum fuerat, et ubi ad decuriatum aut centuriatum convenissent, sua voluntate ipsi inter sese decuriati
4 equites, centuriati pedites coniurabant, sese fugae atque formidinis ergo non abituros neque ex ordine recessuros nisi teli sumendi aut petendi et aut hostis ferendi aut
5 civis servandi causa. id ex voluntario inter ipsos foedere ad tribunos ac legitimam iuris iurandi adactionem translatum.

6 Contiones, priusquam ab urbe signa moverentur, consulis Varronis multae ac feroces fuere, denuntiantis, bellum arcessitum in Italiam ab nobilibus mansurumque in
7 visceribus rei publicae, si plures Fabios imperatores haberet, se, quo die hostem vidisset, perfecturum. conlegae eius Pauli una pridie quam ab urbe proficisceretur contio fuit, verior quam gratior populo, qua nihil inclementer in
9 Varronem dictum nisi id modo, mirari se, qui dux, priusquam aut suum aut hostium exercitum, locorum situm, naturam regionis nosset, iam nunc togatus in urbe
10 sciret, quae sibi agenda armato forent et diem quoque praedicere posset, qua cum hoste signis conlatis esset
11 dimicaturus: se, quae consilia magis res dent hominibus quam homines rebus, ea ante tempus immatura non praecepturum; optare, ut quae caute ac consulte gesta esse,
12 satis prospere evenirent; temeritatem, praeterquam quod
13 stulta sit, infelicem etiam ad id locorum fuisse. id et a sponte apparebat tuta celeribus consiliis praepositum,

et quo id constantius perseveraret, Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem adlocutus fertur:

XXXVIII. 'Si aut conlegam, id quod mallet, tui 1
similem, L. Aemili, haberes aut tu collegae tui esses si-
milis, supervacanea esset oratio mea; nam et duo boni 2
consules etiam me indicente omnia e re publica fide[que]
vestra faceretis et mali nec mea verba auribus vestris nec
consilia animis acciperetis. nunc et conlegam tuam et te 3
talem virum intuenti mihi tecum omnis oratio est, quem
video nequiquam et virum bonum et civem fore, si altera
parte claudet res publica, malis consiliis idem ac bonis
iuris et potestatis erit. erras enim, L. Paule, si tibi mi- 4
nus certaminis cum C. Terentio quam cum Hannibale
futurum censes; nescio an infestior hic adversarius quam
ille hostis maneat, et cum illo in acie tantum, cum hoc
omnibus locis ac temporibus sis certaturus, et adversus 5
Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus
pugnandum tibi sit, Varro dux tuis militibus te sit op-
pugnaturus. omnia etiam tibi causa absit C. Flamini 6
memoria. tamen ille consul demum et in provincia et ad
exercitum coepit furere, hic priusquam peteret consula-
tum, deinde in petendo consulatu, nunc quoque consul,
priusquam castra videat aut hostem, insanit. et quia tan- 7
tas iam nunc procellas preelia atque acies iactando inter
togatos ciet, quid inter armatam iuventutem censes factu-
rum et ubi extemplo res verba sequitur? atqui si hic, quod 8
facturum se denuntiat, extemplo pugnaverit, aut ego rem
militarem, belli hoc genus, hostem hanc ignoro aut nobi-
lior alias Traesumeno locus nostris cladibus erit. nec glo- 9
riandi tempus adversus unum est, et ego contemnendo
potius quam adpetendo gloriam modum excesserim; sed
ita res se habet: una ratio belli gerendi adversus Hanni-
balem est, qua ego gessi, nec eventus modo hoc docet — 10
stultorum iste magister est —, sed eadem ratio, quae fuit
uraque, donec res eadem manebunt, immutabilis est.
Italia bellum gerimus, in sede ac solo nostro, omnia 11
et plena civium ac sociorum sunt, armis, viris, equis,
numeatibus iuvant iuvabuntque — id iam fidei documen- 12
a in adversis rebus nostris dederunt —, meliores, pru-

13 dentiores, constantiores nos tempus diesque facit; Hanni-
 bal contra in aliena, in hostili est terra, inter omnia ini-
 mica infestaque, procul ab domo, ab patria, neque illi
 terra neque mari est pax, nullae eum urbes accipiunt,
 14 nulla moenia, nihil usquam sui videt, in diem rapto vivit,
 partem vix tertiam exercitus eius habet, quem Hiberum
 amnem traiecit, plures fame quam ferro absumpsit nec
 15 his paucis iam victum suppeditat. dubitas ergo, quin
 sedendo superaturi simus eum qui senescat in dies, non
 commeatus, non supplementum, non pecuniam habeat?
 16 quam diu pro Gereonii, castelli Apuliae inopis, tamquam
 17 pro Carthaginis moenibus sedet! ne adversus te quidem
 ego gloriabor: Cn. Servilius atque Atilius, proximi con-
 sules, vide quem ad modum eum ludificati sint. haec
 una salutis est via, L. Paule, quam difficilem infestamque
 18 cives tibi magis quam hostes facient. idem enim tui quod
 hostium milites volent, idem Varro consul Romanus quod
 Hannibal Poenus imperator cupiet. duobus ducibus unus
 resistas oportet. resistes autem, adversus famam rumo-
 resque hominum satis si firmus steteris, si te neque colle-
 19 gae vana gloria neque tua falsa infamia moverit. verita-
 tem laborare nimis saepe aiunt, extinguere numquam:
 20 gloriam qui spreverit, veram habebit. sine, timidum pro
 cauto, tardum pro considerato, inbellem pro perito belli
 vocent. malo te sapiens hostis metuat quam stulti cives
 laudent. omnia audentem contemnet Hannibal, nihil te-
 21 mere agentem metuet. nec ego [rogo], ut nihil aga-
 tur, sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna, tuae
 potestatis semper tu tuaque omnia sint, armatus intentus-
 que sis neque occasione tuae desis neque suam occasionem
 22 hosti des. omnia non properanti clara certaue erunt,
 festinatio improvida est et caeca.

1 XXXX. Adversus ea oratio consulis haud sane laeta
 fuit, magis fatentis ea quae diceret vera quam facilis factu
 2 esse. dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse
 quid consuli adversus conlegam seditiosum ac temerarium
 3 virium atque auctoritatis fore? se populare incendium
 priore consulatu semustum effugisse, optare, ut omni
 prospere venirent; at si quid adversi caderet, hostium a

telis potius quam suffragiis iratorum civium caput ob-
iecturum.

Ab hoc sermone profectum Paulum tradunt prose-
quentibus primoribus patrum; plebeium consulem sua
plebes prosecuta, turba conspectior, cum dignitates de-
essent.

Ut in castra venerunt, permixto novo exercitu ac ve-
tere castris bifariam factis, ut nova minora essent propius
Hannibalem, in veteribus maior pars et omne robur virium
esset, consulum anni prioris M. Atilium aetatem excusan-
tem Romam miserunt, Geminum Servilium in minoribus
castris legioni Romanae et socium peditum equitumque
duobus milibus praeficiunt.

Hannibal quamquam parte dimidia auctas hostium
copias cernebat, tamen adventu consulum mire gaudere.
non solum enim nihil ex raptis in diem commeatibus su-
perabat, sed ne unde raperet quidem quicquam reliqui
erat omni undique frumento, postquam ager parum tutus
erat, in urbes munitas convecto, ut vix decem dierum,
quod conpertum postea est, frumentum superesset, Hi-
spanorumque ob inopiam transitio parata fuerit, si matu-
ritas temporum expectata foret.

XXXXI. Ceterum temeritati consulis ac praepropero
ingenio materiam etiam fortuna dedit, quod in prohibendis
praedatoribus tumultuario proelio ac procursu magis mi-
litum quam ex praeparato aut iussu imperatorum orto
haudquaquam par Poenis dimicatio fuit. ad mille et sep-
tingenti caesi non plus centum Romanorum sociorumque
occisis. ceterum victoribus effuse sequentibus metu insi-
diarum obstitit Paulus consul, cuius eo die — nam alternis
imperitabant — imperium erat, Varrone indignante ac voci-
ferante, emissum hostem e manibus debellarique, ni ces-
satum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud aeger-
rime pati, quin potius credere velut inescatam temeritatem
ocioris consulis ac novorum maxime militum esse. et
nia ei hostium haud secus quam sua nota erant: dis-
iles discordesque imperitare, duas prope partes tironum
itum in exercitu esse. itaque locum et tempus insidiis
um se habere ratus, nocte proxima nihil praeter arma

ferente secum milite castra plena omnis fortunae publicae
 7 privataeque relinquit transque proximos montis laeva pe-
 dites instructos condit, dextra equites, impedimenta per
 8 convallem medium agmen traducit, ut diripiendis velut
 desertis fuga dominorum castris occupatum ineditumque
 9 hostem opprimeret. crebri relictis in castris ignes, ut fides
 fieret, dum ipse longius spatium fuga praeciperet, falsa
 imagine castrorum, sicut Fabium priore anno frustratus
 esset, tenere in locis consules voluisse.

1 XXXXII. Ubi influxit, subductae primo stationes,
 deinde propius aduentibus insolitum silentium admiratio-
 2 nem fecit. iam satis conperta solitudine in castris con-
 cursus fit ad praetoria consulum nuntiantium, fugam
 hostium adeo trepidam, ut tabernaculis stantibus castra
 reliquerint, quoque fuga obscurior esset, crebros etiam
 3 relictos ignis. clamor inde ortus, ut signa proferri iube-
 rent ducerentque ad persequendos hostis ac protinus castra
 4 diripienda. et consul alter velut unus turbae militaris erat,
 Paulus etiam atque etiam dicere, providendum praecaven-
 dumque esse; postremo, cum aliter neque seditionem ne-
 que ducem seditionis sustinere posset, Marium Statilium
 5 praefectum cum turma Lucana exploratum mittit. qui
 ubi adiecit portis, subsistere extra munimenta ceteris
 inasis ipse cum duobus equitibus vallum intravit, specu-
 latusque omnia cum cura renuntiat, insidias profecto esse:
 6 ignes in parte castrorum, quae vergat ad hostem, relictos,
 tabernacula aperta et omnia eura in promptu relictas, ar-
 gentum quibusdam locis temere per vias velut obiectum
 7 ad praedam vidiase. quae ad deterrendos a cupiditate
 animos nuntiata erant, ea accenderunt et clamore orto a
 militibus, si signum detur, sine ducibus ituros, haudqua-
 quam dux defuit: nam extemplo Varro signum dedit pro-
 8 ficiscendi. Paulus, cum ei sua sponte cunctanti pulli
 quoque auspicio non addixissent, nuntiari iam efferenti
 9 porta signa conlegae iussit. quod quamquam Varro aeg-
 est passus, Flamini tamen recens casus Claudique co-
 sulis primo Punico bello memorata navalis clades religi-
 10 nem animo incussit. di prope ipsi eo die magis distule-
 quam prohibuere imminentem pestem Romanis. nam for

ita evenit, ut, cum referri signa in castra iubenti consuli milites non parerent, servi duo, Formiani unus, alter Si- 11
dicini equitis, qui Servilio atque Atilio consulibus inter
pabulatores excepti a Numidis fuerant, profugerant eo die
ad dominos. deductique ad consules nuntiant, omnem
exercitum Hannibalis trans proximos montes sedere in
insidiis. horum opportunus adventus consules imperi po- 12
tentes fecit, cum ambitio alterius suam primum apud eos
prava indulgentia maiestatem solvisset.

XXXIII. Hannibal postquam motos magis incoa- 1
sulte Romanos quam ad ultimum temere eventos vidit,
nequiquam detecta fraude in castra rediit. ibi plures dies 2
propter inopiam frumenti manere nequit, novaque consilia
in dies non apud milites solum mixtos ex conlutione om-
nium gentium, sed etiam apud ducem ipsum oriebantur.
nam cum initio fremitus, deinde aperta vociferatio fuisset 3
exposcentium stipendium debitum querentiumque annonam
primo, postremo famem, et mercennarios milites maxime
Hispani generis de transitione cepisse consilium fama
esset, ipse etiam interdum Hannibal de fuga in Galliam 4
dicitur agitasse, ita ut relicto pedatatu omni cum equitibus
se proriperet. cum haec consilia atque hic habitus ani- 5
morum esset in castris, movere inde statuit in calidiora
atque eo maturiora messibus Apuliae loca, simul quod,
[quo] longius ab hoste recessisset, transfugia inpeditiona
levibus ingenii essent. profectus est nocte ignibus simi- 6
liter factis tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut
insidiarum par priori metus contineret Romanos. sed per 7
eundem Lucanum Statilium omnibus ultra castra trans-
que montis exploratis cum relatum esset, visum procul
hostium agmen, tum de insequendo eo consilia agitari
coepta.

Cum utriusque consulis eadem quae ante semper fuis- 8
set sententia, ceterum Varroni fere omnes, Paulo nemo
aeter Servilium prioris anni consulem adsentiretur, ma- 9
is partis sententia ad nobilitandas clade Romana Can-
argente fato profecti sunt. prope eum vicum Hanni- 10
castra posuerat aversa a Volturmo vento, qui campis
ridis siccitate nubes pulveris vehit. id cum ipsis castris 11

percommodum fuit, tum salutare praecipue futurum erat cum aciem dirigerent, ipsi aversi, terga tantum adflante vento, in occaecatum pulvere effuso hostem pugnaturi.

- 1 XXXXIII. Consules satis exploratis itineribus sequentis Poenum, ut ventum ad Cannas est et in conspectu Poenum habebant, bina castra communiunt eodem ferme intervallo, quo ad Gereonium, sicut ante copiis divisis.
- 2 Aufidius amnis utrisque castris adfluens aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certamine
- 3 dabat; ex minoribus tamen castris, quae posita trans Aufidium erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal spem
- 4 nactus locis natis ad equestrem pugnam, qua parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, derigit
- 5 aciem lacessitque Numidarum procursatione hostis. inde rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum Romana castra, cum Paulus Sempronique et Flamini
- 6 temeritatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium obiceret, testareturque deos hominesque hic, nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam velut usu cepisset Italiam: se constrictum a
- 7 conlega teneri, ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus, — ille, si quid proiectis ac
- proditis ad inconsultam atque improvidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpa exsortem, omnis eventus participem fore, diceret. videret ut, quibus lingua tam prompta ac temeraria, aequae in pugna vigerent manus.

- 1 XXXXV. Dum altercationibus magis quam consiliis tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, cum in castra ceteras reciperet copias,
- 2 Numidae ad invadendos ex minoribus castris Romanorum
- 3 equatores trans flumen mittit. quam inconditam turbam cum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu fugassent, in stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas
- 4 prope portas evecti sunt. id vero indignum visum, a tumultuario auxilio iam etiam castra Romana terri,
- 5 ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen dergerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa imper
- eo die penes Paulum fuerit. itaque postero die Varr:

cui sors eius diei imperii erat, nihil consulto collega signum proposuit instructasque copias flumen traduxit, sequente Paulo, quia magis non probare quam non adiuuvare consilium poterat. transgressi flumen eas quoque, 6 quas in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt atque ita instructa acie in dextro cornu — id erat flumini propius — Romanos equites locant, deinde pedites. laevum cornu extremi equites sociorum, intra pedites ad 7 medium iuncti legionibus Romanis tenuerunt, iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta. consules cornua tenuerunt, Terentius laevum Aemilius 8 dextram, Gemino Servilio media pugna tuenda data.

XXXXVI. Hannibal luce prima Baliaribus levique 1 alia armatura praemissa transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat: Gallos Hispanosque equites 2 prope ripam laevo in cornu adversus Romanum equitatum, dextrum cornu Numidis equitibus datum media acie pedi- 3 tibus firmata, ita ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros Ro- 4 manam magna ex parte crederes aciem: ita armati erant armis et ad Trebiam, ceterum magna ex parte ad Trau- menum captis. Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae 5 fere erant, dispaes ac dissimiles gladii, Gallis praelongi ac sine mucronibus, Hispano, punctum magis quam cae- alm adueto petere hostem, brevitae habiles et cum mu- cronibus. sane et alius habitus gentium harum cum magnitudine corporum tum specie terribilis erat. Galli 6 super umbilicum erant nudi, Hispani linteis praetextis purpura tunicis candore miro fulgentibus constiterant. numerus omnium peditum, qui tum steterunt in acie, milium fuit quadraginta, decem equitum. duces cornibus 7 praeebant: sinistro Haadrubal, dextro Maharbal; mediam aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. sol, seu 8 de industria ita locatis seu quod forte ita steteret, perop- rtune utrique parti obliquus erat, Romanis in meridiem, enis in septentrionem versis. ventus — Volturum re- 9 nis incolae vocant — adversus Romanis coortus multo vere in ipsa ora volvendo prospectum ademit.

XXXXVII. Clamore sublato procursum ab auxiliis 1

et pugna levibus primum armis commissa; deinde equitum Gallorum Hispanorumque laevum cornu cum dextro Romano concurrit, minime equestris more pugnae: frontibus enim adversis concurrendum erat, quia nullo circa ad evagandum relicto spatio hinc amnis, hinc peditum acies claudabant. in directum utrimque nitentes stantibus ac confertis postremo turba equis vir virum amplexus detrahebat equo. pedestre magna iam ex parte certamen factum erat; acrius tamen quam diutius pugnatum est, pulsique Romani equites terga vertunt. sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna, primo et viribus et animis par, dum constabant ordines Gallis Hispanisque; tandem Romani, diu ac saepe conisi, aequa fronte acieque densa inpulere hostium cuneum nimis tenuem eoque parum validum, a cetera prominentem acie. impulsis deinde ac trepide referentibus pedem insistere, ac tenore uno per praeceps pavore fugientium agmen in mediam primum aciem inlati postremo nullo resistente ad subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrimque reductis alis constiterant, media, qua Galli Hispanique steterant, aliquantum prominente acie. qui cuneus ut pulsus aequavit frontem primum, dein cedendo etiam sinum in medio dedit, Afri circa iam cornua fecerant, inruentibusque incaute in medium Romanis circumdedere alas, mox cornua extendendo clausere et ab tergo hostis. hinc Romani defuncti nequiquam proelio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant, et adversus Afros integram pugnam ineunt, non tantum eo iniquam, quod inclusi adversus circumfusus, sed etiam quod fessi cum recentibus ac vegetis pugnabant.

1 XXXXVIII. Iam et sinistro cornu Romanis, ubi sociorum equites adversus Numidas steterant, consertum proelium erat, segne primo et a Punica coeptum fraude. 2 quingenti ferme Numidae, praeter parmas telaque gladios occultos sub loricis habentes, specie transfugarum c 3 ab suis parmas post terga habentes adequitassent, repente ex equis desiliunt, parmisque et iaculis ante pedes hostium proiectis in mediam aciem accepti ductique ad ultimum considere ab tergo iubentur. ac dum proelium ab or i

parte conseritur, quieti manserunt; postquam omnium ani- 4
mos oculosque occupaverat certamen, tum arreptis scutis,
quae passim inter acervos caesorum corporum strata erant,
aversam adoriuntur Romanam aciem, tergaque ferientes
ac poplites caedentes stragem ingentem ac maiorem ali-
quanto pavorem ac tumultum fecerunt. cum alibi terror 5
ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe proelium esset,
Hasdrubal, qui ea parte praeerat, subductos ex media
acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna
erat, ad persequendos passim fugientis mittit, Hispanos 6
et Gallos equites Afris iam prope fessis caede magis
quam pugna adiungit.

XXXVIII. Parte altera pugnae Paulus, quam- 1
quam primo statim proelio funda graviter ictus fuerat,
tamen et occurrit saepe cum confertis Hannibali et ali- 2
quot locis proelium restituit, protegentibus eum equitibus
Romanis, omissis postremo equis, quia consulem et ad
regendum equum vires deficiebant. tum denuntianti cui- 3
dam, iussisse consulem ad pedes descendere equites,
dixisse Hannibalem ferunt 'quam mallet, victos mihi
traderet.' equitum pedestre proelium, quale iam haud 4
dubia hostium victoria, fuit, cum victi mori in vestigio
mallent quam fugere, victores morantibus victoriam irati
trucidarent quos pellere non poterant. pepulerunt tamen 5
iam paucos superantis et labore ac vulneribus fessos. inde
dissipati omnes sunt, equosque ad fugam qui poterant re-
petebant. Cn. Lentulus tribunus militum cum praeter- 6
vehens equo sedentem in saxo cruore oppletum consulem
vidisset, 'L. Aemili,' inquit 'quem unum insontem culpa 7
cladis hodiernae dei respicere debent, cape hunc equum!
dum et tibi virium aliquid superest, comes ego te tollere
possum ac protegere. ne funestam hanc pugnam morte 8
consulis feceris: etiam sine hoc lacrimarum satis luctus-
que est.' ad ea consul: 'tu quidem, Cn. Corneli, macte 9
virtute esto, sed cave frustra morando exiguum tempus e-
iubus hostium evadendi absumas. abi, nuntia publice 10
iubus, urbem Romanam muniant ac priusquam hostis
or advenit praesidiis firment, privatim Q. Fabio, Aemi-
praeceptorum eius memorem et vixisse adhuc et mori.

11 memet in hac strage militum meorum patere expirare, ne
aut reus iterum e consulatu sim aut accusator collegae
existam, ut alieno crimine innocentiam meam protegam.
12 haec exigentis prius turba fugientium civium, deinde
hostes oppressere: consulem, ignorantes quis esset,
obruerunt telis, Lentulum inter tumultum abripuit
equus.

13 Tum undique effuse fugiant. septem milia hominum in
minora castra, decem in maiora, duo ferme in vicum ipsum
Cannas perfugerunt, qui extemplo a Carthagine atque equi-
tibus nullo munimento tegente vicum circumventi sunt.
14 consul alter, seu forte seu consilio nulli fugientium inser-
tus agmini, cum quinquaginta fere equitibus Venusiam
15 perfugit. quadraginta quinque milia quingenti pedites,
duo milia septingenti equites et tanta prope civium socio-
16 rumque pars caesi dicuntur, in his ambo consulum quae-
stores, L. Atilius et L. Furius Bibaculus, et viginti novem
tribuni militum, consulares quidam praetorique et aedili-
cii — inter eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium
numerant, qui magister equitum priore anno, aliquot annis
17 ante [consul] fuerat —, octoginta praeterea aut senatores
aut qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi
deberent, cum sua voluntate milites in legionibus facti
18 essent. capta eo proelio tria milia peditum et equites
mille et quingenti dicuntur.

1 L. Haec est pugna Cannensis, Aliensi cladi nobili-
2 tate par, ceterum ut illis, quae post pugnam accidere,
levior, quia ab hoste est cessatum, sic strage exercitus
3 gravior foediorque. fuga namque ad Aliam sicut urbem
prodidit, ita exercitum servavit; ad Cannas fugientem
consulem vix quinquaginta secuti sunt, alterius morientis
prope totus exercitus fuit.

4 Binis in castris cum multitudo semieranis sine ducibus
esset, nuntium qui in maioribus erant mittunt, dum proe-
lio, deinde ex laetitia epulis fatigatos quietes nocturna host-
premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium al-
5 tuos esse. eam sententiam alii totam aspernari: cur uni
illos, qui se arcessant, ipsos non venire, cum neque co-
iungi possent? quia videlicet plena hostium castra in medi-

essent et aliorum quam sua corpora tanto periculo mal-
lent obicere. aliis non tam sententia displicere quam ani- 6
ma deesse.

P. Sempronius Tuditanus tribunus militum 'capi ergo
mavultis' inquit 'ab avarissimo et crudelissimo hoste,
aestimarique capita vestra et exquiri pretia ab interrogan-
tibus, Romanus civis sis an Latinus socius, ut ex tua
contumelia et miseria alteri honos quaeratur? non tu, si 7
quidem L. Aemili consulis, qui se bene mori quam tur-
piter vivere maluit, et tot fortissimorum virorum, qui circa
eum cumulati iacent, cives estis. sed antequam opprimit 8
lux maioraque hostium agmina obsaepiunt iter, per hos,
qui inordinati atque inconpositi obstrepunt portis, erum-
pamus. ferro atque audacia via fit quamvis per confertos 9
hostis. cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen,
ut si nihil obstat, disicias. itaque ite mecum, qui et
vosmet ipsos et rem publicam salvam vultis.'

Haec ubi dicta dedit, stringit gladium cuneoque facto 10
per medios vadit hostis. et cum in latus dextrum, quod 11
patebat, Numidae iacularentur, translatis in dextrum scu-
tis in maiora castra ad sexcenti evaserunt, atque inde
protinus alio magno agmine adiuncto Canusium incolumes
perveniant. haec apud victos magis impetu animorum, 12
quos ingenium suum cuique aut fors dabat, quam ex
consilio ipsorum aut imperio cuiusquam agebantur.

LI. Hannibali victori cum ceteri circumfusi gratula- 1
rentur suaderentque, ut tanto perfunctus bello diei quod
relicum esset noctisque insequentis quietem et ipse sibi
sumeret et fessis daret militibus, Maharbal, praefectus 2
equitum, minime cessandum ratus 'immo ut, quid hac
pugna sit actum, scias, die quinto' inquit 'victor in Capi-
tolio epulaberis. sequere, — cum equite, ut prius venisse
quam venturum sciant, praecedam.' Hannibali nimis laeta 3
res est visa maiorque quam ut eam statim capere animo
set. itaque voluntatem se laudare Maharbalis ait, ad
consilium pensandum temporis opus esse. tum Maharbal: 4
'omnia nimirum eidem dii dedere: vincere scis, Han-
nibal, victoria uti nescis.' mora eius diei satis creditur
fuisse urbi atque imperio.

5 Postero die ubi primum inluxit, ad spolia legenda
foedamque etiam hostibus spectandam stragem insistunt.
6 iacebant tot Romanorum milia, pedites passim equitesque,
ut quem cuique fors aut pugna iunxerat aut fuga. adsur-
gentis quidam ex strage media cruenti, quos stricta matu-
tino frigore excitaverant vulnera, ab hoste oppressi sunt.
7 quosdam et iacentis vivos succisis feminibus poplitibusque
invenerunt, nudantis cervicem iugulumque et relicum
8 sanguinem iubentes haurire. inventi quidam sunt mersis
in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas
obruentisque ora superiecta humo interclusisse spiritum
9 apparebat. praecipue convertit omnes subtractus Numida
mortuo superincubanti Romano vivus naso auribusque la-
ceratis, cum manibus ad capiendum telum inutilibus, in
rabiam ira versa, laniando dentibus hostem expirasset.

1 LII. Spoliis ad multum diei lectis Hannibal ad mi-
nora ducit castra oppugnanda et omnium primum brachio
2 obiecto flumine eos excludit. ceterum ab omnibus labore,
vigiliis, vulneribus etiam fessis maturior ipsius spe deditio
3 est facta. pacti, ut arma atque equos traderent, in capita
Romana trecentis nummis quadrigatis, in socios ducentis,
in servos centenis, et ut eo pretio persoluto cum singulis
abirent vestimentis, in castra hostis acceperunt, traditique
4 in custodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. dum
ibi tempus teritur, interea cum ex maioribus castris, qui-
bus satis virium aut animi fuit, ad quattuor milia hominum
et ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros,
quod haud minus tutum erat, Canusium perfugissent,
castra ipsa ab sauciis timidisque eadem condicione qua
5 altera tradita hosti. praeda ingens parta est et praeter
equos virosque et si quid argenti — quod plurimum in
phaleris equorum erat, nam ad vescendum facto per-
exiguo, utique militantes, utebantur — omnis cetera praeda
6 diripienda data est. tum sepeliendi causa conferri in unum
corpora suorum iussit. ad octo milia fuisse dicuntur f
tissimorum virorum. consulem quoque Romanum conq
situm sepultumque quidam auctores sunt.

7 Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula nomi
Busa, genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisc

a Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam iuvit, pro qua ei munificentia postea bello perfecto ab senatu honores habiti sunt.

LIII. Ceterum cum ibi tribuni militum quattuor es- 1
sent, Fabius Maximus de legione prima, cuius pater priore 2
anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius
Bibulus et P. Cornelius Scipio et de legione tertia Ap.
Claudius Pulcher, qui proxime aedilis fuerat, omnium 3
consensu ad P. Scipionem admodum adulescentem et ad
Ap. Claudium summa imperi delata est.

Quibus consultantibus inter paucos de summa rerum 4
nuntiat P. Furius Philus, consularis viri filius, nequiquam
eos perditam spem fovere, desperatam conploratamque
rem esse publicam: nobiles iuvenes quosdam, quorum 5
principem L. Caecilium Metellum, mare ac naves spectare,
ut deserta Italia ad regem aliquem transfugiant. quod 6
malum, praeterquam atrox, super tot clades etiam novum,
cum stupore ac miraculo torpidos defixisset qui aderant et
consilium advocandum de eo censerent, negat consili rem
esse Scipio iuvenis, fatalis dux huiusce belli. audendum 7
atque agendum, non consultandum ait in tanto malo esse:
irent secum extemplo armati, qui rem publicam salvam
vellent. nullo loco verius quam ubi ea cogitentur hostium 8
castra esse. pergit ire sequentibus paucis in hospitium 9
Metelli, et cum concilium ibi iuvenum, de quibus adlatum
erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio
'ex mei animi sententia' inquit 'ut ego rem publicam po- 10
puli Romani non deseram, neque alium civem Romanum
deserere patiar; si sciens fallo, tum me Iuppiter optimus 11
maximus, domum, familiam remque meam pessimo leto
adficiat. in haec verba, L. Caecili, iures postulo ceteri- 12
que qui adestis; qui non iuraverit, in se hunc gladium
strictum esse sciat.' hand secus pavidum, quam si victorem 13
Hannibalem cernerent, iurant omnes custodiendosque se-
et ipsos Scipioni tradunt.

LIIII. Eo tempore, quo haec Canusii agebantur, 1
Venusiam ad consulem ad quattuor milia et quingenti
dites equitesque, qui sparsi fuga per agros fuerant,
arvenere. eos omnes Venusini per familias benigne ac- 2

3 cipiendos curandosque cum divisissent, in singulos equites
 togas et tunicas et quadrigatos nummos quinos vicanos et
 4 pediti denos et arma quibus deerant dederunt, ceteraque
 publice ac privatim hospitaliter facta certatumque, ne a
 muliere Canusina populus Venusinus officiis vinceretur.
 5 sed gravius onus Busae multitudo faciebat, et iam ad
 decem milia hominum erant, Appiusque et Scipio, post-
 quam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nun-
 tium extemplo mittunt, quantae secum peditum equitum-
 6 que copiae essent, sciscitatumque simul, utrum Venusiam
 adduci exercitum an manere iuberet Canusi. Varro ipse
 Canusium copias traduxit. et iam aliqua species consu-
 laris exercitus erat, moenibusque se certe, etsi non armis
 ab hoste videbantur defensuri.

7 Romam ne has quidem reliquias superesse civium so-
 ciorumque, sed occisione occisum cum consulibus duobus
 8 exercitum deletasque omnes copias adlatum fuerat. num-
 quam salva urbe tantum pavoris tumultusque intra moenia
 Romana fuit. itaque [ne] succumbam oneri, neque ad-
 grediar narrare quae edisserendo minora vero faciam.
 9 consule exercituque ad Trasumennum priore anno amisso
 non vulnus super vulnus, sed multiplex clades, cum duo-
 bus consulibus duo consulares exercitus amissi nuntiaban-
 tur: nec ulla iam castra Romana nec ducem nec militem
 10 esse, Hannibalis Apuliam, Samnium ac iam prope totam
 Italiam factam. nulla profecto alia gens tanta mole cladis
 11 non obruta esset. compares cladem ad Aegatis insulas
 Carthaginiensium proelio navali acceptam, quae fracti Si-
 cilia ac Sardinia cessere, inde vectigalis ac stipendiarios
 fieri se passi sunt, aut pugnam adversam in Africa, cui
 postea hic ipse Hannibal succubuit: nulla ex parte con-
 parandae sunt, nisi quod minore animo latae sunt.

1 LV. P. Furius Philus et M. Pomponius praetores
 senatum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis
 2 custodia consularent: neque enim dubitabant deletis exer-
 citibus hostem ad oppugnandam Romam, quod unum
 3 opus belli restaret, venturum. cum in malis sicuti in-
 gentibus, ita ignotis nec consilium quidem satis expedirent
 obstreperetque clamor lamentantium mulierum et nondum

palam facto vivi mortuque et per omnes paene domos
 promiscue conplorarentur, tum Q. Fabius Maximus cen- 4
 suit equites expeditos et Appia et Latina via mittendos,
 qui obvios percunctando — aliquos profecto ex fuga passim
 dissipatos fore — referant, quae fortuna consulum atque
 exercituum sit et, si quid dii immortales, miserum imperi, 5
 reliquum Romani nominis fecerint, ubi eae copiae sint,
 quo se Hannibal post proelium contulerit, quid paret,
 quid agat acturusque sit: haec exploranda noscendaque 6
 per impigros iuvenes esse. illud per patres ipsos agen-
 dum, quoniam magistratum parum sit, ut tumultum ac
 trepidationem in urbe tollant, matronas publico arceant
 continerique intra suum quamque limen cogant, conplo- 7
 ratus familiarum coerceant, silentium per urbem faciant,
 nuntios rerum omnium ad praetores deducendos curent,
 suae quisque fortunae domi auctorem expectent custodes- 8
 que praeterea ad portas ponant, qui prohibeant quemquam
 egredi urbem cogantque homines nullam nisi urbe ac
 moenibus salvis salutem sperare. ubi conticuerit recte
 tumultus, tum in curiam patres revocandos consulendum-
 que de urbis custodia esse.

LVI. Cum in hanc sententiam pedibus omnes issent, 1
 summotaque foro [per] magistratus turba patres diversi
 ad sedandos tumultus discessissent, tum demum litterae
 a C. Terentio consule allatae sunt: L. Aemilium consulem 2
 exercitumque caesum, sese Canusii esse, reliquias tantae
 cladis velut ex naufragio colligentem. ad decem milia
 militum ferme esse inconstitutorum inordinatorumque.
 Poenum sedere ad Cannas, in captivorum pretiis praeda- 3
 que alia nec victoris animo nec magni ducis more nundi-
 nantem. tum privatae quoque per domos clades vulgatae 4
 sunt, adeoque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum
 anniversarium Cereris intermissum sit, quia nec lugenti-
 bus id facere est fas nec ulla in illa tempestate matrona
 e ars luctus fuerat. itaque ne ob eandem causam alia 5
 que sacra publica aut privata desererentur, senatus
 culto diebus triginta luctus est finitus.

Posterum cum sedato urbis tumultu revocati in curiam 6
 essent, aliae insuper ex Sicilia litterae adlatae sunt

7 ab T. Otacilio propraetore, regnum Hieronis classe Punica
vastari; cui cum opem imploranti ferre vellet, nuntiatum
sibi esse aliam classem ad Aegatis insulas stare paratam
8 instructamque, ut, ubi se versum ad tuendam Syracusa-
nam oram Poeni sensissent, Lilybaeum extemplo provin-
ciamque aliam Romanam adgrederentur. itaque classe
opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent.

1 LVII. Litteris consulis praetorisque [perlectis cen-
suerunt] M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti prae-
esset, Canusium ad exercitum mittendum scribendumque
consuli, ut, cum praetori exercitum tradidisset, primo
quoque tempore, quantum per commodum rei publicae
2 fieri posset, Romam veniret. territi etiam super tantas
clades cum ceteris prodigiis, tum quod duae Vestales eo
anno, Opimia atque Flronia, stupri conpertae, et altera
sub terra, uti mos est, ad portam Collinam necata fuerat,
3 altera sibimet ipsa mortem consciverat. L. Cantilius scriba
pontificis, quos nunc minores pontifices adpellant, qui cum
Flronia stuprum fecerat, a pontifice maximo eo usque
virgis in comitio caesus erat, ut inter verbera expiraret.
4 hoc nefas cum inter tot, ut fit, clades in prodigium ver-
5 sum esset, decemviri libros adire iussi sunt et Q. Fabius
Pictor Delphos ad oraculum missus est sciscitatum, qui-
bus precibus suppliciisque deos possent placare et quae-
6 nam futura finis tantis cladibus foret. interim ex fatalibus
libris sacrificia aliquot extraordinaria facta; inter quae
Gallus et Galla, Graecus et Graeca in foro bovario sub
terra vivi demissi sunt in locum saxo consaeptum, iam
ante hostiis humanis, minime Romano sacro, inbutum.

7 Placatis satis, ut rebantur, deis M. Claudius Marcellus
ab Ostia mille et quingentos milites, quos in classem
scriptos habebat, Romam, ut urbi praesidio essent, mittit;
8 ipse, legione classica — ea legio tertia erat — cum tribunis
militum Teanum Sidicinum praemissa, classe tradita P.
Furio Philo conlegae, paucos post dies Canusium ma-
gno itinere contendit.

9 Inde dictator ex auctoritate patrum dictus M. Iulius
et Ti. Sempronius magister equitum dilectu edicto iuni-
ab annis septemdecim et quosdam praetextatos scrib

quattuor ex his legiones et mille equites effecti. item ad 10
socios Latinumque nomen ad milites ex formula accipien-
dos mittunt. arma, tela, alia parari iubent et vetera spo-
lia hostium detrahunt templis porticibusque. et aliam 11
formam novi dilectus inopia liberorum capitum ac neces-
sitas dedit: octo milia iuvenum validorum ex servitiis
prius sciscitantes singulos, vellente militare, redempta
publice armaverunt. hic miles magis placuit, cum pretio 12
minore redimere captivos copia fieret.

LVIII. Namque Hannibal secundum tam prosperam 1
ad Cannas pugnam victoris magis quam bellum gerentis
intentus curis, cum captivis productis segregatisque socios, 2
sicut ante ad Trebiam Trasumenumque lacum, benigne
adlocutus sine pretio dimisisset, Romanos quoque vocatos,
quod numquam alias antea, satis miti sermone adloquitur:
non internecivum sibi esse cum Romanis bellum, de digni- 3
tate atque imperio certare. et patres virtuti Romanae
cessisse et se id adniti, ut suae in vicem simul felicitati
et virtuti cedatur. itaque redimendi se captivis copiam 4
facere. pretium fore in capita equiti quingenos quadri-
gatos nummos, trecenos pediti, servo centenos. quam- 5
quam aliquantum adiciebatur equitibus ad id pretium, quo
pepigerant dedentes se, laeti tamen quamcumque condi-
cionem paciscendi acceperunt. placuit suffragio ipsorum 6
decem deligi, qui Romam ad senatum irent, nec pignus
aliud fidei quam ut iurarent se redituros acceptum. mis- 7
sus cum his Carthalo nobilis Carthaginensis, qui, si forte
ad pacem inclinaret animus, condiciones ferret. cum egressi 8
castris essent, unus ex iis, minime Romani ingeni homo,
veluti aliquid oblitus iuris iurandi solvendi causa cum in
castra redisset, ante noctem comites adsequitur. ubi Ro- 9
mam venire eos nuntiatum est, Carthaloni obviam licitor
missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem
excederet finibus Romanis.

LVIII. Legatis captivorum senatus ab dictatore da- 1
est. quorum princeps M. Iunius 'patres conscripti,'
ait 'nemo nostrum ignorat, nulli umquam civitati vilio-
fuisse captivos quam nostrae. ceterum, nisi nobis 2
a iusto nostra placet causa, non alii umquam minus

neglegendi vobis quam nos in hostium potestatem venerunt. non enim in acie per timorem arma tradidimus, sed cum prope ad noctem superstantes cumulis caesorum corporum proelium extraxissemus, in castra recepimus nos; diei reliquum ac noctem insequentem fessi labore ac vulneribus vallum sumus tutati; postero die, cum circumsessi ab exercitu victore aqua arceremur nec ulla iam per confertos hostis erumpendi spes esset nec esse nefas duceremus quinquaginta milibus hominum ex acie nostra trucidatis aliquem ex Cannensi pugna Romanum militem restare, tunc demum pacti sumus pretium quo redempti dimitteremur, arma, in quibus nihil iam auxilii erat, hosti tradidimus. maiores quoque acceperamus se a Gallis auro redemisse et patres vestros, asperrimos illos ad condiciones pacis, legatos tamen captivorum redimendorum gratia Tarentum misisse. atqui et ad Aliam cum Gallis et ad Heracleam cum Pyrrho utraque non tam clade infamis quam pavore et fuga pugna fuit. Cannensis campos acervi Romanorum corporum tegunt, nec supersumus pugnae nisi in quibus trucidandis et ferrum et vires hostem defecerunt. sunt etiam de nostris quidam, qui nec in acie quidem refugerunt, sed praesidio castris relictis, cum castra tradentur, in potestatem hostium venerunt. haud equidem ullius civis et commilitonis fortunae aut conditioni invidio, nec premendo alium me extulisse velim: ne illi quidem, nisi pernicietatis pedum et cursus aliquod praemium est, qui plerique inermes ex acie fugientes non prius quam Venusiae aut Canusi constiterunt, se nobis merito praetulerint gloriatique sint, in se plus quam in nobismet praesidii rei publicae esse. sed illis ut bonis ac fortibus militibus utemini et nobis etiam promptioribus pro patria, quod beneficio vestro redempti atque in patriam restituti fuerimus. dilectum ex omni aetate et fortuna habetis, octo milia servorum audio armari: non minor numerus noster est, nec maiore pretio redimi possumus quam emuntur: nam si conferam nos cum illis, iniuriam nomini Romano faciam. illud etiam in tali consilio animadvertendum vobis censeam, patres conscripti, si tamen duriores esse velitis, quod nullo nostro merito faciatis, cui no

hosti relicturi sitis. Pyrrho videlicet, qui (vos) hospitum 14
 numero captivos habuit, an barbaro ac Poeno, qui utrum
 avarior an crudelior sit, vix existimari potest? si videatis 15
 catenas, squalorem, deformitatem civium vestrorum, non
 minus profecto vos ea species moveat quam si ex altera
 parte carnatis stratas Cannensibus campis legiones vestras.
 intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in vestibulo ou- 16
 riae stantium cognatorum nostrorum expectantiumque
 responsum vestrum. cum ii pro nobis proque iis qui ab-
 sunt ita suspensi ac solliciti sint, quem censetis animum
 ipsorum esse, quorum in discrimine vita libertasque est?
 est si, me diu fidius, ipse in nos mitis Hannibal contra 17
 naturam suam esse velit, nihil tamen nobis vita opus
 esse censeamus, cum indigni ut redimeremur a vobis visi
 simus. rediere Romam quondam remissi a Pyrrho sine 18
 pretio capti; sed rediere cum legatis, primoribus civitatis,
 ad redimendos sese missis. redeam ego in patriam tre-
 centis nummis non aestimatus civis? suus cuique animus, 19
 patres conscripti. scio in discrimine esse vitam corpusque
 meum: magis me famae periculum movet, ne a vobis
 damnati ac repulsi abeamus. neque enim vos pretio pe-
 percisse homines credent.'

LX. Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quae 1
 in comitio erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad
 curiam tendebant orantes, ut sibi liberos, fratres, cogna-
 tos redderent. feminas quoque metus ac necessitas in 2
 foro turbae virorum inmiscuerat. senatus submotis arbi-
 tris consuli coeptus. ibi cum sententiis variaretur et alii 3
 redimendos de publico, alii nullam publice inpensam fa-
 ciendam nec prohibendos ex privato redimi, si quibus 4
 argentum in praesentia deesset, dandam ex aerario pecu-
 niam mutuam praedibusque ac praediis cavendum populo
 censerent, tum T. Manlius Torquatus, priscae ac nimis 5
 durae, ut plerisque videatur, severitatis, interrogatus sen-
 tiam ita locutus fertur:

'Si tantummodo postulassent legati pro his, qui in 6
 tium potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius insec-
 one eorum brevi sententiam peregissem. quid enim 7
 quam admonendi essetis, ut morem traditum a patri-

bus necessario ad rem militarem exemplo servaretis. nunc autem, cum prope gloriati sint, quod se hostibus dediderint, praeferrique non captis modo in acie ab hostibus, sed etiam iis, qui Venusiam Canusiumque pervenerunt, 8 atque ipsi C. Terentio consuli aecum censuerint, nihil vos eorum, patres conscripti, quae illic acta sunt, ignorare patiar. atque utinam haec, quae aput vos acturus sum, Canusi aput ipsum exercitum agerem, optimum testem ignaviae cuiusque et virtutis, aut unus hic saltem adesset P. Sempronius, quem si isti ducem secuti essent, milites hodie in castris Romanis, non captivi in hostium potestate 9 essent. set cum fessis pugnando hostibus, tum victoria laetis et ipsis plerisque regressis in castra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent et septem milia armatorum hominum erumpere etiam [per] confertos hostes possent, neque per se ipsi id facere conati sunt neque alium 10 sequi voluerunt. nocte prope tota P. Sempronius Tuditanus non destitit monere, adhortari eos, dum paucitas hostium circa castra, dum quies ac silentium esset, dum nox inceptum tegere posset, se ducem sequerentur: ante lucem pervenire in tuta loca, in sociorum urbes posse. 11 [si] sicut avorum memoria P. Decius tribunus militum in Samnio, sicut nobis adolescentibus priore Punico bello Calpurnius Flamma trecentis voluntariis, cum ad tumultum eos capiendum situm inter medios duceret hostis, dixit: "moriatur, milites, et morte nostra eripiamus ex obsi- 12 dione circumventas legiones" —, si hoc P. Sempronius diceret, nec viros quidem nec Romanos vos duceret, si 13 nemo tantae virtutis extitisset comes. viam non ad gloriam magis quam ad salutem ferentem demonstrat, reduces 14 in patriam, ad parentis, ad coniuges ac liberos facit. ut servemini, deest vobis animus: quid, si moriendum pro patria esset, faceretis? quinquaginta milia civium sociorumque circa vos eo ipso die caesa iacent. si tot exempla virtutis non movent, nihil umquam movebit, si tanta clau- 15 des vilem vitam non fecit, nulla faciet. et liberi atque incolumes desiderate patriam, immo desiderate, dum patria est, dum cives eius estis: sero nunc desideratis, de nuti capite, abalienati iure civium, servi Carthaginensi n

facti. pretio redituri estis eo, unde ignavia ac nequitia 16
abistis? P. Sempronium civem vestrum non audistis arma
capere ac sequi se iubentem, Hannibalem post paulo au-
distis castra prodi et arma tradi iubentem. quam ego 17
ignaviam istorum accuso, cum scelus possim accusare!
non modo enim sequi recusarunt bene monentem, sed
obsistere ac retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri
fortissimi inertis submovissent, prius inquam P. Sempro- 18
nio per civium agmen quam per hostium fuit erumpen-
dum. hos cives patria desideret? quorum si ceteri similes
fuissent, neminem hodie ex iis qui ad Cannas pugnave-
runt civem haberet. ex milibus septem armatorum sescenti 19
extiterunt qui erumpere auderent, qui in patriam liberi
atque armati redirent, neque his sescentis tot milia hostium
obstitere: quam tutum iter duarum prope legionum agmini 20
futurum censetis fuisse? haberetis hodie viginti milia ar-
matorum Canusi fortia, fidelia, patres conscripti. nunc
autem quem ad modum hi boni fidelesque — nam fortes
ne ipsi quidem dixerint — cives esse possunt? nisi quis 21
credere potest fuisse, ut erumpentibus, quin erumperent,
obsistere conati sunt, aut non invidere eos cum incolumi-
tati tum gloriae illorum per virtutem partae, cum sibi
timorem ignaviamque servitutis ignominiosae causam esse
sciant. maluerunt in tentoriis latentes simul lucem atque 22
hostem expectare, cum silentio noctis erumpendi occasio
esset. [at] ad erumpendum e castris defuit animus, ad
tutanda fortiter castra animum habuerunt; dies noctesque 23
aliquot obsessi vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt; tan-
dem ultima ausi passique, cum omnia subsidia vitae abes-
sent adfectisque fame viribus arma iam sustinere nequi-
rent, necessitatibus magis humanis quam armis victi sunt.
orto sole ab hostibus ad vallum accessum: ante secundam 24
horam nullam fortunam certaminis experti, tradiderunt
arma ac se ipsos. haec vobis istorum per biduum militia 25
cum [in] acie stare ac pugnare decuerat, tum in
tra refugerunt, cum pro vallo pugnandum erat, castra
traderunt, neque in acie neque in castris utiles. ego 26
redimam? cum erumpere castris oportet, cunctamini
nanetis, cum manere, castra tutari armis necesse est,

27 et castra et arma et vos ipsos traditis hosti. ego non magis istos redimendos, patres conscripti, censeo, quam illos dedendos Hannibali, qui per medios hostis e castris eruperunt ac per summam virtutem se patriae restituerunt.'

1 LXI. Postquam Manlius dixit, quamquam patrum quoque plerosque captivi cognatione attingebant, praeter exemplum civitatis minime in captivos iam inde antiquitus
2 indulgentis, pecuniae quoque summa homines movit, qua nec aerarium exhaurire, magna iam summa erogata in servos ad militiam emendos armandosque, nec Hannibalem maxime huiusce rei, ut fama erat, egentem locupletari volebant. cum triste responsum, non redimi captivos, redditum esset novusque super veterem luctus tot iactura civium adiectus esset, cum magnis fletibus, questi-
3 bus legatos ad portam prosecuti sunt. unus ex iis domum abiit, quod fallaci reditu in castra iure iurando se exsolvisset. quod ubi innotuit relatumque ad senatum est, omnes censuerunt comprehendendum et custodibus publice datis deducendum ad Hannibalem esse.

5 Est et alia de captivis fama: decem primos venisse; de eis cum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem necne, ita admissos esse, ne tamen iis senatus
6 daretur. morantibus deinde longius omnium spe alios tris insuper legatos venisse, L. Scribonium et C. Calpurnium
7 et L. Manium; tum demum ab cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse redimendos senatum, et novos legatos tris ad Hannibalem
8 revertisse, decem veteres remansisse, quod per causam recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex itinere regressi religione sese exsolviscent; de iis dedendis magna contentione actum in senatu esse, victosque paucis
9 sententiis qui dedendos censuerint; ceterum proximis censoribus adeo omnibus notis ignominisque confectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint, ceteri non foro solum omni deinde vita, sed prope luce
10 publico caruerint. mirari magis adeo discrepare inter auctores, quam quid veri sit discernere queas.

Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus fuerit, vel ea res indicio [est, quod fides socio]rum, quae

ad eam diem firma steterat, tum labare coepit, nulla pro-
fecto alia de re quam quod desperaverant de imperio.
defecere autem ad Poenos hi populi: Atellani, Calatini, 11
Hirpini, Apulorum pars, Samnites praeter Pentros, Bruttii
omnes, Lucani; praeter hos Uzentini et Graecorum omnis 12
ferme ora, Tarentini, Metapontini, Crotonienses Locrique
et Cisalpini omnes Galli. nec tamen eae clades defectio- 13
nesque sociorum moverunt, ut pacis umquam mentio apud
Romanos fieret, neque ante consulis Romam adventum
nec postquam is rediit renovavitque memoriam acceptae
cladis. quo in tempore ipso adeo magno animo civitas 14
fuit, ut consuli ex tanta clade, cuius ipse causa maxima
fuisset, redeunti et obviam itum frequenter ab omnibus
ordinibus sit et gratiae actae, quod de re publica non
desperasset; qui si Carthaginiensium ductor fuisset, nihil 15
recusandum supplicii foret.

[PERIOCHA LIBRI XXIII.]

[Campani ad Hannibalem defecerunt. nuntius Cannensis vic-
toriae Mago Carthaginem missus anulos aureos corporibus occi-
sorum detractos in vestibulo curiae effudit, quos excessisse modii
mensuram traditur. post quem nuntium Hanno, vir ex Poenis
nobilibus, suadebat senatui Carthaginiensium, ut pacem a populo
Romano peterent; nec tenuit obstrepente Barcina factione. Clau-
dius Marcellus praetor ad Nolam eruptione adversus Hannibalem
ex oppido facta prospere pugnavit. Casilinum a Poenis obsessum
ita fame vexatum est, ut lora et pelles scutis detractas et mures
inclusi essent. nucibus per Vulturum amnem a Romanis missis
vixerunt. senatus ex equestri ordine hominibus cxcvii suppletus
est. L. Postumius praetor a Gallis cum exercitu caesus est. Cn. et
P. Scipiones in Hispania Hasdrubalem vicerunt et Hispaniam
suam fecerunt. reliquiae Cannensis exercitus in Siciliam relegatae
sunt, ne recederent inde nisi finito bello. Sempronius Gracchus
consul Campanos cecidit. Claudius Marcellus praetor Hannibalis
exercitum ad Nolam proelio fudit et vicit primusque tot cladibus
fessis Romanis meliorem spem belli dedit. inter Philipppum Mace-
doniae regem et Hannibalem societas iuncta est. praeterea in
pania feliciter a Publio et [Cn. Scipionibus, in Sardinia a] T.
ilio praetore adversus Poenos res gestas continet, a quibus
drubal dux et Mago et Hanno capti. exercitus Hannibalis per
rna ita luxuriatus, ut corporis animique viribus enervaretur.]

TITI LIVI
AB VRBE CONDITA

LIBER XXIII.

1 I. [Inter] haec Hannibal post Cannensem pugnam,
[castra] capta ac direpta confestim ex Apulia in Samnium
moverat, accitus in Hirpinos a Statio [Trebio], pollicente
se Compsam traditurum. Compsanus erat Trebius nobilis
2 inter suos, set premebat eum Mopsiorum factio, familiae
3 per gratiam Romanorum potentis. post famam Cannensis
pugnae volgatumque Trebi sermonibus adventum Hanni-
balis cum Compsam urbem excessissent, sine certamine
4 tradita urbs Poeno praesidiumque acceptum est. ibi praeda
omni atque impedimentis relictis, exercitu partito Magonem
regionis eius urbes aut deficientis ab Romanis accipere aut
5 detrectantis cogere ad defectionem iubet, ipse per agrum
Campanum mare inferum petit, oppugnaturus Neapolim,
6 ut urbem maritimam haberet. ubi fines Neapolitanorum
intravit, Numidas partim in insidiis — et pleraeque cavae
sunt viae sinusque occulti — quacumque apte poterat dis-
posuit, alios prae se actam praedam ex agris ostentantis
7 obequitare portis iussit. in quos, quia nec multi et incon-
positi videbantur, cum turma equitum erupisset, ab ce-
8 dentibus consulto tracta in insidias circumventa est; nec
evasisset quisquam, ni mare propinquum et haut procul
litore naves, piscatoriae pleraeque, conspectae peritis nandi
9 dedissent effugium. aliquot tamen eo proelio nobiles iuve-
nes capti caesique, inter quos et Hegeas, praefectus equi-
10 tum, intemperantius cedentes secutus cecidit. ab urbe
oppugnanda Poenum absterruere conspecta moenia, haut-
quaquam prompta oppugnanti.

1 II. Inde Capuam flectit iter luxuriantem longa felici-
tate atque indulgentia fortunae, maxime tamen inter cor-
rupta omnia licentia plebis sine modo libertatem exercentis.

senatum et sibi et plebi obnoxium Pacuvius Calavius fece- 2
 rat, nobilis idem ac popularis homo, ceterum malis artibus
 nactus opes. is cum eo forte anno, quo res male gesta 3
 ad Trasumenum est, in summo magistratu esset, iam
 diu infestam senatui plebem ratus per occasionem novandi
 res magnum ausuram facinus, ut si in ea loca Hannibal
 cum victore exercitu venisset, trucidato senatu traderet
 Capuam Poenis, improbus homo, sed non ad extremum 4
 perditus, cum mallet incolumi quam eversa republica do-
 minari, nullam autem incolumem esse orbatam publico
 consilio crederet, rationem init, qua et senatum servaret
 et obnoxium sibi ac plebi faceret. vocato senatu cum sibi 5
 defectionis ab Romanis consilium placitum nullo modo,
 nisi necessarium fuisset, praefatus esset, quippe qui libe- 6
 ros ex Appii Claudii filia haberet filiamque Romam nup-
 tum Livio dedisset, ceterum maiorem multo rem magisque
 timendam instare: non enim per defectionem ad tollendum 7
 ex civitate senatum plebem spectare, set per caedem senatu
 vacuam rem publicam tradere Hannibali ac Poenis velle;
 eo se periculo posse liberare eos, si permittant sibi et 8
 certaminum in republica obliti credant, — cum omnes victi 9
 metu permetterent, ‘claudam’ inquit ‘in curia vos et tam-
 quam et ipse cogitati facinoris particeps adprobando con-
 silia, quibus nequiquam adversarer, viam saluti vestrae
 inveniam. in hoc fidem quam voltis ipsi accipite.’

Fide data egressus claudi curiam iubet, praesidiumque 10
 in vestibulo reliquit, ne quis adire curiam iniussu suo neve
 inde egredi possit.

III. Tum vocato ad contionem populo ‘quod saepe’ 1
 inquit ‘optastis, Campani, ut supplicii sumendi vobis ex
 improbo ac detestabili senatu potestas esset, eam [nunc,] 2
 non per tumultum expugnantes domos singulorum, quas
 praesidiis clientium servorumque tuentur, cum summo
 vestro periculo, sed tutam habetis ac liberam. clausos 3
 omnis in curiam accipite, solos, inermis. nec quicquam
 tim aut forte temere egeritis, de singulorum capite
 is ius sententiae dicendae faciam, ut quas quisque
 ritus est poenas pendat. set ante omnia ita vos irae 4
 ulgere oportet, ut potioem ira salutem atque utilitatem

vestram habeatis. etenim hos, ut opinor, odistis senatores,
5 non senatum omnino habere non voltis, quippe aut rex,
quod abominandum, aut quod unum liberae civitatis con-
siliū est, senatus habendus est. itaque duae res simul
agendae vobis sunt, ut et veterem senatum tollatis et
6 novum cooptetis. citari singulos senatores iubebo, de
quorum capite vos consulam, quod de quoque censueritis,
fiet. sed prius in eius locum virum fortem ac strenuum
novum senatorem cooptabitis quam de noxio supplicium
sumatur.'

7 Inde consedit, et nominibus in urnam coniectis citari
quod primum sorte nomen excidit ipsumque e curia pro-
8 duci iussit. ubi auditum est nomen, malum et inprobum
9 pro se quisque clamare et supplicio dignum. tum Pacu-
vius 'video, quae de hoc sententia sit: date igitur pro
10 malo atque improbo bonum senatorem et iustum.' primo
silentium erat inopia potioris subiciundi, deinde, cum ali-
quis omissa verecundia quempiam nominasset, multo maior
11 extemplo clamor oriebatur, cum alii negarent nosse, alii
nunc probra, nunc humilitatem sordidamque inopiam et
12 pudendae artis aut quaestus genus obicerent. hoc multo
magis in secundo ac tertio citato senatore est factum, ut
ipeius paenitere homines appareret, quem autem in eius
13 substituerent locum, deesse, quia nec eosdem nominari
adtimebat, nihil aliud quam ad audienda probra nomina-
tos, et multo humiliores obscurioresque ceteri erant eis,
14 qui primi memoriae occurrebant. ita dilabi homines, no-
tissimum quodque malum maxime tolerabile dicentes esse
iubentesque senatum ex custodia dimitti.

1 III. Hoc modo Pacuvius cum obnoxium vitae bene-
ficio senatum multo sibi magis quam plebi fecisset, sine
2 armis, iam omnibus concedentibus dominabatur. hinc se-
natores omissa dignitatis libertatisque memoria plebem
3 adulari: salutare, benigne invitare, adparatis accipere
epulis, eas causas suscipere, ei semper parti adesse, et
cundum eam litem iudices dare, quae magis populari
4 aptiorque in vulgus favori conciliando esset. iam ver
nihil in senatu actum aliter quam si plebis ibi esset cor
cilium. prona semper civitas in luxuriam non ingeniorum

modo vitio, set affluenti copia voluptatum et inlecebris
omnis amoenitatis maritimae terrestisque, tum vero ita 5
obsequio principum et licentia plebei lascivire, ut nec libi-
dini nec sumptibus modus esset. ad contemptum legum, 6
magistratum, senatus accessit tum post Cannensem cla-
dem, ut, cuius aliqua verecundia erat, Romanum quoque
spernerent imperium. id modo erat in mora, ne extemplo 7
deficerent, quod conubium vetustum multas familias claras
ac potentis Romanis miscuerat et quod, cum militarent 8
aliquot apud Romanos, maximum vinculum erant trecenti
equites, nobilissimus quisque Campanorum, in praesidia
Sicularum urbium delecti ab Romanis ac missi.

V. Horum parentes cognatique aegre pervicerunt, ut 1
legati ad consulem Romanum mitterentur. ii nondum
Canusium profectum, sed Venusiae cum paucis ac se-
mirmibus consulem invenerunt, quam poterat maxime
miserabilem bonis sociis, superbis atque infidelibus — ut
erant Campani — spernendum. et auxit rerum suarum 2
suique contemptum consul nimis detegendo cladem nu-
dandoque. nam cum legati aegre ferre senatum populum- 3
que Campanum adversi quicquam evenisse Romanis nun-
tiasent pollicerenturque omnia quae ad bellum opus
essent, 'morem magis' inquit 'loquendi cum sociis ser- 4
vastis, Campani, iubentes quae opus essent ad bellum
imperare, quam convenienter ad praesentem fortunae
nostrae statum locuti estis. quid enim nobis ad Cannas 5
relictum est, ut, quia aliquid habeamus, id quod deest
expleri ab sociis velimus? pedites vobis imperemus, tam-
quam equites habeamus? pecuniam deesse dicamus, tam-
quam ea tantum desit? nihil ne quod suppleremus quidem 6
nobis reliquit fortuna. legiones, equitatus, arma, signa,
equi virique, pecunia, commeatus aut in acie aut binis
postero die amissis castris perierunt. itaque non iuvetis 7
nos in bello oportet, Campani, set paene bellum pro nobis
accipiat. veniat in mentem, ut trepidos quondam ma- 8
res vestros intra moenia compulsos nec Samnitem modo
atem, set etiam Sidicinum paventis, receptos in fidem
Saticulam defenderimus coeptumque propter vos cum
mnitibus bellum per centum prope annos variante for-

9 tuna eventum tulerimus. adicite ad haec, quod foedus
aequum dediticiis, quod leges vestras, quod ad extremum,
id quod ante Cannensem certe cladem maxumum fuit,
civitatem nostram magnae parti vestrum dedimus com-
10 municavimusque vobiscum. itaque communem vos hanc
cladem, quae accepta est, credere, Campani, oportet,
11 communem patriam tuendam arbitrari esse. non cum
Samnite aut Etrusco res est, ut quod a nobis ablatum
sit, in Italia tamen imperium maneat; Poenus hostis, ne
Africae quidem indigena, ab ultimis terrarum oris, freto
Oceani Herculisque columnis, expertem omnis iuris et
12 condicionis et linguae prope humanae militem trahit. hunc
natura et moribus inmitem ferumque insuper dux ipse
efferavit pontibus ac molibus ex humanorum corporum
strue faciendis et, quod proloqui etiam piget, vesci cor-
13 poribus humanis docendo. his infandis pastos epulis, quos
contingere etiam nefas sit, videre atque habere dominos
et ex Africa et a Carthagine iura petere et Italiam Numi-
darum ac Maurorum pati provinciam esse, cui non, genito
14 modo in Italia, detestabile sit? pulchrum erit, Campani,
prolapsum clade Romanum imperium vestra fide, vestris
15 viribus retentum ac recuperatum esse. triginta milia pedi-
tum, quattuor equitum arbitror ex Campania scribi posse,
iam pecuniae adfatim est frumentique. si parem fortunae
vestrae fidem habetis, nec Hannibal se vicisse sentiet nec
Romani victos esse.'

1 VI. Hac oratione consulis dimissis redeuntibusque
domum legatis unus ex his Vibius Virrius tempus venisse
ait, quo Campani non agrum solum ab Romanis quondam
per iniuriam ademptum recuperare, sed imperio etiam
2 Italiae potiri possint. foedus enim cum Hannibale quibus
velint legibus facturos, neque controversiam fore, quin,
cum ipse confecto bello Hannibal victor in Africam dece-
dat exercitumque deportet, Italiae imperium Campanis
3 relinquatur. haec Virrio loquenti adsensi omnes ita re-
nuntiant legationem, uti deletum omnibus videretur nomen
4 Romanum. extemplo plebes ad defectionem ac pars maior
5 senatus spectare. extracta tamen auctoritatibus seniorum
per paucos dies est res. postremo vincit sententia plurium,

ut idem legati, qui ad consulem Romanum ierant, ad Hannibalem mitterentur.

Quo priusquam iretur certumque defectionis consilium 6
esset, Romam legatos missos a Campanis in quibusdam
annalibus invenio postulantes, ut alter consul Campanus
fieret, si rem Romanam adiuvari vellent. indignatione 7
orta submoveri a curia iussos esse missumque lictorem,
qui ex urbe educeret eos atque eo die manere extra finis
Romanos iuberet. quia nimis conpar Latinorum quondam 8
postulatio erat Coeliusque et alii id haut sine causa prae-
termiserant scriptores, ponere pro certo sum veritus.

VII. Legati ad Hannibalem venerunt pacemque cum 1
eo condicionibus fecerunt, ne quis imperator magistratusve
Poenorum ius ullum in civem Campanum haberet neve
civis Campanus invitus militaret munusve faceret, ut suae 2
leges, sui magistratus Capuae essent, ut trecentos ex Ro-
manis captivis Poenus daret Campanis quos ipsi elegis-
sent, cum quibus equitum Campanorum, qui in Sicilia
stipendia facerent, permutatio fieret. haec pacta; illa in- 3
super quam quae pacta erant facinora Campani ediderunt:
nam praefectos socium civisque Romanos alios, partim
aliquo militiae munere occupatos, partim privatis negotiis
implicitos, plebs repente omnis comprehensos velut custo-
diae causa balneis includi iussit, ubi fervore atque aestu
anima interclusa foedum in modum expirarent.

Ea ne fierent neu legatio mitteretur ad Poenum, summa 4
ope Decius Magius, vir cui ad summam auctoritatem nihil
praeter sanam civium mentem defuit, restiterat. ut vero 5
praesidium mitti ab Hannibale audivit, Pyrri superbam
dominationem miserabilemque Tarentinorum servitutem
exempla referens, primo ne reciperetur praesidium palam
vociferatus est, deinde, ut receptum aut eiceretur aut, si 6
malum facinus, quod a vetustissimis sociis consanguineis-
que defecissent, forti ac memorabili facinore purgare vel-
t, ut interfecto Punico praesidio restituerent Romanis

haec — nec enim occulta agebantur — cum relata 7
Hannibali essent, primo misit qui vocarent Magium ad
e in castra, deinde, cum is ferociter negasset se iturum
nec enim Hannibali ius esse in civem Campanum —,

concitatus ira Poenus apprehendi hominem vinctumque
8 adtrahi ad sese iussit. veritus deinde, ne quid inter vim
tumultus atque ex concitatione animorum inconsulti cer-
taminis oreretur, ipse, praemisso nuntio ad Marium Blos-
9 sium praetorem Campanum, postero die se Capuae futu-
rum, proficiscitur e castris cum modico praesidio. Marius
contione advocata edicit, ut frequentes cum coniugibus ac
liberis obviam irent Hannibali. ab universis id non oboe-
dienter modo, sed enixe, favore etiam volgi et studio
visendi tot iam victoriis clarum imperatorem, factum est.
10 Decius Magius nec obviam egressus est nec, quo timorem
aliquem ex conscientia significare posset, privatim se te-
nuit: in foro cum filio clientibusque paucis otiose inam-
bulavit trepidante tota civitate ad excipiendum Poenum
11 visendumque. Hannibal ingressus urbem senatum ex-
templo postulat, precantibusque inde primoribus Campa-
norum, ne quid eo die seriae rei gereret diemque ut ipse
12 adventu suo festum laetus ac libens celebraret, quamquam
praeceps ingenio in iram erat, tamen, ne quid in principio
negaret, visenda urbe magnam partem diei consumpsit.

1 VIII. Deversatus est apud Ninnios Celeres, Sthenium
2 Pacuviumque, inclutos nobilitate ac divitiis. eo Pacuvius
Calavius, de quo ante dictum est, princeps factionis eius,
3 quae traxerat rem ad Poenos, filium iuvenem adduxit,
abstractum abs Deci Magii latere, cum quo ferocissime
pro Romana societate adversus Punicum foedus steterat,
nec eum aut inclinata in partem alteram civitas aut patria
4 maiestas sententia depulerat. huic tum pater iuveni Han-
nibalem deprecando magis quam purgando placavit, vic-
tusque patris precibus lacrimisque etiam ad caenam eum
5 cum patre vocari iussit, cui convivio neminem Campanum
praeterquam hospites Vibelliumque Tauream, insignem
6 bello virum, adhibiturus erat. epulari coeperunt de die,
et convivium non ex more Punico aut militari disciplina
esse, set, ut in civitate atque etiam domo diti ac variis
7 omnium voluptatium inlecebris instructa. unus nec domi-
norum invitatione nec ipsius interdum Hannibalis Calaviu
filius perPELLI ad vinum potuit, ipse valetudinem excusans
patre animi quoque eius haud mirabilem perturbationem

causante. solis ferme occasu patrem Calavium ex con- 8
vivio egressum secutus filius; ubi in secretum — hortus
erat posticis aedium partibus — pervenerunt, 'consilium' 9
inquit 'adfero, pater, quo non veniam solum peccati, quod
defecimus ad Hannibalem, impetraturi ab Romanis, set
in multo maiore dignitate et gratia simus Campani quam
umquam fuimus'. cum mirabundus pater, quidnam id
esset consilii, quaereret, toga reiecta ab umero latus suc-
cinctum gladio nudat. 'iam ego' inquit 'sanguine Hanni- 10
balis sanciam Romanum foedus. te id prius scire volui,
si forte abesse, dum facinus patratur, malles'.

VIII. Quae ubi audivit viditque senex, velut si iam 1
agendis quae audiebat interesset, amens metu 'per ego 2
te,' inquit 'fili, quaecumque iura liberos iungunt paren-
tibus, precor quaesoque, ne ante oculos patris facere et
pati omnia infanda velis. paucae horae sunt, intra quas 3
iurantes per quidquid deorum est, dextrae dextras iungen-
tes fidem obstrinximus — ut sacratas fide manus digressi
a colloquio extemplo in eum armaremus? ab hospitali 4
mensa surgis, ad quam tertius Campanorum adhibitus es
ab Hannibale, ut eam ipsam mensam cruentares hospitis
sanguine? Hannibalem pater filio meo potui placare, filium
Hannibali non possum? set sit nihil sancti, non fides, 5
non religio, non pietas, audeantur infanda, si non perni-
ciem nobis cum scelere ferunt. unus adgressurus es 6
Hannibalem? quid illa turba tot liberorum servorumque,
quid in unum intenti omnium oculi, quid tot dextrae —
torpescent in amentia illa? voltum ipsius Hannibalis, quem 7
armati exercitus sustinere nequeunt, quem horret populus
Romanus, tu sustinebis? ut alia auxilia desint: me ipsum
ferire corpus meum opponentem pro corpore Hannibalis
sustinebis? atque per meum pectus petendus ille tibi trans- 8
figendusque est. set hic te deterreri sine potius quam illic
vinci, valeant preces aput te meae sicut pro te hodie va-
runt'. lacrimantem inde iuvenem cernens medium con- 9
stititur atque osculo haerens non ante precibus abstitit
in pervicit, ut gladium poneret fidemque daret, nihil
urum tale. tum iuvenis 'ego quidem' inquit 'quam 10
riae debeo pietatem, exsolvam patri. tuam doleo 11

vicem, cui ter proditae patriae sustinendum est crimen, semel cum defectionis ab Romanis, iterum cum pacis cum Hannibale fuisti auctor, tertio hodie, cum restituendae
 12 Romanis Capuae mora atque impedimentum es. tu, patria, ferrum, quo pro te armatus hanc arcem hostium ini, quoniam parens extorquet, recipe.' haec cum dixisset, gladium in publicum trans maceriam horti abiecit et, quo minus res suspecta esset, se ipse convivio reddidit.

1 X. Postero die senatus frequens datus Hannibali. ubi prima eius oratio perblanda ac benigna fuit, qua gratias egit Campanis, quod amicitiam suam Romanae
 2 societati praeposuisent, et inter cetera magnifica promissa pollicitus, brevi caput Italiae omni Capuam fore iuraque inde cum ceteris populis Romanum etiam peti-
 3 turum: unum esse exsortem Punicae amicitiae foederisque secum facti, quem neque esse Campanum neque dici debere, Magium Decium. eum postulare, ut sibi dedatur ac se praesente de eo referatur senatusque consultum
 4 fiat. omnes in eam sententiam ierunt, quamquam magnae parti et vir indignus ea calamitate et haut parvo initio
 5 minui videbatur ius libertatis. egressus curia in templo magistratum consedit comprehendique Decium Magium
 6 atque ante pedes destitutum causam dicere iussit. qui cum manente ferocia animi negaret lege foederis id cogi posse, tum iniectae catenae, ducique ante lictorem in
 7 castra est iussus. quoad capite aperto est ductus, contionabundus incessit ad circumfusam undique multitudinem vociferans: 'habetis libertatem, Campani, quam petistis; foro medio, luce clara, videntibus vobis nulli Campanorum secundus vinctus ad mortem rapior. quid
 8 violentius capta Capua fieret? ite obviam Hannibali, exornate urbem diemque adventus eius consecrate, ut hunc
 9 triumphum de cive vestro spectetis'. haec vociferante cum moveri volgus videretur, obvolutum caput est, ocinusque rapi extra portam iussus. ita in castra perducitur extemploque inpositus in navem et Carthaginem missus
 10 ne motu aliquo Capuae ex indignitate rei orto senatus quoque paeniteret dediti principis et, legatione missa ac repetendum eum, ne aut negando rem, quam primum

peterent, offendendi sibi novi socii, aut tribuendo habendus Capuae esset seditionis ac turbarum auctor. navem Cyrenas detulit tempestas, quae tum in ditione regum erant. ibi cum Magius ad statuam Ptolemaei regis confugisset, deportatus a custodibus Alexandream ad Ptolemaeum, cum eum docuisset contra ius foederis vinctum se ab Hannibale esse, vinclis liberatur, permissumque ut rediret, seu Romam seu Capuam mallet. nec Magius Capuam sibi tutam dicere et Romam eo tempore, quo inter Romanos Campanosque bellum sit, transfugae magis quam hospitis fore domicilium: nusquam malle quam in regno eius vivere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.

XI. Dum haec geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a Delphis Romam redit responsumque ex scripto recitavit. divi divaeque in eo erant, quibus quoque modo supplicaretur. tum 'si ita faxitis, Romani, vestrae res meliores facilioresque erunt, magisque ex sententia res publica vestra vobis procedet victoriaque duelli populi Romani erit. Pythio Apollini re publica vestra bene gesta servataque, lucris meritis donum mittitote deque praeda, manubiis spoliisque honorem habetote, lasciviam a vobis prohibetote'. haec ubi ex Graeco carmine interpretata recitavit, tum dixit se oraculo egressum extemplo iis omnibus divis rem divinam ture ac vino fecisse, iussumque a templi antistite, sicut coronatus laurea corona et oraculum adisset et rem divinam fecisset, ita coronatum navem ascendere nec ante deponere eam quam Romam pervenisset: se quaecumque imperata sint cum summa religione ac diligentia exsecutum coronam Romae in aram Apollinis deposuisse. senatus decrevit, ut eae res divinae supplicationesque primo quoque tempore cum cura fierent.

Dum haec Romae atque in Italia geruntur, nuntius victoriae ad Cannas Carthaginem venerat Mago Hamilcaris filius, non ex ipsa acie a fratre missus, sed retentus alii quot dies in recipiendis civitatibus Bruttiorum quaeque deciebant. is, cum ei senatus datus esset, res gestas in Italia a fratre exponit: cum sex imperatoribus eum, quorum quattuor consules, duo dictator ac magister equitum fuerint, cum sex consularibus exercitibus acie conflixisse,

occidisse supra ducenta milia hostium, supra quinquaginta cepisse; ex quattuor consulibus duos occidisse, ex duobus saucium alterum, alterum toto amisso exercitu vix cum quinquaginta hominibus effugisse, magistrum equitum, quae consularis potestas sit, fusum fugatum, dictatorem, quia se in aciem numquam commiserit, unicum haberi imperatorem; Bruttios Apulosque, partim Samnitium ac Lucanorum defecisse ad Poenos, Capuam, quod caput non Campaniae modo, sed post adflictam rem Romanam Cannensi pugna Italiae sit, Hannibali tradidisse se. pro his tantis totque victoriis verum esse grates deis immortalibus agi haberique.

XII. Ad fidem deinde tam laetarum rerum effundi in vestibulo curiae iussit anulos aureos, qui tantus acervus fuit, ut metientibus dimidium super tris modios explesse sint quidam auctores. fama tenuit, quae propior vero est, haut plus fuisse modio. adiecit deinde verbis, quo maioris cladis indicium esset, neminem nisi equitem atque eorum ipsorum primores id gerere insigne. summa fuit orationis, quo propius spem belli perficiendi sit, eo magis omni ope iuvandum Hannibalem esse. procul enim ab domo militiam esse in media hostium terra, magnam vim frumenti, pecuniae absumi, et tot acies, ut hostium exercitus delesse, ita victoris etiam copias parte aliqua minuisse. mittendum igitur supplementum esse, mittendam in stipendium pecuniam frumentumque tam bene meritis de nomine Punico militibus.

Secundum haec dicta Magonis laetis omnibus Himilco, vir factionis Barcinae, locum Hannonis iucupandi esse ratus, 'quid est, Hanno?' inquit 'etiam nunc paenitet belli suscepti adversus Romanos? iube dedi Hannibalem, veta in tam prosperis rebus grates deis immortalibus agi. audiamus Romanum senatorem in Carthaginiensium curia'. tum Hanno: 'tacuissem hodie, patres conscripti, ne quid in communi omnium gaudio, minus laetum quod est vobis, loquerer: nunc interroganti senatori, paeniteat adhuc suscepti adversus Romanos belli, si reticeam, a superbus aut obnoxius videar, quorum alterum est homini alienae libertatis obliti, alterum suae. respondeam' inquit

‘Himilconi, non desisse paenitere me belli neque desitutum ante invictum vestrum imperatorem incusare quam finitum aliqua tolerabili condicione bellum videro; nec mihi pacis antiquae desiderium ulla alia res quam pax nova finiet. itaque ista, quae modo Mago iactavit, Himilconi ceteris- 11
 que Hannibalis satellitibus iam laeta sunt: mihi possunt laeta esse, quia res bello bene gestae, si volumus fortuna-
 uti, pacem nobis aequiorem dabunt. nam si praetermit- 12
 timus hoc tempus, quo magis dare quam accipere possumus videri pacem, vereor ne haec quoque laetitia luxuriet nobis
 ac vana evadat. quae tamen nunc quoque qualis est? oc- 13
 cidi exercitus hostium — mittite milites mihi. quid aliud rogares, si esses victus? hostium cepi bina castra, praedae 14
 videlicet plena et commeatûm — frumentum et pecuniam date. quid aliud, si spoliatus, si exutus castris esses, peteres? et ne omnia ipse mirer — mihi quoque enim, 15
 quoniam respondi Himilconi, interrogare ius fasque est—, velim seu Himilco seu Mago respondeat, cum ad inter-
 necionem Romani imperii pugnatum ad Cannas sit con-
 stetque in defectionem totam Italiam esse, primum, ec- 16
 quis Latini nominis populus defecerit ad nos, deinde, ec-
 quis homo ex quinque et triginta tribubus ad Hannibalem transfugerit?’ cum utrumque Mago negasset, ‘hostium 17
 quidem ergo’ inquit ‘adhuc nimis multum superest. sed multitudo ea quid animorum quidve spei habeat, scire velim.’

XIII. Cum id nescire Mago diceret, ‘nihil facilius 1
 scitu est’ inquit. ‘ecquos legatos ad Hannibalem Romani miserunt de pace? ecquam denique mentionem pacis Romae factam esse adlatum ad vos est?’ cum id quoque 2
 negasset, ‘bellum igitur’ inquit ‘tam integrum habemus quam habuimus qua die Hannibal in Italiam est trans-
 gressus. quam varia victoria priore Punico bello fuerit, 3
 plerique qui meminerimus supersumus. numquam terra
 ique magis prosperae res nostrae visae sunt quam
 i consules C. Lutatium et A. Postumium fuerunt:
 iatio et Postumio consulibus devicti ad Aegatis in- 4
 i sumus. quod si, id quod dî omen avertant, nunc
 i que fortuna aliquid variaverit, tum pacem speratis cum

5 vincemur, quam nunc cum vincimus dat nemo? ego, si quis de pace consulet seu deferenda hostibus seu accipienda, habeo quid sententiae dicam: si de his quae Mago postulat refertis, nec victoribus mitti adtinere puto et frustrantibus nos falsa atque inani spe multo minus censeo mittenda esse'.

6 Haut multos movit Hannonis oratio, nam et simultas cum familia Barcina leviolem auctorem faciebat et occupati animi praesenti laetitia nihil, quo vanius fieret gaudium suum, auribus admittebant, debellatumque mox fore,
7 si adniti paulum voluissent, rebantur. itaque ingenti consensu fit senatus consultum, ut Hannibali quattuor milia Numidarum in supplementum mitterentur et quadraginta
8 elephanti et [mille] argenti talenta, dictatorque cum Magone in Hispaniam praemissus est ad conducenda viginti milia peditum, quattuor equitum, quibus exercitus, qui in Italia quique in Hispania erant, supplerentur.

1 XIII. Ceterum haec, ut in secundis rebus, segniter otioseque gesta. Romanos praeter insitam industriam animis fortuna etiam cunctari prohibebat. nam nec consul
2 ulli rei, quae per eum agenda esset, deerat, et dictator M. Iunius Pera rebus divinis perfectis latoque, ut solet, ad populum, ut equum ascendere liceret, praeter duas urbanas legiones, quae principio anni a consulibus con-
3 scriptae fuerant, et servorum dilectum cohortesque ex agro Piceno et Gallico conlectas ad ultimum prope desperatae rei publicae auxilium, cum honesta utilibus cedunt, descendit edixitque, qui capitalem fraudem ausi quique pecuniae iudicati in vinculis essent, qui eorum apud se milites fierent, eos noxa pecuniaque sese exsolvi ius-
4 surum. ea sex milia hominum Gallicis spoliis, quae triumpho C. Flamini tralata erant, armavit, itaque cum viginti quinque milibus armatorum ab urbe profiscitur.

5 Hannibal Capua recepta cum iterum Neapolitanorum animos partim spe, partim metu nequiquam temptas t,
6 in agrum Nolanum exercitum traducit, ut non hostiliter statim, quia non desperabat voluntariam deditionem, a, si morarentur spem, nihil eorum quae pati aut timere
7 possent praetermissurus. senatus ac maxime primo es

eius in societate Romana cum fide perstare, plebs novarum, ut solet, rerum atque Hannibalis tota esse metumque agrorum populationis et patienda in obsidione multa gravia indignaque proponere animo. neque auctores 8 defectionis deerant. itaque ubi senatum metus cepit, si propalam tenderent, resisti multitudini concitatae non posse, secunda simulando dilationem mali inveniunt. placere enim sibi defectionem ad Hannibalem simulant, 9 quibus autem condicionibus in foedus amicitiamque novam transeant, parum constare. ita spatio sumpto legatos 10 propere ad praetorem Romanum Marcellum Claudium, qui Casilini cum exercitu erat, mittunt, docentque, quanto in discrimine sit Nolana res: agrum Hannibalis esse et Poenorum, urbem extemplo futuram, ni subveniatur. con- 11 cedendo plebei senatum, ubi velint defecturos se, ne deficere praefestinent, effecisse. Marcellus conlaudatis 12 Nolanis eadem simulatione extrahi rem in suum adventum iussit, interim celari quae secum acta essent spemque omnem auxilii Romani. ipse a Casilino Caiatiam petit 13 atque inde Volturno amni traiecto perque agrum Saticulanum Trebrianumque super Suessulam per montis Nola pervenit.

XV. Sub adventum praetoris Romani Poenus agro 1 Nolano excessit et ad mare proxime Neapolim descendit, cupidus maritimi oppidi potiundi, quo cursus navibus tutus ex Africa esset. ceterum postquam Neapolim a 2 praefecto Romano teneri accepit — M. Iunius Silanus erat, ab ipsis Neapolitanis accitus —, Neapoli quoque sicut Nola omissa petit Nuceriam. eam cum aliquamdiu circum- 3 sedisset, saepe vi, saepe sollicitandis nequiquam nunc plebe, nunc principibus, fame demum in deditionem accepit, pactus, ut inermes cum singulis abirent vestimentis. deinde, ut qui a principio mitis omnibus Italicis praeter 4 Romanos videri vellet, praemia atque honores, qui reman-
erint ac militare secum voluissent, proposuit. nec ea spe 5 nemquam tenuit: dilapsi omnes, quocumque hospitia aut intuitus animi impetus tulit, per Campaniae urbes, maxime Nola Neapolimque. cum ferme triginta senatores ac 6 prae primus quisque Capuam petissent, exclusi inde, quod

portas Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt. Nuceriae praeda militi data est, urbs direpta atque incensa.

7 Nolam Marcellus non sui magis fiducia praesidii quam voluntate principum habebat. plebs timebatur et ante omnis L. Bantius, quem conscientia temptatae defectionis ac metus a praetore Romano nunc ad proditionem patriae, nunc, si ad id fortuna defuisset, ad transfugiendum stimulabat, erat iuvenis acer et sociorum ea tempestate prope nobilissimus eques. seminecem eum ad Cannas in acervo caesorum corporum inventum curatumque benigne
8 etiam cum donis Hannibal domum remiserat. ob eius gratiam meriti rem Nolanam in ius dicionemque dare voluerat Poeno, anxiumque eum et sollicitum cura novandi
9 res praetor cernebat. ceterum cum aut poena cohibendus esset aut beneficio conciliandus, sibi adsumpsisse quam hosti ademisse fortem ac strenuum maluit socium, ac-
10 citumque ad se benigne appellat: multos eum invidos inter popularis habere inde existimatu facile esse, quod nemo civis Nolanus sibi indicaverit, quam multa eius
11 egregia facinora militaria essent; set qui in Romanis militaverit castris, non posse obscuram eius virtutem esse. multos sibi, qui cum eo stipendia fecerint, referre, qui vir esset ille, quaeque et quotiens pericula pro salute ac
12 dignitate populi Romani adisset, utique Cannensi proelio non prius pugna abstiterit quam prope exanguis ruina superincidentium virorum, equorum armorumque sit oppressus. 'itaque macte virtute esto,' inquit 'apud me tibi
13 omnis honos atque omne praemium erit et, quo frequentior mecum fueris, senties eam rem tibi dignitati atque
14 emolumento esse', laetoque iuveni promissis equum eximium dono dat, bigatosque quingentos quaestorem numerare iubet, lictoribus imperat, ut eum se adire, quotiens velit, patiantur.

1 XVI. Hac comitate Marcelli ferocis iuvenis animus adeost mollitus, ut nemo inde sociorum rem Romanam
2 fortius ac fidelius iuverit, cum Hannibal ad portas esset — Nolam enim rursus a Nuceria movit castra — plebesque Nolana de integro ad defectionem spectaret.

3 Marcellus sub adventum hostium intra muros

recepit, non castris metuens, sed ne prodendae urbis occasionem nimis multis in eam imminentibus daret. instrui 4
deinde utrimque acies coeptae, Romanorum pro moenibus Nolae, Poenorum ante castra sua. proelia hinc parva inter urbem castraque et vario eventu fiebant, quia duces nec prohibere paucos temere provocantis nec dare signum universae pugnae volebant.

In hac cotidiana duorum exercituum statione principes 5 Nolanorum nuntiant Marcello, nocturna colloquia inter plebem ac Poenos fieri statutumque esse, ut, cum Romana acies egressa portis [prod]iret, impedimenta eorum ac sarcinas diriperent, clauderent deinde portas murosque occuparent, ut potentes rerum suarum atque urbis Poenum inde pro Romano acciperent. haec ubi nuntiata Marcello 7 sunt, conlaudatis senatoribus Nolanis, priusquam aliqui motus iniuriave oreretur, fortunam pugnae experiri statuit. ad tris portas in hostes versas tripertito exercitum 8 instruxit, impedimenta subsequi iussit, calones lixasque et invalidos milites vallum ferre; media porta robora legionum et Romanos equites, duabus circa portis novos milites levemque armaturam ac sociorum equites statuit. Nolani 9 muros portasque adire vetiti, subsidiaque destinata impedimentis data, ne occupatis proelio legionibus in ea impetus fieret. ita instructi intra portas stabant.

Hannibali sub signis, id quod per aliquot dies fecerat, 10 ad multum diei in acie stanti primo miraculo esse, quod nec exercitus Romanus porta egrederetur nec armatus quisquam in muris esset: ratus deinde prodita colloquia 11 esse metuque residues factos, partem militum in castra remittit, iussos propere adparatum omnem oppugnandae urbis in primam aciem adferre, satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum aliquem in urbe plebem moturam. in sua quisque ministeria discursu trepidat ad prima signa 12 succeditque ad muros acies. patefacta repente porta Mar-
us signa canere clamoremque tolli ac pedites primum, inde equites, quanto maximo possent impetu in hostem impere iubet. satis terroris tumultusque in aciem me- 13
n intulerant, cum duabus circa portis P. Valerius
pus et C. Aurelius legati in cornua hostium erupere.

14 addidere clamorem lixae calonesque et alia turba custo-
 diae impedimentorum adposita, ut paucitatem maxime
 spernentibus Poenis ingentis repente exercitus speciem
 15 fecerit. vix equidem ausim adfirmare quod quidam auctores
 sunt, duo milia et octingentos hostium caesos non plus
 16 quingentis Romanorum amissis. set sive tanta sive minor
 victoria fuit, ingens eo die res ac nescio an maxima illo
 bello gestast: non vinci enim ab Hannibale vincentibus
 difficilius fuit quam postea vincere.

1 XVII. Hannibal spe potiundae Nolae adempta cum
 Acerras recessisset, Marcellus extemplo clausis portis
 custodibusque dispositis, ne quis egrederetur, quaestionem
 in foro de iis qui clam in conloquiis hostium fuerant ha-
 2 buit, supra septuaginta damnatos proditoris securi per-
 cussit bonaque eorum inssit publica populi Romani esse
 3 et summa rerum senatui tradita cum exercitu omni pro-
 4 fectus supra Suessulam castris positus consedit. Poenus
 Acerras primum ad voluntariam deditionem conatus per-
 licere, postquam obstinatos (inde) videt, obsidera atque
 5 oppugnare parat. ceterum Acerranis plus animi quam
 virium erat. itaque desperata tutela urbis ut circumvallari
 moenia viderunt, priusquam continuarentur hostium opera,
 6 per intermissa munimenta neglectasque custodias silentio
 noctis dilapsi, per vias inviaque, qua quemque aut con-
 silium aut error tulit, in urbes Campaniae, quas satis
 certum erat non mutasse fidem, perfugerunt.

7 Hannibal Acerris direptis atque incensis, cum a Casino
 dictatorem Romanum legionesque eminus aspici nun-
 tiassent, ne quis tam propinquis hostium castris Capuae
 quoque oreretur tumultus, exercitum ad Casilinum ducit.
 8 Casilinum eo tempore quingenti Praenestini habebant
 cum paucis Romanis Latinique nominis, quos eodem
 9 audita Cannensis clades compulerat. hi non confecto
 Praeneste ad diem dilectu serius profecti domo cum Ca-
 silinum ante famam adversae pugnae venissent et al
 adgregantibus sese Romanis sociisque profecti a Casili-
 cum satis magno agmine irent, avertit eos retro Casilinu
 10 nuntius Cannensis pugnae. ibi cum dies aliquot suspe-
 Campanis timentesque cavendis ac struendis in vicem

sidiis traduxissent, ut de Capuae defectione agi accipique Hannibalem satis pro certo habuere, interfectis nocte oppidanis partem urbis quae cis Volturnum est — eo enim dividitur amni — occupavere. idque praesidi Casilini habebant Romani. additur et Perusina cohors, homines quadringenti sexaginta, eodem nuntio quo Praenestini paucos ante dies Casilinum compulsi. et satis ferme armatorum ad tam exigua moenia et flumine altera parte cincta tuenda erat; penuria frumenti, nimium etiam ut videretur hominum, efficiebat.

XVIII. Hannibal cum iam inde haut procul esset, Gaetulos cum praefecto nomine Isalca praemitti, ac primo, si fiat conloquii copia, verbis benignis ad portas aperiundas praesidiumque accipiendum perlicere iubet, si in pertinacia perstent, vi rem gerere ac temptare, si qua parte invadere urbem possit. ubi ad moenia adcessere, quia silentium erat, solitudo visa; metuque concessum barbarus ratus moliri portas et claustra refringere parat, cum patefactis repente portis cohortes duae, ad id ipsum instructae intus, ingenti cum tumultu erumpunt stragemque hostium faciunt. ita primis repulsis Maharbal cum maiore robore virorum missus nec ipse eruptionem cohortium sustinuit. postremo Hannibal castris ante ipsa moenia oppositis parvam urbem parvumque praesidium summa vi atque omnibus copiis oppugnare parat. ac dum instat lacescitque corona undique circumdatis moenibus, aliquot milites et promptissimum quemque e muro turribusque ictos amisit. semel ultro erumpentis agmine elephantorum opposito prope interclusit trepidosque compulit in urbem satis multis ut ex tanta paucitate interfectis. plures cecidissent, nisi proelio intervenisset. postero die omnium animi ad oppugnandum accenduntur, utique postquam corona aurea muralis propositast, atque ipse dux castelli plano loco positi segnem oppugnationem Sagunti expugnatoribus exbrabat, Cannarum Trasumenique et Trebiae singulos onens universosque; inde vineae quoque coeptae agi culique. nec ad varios conatus hostium aut vis ulla ars deerat: socii Romanorum propugnacula adversus as statuere, transversis cuniculis hostium cuniculos

excipere et palam et clam coeptis obviam ire, donec pudor etiam Hannibalem ab incepto avertit. castrisque communis ac praesidio modico inposito, ne omissa res videretur, in hiberna Capuam concessit.

- 10 Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit,
adversus omnia humana mala saepe ac diu duratum, bonis
11 inexpertum atque insuetum. itaque quos nulla mali vicerat
vis, perdidere nimia bona ac voluptates inmodicae, et eo
impensius, quo avidius ex insolentia in eas se merserant.
12 somnus enim et vinum et epulae et scorta balineaque et
otium consuetudine in dies blandius ita enervaverunt cor-
pora animosque, ut magis deinde praeteritae victoriae eos
13 quam praesentes tutarentur vires maiusque id peccatum
ducis apud peritos artium militarium haberetur quam
quod non ex Cannensi acie protinus ad urbem Romanam
duxisset. illa enim cunctatio distulisse modo victoriam
videri potuit, hic error vires ademisse ad vincendum.
14 itaque hercule, velut si cum alio exercitu a Capua exiret,
15 nihil usquam pristinae disciplinae tenuit. nam et redierunt
plerique scortis impliciti, et, ubi primum sub pellibus
haberi coepti sunt, viaque et alius militaris labor excepit,
16 fironum modo corporibus animisque deficiebant: et deinde
per omne aestivorum tempus magna pars sine cominea-
tibus ab signis dilabebantur neque aliae latebrae quam
Capua desertoribus erant.

- 1 XVIII. Ceterum mitesciente iam hieme educto ex
2 hibernis milite Casilium redit. ubi quamquam ab op-
pugnatione cessatum erat, obsidio tamen continua oppi-
danos praesidiumque ad ultimum inopiae adduxerat.
3 castris Romanis Ti. Sempronius praecerat dictatore auspi-
4 ciorum repetendorum causa profecto Romam. Marcellum
et ipsum cupientem ferre auxilium obsessis et Vol-
turnus annis inflatus aquis et preces Nolanorum atque
Acerranorum tenebant, Campanos timentium, si praesi-
5 dium Romanum abscessisset. Gracchus adsidens tanti
Casilino, quia praedictum erat dictatoris, ne quid absei
eo rei gereret, nihil movebat, quamquam quae fac
6 omnem patientiam vincerent nuntiabantur a Casilino: ne
et praecipitasse se quosdam non tolerantes famem co

stabat et stare inermes in muris nuda corpora ad missilium
 telorum ictus praebentes. ea aegre patiens Gracchus, cum 7
 neque pugnam conserere dictatoris iniussu auderet —
 pugnandum autem esse, si palam frumentum inportaret, 8
 videbat — neque clam inportandi spes esset, farre ex agris
 circa undique convecto cum conplura dolia complexisset,
 nuntium ad magistratum Casilinum misit, ut exciperent
 dolia quae amnis deferret. insequenti nocte intentis omni- 9
 bus in flumen ac spem ab nuntio Romano factam dolia
 medio missa amni defluerunt aequaliterque inter omnes
 frumentum divisum. id postero quoque die ac tertio 10
 factum est; nocte et mittebantur et perveniebant, eo cu-
 stodias hostium fallebant. imbribus deinde continuis cita- 11
 tior solito amnis transverso vertice dolia inpulit ad ripam,
 quam hostes servabant. ibi haerentia inter obnata ripis
 salicta conspiciuntur, nuntiatumque Hannibali est, et
 deinde intentiore custodia cautum, ne quid falleret Vol-
 turno ad urbem missum. nuces tamen fusae ab Romanis 12
 castris cum medio amni ad Casilinum defluerent, cratibus
 excipiebantur. postremo ad id ventum inopiae est, ut lora 13
 detractasque scutis pelles, ubi fervida mollissent aqua,
 mandere conarentur nec muribus aliove animali abstine-
 rent et omne herbarum radicumque genus aggeribus in-
 finis muri eruerent. et cum hostes obarassent quidquid 14
 herbidi terreni extra murum erat, raporum semen in-
 iecerunt, ut Hannibal ‘eone usque, dum ea nascantur, ad
 Casilinum sessurus sum?’ exclamaret, — et qui nullam 15
 antea pactionem auribus admiserat, tum demum agi secum
 est passus de redemptione liberorum capitum. septunces 16
 auri in singulos pretium convenit. fide accepta tradiderunt
 sese. donec omne aurum persolutum est, in vinculis habiti,
 tum remissi Cumas cum fide. id verius est quam ab 17
 equite in abeuntis inmisso interfectos. Praenestini maxima
 pars fuere. ex quingentis septuaginta, qui in praesidio
 erant, minus dimidium ferrum famesque absumpsit;
 reliqui incolumes Praeneste cum praetore suo M. Anicio —
 haec is antea fuerat — redierunt. statua eius indicio fuit 18
 Praeneste in foro statuta, loricata, amicta toga, velato
 capite (et tria signa) cum titulo laminae aeneae inscripto,

M. Anicium pro militibus, qui Casilini in praesidio fuerint, votum vovisse. idem titulus tribus signis in aede Fortunae positus fuit subiectus.

1 XX. Casilinum oppidum redditum Campanis est,
firmatum septingentorum militum de exercitu Hannibalis
praesidio, ne ubi Poenus inde abscessisset Romani op-
2 pugnarent. Praenestinis militibus senatus Romanus duplex
stipendium et quinquenni militiae vacationem decrevit.
civitate cum donarentur ob virtutem, non mutaverunt.
3 Perusinorum casus obscurior fama est, qui nec ipsorum
monumento ullo est inlustratus nec decreto Romanorum.
4 Eodem tempore Petelinos, qui uni ex Brutiis man-
serant in amicitia Romana, non Carthaginienses modo,
qui regionem obtinebant, set Brutti quoque ceteri ob se-
5 parata ab se consilia oppugnabant. quibus cum obsistere
malis nequirent Petelini, legatos Romam ad praesidium
petendum miserunt. quorum preces lacrimaeque — in
questus enim flebiles, cum sibi met ipsi consulere iussi
sunt, sese in vestibulo curiae profuderunt — ingentem
6 misericordiam patribus ac populo moverunt. consultique
iterum a M. Aemilio praetore patres circumspectis omni-
bus imperii viribus fateri coacti, nihil iam longinquis so-
ciis in se praesidii esse, redire domum fideque ad ultimum
expleta consulere sibi met ipsos in reliquum [pro] prae-
7 senti fortuna iusserunt. haec postquam renuntiata legatio
Petelinis est, tantus repente maeror pavorque senatum
eorum cepit, ut pars profugiendi, qua quisque posset, ac
8 deserendae urbis auctores essent, pars, quando deserti a
veteribus sociis essent, adiungendi se ceteris Brutiis ac
9 per eos dedendi Hannibali. vicit tamen ea pars, quae
nihil raptim nec temere agendum consulendumque de in-
10 tegro censuit. relata postero die per minorem trepida-
tionem re tenuerunt optimates, ut convectis omnibus ex
agris urbem ac muros firmarent.

1 XXI. Per idem fere tempus litterae ex Sicilia S
2 diniaque Romam adlatae. priores ex Sicilia T. Otac
propraetoris in senatu recitatae sunt: P. Furium praetor
cum classe ex Africa Lilybaeum venisse, ipsum gravi
saucium in discrimine ultimo vitae esse, militi ac navali

sociis neque stipendium neque frumentum ad diem dari neque unde detur esse; magnopere suadere, ut quam 3 primum ea mittantur, sibiue, si ita videatur, ex novis praetoribus successorem mittant. eademque ferme de sti- 4 pendio frumentoque ab A. Cornelio Mammula propraetore ex Sardinia scripta. responsum utrique, non esse unde mitteretur, iussique ipsi classibus atque exercitibus suis consulere. T. Otacilius ad unicum subsidium populi Ro- 5 mani Hieronem legatos cum misisset, in stipendium quanti argenti opus fuit et sex mensum frumentum accepit, Cornelio in Sardinia civitates sociae benigne contulerunt.

Et Romae quoque propter penuriam argenti triumviri 6 mensarii, rogatione M. Minuci tribuni plebis facti: L. Aemilius Papus, qui consul censorque fuerat, et M. Atilius Regulus, qui bis consul fuerat, et L. Scribonius Libo, qui tum tribunus plebis erat; et duumviri creati M. et C. 7 Atilii aedem Concordiae, quam L. Manlius praetor voverat, dedicaverunt; et tres pontifices creati, Q. Caecilius Metellus et Q. Fabius Maximus et Q. Fulvius Flaccus, in locum P. Scantini demortui et L. Aemili Pauli consulis et Q. Aeli Paeti, qui ceciderant pugna Cannensi.

XXII. Cum cetera, quae continuis cladibus fortuna 1 minuerat, quantum consiliis humanis adsequi poterant, patres explessent, tandem se quoque et solitudinem curiae 2 paucitatemque convenientium ad publicum consilium respexerunt. neque enim post L. Aemilium et C. Flaminium 3 censores senatus lectus fuerat, cum tantum senatorum adversae pugnae, ad hoc sui quemque casus per quinquennium absumpsissent. cum de ea re M. Aemilius praetor, 4 dictatore post Casilinum amissum profecto iam ad exercitum, exposcentibus cunctis rettulisset, tum Sp. Carvilius, cum longa oratione non solum inopiam [illam], sed paucitatem etiam civium, ex quibus in patres legerentur, conquestus esset, explendi senatus causa et iungendi ar- 5 ius Latini nominis cum populo Romano magnopere se suadere dixit, ut ex singulis populis Latinorum binis senatoribus, [quibus] patres Romani censuissent, civitas daretur atque in demortuorum locum in senatum legerentur.

6 eam sententiam haut aequioribus animis quam ipsorum
7 quondam postulatam Latinorum patres audierunt; et cum
fremitus indignantium tota curia esset et praecipue T.
Manlius esse etiam nunc eius stirpis virum diceret, ex
qua quondam in Capitolio consul minatus esset, Latinum,
quem in curia vidiasset, eum sua manu se interfecturum,
8 Q. Fabius Maximus numquam rei ullius alieniore tempore
mentionem factam in senatu dicit, quam inter tam sus-
pensos sociorum animos incertamque fidem id actum,
9 quod insuper sollicitaret eos. eam unius hominis temera-
riam vocem silentio omnium extinguendam esse et, si
quid umquam arcani sanctive ad silendum in curia fuerit,
id omnium maxime tegendum, occulendum, obliviscendum,
pro non dicto habendum esse. ita eius rei oppressa mentio
10 est. dictatorem, qui censor ante fuisset vetustissimusque
ex his qui viverent censoriis esset, creari placuit, qui
senatum legeret, accirique C. Terentium consulem ad
11 dictatorem dicendum iusserunt. qui ex Apulia relicto ibi
praesidio cum magnis itineribus Romam redisset, nocte
proxima, ut mos erat, M. Fabium Buteonem ex senatus
consulto sine magistro equitum dictatorem in sex menses
dixit.

1 XXIII. Dictator ubi cum lictoribus in rostra escen-
dit, neque duos dictatores tempore uno, quod numquam
2 antea factum esset, probare se dixit neque dictatorem se
sine magistro equitum nec censoriam vim uni permissam,
et eidem iterum, nec dictatori nisi rei gerendae causa
3 creato in sex menses datum imperium. quae inmoderata
fors, tempus ac necessitas fecerit, his se modum inposi-
turum. nam neque senatu quemquam moturum ex iis,
quos C. Flaminius, L. Aemilius censores in senatum le-
4 gissent, transcribi tantum recitarique eos iussurum, ne
penes unum hominem iudicium arbitriumque de fama ac
moribus senatoriis fuerit, et ita in demortuorum locum
subfecturum, ut ordo ordini, non homo homini praelatus
5 videretur. recitato vetere senatu inde primos in demor-
tuorum locum legit, qui post L. Aemilium, C. Flaminius
censores curulem magistratum cepissent necdum in se-
natum lecti essent, ut quisque eorum (senatus) primus

creatus erat; tum legit qui aediles, tribuni plebis quaestoresve fuerant; tum ex iis, qui magistratus [hauddum] cepissent, qui spolia ex hoste fixa domi haberent aut civicam coronam acceperant. ita centum septuaginta septem cum ingenti adprobatione hominum in senatum lectis ex templo se magistratu abdicavit privatusque de rostris descendit lictoribus abire iussis turbaeque se immiscuit privatas agentium res, tempus hoc sedulo terens, ne deducendi sui causa populum de foro abduceret: neque tamen elanguit cura hominum ea mora, frequentesque eum domum deduxerunt. consul nocte insequenti ad exercitum redit non facto certiore senatu, ne comitiorum causa in urbe retineretur.

XXIII. Postero die consultus a M. Pomponio praetore senatus decrevit dictatori scribendum, uti, si e re publica censeret esse, ad consules subrogandos veniret cum magistro equitum et praetore M. Marcello, ut ex iis praesentibus noscere patres possent, quo statu res publica esset, consiliaque ex rebus caperent. qui acciti erant omnes venerunt relictis legatis, qui legionibus praeessent. dictator de se pauca ac modice locutus in magistrum equitum Ti. Sempronium Gracchum magnam partem gloriae vertit comitiaque edixit, quibus L. Postumius tertium absens, qui tum Galliam provinciam obtinebat, et Ti. Sempronius Gracchus, qui tum magister equitum et aedilis curulis erat, consules crearentur. praetores inde creati M. Valerius Laevinus iterum, Ap. Claudius Pulcher, Q. Fulvius Flaccus, Q. Mucius Scaevola. dictator creatis magistratibus Teanum in hiberna ad exercitum redit relicto magistro equitum Romae, qui, cum post paucos dies magistratum initurus esset, de exercitibus scribendis comparandisque in annum patres consuleret.

Cum eae res maxime agerentur, nova clades nuntiata, aliam super aliam cumulate in eum annum fortuna, L. Postumium consulem designatum in Gallia ipsum atque exercitum deletos. silva erat vasta — Litanam Galli vocant —, qua exercitum traducturus erat. eius silvae tra laevaue circa viam Galli arbores ita inciderunt, inmotae starent, momento levi impulsae occiderent.

8 legiones duas Romanas habebat Postumius sociumque ab
 supero mari tantum conscripserat, ut viginti quinque
 9 milia armatorum in agros hostium induxerit. Galli oram
 extremae silvae cum circumsedissent, ubi intravit agmen
 saltum, tum extremas arborum succisarum inpellunt.
 quae alia in aliam instabilem per se ac male haerentem
 incidentes ancipiti strage arma, viros, equos obruerunt,
 10 ut vix decem homines effugerent. nam cum exanimati
 plerique essent arborum truncis fragmentisque ramorum,
 ceteram multitudinem inopinato malo trepidam Galli
 saltum omnem armati circumsedentes interfecerunt, paucis
 e tanto numero captis, qui pontem fluminis petentes ob-
 11 sesso ante ab hostibus ponte interclusi sunt. ibi Postu-
 mius omni vi ne caperetur dimicans occubuit. apolia cor-
 poris caputque praecisum ducis Boi ovantes templo, quod
 12 sanctissimum est aput eos, intulere. purgato inde capite,
 ut mos iis est, calvam auro enelavere, idque sacrum vas
 iis erat, quo solemnibus libarent, poculumque idem sacer-
 13 dotibus esse ac templi antistitibus. praeda quoque haut
 minor Gallis quam victoria fuit; nam etsi magna pars
 animalium strage silvae oppressa erat, tamen ceterae res,
 quia nihil dissipatum fuga est, stratae per omnem iacentis
 agminis ordinem inventae sunt.

1 XXV. Hac nuntiata clade cum per dies multos in
 tanto pavore fuisset civitas, ut tabernis clausis velut
 nocturna solitudine per urbem acta senatus aedilibus ne-
 2 gotium daret, ut urbem circumirent aperirique tabernas
 et maestitiae publicae speciem urbi demi iuberent, tum
 Ti. Sempronius senatum habuit consolatusque patres est
 3 et adhortatus, ne, qui Cannensi ruinae non succubuissent,
 ad minores calamitates animos submitterent. quod ad Car-
 4 thaginienses hostes Hannibalemque attineret, prospera
 modo essent, sicut speraret, futura, Gallicum bellum et
 omitti tuto et differri posse, ultionemque eam fraudis in
 deorum ac populi Romani potestate fore. de hoste Poe
 exercitibusque, per quos id bellum gereretur, consultu
 5 dum atque agitandum. ipse primum, quid peditum eq-
 tumque, quid civium, quid sociorum in exercitu esset
 dictatoris, disseruit. tum Marcellus suarum copiarum

summam exposuit. quid in Apulia cum C. Terentio con- 6
sule esset, a peritis quaesitum est. nec, unde consulares
exercitus satis firmi ad tantum bellum efficerentur, iniba-
tur ratio. itaque Galliam, quamquam stimulabat iusta ira,
omitti eo anno placuit. exercitus dictatoris consuli de-
cretus est. de exercitu M. Marcelli, qui eorum ex fuga 7
Cannensi essent, in Siciliam eos traduci atque ibi mili-
tare, donec in Italia bellum esset, placuit, eodem ex Iuni 8
dictatoris legionibus reici militem minimi quemque roboris,
nullo praestituto militiae tempore, nisi qui stipendiorum
legitimorum esset. duae legiones urbanae alteri consuli, qui 9
in locum L. Postumi suffectus esset, decretae sunt, eumque,
cum primum salvis auspiciis posset, creari placuit; legiones 10
praeterea duas primo quoque tempore ex Sicilia acciri at-
que inde consulem, cui legiones urbanae evenissent, mi-
litum sumere quantum opus esset; C. Terentio consuli 11
propagari in annum imperium neque de eo exercitu, quem
ad praesidium Apuliae haberet, quicquam minui.

XXVI. Dum haec in Italia geruntur adparanturque, 1
nihilò segnius in Hispania bellum erat, sed ad eam diem
magis prosperum Romanis. P. et Cn. Scipionibus inter 2
se partitis copias, ut Gnaeus terra, Publius navibus rem
gereret, Hasdrubal Poenorum imperator, neutri parti vi-
rium satis fidens, procul ab hoste intervallo ac locis tutus
tenebat se, quoad multum ac diu obtestanti quattuor milia
peditum, mille equites in supplementum missi ex Africa
sunt. tum relecta tandem spe castra propius hostem mo- 3
vit, classemque et ipse instrui pararique iubet ad insulas
maritumamque oram tutandam. in ipso impetu moven- 4
darum de integro rerum perculit eum praefectorum na-
vium transitio, qui post classem ad Hiberum per pavorem
desertam graviter increpiti numquam deinde satis fidi aut
duci aut Carthaginiensium rebus fuerant. fecerant hi 5
transfugae motum in Tartesiorum gente desciverantque
is auctoribus urbes aliquot, una etiam ab ipsis vi capta
uerat. in eam gentem versum ab Romanis bellum est, 6
nifestoque exercitu Hasdrubal ingressus agrum hostium
pro captae ante dies paucos urbis moenibus Chalbum, no-
bilem Tartesiorum ducem, cum valido exercitu castris se

7 tenentem, adgredi statuit. praemissa igitur levi armatura,
quae eliceret hostis ad certamen, equitum partem ad de-
populandum per agros passim dimisit, ut palantis exci-
8 perent. simul et ad castra tumultus erat et per agros
fugae et caedes; deinde undique diversis itineribus cum
in castra se recepissent, adeo repente decessit animis
pavor, ut non ad munimenta modo defendenda satis ani-
morum esset, set etiam ad lacesendum proelio hostem.
9 erumpunt igitur agmine e castris tripudiantes more suo,
repentinaque eorum audacia terrorem hosti paulo ante
10 ultro lacescenti incussit. itaque et ipse Hasdrubal in
collem satis arduum, tutum flumine etiam obiecto, tum
copias subducit et praemissam levem armaturam equites-
que palatos eodem recepit, nec aut colli aut flumini satis
11 fidens castra vallo permunit. in hoc alterno pavore cer-
tamina aliquot sunt contracta. nec Numida Hispano
eques par fuit nec iaculator Maurus caetrato, velocitate
pari, robore animi viriumque aliquantum praestanti.

1 XXVII. Postquam neque elicere Poenum ad cer-
tamen obversati castris poterant neque castrorum op-
2 pugnatio facilis erat, urbem Ascuam, quo finis hostium
ingrediens Hasdrubal frumentum commeatusque alios
convexerat, vi capiunt omnique circa agro potiuntur, nec
iam aut in agmine aut in castris ullo imperio contineri.
3 quam ubi neglegentiam ex re, ut fit, bene gesta oriri
senserat Hasdrubal, cohortatus milites, ut palatos sine
signis hostes adgrederentur, degressus colle pergit ire
4 acie instructa ad castra. quem ut adesse tumultuose
nuntii refugientes ex speculis stationibusque attulere, ad
5 arma conclamatum est. ut quisque arma ceperat, sine
imperio, sine signo, inconpositi, inordinati in proelium
ruunt. iam primi conseruerant manus, cum alii cater-
6 vatim currebant, alii nondum e castris exissent. tamen
primo ipsa audacia terruere hostem; deinde rari in con-
fertis inlati, cum paucitas parum tuta esset, respicere alii
7 alios et undique pulsi coire in orbem, et dum corpora
corporibus applicant armaque armis iungunt, in artum
compulsi, cum vix movendis armis satis spatii esset,
8 corona hostium cincti ad multum diei caeduntur. exigua

pars eruptione facta silvas ac montis petit. parique terrore et castra sunt deserta et universa gens postero die in deditionem venit.

Nec diu in pacto mansit: nam subinde ab Carthagine 9 adlatum est, ut Hasdrubal primo quoque tempore in Italiam exercitum duceret, quae volgata res per Hispaniam omnium ferme animos ad Romanos avertit. itaque Hasdrubal extemplo litteras Carthaginem mittit indicans, quanto fama profectionis suae damno fuisset; si vero inde pergeret, priusquam Hiberum transiret, Romanorum Hispaniam fore: nam praeterquam quod nec praesidium 11 nec ducem haberet, quem relinqueret, prope eos imperatores esse Romanos, quibus vix aequis viribus resisti possit: itaque si ulla Hispaniae cura esset, successorem 12 sibi cum valido exercitu mitterent, cui [ut] omnia prospere evenirent, non tamen otiosam provinciam fore.

XXVIII. Eae litterae quamquam primo admodum 1 moverunt senatum, tamen, quia Italiae cura prior potiorque erat, nihil de Hasdrubale neque de copiis eius mutatum est, Himilco cum exercitu iusto et aucta classe ad 2 retinendam terra marique ac tuendam Hispaniam est missus: qui, ut pedestris navalisque copias traiecit, castris 3 communis navibusque subductis et vallo circumdatis, cum equitibus delectis ipse, quantum maxime accelerare poterat, per dubios infestosque populos iuxta intentus ad Hasdrubalem pervenit. cum decreta senatus mandataque 4 exposuisset atque edoctus esset ipse in vicem, quem ad modum tractandum bellum in Hispania foret, retro in sua castra redit nulla re quam celeritate tutior, quod undique abierat antequam consentirent. Hasdrubal priusquam mo- 5 veret castra, pecunias imperat populis omnibus suae ditionis, satis gnarus Hannibalem transitus quosdam pretio mercatum nec auxilia Gallica aliter quam conducta habuisse, 6 inopem tantum iter ingressum vix penetraturum ad ipsis fuisse: pecuniis igitur raptim exactis ad Hiberum scendit.

Decreta Carthaginensium et Hasdrubalis iter ubi ad 7 Romanos sunt perlata, omnibus omissis rebus ambo duces nectis copiis ire obviam coeptis atque obsistere parant,

8 rati, si Hannibali, vix per se ipsi tolerando Italiae hosti,
Hasdrubal dux atque Hispaniensis exercitus esset iunctus,
9 illum finem Romani imperi fore. his anxii curis ad Hi-
berum contrahunt copias et transito amne cum diu con-
sultassent, utrum castra castris conferrent an satis ha-
berent sociis Carthaginiensium oppugnandis morari ab
10 itinere proposito hostem, urbem a propinquo flumine
Hiberam appellatam, opulentissimam ea tempestate re-
11 gionis eius, oppugnare parant. quod ubi sensit Hasdrubal,
pro ope ferenda sociis pergit ire ipse ad urbem deditam
12 nuper in fidem Romanorum oppugnandam. ita iam coepta
obsidio omissa ab Romanis est et in ipsum Hasdrubalem
versum bellum.

1 XXVIII. Quinque milium intervallo castra distantia
habuere paucos dies nec sine levibus proeliis nec ut in
2 aciem exirent; tandem uno eodemque die velut ex con-
posito utrimque signum pugnae propositum est atque
3 omnibus copiis in campum descensum est. triplex stetit
Romana acies: velitum- pars inter antesignanos locata,
4 pars post signa accepta, equites cornua cinxere. Has-
drubal mediam aciem Hispanis firmat; in cornibus, dextro
Poenos locat, laevo Afros mercennariorumque auxilia;
equitum Numidas Poenorum peditibus, ceteros Afris pro
5 cornibus apponit. nec omnes Numidae in dextro locati
cornu, sed quibus desultorum in modum binos trahen-
tibus equos inter acerrimam saepe pugnam in recentem
equum ex fesso armatis transultare mos erat: tanta velo-
6 citas ipsis tamque docile equorum genus est. cum hoc
modo instructi starent, imperatorum utriusque partis haut
ferme dispaes spes erant, nam ne multum quidem aut
numero aut genere militum hi aut illi praestabant. militi-
7 bus longe dispar animus erat. Romanis enim, quamquam
procul a patria pugnarent, facile persuaserant duces pro
Italia atque urbe Romana eos pugnare, itaque, velut
quibus reditus in patriam eo discrimine pugnae verte-
8 retur, obstinaverant animis vincere aut mori. minus per-
tinaces viros habebat altera acies, nam maxima pars Hi-
spani erant, qui vinci in Hispania quam victores in Ita-
9 liam trahi malebant. primo igitur concursu, cum vix pila

coniecta essent, rettulit pedem media acies inferentibus-
 que se magno impetu Romanis vertit terga. nihilo segnius 10
 cornibus proelium fuit. hinc Poenus, hinc Afer urget, et
 velut in circumventos proelio ancipiti pugnant. sed cum 11
 in medium tota iam coisset Romana acies, satis virium ad
 dimovenda hostium cornua habuit. ita duo diversa proelia 12
 erant. utroque Romani, ut qui pulsus iam ante mediis et
 numero et robore virorum praestarent, haut dubie superant.
 magna vis hominum ibi occisa, et nisi Hispani vixdum 13
 conserto proelio tam effuse fugissent, perpauci ex tota
 superfuissent acie. equestris pugna nulla admodum fuit, 14
 quia, simul inclinatam mediam aciem Mauri Numidaeque
 viderunt, extemplo fuga effusa nuda cornua elephantis
 quoque prae se actis deseruere. et Hasdrubal usque ad 15
 ultimum eventum pugnae moratus e media caede cum
 paucis effugit. castra Romani cepere atque diripere.

Ea pugna, si qua dubia in Hispania erant, Romanis 16
 adiunxit, Hasdrubalique non modo in Italiam traducendi
 exercitus, sed ne manendi quidem satis tuto in Hispania
 spem reliquerat. quae posteaquam litteris Scipionum 17
 Romae volgata sunt, non tam victoria quam prohibito
 Hasdrubalis in Italiam transitu laetabantur.

XXX. Dum haec in Hispania geruntur, Petelia in 1
 Brutiis aliquot post mensibus quam coepta oppugnari
 erat ab Himilcone praefecto Hannibalis expugnata est.
 multo sanguine ac vulneribus ea Poenis victoria stetit nec 2
 ulla magis vis obsessos quam fames expugnavit. absumptis 3
 enim frugum alimentis carnisque omnis generis quadru-
 pedum suetae [insuetae]que, postremo coriis herbisque et
 radicibus et corticibus teneris strictisque foliis vixere nec 4
 ante, quam vires ad standum in muris ferendaque arma
 deerant, expugnati sunt. recepta Petelia Poenus ad Con- 5
 sentiam copias traducit, quam minus pertinaciter defensam
 intra paucos dies in deditionem accepit. isdem ferme die- 6
 s et Bruttiorum exercitus Crotonem Graecam urbem
 cumsedit, opulentam quondam armis virisque, tum iam
 eo multis magnisque cladibus afflictam, ut omnis ae-
 is minus duo milia civium superessent. itaque urbe a 7
 fensoribus vasta facile potiti hostes sunt, arx tantum

retenta, in quam inter tumultum captae urbis e media
 9 caede quidam effugere. et Locrenses descivere ad Brut-
 9 tios Poenosque prodita multitudine a principibus. Regini
 tantummodo regionis eius et in fide erga Romanos et po-
 testatis suae ad ultimum manserunt.

10 In Siciliam quoque eadem inclinatio animorum pervenit,
 et ne domus quidem Hieronis tota ab defectione abstinuit.
 11 namque Gelo, maximus stirpis, contempta simul senectute
 patris, simul post Cannensem cladem Romana societate
 12 ad Poenos defecit, movissetque in Sicilia res, nisi mors
 adeo opportuna, ut patrem quoque suspicionem aspergeret,
 armantem eum multitudinem sollicitantemque socios ab-
 sumpsisset. haec eo anno in Italia, in Africa, in Sicilia,
 in Hispania vario eventu acta.

13 Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit,
 ut aedem Veneris Erucinae, quam dictator vovisset, de-
 14 dicare liceret. senatus decrevit, ut Ti. Sempronius consul
 designatus, cum primum honorem inisset, ad populum
 ferret, ut Q. Fabium duumvirum esse iuberent aedis de-
 15 dicandae causa. et M. Aemilio Lepido, qui bis consul
 augurque fuerat, filii tres — Lucius, Marcus, Quintus — lu-
 dos funebres per triduum et gladiatorum paria duo et vi-
 16 ginti (per triduum) in foro dederunt. aediles curules C.
 Laetorius et Ti. Sempronius Gracchus, consul designa-
 tus, qui in aedilitate magister equitum fuerat, ludos Ro-
 17 manos fecerant, qui per triduum instaurati sunt. plebei
 ludi aedilium M. Aureli Cottae et M. Claudii Marcelli ter
 instaurati.

18 Circumacto tertio anno Punici belli Ti. Sempronius
 consul idibus Martiis magistratum init. praetores Q. Ful-
 vius Flaccus, qui ante bis consul censorque fuerat, ur-
 banam, M. Valerius Laevinus peregrinam sortem in iuris
 dictione habuit, Ap. Claudius Pulcher Siciliam, Q. Mu-
 19 cius Scaevola Sardiniam sortiti sunt. M. Marcello pro
 consule imperium esse populus iussit, quod post Can-
 nensem cladem unus Romanorum imperatorum in Italia
 prospere rem gessisset.

1 XXXI. Senatus, quo die primum est in Capitolio con-
 sultus, decrevit ut eo anno duplex tributum imperaretur,

simplex confestim exigeretur, ex quo stipendium praesens 2
 omnibus militibus daretur, praeterquam qui milites ad
 Cannas fuissent. de exercitibus ita decreverunt, ut dua- 3
 bus legionibus urbanis Ti. Sempronius consul Cales ad
 conveniendum diem ediceret, inde eae legiones in castra
 Claudiana supra Suessulam deducerentur. quae ibi le- 4
 giones essent, — erant autem Cannensis maxime exercitus —
 eas Appius Claudius Pulcher praetor in Siciliam traiceret,
 quaeque in Sicilia essent, Romam deportarentur. ad 5
 exercitum, cui ad conveniendum Cales edicta dies erat,
 M. Claudius Marcellus missus isque iussus in castra
 Claudiana deducere urbanas legiones. ad veterem exer- 6
 citum accipiendum deducendumque inde in Siciliam Ti.
 Maecilius Croto legatus ab Ap. Claudio est missus.

Taciti primo expectaverant homines, uti consul comitia 7
 collegae creando haberet; deinde, ubi ablegatum velut de
 industria M. Marcellum viderunt, quem maxime consulem
 in eum annum ob egregie in praetura res gestas creari
 volebant, fremitus in curia ortus. quod ubi sensit consul, 8
 ‘utrumque’ inquit ‘e re publica fuit, patres conscripti, et
 M. Claudium ad permutandos exercitus in Campaniam
 proficisci et comitia non prius edici, quam is inde con-
 fecto quod mandatum est negotio revertisset, ut vos con-
 sulem, quem tempus rei publicae postularet, quem maxime
 vultis, haberetis.’ ita de comitiis, donec rediit Marcellus, 9
 silentium fuit. interea duumviri creati sunt Q. Fabius
 Maximus et T. Otacilius Crassus aedibus dedicandis,
 Menti Otacilius, Fabius Veneri Erucinae; utraque in Ca-
 pitolio est, canali uno discretae. et de trecentis equitibus 10
 Campanis, qui in Sicilia cum fide stipendîs emeritis Ro-
 mam venerant, latum ad populum, ut cives Romani essent,
 item uti municipes Cumani essent pridie quam populus
 Campanus a populo Romano defecisset. maxime ut hoc 11
 ferretur moverat, quod, quorum hominum essent, scire
 ipsi negabant, vetere patria relictâ, in eam, in quam
 ierant, nondum adsciti. postquam Marcellus ab exercitu 12
 it, comitia consuli uni rogando in locum L. Postumii
 iunguntur. creatur ingenti consensu Marcellus, qui ex- 13
 plo magistratum occiperet. cui ineunti consulatum

cum tonuisset, vocati augures vitio creatum videri pronuntiaverunt, volgoque patres ita fama ferebant, quod tum primum duo plebei consules facti essent, id deis
14 cordi non esse. in locum Marcelli, ubi is se magistratu abdicavit, suffectus Q. Fabius Maximus tertium.

15 Mare arsit eo anno; ad Sinuessam bos eculeum peperit; signa Lanuvi ad Iunonis Sospitae cruore manavere lapidibusque circa id templum pluit. ob quem imbrem novemdiale, ut adsolet, sacrum fuit, ceteraque prodigia cum cura expiata.

1 XXXII Consules exercitus inter sese diviserunt. Fabio exercitus Teani, cui M. Iunius dictator prae fuerat, evenit; Sempronio volonesque fierent et sociorum
2 viginti quinque milia; M. Valerio praetori legiones quae ex Sicilia redissent decretae, M. Claudius pro consule ad eum exercitum, qui supra Suessulam Nolae praesideret, missus; praetores in Siciliam ac Sardiniam profecti.
3 consules edixerunt, quotiens in senatum vocassent, uti senatores quibusque in senatu dicere sententiam liceret
4 ad portam Capenam convenirent. praetores, quorum iurisdictio erat, tribunalia ad piscinam publicam posuerunt; eo vadimonia fieri iusserunt, ibique eo anno ius dictum est.

5 Interim Carthaginem, unde Mago frater Hannibalis duodecim milia peditum, [mille] et quingentos equites, viginti elephantos, mille argenti talenta in Italiam transmissurus erat cum praesidio sexaginta navium longarum,
6 nuntius adfertur, in Hispania rem male gestam omnesque ferme eius provinciae populos ad Romanos defecisse.
7 erant qui Magonem cum classe ea copiisque omnia Italia in Hispaniam averterent, cum Sardiniae recipiendae re-
8 pentina spes adfulsit: parvum ibi exercitum Romanum esse, veterem praetorem inde A. Cornelium provinciae
9 peritum decedere, novum expectari; ad hoc fessos iam animos Sardorum esse diuturnitate imperi, et proximo iis anno acerbe atque avare imperatum, gravi tributo et collatione iniqua frumenti pressos; nihil deesse aliud quam
10 auctorem, ad quem deficerent. haec clandestina legatio per principes missa erat maxime eam rem moliente Hampeicora, qui tum auctoritate atque opibus longe primus

erat. his nuntiis prope uno tempore turbati erectique Ma- 11
gonem cum classe sua copiisque in Hispaniam mittunt,
in Sardiniam Hasdrubalem deligunt ducem et tantum 12
ferme copiarum quantum Magoni decernunt.

Et Romae consules transactis rebus, quae in urbe 13
agendaerant, movebant iam sese ad bellum. Ti. Sem- 14
pronius militibus Sinuessam diem ad conveniendum edixit,
et Q. Fabius, consulto prius senatu, ut frumenta omnes
ex agris ante kal. Iunias primas in urbes munitas con-
veherent: qui non invexisset, eius se agrum populaturum, 15
servos sub hasta venditurum, villas incensurum. ne prae-
toribus quidem, qui ad ius dicendum creati erant, vacatio
a belli administratione data est. Valerium praetorem in 16
Apuliam ire placuit ad exercitum a Terentio accipiendum;
cum ex Sicilia legiones venissent, iis potissimum uti ad
regionis eius praesidium; Terentianum [militem Tarentum]
mitti cum aliquo legatorum. et viginti quinque naves 17
datae, quibus oram maritimam inter Brundisium ac Ta-
rentum tutari posset. par navium numerus Q. Fulvio 18
praetori urbano decretus ad suburbana litora tutanda.
C. Terentio proconsuli negotium datum, ut in Piceno 19
agro conquisitionem militum haberet locisque his praesidio
esset. et T. Otacilius Crassus, postquam aedem Mentis 20
in Capitolio dedicavit, in Siciliam cum imperio qui classi
praeesset missus.

XXXIII. In hanc dimicationem duorum opulentis- 1
simorum in terris populorum omnes reges gentesque
animos intenderant, inter quos Philippus Macedonum rex 2
eo magis, quod propior Italiae ac mari tantum Ionio dis-
cretus erat. is ubi primum fama accepit Hannibalem
Alpis transgressum, ut bello inter Romanum Poenumque 3
orto laetatus erat, ita, utrius populi mallet victoriam esse,
incertis adhuc viribus fluctuatus animo fuerat. postquam 4
tertia iam pugna, tertia victoria cum Poenis erat, ad for-
nam inclinavit legatosque ad Hannibalem misit, qui vi-
tes portus Brundisium Tarentinumque, quia custodiis
vium Romanarum tenebantur, ad Lacinae Iunonis
aplum in terram egressi sunt. inde per Apuliam pe- 5
tes Capuam media in praesidia Romana inlati sunt

deductique ad Valerium Laevinum praetorem circa Lu-
 6 ceriam castra habentem. ibi intrepide Xenophanes lega-
 tionis princeps a Philippo rege se missum ait ad amicitiam
 societatemque iungendam cum populo Romano,
 mandata habere ad consules ac senatum populumque
 7 Romanum. [praetor] inter defectiones veterum sociorum
 nova societate tam clari regis laetus admodum hostes pro
 8 hospitibus comiter accepit; dat qui prosequantur, itinera
 cum cura demonstrant, quae loca quosque saltus aut Ro-
 9 manus aut hostes teneant. Xenophanes per praesidia
 Romana in Campaniam, inde qua proximum fuit in castra
 Hannibalis pervenit foedusque cum eo atque amicitiam
 10 iungit legibus his, ut Philippus rex quam maxima classe
 — ducentas autem naves videbatur effecturus — in Italiam
 traiceret et vastaret maritimam oram, bellum pro parte
 11 sua terra marique gereret; ubi debellatum esset in [Italia],
 Italia omnis cum ipsa urbe Roma Carthaginensium at-
 que Hannibalis esset praedaeque omnis Hannibali cederet:
 12 perdomita Italia navigarent in Graeciam bellumque cum
 quibus regi placeret gererent; quae civitates continentis
 quaeque insulae ad Macedoniam vergunt, eae Philippi
 regnique eius essent.

1 XXXIII. In has ferme leges inter Poenum ducem
 2 legatosque Macedonum ictum foedus, missique cum iis ad
 regis ipsius firmandam fidem legati, Gisgo et Bostar et
 Mago, eodem ad Iunonis Laciniae, ubi navis occulta in
 3 statione erat, perveniunt. inde profecti cum altum tene-
 rent, conspecti [a] classe Romana sunt, quae praesidio erat
 4 Calabriae litoribus. Valerius Flaccus cercyros ad per-
 sequendam retrahendamque navem cum misisset, primo
 fugere regii conati; deinde, ubi celeritate vinci senserunt,
 5 tradunt se Romanis, et ad praefectum classis adducti,
 cum quaereret, qui et unde et quo tenderent cursum,
 Xenophanes primo satis iam semel felix mendacium
 struere, a Philippo se ad Romanos missum ad M. Va-
 lerium, ad quem unum iter tutum fuerit, pervenisse,
 Campaniam superare nequisse saeptam hostium praesidiis.
 6 deinde ut Punicus cultus habitusque suspectos legatos
 7 fecit Hannibalis interrogatosque sermo prodidit, tum

comitibus eorum seductis ac metu territis litterae quoque ab Hannibale ad Philippum inventae et pacta inter regem Macedonum Poenumque ducem. quibus satis cognitis 8 optimum visum est captivos comitesque eorum Romam ad senatum aut consules, ubicumque essent, quam primum deportare. ad id celerrimae quinque naves delectae ac L. 9 Valerius Antias qui praeeset missus eique mandatum, ut in omnis navis legatos separatim custodiendos divideret daretque operam, ne quod iis colloquium inter se neve quae communicatio consili esset.

Per idem tempus Romae cum A. Cornelius Mammula 10 ex Sardinia provincia decedens rettulisset, qui status rerum in insula esset: bellum ac defectionem omnis spectare, 11 Q. Mucium, qui successisset sibi, gravitate caeli aquarumque advenientem exceptum, non tam in periculosum quam longum morbum implicatum, diu ad belli munia sustinenda inutilem fore, exercitumque ibi ut satis firmum pacatae 12 provinciae praesidem esse, ita parum bello, quod motum iri videretur —, decreverunt patres, ut Q. Fulvius Flaccus 13 quinque milia peditum, quadringentos equites scriberet eamque legionem primo quoque tempore in Sardiniam traiciendam curaret mitteretque cum imperio quem ipsi 14 videretur, qui rem gereret quoad Mucius convalesceret. ad 15 eam rem missus est T. Manlius Torquatus, qui bis consul et censor fuerat subegeratque in consulatu Sardos.

Sub idem fere tempus et a Carthagine in Sardiniam 16 classis missa duce Hasdrubale, cui Calvo cognomen erat, foeda tempestate vexata ad Balearis insulas deicitur, ibi- 17 que — adeo non armamenta modo, set etiam alvei navium quassati erant — subductae naves dum reficiuntur, aliquantum temporis triverunt.

XXXV. In Italia cum post Cannensem pugnam, 1 fractis partis alterius viribus, alterius mollitis animis, segnius bellum esset, Campani per se adorti sunt rem 2 Cumanam suae dicionis facere, primo sollicitantes, ut ab romanis deficerent; ubi id parum processit, dolum ad- 3 piendos eos comparant. Campanis omnibus statum sa- 4- 5- 6- 7- 8- 9- 10- 11- 12- 13- 14- 15- 16- 17- 18- 19- 20- 21- 22- 23- 24- 25- 26- 27- 28- 29- 30- 31- 32- 33- 34- 35- 36- 37- 38- 39- 40- 41- 42- 43- 44- 45- 46- 47- 48- 49- 50- 51- 52- 53- 54- 55- 56- 57- 58- 59- 60- 61- 62- 63- 64- 65- 66- 67- 68- 69- 70- 71- 72- 73- 74- 75- 76- 77- 78- 79- 80- 81- 82- 83- 84- 85- 86- 87- 88- 89- 90- 91- 92- 93- 94- 95- 96- 97- 98- 99- 100- 101- 102- 103- 104- 105- 106- 107- 108- 109- 110- 111- 112- 113- 114- 115- 116- 117- 118- 119- 120- 121- 122- 123- 124- 125- 126- 127- 128- 129- 130- 131- 132- 133- 134- 135- 136- 137- 138- 139- 140- 141- 142- 143- 144- 145- 146- 147- 148- 149- 150- 151- 152- 153- 154- 155- 156- 157- 158- 159- 160- 161- 162- 163- 164- 165- 166- 167- 168- 169- 170- 171- 172- 173- 174- 175- 176- 177- 178- 179- 180- 181- 182- 183- 184- 185- 186- 187- 188- 189- 190- 191- 192- 193- 194- 195- 196- 197- 198- 199- 200- 201- 202- 203- 204- 205- 206- 207- 208- 209- 210- 211- 212- 213- 214- 215- 216- 217- 218- 219- 220- 221- 222- 223- 224- 225- 226- 227- 228- 229- 230- 231- 232- 233- 234- 235- 236- 237- 238- 239- 240- 241- 242- 243- 244- 245- 246- 247- 248- 249- 250- 251- 252- 253- 254- 255- 256- 257- 258- 259- 260- 261- 262- 263- 264- 265- 266- 267- 268- 269- 270- 271- 272- 273- 274- 275- 276- 277- 278- 279- 280- 281- 282- 283- 284- 285- 286- 287- 288- 289- 290- 291- 292- 293- 294- 295- 296- 297- 298- 299- 300- 301- 302- 303- 304- 305- 306- 307- 308- 309- 310- 311- 312- 313- 314- 315- 316- 317- 318- 319- 320- 321- 322- 323- 324- 325- 326- 327- 328- 329- 330- 331- 332- 333- 334- 335- 336- 337- 338- 339- 340- 341- 342- 343- 344- 345- 346- 347- 348- 349- 350- 351- 352- 353- 354- 355- 356- 357- 358- 359- 360- 361- 362- 363- 364- 365- 366- 367- 368- 369- 370- 371- 372- 373- 374- 375- 376- 377- 378- 379- 380- 381- 382- 383- 384- 385- 386- 387- 388- 389- 390- 391- 392- 393- 394- 395- 396- 397- 398- 399- 400- 401- 402- 403- 404- 405- 406- 407- 408- 409- 410- 411- 412- 413- 414- 415- 416- 417- 418- 419- 420- 421- 422- 423- 424- 425- 426- 427- 428- 429- 430- 431- 432- 433- 434- 435- 436- 437- 438- 439- 440- 441- 442- 443- 444- 445- 446- 447- 448- 449- 450- 451- 452- 453- 454- 455- 456- 457- 458- 459- 460- 461- 462- 463- 464- 465- 466- 467- 468- 469- 470- 471- 472- 473- 474- 475- 476- 477- 478- 479- 480- 481- 482- 483- 484- 485- 486- 487- 488- 489- 490- 491- 492- 493- 494- 495- 496- 497- 498- 499- 500- 501- 502- 503- 504- 505- 506- 507- 508- 509- 510- 511- 512- 513- 514- 515- 516- 517- 518- 519- 520- 521- 522- 523- 524- 525- 526- 527- 528- 529- 530- 531- 532- 533- 534- 535- 536- 537- 538- 539- 540- 541- 542- 543- 544- 545- 546- 547- 548- 549- 550- 551- 552- 553- 554- 555- 556- 557- 558- 559- 560- 561- 562- 563- 564- 565- 566- 567- 568- 569- 570- 571- 572- 573- 574- 575- 576- 577- 578- 579- 580- 581- 582- 583- 584- 585- 586- 587- 588- 589- 590- 591- 592- 593- 594- 595- 596- 597- 598- 599- 600- 601- 602- 603- 604- 605- 606- 607- 608- 609- 610- 611- 612- 613- 614- 615- 616- 617- 618- 619- 620- 621- 622- 623- 624- 625- 626- 627- 628- 629- 630- 631- 632- 633- 634- 635- 636- 637- 638- 639- 640- 641- 642- 643- 644- 645- 646- 647- 648- 649- 650- 651- 652- 653- 654- 655- 656- 657- 658- 659- 660- 661- 662- 663- 664- 665- 666- 667- 668- 669- 670- 671- 672- 673- 674- 675- 676- 677- 678- 679- 680- 681- 682- 683- 684- 685- 686- 687- 688- 689- 690- 691- 692- 693- 694- 695- 696- 697- 698- 699- 700- 701- 702- 703- 704- 705- 706- 707- 708- 709- 710- 711- 712- 713- 714- 715- 716- 717- 718- 719- 720- 721- 722- 723- 724- 725- 726- 727- 728- 729- 730- 731- 732- 733- 734- 735- 736- 737- 738- 739- 740- 741- 742- 743- 744- 745- 746- 747- 748- 749- 750- 751- 752- 753- 754- 755- 756- 757- 758- 759- 760- 761- 762- 763- 764- 765- 766- 767- 768- 769- 770- 771- 772- 773- 774- 775- 776- 777- 778- 779- 780- 781- 782- 783- 784- 785- 786- 787- 788- 789- 790- 791- 792- 793- 794- 795- 796- 797- 798- 799- 800- 801- 802- 803- 804- 805- 806- 807- 808- 809- 810- 811- 812- 813- 814- 815- 816- 817- 818- 819- 820- 821- 822- 823- 824- 825- 826- 827- 828- 829- 830- 831- 832- 833- 834- 835- 836- 837- 838- 839- 840- 841- 842- 843- 844- 845- 846- 847- 848- 849- 850- 851- 852- 853- 854- 855- 856- 857- 858- 859- 860- 861- 862- 863- 864- 865- 866- 867- 868- 869- 870- 871- 872- 873- 874- 875- 876- 877- 878- 879- 880- 881- 882- 883- 884- 885- 886- 887- 888- 889- 890- 891- 892- 893- 894- 895- 896- 897- 898- 899- 900- 901- 902- 903- 904- 905- 906- 907- 908- 909- 910- 911- 912- 913- 914- 915- 916- 917- 918- 919- 920- 921- 922- 923- 924- 925- 926- 927- 928- 929- 930- 931- 932- 933- 934- 935- 936- 937- 938- 939- 940- 941- 942- 943- 944- 945- 946- 947- 948- 949- 950- 951- 952- 953- 954- 955- 956- 957- 958- 959- 960- 961- 962- 963- 964- 965- 966- 967- 968- 969- 970- 971- 972- 973- 974- 975- 976- 977- 978- 979- 980- 981- 982- 983- 984- 985- 986- 987- 988- 989- 990- 991- 992- 993- 994- 995- 996- 997- 998- 999- 1000- 1001- 1002- 1003- 1004- 1005- 1006- 1007- 1008- 1009- 1010- 1011- 1012- 1013- 1014- 1015- 1016- 1017- 1018- 1019- 1020- 1021- 1022- 1023- 1024- 1025- 1026- 1027- 1028- 1029- 1030- 1031- 1032- 1033- 1034- 1035- 1036- 1037- 1038- 1039- 1040- 1041- 1042- 1043- 1044- 1045- 1046- 1047- 1048- 1049- 1050- 1051- 1052- 1053- 1054- 1055- 1056- 1057- 1058- 1059- 1060- 1061- 1062- 1063- 1064- 1065- 1066- 1067- 1068- 1069- 1070- 1071- 1072- 1073- 1074- 1075- 1076- 1077- 1078- 1079- 1080- 1081- 1082- 1083- 1084- 1085- 1086- 1087- 1088- 1089- 1090- 1091- 1092- 1093- 1094- 1095- 1096- 1097- 1098- 1099- 1100- 1101- 1102- 1103- 1104- 1105- 1106- 1107- 1108- 1109- 1110- 1111- 1112- 1113- 1114- 1115- 1116- 1117- 1118- 1119- 1120- 1121- 1122- 1123- 1124- 1125- 1126- 1127- 1128- 1129- 1130- 1131- 1132- 1133- 1134- 1135- 1136- 1137- 1138- 1139- 1140- 1141- 1142- 1143- 1144- 1145- 1146- 1147- 1148- 1149- 1150- 1151- 1152- 1153- 1154- 1155- 1156- 1157- 1158- 1159- 1160- 1161- 1162- 1163- 1164- 1165- 1166- 1167- 1168- 1169- 1170- 1171- 1172- 1173- 1174- 1175- 1176- 1177- 1178- 1179- 1180- 1181- 1182- 1183- 1184- 1185- 1186- 1187- 1188- 1189- 1190- 1191- 1192- 1193- 1194- 1195- 1196- 1197- 1198- 1199- 1200- 1201- 1202- 1203- 1204- 1205- 1206- 1207- 1208- 1209- 1210- 1211- 1212- 1213- 1214- 1215- 1216- 1217- 1218- 1219- 1220- 1221- 1222- 1223- 1224- 1225- 1226- 1227- 1228- 1229- 1230- 1231- 1232- 1233- 1234- 1235- 1236- 1237- 1238- 1239- 1240- 1241- 1242- 1243- 1244- 1245- 1246- 1247- 1248- 1249- 1250- 1251- 1252- 1253- 1254- 1255- 1256- 1257- 1258- 1259- 1260- 1261- 1262- 1263- 1264- 1265- 1266- 1267- 1268- 1269- 1270- 1271- 1272- 1273- 1274- 1275- 1276- 1277- 1278- 1279- 1280- 1281- 1282- 1283- 1284- 1285- 1286- 1287- 1288- 1289- 1290- 1291- 1292- 1293- 1294- 1295- 1296- 1297- 1298- 1299- 1300- 1301- 1302- 1303- 1304- 1305- 1306- 1307- 1308- 1309- 1310- 1311- 1312- 1313- 1314- 1315- 1316- 1317- 1318- 1319- 1320- 1321- 1322- 1323- 1324- 1325- 1326- 1327- 1328- 1329- 1330- 1331- 1332- 1333- 1334- 1335- 1336- 1337- 1338- 1339- 1340- 1341- 1342- 1343- 1344- 1345- 1346- 1347- 1348- 1349- 1350- 1351- 1352- 1353- 1354- 1355- 1356- 1357- 1358- 1359- 1360- 1361- 1362- 1363- 1364- 1365- 1366- 1367- 1368- 1369- 1370- 1371- 1372- 1373- 1374- 1375- 1376- 1377- 1378- 1379- 1380- 1381- 1382- 1383- 1384- 1385- 1386- 1387- 1388- 1389- 1390- 1391- 1392- 1393- 1394- 1395- 1396- 1397- 1398- 1399- 1400- 1401- 1402- 1403- 1404- 1405- 1406- 1407- 1408- 1409- 1410- 1411- 1412- 1413- 1414- 1415- 1416- 1417- 1418- 1419- 1420- 1421- 1422- 1423- 1424- 1425- 1426- 1427- 1428- 1429- 1430- 1431- 1432- 1433- 1434- 1435- 1436- 1437- 1438- 1439- 1440- 1441- 1442- 1443- 1444- 1445- 1446- 1447- 1448- 1449- 1450- 1451- 1452- 1453- 1454- 1455- 1456- 1457- 1458- 1459- 1460- 1461- 1462- 1463- 1464- 1465- 1466- 1467- 1468- 1469- 1470- 1471- 1472- 1473- 1474- 1475- 1476- 1477- 1478- 1479- 1480- 1481- 1482- 1483- 1484- 1485- 1486- 1487- 1488- 1489- 1490- 1491- 1492- 1493- 1494- 1495- 1496- 1497- 1498- 1499- 1500- 1501- 1502- 1503- 1504- 1505- 1506- 1507- 1508- 1509- 1510- 1511- 1512- 1513- 1514- 1515- 1516- 1517- 1518- 1519- 1520- 1521- 1522- 1523- 1524- 1525- 1526- 1527- 1528- 1529- 1530- 1531- 1532- 1533- 1534- 1535- 1536- 1537- 1538- 1539- 1540- 1541- 1542- 1543- 1544- 1545- 1546- 1547- 1548- 1549- 1550- 1551- 1552- 1553- 1554- 1555- 1556- 1557- 1558- 1559- 1560- 1561- 1562- 1563- 1564- 1565- 1566- 1567- 1568- 1569- 1570- 1571- 1572- 1573- 1574- 1575- 1576- 1577- 1578- 1579- 1580- 1581- 1582- 1583- 1584- 1585- 1586- 1587- 1588- 1589- 1590- 1591- 1592- 1593- 1594- 1595- 1596- 1597- 1598- 1599- 1600- 1601- 1602- 1603- 1604- 1605- 1606- 1607- 1608- 1609- 1610- 1611- 1612- 1613- 1614- 1615- 1616- 1617- 1618- 1619- 1620- 1621- 1622- 1623- 1624- 1625- 1626- 1627- 1628- 1629- 1630- 1631- 1632- 1633- 1634- 1635- 1636- 1637- 1638- 1639- 1640- 1641- 1642- 1643- 1644- 1645- 1646- 1647- 1648- 1649- 1650- 1651- 1652- 1653- 1654- 1655- 1656- 1657- 1658- 1659- 1660- 1661- 1662- 1663- 1664- 1665- 1666- 1667- 1668- 1669- 1670- 1671- 1672- 1673- 1674- 1675- 1676- 1677- 1678- 1679- 1680- 1681- 1682- 1683- 1684- 1685- 1686- 1687- 1688- 1689- 1690- 1691- 1692- 1693- 1694- 1695- 1696- 1697- 1698- 1699- 1700- 1701- 1702- 1703- 1704- 1705- 1706- 1707- 1708- 1709- 1710- 1711- 1712- 1713- 1714- 1715- 1716- 1717- 1718- 1719- 1720- 1721- 1722- 1723- 1724- 1725- 1726- 1727- 1728- 1729- 1730- 1731- 1732- 1733- 1734- 1735- 1736- 1737- 1738- 1739- 1740- 1741- 1742- 1743- 1744- 1745- 1746- 1747- 1748- 1749- 1750- 1751- 1752- 1753- 1754- 1755- 1756- 1757- 1758- 1759- 1760- 1761- 1762- 1763- 1764- 1765- 1766- 1767- 1768- 1769- 1770- 1771- 1772- 1773- 1774- 1775- 1776- 1777- 1778- 1779- 1780- 1781- 1782- 1783- 1784- 1785- 1786- 1787- 1788- 1789- 1790- 1791- 1792- 1793- 1794- 1795- 1796- 1797- 1798- 1799- 1800- 1801- 1802- 1803- 1804- 1805- 1806- 1807- 1808- 1809- 1810- 1811- 1812- 1813- 1814- 1815- 1816- 1817- 1818- 1819- 1820- 1821- 1822- 1823- 1824- 1825- 1826- 1827- 1828- 1829- 1830- 1831- 1832- 1833- 1834- 1835- 1836- 1837- 1838- 1839- 1840- 1841- 1842- 1843- 1844- 1845- 1846- 1847- 1848- 1849- 1850- 1851- 1852- 1853- 1854- 1855- 1856- 1857- 1858- 1859- 1860- 1861- 1862- 1863- 1864- 1865- 1866- 1867- 1868- 1869- 1870- 1871- 1872- 1873- 1874- 1875- 1876- 1877- 1878- 1879- 1880- 1881- 1882- 1883- 1884- 1885- 1886- 1887- 1888- 1889- 1890- 1891- 1892- 1893- 1894- 1895- 1896- 1897- 1898- 1899- 1900- 1901- 1902- 1903- 1904- 1905- 1906- 1907- 1908- 1909- 1910- 1911- 1912- 1913- 1914- 1915- 1916- 1917- 1918- 1919- 1920- 1921- 1922- 1923- 1924- 1925- 1926- 1927- 1928- 1929- 1930- 1931- 1932- 1933- 1934- 1935- 1936- 1937- 1938- 1939- 1940- 1941- 1942- 1943- 1944- 1945- 1946- 1947- 1948- 1949- 1950- 1951- 1952- 1953- 1954- 1955- 1956- 1957- 1958- 1959- 1960- 1961- 1962- 1963- 1964- 1965- 1966- 1967- 1968- 1969- 1970- 1971- 1972- 1973- 1974- 1975- 1976- 1977- 1978- 1979- 1980- 1981- 1982- 1983- 1984- 1985- 1986- 1987- 1988- 1989- 1990- 1991- 1992- 1993- 1994- 1995- 1996- 1997- 1998- 1999- 2000- 2001- 2002- 2003- 2004- 2005- 2006- 2007- 2008- 2009- 2010- 2011- 2012- 2013- 2014- 2015- 2016- 2017- 2018- 2019- 2020- 2021- 2022- 2023- 2024- 2025- 2026- 2027- 2028- 2029- 2030- 2031- 2032- 2033- 2034- 2035- 2036- 2037- 2038- 2039- 2040- 2041- 2042- 2043- 2044- 2045- 2046- 2047- 2048- 2049- 2050- 2051- 2052- 2053- 2054- 2055- 2056- 2057- 2058- 2059- 2060- 2061- 2062- 2063- 2064- 2065- 2066- 2067- 2068- 2069- 2070- 2071- 2072- 2073- 2074- 2075- 2076- 2077- 2078- 2079- 2080- 2081- 2082- 2083- 2084- 2085- 2086- 2087- 2088- 2089- 2090- 2091- 2092- 2093- 2094- 2095- 2096- 2097- 2098- 2099- 2100- 2101- 2102- 2103- 2104- 2105- 2106- 2107- 2108- 2109-

- eo senatus veniret ad consultandum communiter, ut eos-
 4 dem, uterque populus socios hostesque haberet: praesi-
 dium ibi armatum se habituros, ne quid ab Romano
 Poenove periculi esset. Cumani quamquam suspecta
 5 rati. interim Ti. Sempronius consul Romanus Sinuessae,
 quo ad conveniendum diem edixerat, exercitu lustrato
 transgressus Volturnum flumen circa Liternum posuit
 6 castra. ibi quia otiosa stativa erant, crebro decurrere
 milites cogebat, ut tirones — ea maxima pars volonum
 erant — adnescerent signa sequi et in acie agnoscere or-
 7 dines suos. inter quae maxima erat cura duci, itaque
 legatis tribunisque praeceperat, ne qua exprobratio cui-
 quam veteris fortunae discordiam inter ordines sereret:
 vetus miles tironi, liber voloni sese exaequari sineret;
 8 omnis satis honestos generososque ducerent, quibus arma
 sua signaque populus Romanus commisisset; quae for-
 9 tuna coegisset ita fieri, eandem cogere tueri factum. ea
 non maiore cura praecepta ab ducibus sunt quam a mili-
 tibus observata, brevique tanta concordia coaluerant
 omnium animi, ut prope in oblivionem veniret, qua ex
 condicione quisque esset miles factus.
- 10 Haec agenti Graccho legati Cumani nuntiarunt, quae
 a Campanis legatio paucos ante dies venisset et quid iis
 11 ipsi respondissent: triduo post eum diem festum esse;
 non senatum solum omnem ibi futurum, sed castra etiam
 12 et exercitum Campanum. Gracchus inssis Cumanis omnia
 ex agris in urbem convehere et manere intra muros, ipse
 pridie quam statum sacrificium Campanis esset Cumas
 13 movet castra. Hamae inde tria milia passuum absunt.
 iam Campani eo frequentes ex composito convenerant nec
 procul inde in occulto Marius Alfius medix tuticus —
 summus magistratus erat Campanis — cum quattuordecim
 14 milibus armatorum habebat castra, sacrificio adparando
 et inter id instruendae fraudi aliquanto intentior quam
 15 muniendis castris aut ulli militari operi. (triduum sacrifi-
 catum ad Hamae.) nocturnum erat sacrum, ita ut ante
 16 mediam noctem compleretur. huic Gracchus insidiandum
 tempori ratus, custodibus ad portas positis, ne quis enun-

tiare posset coepta, et ante decumam diei horam coactis militibus corpora curare somnoque operam dare; ut primis 17 tenebris convenire ad signum possent, vigilia ferme prima tolli iussit signa, silentique profectus agmine cum ad Harnas media nocte pervenisset, castra Campana ut in 18 pervigilio neglecta simul omnibus portis invadit, alios somno stratos, alios perpetrato sacro inermis redeuntis obtruncat. hominum eo tumultu nocturno caesa plus duo 19 milia cum ipso duce Mario Alfio, capta sunt signa militaria quattuor et triginta.

XXXVI. Gracchus minus centum militum iactura 1 castris hostium potitus Cumas se propere recepit, ab Hannibale metuens, qui super Capuam in Tifatis habebat castra. nec eum provida futuri fefellit opinio: nam simul 2 Capuam ea clades est nuntiata, ratus Hannibal ab re bene gesta insolenter laetum exercitum tironum magna ex parte servorum spoliante victos praedasque agentem ad Harnas se inventurum, citatum agmen praeter Capuam rapit ob- 3 viosque ex fuga Campanorum dato praesidio Capuam duci, saucios vehiculis portari iubet. ipse Harnas vacua 4 ab hostibus castra nec quicquam praeter recentis vestigia caedis strataque passim corpora sociorum invenit. auctores 5 erant quidam, ut protinus inde Cumas duceret urbemque oppugnaret. id quamquam haut modice Hannibal cupiebat, 6 ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem maritimam urbem haberet, tamen, quia praeter arma nihil secum miles raptim acto agmine extulerat, retro in castra super Tifata se recepit. inde fatigatus Campanorum precibus sequenti 7 die cum omni apparatu oppugnandae urbis Cumas redit perpopulatoque agro Cumano mille passus ab urbe castra locat, cum Gracchus magis verecundia in tali necessitate 8 deserendi socios inplorantis fidem suam populiue Romani substitisset quam satis fidens exercitui. nec alter consul 9 Fabius, qui ad Cales castra habebat, Volturnum flumen traducere audebat exercitum, occupatus primo auspiciis 10 vetendis, dein prodigiis, quae alia super alia nuntiabantur, piantiue ea haud facile litari haruspices respondebant.

XXXVII. Eae causae cum Fabium tenerent, Sem- 1 onius in obsidione erat, et iam operibus oppugnabatur.

2 adversus ligneam ingentem admotam urbi aliam turrem
 ex ipso muro excitavit consul Romanus, aliquanto altio-
 rem, quia muro satis per se alto subiectis validis sublicis
 3 pro solo usus erat. inde primum saxis sudibusque et ce-
 teris missilibus propugnatores moenia atque urbem tueban-
 4 tur, postremo, ubi promovendo adiunctam muro viderunt
 turrem, facibus ardentibus plurimum simul ignem con-
 5 iecerunt. quo incendio trepida armatorum multitudo cum
 de turre sese praecipitaret, eruptio ex oppido simul dua-
 bus portis stationes hostium fudit fugavitque in castra, ut
 6 eo die obsessio quam obsidenti similior esset Poenus. ad
 mille trecenti Carthaginiensium caesi et undesexaginta
 vivi capti, qui circa muros et in stationibus solute ac
 neglegenter agentes, cum nihil minus quam eruptionem
 7 timuissent, ex improvise oppressi fuerant. Gracchus,
 priusquam se hostes ab repentino pavore colligerent, re-
 8 ceptui signum dedit ac suos intra muros recepit. postero
 die Hannibal, laetum secunda re consulem iusto proelio
 ratus certaturum, aciem intra castra atque urbem in-
 9 struxit. ceterum, postquam neminem moveri ab solita
 custodia urbis vidit nec committi quicquam temerariae
 spei, ad Tifata redit infecta re.

10 Quibus diebus Cumae liberatae sunt obsidione, isdem
 diebus et in Lucanis ad Grumentum Ti. Sempronius, cui
 Longo cognomen erat, cum Hannone Poeno prospere
 11 pugnat. supra duo milia hominum occidit, et ducentos
 octoginta milites amisit, signa militaria ad quadraginta
 unum cepit. pulsus finibus Lucanis Hanno retro in
 12 Bruttios sese recipit. et ex Hirpinis oppida tria, quae a
 populo Romano defecerant, vi recepta per M. Valerium
 praetorem, Vercellum, Vescellum, Sicilinum, et auctores
 defectionis securi percussi. supra quinque milia capti-
 13 vorum sub hasta venierunt; praeda alia militi concessa
 exercitusque Luceriam reductus.

1 XXXVIII. Dum haec in Lucanis atque in Hirpinis
 geruntur, quinque naves, quae Macedonum atque Poeno-
 rum captos legatos Romam portabant, ab supero mari ad
 2 inferum circumvectae prope omnem Italiae oram, cum
 praeter Cumas velis ferrentur neque hostium an sociorum:

essent satis sciretur, Gracchus obviam ex classe sua naves misit. cum percunctando in vicem cognitum esset, consulem Cumis esse, naves Cumas adpulsae captivique ad consulem deducti et litterae datae. consul litteris Philippi atque Hannibalis perlectis consignata omnia ad senatum itinere terrestri misit, navibus devehi legatos iussit.

Cum eodem fere die litterae legatique Romam venissent et percunctatione facta dicta cum scriptis congruerent, primo gravis cura patres incessit cernentes, quanta vix tolerantibus Punicum bellum Macedonici belli moles instaret. cui tamen adeo non succubuerunt, ut extemplo agitaretur, quem ad modum ultro inferendo bello averterent ab Italia hostem. captivis in vincula condi iussis comitibusque eorum sub hasta venditis ad naves viginti quinque, quibus P. Valerius Flaccus praefectus praeerat, viginti [quinque] parari alias decernunt. his comparatis deductisque et additis quinque navibus, quae advexerant captivos legatos, triginta naves ab Ostia Tarentum profectae, iussusque P. Valerius militibus Varronianis, quibus L. Apustius legatus Tarenti praeerat, in naves inpositis quinquaginta quinque navium classe non tueri modo Italiae oram, sed explorare de Macedonico bello. si congruentia litteris legatorumque indicibus Philippi consilia essent, ut M. Valerium praetorem litteris certiores faceret, isque L. Apustio legato exercitui praeposito Tarentum ad classem profectus primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret daretque operam, ut Philippum in regno contineret. pecunia ad classem tuendam bellumque Macedonicum ea decreta est, quae Ap. Claudio in Siciliam missa erat, ut redderetur Hieroni regi; haec per L. Antistium legatum Tarentum est devecta. simul ab Hierone missa ducenta milia modium tritici et hordei centum.

XXXVIII. Cum haec Romani parant aguntque, ad Philippum captiva navis una ex his quae Romam missae ut ex cursu refugit; inde scitum legatos cum litteris eos. itaque ignarus rex, ecquae cum Hannibale legatis convenissent quaeque legati eius ad se adlaturi fuissent, legationem aliam cum eisdem mandatis mittit. ad Hannibalem missi Heraclitus, cui Scotino cognomen

erat, et Crito Boeotius et Sositheus Magnes. hi prospere
 4 tulerunt ac retulerunt mandata. set prius se aestas cir-
 cumegit quam movere ac moliri quicquam rex posset:
 tantum navis una capta cum legatis momenti fecit ad
 dilationem imminentis Romanis belli.

5 Et circa Capuam, transgresso Volturnum Fabio post
 expiata tandem prodigia, ambo consules rem gerebant.
 6 Combulteriam et Trebulam et Austiculam urbes, quae ad
 Poenum defecerant, Fabius vi. cepit; praesidiaque in his
 7 Hannibalis Campanique permulti capti. et Nolaë sicut
 priore anno senatus Romanorum, plebs Hannibalis erat,
 consiliaque occulta de caede principum et proditione urbis
 8 inibantur. quibus ne incepta procederent, inter Capuam
 eastraque Hannibalis, quae in Tifatis erant, traducto
 exercitu Fabius super Suessulam in castris Claudianis
 consedit, inde M. Marcellum praetorem cum iis copiis
 quas habebat Nola in praesidium misit.

1 **XXXX.** Et in Sardinia res per T. Manlium prae-
 torem administrari coeptae, quae omissae erant, postquam
 2 Q. Mucius praetor gravi morbo est implicatus. Manlius
 navibus longis ad Caralis subductis navalibusque sociis
 armatis, ut terra rem gereret, et a praetore exercitu ac-
 cepto duo et viginti milia peditum, mille ducentos equites
 3 confecit. cum his equitum peditumque copiis profectus
 in agrum hostium haut procul ab Hampsicorae castris
 castra posuit. Hampsicora tunc forte profectus erat in
 Pellitos Sardos ad iuventutem armandam, qua copias
 4 augetet; filius nomine Hostus castris praecerat. is ado-
 lescentia ferox temere proelio inito fusus fugatusque. ad
 tria milia Sardorum eo proelio caesa, octingenti ferme
 5 vivi capti. alius exercitus primo per agros silvasque fuga
 palatus, dein, quo ducem fugiasse fama erat, ad urbem
 6 nomine Cornum, caput eius regionis, confugit. debella-
 tumque eo proelio in Sardinia esset, ni classis Punica
 cum duce Hasdrubale, quae tempestate deiecta ad Baliaris
 7 erat, in tempore ad spem rebellandi advenisset. Manlius
 post famam adpulsaë Punicaë classis Caralis se recepit:
 8 ea occasio Hampsicorae data est Poeno se iungendi. Has-
 drubal, copiis in terram expositis et classe remissa Car-

thaginem, duce Hampsicora ad sociorum populi Romani agrum populandum profectus Caralis perventurus erat, ni Manlius obvio exercitu ab effusa eum populatione continuisset.

Primo castra castris modico intervallo sunt obiecta, 9 deinceps procursationes, levia certamina vario eventu inita, postremo descensum in aciem, signis conlatis iusto proelio per quattuor horas pugnatum. diu pugnam ancipitem 10 Poeni Sardis facile vinci adsueta fecerunt, postremo et ipsi, cum omnia circa strage ac fuga Sardorum repleta essent, fusi. ceterum terga dantes circumducto cornu, 11 quo pepulerat Sardos, inclusit Romanus. caedes inde magis quam pugna fuit. duodecim milia hostium caesa 12 Sardorum simul Poenorumque, ferme tria milia et septingenti capti et signa militaria septem et viginti.

XXXI. Ante omnia claram et memorabilem pugnam 1 fecit Hasdrubal imperator captus et Hanno et Mago nobiles Carthaginienses, Mago ex gente Barcina, propinqua 2 cognatione Hannibali iunctus, Hanno auctor rebellionis Sardis bellicae eius haud dubie concitor. nec Sardorum 3 duces minus nobilem eam pugnam cladibus suis fecerunt: nam et filius Hampsicorae Hostus in acie cecidit et Ham- 4 psicora cum paucis equitibus fugiens, ut super adflictas res necem quoque fili audivit, nocte, ne cuius interventus coepta impediret, mortem sibi conscivit. ceteris urbs Cornus 5 eadem quae ante fugae receptaculum fuit: quam Manlius victore exercitu adgressus intra dies paucos recepit. deinde aliae quoque civitates, quae ad Hampsicoram 6 Poenosque defecerant, obsidibus datis dediderunt sese; quibus stipendio frumentoque imperato pro cuiusque aut viribus aut delicto Caralis exercitum reduxit. ibi navibus 7 longis deductis impositoque, quem secum advexerat, milite Romam navigat Sardiniamque perdomitam nuntiat patribus et stipendium quaestoribus, frumentum aedilibus, captivos Q. Fulvio praetori tradit.

Per idem tempus T. Otacilius praetor ab Lilybaeo 8 celsi in Africam transvectus depopulatusque agrum Carthaginiensem cum Sardiniam inde peteret, quo fama erat 9 Hasdrubalem a Barbaribus nuper traiecisse, classi Africam

repetenti occurrit levique certamine in alto commisso septem inde naves cum sociis navalibus cepit. ceteras metus haud secus quam tempestas passim disiecit.

- 10 Per eosdem forte dies et Bomilcar cum militibus ad
supplementum Carthagine missis elephantisque et com-
11 meatu Locros accessit. quem ut incautum opprimeret,
Ap. Claudius per simulationem provinciae circumeundae
Messanam raptim exercitu ducto aestuque suo Locros
12 traiecit. iam inde Bomilcar ad Hannonem in Bruttios
profectus erat, et Locrenses portas Romanis clausurunt.
Appius magno conatu nulla re gesta Messanam repetit.
13 Eadem aestate Marcellus ab Nola, quam praesidio
obtinebat, crebras excursions in agrum Hirpinum et
14 Samnites Caudinos fecit adeoque omnia ferro atque igni
vastavit, ut antiquarum cladum Samnio memoriam re-
novaret.

- 1 XXXXII. Itaque extemplo legati ad Hannibalem missi
2 simul ex utraque gente ita Poennum adlocuti sunt: 'hostes
populi Romani, Hannibal, fuimus primum per nos ipsi,
3 quoad nostra arma, nostrae vires nos tutari poterant. post-
quam his parum fidebamus, Pyrrho regi nos adiunximus, a
quo relictis pacem necessariam accepimus, fuimusque in ea
per annos prope quinquaginta ad id tempus, quo tu in
4 Italiam venisti. tua nos non magis virtus fortunaque
quam unica comitas ac benignitas erga cives nostros,
quos captos nobis remisisti, ita conciliavit tibi, ut te salvo
atque incolumi amico non modo populum Romanum, sed
5 ne deos quidem iratos, si fas est dici, timeremus. at her-
cule non solum incolumi et victore, sed praesente te, cum
ploratum prope coniugum ac liberorum nostrorum exaudire
et flagrantia tecta posses conspicere, ita sumus aliquotiens
hac aestate devastati, ut M. Marcellus, non Hannibal vi-
cisse ad Cannas videatur glorianturque Romani, te ad
unum modo ictum vigentem velut aculeo emisso torpere.
6 per annos centum cum populo Romano bellum gessimus
nullo externo adiuti nec duce nec exercitu, nisi quod per
biennium Pyrrus nostro magis milite suas auxit vires
7 quam suis viribus nos defendit. non ego secundis rebus
nostris gloriabor, duos consules ac duos consulares exer-

citus ab nobis sub iugum missos, et si qua alia aut laeta aut gloriosa nobis evenerunt. quae aspera adversaque s tunc acciderunt minore indignatione referre possumus quam quae hodie eveniunt. magni dictatores cum magistris 9 equitum, bini consules cum binis consularibus exercitibus ingrediebantur finis nostros; ante explorato et subsidiis positis et sub signis ad populandum ducebant: nunc pro- 10 praetoris unius et parvi ad tuendam Nolam praesidi praeda sumus; iam ne manipulatim quidem, sed latronum modo percursant totis finibus nostris negligentius quam si in Romano vagarentur agro. causa autem haec est, quod 11 neque tu defendis et nostra inventus, quae, si domi esset, tutaretur, omnis sub signis militat tuis. nec te nec exer- 12 citum tuum norim, nisi, a quo tot acies Romanas fusas stratasque esse sciam, ei facile esse dicam opprimere populatores nostros vagos sine signis palatos, quo quemque trahit quamvis vana praedae spes. Numidarum paucorum 13 illi quidem praeda erunt praesidiumque simul nobis et Nolae ademeris, si modo, quos ut socios haberes dignos duxisti, haut indignos iudicas quos in fidem receptos tuearis'.

XXXXIII. Ad ea Hannibal respondit, omnia simul 1 facere Hirpinos Samnitesque: et indicare clades suas et petere praesidium et queri indefensos se neglectosque. indicandum autem primum fuisse, dein petendum praesi- 2 dium, postremo, ni inpetraretur, tum denique querendum, frustra opem inploratam. exercitum sese non in agrum 3 Hirpinum Samnitumve, ne et ipse oneri esset, set in proxima loca sociorum populi Romani adducturum. iis populandis et militem suum repleturum se et metu procul ab iis submoturum hostis. quod ad bellum Romanum ad- 4 tineret, si Trasimenni quam Trebiae, si Cannarum quam Trasimenni pugna nobilior esset, Cannarum se quoque memoriam obscuram maiore et clariore victoria facturum.

Cum hoc responso muneribusque amplis legatos di- 5 sit, ipse praesidio modico relicto in Tifatis profectus ero exercitu ire Nolam pergit. eodem Hanno ex Bruttis 6 a supplemento Carthagine advecto atque elephantis it. castris haut procul positis longe alia omnia inqui-

renti conperta sunt quam quae a legatis sociorum audierat.
 7 nihil enim Marcellus ita egerat, ut aut fortunae aut temere
 hosti commissum dici posset: explorato cum firmisque
 praesidiis tuto receptu praedatum ierat, omniaque velut
 8 adversus praesentem Hannibalem cauta provisaeque fuerunt.
 tum ubi sensit hostem adventare, copias intra moenia
 tenuit, per muros inambulare senatores Nolanos iussit et
 9 omnia circa explorare quae apud hostes fierent. ex his
 Hanno cum ad murum successisset, Herennium Bassum
 et Herium Pettium ad colloquium evocatos permissuque
 10 Marcelli egressos per interpretem adloquitur. Hannibalis
 virtutem fortunamque extollit, populi Romani obterit ut
 11 senescentem cum viribus maiestatem. quae si paria
 essent, ut quondam fuissent, tamen expertis, quam grave
 Romanum imperium sociis, quanta indulgentia Hannibalis
 etiam in captivos omnis Italici nominis fuisset, Punicam
 Romanae societatem atque amicitiam praeoptandam esse.
 12 si ambo consules cum suis exercitibus ad Nolam essent,
 tamen non magis pares Hannibali futuros quam ad Cannas
 fuissent, nedum praetor unus cum paucis et novis mili-
 13 tibus Nolam tutari possit. ipsorum quam Hannibalis in-
 teresse, capta an tradita Nola poteretur. potiturum enim,
 ut Capua Nuceriaque potitus esset; sed quid inter Capnae
 ac Nuceriae fortunam interesset, ipsos prope in medio
 14 sitos Nolanos scire. nolle ominari quae captae urbi casura
 forent, et potius spondere, si Marcellum cum praesidio ac
 Nolam tradidissent, neminem alium quam ipsos legem,
 qua in societatem amicitiamque Hannibalis venirent,
 dicturum.

1 XXXXIII. Ad ea Herennius Bassus respondit,
 multos annos iam inter Romanum Nolanumque populum
 amicitiam esse, cuius neutros ad eam diem paenitere, et
 sibi, si cum fortuna mutanda fides fuerit, sero iam esse
 2 mutare eam. [an] dedituris se Hannibali fuisse accer-
 sendum Romanorum praesidium? cum iis qui ad sese
 tuendos venissent, omnia sibi et esse consociata et ad
 ultimum fore.

3 Hoc colloquium abstulit spem Hannibali per proditi-
 tionem recipiendae Nolae, itaque corona oppidum circum-

dedit, ut simul ab omni parte moenia adgrederetur. quem 4
ut successisse muris Marcellus vidit, instructa intra portam
acie cum magno tumultu erupit. aliquot primo impetu
perculsi caesique sunt, dein concursu ad pugnantis facto
aequatique viribus atrox esse coepit pugna, memorabilia-
que inter paucas fuisset, ni ingentibus procellis effusus
imber diremisset pugnantis.

Eo die commisso modico certamine atque irritatis 5
animis in urbem Romani, Poeni in castra receperunt sese:
tamen Poenorum prima eruptione perculsi ceciderunt am-
plius quadringenti, Romani quinquaginta. imber con- 6
tinens per noctem totam usque ad horam tertiam diei in-
sequentis tenuit; itaque quamquam utraque pars avidi
certaminis erant, eo die tenuerunt sese tamen munimentis.
tertio die Hannibal partem copiarum praedatum in agrum
Nolanum misit. quod ubi animadvertit Marcellus, ex- 7
templo in aciem copias eduxit, neque Hannibal detractavit.
mille fere passuum inter urbem erant castraque: eo spatio
— et sunt omnia campi circa Nola — concurrerunt. clamor 8
ex parte utraque sublatus proximos ex cohortibus iis, quae
in agros praedatum exierant, ad proelium iam commissum
revocavit. et Nolani aciem Romanam auxerunt, quos 9
conlandatos Marcellus in subsidii stare et saucios ex
acie efferre iussit, pugna abstinere, ni ab se signum ac-
cepissent.

XXXXV. Proelium erat anceps: summa vi et duces 1
hortabantur et milites pugnabant. Marcellus victis ante
diem tertium, fugatis ante paucos dies a Cumis, pulsus
priori anno ab Nola ab eodem se duce milite alio instare
iubet. non omnia esse in acie, praedantis vagari in agro. 2
sed qui pugnent marcere Campana luxuria, vino et scortis
omnibusque lustris per totam hiemem confectos. abiisse 3
illam vim vigoremque, dilapsa esse robora corporum ani-
morumque, quibus Pyrenaei Alpiumque superata sint
ga. reliquias illorum virorum vix arma, membra susti-
ntis pugnare. Capuam Hannibali Cannas fuisse. ibi 4
rtutem bellicam, ibi militarem disciplinam, ibi praeteriti
mporis famam, ibi spem futuri extinctam.

Cum haec exprobrando hosti Marcellus suorum militum 5

animos erigeret, Hannibal multo gravioribus probris in-
 6 crepabat: arma signaque eadem se noscere, quae ad
 Trebiam Trasumenumque, postremo ad Cannas viderit
 habueritque; militem alium profecto se in hiberna Ca-
 7 puam duxisse, alium inde eduxisse. 'legatumne Roma-
 num et legionis unius atque alae magno certamine vix
 toleratis pugnam, quos binae acies consulares numquam
 8 sustinuerunt? Marcellus tirone milite ac Nolanis subsidiis
 inultus nos iam iterum lacescit? ubi ille miles meus est,
 qui erepto ex equo C. Flamini consuli caput abstulit?
 9 ubi, qui L. Paulum ad Cannas occidit? ferrum nunc
 hebet? an dextrae torpent? an quid prodigi est aliud?
 qui pauci plures vincere soliti estis, nunc paucis plures
 vix restatis? Romam vos expugnatos, si quis duceret,
 10 fortes lingua iactabatis: en minor res est. hic experiri
 vim virtutemque volo. expugnate Nolam, campestrum
 urbem, non flumine, non mari saeptam. hinc vos ex tam
 opulenta urbe praeda spoliisque onustos vel ducam quo
 voletis vel sequar'.

1 XXXXVI. Nec bene nec male dicta profuerunt ad
 2 confirmandos animos. cum omni parte pellerentur Ro-
 manisque crescerent animi non duce solum adhortante,
 sed Nolanis etiam per clamorem, favoris indicem, accen-
 dentibus ardorem pugnae, terga Poeni dederunt atque in
 3 castra compulsi sunt. quae oppugnare cupientis milites
 Romanos Marcellus Nolam reduxit cum magno gaudio et
 gratulatione etiam plebis, quae ante inclinatio ad Poenos
 4 fuerat. hostium plus quinque milia caesa eo die, vivi
 capti sexcenti et signa militaria undeviginti et duo ele-
 5 phanti, quattuor in acie occisi; Romanorum minus mille
 interfecti. posterum diem indutiis tacitis sepeliendo utrim-
 que caesos in acie consumpserunt. spolia hostium Mar-
 6 cellus, Vulcano votum, cremavit. tertio post die — ob
 iram credo aliquam aut spem liberalioris militiae — du-
 centi septuaginta duo equites, mixti Numidae [et] Hispani,
 ad Marcellum transfugerunt. eorum forti fidelique opera
 7 in eo bello usi sunt saepe Romani. ager Hispania in
 Hispania et Numidis in Africa post bellum virtutis causa
 datus est.

Hannibal ab Nola remisso in Bruttios Hannone cum 8
 quibus venerat copiis ipse Apuliae hiberna petit, circaque
 Arpos consedit. Q. Fabius ut profectum in Apuliam 9
 Hannibalem audivit, frumento ab Nola Neapolique in ea
 castra convecto, quae super Sueessulam erant, munimen-
 tisque firmatis et praesidio, quod per hiberna ad tenendum
 locum satis esset, relicto ipse Capuam propius movit castra
 agrumque Campanum ferro ignique est depopulatus, donec 10
 coacti sunt Campani nihil admodum viribus suis fidentes
 egredi portis et castra ante urbem in aperto communire.
 sex milia armatorum habebant: peditem inbellem, equi- 11
 tatu plus poterant; itaque equestribus proeliis lacescebant
 hostem.

Inter multos nobiles equites Campanos Cerrinus Vi- 12
 bellius erat, cognomine Taurea. civis indidem erat, longe
 omnium Campanorum fortissimus eques, adeo ut, cum
 apud Romanos militaret, unus eum Romanus Claudius
 Asellus gloria equestri aequaret. hunc Taurea, cum diu 13
 perlustrans oculis obequitasset hostium turmis tandem si-
 lentio facto, ubi esset Claudius Asellus quaesivit et, quo- 14
 niam verbis secum de virtute ambigere solitus esset, cur
 non ferro decerneret daretque opima spolia victus aut
 victor caperet.

XXXXVII. Haec ubi Asello sunt nuntiata in castra, 1
 id modo moratus, ut consulem percunctaretur, liceretne
 extra ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu
 eius arma extemplo cepit proventusque ante stationes 2
 equo Tauream nomine compellavit congregique ubi vellet
 iussit. iam Romani ad spectaculum pugnae eius frequen- 3
 tes exierant, et Campani non vallum modo castrorum,
 sed moenia etiam urbis prospectantes repleverunt. cum 4
 iam ante ferocibus dictis rem nobilitassent, infestis hastis
 concitarunt equos, dein libero spatio inter se ludificantes
 sine vulnere pugnam extrahebant. tum Campanus Ro- 5
 no 'equorum' inquit 'hoc, non equitum erit certamen,
 i e campo in cavam hanc viam demittimus equos; ibi
 lo ad evagandum spatio comminus conserentur manus'.
 to prope citius equum in viam Claudius deiecit; Taurea 6
 his ferocior quam re 'minime sis' inquit 'cantherium

7 in fossam', quae vox in rusticum inde proverbium pro-
 ditast. Claudius, cum ea via longe perequitasset, nullo
 obvio hoste in campum rursus evectus increpans ignaviam
 hostis cum magno gaudio et gratulatione victor in castra
 8 redit. huic pugnae equestri rem — quam vera sit, com-
 munis (certe) existimatio est — mirabilem certe adiciunt
 quidam annales: cum refugientem ad urbem Tauream
 Claudius sequeretur, patenti hostium portae invectum per
 alteram stupentibus miraculo hostibus intactum evasisse.

1 XXXXVIII. Quieta inde stativa fuere ac retro etiam
 consul movit castra, ut sementem Campani facerent, nec
 ante violavit agrum Campanum quam iam altae in sege-
 2 tibus herbae pabulum praebere poterant. id convexit in
 Claudiana castra super Suessulam ibique hiberna aedifi-
 cavit. M. Claudio proconsuli imperavit, ut retento Nolae
 necessario ad tuendam urbem praesidio ceteros milites
 dimitteret Romam, ne oneri sociis et sumptui rei publicae
 3 essent. et Ti. Gracchus a Cumis Luceriam in Apulia
 legiones cum duxisset, M. Valerium inde praetorem Brun-
 disium cum eo quem Luceriae habuerat exercitu misit
 tuerique oram agri Sallentini et providere quod ad Phi-
 lippum bellumque Macedonicum adtineret iussit.

4 Exitu aestatis eius, qua haec gesta perscripsimus,
 litterae a P. et Cn. Scipionibus venerunt, quantas quam-
 que prosperas in Hispania res gessissent: sed pecuniam
 in stipendium vestimentaue et frumentum exercitui et
 5 sociis navalibus omnia deesse. quod ad stipendium ad-
 tineat, si aerarium inops sit, se aliquam rationem inituros,
 quo modo ab Hispanis sumant; cetera utique ab Roma
 mittenda esse nec aliter aut exercitum aut provinciam
 6 teneri posse. litteris recitatis nemo omnium erat, quin et
 vera scribi et postulari aequa fateretur; sed occurrebat
 animis, quantos exercitus terrestris navalisque tuerentur
 quantaue nova classis mox paranda esset, si bellum Ma-
 7 cedonicum moveretur: Siciliam ac Sardiniam, quae ante
 bellum vectigales fuissent, vix praesides provinciarum
 8 exercitus alere. tributo sumptus suppeditari; (eum) ipsum
 tributum conferentium numerum tantis exercituum stra-
 gibus et ad Trasimennum lacum et ad Cannas inminu-

tum; qui superessent pauci, si multiplici gravarentur stipendio, alia perituros peste. itaque nisi fide staret, rem publicam opibus non staturam. prodeundum in contionem Fulvio praetori esse, indicandas populo publicas necessitates cohortandosque, qui redempturis auxissent patrimonia, ut rei publicae, ex qua crevissent, tempus commodarent conducereque ea lege praebenda quae ad exercitum Hispaniensem opus essent, ut, cum pecunia in aerario esset, iis primis solveretur. haec praetor in contione edixit, quo[que die] vestimenta, frumentum Hispaniensi exercitui praebenda quaeque alia opus essent navibus sociis esset locaturus.

XXXXVIII. Ubi ea dies venit, ad conducendum tres societates aderant hominum undeviginti, quorum duo postulata fuere: unum, ut militia vacarent, dum in eo publico essent, alterum, ut quae in naves inposuissent, ab hostium tempestatisque vi publico periculo essent. utroque inpetrato conduxerunt, privataque pecunia res publica administratast. hi mores eaque caritas patriae per omnes ordines velut tenore uno pertinebat. quem ad modum conducta omnia magno animo sunt, sic summa fide praebita, nec quicquam [sequius quam] si ex opulento aerario, ut quondam, alerentur.

Cum hi commeatus venerunt, Iliturgi oppidum ab Hasdrubale ac Magone et Hannibale Bomilcaris filio ob defectionem ad Romanos oppugnabatur. inter haec trina castra hostium Scipiones cum in urbem sociorum magno certamine ac strage obsistentium pervenissent, frumentum, cuius inopia erat, advexerunt cohortatique oppidanos, ut eodem animo moenia tutarentur, quo pro se pugnantes Romanum exercitum vidissent, ad castra maxima oppugnanda, quibus Hasdrubal praeerat, ducunt. eodem et duo duces et duo exercitus Carthaginiensium, ibi rem summam agi cernentes, convenerunt. itaque eruptione e stris pugnatum est. sexaginta hostium milia eo die in gna fuerunt, sedecim circa Romanis. tamen adeo haud bia victoria fuit, ut plures numero quam ipsi erant Romani hostium occiderint, ceperint amplius tria milia hominum, paulo minus mille equorum, undesexaginta mili-

taria signa, septem elephantos, quinque in proelio occisis; trinisque eo die castris potiti sunt.

- 12 Iliturgi obsidione liberato ad Intibili oppugnandum Punici exercitus traducti suppletis copiis ex provincia, ut quae maxime omnium belli avida, modo praeda aut merces
13 esset, et tum iuventute abundante. iterum signis conlatis eadem fortuna utriusque partis pugnatum. supra tredecim milia hostium caesa, supra duo capta cum signis duo-
14 bus et quadraginta et novem elephantis. tum vero omnes prope Hispaniae populi ad Romanos defecerunt multoque maiores ea aestate in Hispania quam in Italia res gestae.

[PERIOCHA LIBRI XXIII.]

[Hieronymus Syracusanorum rex, cuius pater Hiero amicus populi Romani fuerat, ad Carthaginienses defecit et propter crudelitatem superbiamque a suis interfectus est. Ti. Sempronius Gracchus proconsul prospere adversus Poenos et Hannonem ducem ad Beneventum pugnavit servorum maxime opera, quos liberos esse iussit. Claudius Marcellus consul in Sicilia, quae prope tota ad Poenos defecerat, Syracusas obsedit. Philippo Macedonum regi bellum indictum est, qui ad Apolloniam nocturno proelio obpressus fugatusque in Macedoniam cum prope inermi exercitu profugit. ad id bellum gerendum M. Valerius praetor missus. Celtiberi quoque in amicitiam recepti sunt. quorum auxiliis adscitis tunc primum mercennarium militem Romana castra habuerunt. res praeterea in Hispania a P. et Cn. Scipionibus adversus Carthaginienses gestas continet. a quibus Syphax rex Numidiae in amicitiam adscitus, qui a Masanissa Massylorum rege pro Carthaginiensibus pugnante victus in Hispaniam ad Scipionem cum magna manu transiit contra Gades, ubi angusto freto Africa et Hispania dirimuntur.]

TITI LIVI
AB VRBE CONDITA

LIBER XXIII.

I. Ut ex Campania in Bruttios reditum est, Hanno 1 adiutoribus et ducibus Bruttis Graecas urbes temptavit, eo facilius in societate manentes Romana, quod Bruttios, quos et oderant et metuebant, Carthaginensium partis factos cernebant. Regium primum temptatum est dies- 2 que aliquot ibi nequiquam absumpti. interim Locrenses frumentum lignaque et cetera necessaria usibus ex agris in urbem rapere, etiam ne quid relictum praedae hostibus esset, et in dies maior omnibus portis multitudo effundi: postremo hoc modo [ii modo] relictis in urbe erant, qui 3 reficere muros, portas, telaque in propugnacula congerere cogebantur. in permixtam omnium aetatum ordinumque 4 multitudinem et vagantem in agris magna ex parte inermem Hamilcar Poenus equites emisit, qui, violare quemquam vetiti, tantum ut ab urbe excluderent fuga dissipatos, turmas obiecere. dux ipse loco superiore capto, 5 unde agros, urbem possit conspicere, Bruttiorum cohortem adire muros atque vocare principes Locrensiarum ad colloquium iussit et pollicentes amicitiam Hannibalis adhortari ad urbem tradendam. Bruttis in colloquio nullius 6 rei primo fides est; deinde, ut Poenus apparuit in collibus et refugientes pauci aliam omnem multitudinem in potestate hostium esse adferebant, tum metu victi consulturos se populum responderunt, — advocataque extemplo 7 contione, cum et levissimus quisque novas res novamque aetatem mallent et quorum propinqui extra urbem inclusi ab hostibus erant velut obsidibus datis pigneratos haberent animos, pauci magis taciti probarent constantem 8 rem quam probatam tueri auderent, haud dubio in spe- n consensu fit ad Poenos deditio. L. Atilio praefecto 9

praesidii quique cum eo milites Romani erant clam in portum deductis atque impositis in navis, ut Regium de-
veherentur, Hamilcarem Poenosque ea condicione, ut
foedus extemplo aequis legibus fieret, in urbem accepe-
10 runt. cuius rei prope non servata fides deditis est, cum
Poenus dolo dimissum Romanum incusaret, Locrenses
11 profugisse ipsum causarentur. insecuti etiam equites sunt,
si quo casu in freto aestus morari aut deferre naves in
terram posset. et eos quidem quos sequebantur non sunt
adepti, alias a Messana traicientes freto Regium naves
12 conspexerunt. milites erant Romani a Claudio praetore
missi ad obtinendam urbem praesidio. itaque Regio ex-
13 templo abscessum est. Locrensis iussu Hannibalis data
pax, ut liberi suis legibus viverent, urbs pateret Poenis,
portus in potestatem Locrensiū esset, societas eo iure
staret, ut Poenus Locrensem Locrensisque Poenum pace
ac bello iuvaret.

1 II. Sic a freto Poeni reducti frementibus Bruttis,
quod Regium ac Locros, quas urbes direpturos se desti-
2 naverant, intactas reliquissent. itaque per se ipsi con-
scriptis armatisque inventutis suae quindecim milibus ad
Crotonem oppugnandum pergunt ire, Graecam et ipsam
3 urbem et maritimam, plurimum accessurum opibus, si in
ora maris urbem ac portum moenibus validam tenuissent,
4 credentes. ea cura angebat, quod neque non accersere
ad auxilium Poenos satis audebant, ne quid non pro so-
ciis egisse viderentur, et, si Poenus rursus magis arbiter
pacis quam adiutor belli fuisset, ne in libertatem Crotonis,
5 sicut ante Locrorum, frustra pugnaretur. itaque optimum
visum est ad Hannibalem mitti legatos caverique ab eo, ut
6 receptus Croto Bruttiorum esset. Hannibal cum praesentium
eam consultationem esse respondisset et ad Hannonem eos
7 reiecisset, ab Hannone nihil certi ablatum. nec enim diripi
volebant nobilem atque opulentam urbem et sperabant, cum
Bruttius oppugnaret, Poenos nec probare nec iuvare eam
oppugnationem appareret, eo maturius ad se defecturos.

8 Crotone nec consilium unum inter populares nec vo-
luntas erat: unus velut morbus invaserat omnes Italiae
civitates, ut plebes ab optimatibus dissentirent, senatus

Romanis faveret et plebs ad Poenos rem traheret. eam 9
dissensionem in urbe perfuga nuntiat Bruttis: Aristomachum esse principem plebis tradendaeque auctorem
urbis; et in vasta urbe lataque omnibus disiectis moenibus
raras stationes custodiasque senatorum esse: quacumque
custodiant plebis homines, ea patere aditum. auctore ac 10
duce perfuga Brutti corona cinxerunt urbem, acceptique
ab plebe primo impetu omnem praeter arcem cepere.
arcem optimates tenebant praeparato iam ante ad talem 11
casum perfugio. eodem Aristomachus perfugit, tamquam
Poenis, non Bruttis auctor urbis tradendae fuisset.

III. Urbs Croto murum in circuitu patentem duo- 1
decim milia passuum habuit ante Pyrrhi in Italiam ad-
ventum. post vastitatem eo bello factam vix pars dimidia 2
habitabatur: flumen, quod medio oppido fluxerat, extra
frequentia tectis loca praeterfluebat, et arx procul eis quae
habitabantur. sedecim milia aberat (in) urbe nobili tem- 3
plum ipsa urbe nobilius Lacinae Iunonis, sanctum omni-
bus circa populis. lucus ibi frequenti silva et proceris 4
abietis arboribus saeptus laeta in medio pascua habuit,
ubi omnis generis sacrum deae pecus pascebatur sine ullo
pastore; separatimque greges sui cuiusque generis nocte 5
remeabant ad stabula numquam insidiis ferarum, non
fraude violati hominum. magni igitur fructus ex eo pe- 6
core capti columnaue inde aurea solida facta et sacrata
est, inclytumque templum divitiis etiam, non tantum
sanctitate fuit. ac miracula aliqua adfingunt, ut plerum- 7
que tam insignibus locis. fama est aram esse in vestibulo
templi, cuius cinerem nullo umquam moveri vento. set 8
arx Crotonis, una parte imminens mari, altera vergente
in agrum, situ tantum naturali quondam munita, postea
et muro cincta, qua per aversas rupes ab Dionysio Si-
ciliac tyranno per dolum fuerat capta. ea tum arce, satis 9
ut videbatur tuta, Crotoniatum optimates tenebant se, cir-
cumsedente cum Bruttis eos etiam plebe sua. postremo 10
rutti, cum suis viribus inexpugnabilem viderent arcem,
acti necessitate Hannonis auxilium implorant. is condi- 11
tionibus ad deditionem compellere Crotoniates conatus,
coloniam Bruttiorum eo deduci antiquamque frequen-

tiam eo recipere vastam ac desertam bellis urbem paterentur, omnium neminem praeter Aristomachum movit.
 12 morituros se adfirmabant citius quam inmixti Bruttis in
 alienos ritus, mores legesque ac mox linguam etiam ver-
 13 terentur. Aristomachus unus, quando nec suadendo ad
 deditionem satis valebat nec, sicut urbem prodiderat, locum
 14 prodendae arcis inveniebat, transfugit ad Hannonem. Loc-
 crenses brevi post legati, cum permissu Hannonis arcem
 intrassent, persuadent, ut traduci se in Locros paterentur
 15 nec ultima experiri vellent. iam hoc ut sibi liceret im-
 petraverant et ab Hannibale missis ad id ipsum legatis.
 ita Crotone excessum est, deductique Crotoniatae ad
 mare naves conscendunt. Locros omnis multitudo abeunt.
 16 In Apulia ne hiems quidem quieta inter Romanos at-
 que Hannibalem erat. Luceriae Sempronius consul, Han-
 17 nibal haut procul Arpis hibernabat. inter eos levia proelia
 ex occasione aut opportunitate huius aut illius partis orie-
 bantur, meliorque eis Romanus et in dies cautior tutior-
 que ab insidiis fiebat.

1 III. In Sicilia Romanis omnia mutaverat mors Hie-
 rononis regnumque ad Hieronymum nepotem eius translatum,
 puerum vixdum libertatem, nedum dominationem modice
 2 laturum. ea aetas, id ingenium; et tutores atque amici
 ad praecipitandum in omnia vitia acceperunt. quae ita
 futura cernens Hiero ultima senecta voluisse dicitur li-
 beras Syracusas relinquere, ne sub dominatu puerili per
 ludibrium bonis artibus partum firmatumque interiret
 3 regnum. huic consilio eius summa ope obstitere filiae,
 nomen regium penes puerum futurum ratae, regimen
 rerum omnium penes se virosque suos Adra[nodorum et
 4 Zoippum, qui Syracusa]norum primi relinquebantur. non
 facile erat nonagensimum iam agenti annum, circumsessio
 dies noctesque muliebribus blanditiis, liberare animum et
 5 convertere ad publicam [a] privata curam. itaque tutores
 modo quindecim puero relinquit, quos precatus est mo-
 riens, ut fidem erga populum Romanum quinquaginta
 annos ab se cultam inviolatam servarent iuvenemque suis
 potissimum vestigiis insistere vellent, disciplinae, in qua
 6 eductus esset. haec mandata. cum exspirasset, per tutores

testamento prolato pueroque in contionem producto — erat autem quindecim tum ferme annorum —, paucis, qui per 7 contionem ad excitandos clamores dispositi erant, adprobantibus testamentum, ceteris velut patre amisso in orba civitate omnia timentibus, funus fit regium, magis amore 8 civium et caritate quam cura suorum celebre. brevi deinde 9 ceteros tutores summovet Adranodorus, iuvenem iam esse dictitans Hieronymum ac regni potentem; deponendoque tutelam ipse, quae cum pluribus communis erat, in se unum omnium vires convertit.

V. Vix quidem ulli bono moderatoque regi facilis 1 erat favor apud Syracusanos succedenti tantae caritati Hieronis; verum enim vero Hieronymus, velut suis vitiis 2 desiderabilem efficere vellet avum, primo statim conspectu omnia quam disparia essent ostendit. nam qui per 3 tot annos Hieronem filiumque eius Gelonem nec vestis habitu nec alio ullo insigni differentes a ceteris civibus vidissent, conspexere purpuram ac diadema ac satellites armatos quadrigisque etiam alborum equorum interdum ex 4 regia procedentem more Dionysi tyranni. hunc tam super- 5 bum apparatus habitumque convenientis sequebantur contemptus omnium hominum, superbae aures, contumeliosa dicta, rari aditus non alienis modo, set tutoribus etiam, libidines novae, inhumana crudelitas. itaque tantus omnis 6 terror invaserat, ut quidam ex tutoribus aut morte voluntaria aut fuga praeverterent metum suppliciorum. tres ex 7 is, quibus solis aditus in domum familiarior erat, Adranodorus et Zoippus, generi Hieronis, et Thraso quidam, de aliis quidem rebus haut magnopere audiebantur: ten- 8 dendo autem duo ad Carthaginienses, Thraso ad societatem Romanam, certamine ac studiis interdum in se convertabant animum adolescentis, cum coniuratio in tyranni 9 caput facta indicatur per Callonem quendam, aequalem Hieronymi et iam inde a puero in omnia familiaria iura aduetum. index unum ex coniuratis Theodotum, a quo 10 esse appellatus erat, nominare potuit, qui comprehensus exemplo traditusque Adranodoro torquendus, de se ipse aut cunctanter fassus conscios celabat. postremo, cum 11 anibus intolerandis patientiae humanae cruciatibus la-

12 ceraretur, victum malis se simulans avertit ab consciis in
 insontes indicium, Thrasonem esse auctorem consili men-
 titus, nec nisi tam potenti duce confisos rem tantam
 13 ausuros, [appellat] ab latere tyranni, quorum capita vi-
 lissima fingenti inter dolores gemitusque occurrere. maxime
 animo tyranni credibile indicium Thraso nominatus fecit:
 itaque extemplo traditur ad supplicium, adiectique poenae
 14 ceteri iuxta insontes. conaciorum nemo, cum diu socius
 consili torqueretur, aut latuit aut fugit: tantum illis in
 virtute ac fide Theodoti fiducia fuit, tantumque ipsi
 Theodoto virum ad arcana occultanda.

1 VI. Ita, quod unum vinculum cum Romanis socie-
 tatis erat, Thrasone sublato e medio, extemplo haud
 2 dubie ad defectionem res spectabat, legatique ad Hanni-
 balem missi ac remissi ab eo cum Hannibale nobili
 adulescente Hippocrates et Epicydes nati Carthagine, sed
 oriundi ab Syracusis exule avo, Poeni ipsi materno
 3 genere. per hos iuncta societas Hannibali ac Syracusano
 tyranno, nec invito Hannibale aput tyrannum manserunt.
 4 Appius Claudius praetor, cuius Sicilia provincia erat, ubi
 ea accepit, extemplo legatos ad Hieronymum misit. qui
 cum sese ad renovandam societatem quas cum avo fuisset
 venisse dicerent, per ludibrium auditi dimissique sunt ab
 5 quaerente per iocum Hieronymo, quae fortuna eis pugnae
 ad Cannas fuisset: vix credibilia enim legatos Hannibalis
 narrare; velle quid veri sit scire, ut ex eo, utram spem
 6 sequatur, consilium capiat. Romani, cum serio legationes
 audire coepisset, redituros se ad eum dicentes esse, mo-
 nito magis eo quam rogato, ne fidem temere mutaret,
 7 profiscuntur. Hieronymus legatos Carthaginem misit
 ad foedus ex societate cum Hannibale faciendum. pacto
 convenit, ut, cum Romanos Sicilia expulissent — id autem
 brevi fore, si naves atque exercitum misissent —, Himera
 amnis, qui ferme dividit [Siciliam], finis regni Syracusani
 8 ac Punici imperii esset. aliam deinde inflatus adsentationibus
 eorum, qui eum non Hieronis tantum, set Pyrrhi
 etiam regis materni avi iubebant meminisse, legationem
 misit, qua aecum censebat Sicilia sibi omni cedi, Italiae
 9 imperium proprium quaeri Carthaginensi populo. hanc

levitatem ac iactationem animi neque mirabantur in iuvene furioso neque arguebant, dummodo averterent eum ab Romanis.

VII. Set omnia in eo praecipitia ad exitum fuerunt. 1
nam cum praemissis Hippocrate atque Epicyde cum binis milibus armatorum ad temptandas urbes, quae praesidiis tenebantur Romanis, et ipse in Leontinos cum cetero 2
omni exercitu — erant autem ad quindecim milia peditum equitumque — profectus erat, liberas aedis coniurati — et 3
omnes forte militabant — imminentes viae angustae, quae descendere ad forum rex solebat, sumserunt. ibi cum 4
structi armatique ceteri transitum expectantes starent, uni ex eis — Dinomeni fuit nomen —, quia custos corporis erat, partes datae sunt, ut, cum adpropinquaret ianuae rex, per causam aliquam in angustis sustineret ab tergo agmen. ita ut convenerat factum est. tamquam laxaret elatum 5
pedem ab stricto nodo, moratus turbam Dinomenes tantum intervalli fecit, ut, cum in praetereuntem sine armatis regem impetus fieret, confoderetur aliquot prius vulneribus quam succurri posset. clamore et tumultu audito 6
in Dinomenem iam haut dubie obstantem tela coiciuntur, inter quae tamen duobus acceptis vulneribus evasit. fuga 7
satellitum, ut incertum videre regem, facta est. interfectores pars in forum in multitudinem laetam libertate, pars Syracusae pergunt ad praecoccupanda Adranodori regionumque aliorum consilia. incerto rerum statu Ap. 8
Claudius bellum oriens ex propinquo cum cerneret, senatum litteris certiores fecit Siciliam Carthaginiensi populo 9
et Hannibali conciliari, ipse adversus Syracusana consilia [ad] provinciae regnique fines omnia convertit praesidia.

Exitu anni eius Q. Fabius ex auctoritate senatus Pu- 10
teolos, per bellum coeptum frequentari emporium, communit praesidiumque inposuit. inde Romam comitiorum 11
causa veniens in eum quem primum diem comitialem habuit comitia edixit atque ex itinere praeter urbem in campum descendit. eo die cum sors praerogativae Aniensi 12
viri exisset, eaque T. Otacilius, M. Aemilius Re-
rum consules diceret, tum Q. Fabius silentio facto talis
ratione est usus.

- 1 VIII. 'Si aut pacem in Italia aut [id] bellum eum-
que hostem haberemus, in quo negligentiae laxior locus
esset, qui vestris studiis, quae in campum ad mandandos
2 quibus velitis honores adfertis, moram ullam offerret, is
cum in hoc bello, in hoc hoste numquam ab ullo duce
sine ingenti nostra clade erratum sit, eadem vos cura, qua
in aciem armati descenditis, inire suffragium ad creandos
consules decet et sibi sic quemque dicere "Hannibali im-
3 peratori parem consulem nomino". hoc anno ad Capuam
Vibellio Taureae Campano summo equiti provocanti
summus Romanus eques Asellus Claudius est oppositus.
4 adversus Gallum quondam provocantem in ponte Anienis
T. Manlium fidentem et animo et viribus misere maiores
5 nostri. ob eandem causam haut multis annis post fuisse
non negaverim, cur M. Valerio non diffideretur adversus
similiter provocantem arma capienti Gallum ad certamen.
6 quem ad modum pedites equitesque optamus ut validiores,
si minus, ut pares hosti habeamus, ita duci hostium
7 parem imperatorem quaeramus. cum, qui est summus in
civitate dux, eum legerimus, tamen repente lectus, in
annum creatus adversus veterem ac perpetuum impera-
torem comparabitur, nullis neque temporis nec iuris in-
clusum angustiis, quo minus ita omnia gerat administret-
8 que, ut tempora postulabunt belli: nobis autem in appa-
ratu ipso ac tantum incohantibus res annus circumagitur.
9 quoniam, quales viros creare vos consules deceat, satis
est dictum, restat ut pauca de eis, in quos praerogativae
10 favor inclinavit, dicam. M. Aemilius Regillus flamen est
Quirinalis, quem neque mittere a sacris neque retinere
possumus, ut non deum aut belli deseramus curam.
11 Otacilius sororis meae filiam uxorem atque ex ea liberos
habet; ceterum non ea vestra in me maioresque meos me-
rita sunt, ut non potiore privatis necessitudinibus rem
12 publicam habeam. quilibet nautarum vectorumque tran-
quillo mari gubernare potest; ubi saeva orta tempestas
est ac turbato mari rapitur vento navis, tum viro et
13 gubernatore opus est. non tranquillo navigamus, sed iam
aliquot procellis submersi paene sumus: itaque quis ad

gubernacula sedeat, summa cura providendum ac praecavendum vobis est. in minore te experti, T. Otacili, resumus: haut sane, cur ad maiora tibi fidamus, documenti quicquam dedisti. classem hoc anno, cui tu praefuisti, 14 trium rerum causa paravimus, ut Africae oram popularetur, ut tuta nobis Italiae litora essent, ante omnia ne supplementum cum stipendio comneatuque ab Carthagine Hannibali transportaretur. create consulem T. Otacilium, 15 non dico si omnia haec, set si aliquid eorum rei publicae praestitit. sin autem te classem obtinente etiam velut pacato mari quaevis Hannibali tuta atque integra ab domo venerunt, si ora Italiae infestior hoc anno quam Africae 16 fuit, quid dicere potes, cur te potissimum ducem Hannibali hosti opponant? si consul esses, dictatorem dicendum 17 exemplo maiorum nostrum censeremus nec tu id indignari posses, aliquem in civitate Romana meliorem bello haberi quam te. magis nullius interest quam tua, T. Otacili, non imponi cervicibus tuis onus, sub quo concidas. ego 18 magnopere [oro] suadeoque, eodem animo quo, si stantibus vobis in aciem armatis repente deligendi duo imperatores essent, quorum ductu atque auspicio dimicaretis, hodie quoque consules creetis, quibus sacramento liberi 19 vestri dicant, ad quorum edictum conveniant, sub quorum tutela atque cura militent. lacus Trasumennus et Cannae, 20 tristia ad recordationem exempla, set ad praecavendas [clades] similes utilia, documento sunt. praeco, Aniensem iuniorum in suffragium revoca'.

VIII. Cum T. Otacilius ferociter eum continuare 1 consulatum velle vociferaretur atque obstreperet, lictores ad eum accedere consul iussit et, quia in urbem non in- 2 ierat protinus in campum ex itinere profectus, admonuit cum securibus sibi fasces praeferre.

Interim praerogativa suffragium init, creatique in ea 3 consules Q. Fabius Maximus quartum, M. Marcellus tertium. eosdem consules ceterae centuriae sine variatione ulla dixerunt. et praetor unus reffectus Q. Fulvius Flaccus, 4 novi alii creati, T. Otacilius iterum, Q. Fabius consulis filius, qui tum aedilis curulis erat, P. Cornelius Lentulus. comitiis praetorum perfectis senatus consultum factum, 5

ut Q. Fulvio extra ordinem urbana provincia esset isque potissimum consulibus ad bellum profectis urbi praeesset.

6 Aquae magnae bis eo anno fuerunt Tiberisque agros inundavit cum magna strage tectorum pecorumque et hominum pernicie.

7 Quinto anno secundi Punici belli Q. Fabius Maximus quartum, M. Claudius Marcellus tertium consulatum in-
euntes plus solito converterant in se civitatis animos:
8 multis enim annis tale consulum par non fuerat. refere-
bant senes, sic Maximum Rullum cum P. Decio ad bellum
Gallicum, sic postea Papirium Carviliūque adversus
Samnites Bruttiosque et Lucanum cum Tarentino populum
9 consules declaratos. absens Marcellus consul creatus, cum
ad exercitum esset, praesenti Fabio atque ipso comitia ha-
10 bente consulatus continuatus. tempus ac necessitas belli
ac discrimen summae rerum faciebant, ne quis aut in ex-
emplum exquireret aut suspectum cupiditatis imperii con-
11 sulem haberet; quin laudabant potius magnitudinem animi,
quod cum summo imperatore esse opus rei publicae sciret
seque eum haud dubie esse, minoris invidiam suam, si qua
ex re oreretur, quam utilitatem rei publicae fecisset.

1 X. Quo die magistratum inierunt consules, senatus
in Capitolio est habitus, decretumque omnium primum,
2 ut consules sortirentur compararentve inter se, uter cen-
soribus creandis comitia haberet, priusquam ad exercitum
3 proficisceretur. prorogatum deinde imperium omnibus,
qui ad exercitus erant, iussique in provinciis manere, Ti.
Gracchus Luceriae, ubi cum volonum exercitu erat, C.
Terentius Varro in agro Piceno, M. Pomponius in Gallico.
4 et praetores prioris anni pro praetore Q. Mucius obtineret
Sardiniam, M. Valerius ad Brundisium orae maritimae
intentus adversus omnes motus Philippi Macedonum regis
5 praeesset. P. Cornelio Lentulo praetori Sicilia decreta pro-
vincia, T. Otacilio classis eadem, quam adversus Cartha-
ginienses priore anno habuisset.

6 Prodigia eo anno multa nuntiata sunt, quae quo magis
credebant simplices ac religiosi homines, eo plura nuntia-
bantur: Lanuvi in aede intus Sospitae Iunonis corvos
7 nidum fecisse; in Apulia palmarum viridem arsisse; Mantuae

stagnum effusum Mincio anni cruentum visum; et Calibus creta et Romae in foro bovario sanguine pluvisse; et in 8 vico Insteio fontem sub terram tanta vi aquarum fluxisse, ut serias doliaque, quae in eo loco erant, provoluta velut impetus torrentis tulerit; tacta de caelo atrium publicum 9 in Capitolio, aedem in campo Vulcani, Vacunae in Sabinis, publicamque viam murum ac portam Gabiis. iam 10 alia vulgata miracula erant: hastam Martis Praeneste sua sponte promotam; bovem in Sicilia locutum; infantem in utero matris in Marrucinis 'io triumphē' clamasse; ex muliere Spoleti virum factum; Hadriae aram in caelo speciesque hominum circum eam cum candida veste visas esse. quin Romae quoque in ipsa urbe, secundum apum 11 examen in foro visum (quod mirabile est, quia rarum), adfirmantes quidam, legiones se armatas in Ianiculo videre, concitaverunt civitatem ad arma, cum qui in Ianiculo essent negarent, quemquam ibi praeter adsuetos collis eius cultores adparuisse. haec prodigia hostiis maioribus 12 procurata sunt ex haruspicum responso et supplicatio omnibus deis, quorum pulvinaria Romae essent, indicta est.

XI. Perpetratis quae ad pacem deūm pertinebant, de 1 re publica belloque gerendo et quantum copiarum et ubi quaeque essent, consules ad senatum rettulerunt. duode- 2 viginti legionibus bellum geri placuit: binas consules sibi sumere, binis Galliam Siciliamque ac Sardiniam obtineri, duabus Q. Fabium praetorem Apuliae, duabus volonum Ti. Gracchum circa Luceriam praeesse, singulas C. Te- 3 rentio proconsuli ad Picenum et M. Valerio ad classem circa Brundisium relinqui, duas urbi praesidio esse. hic 4 ut numerus legionum expleretur, sex novae legiones erant scribendae. eas primo quoque tempore consules scribere iussi et classem parare, ut cum eis navibus, quae pro 5 Calabriae litoribus in statione essent, centum quinquaginta longarum classis navium eo anno expleretur. dilectu 6 bito et centum navibus novis deductis Q. Fabius comitia nsoribus creandis habuit: creati M. Atilius Regulus et Furius Philus.

Cum increbresceret rumor, bellum in Sicilia esse, 7

T. Otacilius eo cum classe proficisci iussus est. cum deessent nautae, consules ex senatus consulto edixerunt, ut qui L. Aemilio, C. Flaminio censoribus milibus aeris quinquaginta ipse aut pater eius census fuisset usque ad centum milia aut cui postea tanta res esset facta nautam
 8 unum cum sex mensum stipendio daret; qui supra centum milia usque ad trecenta tris nautas cum stipendio annuo; qui supra trecenta usque ad deciens aeris, quin-
 9 que nautas; qui supra deciens, septem; senatores octo nautas cum annuo stipendio darent. ex hoc edicto dati nautae armati instructique ab dominis cum triginta dierum coctis cibariis naves conscenderunt. tum primum est factum, ut classis Romana sociis navalibus privata impensa paratis compleretur.

1 XII. Hic maior solito adparatus praecipue conterruit Campanos, ne ab obsidione Capuae bellum eius anni
 2 Romani inciperent. itaque legatos ad Hannibalem oratum miserunt, ut Capuam exercitum admoveret: ad eam oppugnandam novos exercitus scribi Romae, nec ullius urbis
 3 defectioni magis infensos eorum animos esse. id quia tam trepide nuntiabant, maturandum Hannibal ratus, ne praevenirent Romani, profectus Arpis ad Tifata in veteribus castris super Capuam consedit. inde, Numidis
 4 Hispanisque ad praesidium simul castrorum, simul Capuae relictis, cum cetero exercitu ad lacum Averni per speciem sacrificandi, re ipsa, ut temptaret Puteolos quod-
 5 que ibi praesidium erat, descendit. Maximus, postquam Hannibalem Arpis profectum et regredi in Campaniam adlatum est, nec die nec nocte intermisso itinere ad exercitum redit et Ti. Gracchum ab Luceria Beneventum copias admovere, Q. Fabium praetorem — is filius consulis erat — [ad] Luceriam Graccho succedere iubet.

7 In Siciliam eodem tempore duo praetores profecti, P. Cornelius ad exercitum, T. Otacilius qui maritimae orae
 8 rei que navali praesset. et ceteri in suas quisque provincias profecti; et quibus prorogatum imperium era easdem quas priori anno regiones obtinuerunt.

1 XIII. Ad Hannibalem, cum ad lacum Averni esset quinque nobiles iuvenes ab Tarento venerunt, partim a

Trasumenum lacum, partim ad Cannas capti dimissique domos cum eadem comitate, qua usus adversus omnes Romanorum socios Poenus fuerat. ei memores beneficio- 2 rum eius perpulisse magnam partem se iuventutis Tarentinae referunt, ut Hannibalis amicitiam ac societatem quam populi Romani mallet, legatosque ab suis missos rogare Hannibalem, ut exercitum propius Tarentum admoveat. si signa eius, si castra conspecta a Tarento sint, 3 haut ullam interessuram moram, quia urbs [in potestatem eius tradatur.] in potestate iuniorum plebem, in manu plebis rem Tarantinam esse. Hannibal conlaudatos eos 4 oneratosque ingentibus promissis domum ad coepta maturanda redire iubet: se in tempore adfuturum esse. hac cum spe dimissi Tarantini.

Ipsam ingens cupido incesserat Tarenti potiundi. 5 urbem esse videbat cum opulentam nobilemque, tum maritimam et in Macedoniam opportune versam, regemque Philippum hunc portum, si transiret in Italiam, Brundisium Romani haberent, petiturum. sacro inde perpetrato, 6 ad quod venerat, et, dum ibi moratur, pervastato agro Cumano usque ad Miseni promunturium, Puteolos repente agmen convertit ad opprimendum praesidium Romanum. sex milia hominum erant et locus munimento quoque, non 7 natura modo tutus. triduum ibi moratus Poenus ab omni parte temptato praesidio, deinde ut nihil procedebat, ad populandum agrum Neapolitanum magis ira quam potiundae urbis spe processit. adventu eius in propincum 8 agrum mota Nolana est plebs, iam diu aversa ab Romanis et infesta senatui suo. itaque legati ad arcessendum Hannibalem cum haut dubio promisso tradendae urbis venerunt. praeventum eorum Marcellus consul a pri- 9 moribus accitus. die uno Suessulam a Calibus, cum Vulturis annis traicientem moratus esset, contenderat; inde proxima nocte sex milia peditum, [x] equites, prae- 10 lio senatui [ut] essent, Nolam intromisit. et uti a con- 11 se omnia impigre facta sunt ad praecoccupandam Nolam, Hannibal tempus terebat, bis iam ante nequiquam nptata ne segnior ad credendum Nolanis factus.

XIII. Isdem diebus et Q. Fabius consul ad Casi- 1

- linum temptandum, quod praesidio Punico tenebatur, venit; et ad Beneventum velut ex composito parte altera Hanno ex Bruttis cum magna peditum equitumque manu, altera Ti. Gracchus ab Luceria accessit. qui primo oppidum intravit, deinde, ut Hannonem tria milia ferme ab urbe ad Calorem fluvium castra posuisse et inde agrum populari audivit, et ipse egressus moenibus mille ferme passus ab hoste castra locat. ibi contionem militum habuit. legiones magna ex parte volonum habebat, qui iam alterum annum libertatem tacite mereri quam postulare palam maluerant. senserat tamen hibernis egrediens murmur in agmine esse quaserentium, en umquam liberi militaturi essent, scripseratque senatui non tam quid desiderarent, quam quid meruissent: bona fortique opera eorum se ad eam diem usum, neque ad exemplum iusti militis quicquam eis praeter libertatem deesse. de eo permissum ipsi erat, faceret quod e re publica duceret esse. itaque priusquam cum hoste manum consereret, pronuntiat, tempus venisse eis libertatis, quam diu sperassent, potiundae: postero die signis conlatis dimicaturum puro ac patenti campo, ubi sine ullo insidiarum metu vera virtute geri res posset. qui caput hostis retulisset, eum se extemplo liberum iussurum esse, qui loco cessisset, in eum servili supplicio animadversurum; suam cuique fortunam in manu esse. libertatis auctorem eis non se fore solum, sed consulem M. Marcellum, set universos patres, quos consultos ab se de libertate eorum sibi permisissae. litteras inde consulis ac senatus consultum recitavit. ad quae clamor cum ingenti adsensu sublatu. pugnam poscebant signumque ut daret extemplo ferociter instabant.
- 10 Gracchus proelio in posterum diem pronuntiato contionem dimisit. milites laeti, praecipue quibus merces navatae in unum diem operae libertas futura erat, armis expediendis diei relicum consumunt.
- 1 XV. Postero die ubi signa coeperunt canere, primo omnium parati instructique ad praetorium conveniunt sole orto Gracchus in aciem copias educit. nec hostes moram dimicandi fecerunt. decem septem milia peditum erant, maxima ex parte Brutti ac Lucani; equites mil

ducenti, inter quos pauci admodum Italici, ceteri Numidiae fere omnes Maurique. pugnatum est et acriter et 3
 diu, quattuor horis neutro inclinata est pugna. nec alia
 magis Romanum impediēbat res quam capita hostium
 pretia libertati facta: nam ut quisque hostem inpigre oo- 4
 ciderat, primum capite aegre inter turbam tumultumque
 abscidendo terebat tempus; deinde occupata dextra tenendo
 caput fortissimus quisque pugnator esse desierat, segni-
 bus ac timidis tradita pugna erat. quod ubi tribuni mi- 5
 litum Graccho nuntiaverunt, neminem stantem iam vul-
 nerari hostem, carnificari iacentes, et in dextris militum
 pro gladiis humana capita esse, signum dari propere iussit,
 proicerent capita invaderentque hostem: claram satis et 6
 insignem virtutem esse nec dubiam libertatem futuram
 strenuis viris. tum redintegrata pugna est et eques etiam
 in hostes emissus. quibus cum inpigre Numidiae concur- 7
 rissent nec segnior equitum quam peditum pugna esset,
 iterum in dubium adducta res. cum utrimque duces, Ro-
 manus Bruttium Lucanumque totiens a maioribus suis
 victos subactosque, Poenus mancipia Romana et ex er-
 gastulo militem verbis obtereret, postremo pronuntiat 8
 Gracchus, esse nihil quod de libertate sperarent, nisi eo
 die fusi fugatique hostes essent.

XVI. Ea demum vox ira animos accendit. renovato 1
 clamore, velut alii repente facti, tanta vi se in hostem in-
 tulerunt, ut sustineri ultra non possent. primo antesignani 2
 Poenorum, dein signa perturbata, postremo tota impulsae
 acies; inde haut dubie terga data, ruuntque fugientes in
 castra adeo pavidi trepidique, ut ne in portis quidem aut
 vallo quisquam restiterit. ac prope continenti agmine Ro-
 mani insecuti novum de integro proelium inclusi hostium
 vallo ediderunt. ibi sicut pugna inexpeditior in angustiis, 3
 ita caedes atrocior fuit. et adiuvere captivi, qui rapti
 inter tumultum ferro conglobati et ab tergo ceciderunt
 enos et fugam impedierunt. itaque minus duo milia 4
 minum ex tanto exercitu et ea maior pars equitum cum
 o duce effugerunt; alii omnes caesi aut capti, capta et
 na duodequadraginta. ex victoribus duo milia ferme 5
 idere. praeda omnis praeterquam hominum captorum

militi concessa est; et pecus exceptum est, quod intra dies triginta domini cognovissent.

6 Cum praeda onusti in castra redissent, quattuor milia
ferme volonum militum, quae pugnaverant segnius nec in
castra inruperant simul, metu poenae collem haut procul
7 castris ceperunt. postero die per tribunos militum inde
deducti contione militum advocata a Graccho superveniunt.
8 ubi cum proconsul veteres milites primum, prout cuius-
que virtus atque opera in ea pugna fuerat, militaribus
9 donis donasset, tunc, quod ad volones attineret, omnes
ait malle laudatos a se dignos indignosque, quam quem-
quam eo die castigatum esse. quod bonum faustum felix-
que rei publicae ipsisque esset, omnis eos liberos esse
10 iubere. ad quam vocem cum clamor ingenti alacritate
sublatus esset ac nunc complexi inter se gratulantesque,
nunc manus ad caelum tollentes bona omnia populo Ro-
11 mano Gracchoque ipsi precarentur, tum Gracchus 'prius-
quam omnes iure libertas aequasset,' inquit 'neminem
12 nota strenui aut ignavi militis notasse volui; nunc exso-
luta iam fide publica, ne discrimen omne virtutis igna-
viaeque pereat, nomina eorum, qui detractatae pugnae
memores secessionem paulo ante fecerunt, referri ad me
13 iubebo citatosque singulos iure iurando adigam, nisi cui
morbus causa erit, non aliter quam stantes cibum po-
tionemque quoad stipendia facient capturos esse. hanc
multam ita aequo animo feretis, si reputabitis nulla igna-
viae nota leviores vos designari potuisse'.

14 Signum deinde colligendi vasa dedit, militesque prae-
dam portantes agentesque per lasciviam ac iocum ita lu-
15 dibundi Beneventum rediere, ut ab epulis celebri festoque
16 die actis, non ex acie reverti viderentur. Beneventani
omnes turba effusa cum obviam ad portas exissent, con-
17 plecti milites, gratulari, vocare in hospitium. adparata
convivia omnibus in propatulo aedium fuerant: ad ea in-
vitabant Gracchumque orabant, ut epulari permetteret n-
litibus. et Gracchus ita permisit, in publico epularent
18 omnes. ante suas quisque fores prolata omnia. pilles
aut lana alba velatis capitibus volones epulati sunt, a
accubantes, alii stantes, qui simul ministrabant vesc

banturque. digna res visa ut simulacrum celebrati eius 19
diei Gracchus, postquam Romam redit, pingi iuberet
in aede Libertatis, quam pater eius in Aventino ex mul-
taticia pecunia faciendam curavit dedicavitque.

XVII. Cum haec ad Beneventum geruntur, Hannibal 1
depopulatus agrum Neapolitanum ad Nolum castra movet.
quem ubi adventare consul sensit, Pomponio propraetore 2
cum eo exercitu qui super Suessulam in castris erat ac-
cito, ire obviam hosti parat nec moram dimicandi facere.
C. Claudium Neronem cum robore equitum silentio noctis 3
per aversam maxime ab hoste portam emittit, circum-
vectumque occulte subsequi sensim agmen hostium iubet
et, cum coortum proelium videret, ab tergo se obicere.
id errore viarum an exiguitate temporis Nero exsequi non 4
potuerit, incertum est. absente eo cum proelium com- 5
missum esset, superior quidem haut dubie Romanus erat;
sed quia equites non adfuere in tempore, ratio compositae
rei turbata est. non ausus insequi cedentes Marcellus
vincentibus suis signum receptui dedit. plus tamen duo 6
milia hostium eo die caesa traduntur, Romanis minus
quadringentis. solis fere occasu Nero diem noctemque 7
nequiquam fatigatis equis hominibusque ne viso quidem
hoste rediens adeo graviter est ab consule increpitus, ut
per eum stetisse diceretur, quo minus accepta ad Cannas
redderetur hosti clades. postero die Romanus in aciem 8
descendit, Poenus tacita etiam confessione victus castris
se tenuit. tertio die silentio noctis omissa spe Nolae po-
tundae, rei numquam prospere temptatae, Tarentum ad
certiorem spem prodicionis proficiscitur.

XVIII. Nec minore animo res Romana domi quam 1
militiae gerebatur. censores vacui ab operum locandorum 2
cura propter inopiam aerari ad mores hominum regendos
animum adverterunt castigandaque vitia, quae, velut diu-
tinis morbis aegra corpora ex sese gignunt, eo nata bello
erant. primum eos citaverunt, qui post Cannensem [cla- 3
m agitasse de Italia deserenda] dicebantur. princeps
eum M. Caecilius Metellus quaestor tum forte erat.
i so deinde eo ceterisque eiusdem noxae reis causam 4
e re, cum purgari nequissent, pronuntiarunt, verba ora-

- tionemque eos adversus rem publicam habuisse, quo con-
 5 iuratio deserendae Italiae causa fieret. secundum eos ci-
 tati nimis callidi exsolvendi iuris iurandi interpretes, qui
 captivorum ex itinere regressi clam in castra Hannibalis
 6 solutum, quod iuraverant redituros, rebantur. his supe-
 rioribusque illis equi dempti, qui publicum equum habe-
 7 bant, tribuque moti aerari omnes facti. neque senatu
 modo aut equestri ordine regendo cura se censorum tenuit:
 nomina omnium ex iuniorum tabulis excerpserunt, qui
 quadriennio non militassent, quibus neque vacatio iusta
 8 militiae neque morbus causa fuisset. et ea supra duo
 milia nominum in aerarios relata tribuque omnes moti,
 9 additumque tam taetricae censoriae notae triste senatus
 consultum, ut ei omnes, quos censores notassent, pedibus
 mererent mitterenturque in Siciliam ad Cannensis exer-
 citus reliquias, cui militum generi non prius, quam pulsus
 Italia hostis esset, finitum stipendiorum tempus erat.
- 10 Cum censores ob inopiam aerari se iam locationibus
 abstinerent aedium sacrarum tuendarum curulumque
 11 equorum praebendorum ac similium his rerum, convenere
 ad eos frequentes qui hastae huius generis adsueverant,
 hortarique censores, ut omnia perinde agerent, locarent
 ac si pecunia in aerario esset: neminem nisi bello con-
 12 fecto pecuniam ab aerario petiturum esse. convenere
 deinde domini eorum, quos Ti. Sempronius ad Beneventum
 manu emiserat, arcessitosque se ab triumviris mensaria
 esse dixerunt, ut pretia servorum acciperent: ceterum non
 13 ante quam bello confecto accepturos esse. cum haec in-
 clinatio animorum plebis ad sustinendam inopiam aerari
 fieret, pecuniae quoque pupillares primo, deinde viduarum
 14 coeptae conferri, nusquam eas tutius sanctiusque deponere
 credentibus qui deferebant quam in publica fide. inde
 si quid emptum paratumque pupillis ac viduis foret, a
 15 quaestore perscribebatur. manavit ea privatorum benigni-
 tas ex urbe etiam in castra, ut non eque, non centurio
 stipendium acciperet mercennariumque increpantes vocarent
 qui accepisset.
- 1 XVIII. Q. Fabius consul ad Casilinum castra ha-
 bebat, quod duum milium Campanorum et septingentorum

militum Hannibalis tenebatur praesidio. praeerat Statius 2
 Metius missus ab Cn. Magio Atellano, qui eo anno medix
 tuticus erat servitiaeque et plebem promiscue armabat, ut
 castra Romana invaderet intento consule ad Casilinum
 oppugnandum. nihil eorum Fabium fefellit. itaque Nolam 3
 ad collegam mittit, altero exercitu, dum Casilinum op-
 pugnatur, opus esse, qui Campanis opponatur: vel ipse 4
 relicto Nola praesidio modico veniret vel, si eum Nola
 teneret necdum securae res ab Hannibale essent, se Ti.
 Gracchum proconsulem a Benevento accitutum. hoc 5
 nuntio Marcellus duobus militum milibus Nola in prae-
 sidio relictis cum cetero exercitu Casilinum venit adven-
 tuque eius Campani iam moventes sese quieverunt. ita 6
 ab duobus consulibus Casilinum oppugnari coepit. ubi
 cum multa succedentes tamere moenibus Romani milites
 acciperent vulnera neque satis inceptum succederet, Fa-
 bius omittendam rem parvam ac iuxta magnis difficilem
 abscedendumque inde censebat, cum res maiores insta-
 rent; Marcellus multa magnis ducibus sicut non adgre- 7
 dienda, ita semel adgressis non dimittenda esse dicendo,
 quia magna famae momenta in utramque partem fierent,
 tenuit, ne inrito incepto abiretur. vineae inde omniaque 8
 alia operum machinationumque genera cum admoverentur
 Campanique Fabium orarent, ut abire Capuam tuto liceret,
 paucis egressis Marcellus portam qua egrediebantur oc- 9
 cupavit, caedesque promiscue omnium circa portam primo,
 deinde inruptione facta etiam in urbe fieri coepta est.
 quinquaginta fere primo egressi Campanorum, cum ad 10
 Fabium confugissent, praesidio eius Capuam pervenerunt.
 Casilinum inter colloquia cunctationemque petentium
 fidem per occasionem captum est, captivique Campa- 11
 norum quique Hannibalis militum erant Romam missi at-
 que ibi in carcere inclusi sunt, oppidanorum turba per
 finitimos populos in custodiam divisa.

XX. Quibus diebus a Casilino re bene gesta reces- 1
 sum est, eis Gracchus in Lucanis aliquot cohortes in ea
 egione conscriptas cum praefecto socium in agro hostium
 raedatum misit. eos effuse palatos Hanno adortus haut 2
 nullo minorem, quam ad Beneventum acceperat, reddidit

hosti cladem, atque in Bruttios raptim, ac Gracchus adsequeretur, concessit.

3 Consules Marcellus retro, unde venerat, Nolam redit,
 Fabius in Samnites ad populandos agros recipiendasque
 4 armis quae defeceant urbes processit. Caudinus Samnis
 gravius devastatus: perusti late agri, praedae pecudum
 5 hominumque aetas, oppida vi capta, Conpultura, Telesia,
 Compsa, inde Fugifulae et Orbitanium; et Lucanis
 6 Blandae, Apulorum Aecae oppugnatae; milia hostium in
 his urbibus viginti quinque capta aut occisa et recepti
 perfugas trecenti septuaginta; quos cum Romanam misisset
 consul, virgis in comitio caesi omnes ac de saxo deieci.
 7 haec a Q. Fabio intra paucos dies gesta. Marcellum ab
 8 gerundis rebus valetudo adversa Nola tenuit. et a prae-
 tore Q. Fabio, cui circa Luceriam provincia erat, Acuca
 oppidum per eos dies vi captum stativaeque ad Herdoneas
 communita.

9 Dum haec aliis locis ab Romanis geruntur, iam Ta-
 rentum pervenerat Hannibal cum maxima omnium qua-
 10 cumque ierat clade. in Tarentino demum agro pacatum
 incedere agmen coepit. nihil ibi violatum neque usquam
 via excessum est, apparebatque non id modestia militum
 aut ducis nisi ad conciliandos animos Tarentinorum fieri.
 11 ceterum cum prope moenibus accessisset, nullo ad con-
 spectum primum agminis, ut rebatur, motu facto, castra
 12 ab urbe ferme passus mille locat. Tarenti, triduo ante,
 quam Hannibal ad moenia accederet, a M. Valerio pro-
 13 praetore, qui classi ad Brundisium praeerat, missus M.
 Livius impigre conscripta iuventute dispositisque ad omnes
 portas circaque muros, qua res postulabat, stationibus,
 die ac nocte iuxta intentus neque hostibus neque dubiis
 14 sociis loci quicquam praebuit ad tentandum. quare diebus
 aliquot frustra ibi absumtis Hannibal, cum eorum nemo,
 qui ad lacum Averni adissent, aut ipsi venirent aut nun-
 tium litterasve mitterent, vana promissa se temere secu-
 15 tum cernens castra inde movit. tum quoque intacto agro
 Tarentino, quamquam simulata lenitas nihildum profuerat,
 tamen spe labefactandae fidei haut absistens, Salapiam ut
 venit, frumentum ex agris Metapontino atque Heracleensi

— iam enim aestas exacta erat et hibernis placebat locus —
 comportat. praedatum inde Numidas Maurique per Sal- 16
 lentinum agrum proximosque Apuliae saltus dimissi, unde
 ceteras praedae haut multum, equorum greges maxime
 abacti, e quibus ad quattuor milia domanda equitibus
 divisa.

XXI. Romani, cum bellum nequaquam contemnen- 1
 dum in Sicilia oreretur morsque tyranni duces magis in-
 pigros dedisset Syracusanis quam causam aut animos
 mutasset, M. Marcello alteri concessam eam provinciam
 decernunt. secundum Hieronymi eadem primo tumul- 2
 tuatum in Leontinis apud milites fuerat vociferatumque
 ferociter, parentandum regi sanguine coniuratorum esse.
 deinde libertatis restitutae dulci auditu nomen crebro usur- 3
 patum, spes facta ex pecunia regia largitionis militumque
 fungendae posteribus duobus et relata tyranni foeda scelera
 foedioresque libidines adeo mutavere animos, ut insepul-
 tum iacere corpus paulo ante desiderati regis paterentur.
 cum ceteri ex coniuratis ad exercitum obtinendum reman- 4
 sissent, Theodotus et Sosis regis equis quanto maximo
 cursu poterant, ut ignaros omnium regiones opprimerent,
 Syracusas contendunt. ceterum praevenerat non fama 5
 solum, qua nihil in talibus rebus est celerius, set nun-
 tius etiam ex regis servis. itaque Adranodorus et in- 6
 sulam et arcem et alia, quae poterat quaeque opportuna
 erant, praesidiis firmarat. hexapylo Theodotus ac Sosis 7
 post solis occasum iam obscura luce inveci cum cruen-
 tam regiam vestem atque insigne capitis ostentarent, tra-
 vecti per Tycham, simul ad libertatem, simul ad arma
 vocantes in Achradinam convenire iubent. multitudo pars 8
 procurrit in vias, pars in vestibulis stat, pars ex tectis
 fenestrisque prospectant et quid rei sit rogitant. omnia 9
 luminibus conlucent strepituque vario complentur. armati
 locis patentibus congregantur, inermes ex Olympi Iovis
 templo spolia Gallorum Illyriorumque, dono data Hieroni
 a populo Romano fixaque ab eo, detrahunt, precantes 10
 em, ut volens propitius praebat sacra arma pro pa-
 tibus, pro deum delubris, pro libertate sese armantibus.
 hic quoque multitudo stationibus per principes regionum 11

urbis dispositis adiungitur. in insula inter cetera Adranodorus praesidiis firmarat horrea publica: locus saxo quadrato saeptus atque arcis in modum emunitus capitur ab iuventute, quae praesidio eius loci adtributa erat, mittuntque nuntios in Achradinam, horrea frumentumque in senatus potestate esse.

XXII. Luce prima populus omnis, armatus inermisque, in Achradinam ad curiam convenit. ibi pro Concordiae ara, quae in eo sita loco erat, ex principibus unus nomine Polyaenus contionem et liberam et moderatam habuit. servitutis turpitudines indignitatesque homines expertos adversus notum malum irritatos esse; discordia civilis quas inportet clades, audisse magis a patribus Syracusanos quam ipsos vidisse. arma quod inpigre ceperint, laudare, magis laudaturum, si non utantur nisi ultima necessitate coacti. in praesentia legatos ad Adranodorum mitti placere, qui denuntient, ut in potestate senatus ac populi sit, portas insulae aperiat, reddat praesidium. si tutelam alieni regni suum regnum velit facere, eundem se censere multo acrius ab Adranodoro quam ab Hieronymo repeti libertatem. ab hac contione legati missi sunt. senatus inde haberi coeptus est, quod sicut regnante Hierone manserat publicum consilium, ita post mortem eius ante eam diem nulla de re neque convocati neque consulti fuerant. ut ventum ad Adranodorum est, ipsum quidem movebat et civium consensus et cum aliae occupatae urbis partes, tum pars insulae vel munitissima prodita atque alienata. sed evocatum eum ab legatis Damarata uxor, filia Hieronis, inflata adhuc regis animis ac muliebri spiritu, admonet saepe usurpatae Dionysi tyranni vocis, qua pedibus tractum, non insidentem equo relinquere tyrannidem dixerit debere: facile esse momento, quo quis velit, cedere possessione magnae fortunae, facere et parare eam difficile atque arduum esse. spatium sumeret ad consultandum ab legatis, eo uteretur ad arcessendos ex Leontinis milites, quibus si pecuniam regiam pollicitus esset, omnia in potestate eius futura. haec muliebria consilia Adranodorus neque tota aspernatus est neque extemplo accepit, tutiorem ad opes ad-

fectandas ratus esse viam, si in praesentia tempori cessisset. itaque legatos renuntiare iussit, futurum se in 12 senatus ac populi potestate.

Postero die luce prima patefactis insulae portis in forum Achradinae venit. ibi in aram Concordiae, ex qua 13 pridie Polyaenus contionatus erat, escendit orationemque eam orsus est, qua primum cunctationis suae veniam petivit: se enim clausas habuisse portas non separantem 14 suas res a publicis, set strictis semel gladiis timentem, qui finis caedibus esset futurus, utrum, quod satis libertati foret, contenti nece tyranni essent an quicumque aut propinquitate aut adfinitate aut aliquis ministeriis regiam contigissent alienae culpa rei trucidarentur. postquam 15 animadvertit eos, qui liberassent patriam, servare etiam liberatam velle atque undique consuli in medium, non dubitasse quin et corpus suum et cetera omnia, quae suae fidei tutelaeque essent, quoniam eum qui mandasset suus furor absumpsisset, patriae restitueret. conversus deinde 16 ad interfectores tyranni ac nomine appellans Theodotum ac Sosin 'facinus' inquit 'memorabile fecistis: sed mihi 17 credite, incohata vestra gloria, nondum perfecta est, periculumque ingens manet nisi paci et concordiae consulitis, ne libera efferatur res [p.]'.

XXIII. Post hanc orationem claves portarum pecuniaeque regiae ante pedes eorum posuit. atque illo quidem die dimissi ex contione laeti circa fana omnia deum supplicaverunt cum coniugibus ac liberis, postero die comitia praetoribus creandis habita. creatus in primis Adra- 2 nodorus, ceteri magna ex parte interfectores tyranni; duos etiam absentes, Sopatrum ac Dinomenen, fecerunt. qui 3 auditis iis, quae Syracusis acta erant, pecuniam regiam, quae in Leontinis erat, Syracusas devectam quaestoribus ad id ipsum creatis tradiderunt; et ea quae in insula erat 4 Achradinam tradita est, murique ea pars, quae ab cetera urbe nimis firmo munimento intersaepiebat insulam, consensu omnium deiecta est. secutae et ceterae res hanc inclinationem animorum ad libertatem [pacem]que.

Hippocrates atque Epicycles audita morte tyranni, 5 uam Hippocrates etiam nuntio interfecto celare voluerat,

deserti a militibus, quia id tutissimum ex praesentibus
6 videbatur, Syracusas rediere. ubi ne suspecti obversaren-
tur tamquam novandi res aliquam occasionem quaerentes,
7 praetores primum, dein per eos senatum adeunt. ab
Hannibale se missos praedicant ad Hieronymum tamquam
amicum ac socium, paruisse imperio eius, cuius impera-
8 tor suus voluerit: velle ad Hannibalem redire; ceterum,
cum iter tutum non sit vagantibus passim per totam Sici-
liam Romanis, petere, ut praesidii dent aliquid, quo Lo-
cros in Italiam perducantur. gratiam magnam eos parva
9 opera apud Hannibalem inituros. facile res impetrata: abire
enim duces regios cum peritos militiae, tum egentes eos-
dem atque audaces cupiebant. sed quod volebant non
10 quam maturato opus erat naviter expediebant. interim
iuvenes militares et adsueti militibus nunc apud eos ipsos,
nunc apud transfugas, quorum maxima pars ex navalibus
sociis Romanorum erat, nunc etiam apud infimae plebis
11 homines crimina serebant in senatum optimatesque: id
moliri clam eos atque struere, ut Syracusae per speciem
reconciliatae societatis in ditione Romanorum sint, dein
factio ac pauci auctores foederis renovati dominantur.

1 XXIII. His audiendis credendisque opportuna mul-
tudo maior in dies Syracusas confluebat nec Epicydi
solum spem novandarum rerum, set Adranodoro etiam
2 praebebat. qui fessus tandem uxoris vocibus monentis,
nunc illud esse tempus occupandi res, dum turbata omnia
nova atque incondita libertate essent, dum regis stipen-
diis pastus obversaretur miles, dum ab Hannibale missi
duces adsueti militibus iuvare possent incepta, cum The-
misto, cui Gelonis filia nupta erat, rem consociatam
paucos post dies Aristoni cuidam tragico actori, cui et
3 alia arcana committere adsuerat, incaute aperit. huic et
genus et fortuna honesta erant, nec ars, quia nihil tale
apud Graecos pudori est, ea deformabat. itaque fidem
[priorem] potioremq; ratus quam patriae debebat, indi-
4 cium ad praetores defert. qui ubi rem haut vanam esse
certis indicis conpererunt, consultis senioribus et aucto-
ritate eorum praesidio ad fores posito, ingressos curiam
5 Themistum atque Adranodorum interfecerunt. et cum

tumultus ab re in speciem atrociorē, causam aliis ignorantibus, ortus esset, silentio tandem facto indicem in curiam introduxerunt. qui cum ordine omnia edocuiisset, 6 et principium coniurationis factum ab Harmoniae Gelonis filiae nuptiis, quibus Themisto iuncta esset, Afrorum 7 Hispanorumque auxiliares instructos ad eandem praetorum principumque aliorum bonaque eorum praedae futura interfecto-ribus pronuntiatum, iam mercennariorum 8 manum adsuetam imperiis Adranodori paratam fuisse ad insulam rursus occupandam, singula deinde quae per quosque agerentur totamque viris armisque instructam coniurationem ante oculos posuit. et senatui quidem tam iure caesi quam Hieronymus videbantur, ante curiam variae 9 atque incertae rerum multitudinis clamor erat. quam ferociter minitantem in vestibulo curiae corpora coniuratorum eo metu compresserunt, ut silentes integram plebem in contionem sequerentur. Sopatro mandatum ab senatu 10 et a collegis, ut verba faceret.

XXV. Is, tamquam reos ageret, ab ante acta vita 1 orsus, quaecumque post Hieronis mortem scelestae atque impie factae essent, Adranodorum ac Themistum arguit fecisse: quid enim sua sponte fecisse Hieronymum, pue- 2 rum ac vixdum pubescentem facere potuisse? tutores ac magistros eius sub aliena invidia regnasse; itaque aut ante Hieronymum aut certe cum Hieronymo perire eos debuisse. at illos debitos iam morti destinatosque alia 3 nova scelera post mortem tyranni molitos, palam primo, cum clausis Adranodorus insulae portis hereditatem regni creverit et quae procurator tenuerat pro domino possederit; proditus deinde ab eis, qui in insula erant, circumsessus 4 ab universa civitate, quae Achradinam tenuerit, nequiquam palam atque aperte petitum regnum clam et dolo adfectare conatus sit et ne beneficio quidem atque honore potuerit vinci, cum inter liberatores patriae insidiator ipse 5 iertatis creatus esset praetor. sed animos eis regiones re- 6 as coniuges fecisse, alteri Hieronis, alteri Gelonis filias ptas.

Sub hanc vocem ex omnibus partibus contionis clamor 7 itur, nullam earum vivere debere nec quemquam super-

esse tyrannorum stirpis. haec natura multitudinis est: aut
 8 servit humiliter aut superbe dominatur, libertatem, quae
 9 media est, nec struere modice nec habere sciunt, et non
 ferre desunt irarum indulgentes ministri, qui avidos
 atque intemperantes suppliciorum animos ad sanguinem
 10 et caedes iritent. sicut tum extemplo praetores roga-
 tionem promulgarunt, acceptaque paene prius quam pro-
 mulgata est, ut omnes regiae stirpis interficerentur.
 11 missique a praetoribus Demaratam Hieronis et Har-
 moniam Gelonis filiam, coniuges Adranodori et Themisti,
 interfecerunt.

1 XXVI. Heraclia erat filia Hieronis, uxor Zoippi,
 qui legatus ab Hieronymo ad regem Ptolemaeum missus
 2 voluntarium consciverat exilium. ea cum ad se quoque
 venire praescisaset, in sacrarium ad penates confugit cum
 duabus filiabus virginibus resolutis crinibus miserabilique
 3 alio habitu, et ad ea addidit preces, nunc per memoriam
 Hieronis patris Gelonisque fratris, ne se innoxiam invidia
 4 Hieronymi conflagrare sinerent: nihil se ex regno illius
 praeter exilium viri habere neque fortunam suam eandem
 vivo Hieronymo fuisse quam sororis neque interfecto eo
 5 causam eandem esse. quid, quod, si Adranodoro con-
 silia processissent, illa cum viro fuerit regnatura, sibi
 6 cum ceteris serviendum? si quis Zoippo nuntiet, inter-
 lectum Hieronymum ac liberatas Syracusas, cui dubium
 esse, quin extemplo conscensurus sit navem atque in
 7 patriam rediturus? quantum spes hominum falli! in li-
 berata patria coniugem eius ac liberos de vita dimicare —
 8 quid obstantes libertati aut legibus? quod ab se cuiquam
 periculum, a sola ac prope vidua et puellis in orbitate
 degentibus esse? at enim periculi quidem nihil ab se
 9 timere, invisam tamen stirpem regiam esse. ablegarent
 ergo procul ab Syracusis Siciliaque et asportari Alexan-
 driam iuberent ad virum uxorem, ad patrem filias.

10 Aversis auribus animisque, casae ne tempus tererent,
 ut ferrum quosdam expedientes cernebat: tum omissis pro
 11 se precibus, puellis ut saltem parcerent orare institit, a
 qua aetate etiam hostes iratos abstinere, ne tyrannos ul-
 12 ciscendo quae odissent scelera ipsi imitarentur. inter haec

abstractam a penetralibus iugulant; in virgines deinde respersas matris cruore impetum faciunt. quae alienata mente simul luctu metuque velut captae furore eo cursu se ex sacrario proripuerunt, ut, si effugium patuisset in publicum, impleturae urbem tumultu fuerint. tum quo- 13 que haut magno aedium spatio inter medios tot armatos aliquotiens integro corpore evaserunt tenentibusque, cum tot ac tam validae eluctandae manus essent, sese eripuerunt. tandem vulneribus confectae, cum omnia re- 14 plessent sanguine, exanimes corruerunt. caedemque de se miserabilem miserabiliorem casus fecit, quod paulo post nuntius venit mutatis repente ad misericordiam animis, ne interficerentur. ira deinde ex misericordia orta, quod 15 adeo festinatum ad supplicium neque locus paenitendi aut regressus ab ira relictus esset. itaque fremere multitudo 16 et in locum Adranodori ac Themisti — nam ambo praetores fuerant — comitia poscere, quae nequaquam ex sententia praetorum futura essent.

XXVII. Statutus est comitiis dies; quo nec opinan- 1 tibus omnibus unus ex ultima turba Epicyden nominavit, tum inde alius Hippocratem; crebriores deinde hae voces et cum haut dubio adsensu multitudinis esse. et erat con- 2 fusa comitio non populari modo, sed militari quoque turba, magna ex parte etiam perfugis, qui omnia novare cupiebant, permixtis. praetores dissimulare primo et trahenda 3 re esse; postremo victi consensu et seditionem metuentes pronuntiant eos praetores. nec illi primo statim creati 4 nudare quid vellent, quamquam aegre ferebant, et de indutiis dierum decem legatos isse ad Appium Claudium et inpetratis eis alios, qui de foedere antiquo renovando agerent, missos. ad Murgantiam tum classem navium 5 centum Romanus habebat, quonam evaderent motus ex caedibus tyrannorum orti Syracusis quove eos ageret nova atque insolita libertas, opperiens.

Per eosdem dies cum ad Marcellum venientem in Si- 6 iam legati Syracusani missi ab Appio essent, auditis adicionibus pacis Marcellus, posse rem convenire ratus, ipse legatos Syracusas, qui coram cum praetoribus de 7 novando foedere agerent, misit. et iam ibi nequaquam

eadem quies ac tranquillitas erat. postquam Panicam classem accessisse Pachynum allatum est, dempto timore Hippocrates et Epicydes nunc apud mercennarios milites, nunc apud transfugas prodi Romano Syracusas criminabantur. ut vero Appius naves ad ostium portus, quo alias partis hominibus animas accederet, in statione habere coepit, ingens in speciem criminibus vanis accesserat fides, ac primo etiam tumultuose decurrerat multitudo ad prohibendos, si in terram egrederentur.

1 **XXVIII.** In hac turbatione rerum in contionem vocari placuit. ubi cum alii alio tenderent nec procul seditione res esset, Apollonides principum unus orationem
2 salutarem ut in tali tempore habuit: nec spem salutis
3 nec perniciem propiorem unquam civitati ulli fuisse. si enim uno animo omnes vel ad Romanos vel ad Carthaginenses inclinent, nullius civitatis status fortunatiorem
4 ac beatorem fore; si alii alio trahant res, non inter Poenos Romanosque bellum atrocius fore quam inter ipsos Syracusanos, cum intra eosdem muros pars utraque
5 suos exercitus, sua arma, suos habitura sit duces. itaque, ut idem omnes sentiant, summa vi agendum esse. utra societas sit utilior, eam longe minorem ac levioris momenti consultationem esse; set tamen Hieronis potius quam Hieronymi auctoritatem sequendam in sociis legendis, vel quinquaginta annis feliciter expertam amicitiam
7 nunc incognitae, quondam infideli praefendam. esse etiam momenti aliquid ad consilium, quod Carthaginensibus ita pax negari posset, ut non utique in praesentia bellum cum eis geratur: cum Romanis extemplo aut pacem aut bellum habendum.

8 Quo minus cupiditatis ac studii visa est oratio habere, eo plus auctoritatis habuit. adiectum est praetoribus ac delectis senatorum militare etiam consilium, iussi et duces
9 ordinum praefectique auxiliorum simul consulere. cum saepe acta res esset magnis certaminibus, postremo, qui belli cum Romanis gerendi ratio nulla apparebat, paceri fieri placuit mittique cum eis legatos ad rem confirmandam

1 **XXVIII.** Dies haut ita multi intercesserant, cum a Leontinis legati praesidium finibus suis orantes venerunt

quae legatio peropportuna visa ad multitudinem inconditam ac tumultuosam exonerandam ducesque eius ablegandos. Hippocrates praetor ducere eo transfugas 2 iussus; secuti multi ex mercennariis auxiliis quattuor milia armatorum effecerunt. et mittentibus et missis ea 3 laeta expeditio fuit: nam et illis, quod iam diu cupiebant, novandi res occasio data est, et hi sentinam quandam urbis rati exhaustam laetabantur. ceterum levaverunt modo in praesentia velut corpus aegrum, quo mox in graviores morbum recideret. Hippocrates enim finitima 4 provinciae Romanae primo furtivis excursionibus vastare coepit; deinde, cum ad tuendos sociorum agros missum ab Appio praesidium esset, omnibus copiis impetum in oppositam stationem cum caede multorum fecit. quae cum 5 essent nuntiata Marcello, legatos extemplo Syracusas misit, qui pacis fidem ruptam esse dicerent nec belli defuturam umquam causam, nisi Hippocrates atque Epicydes non ab Syracusis modo, set tota procul Sicilia ablegarentur. Epicydes, ne aut reus criminis absentis fratris 6 praesens esset aut deesset pro parte sua concitando bello, profectus et ipse in Leontinos, quia satis eos adversus populum Romanum concitatos cernebat, avertere etiam ab Syracusis coepit: nam ita eos pacem pepigisse cum Ro- 7 manis, ut, quicumque populi sub regibus fuissent, et suae dicionis essent; nec iam libertate contentos esse, nisi etiam regnent ac dominantur. renuntiandum igitur eis 8 esse, Leontinos quoque aequum censere liberos esse, vel quod in solo urbis suae tyrannus ceciderit vel quod ibi primum conclamatum ad libertatem relictisque regiis ducibus Syracusas concursum [sit]. itaque aut eximendum 9 id de foedere esse aut legem eam foederis non accipiendam. facile multitudini persuasum, legatisque Syracusanorum et de caede stationis Romanae querentibus et Hippocraten atque Epicyden abire seu Locros seu quo 10 mallent, dummodo Sicilia cederent, iubentibus feror responsum est, neque mandasse sese Syracusanis, 11 pacem pro se cum Romanis facerent, neque teneri in foederibus. haec ad Romanos Syracusani detulerunt, 12 venientis Leontinos in sua potestate esse: itaque integro

secum foedere bellum Romanos cum iis gesturos neque sese defuturos ei bello, ita ut in potestatem redacti suae rursus dicionis essent, sicut pax convenisset.

- 1 XXX. Marcellus cum omni exercitu profectus in
Leontinos, Appio quoque accito, ut altera parte ad-
grederetur, tanto ardore militum est usus ab ira inter
condiciones pacis interfectae stationis, ut primo impetu
2 urbem expugnarent. Hippocrates atque Epicydes post-
quam capi muros refringique portas videre, in arcem sese
cum paucis recepere; inde clam nocte Herbesum per-
3 fugiunt. Syracusanis octo milium armatorum agmine pro-
fectis domo ad Mylan flumen nuntius occurrit, captam
4 urbem esse, cetera falsa mixta veris ferens: caedem pro-
miscuam militum atque oppidanorum factam nec quio-
quam puberum arbitrari superesse; direptam urbem, bona
5 locupletium donata. ad nuntium tam atrocem constitit
agmen, concitatisque omnibus duces — erant autem Sosia
6 ac Dinomenes — quid agerent consultabant. terroris spe-
ciem haut vanam mendacio prae buerant verberati ac se-
7 curi percussi transfugae ad duo milia hominum; ceterum
Leontinorum militumque aliorum nemo post captam
urbem violatus fuerat, suaeque omnia eis, nisi quae primus
8 tumultus captae urbis absumserat, restituebantur. nec ut
Leontinos irent, proditos ad caedem commilitones que-
rentes, percelli potuere nec ut eodem loco certio rem
9 nuntium exspectarent. cum ad defectionem inclinatos
animos cernerent praetores, set eum motum haut diutur-
num fore, si duces amentiae sublati essent, exercitum
10 ducunt Megaram, ipsi cum paucis equitibus Herbesum
proficiscuntur spe territis omnibus per prodicionem urbis
11 potiundae. quod ubi frustra eis fuit inceptum, vi agen-
dum rati postero die Megaris castra movent, ut Herbesum
12 omnibus copiis oppugnarent. Hippocrates et Epicydes,
non tam tutum prima specie quam unum spe undique abs-
cisa consilium esse rati, ut se militibus permitterent et ad-
suetis magna ex parte sibi et tum fama caedis commili-
13 tonum accensis, obviam agmini procedunt. prima fort
signa sexcentorum Cretensium erant, qui aput Hiero-
nymum meruerant sub eis et Hannibalis beneficium habe

bant, capti ad Trasimennum inter Romanorum auxilia dimissique. quos ubi ex signis armorumque habitu cognovere, Hippocrates atque Epicydes ramos oleae ac velamenta alia supplicium porrigentes orare, ut reciperent sese, ut receptos tutarentur neu proderent Syracusanis, a quibus ipsi mox trucidandi populo Romano dederentur.

XXXI. Enimvero conclamant, bonum ut animum haberent: omnem se cum illis fortunam subituros. inter hoc colloquium signa constiterant, tenebaturque agmen; necdum quae morae causa foret pervenerat ad duces. postquam Hippocraten atque Epicyden pervasit rumor, fremitusque toto agmine erat haut dubie adprobantium adventum eorum, extemplo praetores citatis equis ad prima signa perrexerunt. qui mos ille, quae licentia Cretensium esset rogitantes colloquia serendi cum hoste iniussuque praetorum miscendi eos agmini suo, comprehendi inique catenas iusserunt Hippocrati. ad quam vocem tantus extemplo primum a Cretensibus clamor est ortus, deinde exceptus ab aliis, ut facile, si ultra tenderent, appareret eis timendum esse. solliciti incertique rerum suarum Megaram, unde profecti erant, referri signa iubent nuntiosque de statu praesenti Syracusas mittunt. fraudem quoque Hippocrates addit inclinatis ad omnem suspicionem animis et Cretensium quibusdam ad itinera insidenda missis velut interceptas litteras, quas ipse composuerat, recitat: 'praetores Syracusani cos. Marcello.' secundum salutem, ut adsolet, scriptum erat recte eum atque ordine fecisse, quod in Leontinis nulli pepercisset; set omnium mercennariorum militum eandem esse causam nec umquam Syracusas quieturas, donec quicquam externorum auxiliorum aut in urbe aut in exercitu suo esset. itaque daret operam, ut eos, qui cum suis praetoribus castra ad Megara haberent, in suam potestatem redigeret ac supplicio eorum liberaret tandem Syracusas. haec cum citata essent, cum tanto clamore ad arma discursum est, praetores inter tumultum pavidum abequitaverint Syracusas. et ne fuga quidem eorum seditio conpressa est, et usque in Syracusanos milites fiebant; nec ab ullo operatum foret, ni Epicydes atque Hippocrates irae

12 multitudinis obviam issent, non a misericordia aut humano
consilio, sed ne spem reditus praeciderent sibi, et cum
13 ipsos simul milites fidos haberent, simul obsides, tum
cognatos quoque eorum atque amicos tanto merito primum,
14 dein pignore sibi conciliarent. expertique, quam vana
aut levi aura mobile volgus esset, militem nacti ex eo
numero, qui in Leontinis circumsessi erant, subornant,
ut Syracusas perferret nuntium convenientem eis, quae
15 ad Mylan falso nuntiata erant, auctoremque se exhibendo
ac velut visa quae dubia erant narrando concitaret iras
hominum.

1 XXXII. Huic non aput volgum modo fides fuit, set
senatum quoque in curiam introductus movit. haut vani
quidam homines palam ferre perbene detectam in Leon-
tinis esse avaritiam et crudelitatem Romanorum. eadem,
si intrassent Syracusas, aut foediora etiam, quo maius
2 ibi avaritiae praemium esset, facturos fuisse. itaque clau-
dendas cuncti portas et custodiendam urbem censere.
sed non ab isdem omnis timere nec eosdem odisse: ad
militare genus omne partemque magnam plebis invisum
3 esse nomen Romanum; praetores optimatumque pauci,
quamquam inflati vano nuntio erant, tamen ad propius
praesentiusque malum cautiores esse.

4 Et iam ad hexapylum erant Hippocrates atque Epi-
cydes, serebanturque colloquia per propinquos popula-
rium, qui in exercitu erant, ut portas aperirent sinerent-
que communem patriam defendi ab impetu Romanorum.
5 iam unis foribus hexapyli apertis coepti erant recipi, cum
praetores intervenerunt. et primo imperio minisque, deinde
auctoritate deterrendo, postremo, ut omnia vana erant,
obliti maiestatis precibus agebant, ne proderent patriam
tyranni ante satellitibus et tum corruptoribus exercitus.
6 sed surdae ad id omnium aures, concitatae multitudinis,
erant, nec minore intus vi quam foris portae effrangebantur,
effractisque omnibus toto hexapylo agmen receptum
7 est. praetores in Achradinam cum iuventute popularium
confugiunt. mercennari milites perfugaeque et quidquid
regionum militum Syracusis erat agmen hostium augment.
8 ita Achradina quoque primo impetu capitur praetorumque

nisi qui inter tumultum effugerunt omnes interficiuntur. nox caedibus finem fecit. postero die servi ad pilleum 9 vocati et carcere vincti emissi, confusaque haec omnis multitudo Hippocraten atque Epicyden creant praetores, Syracusaeque, cum breve tempus libertas adfulsisset, in antiquam servitutem recciderant.

XXXIII. Haec nuntiata cum essent Romanis, ex 1 Leontinis mota sunt exemplo castra ad Syracusas. et ab 2 Appio legati per portum missi forte in quinqueremi erant. praemissa quadriremis cum intrasset fauces portus, capitur; legati aegre effugerunt. et iam non modo pacis, sed 3 ne belli quidem iura relictas erant, cum Romanus exercitus ad Olympium — Iovis id templum est — mille et quingentos passus ab urbe castra posuit. inde quoque legatos prae- 4 mitti placuit, quibus, ne intrarent urbem, extra portam Hippocrates atque Epicydes obviam cum suis processerunt. Romanus orator non bellum se Syracusanis, sed opem 5 auxiliumque adferre ait, et eis, qui ex media caede elapsi perfugerint ad se, et eis, qui metu oppressi foediorum non exilio solum, set etiam morte servitutem patiantur. nec caedem nefandam sociorum inultam Romanos pas- 6 suros: itaque si eis, qui ad se perfugerunt, tutus in patriam reditus pateret, caedis auctores dedantur et libertas legesque Syracusanis restituantur, nihil armis opus esse; si ea non fiant, quicumque in mora sit, bello persecuturos. ad ea Epicydes, si qua ad se mandata haberent, respon- 7 sum eis ait se daturus fuisse; cum in eorum, ad quos venerint, manu res Syracusana esset, tum reverterentur; si bello lacerarent, ipsa re intellecturos, nequaquam idem 8 esse Syracusas ac Leontinos oppugnare. ita legatis relictis portas clausit.

Inde terra marique simul coeptae oppugnari Syracusae, 9 terra ab hexapylo, mari ab Achradina, cuius murus fluctu alluitur. et quia, sicut Leontinos terrore ac primo impetu ceperant, non diffidebant, vastam disiectamque spatiosam parte aliqua se invasuros, omnem apparatus oppugnandarum urbium muris admoverunt.

XXXIII. Et habuisset tanto impetu coepta res forma 1 nam, nisi unus homo Syracusis ea tempestate fuisset.

2 Archimedes is erat, unicus spectator caeli siderumque,
mirabilior tamen inventor ac machinator bellicorum tor-
3 mentorum operumque, quibus, [si quid] hostes ingenti
mole agerent, ipse perlevi momento ludificaretur. murus
per inaequalis ductus colles, pleraque alta et difficilia
aditu, submissa quaedam et quae planis vallibus adire
possent — ut cuique aptum visum est loco, ita genere
4 omni tormentorum instruxit. Achradinae murum, qui,
ut ante dictum est, mari adluitur, sexaginta quinque-
5 remibus Marcellus oppugnabat. ex ceteris navibus sa-
gittari funditoresque et velites etiam, quorum telum ad
remittendum inhabile imperitis est, vix quemquam sine
6 volnere consistere in muro patiebantur. hi, quia spatio
missilibus opus est, procul muro tenebant naves. iunctae
aliae binae quinqueres demptis interioribus remis, ut
latus lateri adplicaretur, cum exteriori ordine remorum
7 velut una navis agerentur, turres contabulatas machina-
8 mentaque alia quatiendis muris portabant. adversus hunc
navalem apparatus Archimedes variae magnitudinis tor-
menta in muris disposuit. in eas quae procul erant navis
saxa ingenti pondere emittebat, propiores levioribus eo-
9 que magis crebris petebat telis; postremo, ut sui volnere
intacti tela in hostem ingererent, murum ab imo ad sum-
mum crebris cubitalibus fere cavis aperuit, per quae cava
pars sagittis, pars scorpionibus modicis ex occulto pete-
10 bant hostem. quae propius quaedam subibant naves, quo
interiores ictibus tormentorum essent, in eas tollenone
super murum eminente ferrea manus, firmæ catenae in-
ligata, cum iniecta prorae esset gravique libramento
plumbum recelleret ad solum, suspensa prora navem in
11 puppim statuebat, dein remissa subito velut ex muro ca-
dentem navem cum ingenti trepidatione nautarum ita
undae adfligebat, ut etiamsi recta recciderat, aliquantum
aquae acciperet.

12 Ita maritima oppugnatio est elusa omnisque spes eo
13 versa, ut totis viribus terra adgrederentur. sed ea quo-
que pars eodem omni apparatu tormentorum instructa
erat, Hieronis impensis curaque per multos annos, Ar-
14 chimedis unica arte. natura etiam adiuwabatur loci, quod

saxum, cui inposita muri fundamenta sunt, magna parte ita proclive est, ut non solum missa tormento, set etiam quae pondere suo provoluta essent, graviter in hostem inciderent. eadem causa ad subeundum arduum aditum 15 instabilemque ingressum praebebat. ita consilio habito, 16 cum omnis conatus ludibrio esset, absistere oppugnatione atque obsidendo tantum arcere terra marique commeatibus hostem placuit.

XXXV. Interim Marcellus cum tertia fere parte 1 exercitus ad recipiendas urbes profectus, quae in motu rerum ad Carthaginienses defecerant, Helorum atque Herbesum deditibus ipsis recipit, Megara vi capta diruit 2 ac diripuit ad reliquorum ac maxime Syracusanorum terrorem. per idem fere tempus et Himilco, qui ad Pachyni 3 promunturium classem diu tenuerat, ad Heracleam, quam vocant Minoam, quinque et viginti milia peditum, tria equitum, duodecim elephantos exposuit, nequaquam cum quantis copiis ante tenuerat ad Pachynum classem. et 4 postquam ab Hippocrate occupatae Syracusae erant, profectus Carthaginem adiutusque ibi et ab legatis Hippocratis et litteris Hannibalis, qui venisse tempus aiebat Siciliae per summum decus repetendae, et ipse haut 5 vanus praesens monitor facile perpulerat, ut quantae maximae possent peditum equitumque copiae in Siciliam traicerentur. adveniens Heracliam intra paucos inde dies 6 Agrigentum recepit; aliarumque civitatum, quae partis Carthaginiensium erant, adeo accensae sunt spes ad pellendos Sicilia Romanos, ut postremo etiam qui obsidebantur Syracusis animos sustulerint. et parte copiarum satis 7 defendi urbem posse rati, ita inter se munera belli partiti sunt, ut Epicydes praeeset custodiae urbis, Hippocrates Himilconi coniunctus bellum adversus consulem Romanum gereret. cum decem quingentis milibus peditum, equitibus 8 nocte per intermissa custodiis loca profectus castra circa Acrillas urbem ponebat. munientibus supervenit Mar- 9 cellus ab Agrigento iam occupato, cum frustra eo praevinire hostem festinans tetendisset, rediens, nihil minus ratus quam illo tempore ac loco Syracusanum sibi exercitum obvium fore; set tamen metu Himilconis Poenorum- 10

que, ut quibus nequaquam eis copiis quas habebat par esset, quam poterat maxime intentus atque agmine ad omnes casus composito ibat.

- 1 XXXVI. Forte ea cura, quae adversus Poenos praeparata [erat], adversus Siculos usui fuit. castris ponendis incompositos ac dispersos nactus eos et plerosque inermes, quod peditum fuit, circumvenit; eques levi certamine inito cum Hippocrate Acras perfugit.
- 2 Ea pugna deficientes ab Romanis cum cohibuisset Siculos Marcellus Syracusas redit; et post paucos dies Himilco adiuncto Hippocrate ad flumen Anapum, octo
3 ferme inde milia, castra posuit. sub idem forte tempus et naves longae quinque et quinquaginta Carthaginensium cum Bomilcare classis in magnum portum Syra-
4 cusas ex alto decurrere et Romana item classis, triginta quinqueremes, legionem primam Panhormi exposuere, versumque ab Italia bellum — adeo uterque populus in
5 Siciliam intentus — fuisse videri poterat. legionem Romanam, quae exposita Panormi erat, venientem Syracusas praedae haut dubie sibi futuram Himilco ratus via
6 decipitur; mediterraneo namque Poenus itinere duxit, legio maritimis locis classe prosequente ad Appium Claudium Pachynum cum parte copiarum obviam progressum
7 pervenit. nec diutius Poeni ad Syracusas morati sunt et Bomilcar, simul parum fidens navibus suis, duplici facile numero classem habentibus Romanis, simul inutili mora cernens nihil aliud ab suis quam inopiam adgravari
8 sociorum, velis in altum datis in Africam transmisit; et Himilco secutus nequaquam Marcellum Syracusas, si qua, priusquam maioribus copiis iungeretur, occasio pugnandi esset, postquam ea nulla contigerat tutumque ad Syra-
9 cusas et munimento et viribus hostem cernebat, ne frustra adsidendo spectandoque obsidionem sociorum tempus tereret, castra inde movit, ut, quocumque vocasset defectionis ab Romano spes, admoveret exercitum ac prae-
10 sens suas res foventibus adderet animos. Murgantium primum prodito ab ipsis praesidio Romano recipit, ubi frumenti magna vis commeatusque omnis generis con-
vecti erant Romanis.

XXXVII. Ad hanc defectionem erecti sunt et aliarum civitatum animi, praesidiaque Romana aut pellebantur arcibus aut prodita per fraudem opprimebantur. Henna, excelso loco ac praerupto undique sita, cum loco inexpugnabilis erat, tum praesidium in arce validum praefectumque praesidi hant sane opportunum insidiantibus habebat. L. Pinarius erat, vir acer et qui plus in eo, ne posset decipi, quam in fide Siculorum reponeret. et tum intenderant eum ad cavendi omnia curam tot auditaeproditiones defectionesque urbium et clades praesidiorum. itaque [die ac] nocte iuxta parata instructaque omnia custodiis ac vigiliis erant, nec ab armis aut loco suo miles abscedebat. quod ubi Hennensium principes iam pacti cum Himilcone de proditione praesidi animadverterunt, nulli occasione fraudis Romanum patere, palam rati agendum. urbem arcemque suae potestatis aiunt debere esse, si liberi in societatem, non servi in custodiam traditi essent Romanis. itaque claves portarum reddi sibi aequum censent: bonis sociis fidem suam maximum vinculum esse, et ita sibi populum Romanum senatumque gratias habiturum, si volentes ac non coacti mansissent in amicitia. ad ea Romanus se in praesidio impositum esse dicere ab imperatore suo clavesque portarum et custodiam arcis ab eo accepisse, quae nec suo nec Hennensium arbitrio haberet, set eius qui commisisset. praesidio decedere apud Romanos capital esse et nece liberorum etiam suorum eam [noxiam] parentes sanxisse. consulem Marcellum haud procul esse: ad eum mitterent legatos, cuius iuris atque arbitrii esset. se vero negare illi missuros, testarique, si verbis nihil agerent, vindictam aliquam libertatis suae quaesituros. tum Pinarius: at illi, si ad consulem gravarentur mittere, sibi saltem darent populi concilium, ut sciretur, utrum paucorum ea denuntiatio an universae civitatis esset. consensa in posterum contio.

XXXVIII. Postquam ab eo colloquio in arcem sese epit, convocata contio. quibus 'credo ego vos audisse, ites,' inquit 'quem ad modum praesidia Romana abulis circumventa et oppressa sint per hos dies. eam

vos fraudem deum primo benignitate, dein vestra ipsi virtute dies noctesque perstando ac pervigilando in armis vitastis. utinam relicum tempus nec patiando infanda nec faciendo traduci posset! haec occulta in fraude cautio est, qua usi adhuc sumus; cui quoniam parum succedit, aperte ac propalam claves portarum reposcunt, quas simul tradiderimus, Carthaginensium extemplo Henna erit foediusque hic trucidabimur quam Murgantiae praesidium interfectum est. noctem unam aegre ad consultandum sumpsi, qua vos certiores periculi instantis facerem. orta luce contionem habituri sunt ad criminandum me concitandumque in vos populum. itaque crastino die aut vestro aut Hennensium sanguine Henna inundabitur. nec praeoccupati spem ullam nec occupantes periculi quicquam habebitis. qui prior strinxerit ferrum, eius victoria erit. intenti ergo omnes armatique signum exspectabitis. ego in contione ero et tempus, quoad omnia instructa sint, loquendo altercandoque traham. cum toga signum dederò, tum mihi undique clamore sublato turbam invadite ac sternite omnia ferro, et cavete quicquam supersit, cuius aut vis aut fraus timeri possit. vos, Ceres mater ac Proserpina, precor, ceteri superi infernique di, qui hanc urbem, hos sacratos lacus lucosque colitis, ut ita nobis volentes propitii adsitis, si vitandae, non ferendae fraudis causa hoc consili-
9 capimus. pluribus vos, milites, hortarer, si cum armatis dimicatio futura esset: inermes, incautos ad satietatem trucidabitis, et consulis castra in propinquo sunt, ne quid ab Himilcone et Carthaginensibus timeri possit’.

1 XXXVIII. Ab hac adhortatione dimissi corpora curant. postero die alii aliis locis ad obsidenda itinera claudendosque opposituri se exitus, pars maxima super theatrum circaque, adsueti et ante spectaculo contionum,
2 consistunt. productus ad populum a magistratibus praefectus Romanus cum consulis de ea re ius ac potestatem
3 esse, non suam, et pleraque eadem quae pridie dixisset et primo sensim ac plures reddere claves, dein iam ur voce id omnes iuberent cunctantique et differenti feraciter minitarentur nec viderentur ultra vim ultimam dilaturi, tum praefectus toga signum, ut convenerat, dedi

militesque intenti dudum ac parati alii superne in aver- 4
sam contionem clamore sublato decurrunt, alii ad exitus
theatri conferti obsistunt. caeduntur Hennensis cavea 5
inclusi coacervanturque non caede solum, set etiam fuga,
cum alii super aliorum capita ruerent, integris saucii, vivi
mortuis incidentes cumularentur. inde passim discurretur 6
et urbis captae modo fugaue et caedes omnia tenet,
nihil remissiore militum ira, quod turbam inermem cae-
debant, quam si periculum par et ardor certaminis eos
inritaret. ita Henna aut malo aut necessario facinore 7
retenta.

Marcellus nec factum inprobavit et praedam Hennen-
sium militibus concessit, ratus timore deterritos proditioni-
bus praesidiorum Siculos. atque ea clades, ut urbis in 8
media Sicilia sitae claraeque vel ob insignem munimento
naturali locum vel ob sacrata omnia vestigiis raptae quon-
dam Proserpinae, prope uno die omnem Siciliam pervasit.
et quia caede infanda rebantur, non hominum tantum, sed 9
etiam deorum sedem violatam esse, tum vero qui etiam
ante dubii fuerant defecere ad Poenos. Hippocrates inde 10
Murgantiam, Himilco Agrigentum sese recepit, cum ac-
citi a proditoribus nequiquam ad Hennam exercitum ad-
movissent. Marcellus retro in Leontinos redit, frumento- 11
que et commeatibus aliis in castra convectis, praesidio
modico ibi relicto, ad Syracusas obsidendas venit. inde 12
Appio Claudio Romam ad consulatum petendum misso
T. Quinctium Crispinum in eius locum classi castrisque
praeficit veteribus, ipse hibernacula quinque milia passuum 13
hexapylo – Leonta vocant locum – communiit aedificavit-
que. haec in Sicilia usque ad principium hiemis gesta.

XXX. Eadem aestate et cum Philippo rege, quod 1
iam ante suspectum fuerat, motum bellum est. legati ab 2
Orico ad M. Valerium praetorem venerunt, praesidentem
classi Brundisio Calabriaeque circa litoribus, nuntiantes,
Philippum primum Apolloniam temptasse, lembis biremi-
s centum viginti flumine adverso subvectum, deinde, 3
ea res tardior spe fuerit, ad Oricum clam nocte exer-
cum admovisse, eamque urbem, sitam in plano neque
venibus neque viris atque armis validam, primo impetu

4 oppressam esse. haec nuntiantes orabant, ut opem ferret
 hostemque haud dubium Romanis mari ac terra a mari-
 timis urbibus arceret, quae ob nullam aliam causam nisi
 5 quod imminerent Italiae peterentur. M. Valerius, duorum
 milium praesidio [relicto praeposito]que eis P. Valerio le-
 gato, cum classe instructa parataque et, quod longae
 naves militum capere non poterant, in onerarias inpositis
 6 altero die Oricum pervenit, urbemque eam levi tenente
 praesidio, quod [rex] recedens inde reliquerat, haut magno
 7 certamine recepit. legati eo ab Apollonia venerunt, nun-
 tiantes in obsidione sese, quod deficere ab Romanis
 nollent, esse neque sustinere ultra vim Macedonum posse,
 8 nisi praesidium mittatur Romanum. facturum se quae
 vellent pollicitus, duo milia delectorum militum navi-
 bus longis mittit ad ostium fluminis cum praefecto so-
 ciūm Q. Naevio Crista, viro inpigro et perito militiae.
 9 is expositis in terram militibus navibusque Oricum retro,
 unde venerat, ad ceteram classem remissis, milites procul
 a flumine per viam minime ab regiis obsessam duxit et
 nocte, ita ut nemo hostium sentiret, urbem est ingressus.
 10 diem insequentem quievire, dum praefectus iuventutem
 Apolloniaticum armaque et urbis vires inspiceret. ubi ea
 visa inspectaque satis animorum fecere simulque ab ex-
 ploratoribus conperit, quanta socordia ac negligentia apud
 11 hostes esset, silentio noctis ab urbe sine ullo tumultu
 egressus, castra hostium adeo neglecta atque aperta in-
 travit, ut satis constaret, prius mille hominum vallum in-
 trasse quam quisquam sentiret ac, si caede abstinuissent,
 12 pervenire ad tabernaculum regium potuisse. caedes pro-
 ximorum portae excitavit hostes; inde tantus terror pavor-
 que omnis occupavit, ut non modo alius quisquam arma
 13 caperet aut castris pellere hostem conaretur, etiam ipse
 rex, sicut somno excitus erat, prope seminudus fugiens
 militi quoque, nedum regi vix decoro habitu, ad flumen
 14 navisque perfugerit. eodem et alia turba effusa est. pa-
 minus tria milia militum in castris aut capta aut occi-
 plus tamen hominum aliquanto captum quam caesum est.
 15 castris direptis Apolloniatae catapultas, ballistas torn-
 taque alia, quae oppugnandae urbi comparata erant, ad

tuenda moenia, si quando similis fortuna venisset, Apolloniam devexere, cetera omnis praeda castrorum Romanis concessa est.

Haec cum Oricum essent nuntiata, M. Valerius classem extemplo ad ostium fluminis duxit, ne navibus capperere fugam rex posset. itaque Philippus, neque terrestri neque navali certamini satis fore parem se fidens, subductis navibus aut incensis terra Macedoniam petit magna ex parte inermi exercitu spoliatoque. Romana classis cum M. Valerio Orici hibernavit.

XXXI. Eodem anno in Hispania varie res gestae. nam priusquam Romani amnem Hiberum transirent, ingentes copias Hispanorum Mago et Hasdrubal fuderunt. defecissetque ab Romanis ulterior Hispania, ni P. Cornelius raptim traducto exercitu Hiberum dubiis sociorum animis in tempore advenisset. primo ad Castrum Album — locus est insignis caede magni Hamilcaris — castra Romani habuere. arx erat munita et convexerant ante frumentum; tamen, quia omnia circa hostium plena erant agmenque Romanum inpune incursatum ab equitibus hostium fuerat et ad duo milia aut moratorum aut palantium per agros interfecta, cessere inde Romani propius pacata loca et ad montem Victoriae castra communivere. eo Cn. Scipio cum omnibus copiis et Hasdrubal Gisgonis filius, tertius Carthaginensium dux, cum exercitu iusto advenit, contraque castra Romana trans fluvium omnes consedere. P. Scipio cum expeditis clam profectus ad loca circa visenda haut fefellit hostes, oppressissentque eum in patentibus campis, ni tumultum in propinquo cepisset. ibi quoque circumsessus adventu fratris obsidione eximitur. Castulo urbs Hispaniae valida ac nobilis et adeo coniuncta societate Poenis, ut uxor inde Hannibali esset, ad Romanos defecit. Carthaginenses Ilturgim oppugnare adorti, quia praesidium ibi Romanum erat, videbanturque pia maxime eum locum expugnaturi. Cn. Scipio, ut his praesidioque ferret opem, cum legione expedita prorsus inter bina castra cum magna caede hostium urbem ingressus et postero die eruptione aequae felici pugna supra duodecim milia hominum caesa duobus proeliis,

plus mille hominum captum cum sex et triginta militari-
11 bus signis. ita ab Iliturgi recessum est. Bigerra inde
urbs — socii et hi Romanorum erant — a Carthaginien-
sibus oppugnari coepta est. eam obsidionem sine cer-
tamine adveniens Cn. Scipio solvit.

1 XXXXII. Ad Mundam exinde castra Punica mota,
2 et Romani eo confestim secuti sunt. ibi signis conlatis
pugnatum per quattuor ferme horas, egregieque vincenti-
bus Romanis signum receptui est datum, quod Cn. Sci-
pionis femur tragula confixum erat pavorque circa eum
3 ceperat milites, ne mortiferum esset vulnus. ceterum haut
dubium fuit, quin, nisi ea mora intervenisset, castra eo
die Punica capi potuerint. iam non milites solum, set
elephanti etiam usque ad vallum acti erant superque ipsum
4 novem et triginta elephantum pilis confixi. hoc quoque
proelio ad duodecim milia hominum dicuntur caesa, prope
tria capta cum signis militaribus septem et quinquaginta.

5 Ad Auringem inde urbem Poeni recessere, et ut terri-
tis instaret, secutus Romanus. ibi iterum Scipio lectacula
in aciem inlatus conflixit. nec dubia victoria fuit; minus
tamen dimidio hostium quam antea, quia pauciores super-
6 fuerant qui pugnarent, occisum. set gens nata instau-
randis reparandisque bellis, Magone ad conquisitionem
militum [a] fratre misso, brevi replevit exercitum animos-
7 que ad temptandum de integro certamen fecit; alii pleri-
que milites, sicut pro parte totiens intra paucos dies victa
isdem animis quibus priores, ita eodem eventu pugnare:
8 plus octo milia hominum caesa et haut multo minus quam
mille captum et signa militaria quinquaginta octo; et
spolia plurima Gallica fuere, aurei torques armillaeque,
magnus numerus. duo etiam insignes reguli Gallorum —
Moeniacoepto et Vismaro nomina erant — eo proelio ce-
ciderunt. octo elephantum capti, tres occisi.

9 Cum tam prosperae res in Hispania essent, verecundia
Romanos tandem cepit, Saguntum oppidum, quae causa
belli esset, octavum iam annum sub hostium potestate
10 esse. itaque id oppidum vi pulso praesidio Punico rece-
perunt cultoribusque antiquis, quos ex iis vis reliquerat
11 belli, restituerunt. et Turdetanos, qui contraxerant eis

cum Carthaginensibus bellum, in potestatem redactos sub corona vendiderunt urbemque eorum delerunt.

XXXIII. Haec in Hispania Q. Fabio, M. Claudio 1
consulibus gesta. Romae cum tribuni plebis novi magi- 2
stratum inissent, extemplo censoribus P. Furio et M. Atilio
a [M.] Metello tribuno plebis dies dicta ad populum est.
quaestorem eum proximo anno adempto equo tribu mo- 3
verant atque aerarium fecerant propter coniurationem de-
serendae Italiae ad Cannas factam. set novem tribuno-
rum auxilio vetiti causam in magistratu dicere dimissique
fuerant. ne lustrum perficerent mors prohibuit P. Furi. 4
M. Atilius magistratu se abdicavit.

Comitia consularia habita ab Q. Fabio Maximo con- 5
sule. creati consules ambo absentes Q. Fabius Maximus
consulis filius et Ti. Sempronius Gracchus iterum. prae- 6
tores fiunt M. Atilius et, qui tum aediles curules erant,
P. Sempronius Tuditanus et Cn. Fulvius Centimalus et
M. Aemilius Lepidus. ludos scenicos per quadriduum eo 7
anno primum factos ab curulibus aedilibus memoriae pro-
ditur. aedilis Tuditanus hic erat, qui ad Cannas pavore 8
aliis in tanta clade torpentibus per medios hostes duxit.

Iis comitiis perfectis auctore Q. Fabio consule designati 9
consules Romam accersiti magistratum inierunt senatum-
que de bello ac provinciis suis praetorumque et de exer-
citibus, quibus quique praessent, consuluerunt.

XXXIII. Itaque provinciae atque exercitus divisi: 1
bellum cum Hannibale consulibus mandatum et exercitum
unus, quem ipse Sempronius habuerat, alter, quem Fa-
bius consul. eae binae erant legiones; M. Aemilius prae- 2
tor, cuius peregrina sors erat, iuris dictione M. Atilio
collegae praetori urbano mandata Luceriam provinciam
haberet legionesque duas, quibus Q. Fabius, qui tum
consul erat, praetor praefuerat. P. Sempronio provincia 3
Ariminum, Cn. Fulvio Suessula cum binis item legionibus
e nerunt, ut Fulvius urbanas legiones duceret, Tudi-
ti is a M. Pomponio acciperet. prorogata imperia pro- 4
viaeque, M. Claudio Sicilia finibus eis, quibus regnum
E ronis fuisset, Lentulo propraetori provincia vetus, T.
C ilio classis — exercitus nulli additi novi —, M. Valerio 5

Graecia Macedoniaque cum legione et classe, quam haberet, Q. Mucio cum vetere exercitu — duae autem legiones erant — Sardinia, C. Terentio legio una, cui iam
6 praeerat, [ad] Picenum. scribi praeterea duae urbanae legiones iussae et viginti milia sociorum. his ducibus, his copiis adversus multa simul aut mota aut suspecta bella muniverunt Romanum imperium.

7 Consules, duabus urbanis legionibus scriptis supplementoque in alias lecto, priusquam ab urbe moverent,
8 prodigia procurarunt, quae nuntiata erant. [Antii] murus ac portae tactae et Ariciae etiam Iovis aedis de caelo tacta fuerat. et alia ludibria oculorum auriumque credita pro veris: navium longarum species in flumine Tarracinae, qua nulla erat, visae, et in Iovis Vicilini templo, quod in Compsano agro est, arma concrepuisse, et flumen Am-
terni cruentum fluxisse.

9 His procuratis ex decreto pontificum profecti consules,
10 Sempronius in Lucanos, in Apuliam Fabius. pater filio legatus ad Suessulam in castra venit. cum obviam filius progrediretur lictoresque verecundia maiestatis eius taciti anteirent, praeter undecim fasces equo praevectus senex, ut consul animadvertere proximum lictorem iussit et ut is, descenderet ex equo, inclamavit, tum demum desiliens 'experiri' inquit 'volui, fili, satin scires consulem te esse'.

1 XXXV. In ea castra Dasius Altinius Arpinus clam nocte cum tribus servis venit, promittens, si sibi
2 praemio foret, se Arpos proditum esse. eam rem ad consilium [cum] rettulisset Fabius, aliis pro transfuga verberandus necandusque videri ancipitis animi communis hostis, qui post Cannensem cladem, tamquam cum fortuna fidem stare oporteret, ad Hannibalem descisset,
3 traxisset ad defectionem Arpos, tum, quoniam res Romana contra spem votaue eius velut resurgeret, turpius videatur novam referre proditionem proditis olim: q.
aliunde stet semper, aliunde sentiat, infidus socius, vani hostis: ad Faleriorum Pyrrhique proditorem tertium tran
4 fugis documentum esse. contra ea consulis pater Fabii temporum oblitos homines in medio ardore belli, tamquam

in pace, libera de quoque arbitria agere aiebat, ut, cum 5
 illud potius agendum atque cogitandum sit, si quo modo
 fieri possit, ne qui socii a populo Romano desciscant, id
 non cogitent, documentum autem dicatur statui oportere,
 si quis resipiscat et antiquam societatem respiciat. quod si 6
 abire ab Romanis liceat, redire ad eos non liceat, qui dubium
 esse, quin brevi desiderata ab sociis Romana res foederibus
 Punicis omnia in Italia iuncta visura sit? se tamen non 7
 eum esse, qui Altinio fidei quicquam censeat habendum,
 sed mediam (con)secutorum consilii viam. neque eum 8
 pro hoste neque pro socio in praesentia habitum libera
 custodia haut procul a castris placere in aliqua fida civi-
 tate (eum) servari per belli tempus; perpetrato bello tum
 consultandum, utrum prior defectio plus merita sit poenae
 an hic reditus veniae.

Fabio adsensum est, Calenisque legatis traditus et 9
 ipse et comites, et auri satis magnum pondus, quod secum
 attulerat, ei servari iussum. Calibus eum interdium so- 10
 lutum custodes sequebantur, nocte clausum adservabant.
 Arpis domi primum desiderari quaerique est coeptus, dein 11
 fama per totam urbem volgata tumultum ut principe amisso
 fecit metuque rerum novarum extemplo nuntii missi. qui- 12
 bus nequaquam offensus Poenus, quia et ipsum ut am-
 biguae fidei virum suspectum iam pridem habebat et cau-
 sam nactus erat tam ditis hominis bona possidendi ven-
 dendique; ceterum ut irae magis quam avaritiae datum 13
 crederent homines, crudelitatem quoque pravitati addidit
 coniugemque eius ac liberos in castra accitos, quaestione 14
 prius habita et primum de fuga Altini, dein quantum auri
 argentique domi relictum esset, satis cognitis omnibus
 vivos combussit.

XXXXVI. Fabius ab Suessula profectus Arpos 1
 primum institit oppugnare. ubi cum a quingentis fere
 passibus castra posuisset, contemplatus ex propinquo
 um urbis moeniaque, quae pars tutissima moenibus erat,
 a maxime neglectam custodia vidit, ea potissimum
 redi statuit. comparatis omnibus, quae ad urbes op- 2
 nandas usui sunt, centurionum robora ex toto exercitu
 egit tribunosque viros fortes eis praefecit et milites

sescentos, quantum satis visum est, attribuit eosque, ubi quartae vigiliae signum cecinisset, ad eum locum scalas
3 iussit ferre. porta ibi humilis et angusta erat infrequenti via per desertam partem urbis. eam portam, scalis prius transgressos murum, aperire ex interiore parte aut claustra refringere iubet et tenentes partem urbis cornu signum dare, ut ceterae copiae admoverentur: parata omnia atque
4 instructa sese habiturum. ea inpigre facta, et quod impedimentum agentibus fore videbatur, id maxime ad fallendum adiuvit. imber ab nocte media coortus custodes vigilesque dilapsos e stationibus subfugere in tecta
5 coegit sonituque primo largioris procellae strepitum molientium portam exaudiri prohibuit, lentior deinde aequaliorque accidens auribus magnam partem hominum sopivit.
6 postquam portam tenebant, cornicines in via paribus intervallis dispositos canere iubent, ut consulem excirent.
7 id ubi factum ex composito est, signa efferri consul iubet ac paulo ante lucem per effractam portam urbem ingreditur.

1 XXXXVII. Tum demum hostes excitati sunt iam
2 et imbre conquiescente et propinqua luce. praesidium in urbe erat Hannibalis quinque milia ferme armatorum, et ipsi Arpini tria milia hominum armabant. eos primos Poeni, ne quid ab tergo fraudis esset, hosti opposuerunt.
3 pugnatum primo in tenebris angustisque viis est. cum Romani non vias tantum, set tecta etiam proxima portam
4 occupassent, ne peti superne ac vulnerari possent, cogniti inter se quidam Arpinique et Romani atque inde colloquia coepta fieri, percunctantibus Romanis, quid sibi
5 vellent Arpini, quam ob noxam Romanorum quod aut meritum Poenorum pro alienigenis ac barbaris Italici adversus veteres socios Romanos bellum gererent et vectigalem ac stipendiariam Italiam Africae facerent: Arpinis purgantibus ignaros omnium se venum a principibus datos
6 Poeno, captos oppressosque a paucis esse. initio o plures cum pluribus colloqui; postremo praetor Arpi ab suis ad consulem deductus, fideque data inter sig aciesque Arpini repente pro Romanis adversus Cartha
8 niensem arma verterunt. Hispani quoque, paulo mi

mille homines, nihil praeterea cum consule pacti, quam ut sine fraude Punicum emitteretur praesidium, ad consulem transtulerunt signa. Carthaginiensibus portae pate- 9 factae emissique cum fide incolumes ad Hannibalem Salapiam venerunt. Arpi sine clade ullius praeterquam 10 unius veteris proditoris, novi perfugae, restituti ad Romanos. Hispanis duplicia cibaria dari iussa, operaque 11 eorum forti ac fideli persaepe res publica usa est.

Cum consul alter in Apulia, alter in Lucanis esset, 12 equites centum duodecim nobiles Campani per speciem praedandi ex hostium agro permissu magistratum ab Capua profecti ad castra Romana, quae super Suessulam erant, venerunt, stationi militum qui essent dixerunt: colloqui sese cum praetore velle. Cn. Fulvius castris prae- 13 erat; cui ubi nuntiatum est, decem ex eo numero iussis inermibus deduci ad se, ubi quae postularent audivit — nihil autem aliud petebant, quam ut Capua recepta bona sibi restituerentur —, in fidem omnes accepti. et ab altero 14 praetore Sempronio Tuditano oppidum Atrinum expugnatum. amplius septem milia hominum capta et aeris argentique signati aliquantum.

Romae foedum incendium per duas noctes ac diem 15 unum tenuit; solo aequata omnia inter salinas ac portam Carmentalem cum Aequimaelio Iugarioque vico. in 16 templis Fortunae ac matris Matutae et [Spei] extra portam late vagatus ignis sacra profanaque multa absumsit.

XXXXVIII. Eodem anno P. et Cn. Cornelii, cum 1 in Hispania res prosperae essent multosque et veteres reciperent socios et novos adicerent, in Africam quoque spem extenderunt. Syphax erat rex Numidarum, subito 2 Carthaginiensibus hostis factus: ad eum centuriones tres legatos miserunt, qui cum eo amicitiam societatemque 3 facerent et pollicerentur, si perseveraret urgere bello Carthaginienses, gratam eam rem fore senatui populoque Romano, et adnisiuros, ut in tempore et bene cumulatam 4 ratiam referant. grata ea legatio barbaro fuit, conlocu- 4 que cum legatis de ratione belli gerundi, ut veterum litum verba audivit, quam multarum rerum ipse ignarus set, ex conparatione tam ordinatae disciplinae animum

5 advertit. tum primum ut pro bonis ac fidelibus sociis
facerent, oravit, ut duo legationem referrent ad impera-
tores suos, unus apud sese magister rei militaris resideret:
rudem ad pedestria bella Numidarum gentem esse, equis
6 tantum habilem; ita iam inde a principiis gentis maiores
suos bella gessisse, ita se a pueris insuetum, set habere
hostem pedestri fidentem Marte, cui si aequari robore vi-
7 rium velit, et sibi pedites comparandos esse. et ad id
multitudine hominum regnum abundare, set armandi or-
nandique et instruendi eos artem ignorare. omnia, velut
forte congregata, turba sua vasta ac temeraria esse.
8 facturos se in praesentia quod vellet legati respondent,
fide accepta, ut remitteret extemplo eum, si imperatores
9 sui non comprobassent factum. Q. Statorio nomen fuit
qui ad regem remansit. cum duobus Romanis legatis Nu-
mida legatos in Hispaniam misit ad accipiendam fidem
10 ab imperatoribus Romanis. isdem mandavit, ut protinus
Numidas, qui intra praesidia Carthaginensium auxiliares
11 essent, ad transitionem perlicerent. et Statorius ex multa
iuventute regi pedites conscripsit ordinatosque proxime
morem Romanum instruendo et decurrendo signa sequi et
12 servare ordines docuit et operi aliisque iustis militaribus
ita adsuefecit, ut brevi rex non equiti magis fideret quam
pediti conlatisque aequo campo signis iusto proelio Car-
13 thaginiensem hostem superaret. Romanis quoque in Hi-
spania legatorum regis adventus magno emolumento fuit:
namque ad famam eorum transitiones crebrae ab Numidis
coeptae fieri. ita cum Syphace Romanis coepta ami-
citia est. quod ubi Carthaginenses acceperunt, extemplo
ad Galam in parte altera Numidiae — Maesuli ea gens
vocatur — regnantem legatos mittunt.

1 XXXXVIII. Filium Gala Masinissam habebat sep-
temdecem annos natum, ceterum iuvenem ea indole, ut
iam tum appareret maius regnum opulentiusque quam
2 quod accepisset facturum. legati, quoniam Syphax se
Romanis iunxisset, ut potentior societate eorum adversus
3 reges populosque Africae esset, docent, melius fore Galae
quoque Carthaginensibus iungi quam primum antequam
Syphax in Hispaniam aut Romani in Africam transeant:

opprimi Syphacem nihildum praeter nomen ex foedere Romano habentem posse. facile persuasum Galae, filio 4 deposcente id bellum, ut mitteret exercitum, qui Carthaginiensibus legionibus coniunctus magno proelio Syphacem devicit. triginta milia eo proelio hominum caesa dicuntur. Syphax cum paucis equitibus in Maurusios ex acie Nu- 5 midas — extremi prope Oceanum adversus Gadis colunt — refugit adfluentibusque ad famam eius undique barbaris ingentis brevi copias armavit. cum quibus [priusquam] 6 in Hispaniam angusto diremptam freto traiceret, Masinissa cum victore exercitu advenit, isque ibi cum Syphace ingenti gloria per se sine ullis Carthaginiensium opibus gessit bellum.

In Hispania nihil memorabile gestum, praeterquam 7 Celtiberum quod iuventutem eadem mercede, qua pacta cum Carthaginiensibus erat, imperatores Romani ad se perduxerunt, et nobilissimos Hispanos supra trecentos in 8 Italiam ad sollicitandos populares — inter auxilia Hannibalis erant — miserunt. id modo eius anni in Hispania ad memoriam insigne est, quod mercennarium militem in castris neminem ante quam tum Celtiberos Romani habuerunt.

[PERIOCHA LIBRI XXV.]

[P. Cornelius Scipio, postea Africanus, ante annos aedilis factus. Hannibal urbem Tarenton praeter arcem, in quam praesidium Romanorum fugerat, per Tarentinos iuvenes, qui se noctu venatum ire simulaverant, cepit. Iudi Apollinares ex Marci carminibus, quibus Cannensis clades praedicta fuerat, instituti sunt. a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus adversus Hannonem Poenorum ducem prospere pugnatum est. Ti. Sempronius Gracchus proconsul ab hospite suo Lucano in insidias deductus, a Magone interfectus est. Centenius Paenula, qui centurio militaverat, cum vetisset a senatu, ut sibi exercitus daretur, pollicitusque esset, si petrasset, de Hannibale victoriam, octo milibus acceptis militibus dux factus conflixit acie cum Hannibale et cum exercitu caesus. Capua obsessa est a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus. Fulvius praetor male adversus Hannibalem pugnavit, in quo elio viginti milia hominum ceciderunt; ipse cum equitibus ductis effugit. Claudius Marcellus Syracusas expugnavit tertio

anno et ingentem se virum gessit. in eo tumultu captae urbis Archimedes intentus formis, quas in pulvere descripserat, interfectus est. P. et Cn. Scipiones in Hispania tot rerum feliciter gestarum tristem exitum tulerunt, prope cum totis exercitibus caesi anno octavo quam in Hispaniam ierunt. amissaque eius provinciae possessio foret, nisi L. Marci equitis Romani virtute et industria, contractis exercituum reliquiis, eiusdem hortatu bina castra hostium expugnata essent. ad viginti septem milia caesa, cum mille octingentis praeda ingens capta. dux Marcius appellatus est.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXV.

- 1 I. Dum haec in Africa atque in Hispania geruntur, Hannibal in agro Tarentino aestatem consumpsit spe per prodicionem urbis Tarentinorum potiundae. ipsorum interim [ac] Sallentinorum ignobiles urbes ad eum defecerunt.
- 2 eodem tempore in Brittiis ex duodecim populis, qui anno priore ad Poenos desciverant, Consentini et Tauriani in
- 3 fidem populi Romani redierunt, et plures redissent, ni T. Pomponius Veientanus praefectus socium, prosperis aliquot populationibus et in agro Bruttio iusti ducis speciem nactus, tumultuario exercitu coacto cum Hannone con-
- 4 flixisset. magna ibi vis hominum, sed inconditae turbae agrestium servorumque, caesa aut capta est. minimum iacturae fuit quod praefectus inter ceteros est captus, et tum temerariae pugnae auctor et ante publicanus omnibus malis artibus et rei publicae et societatibus infidus dam-
- 5 nosusque. Sempronius consul iu Lucanis multa proelia parva, haut ullum dignum memoratu fecit et ignobilia oppida Lucanorum aliquot expugnavit.
- 6 Quo diutius trahebatur bellum et variabant secundae adversaeque res non fortunam magis quam animos hominum, tanta religio, et ea magna ex parte externa civitatem incessit, ut aut homines aut dei repente alii viderentur facti. nec iam in secreto modo atque intra parietes abolebantur Romani ritus, sed in publico etiam ac foris

Capitolioque mulierum turba erat nec sacrificantium nec precantium deos patrio more. sacrificuli ac vates ce- 8
perant hominum mentes, quorum numerum auxit rustica plebs ex incultis diutino bello infestisque agris egestate et metu in urbem compulsa et quaestus ex alieno errore facilis, quem velut ex concessae artis usu exercebant. primo secretae bonorum indignationes audiebantur, deinde 9
ad patres etiam ac publicam querimoniam excessit res. incusati graviter ab senatu aediles triumvirique capitales, 10
quod non prohiberent, cum emovere eam multitudinem e foro ac disicere adparatus sacrorum conati essent, haut procul afuit, quin violarentur. ubi potentius iam esse id 11
malum apparuit quam ut minoris per magistratus sedaretur, M. Aemilio praetori urb. negotium ab senatu datum est, ut his religionibus populum liberaret. is et in con- 12
tione senatus consultum recitavit et edixit, ut quicumque libros vaticinios precesationesve aut artem sacrificandi conscriptam haberet, eos libros omnis litterasque ad se ante kal. Apriles deferret, neu quis in publico sacrove loco novo aut externo ritu sacrificaret.

II. Aliquot publici sacerdotes mortui eo anno sunt, 1
L. Cornelius Lentulus pontufex maximus et C. Papirius C. f. Masso pontifex et P. Furius Philus augur et C. Papirius L. f. Masso decemvir sacrorum. in Lentuli locum 2
M. Cornelius Cethegus, in Papiri Cn. Servilius Caepio pontifices suffecti sunt, augur creatus L. Quinctius Flamininus, decemvir sacrorum L. Cornelius Lentulus.

Comitiorum consularium iam adpetebat tempus, sed 3
quia consules (a) bello intentos avocare non placebat, Ti. Sempronius consul comitiorum causa dictatorem dixit C. Claudium Centonem. ab eo magister equitum est dictus Q. Fulvius Flaccus. dictator primo comitiali die creavit 4
consulem Q. Fulvium Flaccum magistrum equitum et Ap. Claudium Pulchrum, cui Sicilia provincia in praetura erat. tum praetores creati Cn. Fulvius Flaccus, [C.] 5
audius Nero, M. Iunius Silanus, P. Cornelius Sulla. mitiis perfectis dictator magistratu abiit.

Aedilis curulis fuit eo anno cum M. Cornelio Cethego 6
Cornelius Scipio, cui post Africano fuit cognomen.

huic petenti aedilitatem cum obsisterent tribuni plebis, negantes rationem eius habendam esse, quod nondum ad
7 petendum legitima aetas esset, 'si me' inquit 'omnes Quirites aedilem facere volunt, satis annorum habeo'. tanto inde favore ad suffragium ferendum in tribus discursus est, ut tribuni repente incepto destiterint.
8 aedilicia largitio haec fuit: ludi Romani pro temporis illius copiis magnifice facti et diem unum instaurati, et congi olei in vicos singulos dati.

9 L. Villius Tappulus et M. Fundanius Fundulus aediles plebei aliquot matronas apud populum probri accusarunt, quasdam ex eis damnatas in exilium egerunt.
10 ludi plebei per biduum instaurati et Iovis epulum fuit ludorum causa.

1 III. Q. Fulvius Flaccus tertium, Appius Claudius
2 consulatum ineunt. et praetores provincias sortiti sunt, P. Cornelius Sulla urbanam et peregrinam, quae duorum ante sors fuerat, Cn. Fulvius Flaccus Apuliam, C. Claudius Nero Suessulam, M. Iunius Silanus Tuscos. consulibus bellum cum Hannibale et binae legiones decretae: alter a Q. Fabio superioris anni consule, alter a Fulvio
3 Centumalo acciperet. praetorum Fulvi Flacci, quae Luceriae sub Aemilio praetore, Neronis Claudii, quae in Piceno sub C. Terentio fuissent, legiones essent, supplementum in eas ipsi scriberent sibi. M. Iunio in Tuscos
4 legiones urbanae prioris anni datae. Ti. Sempronio Graccho et P. Sempronio Tuditano imperium provinciaeque Lucani et Galliae cum suis exercitibus prorogatae,
5 item P. Lentulo, qua vetus provincia in Sicilia esset, M. Marcello Syracusae et qua Hieronis regnum fuisset, T. Otacilio classis, Graecia M. Valerio, Sardinia Q. Mucio
6 Scaevolae, Hispaniae P. et Cn. Corneliis. ad veteres exercitus duae urbanae legiones a consulibus scriptae summaque trium et viginti legionum eo anno effecta est.

8 Dilectum consulum M. Postumii Pyrgensis cum magno
9 prope motu rerum factum impediit. publicanus erat Postumius, qui multis annis parem fraude avaritiaque neminem in civitate habuerat praeter T. Pomponium Veientanum, quem populantem temere agros in Lucanis ductu

Hannonis priore anno ceperant Carthaginienses. hi, quia 10
 publicum periculum erat a vi tempestatis in iis quae por-
 tarentur ad exercitus, et ementiti erant falsa naufragia,
 et ea ipsa, quae vera renuntiaverant, fraude ipsorum facta
 erant, non casu. in veteres quassasque naves paucis et 11
 parvi preti rebus impositis, cum mersissent eas in alto
 exceptis in praeparatas scaphas nautis, multiplices fuisse
 merces ementiebantur. ea fraus indicata M. Aemilio prae- 12
 tori priore anno fuerat ac per eum ad senatum delata,
 nec tamen ullo senatus consulto notata, quia patres or-
 dinem publicanorum in tali tempore offensum nolebant.
 populus severior vindex fraudis erat, excitatque tandem 13
 duo tribuni plebis Spurius et L. Carvili cum rem invisam
 infamemque cernerent, ducentam milium aeris multam
 M. Postumio dixerunt. cui certandae cum dies advenisset 14
 conciliumque tam frequens plebis adesset, ut multitu-
 dinem area Capitoli vix caperet, perorata causa una spes
 videbatur esse, si C. Servilius Casca tribunus plebis, qui 15
 propinquus cognatusque Postumio erat, priusquam ad
 suffragium tribus vocarentur, intercessisset. testibus da- 16
 tis tribuni populum summovent sitellaque lata est, ut
 sortirentur, ubi Latini suffragium ferrent. interim publi- 17
 cani Cascae instare, ut concilio diem eximeret, populus
 reclamare. et forte in cornu primus sedebat Casca, cui
 simul metus pudorque animum versabat. cum in eo parum 18
 praesidii esset, turbandae rei causa publicani per vacuum
 (in) summoto locum cuneo intruperunt, iurgantes simul
 cum populo tribunisque. nec procul dimicatione res erat, 19
 cum Fulvius consul tribunis 'nonne videtis' inquit 'vos
 in ordinem coactos esse et rem ad seditionem spectare, ni
 propere dimittitis plebis concilium?'

III. Plebe dimissa senatus vocatur et consules re- 1
 ferunt de concilio plebis turbato vi atque audacia publi-
 canorum: M. Furium Camillum, cuius exilium ruina urbis 2
 cutura fuerit, damnari se ab iratis civibus passum esse;
 remviros ante eum, quorum legibus ad eam diem vive- 3
 re, multos postea principes civitatis iudicium de se po-
 i passos: Postumium Pyrgensem suffragium populo Ro- 4
 mano extorsisse, concilium plebis sustulisse, tribunos in ordi-

nem coegisse, contra populum Romanum aciem instruxisse, locum occupasse, ut tribunos a plebe intercluderet, tribus
 5 in suffragium vocari prohiberet. nihil aliud a caede ac dimicatione continuisse homines nisi patientiam magistratum, quod cesserint in praesentia furori atque audaciae
 6 paucorum vincique se ac populum Romanum passi sint et comitia, quae reus vi atque armis prohibiturus erat, ne causa quaerentibus dimicationem daretur, voluntate ipsius
 7 sustulerint. haec cum ab optimo quoque pro atrocitate rei accepta essent vimque eam contra rem publicam et
 8 pernicioso exemplo factam senatus decreasset, confestim Carvili tribuni plebis omissa multae certatione rei capitalis diem Postumio dixerunt ac, ni vades daret, prendi a viatore atque in carcerem duci iusserunt. Postumius
 9 vadibus datis non adfuit. tribuni plebem rogaverunt plebesque ita scivit, si M. Postumius ante kal. Maias non prodisset citatusque eo die non respondisset neque excusatus esset, videri eum in exilio esse, bonaque eius
 10 venire, ipsi aqua et igni placere interdici. singulis deinde eorum, qui turbae ac tumultus concitatores fuerant, rei
 11 capitalis diem dicere ac vades poscere coeperunt. primo non dantis, deinde etiam eos qui dare possent in carcerem coiciebant; cuius rei periculum vitantes plerique in exilium abierunt.

1 V. Hunc fraus publicanorum, deinde fraudem audacia protegens exitum habuit. comitia inde pontifici maximo creando sunt habita. ea comitia novus pontifex
 2 M. Cornelius Cethegus habuit. tres ingenti certamine petierunt, Q. Fulvius Flaccus consul, qui et ante bis consul et censor fuerat, et T. Manlius Torquatus et ipse
 3 duobus consulatibus et censura insignis, et P. Licinius
 4 Crassus, qui aedilitatem curulem petiturus erat. hic senes honoratosque iuvenis in eo certamine vicit. ante hunc intra centum annos et viginti nemo praeter P. Cornelium Calussam pontifex maximus creatus fuerat, qui sella curuli non sedisset.

5 Consules dilectum cum aegre conficerent, quod inopia iuniorum non facile in utrumque, ut et novae urbanae regiones et supplementum veteribus scriberetur, sufficiebatur.

senatus absistere eos incepto vetuit et triumviros binos 6
creari iussit, alteros qui citra, alteros qui ultra quinquagensem lapidem in pagis forisque et conciliabulis omnem 7
copiam ingenuorum inspicerent et si qui roboris satis ad 7
ferenda arma habere viderentur, etiamsi nondum militari 8
aetate essent, milites facerent. tribuni plebis, si is vide- 8
retur, ad populum ferrent, ut, qui minores septemdecem 9
annis sacramento dixissent, iis perinde stipendia procederent ac si septemdecem annorum aut maiores milites facti 9
essent. ex hoc senatus consulto creati triumviri bini con- 9
quisitionem ingenuorum per agros habuerunt.

Eodem tempore ex Sicilia litterae Marci Marcelli de 10
postulatis militum, qui cum P. Lentulo militabant, in senatu recitatae sunt. Cannensis reliquiae cladis hic exercitus 11
erat, relegatus in Siciliam, sicut ante dictum est, ne ante Punici belli finem in Italiam reportarentur.

VI. Hi permissu Lentuli primores equitum centurionumque et robora ex legionibus peditum legatos in hiberna ad M. Marcellum miserunt, e quibus unus potestate dicendi facta: 'consulem te, M. Marcelle, in Italiam adis- 2
semus, cum primum de nobis etsi non iniquum, certe triste senatus consultum factum est, nisi hoc sperassemus, in provinciam nos morte regum turbatam ad grave bellum adversus Siculos simul Poenosque mitti et sanguine nostro vulneribusque nos senatui satisfacturos esse, sicut patrum memoria qui capti a Pyrrho ad Heracleam erant adversus Pyrrhum ipsum pugnantes satisfecerunt. quam- 4
quam quod ob meritum nostrum suscensuistis, patres conscripti, nobis aut suscensetis? ambo mihi consules et 5
universum senatum intueri videor, cum te, Marcelle, intueor, quem si ad Cannas consulem habuissemus, melior et rei publicae et nostra fortuna esset. sine, quaeso, 6
priusquam de condicione nostra queror, noxam cuius arguimur nos purgare. si non deum ira nec fato, cuius e immobilis rerum humanarum ordo seritur, sed culpa iimus ad Cannas, cuius tandem ea culpa fuit? militum imperatorum? equidem miles nihil umquam dicam de veratore meo, cui praesertim gratias sciam ab senatu is, quod non desperaverit de re publica, cui post fu-

gam a Cannis per omnes annos prorogatum imperium.
8 ceteros item ex reliquiis cladis eius, quos tribunos militum
habuimus, honores petere et gerere et provincias obtinere
9 audivimus. an vobis vestrisque liberis ignoscitis facile,
patres conscripti, in haec vilia capita saevire [libe]t? et
consuli primoribusque aliis civitatis fugere, cum spes alia
nulla esset, turpe non fuit, milites utique morituros in
10 aciem misistis? ad Alliam prope omnis exercitus fugit,
ad Furculas Caudinas ne expertus quidem certamen arma
tradidit hosti, ut alias pudendas clades exercituum ta-
11 ceam: tamen tantum afuit ab eo, ut ulla ignominia is ex-
ercitibus quaereretur, ut et urbs Roma per eum exerci-
12 tum, qui ab Allia Veios transfugerat, reciperaretur et
Caudinae legiones, quae sine armis redierant Romam, ar-
matae remissae in Samnium eundem illum hostem sub
iugum miserint, qui hac sua ignominia laetatus fuerat.
13 Cannensem vero quisquam exercitum fugae aut pavoris
insimulare potest, ubi plus quinquaginta milia hominum
cecidere, unde consul cum equitibus septuaginta fugit,
unde nemo superest nisi quem hostis caedendo fessus re-
14 liquit? cum captivis redemptio negabatur, nos vulgo ho-
mines laudabant, quod rei publicae nos reservassemus,
quod ad consulem Venusiam redissemus et speciem iusti
15 exercitus fecissemus: nunc deteriore condicione sumus
quam aput patres nostros fuerant captivi. quippe illis
arma tantum atque ordo militandi locusque, in quo ten-
derent in castris, est mutatus, quae tamen semel navata
16 rei publicae opera et uno felici proelio recuperarunt: nemo
eorum relegatus in exilium est, nemini spes emerendi
stipendia adempta, hostis denique est datus, cum quo di-
17 micantes aut vitam semel aut ignominiam finirent; — nos,
quibus, nisi quod commisimus, ut quisquam ex Cannensi
acie miles Romanus superesset, nihil obici potest, non
solum a patria procul Italiaque, sed ab hoste etiam rele-
18 gati sumus, ubi senescamus in exilio, ne qua spes, i
qua occasio abolendae ignominiae, ne qua placandae c
19 vivum irae, ne qua denique bene moriendi sit. neque igno-
miniae finem nec virtutis praemium petimus: modo ex-
periri animum et virtutem exercere liceat. laborem

periculum petimus, ut virorum, ut militum officio fungamur. bellum in Sicilia iam alterum annum ingenti dimicatione geritur, urbes alias Poenus, alias Romanus expugnat, peditum, equitum acies concurrunt, ad Syracusas terra marique geritur res, clamorem pugnantium crepitumque armorum exaudimus, resides ipsi ac segnes tamquam nec manus nec arma habeamus. servorum legionibus Ti. Sempronius consul totiens iam cum hoste signis conlatis pugnavit, operae pretium habent libertatem civitatemque;— pro servis saltem ad hoc bellum emptis vobis simus, congrédi cum hoste liceat et pugnando quaerere libertatem. vis tu mari, vis terra, vis acie, vis urbibus oppugnandis experiri virtutem? asperrima quaeque ad laborem periculumque deposcimus, ut quod ad Cannas faciundum fuit, quam primum fiat, quoniam quidquid postea viximus, id omne destinatum ignominiae est’.

VII. Sub haec dicta ad genua Marcelli procubuerunt. Marcellus id nec iuris [nec] potestatis suae esse dixit: senatui scripturum se omniaque de sententia patrum facturum esse. eae litterae ad novos consules allatae ac per eos in senatu recitatae sunt, consultusque de iis litteris ita decrevit senatus, militibus, qui ad Cannas commilitones suos pugnantis deseruissent, senatum nihil videre cur res publica committenda esset. si M. Claudio proconsuli aliter videretur, faceret quod e re publica fideque sua duceret, dum ne quis eorum munere vacaret neu dono militari virtutis ergo donaretur neu in Italiam reportaretur, donec hostis in terra Italia esset.

Comitia deinde a praetore urbano de senatus sententia plebique scitu sunt habita, quibus creati sunt quinqueviri muris, turribus reficiendis et triumviri bini, uni sacris conquirendis donisque persignandis, alteri reficiendis aedibus Fortunae et matris [Matutae] intra portam Carmentalem, sed et Spei extra portam, quae priore anno incendio consumptae fuerant.

Tempestates foedae fuere, in Albano monte biduum cinerem lapidibus pluit. tacta de caelo multa, duae Capitolio aedes, vallum in castris multis locis supra asulam, et duo vigiles exanimati. murus turresque

quaedam Cumis non ictae modo fulminibus, sed etiam decussae. Reate saxum ingens visum volitare, sol rubere
9 solito magis sanguineoque similis. horum prodigiorum causa diem unum supplicatio fuit et per aliquot dies consules rebus divinis operam dederunt et per eosdem dies sacrum novemdiale fuit.

10 Cum Tarentinorum defectio iam diu et in spe Hannibali et in suspicione Romanis esset, causa forte extrin-
11 secus maturandae eius intervenit. Phileas Tarentinus diu iam per speciem legationis Romae cum esset, vir inquieti animi et minime otium, quo tum diutino senescere videbatur, patientis, aditum sibi ad obsides Thurinos invenit.
12 custodiebantur in atrio Libertatis minore cura, quia nec
13 ipsis nec civitati eorum fallere Romanos expediebat. hos crebris colloquiis sollicitatos corruptis aedituis duobus cum primis tenebris custodia eduxisset, ipse comes oc-
14 culti itineris factus profugit. luce prima volgata per urbem fuga est, missique qui sequerentur ab Tarracina comprehensos omnis retraxerunt. deducti in comitio virgisque adprobante populo caesi de saxo deiciuntur.

1 VIII. Huius atrocitas poenae duarum nobilissimarum in Italia Graecarum civitatum animos irritavit cum publice, tum etiam singulos privatim, ut quisque tam foede interemptos aut propinquitatem aut amicitiam contingebat.
2 ex iis tredecim fere nobiles iuvenes Tarentini coniuraverunt, quorum principes Nico et Philemenus erant. hi priusquam aliquid moverent, colloquendum cum Hannibale rati, nocte per speciem venandi urbe egressi ad eum
3 proficiscuntur. et cum haud procul castris abessent, ceteri silva prope viam sese occuluerunt, Nico et Philemenus progressi ad stationes comprehensique, ultro id petentes,
4 ad Hannibalem deducti sunt. qui cum et causas consilii sui et quid pararent exposuissent, conlaudati oneratique promissis iubentur, ut fidem popularibus facerent, praedandi causa se urbe egressos, pecora Carthaginensium
5 quae pastum propulsa essent, ad urbem agere; tuto sine certamine id facturos promissum est. conspecta praeda iuvenum est, minusque iterum ac saepius id
6 audere miraculo fuit. congressi cum Hannibale rur

fide sanxerunt, liberos Tarentinos leges suaque omnia habituros neque ullum vectigal Poeno pensuros praesidiumve invitos recepturos; prodita praesidia Carthaginensium fore. haec ubi convenerunt, tunc vero Philemenus 9 consuetudinem nocte egrediundi redeundique in urbem frequentiore facere. et erat venandi studio insignis, canesque et alius apparatus sequebatur, captumque ferme aliquid aut 10 ab hoste ex praeparato adlatum reportando donabat aut praefecto aut custodibus portarum. nocte maxime commeare propter metum hostium credebant. ubi iam eo consuetudinis adducta res est, ut quocumque noctis tempore sibilo 11 dedisset signum, porta aperiretur, tempus agenda rei Hannibali visum est. tridui viam aberat; ubi, quo minus mirum 12 esset uno eodemque loco stativa eum tam diu habere, aegrum simulabat. Romanis quoque, qui in praesidio Tarenti 13 erant, suspecta esse iam segnis mora eius desierat.

VIII. Ceterum postquam Tarentum ire constituit, 1 decem milibus peditum atque equitum, quos in expeditione velocitate corporum ac levitate armorum aptissimos esse ratus est, electis, quarta vigilia noctis signa movit praemissisque octoginta fere Numidis equitibus praecipit, 2 ut discurrerent circa vias perlustrarentque omnia oculis, ne quis agrestium procul spectator agminis falleret: praegressos retraherent, obvios occiderent, ut praedonum 3 magis quam exercitus accolis species esset. ipse raptim agmine acto quindecim ferme milium spatio castra ab Tarento posuit et ne ibi quidem nuntiato, quo pergerent, 4 tantum convocatos milites monuit, via omnes irent nec deverti quemquam aut excedere ordinem agminis paterentur et in primis intenti ad imperia accipienda essent ne quid nisi ducum iussu facerent: se in tempore editurum quae vellet agi. eadem ferme hora Tarentum fama prae- 5 venerat Numidas equites paucos populari agros terroremque late agrestibus iniecissee. ad quem nuntium nihil ultra 6 otus praefectus Romanus, quam ut partem equitum postero die luce prima iuberet exire ad arcendum populanibus hostem; in cetera adeo nihil ab eo intenta cura 7 , ut contra pro argumento fuerit illa procursatio Numidum, Hannibalem exercitumque castris non movisse.

8 Hannibal concubia nocte movit. dux Philemenus erat
 cum solito captae venationis onere; ceteri proditores ea
 9 quae composita erant expectabant. convenerat autem, ut
 Philemenus portula adsueta venationem inferens armatos
 induceret, parte alia portam Temenitida adiret Hannibal;
 10 ea mediterranea regio est, orientem spectat, busta ali-
 quantum intra moenia includuntur. cum portae adpro-
 pinquaret, editus ex composito ignis ab Hannibale est
 refulsitque. idem redditum ab Nicone signum, extinctae
 11 deinde utrinque flammae sunt. Hannibal silentio ducebat
 ad portam. Nico ex improvise adortus sopitos vigiles in
 12 cubilibus suis obtruncat portamque aperit; Hannibal cum
 peditum agmine ingreditur, equites subsistere iubet, ut
 13 quo res postulet occurrere libero campo possent. et Phi-
 lemenus portulae parte alia, qua commeare adsuerat, ad-
 propinquabat. nota vox eius et familiare iam signum
 cum excitasset vigilem, dicente vix sustineri grandis
 14 bestiae onus, portula aperitur. inferentes aprum duos
 iuvenes secutus ipse cum expedito venatore vigilem, in-
 cautius miraculo magnitudinis in eos qui ferebant versum,
 15 venabulo traicit. ingressi deinde triginta fere armati ce-
 teros vigiles obtruncant refringuntque portam proximam,
 et agmen sub signis confestim inrupit. inde cum silentio
 16 in forum ducti Hannibali sese coniunxerunt. tum duo
 milia Gallorum Poenus in tres divisa partis per urbem
 dimittit Tarentinos[que duces singulis partibus addit
 17 binos]. itinera quam maxime frequentia occupare iubet,
 tumultu orto Romanos passim caedi, oppidanis parci. sed
 ut fieri id posset, praecipit iuvenibus Tarentinis, ut ubi
 quem suorum procul vidissent, quiescere ac silere ac
 bono animo esse iuberent.

1 X. Iam tumultus erat clamorque, qualis esse in
 capta urbe solet, sed, quid rei esset, nemo satis pro certo
 2 scire. Tarentini Romanos ad diripiendam urbem credere
 coortos, Romanis seditio aliqua cum fraude videri ab op-
 3 pidanis mota. praefectus primo excitatus tumultu in
 portum effugit, inde acceptus scapha in arcem circum-
 4 vehitur. errorem et tuba audita ex theatro faciebat, nunc
 et Romana erat, a proditoribus ad hoc ipsum praeparata.

et insciantes a Graeco inflata, quis aut quibus signum daret, incertum efficiebat. ubi inluxit, et Romanis Punica et Gallica arma cognita tum dubitationem exemerunt, et Graeci Romanos passim caede stratos cernentes ab Hannibale captam urbem senserunt. postquam lux certior erat et Romani, qui caedibus superfuerant, in arcem confugerant conticiscebatque paulatim tumultus, tum Hannibal Tarentinos sine armis convocare iubet. convenere omnes praeterquam qui cedentis in arcem Romanos ad omnem adeundam simul fortunam persecuti fuerant. ibi Hannibal benigne adlocutus Tarentinos testatusque, quae praestitisset civibus eorum, quos ad Trasumennum aut ad Cannas cepisset, simul in dominationem superbam Romanorum invectus, recipere se in domos suas quemque iussit et foribus nomen suum inscribere: se domos eas, quae inscriptae non essent, signo extemplo dato diripi iussurum. si quis in hospitio civis Romani — vacuas autem tenebant domos — nomen inscripsisset, eum se pro hoste habiturum. contione dimissa cum titulis notatae fores discrimen pacatae ab hostili domo fecissent, signo dato ad diripienda hospitia Romana passim discursum est. et fuit praedae aliquantum.

XI. Postero die ad oppugnandam arcem ducit; quam cum et a mari, quo in paeneinsulae modum pars maior circumluitur, praecaltis rupibus et ab ipsa urbe muro et fossa ingenti saeptam videret eoque nec vi nec operibus expugnabilem esse, ne aut se ipsum cura tuendi Tarentinos a maioribus rebus moraretur aut in relictos sine valido praesidio Tarentinos impetum ex arce cum vellent Romani facerent, vallo urbem ab arce intersaequare statuit, non sine illa etiam spe, cum prohibentibus opus Romanis manum posse conseri et, si ferocius procucurrissent, magna caede ita attenuari praesidii vires, ut facile per se ipsi Tarentini urbem ab iis tueri possent. ubi eptum opus est, patefacta repente porta impetum inuenientis fecerunt Romani pellique se statio passa est, ac pro opere erat, ut successu cresceret audacia plique et longius pulsos prosequerentur. tum signo dato parti undique Poeni sunt, quos instructos ad hoc Hannibal

tenuerat. nec sustinuerunt impetum Romani, sed ab effusa fuga loci angustiae eos impeditaque alia opere iam coepto, alia apparatu operis morabantur. plurimi in fossam praecipitavere occisique sunt plures in fuga quam in pugna. inde et opus nullo prohibente fieri coeptum: fossa ingens ducta et vallum intra eam erigitur; modicoque post intervallo murum etiam eadem regione addere parat, ut vel sine praesidio tueri se adversus Romanos possent. reliquit tamen modicum praesidium, simul ut in perficiendo muro adjuvaret. ipse profectus cum ceteris copiis ad Galaesum flumen — quinque milia ab urbe abest — posuit castra. ex his stativis regressus ad inspiciendum, quod opus aliquantum opinione eius celerius creverat, spem cepit etiam arcem expugnari posse. et est non altitudine, ut cetera, tuta, sed loco plano posita et ab urbe muro tantum ac fossa divisa. cum iam machinationum omni genere et operibus oppugnaretur, missum a Metaponto praesidium Romanis fecit animum, ut nocte ex improviso opera hostium invaderent. alia disiecerunt, alia igni corruerunt. isque finis Hannibali fuit ea parte arcem oppugnare. reliqua erat in obsidione spes, nec ea satis efficax, quia arcem tenentes, quae in paeneinsula posita imminet faucibus portus, mare liberum habebant, urbs contra exclusa maritimis commeatibus, propiusque inopiam erant obsidentes quam obsessi. Hannibal convocatis principibus Tarentinis omnes praesentis difficultates exposuit: neque arcis tam munitae expugnandae cernere viam neque in obsidione quicquam habere spei, donec mari hostes pontiantur. quod si naves sint, quibus commeatus invehiri prohibeat, extemplo aut arce cessuros aut dedituros se hostis. adsentiebantur Tarentini; ceterum ei, qui consilium adferret, opem quoque in eam rem adferendam censebant esse. Punicas enim naves ex Sicilia accitas id posse facere; suas, quae sinu exiguo intus inclusae essent, cum claustra portus hostis haberet, ecquem ad modum inde in apertum mare evasuras? 'evadent;' inquit Hannibal 'multa, quae impedita natura sunt, consilio expediuntur. urbem campo sitam habetis. planae et satis latae viae patent omnis partis. via, quae in portum per mediam urbem

mari transmissa est, plaustis transveham naves haut magna mole. et mare nostrum erit, quo nunc hostes potiuntur, et illinc mari, hinc terra circumsedebimus arcem, immo brevi aut relictam ab hostibus aut cum ipsis hostibus capiemus'. haec oratio non spem modo effectus sed 18 ingentem etiam ducis admirationem fecit. contracta ex templo undique plaustra iunctaque inter se et machinae ad subducendas naves admotae munitumque iter, quo faciliora plaustra minorque moles in transitu esset. iu- 19 menta inde et homines contracti et opus inpigre coeptum; paucosque post dies classis instructa ac parata circumvehitur arcem et ante os ipsum portus ancoras iacit. hunc 20 statum rerum Hannibal Tarenti relinquit regressus ipse in hiberna. ceterum defectio Tarentinorum utrum priore anno an hoc facta sit, in diversum auctores trahunt. plures propioresque aetate memoriae rerum hoc anno factum tradunt.

XII. Romae consules praetoresque usque ante diem 1 v. kal. Maias Latinae tenuerunt. eo die perpetrato sacro 2 in monte in suas quisque provincias proficiscuntur. religio deinde nova obiecta est ex carminibus Marcianis. vates hic Marcius inlustris fuerat, et cum conquisitio 3 priore anno ex senatus consulto talium librorum fieret, in M. Aemili praetoris urbani, qui eam rem agebat, manus venerant. is protinus novo praetori Sullae tradiderat. ex 4 huius Marcii duobus carminibus alterius post rem actam editi cum rato auctoritas eventu alteri quoque, cuius nondum tempus venerat, adferebat fidem. priore carmine 5 Cannensis praedicta clades in haec fere verba erat: 'amnem, Troiugena (Romane), fuge Cannam, ne te alienigenae cogant in campo Diomedis conserere manus. sed 6 neque credes tu mihi, donec conpleris sanguine campum, multaque milia occisa tua deferet amnis in pontum magnum ex terra frugifera; piscibus atque avibus feris- 7 que, quae incolunt terras, is fuit esca caro tua. nam si ita Iuppiter fatus est'. et Diomedis Argivi campos 7 Cannam flumen ii, qui militaverant in iis locis, iuxta ne ipsam cladem agnoscebant. tum alterum carmen 8 tatum, non eo tantum obscurius, quia incertiora fu-

tura praeteritis sunt, sed perplexius etiam scripturae
 9 genere. 'hostis, Romani, si expellere vultis, vomica quae
 gentium venit longe, Apollini vovendos censeo ludos, qui
 quotannis comiter Apollini fiant, cum populus dederit ex
 publico partem, privati uti conferant pro se atque suis.
 10 iis ludis faciendis praeerit praetor is, qui ius populo ple-
 beique dabit summum. decemviri Graeco ritu hostiis
 sacra faciant. hoc si recte facietis, gaudebitis semper
 fietque res vestra melior: nam is diūm extinguet per-
 11 duellis vestros, qui vestros campos pascunt placide'. ad
 id carmen expiandum diem unum sumpserunt. postero
 die senatus consultum factum est, ut decemviri de ludis
 12 Apollini reque divina facienda inspicerent. ea cum in-
 specta relataque ad senatum essent, censuerunt patres,
 Apollini ludos vovendos faciendosque et, quando ludi
 facti essent, duodecim milia aeris praetori ad rem di-
 13 vinam et duas hostias maioris dandas. alterum senatus
 consultum factum est, ut decemviri sacrum Graeco ritu
 facerent iisque hostiis, Apollini bove aurato et capris
 14 duabus albis auratis, Latonae bove femina aurata. ludos
 praetor in circo maximo cum facturus esset, edixit, ut
 populus per eos ludos stipem Apollini, quantam commo-
 15 dum esset, conferret. haec est origo ludorum Apollina-
 rium, victoriae, non valetudinis ergo, ut plerique rentur,
 votorum factorumque. populus coronatus spectavit, ma-
 tronae supplicavere; vulgo apertis ianuis in propatulis
 epulati sunt celeberraque dies omni caerimoniarum genere
 fuit.

1 XIII. Cum Hannibal circa Tarentum, consules ambo
 in Samnio essent, sed circumsessuri Capuam viderentur,
 quod malum diuturnae obsidionis esse solet, iam famem
 Campani sentiebant, quia sementem facere prohibuerant
 2 eos Romani exercitus. itaque legatos ad Hannibalem
 miserunt orantes, ut, priusquam consules in agros suos
 educerent legiones viaeque omnes hostium praesidiis ir-
 siderentur, frumentum ex propinquis locis conveyi iuberet
 3 Capuam. Hannibal Hannonem ex Bruttis cum exercitu
 in Campaniam transire et dare operam, ut frumenti copi-
 4 fieret Campanis, iussit. Hanno ex Bruttis profectus cur

exercitu, vitabundus castra hostium consulesque, qui in Samnio erant, cum Benevento iam adpropinquaret, tria 5 milia passuum ab ipsa urbe loco edito castra posuit; inde ex sociis circa populis, quo aestate comportatum erat, devehit frumentum in castra iussit praesidiis datis, quae commeatus eos prosequerentur. Capuam inde nuntium 6 misit, qua die in castris ad accipiendum frumentum praesto essent omni undique genere vehiculorum iumentorumque ex agris contracto. id pro cetera socordia neglegentiaeque a Campanis actum: paulo plus quadringenta vehicula missa et pauca praeterea iumenta. ob id castigatis ab Hannone, quod ne fames quidem, quae mutas accenderet bestias, curam eorum stimulare posset, alia predicta dies ad frumentum maiore apparatu petendum. ea 8 omnia sicut acta erant cum enuntiata Beneventanis essent, legatos decem extemplo ad consules circa Bovianum, ubi castra Romanorum erant, miserunt. qui cum auditis, 9 quae ad Capuam agerentur, inter se comparassent, ut alter in Campaniam exercitum duceret, Fulvius, cui ea provincia obvenerat, profectus nocte Beneventi moenia est ingressus. ex propinquo cognoscit, Hannonem cum 10 exercitus parte profectum frumentatum, per quaestorem Campanis datum frumentum, duo milia plaustrorum inconditam inermemque aliam turbam advenisse, per tumultum ac trepidationem omnia agi castrorumque formam et militarem ordinem inmixtis agrestibus iis externis sublatum. his satis compertis consul militibus edicit, signa 11 tantum armaque in proximam noctem expedirent: castra Punica oppugnanda esse. quarta vigilia profecti sarcinis 12 omnibus impedimentisque Beneventi relictis paulo ante lucem cum ad castra pervenissent, tantum pavoris iniecerunt, ut si in plano castra posita essent, haud dubie primo impetu capi potuerint. altitudo loci et munimenta 13 defendere, quae nulla ex parte adiri nisi arduo ac difficili censu poterant. luce prima proelium ingens accensum 14 . nec vallum modo tutantur Poeni, sed ut quibus us aequior esset, deturbant nitentis per ardua hostes.

XIII. Vincit tamen omnia pertinax virtus, et ali- 1
ot simul partibus ad vallum ac fossas perventum est,

2 sed cum multis vulneribus ac militum pernicie. itaque
convocatis [legatis] tribunisque militum consul absisten-
dum temerario incepto ait: tutius sibi videri reduci eo die
exercitum Beneventum, dein postero [castra] castris
hostium iungi, ne exire inde Campani neve Hanno re-
3 gredi posset; id quo facilius obtineatur, collegam quoque
et exercitum eius se accitum totumque eo versuros
bellum. haec consilia ducis, cum iam receptui caneret,
clamor militum aspernantium tam segne imperium dis-
4 iecit. proxime portae hostium erat cohors Paeligna, cuius
praefectus Vibius Accaus arreptum vexillum trans vallum
5 hostium traiecit. execratus inde seque et cohortem, si
eius vexilli hostes potiti essent, princeps ipse per fossam
6 vallumque in castra inrupit. iamque intra vallum Paeligni
pugnabant, cum altera parte Valerio Flacco tribuno mi-
litum tertiae legionis exprobrante Romanis ignaviam, qui
7 sociis captorum castrorum concederent decus, T. Pedanius
princeps primus centurio, cum signifero signum ademisset,
'iam hoc signum et hic centurio' inquit 'intra vallum
hostium erit: sequantur qui capi signum ab hoste prohi-
bituri sunt'. manipulares sui primum transcendentem
8 fossam, dein legio tota secuta est. iam et consul, ad
conspectum transgredientium vallum mutato consilio, ab
revocando [remorando]que ad incitandos hortandosque
versus milites, ostendere, in quanto discrimine ac peri-
culo fortissima cohors sociorum et civium legio esset.
9 itaque pro se quisque omnes per aequa atque iniqua loca,
cum undique tela conicerentur, armaque et corpora hostes
obicerent, pervadunt inrumpuntque. multi vulnerati, etiam
quos vires, sanguis desereret, ut intra vallum hostium ca-
10 derent nitebantur. capta itaque momento temporis velut
in plano sita nec permunita castra. caedes inde, non iam
11 pugna erat omnibus intra vallum permixtis. supra decem
milia hostium occisa, supra septem milia capitum cum
frumentatoribus Campanis omnique plaustorum et i-
mentorum apparatu capta. et alia ingens praeda fu-
quam Hanno, populabundus passim cum isset, ex soci-
12 rum populi Romani agris traxerat. inde deiectis hosti-
castris Beneventum reditum, praedamque ibi ambo cc

sules — nam et Ap. Claudius eo post paucos dies venit — vendiderunt diviseruntque. et donati quorum opera castra 13 hostium capta erant, ante alios Accaus Paelignus, T. Pedanius princeps tertiae legionis. Hanno ab Cominio 14 Ocrito, quo nuntiata castrorum clades est, cum paucis frumentatoribus, quos forte secum habuerat, fugae magis quam itineris modo in Bruttios rediit.

XV. Et Campani audita sua pariter sociorumque 1 clade legatos ad Hannibalem miserunt, qui nuntiarent, duos consules ad Beneventum esse diei iter a Capua, tantum non ad portas et muros bellum esse: ni propere subveniat, celerius Capuam quam Arpos in potestatem hostium venturam. ne Tarentum quidem, non modo ar- 2 cem, tanti debere esse, ut Capuam, quam Carthagini aequare sit solitus, desertam indefensamque populo Romano tradat. Hannibal curae sibi fore rem Campanam pollici- 3 tus in praesentia duo milia equitum cum legatis mittit, quo praesidio agros populationibus possent prohibere.

Romanis interim, sicut aliarum rerum, arcis Taren- 4 tinae praesidiique, quod ibi obsideretur, cura est. C. Servilius legatus, ex auctoritate patrum a P. Cornelio praetore in Etruriam ad frumentum coemendum missus, cum aliquot navibus onustis in portum Tarentinum inter hostium custodias pervenit. cuius adventu, qui ante in 5 exigua spe vocati saepe ad transitionem ab hostibus per conloquia erant, ultro ad transeundum hostis vocabant sollicitabantque. et erat satis validum praesidium, tractis ad arcem Tarenti tuendam [Metaponti qui fuerant] militibus. itaque Metapontini extemplo, metu quo tene- 6 bantur liberati, ad Hannibalem defecere. hoc idem eadem ora maris et Thurini fecerunt. movit eos non Ta- 7 rentinorum magis defectio Metapontinorumque, quibus indidem ex Achaia oriundi etiam cognatione iuncti erant, quam ira in Romanos propter obsides nuper interfectos. eorum amici cognatique litteras ac nuntios ad Hannonem 8 Magonemque, qui in propinquo in Bruttiis erant, miserunt, si exercitum ad moenia admovissent, se in potestatem eorum urbem tradituros esse. M. Atinius Thuriis 9 cum modico praesidio praeerat, quem facile elici ad cer-

tamen temere ineundum rebantur posse, non militum, quos perpaucos habebat, fiducia quam iuventutis Thurinae: eam ex industria centuriaverat armaveratque ad talis casus. divisis copiis inter se duces Poeni cum agrum Thurinum ingressi essent, Hanno cum peditum agmine infestis signis ire ad urbem pergit, Mago cum equitatu tectus collibus apte ad tegendas insidias oppositis subsistit. Atinius peditum tantum agmine per exploratores comperto in aciem copias educit, et fraudis intestinae et hostium insidiarum ignarus. pedestre proelium fuit persegne, paucis in prima acie pugnantibus Romanis, Thurinis expectantibus magis quam adiuvantibus eventum: et Carthaginiensium acies de industria pedem referebat, ut ad terga collis ab equite suo insessi hostem incautum pertraheret. quo ubi est ventum, coorti cum clamore equites prope inconditam Thurinorum turbam nec satis fido animo, unde pugnat, stantem extemplo in fugam averterunt. Romani, quamquam circumventos hinc pedes, hinc eques urgebat, tamen aliquamdiu pugnam traxere. postremo et ipsi terga vertunt atque ad urbem fugiunt. ibi proditores conglobati cum popularium agmen patentibus portis accepissent, ubi Romanos fusos ad urbem ferri viderunt, conclamant, instare Poenum, permixtosque et hostis urbem invasuros, ni propere portas claudant. ita exclusos Romanos praebuere hosti ad caedem, Atinius tamen cum paucis receptus. seditio inde paulisper tenuit, cum in fide [alii manendum], alii cedendum fortunae et tradendam urbem victoribus censerent. ceterum, ut plerumque, fortuna et consilia mala vicerunt: Atinio cum suis ad mare ac naves deducto, magis quia ipsi ob imperium in se mite ac iustum consultum volebant quam respectu Romanorum, Carthaginienses in urbem accipiunt.

Consules a Benevento in Campanum agrum legiones ducunt non ad frumenta modo, quae iam in herbis erant, corrumpenda, sed ad Capuam oppugnandam, nobilem consulatum tam opulentae urbis excidio rati facturos simul et ingens flagitium imperio dempturos, quod urb tam propinquae tertium annum impunita defectio esset ceterum ne Beneventum sine praesidio esset et ut a

subita belli, si Hannibal, quod facturum haud dubitabant, ad opem ferendam sociis Capuam venisset, equites vim sustinere possent, Ti. Gracchum ex Lucanis cum equitatu ac levi armatura Beneventum venire iubent: legionibus stativisque ad obtinendas res in Lucanis aliquem praeficeret.

XVI. Graccho, priusquam ex Lucanis moveret, sacri- 1
ficanti triste prodigium factum est: ad exta sacrificio perpe- 2
trato angues duo ex occulto adlapsi adedere iecur conspecti-
que repente ex oculis abierunt. id cum haruspicum monitu 3
sacrificium instauraretur atque intentius exta reservaren-
tur, iterum ac tertium tradunt libato(que) iocinere in-
tactos angues abisse. cum haruspices ad imperatorem id 4
pertinere prodigium praemonuissent et ab occultis caven-
dum hominibus consultisque, nulla tamen providentia
fatum imminens moveri potuit.

Flavus Lucanus fuit caput partis eius Lucanorum — 5
cum pars ad Hannibalem defecisset —, quae cum Romanis
stabat, et iam anno in magistratu erat, ab iisdem illis
creatus praetor. is mutata repente voluntate locum gratiae 6
apud Poenum quaerens neque transire ipse neque trahere
ad defectionem Lucanos satis habuit, nisi imperatoris et
eiusdem hospitis proditi capite ac sanguine foedus cum
hostibus sanxisset. ad Magonem, qui in Brutiis praeerat, 7
clam in colloquium venit, fideque ab eo accepta, si Ro-
manum iis imperatorem tradidisset, liberos cum suis le-
gibus venturos in amicitiam Lucanos, deducit Poenum in
locum: [eo cum] paucis Gracchum adducturum; Mago 8
ubi pedites equitesque armasset, caperet eas latebras, ubi
ingentem numerum occuleret. loco satis inspecto atque 9
undique explorato dies composita gerendae rei est. Flavus
ad Romanum imperatorem venit. rem se ait magnam in- 10
cohasse, ad quam perficiendam ipsius Gracchi opera opus
esse: omnium populorum praetoribus, qui ad Poenum in
...o communi Italiae motu descissent, persuasisse, ut re-
rent in amicitiam Romanorum, quando res quoque Ro- 11
mana, quae prope exitium clade Cannensi venisset, in
res melior atque auctior fieret, Hannibalis vis senesceret
prope ad nihilum venisset: veteri delicto haut inpla- 12

cabilis fore Romanos, nullam umquam gentem magis ex-
orabilem promptioremque veniae dandae fuisse. quotiens
13 rebellionem etiam maiorum suorum ignotum! haec ab se
sic dicta. ceterum ab ipso Graccho eadem haec audire
malle eos praesentisque contingere dextram, id pignus
14 fidei secum ferre. locum se consciis dixisse a conspectu
amotum haud procul castris Romanis. ibi paucis verbis
transigi rem posse, ut omne nomen Lucanum in fide ac
15 societate Romana sit. Gracchus fraudem et sermoni et
rei abesse ratus ac similitudine veri captus cum lietoribus
ac turma equitum e castris profectus duce hospite in in-
16 sidias praecipitatur. hostes subito exorti, et, ne dubia
proditio esset, Flavus iis se adiungit. tela undique in
17 Gracchum atque equites coniciuntur. Gracchus ex equo
desilit, idem ceteros facere iubet hortaturque, ut, quod
unum reliquum fortuna fecerit, id cohonestent virtute.
18 relicuum autem quid esse paucis a multitudine in valle
silva ac montibus saepta circumventis praeter mortem?
19 id referre, utrum praebentes corpora pecorum modo inulti
trucidantur an toti a patiando expectandoque eventu in
impetum atque iram versi, agentes audentesque, perfusi
hostium cruore, inter expirantium inimicorum cumulata
20 armaque et corpora cadant. Lucanum proditorem ac
transfugam omnes peterent; qui eam victimam prae se ad
infernus misisset, eum decus eximium, egregium solacium
21 suae morti inventurum. inter haec dicta paludamento
circa laevum brachium intorto — nam ne scuta quidem
22 secum extulerant — in hostis impetum fecit. maior quam
pro numero hominum editur pugna: iaculis maxime aperta
corpora Romanorum, et cum undique ex altioribus locis
23 in cavam vallem coiectus esset, transfiguntur. Gracchum
iam nudatum praesidio vivum capere Poeni nituntur; ce-
terum conspicatus Lucanum hospitem inter hostis, adeo
infestus confertos invasit, ut parci ei sine multorum per-
24 nicie non posset. exanimem eum Mago extemplo I
Hannibalem misit ponique cum captis simul fascibus a
25 tribunal imperatoris iussit. [si] haec vera fama e
Gracchus in Lucanis ad campos, qui veteres vocant
periit.

XVII. Sunt qui in agro Beneventano prope Calorem 1
fluvium ostendant a castris cum lictoribus ac tribus servis
lavandi causa progressum, cum forte inter salicta innata 2
ripis laterent hostes, nudum atque inermem saxisque
quae volvit amnis propugnantem interfectum. sunt qui 3
haruspicum monitu quingentos passus a castris pro-
gressum, uti loco puro ea quae ante dicta prodigia sunt
procuraret; ab insidentibus forte locum duabus turmis
Numidarum circumventum scribant. adeo nec locus nec
ratio mortis in viro tam claro et insigni constat. funeris 4
quoque Gracchi variast fama. alii in castris Romanis se-
pultum ab suis, alii ab Hannibale – et ea vulgatiores fama
est – tradunt: in vestibulo Punicorum castrorum rogam 5
exstructum esse, armatum exercitum decucurrisse cum
tripudiis Hispanorum motibusque armorum et corporum
suae cuique genti adsuetis, ipso Hannibale omni rerum
verborumque honore exequias celebrante. haec tradunt
qui in Lucanis rei gestae auctores sunt. si illis, qui ad 6
Calorem fluvium interfectum memorant, credere velis,
capitis tantum Gracchi hostes potiti sunt: eo delato ad 7
Hannibalem, missus ab eo confestim Carthalo, qui in
castra Romana ad Cn. Cornelium quaestorem deferret.
is funus imperatoris in castris celebrantibus cum exercitu
Beneventanis fecit.

XVIII. Consules agrum Campanum ingressi cum 1
passim popularentur, eruptione oppidanorum et Magonis
cum equitatu territi et trepidi ad signa milites palatos
passim revocarunt et vixdum instructa acie fusi supra
mille et quingentos milites amiserunt. inde ingens ferocia 2
superbae suapte ingenio genti crevit, multisque proeliis
lacescebant Romanos; sed intentiores ad cavendum con-
sules una pugna fecerat incaute atque inconsulte inita.
restituit tamen his animos et illis minuit audaciam parva 3
una res: sed in bello nihil tam leve est, quod non magnae
verum rei momentum faciat. T. Quinctio Crispino Ba- 4
is Campanus hospes erat perfamiliari hospitio iunctus.
everat consuetudo, quod aeger Romae aput Crispinum
adius ante defectionem Campanam liberaliter comiter-
ie curatus fuerat. is tum Badius progressus ante sta- 5

tiones, quae pro porta stabant, vocari Crispinum iussit. quod ubi est Crispino nuntiatum, ratus colloquium amicum ac familiare quaeri, manente memoria etiam in discidio publicorum foederum privati iuris, paulum a ceteris processit. postquam in conspectum venere, 'provoco te' inquit 'ad pugnam, Crispine,' Badius; 'conscendamus equos summotisque aliis, uter bello melior sit, decernamus'. ad ea Crispinus nec sibi nec illi ait hostes deesse, in quibus virtutem ostendant: se, etiamsi in acie occurrerit, declinaturum, ne hospitali caede dextram violet; conversusque abibat. enimvero ferocius tum Campanus increpare mollitiam ignaviamque et se digna probra in insontem iacere, hospitalem hostem appellans simulantemque parcere, cui sciat parem se non esse. si parum publicis foederibus ruptis dirempta simul et privata iura esse putet, Badium Campanum T. Quinctio Crispino Romano palam duobus exercitibus audientibus renuntiare hospitium. nihil sibi cum eo consociatum, nihil foederatum hosti cum hoste, cuius patriam ac penates publicos privatosque oppugnatum venisset. si vir esset, congrederetur. diu cunctantem Crispinum perpulere turmales, ne inpune insultare Campanum pateretur; itaque tantum moratus dum imperatores consuleret, permitterentne sibi extra ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu eorum arma cepit equumque conscendit et Badium nomine compellans ad pugnam evocavit: nulla mora a Campano facta est, infestis equis concurrerunt. Crispinus supra scutum sinistrum umerum Badio hasta transfixit superque delapsus cum vulnere ex equo desiluit, ut pedes iacentem conficeret. Badius, priusquam opprimeretur, parma atque equo relicto ad suos aufugit; Crispinus equum armaque capta et cruentam cuspidem insignis spoliis ostentans cum magna laude et gratulatione militum ad consules est deductus laudatusque ibi magnifice et donis donatus.

1 XVIII. Hannibal ex agro Beneventano castra :
Capuam cum movisset, tertio post die quam venit copi.
2 in aciem eduxit, haudquaquam dubius, quod Campan
absente se paucos ante dies secunda fuisset pugna, qu

multo minus se suumque totiens victorem exercitum sustinere Romani possent. ceterum postquam pugnari coeptum 3 est, equitum maxime incursu, cum iaculis obrueretur, laborabat Romana acies, donec signum equitibus datum est, ut in hostem admitterent equos. ita equestre proelium erat, cum procul visus Sempronianus exercitus, cui Cn. Cornelius quaestor praeerat, utrique parti parem metum prae-buit, ne hostes novi adventarent. velut ex 5 composito utrimque signum receptui datum, reductique in castra prope aequo Marte discesserunt; plures tamen ab Romanis primo incursu equitum ceciderunt. inde consules, ut averterent Capua Hannibalem, nocte quae secuta est diversi, Fulvius in agrum Cumanum, Claudius in Lucanos abit. postero die, cum vacua castra Romanorum esse nuntiatum Hannibali esset et duobus agminibus diversos abiisse, incertus primo, utrum sequeretur, Appium institit sequi. ille, circumducto hoste qua voluit, 8 alio itinere ad Capuam redit.

Hannibali alia in his locis bene gerendae rei fortuna oblata est. M. Centenius fuit cognomine Paenula, insignis inter primi pili centuriones et magnitudine corporis et animo. is perfunctus militia per P. Cornelium Sullam 10 praetorem in senatum introductus petit a patribus, uti sibi quinque milia militum darentur: se peritum et hostis 11 et regionum brevi operae pretium facturum et, quibus artibus ad id locorum nostri et duces et exercitus capti forent, iis adversus inventorem usurum. id non promissum magis stohide quam stolide creditum, tamquam eadem militares et imperatoriae artes essent. data pro quinque octo milia militum, pars dimidia cives, pars socii. et ipse aliquantum voluntariorum itinere in agris concivit ac prope duplicato exercitu in Lucanos pervenit, ubi Hannibal nequiquam secutus Claudium substiterat. haud dubia 14 res est, quippe inter Hannibalem ducem et centurionem exercitusque alterum vincendo veteranum, alterum novum, magna ex parte etiam tumultuarium ac semermem. conspecta inter se agmina sunt et neutra pars detrecta- 15 pugnam, extemplo instructae acies. pugnatum tamen, in nulla pari re, duas amplius horas, concitata et,

16 donec dux stetisset, Romana acie. postquam is non pro
 vetere fama solum, sed etiam metu futuri dedecoris, si
 sua temeritate contractae cladi superesset, obiectans se
 hostium telis cecidit, fusa extemplo est Romana acies.
 17 sed adeo ne fugae quidem iter patuit, omnibus viis ab
 equite insessis, ut ex tanta multitudine vix mille evase-
 rint, ceteri passim alii alia peste absumpti sint.

1 XX. Capua a consulibus iterum summa vi obsideri
 coepta est, quaeque in eam rem opus erant comportaban-
 2 tur parabanturque. Casilinum frumentum convectum, ad
 Volturni ostium, ubi nunc urbs est, castellum communi-
 tum, [in eo et Puteolis] — ante Fabius Maximus munierat—
 praesidium impositum, ut mare proximum et flumen in
 3 potestate essent. in ea duo maritima castella frumentum,
 quod ex Sardinia nuper missum erat quodque M. Iunius
 praetor ex Etruria coemerat, ab Ostia convectum est, ut
 4 exercitui per hiemem copia esset. ceterum super eam
 cladem, quae in Lucanis accepta erat, volonum quoque
 exercitus, qui vivo Graccho summa fide stipendia fecerat,
 velut exauctoratus morte ducis ab signis discessit.

5 Hannibal non Capuam neglectam neque, ut tanto
 discrimine, desertos volebat socios, sed prospero ex te-
 meritate unius Romani ducis successu in alterius ducis
 6 exercitusque opprimendi occasionem imminebat. Cn. Ful-
 vium praetorem Apuli legati nuntiabant primo, dum urbes
 quasdam Apulorum, quae ad Hannibalem descivissent,
 oppugnaret, intentius rem egisse, postea nimio successu
 et ipsum et milites praeda impletos in tantam licentiam
 socordiamque effusos, ut nulla disciplina militiae esset.
 7 cum saepe alias tum paucis diebus ante expertus, qualis
 sub inscio duce exercitus esset, in Apuliam castra movit.

1 XXI. Circa Herdoneam Romanae legiones et praetor
 Fulvius erat. quo ubi allatum est hostis adventare, prope
 est factum, ut iniussu praetoris signis convulsis in aciem
 exirent. nec res magis ulla tenuit quam spes haud duk ,
 2 suo id arbitrio ubi vellent acturos. nocte insequē i
 Hannibal, cum tumultuatum in castris et plerosque fe-
 citer, signum ut daret, instituisse duci ad arma vocar ,
 sciret, haut dubius prosperae pugnae occasionem da ,

tria milia expeditorum militum in villis circa vepribusque 3
et silvis disponit, qui signo dato simul omnes e latebris
existerent, et Magonem duo[que] ferme milia equitum, 4
qua fugam inclinaturam credebat, omnia itinera insidere
iubet. his nocte praeparatis prima luce in aciem copias
educit. nec Fulvius est cunctatus, non tam sua ulla spe 5
quam militum impetu fortuito tractus. itaque eadem
temeritate, qua processum in aciem est, instruitur ipsa
acies ad libidinem militum forte procurentium consisten-
tiumque quo loco ipsorum tulisset animus, deinde per
libidinem aut metum deserentium locum. prima legio et 6
sinistra ala in primo instructae et in longitudinem porrecta
acies. clamantibus tribunis, nihil introrsus roboris ac 7
virium esse et quacumque impetum fecisset hostis per-
rupturos, nihil quod salutare esset non modo ad animum,
sed ne ad aures quidem admittebat. et Hannibal haud- 8
quaquam similis dux neque simili exercitu neque ita
instructo aderat. ergo ne clamorem quidem atque im-
petum primum eorum Romani sustinuerunt. dux, stultitia 9
et temeritate Cèntenio par, animo haudquaquam com-
parandus, ubi rem inclinatham ac trepidantis suos videt,
equo arrepto cum ducentis ferme equitibus effugit, cetera 10
a fronte pulsa in[de a] tergo atque alis circumventa
acies eo usque est caesa, ut ex duodeviginti milibus
hominum duo milia haut amplius evaserint. castris hostes
potiti sunt.

XXII. Hae clades super aliam alia Romam cum 1
essent nuntiatae, ingens quidem et luctus et pavor civi-
tatem cepit; sed tamen, quia consules, ubi summa rerum
esset, ad id locorum prospere rem gererent, minus iis
cladibus commovebantur. legatos ad consules mittunt C. 2
Laetorium, M. Metilium, qui nuntiarent, ut reliquias
duorum exercitum cum cura colligerent darentque operam, 3
ne per metum ac desperationem hosti se dederent, id quod
t Cannensem accidisset cladem, et ut desertores de
rcitu volonum conquirent. idem negoti P. Cornelio 4
um, cui et dilectus mandatus erat, isque per fora con-
abulaque edixit, ut conquisitio volonum fieret iique ad
na reducerentur. haec omnia intentissima cura acta.

5 Ap. Claudius consul D. Iunio ad ostium Vulturni, M.
 Aurelio Cotta Puteolis praeposito, qui, ut quaeque naves
 ex Etruria ac Sardinia accessissent, extemplo in castra mit-
 6 terent frumentum, ipse ad Capuam regressus Q. Fulvium
 collegam invenit Casilini omnia inde portantem, molientem
 7 ad oppugnandam Capuam. tum ambo circumsederunt
 urbem et Claudium Neronem praetorem ab Suessula ex
 8 Claudianis castris exciverunt. is quoque, modico ibi prae-
 sidio ad tenendum locum relicto, ceteris omnibus copiis
 ad Capuam descendit. ita tria praetoria circa Capuam
 erecta, tres et exercitus diversis partibus opus adgressi
 fossa valloque circumdare urbem parant et castella exci-
 9 tant modicis intervallis multisque simul locis cum pro-
 hibentibus opera Campanis eo eventu pugnant, ut postremo
 10 portis muroque se contineret Campanus. prius tamen
 quam haec continuarentur opera, legati ad Hannibalem
 missi, qui quererentur desertam ab eo Capuam ac prope
 redditam Romanis obtestarenturque, ut tunc saltem opem
 non circumsessis modo, sed etiam circumvallatis ferret.
 11 consulibus litterae a P. Cornelio praetore missae, ut prius-
 quam clauderent Capuam operibus, potestatem Campanis
 facerent, ut qui eorum vellent, exirent a Capua suasque
 12 res secum inde ferrent: liberos fore suaque omnia habi-
 tuos qui ante idus Martias exissent, post eam diem qui-
 que exissent quique ibi mansissent hostium futuros
 13 numero. ea pronuntiata Campanis atque ita spreta, ut
 14 ultro contumelias dicerent minarenturque. Hannibal ab
 Herdonea Tarentum duxerat legiones spe aut vi aut dolo
 arcis Tarentinae potiundae. quod ubi parum processit,
 15 ad Brundisium flexit iter, prodi id oppidum ratus. ibi
 quoque cum frustra tereret tempus, legati Campani ad
 eum venerunt querentes simul orantesque. quibus Hanni-
 bal magnifice respondit, et antea se solvisse obsidionem
 16 et nunc adventum suum consules non laturos. cum hac
 spe dimissi legati vix regredi Capuam iam duplici fossa
 valloque cinctam potuerunt.

1 XXIII. Cum maxime Capua circumvallaretur, Sy-
 racusarum oppugnatio ad finem venit, praeterquam vi
 ac virtute ducis exercitusque, intestina etiam prodicione

adiuta. namque Marcellus initio veris incertus, utrum 2
 Agrigentum ad Himilconem et Hippocraten verteret bellum
 an obsidione Syracusas premeret, quamquam nec vi capi 3
 videbat posse inexpugnabilem terrestri ac maritimo situ
 urbem nec fame, ut quam prope liberi a Carthagine com-
 meatus alerent, tamen, ne quid inexpertum relinqueret, 4
 transfugas Syracusanos — erant autem apud Romanos ali-
 qui nobilissimi viri inter defectionem ab Romanis, quia
 ab novis consiliis abhorrebant, pulsi — colloquiis suae
 partis temptare hominum animos iussit et fidem dare, si
 traditae forent Syracusae, liberos eos ac suis legibus
 victuros esse. non erat colloqui copia, quia multorum 5
 animi suspecti omnium curam oculosque converterant, ne
 quid falleret tale admissum. servus unus exulum pro 6
 transfuga intromissus in urbem conventis paucis initium
 colloquendi de tali re fecit. dein piscatoria quidam nave
 retibus operti circumvectique ita ad castra Romana con-
 locutique cum transfugis, et idem saepius eodem modo et
 alii atque alii. postremo ad octoginta facti. et cum iam 7
 composita omnia ad proditionem essent, indicio delato ad
 Epicyden per Attalum quendam, indignantem sibi rem
 creditam non esse, necati omnes cruciati sunt. alia subinde 8
 spes, postquam haec vana evaserat, excepit. Damippus
 quidam Lacedaemonius, missus ab Syracusis ad Philip-
 pum regem, captus ab Romanis navibus erat. huius uti- 9
 que redimendi et Epicydae cura erat ingens, nec abnuit
 Marcellus, iam tum Aetolorum, quibus socii Lacedae-
 monii erant, amicitiam adfectantibus Romanis. ad conlo- 10
 quium de redemptione eius missis medius maxime atque
 utrisque opportunus locus ad portum Trogilorum propter
 turrin, quam vocant Galeagram, est visus. quo cum 11
 saepius commearent, unus ex Romanis ex propinquo
 murum contemplan, numerando lapides aestimandoque
 in se secum, quid in fronte paterent singuli, altitudinem 12
 iri, quantum proxime coniectura poterat, permensus
 milioemque aliquanto pristina opinione sua et cetero-
 n omnium ratus esse et vel mediocribus scalis supera-
 rem, ad Marcellum rem defert. haud spernenda visa. 13
 d cum adiri locus, quia ob id ipsum intentius custodie-

14 batur, non posset, occasio quaerebatur; quam obtulit
transfuga nuntians, diem festum Dianae per triduum agi
et, quia alia in obsidione desint, vino largius epulas ce-
lebrari et ab Epicycle praebito universae plebei et per
15 tribus a principibus diviso. id ubi accepit Marcellus, cum
paucis tribunorum militum conlocutus electisque per eos
ad rem tantam agendam audendamque idoneis centurio-
nibus militibusque et scalis in occulto comparatis, ceteris
signum dari iubet, ut mature corpora curarent quietique
16 darent: nocte in expeditionem eundum esse. inde ubi id
temporis visum, quo [de] die epulatis iam vini satias
principiumque somni esset, signi unus milites ferre scalas
iussit, et ad mille fere armati tenui agmine per silentium
17 eo deducti. ubi sine strepitu ac tumultu primi evaserunt
in murum, secuti ordine alii, cum priorum audacia dubiis
etiam animum faceret.

1   XXIII. Iam mille armatorum ceperant partem, cum
ceterae admotae [sunt copiae], pluribusque scalis in murum
2 evadebant signo ab hexapylo dato, quo per ingentem so-
litudinem erat perventum, quia magna pars in turribus
epulati aut sopiti vino erant aut semigraves potabant.
paucos tamen eorum in[proviso op]pressos in cubilibus
3 interfecerunt. prope hexapylon est portula magna vi re-
fringi coepta; et e muro ex composito tuba datum signum
erat et iam undique non furtim, sed vi aperte gerebatur
4 res. quippe ad Epipolas, frequentem custodiis locum,
perventum erat terrendique magis hostes erant quam fal-
5 lendi, sicut territi sunt. nam simul ac tubarum est audi-
tus cantus clamorque tenentium muros partemque urbis,
omnia teneri custodes rati alii per murum fugere, alii sa-
6 lire de muro praecipitarique turba paventium. magna
pars tamen ignara tanti mali erat et gravatis omnibus
vino somnoque et in vastae magnitudinis urbe partium
7 sensu non satis pertinente in omnia. sub luce hexapylo
effracto Marcellus omnibus copiis urbem ingressus ex-
tavit convertitque omnes ad arma capienda opemque, si
8 quam possent, iam captae prope urbi ferendam. Epi-
des ab insula, quam ipsi Nason vocant, citato profec-
s agmine, haud dubius, quin paucos per neglegenti u

custodum transgressos murum expulsurus foret, occurrentibus pavidis, tumultum augere eos dictitans et maiora ac 9 terribiliora vero adferre, postquam conspexit omnia circa Epipolas armis completa, lacessito tantum hoste paucis 10 missilibus retro in Achradinam agmen convertit, non tam vim multitudinemque hostium metuens, quam ne qua intestina fraus per occasionem oreretur clausasque inter tumultum Achradinae atque insulae inveniret portas. Mar- 11 cellus ut moenia ingressus ex superioribus locis urbem omnium ferme illa tempestate pulcherrimam subiectam oculis vidit, inlacrimasse dicitur partim gaudio tantae perpetratae rei, partim vetusta gloria urbis. Athenien- 12 sium classis demersae et duo ingentes exercitus cum duobus clarissimis ducibus deleti occurrebant et tot bella cum Carthaginiensibus tanto cum discrimine gestae, tot tam 13 opulenti tyranni regesque, praeter ceteros Hiero cum recentissimae memoriae rex, tum ante omnia, quae virtus ei fortunaque sua dederat, beneficiis in populum Romanum insignis. ea cum universa occurrerent animo subiretque 14 cogitatio, iam illa momento horae arsura omnia et ad cineres reditura, priusquam signa Achradinam admoveret, 15 praemittit Syracusanos, qui intra praesidia Romana, ut ante dictum est, fuerant, ut adloquio leni inpellerent hostia ad dedendam urbem.

XXV. Tenebant Achradinae portas murosque maxime 1 transfugae, quibus nulla erat per condiciones veniae spes; ei nec adire muros nec adloqui quemquam passi. itaque 2 Marcellus, postquam inceptum inritum fuit, ad Euryalum signa referri iussit. tumulus est in extrema parte urbis versus a mari viaeque imminens ferenti in agros mediterraneaue insulae, percommode situs ad commentus excipiendos. praecerat huic arci Philodemus Argivus ab Epi- 3 cyde impositus; ad quem missus a Marcello Sosias, unus ex interfectoribus tyranni, cum longo sermone habito dilis per frustrationem esset, rettulit Marcello, tempus 4 e ad deliberandum sumpsisse. cum is diem de die 4 d'erret, dum Hippocrates atque Himilco admoverent c'ra, legiones, haut dubius, si in arcem accepisset eos, d'ri Romanum exercitum inclusum muris posse, Mar- 5

cellus ut Euryalum neque tradi neque capi vidit posse, inter Neapolim et Tychem — nomina ea partium urbis et instar urbium sunt — posuit castra, timens, ne, si frequentia intrasset loca, contineri ab discursu miles avidus
6 praedae non posset. legati eo ab Tyche et Neapoli cum infulis et velamentis venerunt precantes, ut a caedibus et
7 ab incendiis parceretur. de quorum precibus quam postulatis magis consilio habito Marcellus ex omnium sententia edixit militibus, ne quis liberum corpus violaret: cetera praedae futura. castraque tectis parietum pro muro saepta. portis regione platearum patentibus stationes praesidiaque disposuit, ne quis in discursu militum
9 impetus in castra fieri posset. inde signo dato milites discurrerunt; refractisque foribus cum omnia terrore ac tumultu streperent, a caedibus tamen temperatum est, rapinis nullus ante modus fuit quam omnia diuturna felicitate cumulata bona egesserunt. inter haec et Philodemus, cum spes auxilii nulla esset, fide accepta, ut inviolatus ad Epicyden rediret, deducto praesidio tradidit
11 tumultum Romanis. aversis omnibus ad tumultum ex parte captae urbis Bomilcar noctem eam nactus, qua propter vim tempestatis stare ad ancoram in salo Romana
12 classis non posset, cum triginta quinque navibus ex portu Syracusano profectus libero mari vela in altum dedit quinque et quinquaginta navibus Epicydae et Syracusanis relictis: edoctisque Carthaginiensibus, in quanto res Syracusana discrimine esset, cum centum navibus post paucos dies redit, multis, ut fama est, donis ex Hieronis gaza ab Epicyde donatus.

1 XXVI. Marcellus Euryalo recepto praesidioque addito una cura erat liber, ne qua ab tergo vis hostium in arcem accepta inclusos inpeditosque moenibus suos turbaret. Achradinam inde trinis castris per idonea dispositis loca, spe ad inopiam omnium rerum inclusos re-
3 dacturum, circumsegit. cum per aliquot dies quiete stationes utrinque fuissent, repente adventus Hippocrates et Himilconis ut ultro undique oppugnarentur Romae
4 fecit. nam et Hippocrates castris ad magnum portum communis signoque iis dato, qui Achradinam tenebat,

castra vetera Romanorum adortus est, quibus Crispinus praecerat, et Epicydes eruptionem in stationes Marcelli fecit et classis Punica litori, quod inter urbem et castra Romana erat, adpulsa est, ne quid praesidi Crispino submitti a Marcello posset. tumultum tamen maiorem 5 hostes praebuerunt quam certamen. nam et Crispinus Hippocraten non reppulit tantum munimentis, sed insectus etiam est trepide fugientem, et Epicyden Marcellus in urbem compulit. satisque iam etiam in posterum vi- 6 debatur provisum, ne quid ab repentinis eorum excursionibus periculi foret. accessit et ab pestilentia commune malum, quod facile utrorumque animos averteret a belli consiliis. nam tempore autumnii et locis natura gravibus, multo tamen magis extra urbem quam in urbe, intoleranda vis aestus per utraque castra omnium ferme corpora movit. ac primo temporis ac loci vitio et aegri 8 erant et moriebantur; postea curatio ipsa et contactus aegrorum volgabat morbos, ut aut neglecti desertique qui incidissent morerentur, aut adsidentis curantisque eadem vi morbi repletos secum traherent cotidianaque 9 funera et mors ob oculos esset et undique dies noctesque ploratus audirentur. postremo ita adsuetudine mali effera- 10 verant animos, ut non modo lacrimis iustoque conploratu prosequerentur mortuos, sed ne efferrent quidem aut sepelirent, iacerentque strata exanima corpora in conspectu similem mortem expectantium, mortuique aegros, aegri 11 validos cum metu, tum tabe ac pestifero odore corporum conficerent. et ut ferro potius morerentur, quidam invadebant soli hostium stationes. multo tamen vis maior 12 pestis Poenorum castra quam Romana — diu circumsedendo Syracusas caelo aquisque adsuerant — [adfecerat] magis. ex hostium exercitu Siculi, ut primum videre ex 13 gravitate loci vulgari morbos, in suas quisque propinquas urbes dilapsi sunt; et Carthaginienses, quibus nusquam 14 receptus erat, cum ipsis ducibus Hippocrate atque Himilce ad internecionem omnes perierunt. Marcellus, ut 15 tanta vis ingruebat mali, traduxerat in urbem suos infirmosque corpora tecta et umbrae recreaverant. multi tamen e Romano exercitu eadem peste absumpti sunt.

1 **XXVII.** Deleto terrestri Punico exercitu Siculi, qui
 Hippocratis milites fuerant, [.....] haud magna oppida,
 ceterum et situ et munimentis tuta, tria milia alterum ab
 Syracusis, alterum quindecim abest. eo et commeatus e
 2 civitatibus suis comportabant et auxilia accersebant. in-
 terea Bomilcar iterum cum classe profectus Carthaginem,
 ita exposita fortuna sociorum, ut spem faceret non ipsis
 modo salutarem opem ferri posse, sed Romanos quoque
 3 in capta quodam modo urbe capi, perpulit, ut onerarias
 naves quam plurimas omni copia rerum onustas secum
 4 mitterent classemque suam augerent. igitur centum tri-
 ginta navibus longis, septingentis onerariis profectus a
 Carthagine satis prosperos ventos ad traiciendum in Sici-
 liam habuit. sed idem venti superare eum Pachynum
 5 prohibebant. Bomilcaris adventus fama primo, dein
 praeter spem mora cum gaudium et metum in vicem Ro-
 6 manis Syracusanisque prae buisset, Epicydes metuens,
 ne, si pergerent idem qui tum tenebant ab ortu solis
 flare per dies plures venti, classis Punica Africam re-
 7 peteret, tradita Achradina mercennariorum militum du-
 8 cibus ad Bomilcarem navigat. classem in statione versa
 in Africam habentem atque timentem navale proelium,
 non tam quod impar viribus aut numero navium esset —
 quippe etiam plures habebat —, quam quod venti aptiores
 Romanae quam suae classi flarent, perpulit tamen, ut
 9 fortunam navalis certaminis experiri vellet. et Marcellus,
 cum et Siculum exercitum ex tota insula conciri videret,
 et cum ingenti commeatu classem Punicam adventare, ne
 simul terra marique inclusus urbe hostium urgeretur,
 quamquam impar numero navium erat, prohibere aditu
 10 Syracusarum Bomilcarem constituit. duae classes in-
 festae circa promunturium Pachynum stabant, ubi prima
 11 tranquillitas maris in altum evexisset concursurae. itaque
 cadente iam euro, qui per dies aliquot saevierat, prior
 Bomilcar movit, cuius primo classis petere altum visa e-
 12 quo facilius superaret promunturium. ceterum postquam
 tendere ad se Romanas naves vidit, incertum qua sunt a-
 teritus re Bomilcar vela in altum dedit, missisque nun-
 tiis Heracleam, qui onerarias retro inde Africam repetere

iuberent, ipse Siciliam praetervectus Tarentum petit. Epicydes a tanta repente destitutus spe, ne [ad] obsi- 13
dionem magna ex parte captae urbis rediret, Agrigentum
navigat, expectaturus magis eventum quam inde quic-
quam moturus.

XXVIII. Quae ubi in castra Siculorum sunt nun- 1
tiata, Epicyden Syracusis excessisse, a Carthaginiensibus
relictam insulam et prope iterum traditam Romanis, le- 2
gatos de condicionibus dedendae urbis, explorata prius
per colloquia voluntate eorum qui obsidebantur, ad Mar-
cellum mittunt. cum haud ferme discreparet, quin quae 3
ubique regum fuissent, Romanorum essent, Siculis cetera
cum libertate ac legibus suis servarentur, evocatis ad
conloquium iis, quibus ab Epicyde creditae res erant,
missos se simul ad Marcellum, simul ad eos ab exercitu 4
Siculorum aiunt, ut una omnium, qui obsiderentur qui-
que extra obsidionem fuissent, fortuna esset neve alteri
proprie sibi paciscerentur quicquam. recepti deinde ab 5
iis, ut necessarios hospitesque adloquerentur, expositis
quae pacta iam cum Marcello haberent, oblata spe salutis
perpulere eos, ut secum praefectos Epicydis Polyclitum
et Philistionem et Epicyden, cui Sindon cognomen erat,
adgrederentur. interfectis iis et multitudine ad contionem 6
vocata, [famem] inopiamque, quae ipsi inter se fremere
occulti soliti erant, conquesti, quamquam tot mala ur-
gerent, negarunt, fortunam accusandam esse, quod in
ipsorum esset potestate, quamdiu ea paterentur: Romanis 7
causam oppugnandi Syracusas fuisse caritatem Syracu-
sanorum, non odium; nam ut occupatas res ab satelliti-
bus Hannibalis, deinde Hieronymi, Hippocrate atque
Epicyde, audierint, tum bellum movisse et obsidere
urbem coepisse, ut crudelis tyrannos eius, non ut ipsam
urbem expugnarent. Hippocrate vero interempto, Epi- 8
cyde intercluso ab Syracusis et praefectis eius occisis,
Carthaginiensibus omni possessione Siciliae terra mari-
que pulsus — quam superesse causam Romanis, cur non
perinde ac si Hiero ipse viveret, unicus Romanae amici-
iae cultor, incolumis Syracusas esse velint? itaque nec 9
rbi nec hominibus aliud periculum quam ab semet ipsis

esse, si occasionem reconciliandi se Romanis praetermississent — eam autem, qualis illo momento horae sit, nullam deinde fore —, (si) simul liber(a)tas ab impotentibus tyrannis apparuisset.

1   **XXVIII.** Omnium ingenti adsensu audita ea oratio
est. praetores tamen prius creari quam legatos nominari
placuit. ex ipsorum deinde praetorum numero missi ora-
2 tores ad Marcellum, quorum princeps 'neque primo' in-
quit 'Syracusani a vobis defecimus, sed Hieronymus ne-
3 quaquam tam in vos impius quam in nos; nec postea
pacem tyranni caede compositam Syracusanus quisquam,
sed satellites regii Hippocrates atque Epicydes oppressis
nobis hinc metu hinc fraude turbaverunt. nec quisquam
dicere potest, aliquando nobis libertatis tempus fuisse,
4 quod pacis vobiscum non fuerit. nunc certe caede eorum,
qui oppressas tenebant Syracusas, cum primum nostri
arbitrii esse coepimus, extemplo venimus ad tradenda
arma, dedendos nos, urbem, moenia, nullam recusandam
5 fortunam, quae iam imposita a vobis fuerit. gloriam
captae nobilissimae pulcherrimaeque urbis Graecarum dei
tibi dederunt, Marcelle. quidquid umquam terra marique
memorandum gessimus, id tui triumphi titulo accedit.
6 famaene credi velis, quanta urbs a te capta sit, quam
posteris quoque eam spectaculo esse? quo quisquis terra,
quisque mari venerit nunc nostra ab Atheniensibus Car-
thaginiensibusque tropaea, nunc tua de nobis ostendat,
incolumesque Syracusas familiae vestrae sub clientela
7 nominis Marcellorum tutelaque habendas tradas. ne plus
apud vos Hieronymi quam Hieronis memoria momenti
faciat: diutius ille multo amicus fuit quam hic hostis et
illius benefacta etiam re sensistis, huius amentia ad per-
niciem tantum ipsius valuit'.

8   Omnia et impetrabilia et tuta erant apud Romanos,
inter ipsos plus belli ac periculi erat. namque trans-
fugae, tradi se Romanis rati, mercennariorum quoque
9 militum auxilia in eundem compulere metum, arreptis-
que armis praetores primum obtruncant, inde ad caedem
Syracusanorum discurrunt, quosque fors obtulit, irati in-
terficere, atque omnia quae in promptu erant diripuerunt.

tum, ne sine ducibus essent, sex praefectos creavere, ut 10
 terni Achradinae ac Naso praessent. sedato tandem tu-
 multu exequentibus sciscitando, quae acta cum Romanis
 essent, dilucere id quod erat coepit, aliam suam ac per-
 fugarum causam esse.

XXX. In tempore legati a Marcello redierunt, falsa 1
 eos suspitione incitatos memorantes nec causam expeten-
 dae poenae eorum ullam Romanis esse. erat e tribus 2
 Achradinae praefectis Hispanus, Moericus nomine. ad
 eum inter comites legatorum de industria unus ex Hispa-
 norum auxiliaribus est missus, qui sine arbitris Moericum
 nactus, primum quo in statu reliquisset Hispaniam — et
 nuper inde venerat — exponit: omnia Romanis ibi ob- 3
 tineri armis. posse eum, si operae pretium faciat, prin-
 cipem popularium esse, seu militare cum Romanis seu
 in patriam reverti lubeat. contra, si malle obsideri
 pergat, quam spem esse terra marique clauso? motus his 4
 Moericus, cum legatos ad Marcellum mitti placuisset,
 fratrem inter eos mittit, qui per eundem illum Hispanum
 secretus ab aliis ad Marcellum deductus, cum fidem ac-
 cepisset composuissetque agenda^{rum} ordinem rei, Achra-
 dinam redit. tum Moericus, ut ab suspitione proditi- 5
 onis averteret omnium animos, negat, sibi placere legatos
 commeare ultro citroque, neque recipiendum quemquam
 neque mittendum, et quo intentius custodiae serventur,
 opportuna dividenda praefectis esse, ut suae quisque
 partis tutandae reus sit. omnes adsensi sunt. partibus 6
 dividendis ipsi regio evenit ab Arethusa fonte usque ad
 ostium magni portus. id ut scirent Romani fecit. itaque 7
 Marcellus nocte navem onerariam cum armatis remulco
 quadriremis trahi ad Achradinam iussit exponique milites
 regione portae, quae prope fontem Arethusam est. hoc 8
 cum quarta vigilia factum esset expositosque milites
 porta, ut convenerat, recepisset Moericus, luce prima
 Marcellus omnibus copiis moenia Achradinae adgreditur
 ut non eos solum, qui Achradinam tenebant, in se 9
 verteret, sed ab Naso etiam agmina armatorum con-
 erent relictis stationibus suis ad vim et impetum Ro-

10 manorum arcendum. in hoc tumultu actvariae naves
instructae iam ante circumvectaeque ad Nasum armatos
exponunt, qui inproviso adorti semiplenas stationes et
adapertas fores portae, qua paulo ante excurrerant
armati, haud magno certamine Nasum cepere deser-
11 tam trepidatione et fuga custodum. neque in ullis
minus praesidii aut pertinaciae ad manendum quam in
transfugis fuit, quia ne suis quidem satis credentes e
12 medio certamine effugerunt. Marcellus, ut captam esse
Nasum [videt] et Achradinae regionem unam teneri Moer-
icumque cum praesidio suis adiunctum, receptui ceci-
nit, ne regiae opes, quarum fama maior quam res erat,
diriperentur.

1 XXXI. Suppresso impetu militum ut iis, qui in
Achradina erant, transfugis spatium locusque fugae da-
2 tus est, Syracusani tandem liberi metu portis Achradinae
apertis oratores ad Marcellum mittunt, nihil petentes
3 aliud quam incolumitatem sibi liberisque suis. Marcellus
consilio advocato et adhibitis etiam Syracusanis, qui per
seditiones pulsati ab domo intra praesidia Romana fuerant,
4 respondit, non plura per annos quinquaginta benefacta
Hieronis quam paucis his annis maleficia eorum qui Sy-
racusas tenuerint erga populum Romanum esse. sed
pleraque eorum quo debuerint reccidisse foederumque
ruptorum ipsos ab se graviores multo quam populus Ro-
5 manus voluerit poenas exegisse: se quidem tertium an-
num circumsedere Syracusas, non ut populus Romanus
servam civitatem haberet, sed ne transfugarum [alieni-
6 genarum]que duces captam et oppressam tenerent. quid
potuerint Syracusani facere, exemplo vel eos esse Syra-
cusanorum, qui intra praesidia Romana fuerint, vel Hi-
spanum ducem Moericum, qui praesidium tradiderit, vel
ipsorum Syracusanorum postremo serum quidem, sed
7 forte consilium. sibi omnium laborum periculorumque
circa moenia Syracusana terra marique tam diu exhau-
storum nequaquam tantum fructum esse, quod capere
8 Syracusas potuisset. inde quaestor cum praesidio ad
Nasum et accipiendam pecuniam regiam custodiendam-

que missus. urbs diripienda militi data est custodibus
 divisis per domos eorum, qui intra praesidia Romana
 fuerunt. cum multa irae, multa avaritiae foeda exempla
 9 ederentur, Archimeden memoriae proditum est in tanto
 tumultu, quantum capta urbs in discursu diripientium
 militum ciere poterat, intentum formis, quas in pulvere
 descripserat, ab ignaro milite quis esset interfectum; aegre
 10 id Marcellum tulisse sepulturaeque curam habitam et pro-
 pinquis etiam inquisitis honori praesidioque nomen ac
 memoriam eius fuisse. hoc maxime modo Syracusae
 11 captae, in quibus praedae tantum fuit, quantum vix
 capta Carthagine tum fuisset, cum qua viribus aequis
 certabatur.

Paucis ante diebus quam Syracusae caperentur T. 12
 Otacilius cum quinquere milibus octoginta Uticam ab Lily-
 baeo transmisit et, cum ante lucem portum intrasset, 13
 onerarias frumento onustas cepit egressusque in terram
 depopulatus est aliquantum agri circa Uticam praedam-
 que omnis generis retro ad navis egit. Lilybaeum tertio 14
 die quam inde profectus erat cum centum triginta onera-
 riis navibus frumento praedaeque onustis redit, idque fru-
 mentum extemplo Syracusas misit, quod ni tam in tem- 15
 pore subvenisset, victoribus victisque pariter pernicio-
 sa fames instabat.

XXXII. Eadem aestate in Hispania, cum biennio 1
 ferme nihil admodum memorabile factum esset consiliis-
 que magis quam armis bellum gereretur, Romani impe-
 ratores egressi hibernis copias coniunxerunt. ibi consi- 2
 lium advocatum, omniumque in unum congruerunt sen-
 tentiae, quando ad id locorum id modo actum esset, ut
 Hasdrubalem tendentem in Italiam retinerent, tempus 3
 esse id iam agi, ut bellum in Hispania finiretur. et satis
 ad id virium credebant accessisse viginti milia Celtibero-
 rum ea hieme ad arma excitatorum. tres exercitus erant. 4
 Hasdrubal Gisgonia filius et Mago coniunctis castris
 quinque ferme dierum iter ab Romanis aberant. propior 5
 erat Hamilcaris filius Hasdrubal, vetus in Hispania im-
 perator; ad urbem nomine Amtorgim exercitum habebat.

6 eum volebant prius opprimi duces Romani, et spes erat
satis superque ad id virium esse; illa restabat cura, ne
fuso eo perculsi alter Hasdrubal et Mago in avios saltus
7 montesque recipientes sese bellum extraherent. optimum
igitur rati, divisis bifariam copiis totius simul Hispaniae
amplecti bellum, ita inter se diviserunt, ut P. Cornelius
duas partes exercitus Romanorum sociorumque adversus
8 Magonem duceret atque Hasdrubalem, Cn. Cornelius
cum tertia parte veteris exercitus Celtiberis adiunctis cum
9 Hasdrubale Barcino bellum gereret. una profecti ambo
duces exercitusque Celtiberis praegredientibus ad urbem
Amtorgim in conspectu hostium dirimente amni ponunt
10 castra. ibi Cn. Scipio cum quibus ante dictum est co-
piis substitit, et P. Scipio profectus ad destinatam belli
partem.

1 XXXIII. Hasdrubal postquam animadvertit, exiguum
Romanum exercitum in castris et spem omnem in Celti-
2 berorum auxiliis esse, peritus omnis barbaricae et prae-
cipue omnium earum gentium, in quibus per tot annos
3 militabat, perfidiae, facili linguae commercio, cum utra-
que castra plena Hispanorum essent, per occulta conlo-
quia paciscitur magna mercede cum Celtiberorum prin-
4 cipibus, ut copias inde abducant. nec atrox visum fa-
cinus: non enim ut in Romanos verterent arma agebatur,
et merces, quanta vel pro bello satis esset, dabatur, ne
bellum gererent, et cum quies ipsa tum reditus domum
5 fructusque videndi suos suaque grata vulgo erant. itaque
non ducibus facilius quam multitudini persuasum est.
simul ne metus quidem ab Romanis erat, quippe tam
6 paucis, si vi retinerent. id quidem cavendum semper
Romanis ducibus erit exemplaue haec vere pro docu-
mentis habenda, ne ita externis credant auxiliis, ut non
plus sui roboris suarumque proprie virium in castris ha-
7 beant. signis repente sublati Celtiberi abeunt, nihil
aliud quaerentibus causam obtestantibusque, ut manerent
Romanis respondentes quam domestico se avocari bello
8 Scipio, postquam socii nec precibus nec vi retiner
poterant, nec se aut parem sine illis hosti esse aut frati

rursus coniungi vidit posse nec ullum aliud salutare consilium in promptu esse, retro quantum posset cedere 9 statuit, in id omni cura intentus, necubi hosti aequo se committeret loco, qui transgressus flumen prope vestigiis abeuntium insistebat.

XXXIII. Per eosdem dies P. Scipionem par terror, 1 periculum maius ab novo hoste urgebat. Masinissa erat 2 iuvenis — eo tempore erat socius Carthaginensium —, quem deinde clarum potentemque Romana fecit amicitia. is 3 tum cum equitatu Numidarum et advenienti P. Scipioni occurrit, et deinde adsidue dies noctesque infestus aderat, ut non vagos tantum procul a castris lignatum pabula- 4 tumque progressos exciperet, sed ipsis obequitaret castris invectusque in medias saepe stationes omnia ingenti tumultu turbaret. noctibus quoque saepe incursu repen- 5 tino in portis valloque trepidatum est, nec aut locus aut tempus ullum vacuum a metu ac sollicitudine erat Romanis, compulsique intra vallum adempto rerum omnium 6 usu. cum prope iusta obsidio esset, futuramque artio- rem eam appareret, si se Indebilis, quem cum septem milibus et quingentis Suessetanorum adventare fama erat, Poenis coniunxisset, dux cautus et providens Scipio victus ne- 7 cessitatibus temerarium capit consilium, ut nocte Indebili obviam iret et quocumque occurrisset loco proelium consereret. relicto igitur modico praesidio in castris prae- 8 positoque Ti. Fonteio legato, media nocte profectus cum obvius hostibus manus conseruit. agmina magis quam 9 acies pugnabant, superior tamen, ut in tumultuaria pugna, Romanus erat. ceterum et equites Numidae repente, quos fefellisse se dux ratus erat, ab lateribus circumfusi magnum terrorem intulere. contracto adversus Numidas 10 certamine novo tertius insuper advenit hostis, duces Poeni adsecuti ab tergo iam pugnantis, ancepsque proelium Romanos circumsteterat, incertos in quem potissimum hostem quamve in partem conferti eruptionem cerent. pugnanti hortantique imperatori et offerenti se, 11 ubi plurimus labor erat, latus dextrum lancea traicitur; inaneque is hostium, qui in confertos circa ducem im-

petum fecerat, ut exanimem labentem ex equo Scipionem vidit, alacres gaudio cum clamore per totam aciem nuntiantes discurrent, imperatorem Romanum cecidisse. ea pervagata passim vox ut et hostes haud dubie pro victoribus et Romani pro victis essent fecit. fuga confestim ex acie duce amisso fieri coepta est: ceterum ut ad erumpendum inter Numidas leviumque armorum alia auxilia haud difficilis erat, ita effugere tantum equitum [atque] aequantium equos velocitate peditum vix poterant, caesi-que prope plures in fuga quam in pugna sunt, nec superfuisset quisquam, ni praecipiti iam ad vesperum die nox intervenisset.

1 XXXV. Haud segniter inde duces Poeni fortuna
 2 usi confestim e proelio, vix necessaria quiete data militibus, ad Hasdrubalem Hamilcaris citatum agmen rapiunt, non dubia spe, [si se] coniunxissent, debellari posse.
 3 quo ubi est ventum, inter exercitus ducesque victoria recenti laetos gratulatio ingens facta, imperatore tanto cum omni exercitu deleta et alteram pro haud dubia parem
 4 victoriam expectantes. ad Romanos nondum quidem fama tantae cladis pervenerat, sed maestum quoddam silentium erat et tacita divinatio, qualis iam praesagientibus animis
 5 imminentis mali esse solet. imperator ipse, praeterquam quod ab sociis se desertum, hostium tantum auctas copias sentiebat, coniectura etiam et ratione ad suspicionem acceptae cladis quam ad ullam bonam spem pronior erat:
 6 quonam modo enim Hasdrubalem ac Magonem, nisi defunctos suo bello, sine certamine adducere exercitum potuisse? quo modo autem non obstitisse aut ab tergo secutum fratrem, ut, si prohibere quo minus in unum coirent et duces et exercitus hostium non posset, ipse certe
 7 cum fratre coniungeret copias? his anxius curis id modo esse salutare in praesens credebat, cedere inde quantum posset; et inde una nocte ignaris hostibus et ob id quietis
 8 aliquantum emensus est iter. luce ut senserunt profectos hostes, praemissis Numidis quam poterant maxime citato agmine sequi coeperunt. ante noctem adsecuti Numidae,
 9 nunc ab tergo, nunc in latera incursantes. consistere

coeperunt ac tutari agmen; quantum possent tamen tuto ut simul pugnarent procederentque Scipio hortabatur, priusquam pedestris copiae adsequerentur.

XXXVI. Ceterum nunc agendo, nunc sustinendo 1 agmen cum aliquamdiu haud multum procederetur et nō iam instaret, revocat proelio suos Scipio et conlectos in 2 tumulum quendam non quidem satis tutum, praesertim agmini perculso, sed editiorem tamen quam cetera circa erant subducit. ibi primo impedimentis et equitatu in 3 medium receptis circumdati pedites haud difficulter impetus incursantium Numidarum arcebant; dein, post- 4 quam toto agmine tris imperatores cum tribus iustis exercitibus aderant, apparebat parum armis ad tuendum locum sine munimento valituros esse, circumspectare 5 atque agitare dux coepit, si quo modo posset vallum circumminicere. sed erat adeo nudus tumulus et asperi soli, ut nec virgulta vallo caedendo nec terra caespiti faciendo aut ducendae fossae aliive ulli operi apta inveniri posset, nec natura quicquam satis arduum aut 6 abscisum erat, quod hosti aditum ascensumve difficilem praeberet, omnia fastigio leni subvexa. ut tamen ali- 7 quam imaginem valli obicerent, clitellas inligatas oneribus velut struentes ad altitudinem solitam circumdabant, cumulo sarcinarum omnis generis obiecto, ubi ad molliendum clitellae defuerant. Punici exercitus postquam 8 advenere, in tumulum quidem perfacile agmen erexere; munitionis facies nova primo eos velut miraculo quodam tenuit, cum duces undique vociferarentur, quid starent et 9 non ludibrium illud vix feminis puerisve morandis satis validum distraherent diriperentque? captum hostem teneri latentem post sarcinas. haec contemptim duces 10 increpabant. ceterum neque transilire nec moliri onera obiecta nec caedere stipatas clitellas ipsisque obrutas sarcinis facile erat. tardatis diu cum amoliti obiecta 11 vera armatis dedissent viam pluribusque idem partibus ret, capta iam undique castra erant, pauci a multis 12 reulsique a victoribus passim caedebantur. magna res tamen militum cum in propinquas refugisset silvas,

in castra P. Scipionis, quibus Ti. Fonteius legatus prae-
13 erat, perfugerunt. Cn. Scipionem alii in tumultu primo
impetu hostium caesum tradunt, alii cum paucis in pro-
pinquam castris turrim perfugisse; hanc igni circum-
datam atque ita exustis foribus, quas nulla moliri po-
tuerant vi, captam omnisque intus cum ipso imperatore
occisos.

14 Anno octavo postquam in Hispaniam venerat Cn.
Scipio, undetricensimo die post fratris mortem est inter-
fectus. luctus ex morte eorum non Romae maior quam
15 per totam Hispaniam fuit. quin aput civis partem do-
loris et exercitus amissi et alienata provincia et publica
16 trahebat clades: Hispaniae ipsos lugebant desiderabant-
que duces, Gnaeum magis, quod diutius praefuerat iis
priorque et favorem occupaverat et specimen iustitiae
temperantiaeque Romanae primus ediderat.

1 XXXVII. Cum deleti exercitus amissaeque Hispa-
2 niae viderentur, vir unus res perditas restituit. erat in
exercitu L. Marcius Septimi filius, eques Romanus, im-
piger iuvenis animique et ingeni aliquanto quam pro for-
3 tuna in qua erat natus maioris. ad summam indolem
accesserat Cn. Scipionis disciplina, sub qua per tot
4 annos omnis militiae artis edoctus fuerat. et ex fuga
collectis militibus et quibuedam de praesidiis deductis
[is] haud contemnendum exercitum fecerat iunxeratque
5 cum Ti. Fonteio P. Scipionis legato. set tantum prae-
stitit eques Romanus auctoritate inter milites atque ho-
nore, ut castris citra Hiberum communitis, cum ducem
6 exercitus comitiis militaribus creari placuisset, subeuntis
alii aliis in custodiam valli stationesque donec per omnis
suffragium iret, ad L. Marcium eunoti summam imperii
7 detulerint. omne inde tempus — exiguum id fuit — mu-
niendis castris convehendisque com meatibus consumpsit,
et omnia imperia milites cum inpigre, tum hautquaquam
8 abiecto animo exequiebantur. ceterum postquam Has-
drubalem Gisgonis venientem ad reliquias belli delendas
transisse Hiberum et adpropinquare adlatum est signum-
que pugnae propositum ab novo duce milites viderunt,

recordati, quos paulo ante imperatores habuissent qui- 9
 busque et ducibus et copiis freti prodire in pugnam so-
 liti essent, flere omnes repente et offensare capita, et
 alii manus ad caelum tendere deos incusantis, alii strati
 humi suum quisque nominatim ducem implorare. neque 10
 sedari lamentatio poterat excitantibus centurionibus mani-
 pulares et ipso mulcente et increpante Marcio, quod
 in muliebris et inutiles se proiecissent fletus potius, quam
 ad tutandos semet ipsos et rem publicam secum acuerent
 animos, et ne inultos imperatores suos iacere sinerent:
 cum subito clamor tubarumque sonus — iam enim prope 11
 vallum hostes erant — exauditur. inde vero repente in
 iram luctu discurrent ad arma ac velut accensi rabie
 discurrent ad portas et in hostem neglegenter atque in-
 composite venientem incurrunt. extemplo inprovisa res 12
 pavorem incutit Poenis, mirabundique, unde tot hostes
 subito exorti prope deleti exercitu forent, unde tanta
 audacia, tanta fiducia sui victis ac fugatis, quis im-
 perator duobus Scipionibus caesis exstitisset, quis castris
 praeeset, quis signum dedisset pugnae — ad haec tot 13
 tam necopinata primo omnium incerti stupentesque re-
 ferunt pedem, dein valida impressione pulsati terga ver-
 tunt. et aut fugientium caedes foeda fuisset aut teme- 14
 rarius periculosusque sequentium impetus, ni Marcus
 propere receptui dedisset signum obsistensque ad prima
 signa et quosdam ipse retinens concitatam repressisset
 aciem. inde in castra avidos adhuc caedisque et san-
 guinis reduxit. Carthaginienses trepide primo ab ho- 15
 stium vallo acti postquam neminem insequi viderunt,
 metu substituisse rati, contemptim rursus et sedato gradu
 in castra abeunt.

Par neglegentia in castris custodiendis fuit: nam 16
 etiam propinquus hostis erat, tamen reliquias eum esse
 duorum exercituum ante paucos dies deletorum succur-
 re at. ob hoc cum omnia neglecta aput hostis essent, 17
 ea loratis iis Marcus ad consilium prima specie teme-
 ra iam magis quam audax animum adiecit, ut ultro
 ea ra hostium oppugnaret, facilius esse ratus unius Has- 18

drubalis expugnari castra quam, si se rursus tres exercitus ac tres duces iunxissent; sua defendi: simul aut si successisset coeptis, erecturum se adflictas res aut si pulsus esset, tamen ultro inferendo arma contemptum sui dempturum.

1 XXXVIII. Ne tamen subita res et nocturnus terror etiam non suae fortunae consilium perturbaret, adloquendos adhortandosque sibi milites ratus contione ad-
2 vocata ita disseruit: 'vel mea erga imperatores nostros vivos mortuosque pietas vel praesens omnium nostrum, milites, fortuna fidem cuivis facere potest, mihi hoc imperium, ut amplum iudicio vestro, ita re ipsa grave ac sollicitum esse. quo enim tempore, nisi metus maerorem obstupefaceret, vix ita compos mei essem, ut aliqua solacia invenire aegro animo possem, cogor vestram omnium vicem, quod difficillimum in luctu est, unus consulere. et ne tum quidem, ubi, quonam modo has reliquias duorum exercituum patriae conservare possem, cogitandum est, avertere animum ab assiduo maerore libet. praesto est enim acerba memoria et Scipiones me ambo dies noctesque curis insomnisque agitant et excitant saepe somno, neu se, neu invictos per octo annos in his terris milites suos, commilitones vestros neu rem publicam patiar inultam, et suam disciplinam suaque instituta sequi iubent et, ut imperiis vivorum nemo oboedientior me uno fuerit, ita post mortem suam quod in quaque re facturos illos fuisse maxime censeam id optimum ducere. vos quoque velim, milites, non lamentis lacrimisque tamquam extinctos prosequi — vivunt vigentque fama rerum gestarum —, sed quotienscumque occurret memoria illorum, velut si adhortantis signumque dantis videatis eos, ita proelia inire nec alia profecto species hesterno die oblata oculis animisque vestris memorabile illud edidit proelium, quo documentum dedistis hostibus, non cum Scipionibus extinctum esse nomen Romanum et, cuius populi vis a quoque virtus non obruta sit Cannensi clade, ex omni profecto saevitia fortunae emersuram esse. nunc quia tam

ausi estis sponte vestra, experiri libet, quantum audea-
 tis duce vestro auctore. non enim hesterno die, cum
 signum receptui dedi sequentibus effuse vobis turbatum
 hostem, frangere audaciam vestram, sed differre in
 maiorem gloriam atque opportunitatem volui, ut post- 12
 modo praeparati incautos, armati inermes atque etiam
 sopitos per occasionem adgredi possetis. nec huius oc-
 casionis spem, milites, forte temere, sed ex re ipsa con-
 ceptam habeo. a vobis quoque profecto si quis quae- 13
 rat, quonam modo pauci a multis, victi a victoribus
 castra tutati sitis, nihil aliud respondeatis, quam id
 ipsum timentis vos omnia et operibus firmata habuisse
 et ipsos paratos instructosque fuisse. et ita se res habet: 14
 ad id, quod ne timeatur fortuna facit, minime tuti sunt
 homines, quia quod neglexeris incautum atque apertum
 habeas. nihil omnium nunc minus metuunt hostes quam 15
 ne obsessi modo ipsi atque oppugnati castra sua ultro
 oppugnemus. audeamus, quod credi non potest ausuros
 nos. eo ipso, quod difficillimum videtur, facilius erit.
 tertia vigilia noctis silenti agmine ducam vos. explo- 16
 ratum habeo, non vigiliarum ordinem, non stationes
 iustas esse. clamor in portis auditus et primus impetus 17
 castra ceperit. tum inter torpidos somno paventisque
 ad necopinatum tumultum et inermis in cubilibus suis
 oppressos illa caedes edatur, a qua vos hesterno die
 revocatos aegre ferebatis. scio, audax videri consilium, 18
 sed in rebus asperis et tenui spe fortissima quaeque
 consilia tutissima sunt, quia, si in occasionis momento,
 cuius praetervolat opportunitas, cunctatus paulum fueris,
 nequiquam mox omissam quaeras. unus exercitus in 19
 propinquo est, duo haud procul absunt. nunc adgre-
 dientibus spes aliqua est; et iam temptastis vestras
 atque illorum vires. si diem proferimus et hesternae 20
 eruptionis fama contemni desierimus, periculum est, ne
 o nes duces, omnes copiae conveniant. tres deinde
 d res, tres exercitus sustinebimus hostium, quos Cn.
 S .pio incolumi exercitu non sustinuit? ut dividendo co- 21
 pi a periere duces nostri, ita separatim ac divisi op-

primi possunt hostes. alia belli gerendi via nulla est. proinde nihil praeter noctis proximae opportunitatem expectemus. ite deis bene iuvantibus, corpora curate, ut integri vigentesque eodem animo in castra hostium irrumpatis, quo vestra tutati estis.'

23 Laeti et audire ab novo duce novum consilium, et quo audacius erat magis placebat. reliquum diei expediendis armis et curatione corporum consumptum et maior pars noctis quieti data est. quarta vigilia movere.

1 XXXVIII. Erant ultra proxuma castra sex milium intervallo distantes aliae copiae Poenorum. valles cava intererat, condensa arboribus. in huius silvae medio ferme spatio cohors Romana arte Punica abditur et
2 equites. ita medio itinere intercepto ceterae copiae silenti agmine ad proximos hostis ductae et, cum statio nulla pro portis neque in vallo custodiae essent, velut in sua castra nullo usquam obsistente penetrare.
3 inde signa canunt et tollitur clamor. pars semisomnos hostis caedunt, pars ignes casis stramento arido tectis iniciunt, pars portas occupant, ut fugam intercludant.
4 hostes simul ignis, clamor, caedes velut alienatos sensibus nec audire nec providere quicquam sinunt. incidunt inermes inter catervas armatorum. alii ruunt ad portas, alii obsaeptis itineribus super vallum saliunt.
6 et ut quisque evaserat, protinus ad castra altera fugiunt, ubi ab cohorte et equitibus ex occulto procurrentibus
7 circumventi caesique ad unum omnes sunt, quamquam, etiamsi quis ex ea caede effugisset, adeo raptim a captis propioribus castris in altera transcursum castra ab Romanis est, ut praevenire nuntius cladis non posset. ibi vero, quo longius ab hoste aberant et quia sub lucem pabulatum lignatumque et praedatum quidam dilapsi fuerant, neglecta magis omnia ac soluta invenere, arma tantum in stationibus posita, milites inermes aut humi sedentes accubantesque aut obambulantes ante vallum
9 portasque. cum his tam securis solutisque Romani calentis adhuc ab recenti pugna ferocesque victoria proelium ineunt. itaque nequaquam resisti in portis potuit.

intra portas concursu ex totis castris ad primum clamorem et tumultum facto atrox proelium oritur. diuque tenuisset, ni cruenta scuta Romanorum visa indicium alterius cladis Poenis atque inde pavorem iniecissent. hic terror in fugam avertit omnis: effusique qua iter est, nisi quos caedes oppressit, exuuntur castris. ita nocte ac die bina castra hostium expugnata ductu L. Marcii. ad triginta septem milia hostium caesa auctor est Claudius, qui annales Acilianos ex Graeco in Latinum sermonem vertit, captos ad mille octingentos triginta, praedam ingentem paratam. in ea fuisse clupeum argenteum pondo centum triginta septem cum imagine Barcini Hasdrubalis. Valerius Antias una castra Magonis capta tradidit, septem milia caesa hostium; altero proelio eruptione pugnatum cum Hasdrubale, decem milia occisa, quattuor milia trecentos triginta captos. Piso quinque milia hominum, cum Mago cedentis nostros effuse sequeretur, caesa ex insidiis scribit. apud omnis magnum nomen Marcii ducis est. et verae gloriae eius etiam miracula addunt, flammam ei contionanti fuisse e capite sine ipsius sensu cum magno pavore circumstantium militum monimentumque victoriae eius de Poenis usque ad incensum Capitolium fuisse in templo clipeum Marcium appellatum cum imagine Hasdrubalis.

Quietae deinde aliquamdiu in Hispania res fuere, utrisque post tantas in vicem acceptas inlatasque clades cunctantibus periculum summae rerum facere.

XXXX. Dum haec in Hispania geruntur, Marcellus captis Syracusis, cum cetera in Sicilia tanta fide atque integritate composuisset, ut non modo suam gloriam, sed etiam maiestatem populi Romani augeret, ornamenta urbis, signa tabulasque, quibus abundabant Syracusae, Romam devexit, hostium quidem illa spolia et parta belli iure; ceterum inde primum initium mirandi traecarum artium opera licentiaeque huic sacra proinaque omnia vulgo spoliandi factum est, quae postremo Romanos deos, templum id ipsum primum, quod

3 a Marcello eximie ornatum est, vertit. visebantur enim
ab externis ad portam Capenam dedicata a M. Marcello
templa propter excellentia eius generis ornamenta, quo-
rum perexigua pars comparet.

4 Legationes omnium ferme civitatum Siciliae ad eum
conveniebant. dispar ut causa earum, ita condicio erat.
qui ante captas Syracusas aut non desciverant aut re-
dierant in amicitiam, ut socii fideles accepti cultique;
quos metus post captas Syracusas dediderat, ut victi
5 a victore leges acceperunt. erant tamen haud parvae
reliquiae belli circa Agrigentum Romanis, Epicydes et
Hanno duces reliqui prioris belli et tertius novus ab
Hannibale in locum Hippocratis missus, Libyphoeni-
cum generis Hippacritanus – Muttinen populares voca-
bant –, vir inpiger et sub Hannibale magistro omnis
6 belli artes edoctus. huic ab Epicyde et Hannone Nu-
midae dati auxiliares, cum quibus ita pervagatus est
hostium agros, ita socios ad retinendos in fide animos
7 eorum ferendoque in tempore cuique auxilium adit, ut
brevis tempore totam Siciliam impleret nominis sui nec
spes alia maior aput faventis rebus Carthaginiensium
8 esset. itaque inclusi ad tempus moenibus Agrigenti
dux Poenus Syracusanusque non consilio Muttinis quam
fiducia magis ausi egredi extra muros ad Himeram
9 amnem posuerunt castra. quod ubi perlatum ad Mar-
cellum est, extemplo copias movit et ab hoste quattuor
ferme milium intervallo consedit, quid agerent para-
10 rentve expectaturus. sed nullum neque locum neque
tempus cunctationi consiliove dedit Muttines, trans-
gressus amnem ac stationibus hostium cum ingenti ter-
11 rore ac tumultu invectus. postero die prope iusto proe-
lio compulit hostis intra munimenta. inde revocatus
seditione Numidarum in castris facta, cum trecenti ferme
eorum Heracleam Minoam concessissent, ad mitigandos
revocandosque eos profectus magno opere monuisse
duces dicitur, ne absente se cum hoste manus conse-
12 rerent. id ambo aegre passi duces, magis Hanno, iam
ante anxius gloria eius: Muttinem sibi modum facere,

degenerem Afrum imperatori Carthaginiensi, misso ab senatu populoque! is perpulit cunctantem Epicyden, ut 13 transgressi flumen in aciem exirent: nam si Muttinem opperirentur et secunda pugnae fortuna evenisset, haud dubie Muttinis gloriam fore.

XXXXI. Enimvero indignum ratus Marcellus, 1 se, qui Hannibalem subnixum victoria Cannensi ab Nola reppulisset, his terra marique victis ab se hostibus cedere, arma propere capere milites et efferri signa iubet. instruente exercitum decem effusis equis 2 advolant ex hostium acie Numidae, nuntiantes populares suos, primum ea seditione motos, qua trecenti ex numero suo concesserint Heracleam, dein quod prae- 3 fectum suum ab obtrectantibus ducibus gloriae eius sub ipsam certaminis diem ablegatum videant, quieturos in pugna. gens fallax promissi fidem praestitit. itaque 4 et Romanis crevit animus nuntio celeri per ordines misso, destitutum ab equite hostem esse, quem maxime timuerant, et territi hostes, praeterquam quod (quia) 5 maxima parte virium suarum non iuvabantur, timore etiam incusso, ne ab suomet ipsi equite oppugnarentur. itaque haud magni certaminis fuit, primus clamor 6 atque impetus rem decrevit. Numidae cum in concursu quieti stetissent in cornibus, ut terga dantis suos viderunt, fugae tantum parumper comites facti, postquam 7 omnes Agrigentum trepido agmine petentes viderunt, ipsi metu obsidionis passim in civitatis proxumas dilapsi. multa milia hominum caesa captaque et octo elephanti. haec ultima in Sicilia Marcelli pugna fuit. victor inde Syracusas rediit.

Iam ferme in exitu annus erat, itaque senatus Ro- 8 mae decrevit, ut P. Cornelius praetor litteras Capuam ad consules mitteret, dum Hannibal procul abesset 9 nec ulla magni discriminis res ad Capuam gereretur, lter eorum, si ita videretur, ad magistratus subrogandos Romam veniret. litteris acceptis inter se consules 10 compararunt, ut Claudius comitia perficeret, Fulvius ad Capuam maneret. consules Claudius creavit Cn. Ful- 11

vium Centimalum et P. Sulpicium Servii filium Galbam,
12 qui nullum antea curulem magistratum gessisset. praeto-
res deinde creati [L.] Cornelius [Lentulus, M. Cornelius]
13 Cethegus, C. Sulpicius, [C. Calpurnius] Piso. Pisoni
iuris dictio urbana, Sulpicio Sicilia, Cethego Apulia,
Lentulo Sardinia evenit. consulibus prorogatum in an-
num imperium est.

TITI LIVI
AB VRBE CONDITA
LIBRI.

EDIDIT

MARTINUS HERTZ.

VOL. II. PARS II.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

LIPSIAE MDCCCLX.

[PERIOCHA LIBRI XXVI.]

[Hannibal ad tertium lapidem ab urbe Roma super Anienem castra posuit. ipse cum duobus milibus equitum usque ad ipsam Capenam portam, ut situm urbis exploraret, obequitavit. et cum per triduum in aciem utrimque exercitus omnis descendisset, certamen tempestas diremit; nam cum in castra redisset, statim serenitas erat. Capua capta est a Q. Fulvio et Appio Claudio consulibus. principes Campanorum veneno sibi mortem consciverunt. cum senatus Campanorum deligatus esset ad palos, ut securi feriretur, literas a senatu missas Q. Fulvius consul, quibus iubebatur parcere, antequam legeret, in sinu posuit et lege agi iussit et supplicium peregit. cum comitiis apud populum quaereretur, cui mandaretur Hispaniarum imperium, nullo id volente suscipere, P. Scipio, P. filius eius, qui in Hispania ceciderat, professus est se iturum et suffragio populi consensuque omnium missus Novam Carthaginem expugnavit, cum haberet annos viginti quattuor videreturque divina stirpe creatus, quia et ipse, postquam togam acceperat, cotidie in Capitolio erat et in cubiculo matris eius anguis saepe videbatur. res praeterea gestas in Sicilia continet et amicitiam cum Aetolis iunctam bellumque gestum adversus Acarnanes et Philippum Macedoniae regem.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXVI.

I. Cn. Fulvius Centimalus, P. Sulpicius Galba consules cum idibus Martiis magistratum inissent, senatu in Capitolium vocato de re publica, de administratione belli, de provinciis exercitibusque patres consuluerunt. Q. Fulvio, Ap. Claudio, prioris anni consulibus, prorogatum imperium est atque exercitus, quos habebant, decreti adiectumque, ne a Capua, quam obsidebant, abscederent prius quam expugnassent. ea tum cura maxime intentos habebat Romanos, non ab ira tantum, quae in nullam

4 umquam civitatem iustior fuit, quam quod urbs tam no-
 bilis ac potens, sicut defectione sua traxerat aliquot po-
 pulos, ita recepta inclinatura rursus animos videbatur ad
 5 veteris imperii respectum. et praetoribus prioris anni,
 M. Iunio in Etruria, P. Sempronio in Gallia, cum binis
 legionibus, quas habuerant, prorogatum est imperium;
 6 prorogatum et M. Marcello, ut pro consule in Sicilia re-
 7 liqua belli perficeret eo exercitu, quem haberet: si supple-
 mento opus esset, suppleret de legionibus, quibus P. Cor-
 8 nelius propraetor in Sicilia praeeset, dum ne quem mili-
 tem legeret ex eo numero, quibus senatus missionem
 9 reditumque in patriam negasset ante belli finem. C. Sul-
 picio, cui Sicilia venerat, duae legiones, quas P. Cor-
 nelius habuisset, decretae et supplementum de exercitu
 Cn. Fulvii, qui priore anno in Apulia foede caesus fuga-
 10 tusque erat. huic generi militum senatus eundem quem
 Cannensibus finem statuerat militiae. additum etiam
 utrorumque ignominia est, ne in oppidis hibernarent neve
 hiberna propius ullam urbem decem milibus passuum ae-
 11 dificent. L. Cornelio in Sardinia duae legiones datae,
 quibus Q. Mucius praefuerat; supplementum, si opus
 12 esset, consules scribere iussi. T. Otacilio et M. Valerio
 Siciliae Graeciaeque ora cum legionibus classibusque,
 quibus praeerant, decretae. quinquaginta Graecia cum
 legione una, centum Sicilia cum duabus legionibus habe-
 13 bant naves. tribus et viginti legionibus Romanis eo anno
 bellum terra marique est gestum.

1 II. Principio eius anni cum de litteris L. Marcii re-
 ferretur, res gestae magnificae senatui visae; titulus ho-
 noris, quod imperio non populi iussu, non ex auctoritate
 patrum dato 'propraetor senatui' scripserat, magnam
 2 partem hominum offendebat: rem mali exempli esse, im-
 peratores legi ab exercitibus et sollemne auspicatorum
 comitiorum in castra et provincias procul ab legibus ma-
 3 gistratibusque ad militarem temeritatem transferri. et
 cum quidam referendum ad senatum censerent, melius
 visum differri eam consultationem, donec proficiscerentur
 4 equites, qui ab Marcio litteras attulerant. rescribi de
 frumento et vestimentis exercitus placuit, eam utramque

rem curae fore senatui; adscribi autem 'propraetori L. Marcio' non placuit, ne id ipsum, quod consultationi reliquerant, pro praeiudicato ferret. dimissis equitibus de 5 nulla re prius consules rettulerunt, omniumque in unum sententiae congruebant, agendum cum tribunis plebis esse, primo quoque tempore ad plebem ferrent, quem cum imperio mitti placeret in Hispaniam ad eum exercitum, cui Cn. Scipio imperator praefuisset. ea res cum 6 tribunis acta promulgataque est.

Sed aliud certamen occupaverat animos. C. Sempronius Blaesus die dicta Cn. Fulvium ob exercitum in Apulia amissum in contionibus vexabat, multos imperatores temeritate atque inscitia exercitum in locum praecipitem perduxisse dictitans, neminem praeter Cn. Fulvium 8 ante corrupisse omnibus vitiis legiones suas quam proderet: itaque vere dici posse, prius eos perisse quam viderent hostem nec ab Hannibale, sed ab imperatore suo victos esse. neminem, cum suffragium ineat, satis cernere, cui 9 imperium, cui exercitum permittat. quid interfuisse [inter 10 Cn. Fulvium et] inter Ti. Sempronium? cum ei servorum exercitus datus esset, brevi effecisse disciplina atque imperio, ut nemo eorum generis ac sanguinis sui memor in acie esset, praesidio sociis, hostibus terrori essent; Cumas, Beneventum aliasque urbes eos velut e faucibus Hannibalis ereptas populo Romano restituisse: Cn. Fulvium 11 Quiritium Romanorum exercitum, honeste genitos, liberaliter educatos, servilibus vitiis imbuisse. ergo effecisse, ut feroces et inquieti inter socios, ignavi et inbelles inter hostis essent nec impetum modo Poenorum, sed ne clamorem quidem sustinere possent. nec hercule mirum 12 esse, [cessisse] milites in acie, cum primus omnium imperator fugeret; magis mirari se aliquos stantis cecidisse 13 et non omnes comites Cn. Fulvi fuisse pavoris ac fugae. C. Flaminium, L. Paulum, L. Postumium, Cn. ac P. Scipiones cadere in acie maluisse quam deserere circumventos exercitus: Cn. Fulvium prope unum nuntium de- 14 leti exercitus Romam redisse. facinus indignum esse, Cannensem exercitum, quod ex acie fugerit, in Siciliam deportatum, ne prius inde dimittatur quam hostis ex

15 Italia decesserit, et hoc idem in Cn. Fulvi legionibus
nuper decretum: Cn. Fulvio fugam ex proelio ipsius teme-
ritate commisso impanitam esse, et eum in ganea lustria-
16 que, ubi iuventam egerit, senectutem acturum, milites,
qui nihil aliud peccaverint, quam quod imperatoris similes
fuerint, relegatos prope in exilium ignominiosam pati mi-
litiam. adeo imparem libertatem Romae diti ac pauperi,
honorato atque inhonorato esse.

1 III. Reus ab se culpam in milites transferebat: eos
ferociter pugnam poscentis productos in aciem, non eo
quo voluerint, quia serum diei fuerit, sed postero die, et
tempore et loco aequo instructos seu famam seu vim
2 hostium non sustinuisse. cum effuse omnes fugerent, se
quoque turba ablatum, ut Varronem Cannensi pugna,
3 ut multos alios imperatores. qui autem solum se restan-
tem prodesse rei publicae, nisi si mora sua remedio pu-
4 blicis cladibus futura esset, potuisse? non se inopia com-
meatus, non in loca iniqua incaute deductum, non agmine
inexplorato euntem insidiis circumventum: vi aperta,
armis, acie victum. nec suorum animos nec hostium in
potestate habuisse: suum cuique ingenium audaciam aut
5 pavorem facere. bis est accusatus pecuniaque anquisi-
tum; tertio, testibus datis, cum, praeterquam quod omni-
bus probis onerabatur, iurati permulti dicerent, fugae
6 pavorisque initium a praetore ortum, ab eo desertos mi-
lites, cum haud vanum timorem ducis crederent, terga
dedisse, tanta ira accensa est, ut capite anquirendum
7 contio succlamaret. de eo quoque novum certamen or-
tum: nam cum bis pecunia anquisisset, tertio capitis se
8 anquirere diceret, tribuni plebis appellati conlegae ne-
garunt se in mora esse, quo minus, quod ei more maio-
rum permissum esset, seu legibus seu moribus mallet,
anquireret, quoad vel capitis vel pecuniae indicasset pri-
9 vato. tum Sempronius perduellionis se iudicare Cn.
Fulvio dixit diemque comitiis ab C. Calpurnio praetore
10 urbis petit. inde alia spes ab reo temptata est, si adesse
iudicio Quintus Fulvius frater posset, florens tum et fama
11 rerum gestarum et propinqua spe Capuae potiundae. id
cum per litteras miserabiliter pro fratri capite scriptas

petisset Fulvius negassentque patres e re publica esse abacedi a Capua, postquam dies comitiorum aderat, Cn. 12 Fulvius exulatum Tarquinius abiit. id ei iustum exilium esse scivit plebs.

III. Inter haec vis omnis belli versa in Capuam 1 erat. obsidebatur tamen acrius quam oppugnabatur; nec aut famem tolerare servitia ac plebs poterant aut mittere nuntios ad Hannibalem per custodias tam artas. inventus 2 est Numida, qui acceptis litteris evasurum se professus praestaret promissum. per media Romana castra nocte egressus spem accendit Campanis, dum aliquid virium superesset ab omni parte eruptionem temptandi. ceterum 3 in multis certaminibus equestria proelia ferme prospera faciebant, pedites superabantur. sed nequaquam tam laetum vincere quam triste vinci ulla parte erat ab ob- sesso et prope expugnato hoste. inita tandem ratio est, 4 ut quod viribus deerat arte aequaretur. ex omnibus le- gionibus electi sunt iuvenes maxime vigore ac levitate corporum veloces: eis parmae breviores quam equestres et septena iacula quaternos longa pedes data praefixa ferro, quale hastis velitaribus inest. eos singulos in equos 5 suos accipientes equites adsuefecerunt et vehi post sese et desilire perneciter, ubi datum signum esset. postquam 6 adsuetudine cotidiana satis intrepide fieri visum est, in campum, qui medius inter castra murumque erat, ad- versus instructos Campanorum equites processerunt, et 7 ubi ad coniectum teli ventum est signo dato velites desi- liunt. pedestris inde acies ex equitatu repente in ho- stium equites incurrit, iaculaque cum impetu alia super alia emittunt. quibus plurimis in equos virosque passim 8 coniectis permultos vulneraverunt, pavoris tamen plus ex re nova atque inopinata iniectum est, et in perculsum hostem equites invecti fugam stragemque eorum usque ad portas fecerunt. inde equitatu quoque superior Ro- 9 mana res fuit. institutum ut velites in legionibus essent. 10 auctorem peditum equiti inmiscendorum centurionem Q. Navium ferunt honorique id ei apud imperatorem fuisse.

V. Cum in hoc statu ad Capuam res essent, Hanni- 1 balem diversum Tarentinae arcis potiundae Capuaeque

2 retinendae trahebant curae. vicit tamen respectus Capuae, in quam omnium sociorum hostiumque conversos videbat animos, documento futurae, qualemcumque eventum defectio ab Romanis habuisset. igitur magna parte impedimentorum relictis in Bruttiiis et omni graviore armatu cum delectis peditum equitumque, quam poterat aptissimis ad maturandum iter, in Campaniam contendit. secuti tamen tam raptim euntem tres et triginta elephantibus. 4 in valle occulta post Tifata montem imminem Capuae consedit. adveniēns cum castellum Galatiam praesidio vi pulso cepisset, in circumsedentis Capuam se vertit. praemissis namque nuntiis Capuam, quo tempore castra Romana adgressurus esset, ut eodem et illi ad eruptionem parati portis omnibus sese effunderent, ingentem prae-buit 6 terrorem. nam alia parte ipse adortus est, alia Campani omnes, equites peditesque, et cum iis Punicum praesidium, cui Bostar et Hanno praeerant, erupit. Romani ut in re trepida, ne ad unam concurrēdo partem aliquid indefensi relinquerent, ita inter sese copias partiti sunt: 8 Ap. Claudius Campanis, Fulvius Hannibali est oppositus; C. Nero propraetor cum equitibus sex legionum via quae Suessulam fert, C. Fulvius Flaccus legatus cum 9 sociali equitatu constitit e regione Volturni amnis. proelium non solito modo clamore ac tumultu est coeptum, sed ad alium virorum, equorum armorumque sonum disposita in muris Campanorum inbellis multitudo tantum cum aeris crepitu, qualis in defectu lunae silenti nocte cieri solet, edidit clamorem, ut averteret etiam pugnantium animos. Campanos facile a vallo Appius arcebat, 10 maior vis ab altera parte Fulvium Hannibal et Poeni urgebant. legio ibi sexta loco cessit, qua pulsa cohors Hispanorum cum tribus elephantibus usque ad vallum pervasit, ruperatque mediam aciem Romanorum et in ancipiti spe ac periculo erat, utrum in castra perrumperet an includeretur 12 a suis. quem pavorem legionis periculumque castrorum Fulvius ubi vidit, Q. Navium primoresque alios centurionum hortatur, ut cohortem hostium sub vallo pugnantem 13 invadant: in summo discrimine rem verti; aut viam dandam iis esse, et minore conatu quam condensam aciem

inrupissent in castra inrupturos, aut conficiendos sub vallo esse. nec magni certaminis rem fore: paucos esse 14 et ab suis interclusos, et quae dum paveat Romanus interrupta acies videatur, eam, si se utrimque in hostem vertat, ancipiti pugna medios circumventuram. Navius 15 ubi haec imperatoris dicta accepit, secundi hastati signum ademptum signifero in hostis infert, iacturum in medios eos minitans, ni se propere sequantur milites et partem capessant pugnae. ingens corpus erat et arma honesta- 16 bant et sublatum alte signum converterat ad spectaculum cives hostesque. ceterum postquam iam ad signa per- 17 venerat Hispanorum, tum undique in eum tragulae coniectae et prope tota in unum acies versa; sed neque multitudo hostium neque telorum vis arcere impetum eius viri potuerunt.

VI. Et M. Atilius legatus primi principis ex eadem 1 legione signum inferri in cohortem Hispanorum coegit, et qui castris praeerant L. Porcius Licinus et T. Popilius legati pro vallo acriter propugnant elephantosque transgredientes in ipso vallo conficiunt. quorum corporibus 2 cum oppleta fossa esset, velut aggere aut ponte iniecto transitum hostibus dedit. ibi per stragem iacentium elephantorum atrox edita caedes. altera in parte castrorum 3 iam impulsus erant Campani Punicumque praesidium et sub ipsa porta Capuae, quae Vulturnum fert, pugnabatur, neque tam armati inrumpentibus Romanis resiste- 4 bant, quam (quo) porta ballistis scorpionibusque instructa missilibus procul hostis arcebat. et suppressit impetum 5 Romanorum vulnus imperatoris Appi Claudii, cui suos ante prima signa adhortanti sub laevo umero summum pectus gaeso ictum est. magna vis tamen hostium ante portam est caesa, ceteri trepidi in urbem compulsi. et 6 Hannibal, postquam cohortis Hispanorum stragem vidit summaque vi castra hostium defendi, omissa oppugnatione recipere signa et convertere agmen peditum obiecto ab tergo equitatu, ne hostis instaret, coepit. legionum 7 ardor ingens ad hostem insequendum fuit; Flaccus receptui cani iussit, satis ad utrumque profectum ratus, ut et Campani quam haud multum in Hannibale praesidii

8 esset et ipse Hannibal sentiret. caesa eo die qui huius
 pugnae auctores sunt octo milia hominum de Hannibalis
 exercitu, tria ex Campania tradunt signaque Carthaginien-
 9 sibus quindecim adempta, duodeviginti Campania. apud
 alios nequaquam tantam molem pugnae inveni plusque
 pavoris quam certaminis fuisse, cum inopinato in castra
 Romana Numidae Hispanique cum elephantis irupissent,
 10 elephantis per media castra vadentes stragem tabernacu-
 lorum ingenti sonitu ac fugam abruptantium vincula in-
 11 mentorum facerent; fraudem quoque super tumultum ad-
 iectam inmissis ab Hannibale, qui habitu Italico, gnari
 Latinae linguae, iuberent consulum verbis, quoniam
 amissa castra essent, pro se quemque militum in pro-
 12 ximos montis fugere: sed eam celeriter cognitam fraudem
 oppressamque magna caede hostium, elephantos igni e
 13 castris exactos. hoc ultimum — utcumque initum finitum-
 que est — ante deditionem Capuae proelium fuit. medix
 tuticus, qui summus magistratus apud Campanos est, eo
 anno Seppius Loesius erat, loco obscuro tenuique fortuna
 14 ortus. matrem eius quondam pro pupillo eo procurantem
 familiare ostentum, cum respondisset haruspex, summum
 quod esset imperium Capuae perventurum ad eum pue-
 15 rum, nihil ad eam spem adgnoscentem dixisse ferunt 'ne
 tu perditas res Campanorum narras, ubi summus honos
 16 ad filium meum perveniet.' ea ludificatio veri et ipsa in
 verum vertit: nam cum fame ferroque urgerentur nec
 spes ulla superesset sisti [posse, iis qui nati] in spem
 17 honorum erant honores detrectantibus, Loesius querendo
 desertam ac proditam a primoribus Capuam summum
 magistratum ultimus omnium Campanorum cepit.

1 VII. Ceterum Hannibal ut nec hostis elici amplius
 ad pugnam vidit neque per castra eorum perturbari ad
 2 Capuam posse, ne suos quoque com meatus intercluderent
 novi consules, abscedere inrito incepto et movere a Capua
 3 statuit castra. multa secum, quo iam inde ire pergeret,
 volventi subiit animum impetus caput ipsum belli Romam
 petendi, cuius rei semper cupitae praetermissam occasio-
 nem post Cannensem pugnam et alii fremebant et ipse
 4 non dissimulabat: necopinato pavore ac tumultu non esse

desperandum aliquam partem urbis occupari posse, et, si 5
 Roma in discrimine esset, Capuam extemplo omissuros
 aut ambo imperatores Romanos aut alterum ex iis et, si
 divisissent copias, utrumque infirmiore factum aut sibi
 aut Campanis bene gerendae rei fortunam daturus esse.
 una ea cura angebat, ne, ubi abscessisset, extemplo 6
 dederentur Campani. Numidam promptum ad omnia
 [agenda] audendaque donis perlicit, ut litteris acceptis
 specie transfugae castra Romana ingressus altera parte
 clam Capuam pervadat. litterae autem erant adhortatione 7
 plenae: profectionem suam, quae salutaris illis foret, abs-
 tracturam ad defendendam Romam ab oppugnanda Ca-
 pua duces atque exercitus Romanos. ne desponderent 8
 animos; tolerando paucos dies totam soluturos obsidionem.
 inde navis in flumine Vulturno comprehensas subigi ad id 9
 quod iam ante praesidii causa fecerat castellum iussit.
 quarum ubi tantam copiam esse, ut una nocte traici 10
 posset exercitus, allatum est, cibariis decem dierum
praeparatis deductas nocte ad fluvium legiones ante lucem
 traiecit.

VIII. Id priusquam fieret, ita futurum conpertum ex 1
 transfugis Fulvius Flaccus senatui Romam cum scripsis-
 set, varie animi hominum pro cuiusque ingenio adfecti
 sunt. ut in re tam trepida senatu extemplo vocato P. 2
 Cornelius, cui Asinae cognomen erat, omnes duces exer-
 citusque ex tota Italia neque Capuae neque ullius alterius
 rei memor ad urbis praesidium revocabat, Fabius Maximus 3
 abscedi a Capua terrerique et circumagi ad nutus com-
 minationesque Hannibalis flagitiosum ducebat: qui ad 4
 Cannas victor ire tamen ad urbem ausus non esset, eum
 a Capua repulsum spem potiundae urbis Romae cepisset
 non ad Romam obsidendam, sed ad Capuae liberandam 5
 obsidionem ire. Romam cum eo exercitu, qui ad urbem
 esset, Iovem foederum ruptorum ab Hannibale testem
 deosque alios defensuros esse. has diversas sententias 6
 media sententia P. Valerii Flacci vicit, qui utriusque rei
 memor imperatoribus qui ad Capuam essent scribendum
 censuit, quid ad urbem praesidii esset: quantas autem
 Hannibal copias duceret aut quanto exercitu ad Capuam

7 obsidendam opus esset, ipsos scire. si ita Romam e
ducibus alter et exercitus pars mitti posset, ut ab reliquo
8 et duce et exercitu Capua recte obsideretur, inter se
compararent Claudius Fulviusque, utri obsidenda Capua,
utri ad prohibendam obsidione patriam Romam veniun-
9 dum esset. hoc senatus consulto Capuam perlato Quintus
Fulvius proconsul, cui collega ex vulnere aegro digrediu-
dum Romam erat, e tribus exercitibus milite electo, ad
10 quindecim milia peditum, mille equites Vulturum tra-
ducit. inde cum Hannibalem Latina via iturum satis
comperisset, ipse per Appiae municipia quaeque propter
11 eam viam sunt, Setia, Coram, Lavinium praemisit, ut
commeatus paratos et in urbibus haberent et ex agris
deviis in viam proferrent praesidiaque in urbes contra-
herent, ut sua cuique res publica in manu esset.

1 VIII. Hannibal quo die Vulturum est transgressus,
2 haud procul a flumine castra posuit; postero die praeter
Cales in agrum Sidicinum pervenit. ibi diem unum po-
pulando moratus per Suessanum Allifanumque et Casi-
natem agrum via Latina ducit sub Casinum. [ibi] biduo
3 stativa habita et passim populationes factae. inde praeter
Interamnam Aquinumque in Fregellanum agrum ad Li-
rim fluvium ventum, ubi intercisum pontem a Fregellanis
4 morandi itineris causa invenit. et Fulvium Vulturum
tenuerat annis, navibus ab Hannibale incensis rates ad
traiciendum exercitum in magna inopia materiae aegre
5 comparantem. trajecto ratibus exercitu relicuum Fulvio
expeditum iter non per urbes modo, sed circa viam ex-
positis benigne commeatibus erat, alacresque milites
alius alium, ut adderet gradum memor ad defendendam
6 iri patriam, hortabantur. Romam Fregellanus nuntius
diem noctemque itinere continuato ingentem attulit terro-
rem; tumultuosius quam allatum erat cursu hominum ad-
7 fingentium vana auditis totam urbem concibat. ploratus
mulierum non ex privatis solum domibus exaudiebatur,
sed undique matronae in publicum effusae circa deum
delubra discurrent, crinibus passis aras verrentes nixae
8 genibus, supinas manus ad caelum ac deos tendentes
orantesque, ut urbem Romanam e manibus hostium eri-

perent matresque Romanas et liberos parvos inviolatos
servarent. senatus magistratibus in foro praestost, si 9
quid consulere velint. alii accipiunt imperia disceduntque
ad suas quisque officiorum partes, alii offerunt se, si quo
usus operae sit. praesidia in arce, in Capitolio, in muris,
circa urbem, in monte etiam Albano atque arce Aesulana
ponuntur. inter hunc tumultum Q. Fulvium proconsulem 10
profectum cum exercitu Capua adfertur; cui ne minuere-
tur imperium, si in urbem venisset, decernit senatus, ut
Q. Fulvio par cum consulibus imperium esset. Hannibal 11
infestius perpopulato agro Fregellano propter intercisos
pontis, per Frusinatem Ferentinatēque et Anagninum
agrum in Labicanum venit. inde Algido Tusculum pe- 12
tiit, nec receptus moenibus infra Tusculum dextrorsus
Gabios descendit. inde in Pupiniam exercitu demisso
octo milia passuum ab Roma posuit castra. quo propius 13
hostis accedebat, eo maior caedes fiebat fugientium prae-
cedentibus Numidis, pluresque omnium generum atque
aetatum capiebantur.

X. In hoc tumultu Fulvius Flaccus porta Capena 1
cum exercitu Romam ingressus media urbē per Carinas
Esquilias contendit; inde egressus inter Esquilinam Col-
linamque portam posuit castra. aediles plebis commea- 2
tum eo conportarunt; consules senatusque in castra vene-
runt. ibi de summa re publica consultatum. placuit,
consules circa portas Collinam Esquilinamque ponerent
castra, C. Calpurnium praetorem urbanum Capitolio at-
que arci praesesse et senatum frequentem in foro con-
tineri, si quid in tam subitis rebus consulto opus esset.

Inter haec Hannibal ad Anienem fluvium tria milia 3
passuum ab urbe castra admovit. ibi stativis positis ipse
cum duobus milibus equitum ad portam Collinam usque
ad Herculis templum est progressus atque unde proxume
poterat moenia situmque urbis obequitans contemplaba-
tur. id eum tam licenter atque otiose facere Flacco in- 4
dignum visum est, itaque immisit equites summo verique
atque in castra redigi hostium equitatum iussit. cum 5
commissum proelium esset, consules transfugas Numi-
darum, qui tum in Aventino ad mille et ducenti erant,

6 media urbe transire Esquilias iusserunt, nullos aptiores
inter convalles tectaque hortorum et sepulcra et cavae
undique vias ad pugnandum futuros rati. quos cum ex
arce Capitolioque clivo Publicio in equis decurrentis qui-
7 dam vidissent, captum Aventinum conclamaverunt. ea
res tantum tumultum ac fugam praebuit, ut nisi castra
Punica extra urbem fuissent, effusura se omnis pavida
multitudo fuerit: tunc in domos atque in tecta refugiebant
vagosque in viis suos hostilibus lapidibus telisque in-
8 cessaebant. nec comprimi tumultus apeririue error poterat
refertis itineribus agrestium turba pecorumque, quae re-
9 pentinus pavor in urbem compulerat. equestre proelium
secundum fuit summotique hostes sunt. et quia multis
locis comprimendi tumultus erant, qui temere oriebantur,
placuit omnes qui dictatores, consules censorsve fuissent
10 cum imperio esse, donec recessisset a muris hostis. et
diei quod reliquum fuit et nocte insequenti multi temere
excitati tumultus sunt compressique.

1 XI. Postero die transgressus Anienem Hannibal in
aciem omnis copias eduxit, nec Flaccus consulesque cer-
2 tamen detrectavere. instructis utrinque exercitibus in eius
pugnae casum, in qua urbs Roma victori praemium esset,
imber ingens grandine mixtus ita utramque aciem turba-
vit, ut vix armis retentis in castra sese receperint nullius
3 rei minore quam hostium metu. et postero die eodem
loco acies instructas eadem tempestas diremit. ubi rece-
pissent se in castra, mira serenitas cum tranquillitate
4 oriebatur. in religionem ea res apud Poenos versa est,
auditaque vox Hannibalis fertur, potiundae sibi urbis
5 Romae modo mentem non dari, modo fortunam. minuere
etiam spem eius et aliae, parva magnaque, res: magna
illa, quod, cum ipse ad moenia urbis Romae armatus
sederet, milites sub vexillis in supplementum Hispaniae
6 profectos audiit; parva autem, quod per eos dies cum
forte agrum, in quo ipse castra haberet, venisse nihil ob
7 id deminuto pretio cognitum ex quodam captivo est. id
vero adeo superbum atque indignum visum, eius soli,
quod ipse bello captum possideret haberetque, inventum
Romae emptorem, ut extemplo vocato praecone tabernae

argentarias, quae circa forum Romanum essent, iusserit venire. his motus ad Tutiam fluvium castra rettulit, sex 8 milia passuum ab urbe. inde ad lucum Feroniae pergit ire, templum ea tempestate inclutum divitiis. Capenates 9 alique accolae eius erant. primitias frugum eo donaque alia pro copia portantes multo auro argentoque id exornatum habebant. iis omnibus donis tum spoliatum templum. aeris acervi, cum rudera milites religione inducti iacerent, post profectionem Hannibalis magni inventi. huius populatio templi haud dubia inter scriptores 10 est. Coelius Romam euntem ab Ereto devertisse eo Hannibalem tradit, iterque eius ab Reate Cutiliisque et ab Amiterno orditur: ex Campania in Samnium, inde in 11 Paelignos pervenisse praeterque oppidum Sulmonem in Marrucinos transisse, inde Albensi agro in Marsos, hinc Amiternum Forulosque vicum venisse. neque ibi error 12 est, quod [tanti ducis] tantique exercitus vestigia intra tam brevis aevi memoriam potuerint confundi — iase enim ea constat —, tantum id interest, veneritne eo itinere ad 13 urbem an ab urbe in Campaniam redierit.

XII. Ceterum non quantum Romania-pertinaciae ad 1 premendam obsidione Capuam fuit, tantum ad defendendam Hannibali. namque ex Lucanis in Bruttium agrum 2 ad fretum ac Regium eo cursu contendit, ut prope repentino adventu incautos oppresserit. Capua etai nihilo 3 segnius obsessa per eos dies fuerat, tamen adventum Flacci sensit, et admiratio orta est, non simul regressum Hannibalem. inde per colloquia intellexerunt, relictos 4 se desertosque et spem Capuae retinendae deploratam aput Poenos esse. accessit edictum proconsulis ex senatus consulto propositum vulgatumque aput hostis, ut qui civis Campanus ante certam diem transisset, sine fraude esset. nec ulla facta est transitio metu magis eos quam 6 fide continente, quia maiora in defectione deliquerant quam quibus ignosci posset. ceterum quem ad modum 7 nemo privato consilio ad hostem transibat, ita nihil salutare in medium consulebatur. nobilitas rem publicam 8 deseruerant neque in senatum cogi poterant, in magistratu erat qui non sibi honorem adiecisset, sed indignitate sua

9 vim ac ius magistratui quem gerebat dempisset; iam ne
in foro quidem aut publico loco principum quisquam ap-
parebat, domibus inclusi patriae occasum cum suo exitio
10 in dies expectabant; summa curae omnis in Bostarem
Hannonemque, praefectos praesidii Punici, versa erat,
11 suo, non sociorum periculo sollicitos. ii conscriptis ad
Hannibalem litteris non libere modo, sed etiam aspere,
quibus non Capuam solam traditam in manum hostibus,
sed se quoque et praesidium in omnis cruciatus proditos
12 incusabant: abisse eum in Bruttios velut avertentem sese,
ne Capua in oculis eius caperetur; at hercule Romanos
ne oppugnatione quidem urbis Romanae abstrahi a Ca-
13 puā obsidenda potuisse, tanto constantiorem inimicum
Romanum quam amicum Poenum esse. si redeat Ca-
puam bellumque omne eo vertat, et se et Campanos
14 paratos eruptioni fore. non cum Reginis neque Taren-
tinis bellum gesturos transisse Alpīs; ubi Romanae
legiones sint, ibi et Carthaginensium exercitus debere
esse. sic ad Cannas, sic ad Trasumennum rem bene
gestam, coeundo conferundoque cum hoste castra, for-
15 tunam temptando. in hanc sententiam litterae conscriptae
Numidis proposita mercede iam professis operam dantur.
ii specie transfugarum cum ad Flaccum in castra venissent,
ut inde tempore capto abirent, famesque, quae tam diu
Capuae erat, nulli non probabilem causam transitionis
16 faceret, mulier repente Campana in castra venit, scortum
transfugarum unius, indicatque imperatori Romano, Nu-
midas fraude composita transisse litterasque ad Hanni-
17 balem ferre: id unum ex iis, qui sibi rem aperuisset,
arguere sese paratam esse. productus primo satis con-
stanter ignorare se mulierem simulabat; paulatim dein
convictus veris, cum tormenta posci et parari videret,
18 fassus id ita esse, litteraeque prolatae et additum etiam
indicio quod celabatur, et alios specie transfugarum Nu-
19 midas vagari in castris Romanis. ii supra septuaginta
compreheni et cum transfugis novis mulcati virgis mani-
busque praecisis Capuam rediguntur. conspectum tam
triste supplicium fregit animos Campanorum.

1 XIII. Concursus ad curiam populi factus coegit Loe-

sinum senatum vocare; et primoribus, qui iam diu publicis consiliis aberant, propalam minabantur, nisi venirent in senatum, circa domos eorum ituros se et in publicum omnis vi extracturos esse. is timor frequentem senatum magistratui praeiuit. ibi cum ceteri de legatis mittendis 2 ad imperatores Romanos agerent, Vibius Virrius, qui defectionis auctor ab Romanis fuerat, interrogatus sententiam negat eos, qui de legatis et de pace ac deditione 3 loquantur, meminisse, nec quid facturi fuerint, si Romanos in potestate habuissent, nec quid ipsis patiendum sit. 'quid vos' inquit 'eam deditionem fore censetis, qua 4 quondam, ut adversus Samnites auxilium impetraremus, nos nostraque omnia Romanis dedidimus? iam e memoria 5 excessit, quo tempore et in qua fortuna a populo Romano defecerimus? iam, quem ad modum in defectione praesidium, quod poterat emitti, per cruciatum et ad contumeliam necarimus? quotiens in obsidentis quam inimice 6 eruperimus, castra oppugnavimus, Hannibalem vocaverimus ad opprimendos eos? hoc, quod recentissimum est, ad oppugnandam Romam hinc eum miserimus? age 7 contra, quae illi infeste in nos fecerint, repetite, ut ex eo quid speretis habeatis. cum hostis alienigena in Italia esset, et Hannibal hostis, et cuncta bello arderent, omissis omnibus, omissa ipso Hannibale ambo consules et duo consulares exercitus ad Capuam oppugnandam miserunt. alterum annum circumvallatos inclusosque nos fame ma- 8 cerant, et ipsi nobiscum ultima pericula et gravissimos labores perpessi, circa vallum ac fossas saepe trucidati ac prope ad extremum castris exuti. sed omitto haec: 9 vetus atque usitata res est in oppugnanda hostium urbe labores ac pericula pati. illud irae atque odii [inexpiable] execrabilisque indicium est: Hannibal ingentibus 10 copiis peditum equitumque castra oppugnavit et ex parte cepit: tanto periculo nihil moti sunt ab obsidione; profectus trans Vulturum perussit Calenum agrum: nihil tanta sociorum clade advocati sunt; ad ipsam urbem 11 Romam infesta signa ferri iussit: eam quoque tempestatem imminentem spreverunt; transgressus Anienem amnem tria milia passum ab urbe castra posuit, postremo ad

moenia ipsa et ad portas accessit, Romam se adepturum
 eis, nisi omitterent Capuam, ostendit: non omiserunt.
 12 feras bestias, caeco impetu ac rabie concitatas, si ad
 cubilia et catulos earum ire pergas, ad opem suis feren-
 13 dam avertas: Romanos Roma circumsessa, coniuges,
 liberi, quorum ploratus hinc prope exaudiebantur, arae,
 focī, deūm delubra, sepulera maiorum temerata ac violata
 a Capua non averterunt: tanta aviditas supplicii expe-
 14 tendi, tanta sanguinis nostri hauriendi est sitis. nec ini-
 iuria forsitan; nos quoque idem fecissemus, si data for-
 tuna esset. itaque quoniam aliter dīs immortalibus est
 visum, cum mortem ne recusare quidem debeam, crucia-
 tus contumeliasque, quas sperat hostis, dum liber, dum
 mei potens sum, effugere morte, praeterquam honesta,
 15 etiam leni possum. non videbo Ap. Claudium et Q. Ful-
 vium victoria insolenti subnixos, neque vinctus per urbem
 Romanam triumphī spectaculum trahar, ut deinde in
 carcere, aut ad palum deligatus lacerato virgis tergo cer-
 vicem securi Romanae subiciam: nec dirui incendique
 patriam videbo nec rapi ad stuprum matres Campanas
 16 virginesque et ingenuos pueros. Albam, unde ipsi oriundi
 erant, a fundamentis proruerunt, ne stirps, ne memoria
 originum suarum extaret: nedum eos Capuae parsuros
 17 credam, cui infestiores quam Carthagini sunt. itaque
 quibus vestrum ante fato cedere, quam haec tot tam
 acerba videant, in animo est, iis apud me hodie epulae
 18 instructae parataeque sunt. satiatis vino ciboque po-
 culum idem quod mihi datum fuerit circumferetur: ea
 potio corpus a cruciatu, animum a contumeliis, oculos,
 auris a videndis audiendisque omnibus acerbis indignis-
 que, quae manent victos, vindicabit. parati erunt qui
 magno rogo in propatulo aedium accenso corpora exanima
 19 iniciant. haec una via et honesta et libera ad mortem: et
 ipsi virtutem mirabuntur hostes et Hannibal fortis socios
 sciet ab se desertos ac proditos esse.

1 XIII. Hanc orationem Virri plures cum adsensu
 audierunt, quam forti animo id quod probabant exsequi
 2 potuerunt: maior pars senatus, multis saepe bellis ex-
 pertam populi Romani clementiam haud diffidentes sibi

quoque placabilem fore, legatos ad dedendam Romanis Capuam decreverunt miseruntque. Vibium Virrium 3 septem et viginti ferme senatores domum secuti sunt epulatique cum eo et, quantum facere potuerant alienatis mentibus vino ab imminenti sensu mali, venenum omnes sumpserunt; inde misso convivio dextris inter se datis ul- 4 timoque complexu conlacrimantes suum patriaeque casum, alii ut eodem rogo cremarentur manserunt, alii domos digressi sunt. inpletæ cibus vinoque venae minus effi- 5 cacem in maturanda morte vim veneni fecerunt: itaque noctem totam plerique eorum et diei insequentis partem cum animam egissent, omnes tamen prius quam aperirentur hostibus portae expirarunt.

Postero die porta Iovis, quae adversus castra Romana 6 erat, iussu proconsulis aperta est. ea intromissa legio una et duae alae cum C. Fulvio legato. is cum omnium 7 primum arma telaque quae Capuae erant ad se conferenda curasset, custodiis ad omnes portas dispositis, ne quis exire aut emitti posset, praesidium Punicum comprehendit, senatum Campanum ire in castra ad imperatores Romanos iussit. quo cum venissent, extemplo iis 8 omnibus catenae iniectae, iussique ad quaestores deferre quod auri atque argenti haberent. auri pondo duo milia septuaginta fuit, argenti triginta milia pondo et mille ducenta. senatores quinque et viginti Cales in custo- 9 diam, duodetriginta Teanum misit, quorum de sententia maxime descitum ab Romanis constabat.

XV. De supplicio Campani senatus haudquaquam 1 inter Fulvium Claudiumque conveniebat: facilis impetrandae veniae Claudius, Fulvio durior sententia erat. itaque Appius Romam ad senatum arbitrium eius rei 2 totum reiciebat: percunctandi etiam aequum esse potestatem fieri patribus, num communicassent consilia cum aliquis sociorum, Latini nominis, municipiorum, et num ope eorum in bello forent adiuti. id vero minime com- 4 mittendum esse Fulvius dicere, ut sollicitarentur criminibus dubiis sociorum fidelium animi et subicerentur indicibus, quis [neque quid dicerent,] neque quid facerent quicquam umquam pensi fuisset: itaque se eam quaestionem

5 oppressuram extincturumque. ab hoc sermone cum digressi essent et Appius quamvis ferociter loquentem collegam non dubitaret tamen litteras super tanta re ab Roma
 6 expectaturum, Fulvius, ne id ipsum impedimentum incepto foret, dimittens praetorium tribunis militum ac praefectis socium imperavit, uti duobus milibus equitum delectis denuntiarent, ut ad tertiam bucinam praesto
 7 essent. cum hoc equitatu nocte Teanum profectus prima luce portam intravit atque in forum perrexerit, concursuque ad primum equitum ingressum facto magistratum Sidicinum citari iussit imperavitque, ut produceret Campanos
 8 quos in custodia haberet. producti omnes virgisque caesi ac securi percussi. inde citato equo Cales percurrit: ubi cum in tribunali consedisset productique Campani deligarentur ad palum, eques citus ab Roma venit litterasque a C. Calpurnio praetore Fulvio et senatus consultum
 9 tradit. murmur ab tribunali totam contionem pervasit: differri rem integram ad patres de Campanis. et Fulvius id ita esse ratus acceptas litteras neque resolutas cum in gremio reposuisset, praeconi imperavit, ut lictorem lege agere iuberet. ita de iis quoque qui Calibus erant sumptum supplicium. tum litterae lectae senatusque consultum serum ad impediendam rem actam, quae summa ope
 10 adproperata erat, ne impediri posset. consurgentem iam Fulvium Taurea Vibellius Campanus, per mediam vadens turbam, nomine inclamavit et, cum mirabundus, quidnam
 11 sese vellet, resedisset Flaccus, 'me quoque' inquit 'inbe occidi, ut gloriari possis multo fortiozem quam ipse es
 12 virum abs te occisum esse'. cum Flaccus negaret profecto satis compotem mentis esse, modo prohiberi etiam
 13 se, si id vellet, senatus consulto diceret, tum Vibellius 'quando quidem' inquit, 'capta patria, propinquis amicisque amissis, cum ipse manu mea coniugem liberosque interfecerim, ne quid indigni paterentur, mihi ne mortis quidem copia eadem est, quae his civibus meis, petatur
 14 a virtute invisae huius vitae vindicta', atque ita gladio, quem veste texerat, per adversum pectus transfixus ante pedes imperatoris moribundus procubuit.

1 XVI. Quia et quod ad supplicium attinet Campano-

rum et pleraque alia de Flacci unius sententia acta erant, mortuum Ap. Claudium sub deditionem Capuae quidam tradunt: hunc quoque ipsum Tauream neque sua sponte 2 venisse Cales neque sua manu interfectum, sed cum inter ceteros ad palum deligatur, quia parum inter strepitus exaudiri possent quae vociferabatur, silentium fieri Flaccum iussisse; tum Tauream illa quae ante memorata sunt 3 dixisse, virum se fortissimum ab nequaquam pari ad virtutem occidi; sub haec dicta iussu proconsulis praeconem ita pronuntiasse 'lictor, viro forti adde virgas et in eum primum lege age'. lectum quoque senatus consultum, 4 priusquam securi feriret, quidam auctores sunt; sed quia adscriptum in senatus consulto fuerit, si ei videretur, integram rem ad senatum reiceret, interpretatum esse, quid magis e re publica duceret aestimationem sibi permissam.

Capuam a Calibus reditum est, Atellaque et Calatia 5 in deditionem acceptae. ibi quoque in eos qui capita rerum erant animadversum. ita ad septuaginta principes 6 senatus interfecti, trecenti ferme nobiles Campani in carcerem conditi; alii per sociorum Latini nominis urbes in custodias dati variis casibus interierunt, multitudo alia civium Campanorum venum data. de urbe agroque re- 7 liqua consultatio fuit, quibusdam delendam sciscentibus urbem praevalidam, propinquam, inimicam. ceterum praesens utilitas vicit; nam propter agrum, quem omni fertilitate terrae satis constabat primum in Italia esse, urbs servata est, ut esset aliqua aratorum sedes. urbi 8 frequentandae multitudo incolarum libertinorumque et institorum opificumque retenta, ager omnis et tecta publica populi Romani facta. ceterum habitari tantum tam- 9 quam urbem Capuam frequentarique placuit, corpus nullum civitatis nec senatus nec plebis concilium nec magistratus esse: sine consilio publico, sine imperio mul- 10 titudinem, nullius rei inter se sociam, ad consensum inhabilem fore, praefectum ad iura reddenda ab Roma quotannis missuros.

Ita ad Capuam res compositae consilio ab omni parte 11 laudabili. severe et celeriter in maxime noxios animad-

versum, multitudo civium dissipata in nullam spem reditus, non saevitum incendiis ruinisque in tecta innoxia
 12 murosque et cum emolumento quaesita etiam apud socios lenitatis species incolumitate urbis nobilissimae opulentissimaeque, cuius ruinis omnis Campania, omnes qui Cam-
 13 paniam circa accolunt populi ingemuissent: confessio expressa hosti, quanta vis in Romanis ad expetendas poenas ab infidelibus sociis et quam nihil in Hannibale auxilii ad receptos in fidem tuendos esset.

1 XVII. Romani patres perfuncti, quod ad Capuam attinebat, cura C. Neroni ex iis duabus legionibus, quas ad Capuam habuerat, sex milia peditum et trecentos equites, quos ipse legisset, et socium Latini nominis peditum numerum parem et octingentos equites decernunt.
 2 eum exercitum Puteolis in naves inpositum Nero in Hispaniam transportavit. cum Tarraconem navibus venisset expositisque ibi copiis et navibus subductis socios quo-
 3 que navalis multitudinis augendae causa armasset, profectus ad Hiberum flumen exercitum ab Ti. Fonteio et
 4 Marcio accepit. inde pergit ad hostis ire. Hasdrubal Hamilcaris ad Lapides atros castra habebat: in Ausetania
 5 is locus est inter oppida Ilturgim et Mentissam. huius saltus fauces Nero [insedit. Hasdrubal cum] in arte res esset, caduceatorem misit, qui promitteret, si inde missus foret, se omnem exercitum ex Hispania deportaturum.
 6 quam rem cum laeto animo Romanus accepisset, diem posterum Hasdrubal conloquio petivit, ut (Romam) leges conscriberentur de tradendis arcibus urbium dieque statuenda, ad quam praesidia deducerentur suaeque omnia
 7 sine fraude Poeni deportarent. quod ubi impetravit, extemplo primis tenebris atque inde tota nocte, quod gravissimum exercitus erat, Hasdrubal quacumque posset
 8 evadere saltu iussit. data sedulo opera est, ne multi ea nocte exirent, ut ipsa paucitas cum ad hostem silentio fallendum aptior, tum ad evadendum per artas semitas
 9 ac difficilis esset. ventum insequenti die ad conloquium est; sed loquendo plura scribendoque dedita opera quae in rem non essent die consumpto, in posterum dilatum
 10 est. addita insequens nox spatium dedit et alios emitterdi.

nec postero die res finem invenit. ita aliquot dies dis- 11
ceptando palam de legibus noctesque emittendis clam e
castris Carthaginiensibus absumptae. et postquam pars
maior emissa exercitus erat, iam ne iis quidem, quae
ultra dicta erant, stabatur, minusque ac minus cum timore 12
simul fide decrescente conveniebat. iam ferme pedestres
omnes copiae evaserant e saltu, cum prima luce densa
nebula saltum omnem camposque circa intexit. quod ubi
sensit Hasdrubal, mittit ad Neronem qui in posterum
diem colloquium differret: illum diem religiosum Car-
thaginiensibus ad agendum quicquam rei seriae esse. ne 13
tamen quidem suspecta fraus. cum esset data venia eius
diei extemploque Hasdrubal cum equitatu elephantisque
castris egressus, sine ullo tumultu in tutum evasit. hora 14
ferme quarta dispulsa sole nebula aperuit diem, vacuaque
hostium castra conspexerunt Romani. tum demum Clau- 15
dius Punicam fraudem adgnoscent, ut se dolo captum,
sensit, proficiscentem institit sequi, paratus configere
acie; sed hostis detrectabat pugnam; levia tamen proelia 16
inter extremum Punicum agmen praecursoresque Roma-
norum fiebant.

XVIII. Inter haec Hispaniae populi nec qui post 1
cladem acceptam defecerant redibant ad Romanos, nec
ulli novi deficiebant. et Romae senatui populoque post 2
receptam Capuam non Italiae iam maior quam Hispaniae
cura erat et exercitum augeri et imperatorem mitti place-
bat. nec tamen quem mitterent satis constabat, quam 3
illud, ubi duo summi imperatores intra dies triginta ceci-
dissent, qui in locum duorum succederet, extraordinaria
cura deligendum esse. cum alii alium nominarent, po- 4
stremum eo decursum est, ut populus proconsuli creando
in Hispaniam comitia haberet, diemque comitis consules
edixerunt. primo expectaverant, ut qui se tanto imperio 5
dignos crederent nomina profiterentur. quae ut destituta
expectatio est, redintegratus luctus acceptae cladis desi-
deriumque imperatorum amissorum. maestaque itaque civi- 6
tas, prope inops consilii, comitiorum die tamen in cam-
pum descendit; atque in magistratus versi circumspectant
ora principum aliorum alios intuentium fremuntque, adeo

perditas res desperatumque de re publica esse, ut nemo
 7 audeat in Hispaniam imperium accipere, cum subito P.
 Cornelius, P. Cornelii, qui in Hispania ceciderat, filius,
 quattuor et viginti ferme annos natus, professus se petere
 8 in superiore, unde conspici posset, loco constitit. in quem
 postquam omnium ora conversa sunt, clamore ac favore
 9 ominati extemplo sunt felix faustumque imperium. iussi
 deinde inire suffragium ad unum omnes non centuriae
 modo, sed etiam homines P. Scipioni imperium esse in
 10 Hispania iusserunt. ceterum post rem actam, ut iam re-
 sederat impetus animorum ardorque, silentium subito
 ortum et tacita cogitatio, quidnam egissent? num favor
 11 plus valuisset quam ratio? aetatis maxime paenitebat;
 quidam fortunam etiam domus horrebant nomenque ex
 funestis duabus familiis in eas provincias, ubi inter se-
 pulcra patris patruisque res gerendae essent, proficie-
 centis.

1 XVIII. Quam ubi ab re tanto impetu acta sollici-
 tudinem curamque hominum animadvertit, advocata con-
 tione ita de aetate sua imperioque mandato et bello, quod
 2 gerendum esset, magno elatoque animo disseruit, ut ar-
 dorem eum qui resederat excitaret rursus novaretque et
 impleret homines certioris spei, quam quantam fides pro-
 missi humani aut ratio ex fiducia rerum subicere solet.
 3 fuit enim Scipio non veris tantum virtutibus mirabilis,
 sed arte quoque quadam ab iuventa in ostentationem
 4 earum compositus, pleraque aput multitudinem aut per
 nocturnas visas species aut velut divinitus mente monita
 agens, sive et ipse capti quadam superstitione animi sive
 ut imperia consiliaque velut sorte oraculi missa sine cun-
 5 ctatione exsequerentur. ad hoc iam inde ab initio prae-
 parans animos, ex quo togam virilem sumpsit, nullo die
 prius ullam publicam privatamque rem egit quam in Ca-
 pitolium iret ingressusque aedem consideret et plerumque
 6 solus in secreto ibi tempus tereret. hic mos, [quem] per
 omnem vitam servabat, seu consulto seu temere vulgatae
 opinioni fidem aput quosdam fecit, stirpis eum divinae
 7 virum esse, rettulitque famam in Alexandro magno prius
 vulgatam, et vanitate et fabula parem, anguis immanis

concubitu conceptum et in cubiculo matris eius visam persaepe prodigii eius speciem interventuque hominum evolutam repente atque ex oculis elapsam. his miraculis 8 numquam ab ipso elusa fides est, quin potius aucta arte quadam nec abnuendi tale quicquam nec palam adfir- 9 mandi. multa alia eiusdem generis, alia vera, alia ad- simulata, admirationis humanae in eo iuvene excesserant modum; quibus freta tunc civitas aetati haudquaquam maturae tantam rerum molem tantumque imperium permisit.

Ad eas copias, quas ex vetere exercitu Hispania ha- 10 bebat quaeque a Puteolis cum C. Nerone traiectae erant, decem milia militum, mille equites adduntur; et M. Iunius Silanus propraetor adiutor ad res gerendas datus est. ita 11 cum triginta navium classe — omnes autem quinqueres erant — ostiis Tiberinis profectus praeter oram Tusci maris, Alpes atque Gallicum sinum et deinde Pyrenaei circumvectus promunturium, Emporiis urbe Graeca — oriundi et ipsi a Phocaea sunt — copias exposuit. inde 12 sequi navibus iussis Tarraconem pedibus profectus conventum omnium sociorum — etenim legationes ad famam eius ex omni se provincia effuderant — habuit. naves ibi 13 subduci iussit remissis quattuor triremibus Massiliensium, quae officii causa ab domo prosecutae fuerant. responsa 14 inde legationibus suspensis varietate tot casuum dare coepit ita elato ab ingenti virtutum suarum fiducia animo, ut nullum ferox verbum excideret ingensque omnibus quae diceret cum maiestas inesset tum fides.

XX. Profectus ab Tarracone et civitates sociorum 1 et hiberna exercitus adiit conlaudavitque milites, quod duabus tantis deinceps cladibus icti provinciam obtinuis- sent nec fructum secundarum rerum sentire hostis passi 2 omni cis Hiberum agro eos arcuissent sociosque cum fide tutati essent. Marcium secum habebat cum tanto honore, 3 ut facile appareret nihil minus quam vereri, ne quis obstaret gloriae suae. successit inde Neroni Silanus, et 4 in hiberna milites novi deducti. Scipio omnibus, quae adeunda agendaque erant, mature aditis peractisque Tar- raconem concessit. nihilo minor fama apud hostis Sci- 5

pionis erat quam apud civis sociosque, et divinatio quaedam futuri, quo minus ratio timoris reddi poterat oborti
 6 temere, maiorem inferens metum. in hiberna diversi concesserant, Hasdrubal Gisgonis usque ad oceanum et Gadis, Mago in mediterranea maxime supra Castulonensem saltum; Hasdrubal Hamilcaris filius proximus Hiberno circa Saguntum hibernavit.

7 Aestatis eius extremo, qua capta est Capua et Scipio in Hispaniam venit, Punica classis ex Sicilia Tarentum accita ad arcendos commeatus praesidii Romani, quod in
 8 arce Tarentina erat, clauserat quidem omnis ad arcem a mari aditus, sed adsidendo diutius artiore annona sociis quam hostibus faciebat. non enim tantum subvehi
 9 oppidanis per pacata litora apertosque portus praesidio navium Punicarum poterat, quantum frumenti classis ipsa turba navali mixta ex omni genere hominum adsumebat,
 10 ut arcis praesidium etiam sine invecto, quia pauci erant, ex ante praeparato sustentari posset, Tarentinis classique
 11 ne invectum quidem sufficeret. tandem maiore gratia quam venerat classis dimissa est. annona haud multum laxaverat, quia remoto maritimo praesidio subvehi frumentum non poterat.

1 XXI Eiusdem aestatis exitu M. Marcellus ex Sicilia provincia cum ad urbem venisset, a C. Calpurnio
 2 praetore senatus ei ad aedem Bellonae datus est. ibi cum de rebus ab se gestis disservisset, questus leniter non suam magis quam militum vicem, quod provincia confecta exercitum deportare non licuisset, postulavit, ut
 3 triumphanti urbem inire liceret. id non impetravit. cum multis verbis actum esset, utrum minus conveniret, cuius nomine absentis ob res prospere ductu eius gestas supplicatio decreta foret et diis immortalibus habitus honos, ei
 4 praesenti negare triumphum, an quem tradere exercitum successor iussissent, quod nisi manente in provincia bello non decerneretur, eum quasi debellato triumphare, cum exercitus testis meriti atque immeriti triumpho abesset,
 5 medium visum, ut ovans urbem iniret. tribuni plebis ex auctoritate senatus ad populum tulerunt, ut M. Marcello,
 6 quo die urbem ovans iniret, imperium esset. pridie quam

urbem iniret, in monte Albano triumphavit; inde ovans multam prae se praedam in urbem intulit: cum simulacro 7 captarum Syracusarum catapultae ballistaeque et alia omnia instrumenta belli lata et pacis diuturnae regiaeque 8 opulentiae ornamenta, argenti aerisque fabrefacti vis, alia supellex pretiosaque vestis et multa nobilia signa, quibus inter primas Graeciae urbes Syracusae ornatae fuerant; Punicae quoque victoriae signum octo ducti elephantum; et 9 non minimum fuere spectaculum cum coronis aureis praecedentes Sosis Syracusanus et Moericus Hispanus, quo- 10 rum altero duce nocturno Syracusas introitum erat, alter Nasum quodque ibi praesidii erat prodiderat. his ambobus 11 civitas data et quingena iugera agri, Sosidi in agro Syracusano, qui aut regius aut hostium populi Romani fuisset, et aedes Syracusis cuius vellet eorum, in quos belli iure animadversum esset; Moerico Hispanisque, qui cum eo 12 transierant, urbs agerque in Sicilia ex his, qui a populo Romano defecerant, iussa dari. id M. Cornelio mandatum 13 ut, ubi ei videretur, urbem agrumque eis adsignaret. in eodem agro Belligeni, per quem inlectus ad transitionem Moericus erat, quadringenta iugera agri decreta.

Post profectionem ex Sicilia Marcelli Punica classis 14 octo milia peditum, tria Numidarum equitum exposuit. ad eos Murgentia et Erge[tium] urbes defecere.] secutae defectionem earum Hybla et Magella sunt ignobilioresque quaedam aliae. et Numidae praefecto Mutine vagi per 15 totam Siciliam sociorum populi Romani agros urebant. super haec exercitus Romanus iratus, partim quod cum 16 imperatore non devectus ex provincia esset, partim quod in oppidis hibernare vetiti erant, segni fungebantur militia magisque eis auctor ad seditionem quam animus deerat. inter has difficultates M. Cornelius praetor et militum 17 animos nunc consolando, nunc castigando sedavit et civitates omnis quae defecerant in dicionem redegit atque ex his Murgentiam Hispanis, quibus urbs agerque debebatur, ex senatus consulto attribuit.

XXII. Consules cum ambo Apuliam provinciam ha- 1 berent minusque iam terroris a Poenis et Hannibale esset, sortiri iussi Apuliam Macedoniamque provincias. Sulpicio

2 Macedonia evenit, isque Laevino successit. Fulvius
 Romam comitiorum causa arcessitus cum comitia consu-
 libus rogandis haberet, praerogativa Veturia iuniorum
 T. Manlium Torquatum et T. Otacilium [absentem con-
 3 sules dixit. cum ad Manlium,] qui praesens erat, gratu-
 landi causa turba coiret nec dubius esset consensus po-
 puli, magna circumfusus turba ad tribunal consulis venit
 4 petitque, ut pauca sua verba audiret centuriamque, quae
 5 tulisset suffragium, revocari iuberet. erectis omnibus ex-
 pectatione, quidnam postulaturus esset, oculorum valetu-
 6 dinem excusavit: impudentem et gubernatorem et im-
 peratorem esse, qui, cum alienis oculis ei omnia agenda
 sint, postulet sibi aliorum capita ac fortunas committi.
 7 proinde, si videretur, et redire in suffragium Veturiam
 iuniorum iuberet et meminisse in consulibus creandis
 8 belli, quod in Italia sit, temporumque rei publicae. vix-
 dum requiescere auris a strepitu et tumultu hostili, quo
 paucos ante menses arserint prope moenia Romana. post
 haec cum centuria frequens succlamasset, nihil se mutare
 9 sententiae eodemque consules dicturos esse, tum Tor-
 quatus 'neque ego vestros' inquit 'mores consul ferre
 potero neque vos imperium meum. redite in suffragium
 et cogitate bellum Punicum in Italia et hostium ducem
 10 Hannibalem esse.' tum centuria et auctoritate mota viri
 et admirantium circa fremitu petiit a consule, ut Votu-
 11 riam seniorum citaret: velle sese cum maioribus natu
 conloqui et ex auctoritate eorum consules dicere. citatis
 Voturiae senioribus datum secreto in ovili cum iis con-
 12 loquendi tempus. seniores de tribus consulendum dixerunt
 esse, duobus plenis iam honorum, Q. Fabio et M. Mar-
 cello, et, si utique novum aliquem adversus Poenos con-
 sulem creari vellent, M. Valerio Laevino: egregie ad-
 13 versus Philippum regem terra marique rem gessisse. ita
 de tribus consultatione data senioribus dimissis iuniores
 suffragium ineunt. M. Marcellum Claudium fulgentem
 tum Sicilia domita et M. Valerium absentis consules
 dixerunt. auctoritatem praerogativae omnes centuriae se-
 14 cutae sunt. eludant nunc antiqua mirantis: non equi-
 dem, si qua sit sapientium civitas, quam docti fingunt

magis quam norunt, aut principes graviores temperantioresque a cupidine imperii aut multitudinem melius moratam censeam fieri posse. centuriam vero iuniorum 15 seniores consulere voluisse, quibus imperium suffragio mandaret, vix ut veri simile sit, parentium quoque hoc saeculo vilis levisque aput liberos auctoritas fecit.

XXIII. Praetoria inde comitia habita. P. Manlius 1 Vulso et L. Manlius Acidinus et C. Laetorius et L. Cincius Alimentus creati sunt. forte ita incidit, ut comitiis 2 perfectis nuntiaretur, T. Otacilium, quem T. Manlio, nisi interpellatus ordo comitiorum esset, conlegam absentem daturus fuisse videbatur populus, mortuum in Sicilia esse.

Ludi Apollinares et priore anno fuerant et eo anno, 3 ut fierent referente Calpurnio praetore, senatus decrevit, ut in perpetuum voverentur.

Eodem anno prodigia aliquot visa nuntiataque sunt. 4 in aede Concordiae Victoria, quae in culmine erat, fulmine icta decussaue ad Victorias, quae in antefixis erant, haesit neque inde procidit. et Anagniae et Fregellis nun- 5 tiatum est murum portasque de caelo tactas et in foro Subertano sanguinis rivos per diem totum fluxisse et Ereti lapidibus pluvisse et Reate mulam peperisse. ea 6 prodigia hostiis maioribus sunt procurata et obsecratio in unum diem populo indicta et novemdiale sacrum.

Sacerdotes publici aliquot eo anno demortui sunt, 7 novique suffecti: in locum M'. Aemilii Numidae decemviri sacrorum M. Aemilius Lepidus, in locum M. Pomponi Mathonis pontificis C. Livius, in locum Sp. Carvili Maximi auguris M. Servilius. T. Otacilius Crassus pon- 8 tufex quia exacto anno mortuus erat, ideo nominatio in locum eius non est facta. C. Claudius flamen Dialis, quod exta perperam dederat, flaminio abiit.

XXIII. Per idem tempus M. Valerius Laevinus, 1 temptatis prius per secreta colloquia principum animis, ad indictum ante ad id ipsum concilium Aetolorum classe expedita venit. ubi cum Syracusas Capuamque captam 2 in fidem in [Sicilia] Italiaque rerum secundarum ostentasset adiecissetque, iam inde a maioribus traditum morem 3

Romanis colendi socios, ex quibus alios in civitatem atque aequum secum ius accepissent, alios in ea fortuna haberent, ut socii esse quam cives mallerent: Aetolos eo in maiore futuros honore, quod gentium transmarinarum in amicitiam primi venissent. Philippum eis et Macedonas gravis accolas esse, quorum se vim ac spiritus et iam fregisse et eo redacturum esse, ut non iis modo urbibus, quas per vim ademissent Aetolis, excedant, sed ipsam Macedoniam infestam habeant. et Acarnanas, quos aegre ferrent Aetoli a corpore suo diremptos, restitutum se in antiquam formulam iurisque ac dicionis eorum. haec dicta promissaque a Romano imperatore Scopas, qui tum praetor gentis erat, et Dorimachus princeps Aetolorum affirmaverunt auctoritate sua, minore cum verecundia et maiore cum fide vim maiestatemque populi Romani extollentes. maxime tamen spes potiundae movebat Acarnaniae. igitur conscriptae condiciones, quibus in amicitiam societatemque populi Romani venirent, additumque, ut si placeret vellentque, eodem iure amicitiae Elei Lacedaemoniique et Attalus et Pleuratus et Scerdilaedus essent, Asiae Attalus, hi Thracum et Illyriorum reges; bellum ut extemplo Aetoli cum Philippo terra gererent: navibus ne minus viginti quinque quinquere milibus adiuveret Romanus; urbium Corcyrae tenus ab Aetolia incipienti solum tectaque et muri cum agris Aetolorum, alia omnis praeda populi Romani esset, darentque operam Romani, ut Acarnaniam Aetoli haberent; si Aetoli pacem cum Philippo facerent, foederi adscriberent, ita ratam fore pacem, si Philippus arma ab Romanis sociisque quique eorum dicionis essent abstinuisset: item, si populus Romanus foedere iungeretur regi, ut caveret, ne ius ei belli inferendi Aetolis sociisque eorum esset. haec convenerunt conscriptaque biennio post Olympiae ab Aetolis, in Capitolio ab Romanis, ut testata sacratis monumentis essent, sunt posita. morae causa fuerant retenti Romae diutius legati Aetolorum. nec tamen impedimento id rebus gerendis fuit: et Aetoli extemplo moverunt adversus Philippum bellum et Laevinus Zacynthum — parva insula est propinqua Aetoliae, urbem unam eodem quo

ipsa est nomine habet —, eam praeter arcem vi cepit et Oeniadas Nasumque Acarnanum captas Aetolis contribuit. Philippum quoque satis implicatum bello finitimo 16 ratus, ne Italiam Poenosque et pacta cum Hannibale posset respicere, Corcyram ipse se recepit.

XXV. Philippo Aetolorum defectio Pellae hibernanti 1 allata est. itaque, quia primo vere moturus exercitum in Graeciam erat, [ut] Illyrios finitimasque eis urbes ab 2 tergo metu quietas Macedonia haberet, expeditionem subitam in Oricinorum atque Apolloniatum fines fecit egressosque Apolloniatas cum magno terrore ac pavore compulit intra muros. vastatis proximis Illyrici in Pela- 3 goniam eadem celeritate vertit iter; inde Dardanorum urbem Sintiam, in Macedoniam transitum Dardania facturam, cepit. his raptim actis memor Aetolici iunctique 4 cum eo Romani belli per Pelagoniam et Lynceum et Bottiaeam in Thessaliam descendit: ad bellum secum ad- 5 versus Aetolos capessendum incitari posse homines credebatur. et relicto ad fauces Thessaliae Perseo cum quatuor milibus armatorum ad arcendos aditu Aetolos, ipse, 6 priusquam maioribus occuparetur rebus, in Macedoniam atque inde in Thraciam exercitum ac Maedos duxit. in- 7 currere ea gens in Macedoniam solita erat, ubi regem occupatum externo bello ac sine praesidio esse regnum sensisset. ad frangendos igitur vastare agros et urbem 8 Iamphorynam, caput arcemque Maedicae, oppugnare coepit. Scopas ubi profectum in Thraciam regem occu- 9 patumque ibi bello audivit, armata omni iuventute Aetolorum bellum inferre Acarnaniae parat. adversus quod 10 se Acarnanum gens et viribus imparem et iam Oeniadas Nasumque amissa cernens Romanaque insuper arma ingruere, ira magis instruit quam consilio bellum. con- 11 iugibus liberisque et senioribus super sexaginta annos in propinquam Epirum missis, ab quindecim ad sexaginta annos coniurant nisi victores se non redituros: qui victus 12 acie excessisset, eum ne quis urbe, tecto, mensa, lare reciperet, diram execrationem in popularis, obtestationem quam sanctissimam potuerunt adversus hospites composuerunt precatique simul Epirotas sunt, ut qui suorum in 13

acie cecidissent, eos uno tumulo contegerent adhiberent-
14 que humatis titulum: 'hic siti sunt Acarnanes, qui ad-
versus vim atque iniuriam Aetolorum pro patria pugnantes
15 mortem occubuerunt'. per haec incitatis animis castra in
extremis finibus suis obvia hosti posuerunt. nuntiis ad
Philippum missis, quanto res in discrimine esset, omittere
Philippum id quod in manibus erat coegerunt bellum
Iamphoryna per deditionem recepta et prospero alio suc-
16 cessu rerum. Aetolorum impetum tardaverat primo con-
iurationis fama Acarnanicae, deinde auditus Philippi ad-
17 ventus regredi etiam in intimos coegit finis. nec Philippus,
quamquam, ne opprimerentur Acarnanes, itineribus magnis
ierat, ultra Dium est progressus. inde, cum audisset re-
ditum Aetolorum ex Acarnania, et ipse Pellam rediit.

1   XXVI. Laevinus veris principio a Corcyra profectus
navibus superato Leucata promunturio cum venisset Nau-
pactum, Anticyram inde se petiturum edixit, ut praesto
2 ibi Scopas Aetolique essent. sita Anticyra est in Locride
laeva parte sinum Corinthiacum intranti. breve terra
3 iter eo, brevis navigatio ab Naupacto est. tertio ferme
post die utrimque oppugnari coepta est. gravior a mari
oppugnatio erat, quia et tormenta machinaeque omnis
generis in navibus erant et Romani inde oppugnabant.
itaque intra paucos dies recepta urbs per deditionem
Aetolis traditur, praeda ex pacto Romanis cessit.

4   Litterae Laevino redditae, consulem eum absentem
declaratum, et successorem venire P. Sulpicium. ceterum
diuturno ibi morbo implicatus serius spe omnium Romam
venit.

5   M. Marcellus cum idibus Martiis consulatum inisset,
senatum eo die moris modo causa habuit, professus nihil
se absente conlega neque de re publica neque de pro-
6 vinciis acturum: scire se frequentis Siculos prope urbem
in villis obtreptatorum suorum esse; quibus tantum abesse
ut per se non liceat palam Romae crimina edita, ficta ab
7 inimicis, vulgare, ut, ni simularent aliquem sibi timorem
absente conlega dicendi de consule esse, ipse eis ex-
templo daturus senatum fuerit. ubi quidem conlega
venisset, non passurum quicquam prius agi, quam ut

Siculi in senatum introducantur. dilectum prope a M. 8
Cornelio per totam Siciliam habitum, ut quam plurimi
questum de se Romam venirent; eundem litteris falsis
urbem inplesse, bellum in Sicilia esse, ut suam laudem
minuat. moderati animi gloriam eo die adeptus consul 9
senatum dimisit; ac prope iustitium omnium rerum futu-
rum videbatur, donec alter consul ad urbem venisset.
otium, ut solet, excitavit plebis rumores: belli diuturni- 10
tatem et vastatos agros circa urbem, qua infesto agmine
isset Hannibal, exhaustam dilectibus Italiam et prope
quotannis caesos exercitus querebantur, et consules belli- 11
cosos ambo viros acresque nimis et feroces creatos, qui
vel in pace tranquilla bellum excitare possent, nedum in
bello respirare civitatem forent passuri.

XXVII. Interrupit hos sermones nocte, quae pridie 1
Quinquatrus fuit, pluribus simul locis circa forum incen-
dium ortum. eodem tempore septem tabernae, quae 2
postea quinque, et argentariae, quae nunc novae appel-
lantur, arsere. comprehensa postea privata aedificia — ne- 3
que enim tum basilicae erant —, comprehensae lautumiae
forumque piscatorium et atrium regium. aedis Vestae vix 4
defensast tredecim maxime servorum opera, qui in publi-
cum redempti ac manu missi sunt. nocte ac die con-
tinuatum incendium fuit; nec ulli dubium erat humana 5
id fraude factum esse, quod pluribus simul locis, et iis
diversis, ignes coorti essent. itaque consul ex auctoritate 6
senatus pro contione edixit, qui quorum opera id confla-
tum incendium profiteretur, praemium fore libero pecu-
niam, servo libertatem. eo praemio inductus Campano- 7
rum Calaviorum servus — Manus ei nomen erat — indi-
cavit dominos et quinque praeterea iuvenes nobiles Cam-
panos, quorum parentes a Q. Fulvio securi percussi erant,
id incendium fecisse vulgoque facturos alia, ni compren-
dantur. comprehensi ipsi familiaeque eorum. et primo 8
elevabatur index indiciumque: pridie eum verberibus
castigatum ab dominis discessisse, per iram ac levitatem
ex re fortuita crimen commentum. ceterum ut coram 9
coarguebantur et quaestio ex ministris facinoris foro me-
dio haberi coepta est, fassi omnes, atque in dominos

aervosque conscios animadversum est. indici libertas data et viginti milia aeris.

- 10 Consuli Laevino Capuam praetereunti circumfusa multitudo Campanorum est obsecrantium cum lacrimia, ut sibi Romam ad senatum ire liceret oratum, si qua misericordia tandem flecti possent, ne se ad ultimum perditum irent nomenque Campanorum a Q. Flacco deleri
11 sinerent. Flaccus sibi privatam simultatem cum Campanis negare ullam esse, publicas inimicitias hostilis et esse et futuras, quoad eo animo esse erga populum Romanum sciret; nullam enim in terris gentem esse, nullum infestiorum populum nomini Romano: ideo se moenibus inclusos tenere eos, quia, si qui evasisent aliqua, velut feras bestias per agros vagari et laniare et trucidare
12 quodcumque obvium detur. alios ad Hannibalem transfugisse, alios ad Romam incendendam profectos. inventurum in semusto foro consulem vestigia sceleris Campanorum. Vestae aedem petitam et aeternos ignes et conditum in penetrali fatale pignus imperi Romani. se minime censere tutum esse Campanis potestatem intrandi
13 Romana moenia fieri. Laevinus Campanos iure iurando a Flacco adactos, quinto die quam ab senatu responsum accepissent Capuam redituros, sequi se Romam iussit.
14 hac circumfusus multitudine, simul Siculis obviam egressis secutisque, Romam praevit clarissimarum urbium excidio (ac) celeberrimis viris victos bello accusatores in
15 urbem adducens. de re publica tamen primum ac de provinciis ambo consules ad senatum rettulere.

- 1 XXVIII. Ibi Laevinus, quo statu Macedonia et Graecia, Aetoli, Acarnanes Locrique essent quasque ibi
2 res ipse egisset terra marique, exposuit: Philippum, inferentem bellum Aetolis, in Macedoniam retro ab se compulsum ad intuma penitus regni abisse, legionemque inde deduci posse; classem satis esse ad arcendum Italia
3 regem. haec de se deque provincia, cui praefuerat. consulum de provinciis communis relatio fuit. decrevere patres, ut alteri consulum Italia bellumque cum Hannibale provincia esset, alter classem, cui T. Otacilius praefuisset Siciliamque provinciam cum L. Cincio praetore

obtineret. exercitus eis duo decreti, qui in Etruria Gallia- 4
que essent; eae quattuor erant legiones: urbanae duae
superioris anni in Etruriam, duae, quibus Sulpicius con-
sul praefuisset, in Galliam mitterentur; Galliae et legioni- 5
bus praeeset, quem consul, cuius Italia provincia esset,
praefecisset; in Etruriam C. Calpurnius post praeturam 6
prorogato in annum imperio missus. et Q. Fulvio Capua
provincia decreta prorogatumque in annum imperium;
exercitus civium sociorumque minui iussus, ut ex duabus 7
legionibus una legio, quinque milia peditum et trecenti
equites essent, dimissis qui plurima stipendia haberent,
et sociorum septem milia peditum et trecenti equites re- 8
linquerentur, eadem ratione stipendiorum habita in veteri-
bus militibus dimittendis. Cn. Fulvio consuli superioris 9
anni nec de provincia Apulia nec de exercitu, quem ha-
buerat, quicquam mutatum; tantum in annum prorogatum
imperium est. P. Sulpicius conlega eius omnem exerci-
tum praeter socios navalis iussus dimittere est. item ex 10
Sicilia exercitus, cui M. Cornelius praeeset, ubi consul
in provinciam venisset, dimitti iussus. L. Cincio praetori 11
ad obtinendam Siciliam Cannenses milites dati duarum
instar legionum. totidem legiones in Sardiniam P. Manlio 12
Vulsoni praetori decretae, quibus L. Cornelius in eadem
provincia priore anno praefuerat. urbanas legiones ita 13
scribere consules iussi, ne quem militem facerent, qui in
exercitu M. Valerii, Q. Fulvi fuissent, neve eo anno
plures quam una et viginti Romana legiones essent.

XXVIII. His senatus consultis perfectis sortiri pro- 1
vincias consules. Sicilia et classis Marcello, Italia cum
bello adversus Hannibalem Laevino evenit. quae sors, 2
velut iterum captis Syracusis, ita exanimavit Siculos ex-
pectatione sortis in consulum conspectu stantis, ut com-
ploratio eorum flebilesque voces et extemplo oculos
hominum converterint et postmodo sermones praebuerint.
circumibant enim senatum cum veste sordida adfirmantes, 3
se non modo suam quisque patriam, sed totam Siciliam
relicturos, si eo Marcellus iterum cum imperio redisset.
nullo suo merito eum ante inplacabilem in se fuisse: quid 4
iratum, quod Romam de se questum venisse Siculos sciat,

facturum! obrui Aetnae ignibus aut mergi freto satius
 5 illi insulae esse quam velut dedi noxae inimico. hae
 Siculorum querellae domos primum nobilium circumlatae
 celebrataeque sermonibus, quos partim misericordia Sicu-
 lorum, partim invidia Marcelli excitabat, in senatum
 6 etiam pervenerunt. postulatum a consulibus est, ut de
 permutandis provinciis senatum consulerent. Marcellus,
 si iam auditi ab senatu Siculi essent, aliam forsitan fu-
 7 turam fuisse sententiam suam dicere: nunc, ne quis timore
 frenari eos dicere posset, quo minus de eo libere que-
 rantur, in cuius potestate mox futuri sint, si conlegae
 8 nihil intersit, mutare se provinciam paratum esse. depre-
 cari senatus praeiudicium: nam cum extra sortem con-
 legae optionem dari provinciae inicum fuerit, quanto
 maiorem iniuriam, immo contumeliam esse, sortem suam
 9 ad eum transferri? ita senatus, cum quid placeret magis
 ostendisset quam decreasset, dimittitur. inter ipsos con-
 sules permutatio provinciarum, rapiente fato Marcellum
 10 ad Hannibalem, facta est, ut ex quo primus post
 adversa [secunda]e pugnae gloriam ceperat, in eius lau-
 dem postremus Romanorum imperatorum, prosperis tum
 maxime bellicis rebus, caderet.

1 XXX. Permutatis provinciis Siculi in senatum in-
 troducti multa de Hieronis regis fide perpetua erga po-
 pulum Romanum verba fecerunt in gratiam publicam
 2 avertentes: Hieronymum ac postea Hippocraten atque
 Epicyden tyrannos cum ob alia, tum propter defectionem
 ab Romanis ad Hannibalem invisos fuisse sibi. ob eam
 causam et Hieronymum a principibus iuventutis prope
 3 publico consilio interfectum et in Epicydis Hippocratisque
 caedem septuaginta nobilissimorum iuvenum coniuratio-
 nem factam; quos Marcelli mora destitutos, quia ad prae-
 dictum tempus exercitum ad Syracusas non admovisset,
 4 indicio facto omnis ab tyrannis interfectos. eam quoque
 Hippocratis et Epicydis tyrannidem Marcellum excitasse
 5 Leontinis crudeliter direptis. numquam deinde principes Sy-
 racusanorum desisse ad Marcellum transire pollicerique, se
 urbem, cum vellet, ei tradituros: sed eum primo vi capere
 6 maluisse; dein, cum id neque terra neque mari omnia ex-

pertus potuisset, auctores traditarum Syracusarum fabrum
 aerarium Sosim et Moericum Hispanum quam principes
 Syracusanorum habere, totiens id nequiquam ultro offeren-
 tis, praeoptasse, quo scilicet iustiore de causa vetustissimos
 socios populi Romani trucidaret ac diriperet. si non Hie- 7
 ronymus ad Hannibalem defecisset, sed populus Syra-
 cusanus et senatus, si portas Marcello Syracusani publice
 et non oppressis Syracusanis tyranni eorum Hippocrates
 et Epicydes clausissent, si Carthaginiensium animis bellum
 cum populo Romano gessissent, quid ultra quam quod 8
 fecerit, nisi ut deleret Syracusas, facere hostiliter Mar-
 cellum potuisse? certe praeter moenia et tecta exhausta 9
 urbis ac refracta ac spoliata defum delubra, diis ipsis or-
 namentisque eorum ablati, nihil relictum Syracusis esse.
 bona quoque multis adempta, ita ut ne nudo quidem solo, 10
 reliquiis direptae fortunae, alere sese ac suos possent.
 orare se patres conscriptos, ut, si nequeant omnia, saltem
 quae compareant cognoscique possint, restitui dominis
 iubeant. talia conquestos cum excedere ex templo, ut de 11
 postulatis eorum patres consuli possent, Laevinus ius-
 sisset, 'maneant,' inquit Marcellus, 'ut coram iis respon- 12
 deam, quando ea condicione pro vobis, patres conscripti,
 bella gerimus, ut victos armis accusatores habeamus.
 duae captae hoc anno urbes, Capua Fulvium reum, Mar-
 cellum Syracusae habeant'.

XXXI. Reductis in curiam legatis tum consul 'non 1
 adeo maiestatis' inquit 'populi Romani imperiique huius
 oblitus sum, patres conscripti, ut, si de meo crimine am-
 bigeretur, consul dicturus causam accusantibus Graecis
 fuerim. sed non quid ego fecerim in disquisitionem venit, 2
 quam quid isti pati debuerint. qui si non fuerunt hostes,
 nihil interest, nunc an vivo Hierone Syracusas viola-
 verim. sin autem desciverunt [a populo Romano, hostibus 3
 aperuerunt] portas, legatos nostros ferro atque armis pe-
 tierunt, urbem ac moenia clauserunt exercituque Cartha-
 ginensium adversus nos tutati sunt, quis passos esse
 hostilia, cum fecerint, indignatur? tradentis urbem prin- 4
 cipes Syracusanorum aversatus sum: Sosim et Moericum
 Hispanum, quibus tantam crederem [rem], potiores habui.

non esis extremi Syracusanorum, quippe qui aliis humi-
 5 litatem obiciatis; quis est vestrum qui se mihi portas
 aperturum, qui armatos milites meos in urbem acceptu-
 rum promiserit? odistis et exsecramini eos qui fecerunt
 et ne hic quidem contumeliis in eos dicendis parcitis:
 tantum abest, ut et ipsi tale quicquam facturi fueritis.
 6 ipsa humilitas eorum, patres conscripti, quam isti ob-
 iciunt, maximo argumento est, me neminem, qui navatam
 7 operam rei publicae nostrae vellet, aversatum esse. et
 antequam obsiderem Syracusas, nunc legatis mittendis,
 nunc ad colloquium eundo temptavi pacem; et postea-
 quam neque legatos violandi verecundia erat nec mihi
 ipsi congresso ad portas cum principibus responsum da-
 batur, multis terra marique exhaustis laboribus tandem
 8 vi atque armis Syracusas cepi. quae captis acciderint,
 aput Hannibalem et Carthaginiensis victos iustius quam
 9 apud victoris populi senatum quererentur. ego, patres
 conscripti, Syracusas spoliatas si negaturus essem, num-
 quam spoliis earum urbem Romam exornarem. quae
 autem singulis victor aut ademi aut dedi, cum belli iure
 10 tum ex cuiusque merito satis scio me fecisse. ea vos rata
 habeatis, patres conscripti, necne, magis rei publicae
 interest quam mea. quippe mea fides exsoluta est: ad
 rem publicam pertinet, ne acta mea rescindendo alios in
 11 posterum segniores duces faciatis. et quoniam coram et
 Siculorum et mea verba audistis, patres conscripti, simul
 templo excedemus, ut me absente liberius consuli senatus
 possit. ita dimissi Siculi, et ipse in Capitolium ad di-
 lectum discessit.

1 XXXII. Consul alter de postulatis Siculorum ad
 patres rettulit. ibi cum diu de sententiis certatum esset
 et magna pars senatus, principe eius sententiae T. Manlio
 2 Torquato, cum tyrannis bellum gerendum fuisse cen-
 serent, hostibus et Syracusanorum et populi Romani, et
 urbem recipi, non capi, et receptam legibus antiquis et
 libertate stabiliri, non fessam miseranda servitute bello
 3 affligi: inter tyrannorum et ducis Romani certamina
 praemium victoris in medio positam urbem pulcherrimam
 ac nobilissimam perisse, horreum atque aerarium quon-

dam populi Romani, cuius munificentia ac donis multis tempestatibus, hoc denique ipso Punico bello adiuta ornatique res publica esset. si ab inferis existat rex Hiero, 4 fidissimus imperii Romani cultor, quo ore aut Syracusas aut Romam ei ostendi posse, cum, ubi semirutam ac spoliata patriam respexerit, ingrediens Romam in vestibulo urbis, prope in porta, spolia patriae suae visurus sit? — haec taliaque cum ad invidiam consulis miserationemque 5 Siculorum dicerentur, mitius tamen decreverunt patres: acta M. Marcelli, quae is gerens bellum victorque egisset, 6 rata habenda esse; in relicum curae senatui fore rem Syracusanam mandaturosque consuli Laevino, ut, quod sine iactura rei publicae fieri posset, fortunis eius civitatis consuleret. missis duobus senatoribus in Capitolium ad 7 consulem, uti rediret in curiam, et introductis Siculis senatus consultum recitatum est, legatique benigne appellati 8 ac dimissi ad genua se Marcelli consulis proiecerunt [orantes] et obsecrantes, ut, quae deplorandae ac levandae calamitatis causa dixissent, veniam eis daret et in fidem clientelamque se urbemque Syracusas acciperet. pollicens hoc consul clementer appellatos eos dimisit.

XXXIII. Campanis deinde senatus datus est, quo- 1 rum oratio miserabilior, causa durior erat. neque enim 2 meritas poenas negare poterant nec tyranni erant, in quos culpam conferrent, sed satis pensum poenarum tot veneno absumptis, tot securi percussis senatoribus credebant: paucos nobilium superesse, quos nec sua conscientia, ut 3 quicquam de se gravius consulerent impulerit, nec victoris ira capitis damnaverit; eos libertatem sibi suisque et bonorum aliquam partem orare, cives Romanos adfinitatibus plerosque et propinquis iamiam cognationibus ex conubio 4 vetusto iunctos. summotis deinde e templo paulisper dubitatum, an arcessendus a Capua Q. Fulvius esset — mortuus enim post captam Claudius consul erat —, ut coram imperatore qui res gessisset, sicut inter Marcellum Siculosque disceptatum fuerat, disceptaretur. dein cum M. 5 Atilium, C. Fulvium fratrem Flacci, legatos eius, et Q. Minucium et L. Veturium Philonem, item Claudii legatos, qui omnibus gerendis rebus adfuerant, in senatu

viderent nec Fulvium avocari a Capua nec differri Cam-
6 panos vellent, interrogatus sententiam M. Atilius Regulus,
cuius ex iis, qui ad Capuam fuerant, maxima auctoritas
7 erat, 'in consilio' inquit 'arbitror me fuisse consulibus
Capua capta cum quaereretur, ecqui Campanorum bene
8 meritis de re publica nostra esset. duas mulieres con-
pertum est, Vestiam Oppiam Atellanam Capuae habitan-
tem et Fauculam Cluviam, quae quondam quaestum cor-
pore fecisset, illam cotidie sacrificasse pro salute et victoria
populi Romani, hanc captivis egentibus alimenta clam
9 suppeditasse, ceterorum omnium Campanorum eundem
erga nos animum quem Carthaginensium fuisse securique
percussos a Q. Fulvio esse magis quorum dignitas inter
10 alios quam quorum culpa eminebat. per senatum agi de
Campanis, qui cives Romani sunt, iniussu populi non
video posse, idque et apud maiores nostros in Satricanis
factum esse, cum defecissent, ut M. Antistius tribunus
plebis prius rogationem ferret sciretque plebs, uti senatui
11 de Satricanis sententiae dicendae ius esset. itaque censeo
cum tribunis plebis agendum esse, ut eorum unus plu-
resve rogationem ferant ad plebem, qua nobis statuendi
12 de Campanis ius fiat'. L. Atilius tribunus plebis ex
auctoritate senatus plebem in haec verba rogavit: 'omnes
Campani, Atellani, Calatini, Sabatini, qui se dediderunt
in arbitrium dicionemque populi Romani Fulvio procon-
13 suli, quosque una secum dedidere quaeque una secum
dedidere, agrum urbemque, divina humanaque utensilia-
que sive quid aliud dediderunt, de iis rebus quid fieri
14 velitis, vos rogo, Quirites.' plebis sic iussit 'quod senatus
iuratus, maxima pars, censeat qui adsient, id volumus
iubemusque.'

1 XXXIII. Ex hoc plebei scito senatus consultus
Oppiae Cluviaeque primum bona ac libertatem restituit:
si qua alia praemia petere ab senatu vellent, venire eas
2 Romam. Campanis in familias singulas decreta facta,
3 quae non operae pretium est omnia enumerare. aliorum
bona publicanda, ipsos liberosque eorum et coniuges
vendendas extra filias, quae enupsissent, priusquam in
4 populi Romani potestatem venirent; alios in vincula con-

dendos ac de iis posterius consulendum; aliorum Campanorum summam etiam census distinxerunt, publicanda necne bona essent. pecua captiva praeter equos et man- 5
cipia praeter puberes virilis sexus et omnia, quae solo non containerentur, restituenda censuerunt dominis. Cam- 6
panos omnis, Atellanos, Calatinos, Sabatinos, extra quam qui eorum aut ipsi aut parentes eorum aput hostis essent, liberos esse iusserunt ita, ut nemo eorum civis Romanus 7
aut Latini nominis esset neve quis eorum, qui Capuae fuisset, dum portae clausae essent, in urbe agrove Campano intra certam diem maneret, locus ubi habitarent trans Tiberim, qui non contingeret Tiberim, daretur. qui 8
nec Capuae nec in urbe Campana, quae a populo Romano defecisset, per bellum fuissent, eos cis Lirim amnem Romam versus, qui ad Romanos transissent priusquam 9
Capuam Hannibal veniret, cis Vulturum emovendos censuerunt, ne quis eorum propius mare quindecim milibus passuum agrum aedificiumve haberet. qui eorum 10
trans Tiberim emoti essent, ne ipsi posterive eorum uspiam pararent haberentve nisi in Veiente, Sutрино, Nepe-sinove agro, dum ne cui maior quam quinquaginta iugerum agri modus esset. senatorum omnium quique magistratus 11
Capuae, Atellae, Calatiae gessissent bona venire Capuae iusserunt, libera corpora, quae venum dari placuerat, Romam mitti ac Romae venire. signa, statuas aeneas, 12
quae capta de hostibus dicerentur, quae eorum sacra ac profana essent, ad pontificum collegium reiecerunt. ob 13
haec decreta maestiores aliquanto, quam Romam venerant, Campanos dimiserunt. nec iam Q. Fulvii saevitiam in sese, sed iniquitatem deum atque execrabilem fortunam suam incusabant.

XXXV. Dimissis Siculis Campanisque dilectus ha- 1
bitus. scripto deinde exercitu de remigum supplemento agi coeptum; in quam rem cum neque hominum satis, 2
nec, ex qua pararentur stipendiumque acciperent, pecuniae quicquam ea tempestate in publico esset, edixerunt consules, ut privatim ex censu ordinibusque sicut antea re- 3
miges darent cum stipendio cibariisque dierum triginta. ad id edictum tantus fremitus hominum, tanta indignatio 4

fuit, ut magis dux quam materia seditioni deesset: secundum Siculos Campanosque plebem Romanam perdendam
5 lacerandamque sibi consules sumpsisse. per tot annos tributo exhaustos nihil reliqui praeter terram nudam ac vastam habere. testa hostis incendisse, servos agricul-
tores rem publicam abduxisse, nunc ad militiam parvo
6 aere emendo, nunc remiges imperando. si quid cui argenti aerisve fuerit, stipendio remigum et tributis annuis ablatum. se, ut dent quod non habeant, nulla vi, nullo imperio cogi posse. bona sua venderent, in corpora, quae reliqua essent, saevirent. ne unde redimantur quidem
7 quicquam superesse. haec non in occulto, sed propalam in foro atque oculis ipsorum consulum ingens turba circumfusi fremebant nec eos sedare consules nunc castigando, nunc consolando poterant. spatium deinde iis tridui se dare ad cogitandum dixerunt, quo ipsi ad rem
9 inspiciendam [et] expediendam usi sunt. senatum postero die habuerunt de remigum supplemento; ubi cum multa disseruissent, cur aequa plebis recusatio esset, verterunt orationem eo, ut dicerent, privatis id seu aequum seu
10 iniquum onus iniungendum esse: nam unde, cum pecunia in aerario non esset, paraturos navalis socios? quo modo autem sine classibus aut Siciliam obtineri aut Italia Philippum arceri posse aut tuta Italiae litora esse?

1 XXXVI. Cum in hac difficultate rerum consilium haereret ac prope torpor quidam occupasset hominum
2 mentes, tum Laevinus consul: magistratus senatui et senatum populo, sicut honore praestent, ita ad omnia, quae dura atque aspera essent, subeunda duces debere esse.
3 'si quid iniungere inferiori velis, [si] id prius in te actuos ipse iuris statueris, facilius omnis oboedientis habear. nec impensa gravis est, cum [ex] ea plus quam pro virili
4 parte sibi quemque capere principum vident. itaque classes habere atque ornare volumus populum Romanum, privatos sine recusatione remiges dare: nobismet ipsis
5 primum imperemus. aurum, argentum, [aes] signatum omnes senatores crastino die in publicum conferamus, ita ut anulos sibi quisque et coniugi et liberis et filio bullam et quibus uxor filiaeve sunt singulas uncias pondo

auri relinquant, argenti, qui curuli sella sederunt, equi 6
 ornamenta et libras pondo, ut salinum patellamque deo-
 rum causa habere possint, ceteri senatores libram argenti
 tantum; aeris signati quina milia in singulos patres fami- 7
 liae relinquamus: ceterum omne aurum, argentum, aes 8
 signatum ad triumviros mensarios extemplo deferamus
 nullo ante senatus consulto facto, ut voluntaria conlatio
 et certamen adiuvandae rei publicae excitet ad aemulan-
 dum animos primum equestriis ordinis, dein reliquae
 plebis. hanc unam viam multa inter nos conlocuti con- 9
 sules invenimus. ingredimini dīs bene iuvantibus. res
 publica incolumis et privatas res facile salvas praestat;
 publica prodendo tua nequiquam serves.' in haec tanto 10
 animo consensum est, ut gratiae ultro consulibus ageren-
 tur. senatu inde misso pro se quisque aurum, argentum 11
 et aes in publicum conferunt tanto certamine iniecto, ut
 prima inter primos nomina sua vellent in publicis tabulis
 esse, ut nec triumviri accipiundo nec scribae referendo
 sufficerent. hunc consensum senatus equester ordo est 12
 secutus, equestriis ordinis plebs. ita sine edicto, sine
 coercitione magistratus nec remige in supplementum nec
 stipendio res publica eguit, paratisque omnibus ad bellum
 consules in provincias profecti sunt.

XXXVII. Neque aliud magis tempus belli fuit, quo 1
 Carthaginienses Romanique pariter variis casibus im-
 mixtis magis in ancipiti spe ac metu fuerint. nam Ro- 2
 manis et in provinciis, hinc in Hispania adversae res,
 hinc prosperae in Sicilia luctum et laetitiam miscuerant;
 et in Italia cum Tarentum amissum damno et dolori, tum 3
 arx cum praesidio retenta praeter spem gaudio fuit; et 4
 terrorem subitum pavoremque urbis Romae obsessae et
 oppugnatae Capua post dies paucos capta in laetitiam
 vertit. transmarinae quoque res quadam vice pensatae: 5
 Philippus hostis tempore haud satis opportuno factus,
 Aetoli novi adsciti socii, Attalusque Asiae rex iam velut
 despondente fortuna Romanis imperium orientis. Cartha- 6
 ginienses quoque Capuae amissae Tarentum captum ae-
 quabant, et ut ad moenia urbis Romanae nullo prohibente
 se pervenisse in gloria ponebant, ita pigebat inriti incepti

7 pudebatque adeo se spreto, ut sedentibus ipsis ad Ro-
mana moenia alia porta exercitus Romanus in Hispaniam
8 duceretur. ipsae quoque Hispaniae, quo propius spem
venerant tantis duobus ducibus exercitibusque caesis de-
bellatum ibi ac pulsos inde Romanos esse, eo plus, ab
L. Marcio tumultuario duce ad vanum et inritum victo-
9 riam redactam esse, indignationis praebebant. ita ae-
quante fortuna suspensa omnia utrisque erant integra
spe, integro metu, velut illo tempore primum bellum in-
ciperent.

1 XXXVIII. Hannibalem ante omnia angebat, quod
Capua pertinacius oppugnata ab Romanis quam defensa
2 ab se multorum Italiae populorum animos averterat, quos
neque omnis tenere praesidiis, nisi vellet in multas par-
vasque partis carpere exercitum, quod minime tum ex-
pediebat, poterat nec deductis praesidiis spei liberam vel
3 obnoxiam timori sociorum relinquere fidem. praeceps in
avaritiam et crudelitatem animus ad spolianda quae tueri
4 nequibat, ut vastata hosti relinquerentur, inclinavit. id
foedum consilium cum incepto, tum etiam exitu fuit. ne-
que enim indigna patientium modo abalienabantur animi,
sed ceterorum etiam: quippe ad plurius exemplum quam
5 per[nicies per]tinebat. nec consul Romanus temptandis
6 urbibus, sicunde spes aliqua se ostendisset, deerat. Sa-
lapiæ principes erant Dasius et Blattius; Dasius Hanni-
bali amicus, Blattius, quantum ex tuto poterat, rem Ro-
manam fovebat et per occultos nuntios spem prodicionis
fecerat Marcello. sed sine adiutore Dasio res transigi
7 non poterat. multum ac diu cunctatus, et tum quoque
magis inopia consilii potioris quam spe effectus Dasium
appellabat. at ille, cum ab re aversus, tum aemulo po-
8 tentatus inimicus, rem Hannibali aperit. arcessito utro-
que Hannibal cum pro tribunali quaedam ageret mox de
Blattio cogniturus starentque summoto populo accusator
9 et reus, Blattius de prodicione Dasium appellabat. enim-
vero ille velut in manifesta re exclamat, sub oculis Hanni-
balis secum de prodicione agi. Hannibali atque eis qui
aderant, quo audacior res erat, minus similis veri visa
10 est: aemulationem profecto atque odium esse et id crimen

adferri, quod, quia testem habere non posset, liberius fingenti sit. ita inde dimissi sunt. nec Blattius ante ab- 11
stitit tamen tam audaci incepto, quam idem obtundendo docendoque, quam ea res ipsis patriaeque salutaris esset, pervicit, ut praesidium Punicum — [quingenti] autem Numidae erant — Salapiaque traderetur Marcello. nec sine 12
caede multa tradi potuit. longe fortissimi equitum toto Punico exercitu erant. itaque quamquam improvisa res fuit nec usus equorum in urbe erat, tamen armis inter tumultum captis et eruptionem temptaverunt et, cum 13
evadere nequirent, pugnantes ad ultimum occubuerunt nec plus quinquaginta ex his in potestatem hostium vivi venerunt. plusque aliquanto damni haec ala equitum 14
amissa Hannibali quam Salapia fuit, nec deinde umquam Poenus, quo longe plurimum valuerat, equitatu superior fuit.

XXXVIII. Per idem tempus cum in arce Taren- 1
tina vix inopia tolerabilis esset, spem omnem praesidium quod ibi erat Romanum praefectusque praesidii atque arcis M. Livius in conmeatibus ab Sicilia missis habebant, qui ut tuto praeterveherentur oram Italiae, classis 2
viginti ferme navium Regii stabat. praeerat classi com- 3
meatibusque D. Quinctius, obscuro genere ortus, ceterum multis fortibus factis militari gloria inlustris. primo quin- 4
que naves, quarum maximae duae triremes a Marcello ei traditae erant, habuit; postea rem impigre saepe gerenti tres additae quinqueres; postremo ipse a sociis Reginis- 5
que et a Vellia et a Paesto debitas ex foedere exigendo classem viginti navium, sicut ante dictum est, efficit. huic ab Regio profectae classi Democrates cum pari classi 6
navium Tarentinarum numero quindecim milia ferme ab urbe ad Sacriportum obviis fuit. velis tum forte impro- 7
vidus futuri certaminis Romanus veniebat; sed circa Crotonem Sybarimque suppleverat remigio navis, instructamque et armatam egregie pro magnitudine navium classem habebat. et tum forte sub idem tempus et venti vis 8
omnis cecidit et hostes in conspectu fuere, ut ad componenda armamenta expediendumque remigem ac militem ad imminens certamen satis temporis esset.

9 Raro alias tantis animis iustae concurrerunt classes,
quippe cum in maioris discrimen rei, quam ipsae erant,
10 pugnarent: Tarentini, ut recuperata urbe ac Romanis post
centesimum prope annum arcem etiam liberarent, spe
commestus quoque hostibus, si navali proelio possessio-
11 nem maris ademissent, interclusuros; Romani, ut retenta
possessione arcis ostenderent, non vi ac virtute, sed pro-
12 ditione ac furto Tarentum amissum. itaque ex utraque
parte signo dato cum rostris concurrissent neque retro
navem inhiherent nec dirimi ab se hostem paterentur,
quam quis indeptus navem erat ferrea iniecta manu, ita
conserebant ex propinquo pugnam, ut non missilibus
tantum, sed gladiis etiam prope conlato pede gereretur
13 res. prorae inter se iunctae haerebant, puppes alieno re-
migio circumagebantur. ita in arto stipatae erant naves,
ut vix ullum telum in mari vanum intercideret; frontibus
velut pedestres acies urgebant perviaeque naves pugnant-
14 bus erant. insignis tamen inter ceteras pugna fuit dua-
15 rum, quae primae agminis concurrerant inter se. in Ro-
mana nave ipse Quinctius erat, in Tarentina Nico, cui
Perconi fuit cognomen, non publico modo, sed privato
etiam odio invisus atque infestus Romanis, quod eius
16 factionis erat, quae Tarentum Hannibali prodiderat. hic
Quinctium simul pugnantem hortantemque suos incautum
hasta transfigit. ille atque praeceps cum armis procidit
17 ante proram, victor Tarentinus in turbatam duce amisso
navem impigre transgressus cum summovisset hostis et
prora iam Tarentinorum esset, puppim male conglobati
tuerentur Romani, repente et alia a puppe triremis ho-
18 stium apparuit. ita in medio circumventa Romana navis
capitur. hinc ceteris terror iniectus, uti praetoriam navem
captam videre; fugientesque passim aliae in alto mersae,
aliae in terram remis abreptae mox praedae fuere Thu-
19 rinis Metapontinisque. ex onerariis, quae cum commentu
sequebantur, perpaucae in potestatem hostium venere, aliae
ad incertos ventos hinc atque illine obliqua transferentes
20 vela in altum evectae sunt. nequaquam pari fortuna per
eos dies Tarenti res gesta. nam ad quattuor milia ho-
minum frumentatum egressa cum in agris passim vaga-

rentur, Livius, qui arcis praesidioque Romano praeerat, 21
 intentus in omnis occasiones gerendae rei C. Persium in-
 pigrum virum cum duobus milibus et [quingentis] armato-
 rum ex arce emisit, qui vage effusos per agros palatosque 22
 adortus cum diu passim cecidisset, paucos ex multis tre-
 pida fuga incidentis semiapertis portarum foribus in urbem
 compulit, ne urbs eodem impetu caperetur. ita aequatae 23
 res ad Tarentum, Romanis victoribus [terra, Tarentinis
 victoribus] mari. frumenti spes, quae in oculis fuerat,
 utrosque frustrata pariter.

XXXX. Per idem tempus Laevinus consul, iam 1
 magna parte anni circumacta, in Siciliam veteribus novis-
 que sociis expectatus cum venisset, primum ac potissimum
 omnium ratus Syracusis nova pace inconditas componere
 res. Agrigentum inde, quod belli reliquum erat teneba- 2
 turque a Carthaginiensium valido praesidio, duxit legiones.
 et adfuit fortuna incepto. Hanno erat imperator Cartha- 3
 giniensium, sed omnem in Muttine Numidisque spem re-
 positam habebant. per totam Siciliam vagus praedas 4
 agebat ex sociis Romanorum neque intercludi ab Agri-
 gento vi aut arte ulla nec, quin erumperet ubi vellet,
 prohiberi poterat. haec eius gloria quia iam imperatoris 5
 quoque famae officiebat, postremo in invidiam vertit, ut
 ne bene gestae quidem res iam Hannoni propter auctorem
 satis laetae essent. (propter) postremo praefecturam eius 6
 filio suo dedit, ratus, cum imperio auctoritatem quoque ei
 inter Numidas erepturum. quod longe aliter venit: nam 7
 veterem favorem eius sua insuper invidia auxit, neque ille
 indignitatem iniuriae tulit confestimque ad Laevinum oc-
 cultos nuntios misit de tradendo Agrigento. per quos ut 8
 est facta fides compositusque rei gerendae modus, portam
 ad mare ferentem Numidae cum occupassent pulsas inde
 custodibus aut caesis, Romanos ad id ipsum missos in
 urbem acceperunt. et cum agmine iam in media urbis ac 9
 forum magno tumultu iretur, ratus Hanno, non aliud
 quam tumultum ac secessionem, id quod et ante acci-
 derat, Numidarum esse, ad comprimendam seditionem
 processit. atque ille, cum ei multitudo maior quam Nu- 10
 midarum procul visa et clamor Romanus haudquaquam

ignotus ad auris accidisset, priusquam ad ictum teli
 11 veniret, capessit fugam. per aversam portam emissus
 adsumpto comite Epicyde cum paucis ad mare pervenit,
 nactique opportune parvum navigium, relicta hostibus
 Sicilia, de qua per tot annos certatum erat, in Africam
 12 traiecerant. alia multitudo Poenorum Siculorumque ne
 temptato quidem certamine cum caeci in fugam ruerent
 13 clausique exitus essent, circa portas caesa. oppido re-
 cepto Laevinus qui capita rerum Agrigenti erant virgis
 caesos securi percussit, ceteros praedamque vendidit,
 omnem pecuniam Romam misit.

14 Fama Agrigentinarum cladis Siciliam cum pervasisset,
 omnia repente ad Romanos inclinaverunt. prodita brevi
 sunt viginti oppida, sex vi capta, voluntaria deditione in
 15 fidem venerunt ad quadraginta. quarum civitatum prin-
 cipibus cum pro cuiusque merito consul pretia poenasque
 exsolvisset coegissetque Siculos positis tandem armis ad
 16 agrum colendum animos convertere, ut esset non incola-
 rum modo alimentis frugifera insula, sed urbis Romae
 atque Italiae, id quod multis saepe tempestatibus fecerat,
 annonam levaret, ab Agathyrna inconditam multitudinem
 17 secum in Italiam transvexit. quattuor milia hominum
 erant, mixti ex omni conluvione exules, obaerati, capi-
 talia ausi plerique, et cum in civitatibus suis ac sub le-
 gibus vixerant et postquam eos ex variis causis fortuna
 similis conglobaverat Agathyrnam, per latrocinia ac ra-
 18 pinam tolerantes vitam. hos neque relinquere Laevinus
 in insula tum primum nova pace coalescente velut ma-
 teriam novandis rebus satis tutum ratus est, et Reginis
 usui futuri erant ad populandum Bruttium agrum adsue-
 tam latrociniiis quaerentibus manum. et quod ad Siciliam
 attinet, eo anno debellatum est.

1 XXXXI. In Hispania principio veris P. Scipio, na-
 vibus deductis evocatisque edicto Tarraconem sociorum
 auxiliis, classem onerariasque ostium inde Hiberi fluminis
 2 petere iubet. eodem legiones ex hibernis convenire cum
 iussisset, ipse cum quinque milibus sociorum ab Tarra-
 cone profectus ad exercitum est. quo cum venisset, ad-
 loquendos maxime veteres milites, qui tantis superfuerunt

cladibus, ratus contione advocata ita disseruit: 'nemo 3
ante me novus imperator militibus suis, priusquam opera
eorum usus esset, gratias agere iure ac merito potuit;
me vobis, priusquam provinciam aut castra viderem, ob- 4
ligavit fortuna, primum quod ea pietate erga patrem pa-
truumque meum vivos mortuosque fuistis, deinde quod 5
amissam tanta clade provinciae possessionem integram et
populo Romano et successori mihi virtute vestra obti-
nuistis. sed cum iam benignitate deum id paremus at- 6
que agamus, non ut ipsi maneamus in Hispania, sed ne
Poeni maneant, nec ut pro ripa Hiberi stantes arceamus
transitu hostis, sed ut ultro transeamus transferamusque 7
bellum, vereor, ne cui vestrum maius id audaciusque con-
siliū quam aut pro memoria cladum nuper acceptarum
aut pro aetate mea videatur. adversae pugnae in Hispania 8
nullius in animo quam meo minus obliterari possunt,
quippe cui pater et patruus intra triginta dierum spatium,
ut aliud super aliud cumularetur familiae nostrae funus,
interfecti sunt; sed ut familiaris paene orbitas ac solitudo 9
frangit animum, ita publica cum fortuna, tum virtus de-
sperare de summa rerum prohibet. ea fato quodam data
nobis sors est, ut magnis omnibus bellis victi vicerimus.
vetera omitto, Porsinam, Gallos, Samnites: a Punicis 10
bellis incipiam. quot classes, quot duces, quot exercitus
priore bello amissi sunt! iam quid hoc bello memorem? 11
omnibus aut ipse adfui cladibus aut quibus afui, maxime
unus omnium eas sensi. Trebia, Trasumenus, Cannae,
quid aliud sunt quam monumenta occisorum exercitum
consulumque Romanorum? adde defectionem Italiae, Si- 12
ciliae maioris partis, Sardiniae, adde ultimum terrorem
ac pavorem, castra Punica inter Anienem ac moenia Ro-
mana posita et visum prope in portis victorem Hanni-
balem: in hac ruina rerum stetit una integra atque im-
mobilis virtus populi Romani, haec omnia strata humi
erexit ac sustulit. vos omnium primi, milites, post Can- 13
nensem cladem vadenti Hasdrubali ad Alpīs Italiamque,
qui si se cum fratre coniunxisset, nullum iam nomen
esset populi Romani, ductu auspicioque patris mei obsti-
tistis, et hae secundae res illas adversas sustinuerunt.

14 nunc benignitate deum omnia secunda, prospera, in dies
15 laetiora ac meliora in Italia Siciliaque geruntur; in Sicilia
Syracusae, Agrigentum captum, pulsae tota insula hostes
16 receptaque provincia in ditione populi Romani est; in
Italia Arpi recepti, Capua capta; iter omne ab urbe Roma
trepida fuga emensus Hannibal, in extremum angulum
agri Bruttii compulsus, nihil iam maius precatur deos,
quam ut incolumi cedere atque abire ex hostium terra
17 liceat. quid igitur minus conveniat, milites, quam, cum
aliae super alias clades cumlarentur ac di prope ipsi
cum Hannibale starent, vos hic cum parentibus meis —
aequentur enim etiam honore nominis — sustinuisse la-
bantem fortunam populi Romani, nunc eosdem, quia illic
18 omnia secunda laetaque sunt, animis deficere? nuper
quoque quae acciderunt, utinam tam sine meo luctu quam
[vestro] transissent! nunc dii immortales imperii Romani
praesides, qui centuriis omnibus ut mihi imperium iu-
berent dari fuere auctores, iidem auguriis auspiciisque et
per nocturnos etiam visus omnia laeta ac prospera por-
19 tendunt. animus quoque meus, maximus mihi ad hoc
tempus vates, praesagit, nostram Hispaniam esse, brevi
extorre hinc omne Punicum nomen maria terrasque foeda
20 fuga impleturum. quod mens sua sponte divinat, idem
subicit ratio haud fallax. vexati ab iis socii nostram fidem
per legatos implorant, tres duces discordantes, prope ut
defecerint alii ab aliis, trifariam exercitum in diversas re-
21 giones distraxere: eadem in illos ingruit fortuna, quae
nuper nos afflixit; nam et deseruntur ab sociis, ut prius
ab Celtiberis nos, et diduxere exercitus, quae patri pa-
22 truoque meo causa exitii fuit. nec discordia intestina
coire eos in unum sinet neque singuli nobis resistere po-
terunt. vos modo, milites, favete nomini Scipionum,
suboli imperatorum vestrorum velut accisis recrecenti
23 stirpibus. agite, milites veteres, novum exercitum novum-
que ducem traducite Hiberum, traducite in terras cum mul-
24 tis fortibus factis saepe a vobis peragratas. brevi faciam
ut, quem ad modum noscitis in me patris patruisque si-
25 militudinem oris vultusque et lineamenta corporis, ita in-
genii, fidei virtutisque (exemplum) effigiem vobis reddam,

ut revixisse aut renatum sibi quisque Scipionem imperatorem dicat.'

XXXXII. Hac oratione accensis militum animis, 1
relicto ad praesidium regionis eius M. Silano cum tribus
milibus peditum, trecentis equitibus, ceteras omnes co-
piae — erant autem viginti quinque milia peditum, duo
milia quingenti equites — Hiberum traiecit. ibi quibus- 2
dam suadentibus, ut, quoniam in tres tam diversas re-
giones discessissent Puniei exercitus, proximum adgre-
deretur, periculum esse ratus, ne eo facto in unum omnes
contraheret nec par esset unus tot exercitibus, Cartha-
ginem novam interim oppugnare statuit, urbem cum 3
ipsam opulentam suis opibus, tum hostium omni bellico
apparatu plenam — ibi arma, ibi pecunia, ibi totius Hi-
spaniae obsides erant —, sitam praeterea cum opportune 4
ad traiciendum in Africam, tum super portum satis am-
plum quantaevis classi et nescio an unum in Hispaniae
ora, qua nostro adiacet mari. nemo omnium quo iretur 5
sciebat praeter C. Laelium. is classe circummissus ita
cursum navium moderari iussus erat, ut eodem tempore
exercitus ostenderetur et classis portum intraret. septimo 6
die ab Hiberno Carthaginem ventum est simul terra mari-
que. castra ab regione urbis, qua in septentrionem versa
est, posita; his nisi ab tergo — nam natura tuta erant —
nullum vallum obiectum. ceterum sita Carthago sic est: 7
sinus est maris media fere Hispaniae ora, maxime Africo
vento oppositus, ad duo milia et quingentos passus in-
trorsus retractus, paulo plus mille passuum in latitu-
dinem patens. huius in ostio sinus parva insula obiecta 8
ab alto portum tutum ab omnibus ventis praeterquam
Africo facit. ab intimo sinu paeninsula excurrit, tumulus
is ipse, in quo condita urbs est, ab ortu solis et a meri-
die cincta mari; ab occasu stagnum claudit paululum
etiam ad septentrionem fusum, incertae altitudinis ut-
cumque exaestuat mare. continenti urbem iugum ducent- 9
tos fere et quinquaginta passus patens coniungit. unde
cum tam parvi operis munitio esset, non obiecit vallum
imperator Romanus, seu fiduciam hosti superbe ostentans 10
sive ut subeunti saepe ad moenia urbis recursus pateret.

1 **XXXXIII.** Cetera quae munienda erant cum per-
fecisset, naves etiam in portu, velut maritimam quoque
ostentans obsidionem, instruxit; circumvectusque classem
cum monuisset praefectos navium, ut vigiliae nocturnas
2 intenti servarent, omnia ubique primo obsessum hostem
conari, regressus in castra, ut consilii sui rationem, quod
ab urbe potissimum oppugnanda bellum orsus esset, mili-
tibus ostenderet et spem potiundae cohortando faceret,
3 contione advocata ita disseruit: 'ad urbem unam oppu-
gnandam si quis vos adductos credit, is magis operis
vestri quam emolumenti rationem exactam, milites, habet.
oppugnabitis enim vere moenia unius urbis, sed in una
4 urbe universam ceperitis Hispaniam. hic sunt obsides
omnium nobilium regum populorumque; qui simul in
potestate vestra erunt, extemplo omnia quae nunc sub
5 Carthaginensibus sunt in dicionem tradent; hic pecunia
omnis hostium, sine qua neque illi gerere bellum possunt,
quippe qui mercenarios exercitus alant, et quae nobis
6 maximo usui ad conciliandos barbarorum animos erit; hic
tormenta, arma, omnis apparatus belli est, qui simul
7 vos instruet et hostes nudabit. potiemur praeterea cum
pulcherrima opulentissimaque urbe, tum opportunissimo
portu egregio, unde terra marique quae belli usus poscunt
suppeditentur. quae cum magna ipsi habebimus, tum
8 dempserimus hostibus multo maiora. haec illis arx, hoc
horreum, aerarium, armamentarium, hoc omnium rerum
receptaculum est, huc rectus ex Africa cursus est, haec
una inter Pyrenaeum et Gades statio, hinc omni Hispaniae
9 imminet Africa. sed quoniam vos instructos et ordinatos
cognosco, ad Carthaginem novam oppugnandam totis
10 viribus et bono animo transeamus.' cumque omnes una
voce hoc faciendum succlamarent, eos Carthaginem duxit.
tum terra marique eam oppugnari iubet.

1 **XXXXIII.** Mago Poenorum dux] cum terra marique
instrui oppugnationem videret, et ipse copias ita disponit:
2 oppidanorum duo milia ab ea parte, qua castra Romana
erant, opponit, quingentis militibus arcem insedit, quin-
gentos tumultu urbis in orientem verso inponit; multita-
dinem aliam, quo clamor, quo subita vocasset res, in-

tentam ad omnia occurrere iubet. patefacta deinde porta 3
 eos, quos in via ferente ad castra hostium instruxerat,
 mittit. Romani duce ipso praecipiente parumper cessere,
 ut propiores subsidiis in certamine ipso summittendis
 essent. et primo haud impares stetero acies; subsidia 4
 deinde identidem summissa e castris non averterunt solum
 in fugam hostis, sed adeo effusis institerunt, ut nisi re-
 ceptui cecinisset, permixti fugientibus inrupturi fuisse in
 urbem viderentur. trepidatio vero non in proelio maior 5
 quam tota urbe fuit. multae stationes pavore atque fuga
 desertae sunt relictique muri, cum qua cuique erat pro-
 ximum desiluissent. quod ubi egressus Scipio in tumu- 6
 lum, quem Mercuri vocant, animum advertit, multis par-
 tibus nudata defensoribus moenia esse, omnis e castris
 excitos ire ad oppugnandum et ferre scalas iubet. ipse 7
 trium prae se iuvenum validorum scutis oppositis — ingens
 enim iam vis omnis generis telorum e muris volabat — ad
 urbem succedit, hortatur, imperat quae in rem sunt, quod 8
 plurimum ad accendendos militum animos intererat,
 testis spectatorque virtutis atque ignaviae cuiusque adest.
 itaque in vulnera ac tela ruunt neque illos muri neque 9
 superstantes armati arcere queunt, quin certatim ascen-
 dant. et ab navibus eodem tempore ea, quae mari ad- 10
 luitur, pars urbis oppugnari coeptast. ceterum tumultus
 inde maior quam vis adhiberi poterat. dum adplicant, 11
 dum raptim exponunt scalas militesque, dum qua cuique
 proximum est in terram evadere properant, ipsa festina-
 tione et certamine alii alios inpediunt.

XXXXV. Inter haec repleverat iam Poenus armatis 1
 muros, et vis magna ex ingenti copia congesta telorum
 suppeditabat. sed neque viri nec tela nec quicquam aliud 2
 aequae quam moenia ipsa sese defendebant. rarae enim
 scalae altitudini aequari poterant et quo quaeque altiores,
 eo infirmiores erant. itaque cum summus quisque evadere 3
 non posset, subirent tamen alii, onere ipso frangebantur.
 quidam stantibus scalis cum altitudo caliginem oculis
 offudisset, ad terram delati sunt. et cum passim homines 4
 scalaeque ruerent et ipso successu audacia atque alacritas
 hostium cresceret, signum receptui datum est; quod spem. 5

non praesentis modo ab tanto certamine ac labore quietis obsessis, sed etiam in posterum dedit, scalis et corona capi urbem non posse, opera et difficilia esse et tempus datura ad ferendam opem imperatoribus suis.

6 Vix prior tumultus conticuerat, cum Scipio ab de-
fessis iam vulneratisque recentis integrosque alios ac-
7 cipere scalas iubet et vi maiore adgredi urbem. ipse, ut
ei nuntiatum est aestum decedere, quod per piscatores
Tarraconenses nunc levibus cumbis, nunc, ubi eae side-
rent, vadis pervagatos stagnum, conpertum habebat, fa-
cilem pedibus ad murum transitum dari, eo secum arma-
8 tos [D] duxit. medium ferme diei erat et ad id, quod
sua sponte cedente in mare aestu trahebatur aqua, acer
etiam septemtrio ortus inclinatum stagnum eodem quo
aestus ferebat et adeo nudaverat vada, ut alibi umbilico
9 tenuis aqua esset, alibi genua vix superaret. hoc cura ac
ratione compertum in prodigium ac deos vertens Scipio,
qui ad transitum Romanis mare verterent et stagna au-
ferrent viasque ante numquam initas humano vestigio
aperirent, Neptunum iubebat ducem itineris sequi ac
medio stagno evadere ad moenia.

1 XXXXVI. Ab terra ingens labor succedentibus erat:
nec altitudine tantum moenium impediabantur, sed quod
euntis ad ancipitis utrimque ictus subiectos habebant
Romanos, ut latera infestiora subeuntibus quam adversa
2 corpora essent. at parte in alia quingentis et per stagnum
facilis transitus et in murum ascensus inde fuit: nam ne-
que opere emunitus erat, ut ubi ipsius loci ac stagni
praesidio satis creditum foret, nec ulla armatorum statio
aut custodia opposita intentis omnibus ad opem eo feren-
3 dam, unde periculum ostendebatur. ubi urbem sine cer-
tamine intravere, pergunt inde quanto maximo cursu
poterant ad eam portam, circa quam omne contractum
4 certamen erat. in quod adeo intenti omnium non animi
solum fuere, set etiam oculi auresque pugnantium spectan-
5 tiumque et adhortantium pugnantis, ut nemo ab tergo
ante sentiret captam urbem, quam tela in aversos inci-
6 derunt. [ut] utrimque ancipitem hostem habebant, tunc
turbatis defensoribus metu et moenia capta et porta intus

forisque pariter refringi coepta; et mox caedendo confectis ac distractis, ne iter impediretur, foribus armati impetum fecerunt. magna multitudo et muros transcendebat, 7 sed ii passim ad caedem oppidanorum versi; illa, quae portam ingressa erat, iusta acies cum ducibus, cum ordinibus media urbe in forum processit. inde cum duobus 8 itineribus fugientis videret hostis, alios ad tumulum in orientem versum, qui tenebatur quingentorum militum praesidio, alios in arcem, in quam et ipse Mago cum omnibus fere armatis qui muris pulsi fuerant refugerat, partim copiarum ad tumulum expugnandum mittit, partim ipse ad arcem ducit. et tumulus primo impetu est captus et Mago, arcem conatus defendere, cum omnia hostium 9 plena videret neque spem ullam esse, se arcemque et praesidium dedit. quoad dedita arx est, caedes tota 10 urbe passim factae, nec ulli puberum, qui obuius fuit, parcebatur; tum signo dato caedibus finis factus, ad praedam victores versi, quae ingens omnis generis fuit.

XXXVII. Liberorum capitum virile secus ad 1 decem milia capta. inde qui cives novae Carthaginis erant dimisit, urbemque et sua omnia, quae reliqua eis bellum fecerat, restituit. opifices ad duo milia hominum 2 erant: eos publicos fore populi Romani edixit cum spe propinqua libertatis, si ad ministeria belli enixe operam navassent. ceteram multitudinem incolarum iuvenum ac 3 validorum servorum in classem ad supplementum remigum dedit; et auxerat navibus octo captivis classem. extra hanc multitudinem Hispanorum obsides erant, quo- 4 rum perinde ac si sociorum liberi essent cura habita. captus et apparatus ingens belli: catapultae maximae 5 formae centum viginti, minores ducentae octoginta una, ballistae maiores viginti tres, minores quinquaginta duae, 6 scorpionum maiorum minorumque et armorum telorumque ingens numerus, signa militaria septuaginta quattuor. et auri argentique relata ad imperatorem magna vis: 7 paterae aureae fuerunt ducentae septuaginta sex, libras ferme omnes pondo; argenti infecti signatique decem et octo milia et trecenta pondo, vasorum argenteorum magnus numerus. haec omnia C. Flaminio quaestori ad- 8

pensa adnumerataque sunt. tritici quadringenta milia
9 modium, hordei ducenta septuaginta. ac navis onerariae
sexaginta tres in portu expugnatae, quaedam cum suis
oneribus, frumento, armis, aere praeterea ferroque et lin-
teis et sparto et navali alia materia ad classem aedifican-
10 dam, ut minimum omnium inter tantas opes belli captas
Carthago ipsa fuerit.

1 XXXXVIII. Eo die Scipio, C. Laelio cum sociis
navalibus urbem custodire iusso, ipse in castra legiones
2 reduxit fessosque milites omnibus uno die belli operibus,
quippe qui et acie dimicassent et capienda urbe tantum
laboris periculique adissent et capta cum iis, qui in arcem
confugerant, iniquo etiam loco pugnassent, curare cor-
3 pora iussit. postero die militibus navalibusque sociis
convocatis primum diis immortalibus laudes gratesque
egit, qui se non urbis solum opulentissimae omnium in
Hispania uno die compotem fecissent, sed ante eo con-
gessissent omnis Africae atque Hispaniae opes, ut neque
hostibus quicquam relinqueretur et sibi ac suis omnia
4 superessent. militum deinde virtutem conlaudavit, quod
eos non eruptio hostium, non altitudo moenium, non in-
explorata stagni vada, non castellum in alto tumultu situm,
non munitissima arx deterruisset, quo minus transcon-
5 derent omnia perumperentque: itaque quamquam omni-
bus omnia deberet, praecipuum muralis coronae decus
eius esse, qui primus murum ascendisset; profiteretur qui
6 se dignum eo duceret dono. duo professi sunt, Q. Ti-
berilius centurio legionis quartae et Sex. Digitius socius
navalis. nec ipsi tam inter se acriter contendebant, quam
7 studia excitaverant uterque sui corporis hominum. sociis
C. Laelius praefectus classis, legionariis M. Sempronius
8 Tuditanus aderat. ea contentio cum prope seditionem
veniret, Scipio tris recuperatores cum se daturum pro-
nuntiasset, qui cognita causa testibusque auditis iudi-
9 carent, uter prior in oppidum transcendisset, C. Laelio
et M. Sempronio advocatis partis utriusque P. Cornelium
Caudinum de medio adiecit eosque tris recuperatores con-
10 sidere et causam cognoscere iussit. cum res eo maiore
ageretur certamine, quod amoti tantae dignitatis non tam

advocati quam moderatores studiorum fuerant, C. Laelius, relicto consilio ante tribunal ad Scipionem accedit eumque docet, rem sine modo ac modestia agi ac prope esse, 11 ut manus inter se conferant: ceterum etiam si vis absit, nihilo minus detestabili exemplo rem agi, quippe ubi fraude ac periurio decus petatur virtutis. stare hinc le- 12 gionarios milites, hinc classicos, per omnis deos apparatus iurare magis quae velint quam quae sciant vera esse et obstringere periurio non se solum suumque caput, sed signa militaria et aquilas sacramentique religionem. haec 13 ad eum de sententia P. Cornelii et M. Sempronii deferre. Scipio conlaudato Laelio ad contionem advocavit pronuntiavitque, se satis compertum habere Q. Tiberilium et Sex. Digitium pariter in murum escendisse seque eos virtutis causa coronis muralibus donare. tum reliquos, 14 prout cuique meritum virtusque erat, donavit; ante omnis C. Laelium praefectum classis et omni genere laudis sibimet ipse aequavit et corona aurea ac triginta bubus donavit.

XXXVIII. Tum obsides civitatum Hispaniae 1 vocari iussit; quorum quantus numerus fuerit piget scribere, quippe ubi alibi trecentos ferme, alibi tria milia septingentos viginti quattuor fuisse inveniam. aequae et 2 alia inter auctores discrepant. praesidium Punicum alius decem, alius septem, alius haut plus quam duum milium fuisse scribit. capta alibi [. .] milia capitum, alibi supra quinque et viginti invenias. scorpiones maiores minores- 3 que ad sexaginta captos scripserim, si auctorem Graecum sequar Silenum; si Valerium Antiatem, maiorum scorpionum sex milia, minorum decem tria milia: adeo nullus mentiendi modus est. ne de ducibus quidem convenit. 4 plerique Laelium praefuisse classi, sunt qui M. Iunium Silanum dicant; Arinen praefuisse Punico praesidio de- 5 ditumque Romanis Antias Valerius, Magonem alii scriptores tradunt. non de numero navium captarum, non 6 de pondere auri atque argenti et redactae pecuniae convenit. si aliquis adsentiri necesse est, media simillima veris sunt. ceterum vocatis obsidibus primum universos 7 bonum animum habere iussit: venisse eos in populi Ro- 8

mani potestatem, qui beneficio quam metu obligare homines malit exterarumque gentis fide ac societate iunctas
9 habere quam tristi subiectas servitio. deinde acceptis nominibus civitatum recensuit captivos, quot cuiusque populi essent, et nuntios domum misit, ut ad suos quisque recipiendos veniret. si quarum forte civitatum legati
10 aderant, eis praesentibus suos restituit, ceterorum curam benigne tuendorum C. Flaminio quaestori attribuit.

11 Inter haec e media turba obsidum mulier magno natu, Mandoni uxor, qui frater Indibilis Ilergetum reguli erat, flens ad pedes imperatoris procubuit obtestarique coepit, ut curam eorumque feminarum impensius custodibus
12 commendaret. cum Scipio nihil defuturum profecto diceret, tum rursus mulier: 'hau magni ista facimus' inquit; 'quid enim huic fortunae non satis est? alia me cura aetatem harum intuentem — nam ipsa iam extra
13 periculum iniuriae muliebris sum — stimulat.' et aetate et forma florentes circa eam Indibilis filiae [erant aliae]que nobilitate pari, quae omnes eam pro parente colebant.
14 tum Scipio 'meae populiue Romani disciplinae causa facerem,' inquit 'ne quid, quod sanctum usquam esset, aput nos violaretur; nunc ut id curem impensius, vestra
15 quoque virtus dignitasque facit, quae ne in malis quidem oblitae decoris matronalis estis.' spectatae deinde integritatis viro tradidit eas, tuerique haud secus verecunde ac modeste quam hospitem coniuges ac matres iussit.

1 L. Captiva deinde a militibus adducitur ad eum adulta virgo adeo eximia forma, ut quacumque incedebat
2 converteret omnium oculos. Scipio, percunctatus patriam parentesque, inter cetera accepit, desponsam eam principi Celtiberorum adolescenti, Aluccio nomen erat. ex templo igitur parentibus sponsoque ab domo accitis, cum interim audiret, deperire eum sponsae amore, ubi primum venit, accuratiore eum sermone quam parentis adloquitur:
4 tur: 'iuvenis' inquit 'iuvenem appello, [quo] minor sit inter nos huius sermonis verecundia. ego, cum sponsa tua capta a militibus nostris ad me ducta esset audirem-
5 que tibi eam cordi esse et forma faceret fidem, quia ipse, si frui liceret ludo aetatis — praesertim in recto et legitimo

amore — et non res publica animum nostrum occupasset, veniam mihi dari sponsam impensius amanti vellem, tuo, cuius possum, amori faveo. fuit sponsa tua apud me 6 eadem qua apud soceros tuos parentisque suos verecundia; servata tibi est, ut inviolatum et dignum me teque dari tibi donum posset. hanc mercedem unam pro eo 7 munere paciscor: amicus populo Romano sis et, si me virum bonum credis esse, qualis patrem patrumque meum iam ante hae gentes norant, scias, multos nostri similes in civitate Romana esse nec ullum in terris hodie 8 populum dici posse, quem minus tibi hostem tuisque esse velis aut amicum malis.' adulescens simul pudore et 9 gaudio perfusus, dextram Scipionis tenens, deos omnis invocare ad gratiam illi pro se referendam, quoniam sibi nequaquam satis facultatis pro suo animo atque illius erga se esset. parentes inde cognatique virginis appellati; qui, 10 quoniam gratis sibi redderetur virgo, ad quam redimendam satis magnum attulissent auri pondus, orare Scipionem, ut id ab se donum acciperet coeperunt, haud minorem eius rei apud se gratiam futuram esse adfirmantes quam redditae inviolatae foret virginis. Scipio, 12 quando tanto opere peterent accepturum se pollicitus, poni ante pedes iussit vocatoque ad se Aluccio 'super dotem,' inquit 'quam accepturus a socero es, haec tibi a me dotata dona accedent' aurumque tollere ac sibi habere iussit. his laetus donis honoribusque dimissus domum 13 implevit popularis laudibus meritis Scipionis: venisse dis simillimum juvenem, vincentem omnia cum armis, tam benignitate ac beneficiis. itaque dilectu clientium habito 14 cum delectis mille et quadringentis equitibus intra paucos dies ad Scipionem revertit.

LI. Scipio retentum secum Laelium dum captivos 1 obsidesque et praedam ex consilio eius disponderet, satis 2 omnibus compositis, data quinquere captivisque Magone et quindecim fere senatoribus, qui simul cum eo capti erant, in navem inpositis nuntium victoriae Romam mittit. ipse paucos dies, quibus morari Carthagine staturat, exercendis navalibus pedestribusque copiis absumpsit. primo die legiones in armis quattuor milium 4

spatio decurrerunt; secundo die arma curare et tergere
ante tentoria iussi; tertio die rudibus inter se in modum
iustae pugnae concurrerunt praepilatisque missilibus iacu-
lati sunt; quarto die quies data; quinto iterum in armis
5 decursum est. hunc ordinem laboris quietisque, quoad
6 Carthagine morati sunt, servarunt. remigium classicique
milites tranquillo in altum evecti agilitatem navium si-
7 mulacris navalis pugnae experiebantur. haec extra urbem
terra marique corpora simul animosque ad bellum acue-
bant; urbs ipsa strepebat apparatu belli fabris omnium
8 generum in publica officina inclusis. dux cuncta pari
cura obibat: nunc operibus aspiciendis tempus dabat,
nunc quae in officinis quaeque in armamentarioque ac
navalibus fabrorum multitudo plurima in singulos dies
9 certamine ingenti faciebat. his ita incohatis reffectisque
qua quassati erant muris dispositisque praesidiis ad custo-
diam urbis Tarraconem est profectus, a multis legationi-
10 bus protinus in via aditus, quas partim dato responso ex
itinere dimisit, partim distulit Tarraconem, quo omnibus
novis veteribusque sociis edixerat conventum. et cuncti
11 fere qui cis Hiberum incolunt populi, multi etiam ulterioris
provinciae convenerunt. Carthaginensium duces primo
ex industria famam captae Carthaginis compresserunt;
deinde, ut clarior res erat, quam ut tegi ac dissimulari
12 posset, elevabant verbis: necopinato adventu ac prope
furto unius diei urbem unam Hispaniae interceptam,
cuius rei tam parvae praemio elatum insolentem iuvenem
inmodico gaudio speciem magnae victoriae inposuisse.
13 at ubi adpropinquare tres duces, tris victores hostium
exercitus audisset, occurruram ei extemplo domesticorum
14 funerum memoriam. haec in vulgus iactabant, haudqua-
quam ipsi ignari, quantum sibi ad omnia virium Car-
thagine amissa decessisset.

[PERIOCHA LIBRI XXVII.]

[Cn. Fulvius proconsul cum exercitu ab Hannibale ad Herdoneam caesus est. meliore eventu ab Claudio Marcello consule adversus eundem ad Numistronem pugnatum est. inde Hannibal nocte recessit; Marcellus insecutus est, et subinde cedentem pressit, donec configeret. priore pugna Hannibal superior, Marcellus sequenti. Fabius Maximus consul pater Tarentinos per prodicionem recepit. Claudius Marcellus, T. Quinctius Crispinus consules, speculandi causa progressi e castris, insidiis ab Hannibale circumventi sunt. Marcellus occisus, Crispinus fugit. lustrum a censoribus conditum est. censa sunt civium capita centum triginta septem milia centum et octo, ex quo numero apparuit, quantum hominum tot proeliorum adversa fortuna populo Romano abstulisset. in Hispania ad Baeculam Scipio cum Hasdrubale et Hamilcare conflixit et vicit. inter alia captum regalem puerum eximiae formae ad avunculum Masinissam cum donis dimisit. Hasdrubal, qui cum exercitu novo Alpes transcenderat, ut se Hannibali coniungeret, cum milibus hominum quinquaginta sex caesus est, capta quinque milia trecenti M. Livi consulis ductu, sed non minore opera Claudi Neronis consulis, qui, cum Hannibali oppositus esset, relictis castris ita ut hostem falleret, cum electa manu profectus Hasdrubalem circumvenerat. res praeterea a P. Scipione in Hispania et a P. Sulpicio praetore adversus Philippum et Achaeos gestas continet.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXVII.

I. Hic status rerum in Hispania erat. in Italia con- 1
sul Marcellus Salapia per prodicionem recepta Marmoreas
et Meles de Samnitibus vi cepit. ad tria milia militum 2
ibi Hannibalis, quae praesidii causa relictas erant, op-
pressa. praeda — et aliquantum eius fuit — militi con-
cessa. tritici quoque ducenta quadraginta milia modium
et centum decem milia hordei inventa. ceterum nequa- 3
quam inde tantum gaudium fuit, quanta clades intra

paucos dies accepta est haud procul Herdonea urbe.
 4 castra ibi Cn. Fulvius proconsul habebat spe recipiendae
 Herdoneae, quae post Cannensem cladem ab Romanis
 defecerat, nec loco satis tuto posita nec praesidiis firmata.
 5 negligentiam insitam ingenio ducis augebat spes ea, quod
 labare iis adversus Poenum fidem senserant, postquam
 Salapia amissa excessisse iis locis in Bruttios Hannibalem
 6 auditum est. ea omnia ab Herdonea per occultos nuntios
 delata Hannibali simul curam sociae retinendae urbis et
 spem fecere incautum hostem adgrediendi. exercitu ex-
 pedito, ita ut famam prope praeveniret, magnis itineribus
 ad Herdoneam contendit et, quo plus terroris hosti obi-
 7 ceret, acie instructa accessit. pari audacia Romanus, con-
 silio et viribus impar, copiis raptim eductis confixit.
 8 quinta legio et sinistra ala acriter pugnam inierunt. cete-
 rum Hannibal signo equitibus dato, ut, cum pedestres
 acies occupassent praesenti certamine oculos animosque,
 circumvecti pars castra hostium, pars terga necopinantium
 9 invaderent, ipse in Fulvi similitudinem nominis, quia Cn.
 Fulvium praetorem biennio ante in isdem devicerat locis,
 10 increpans, similem eventum pugnae fore adfirmabat. ne-
 que ea spes vana fuit; nam cum comminus acie et pedi-
 tum certamine multi cecidissent Romanorum, starent
 11 tamen ordines signaque, equestria tumultus a tergo, simul
 a castris clamor hostilis auditus sextam ante legionem,
 quae in secunda acie posita prior ab Numidis turbata
 est, quintam deinde atque eos qui ad prima signa erant
 12 avertit. pars in fugam effusi, pars in medio caesi, ubi
 et ipse Cn. Fulvius cum undecim tribunis militum cecidit.
 13 Romanorum sociorumque quot caesa in eo proelio milia
 sint, quis pro certo adfirmet, cum tredecim milia alibi,
 14 alibi haud plus quam septem inveniam? castris praedaeque
 victor potitur. Herdoneam quia et defecturam fuisse ad
 Romanos comperit nec mansuram in fide, si inde abeces-
 sisset, multitudine omni Metapontum ac Thurios traducta
 incendit; occidit principes, qui cum Fulvio colloquia oc-
 15 culta habuisse comperti sunt. Romani, qui ex tanta
 clade evaserant, diversis itineribus semerpes ad Mar-
 cellum consulem in Samnium perfugerunt.

II. Marcellus nihil admodum tanta clade territus 1
 litteris Romam ad senatum de duce et exercitu ad Her-
 doneam amisso scribit: ceterum eundem se, qui post 2
 Cannensem pugnam ferocem victoria Hannibalem con-
 tudisset, ire adversus eum, brevem illi laetitiam, qua
 exultet, facturum. et Romae quidem cum luctus ingens 3
 ex praeterito, tum timor in futurum erat. consul ex 4
 Samnio in Lucanos transgressus ad Numistrone in con-
 spectu Hannibalis loco plano, cum Poenus collem teneret,
 posuit castra. addidit et aliam fidentis speciem, quod 5
 prior in aciem eduxit; nec detractavit Hannibal, ut signa
 portis efferri vidit. ita tamen aciem instruxerunt, ut
 Poenus dextrum cornu in collem erigeret, Romani sini-
 strum ad oppidum adplicarent. ab hora tertia cum ad 6
 noctem pugnam extendissent fessaeque pugnando primae
 acies essent — ab Romanis prima legio et dextra ala, ab
 Hannibale Hispani milites et funditor Baliaris, elephanti
 quoque commisso iam certamine in proelium acti —, diu
 pugna neutro inclinata stetit. primae legioni tertia, dextrae 7
 alae sinistra subijt, et apud hostis integri a fessis pugnam
 accepere. novum atque atrox proelium ex tam segni re- 8
 pente exarsit recentibus animis corporibusque, sed nox
 incerta victoria diremit pugnantis. postero die Romani 9
 ab sole orto in multum diei stetero in acie: ubi nemo
 hostium adversus prodiit, spolia per otium legere et
 congestos in unum locum cremavere suos. nocte inse- 10
 quenti Hannibal silentio movit castra, in Apuliam abiit.
 Marcellus, ubi lux fugam hostium aperuit, sauciis cum
 praesidio modico Numistrone relictis praepositoque iis L.
 Furio Purpurione tribuno militum, vestigiis institit sequi.
 ad Venusiam adeptus eum est. ibi per dies aliquot, cum 11
 ab stationibus procuraretur, mixta equitum peditumque
 tumultuosa magis proelia [quam magna, et ferme omnia
 Romanis secunda fuerunt. inde per Apuliam ducti exer- 12
 citus sine ullo memorando certamine, cum Hannibal nocte
 signa moveret, locum insidiis quaerens, Marcellus nisi
 certa luce et explorato ante non sequeretur.

III. Capuae interim Flaccus dum bonis principum 1
 vendendis, agro qui publicatus erat locando — locavit

- autem omnem frumento — tempus terit, ne deesset materia
 in Campanos saeviendi, novum in occulto gliscens per
 2 indicium protractum est facinus. milites aedificiis emotos,
 simul ut cum agro tecta urbis fruenda locarentur, simul
 metuens, ne suum quoque exercitum sicut Hannibalis
 nimia urbis amoenitas emolliret, in portis murisque sibi
 3 met ipsos tecta militariter coegerat aedificare. erant autem
 pleraque ex cratibus aut tabulis facta, alia harundine
 texta, stramento intecta omnia, velut de industria ali-
 4 mentis ignis. haec noctis una hora omnia incendere cen-
 tum septuaginta Campani principibus fratribus Blossiis
 5 coniuraverant. indicio eius rei ex familia Blossiorum
 facto, portis repente iussu proconsulis clausis, cum ad
 arma signo dato milites concurrissent, comprehensi omnes
 qui in noxa erant et quaestione acriter habita damnati
 necatique; indicibus libertas et aeris dena milia data.
 6 Nucerinos et Acerranos, querentes ubi habitarent non
 esse, Acerris ex parte incensis, Nuceria deleta, Romam
 7 Fulvius ad senatum misit. Acerranis permissum, ut ae-
 dificent quae incensa erant; Nucerini Atellam,] quia id
 maluerant, Atellanis Calatiam migrare iussis traducti.
 8 Inter multas magnasque res, quae nunc secundae,
 nunc adversae occupabant cogitationes hominum, ne Ta-
 9 rentinae quidem arcis excidit memoria. M. Ogulnius et
 P. Aquilius in Etruriam legati ad frumentum coemendum,
 quod Tarentum portaretur, profecti et mille milites de
 exercitu urbano, par numerus sociorum eodem in praesi-
 dium cum frumento missi.
- 1 III. Iam aestas in exitu erat comitiorumque consu-
 larium instabat tempus. sed litterae Marcelli, negantis e
 re publica esse vestigium abscedi ab Hannibale, cui ce-
 denti certamenque abnuenti gravis ipse instaret, curam
 2 iniecerant, ne aut consulem tum maxime res agentem a
 3 bello avocarent aut in annum consules deessent. optimum
 visum est, quamquam extra Italiam esset, Valerium po-
 4 tius consulem ex Sicilia revocari. ad eum litterae iussu
 senatus ab L. Manlio praetore urbis missae cum litteris
 consulis M. Marcelli, ut ex iis nosceret, quae causa patribus
 eum potius quam collegam revocandi ex provincia esset.

Eo fere tempore legati ab rege Syphace Romam 5
venerunt, quaeque prospera proelia rex cum Cartha-
giniensibus fecisset memorantes, regem nec inimiciorem 6
ulli populo quam Carthaginensi nec amiciorem quam Ro-
mano esse adfirmabant. misisse eum antea legatos Hi-
spaniam ad Cn. et P. Cornelios imperatores Romanos,
nunc ab ipso velut fonte petere Romanam amicitiam vo-
luisse. senatus non legatis modo benigne respondit, sed 7
et ipse legatos cum donis ad regem misit, L. Genucium,
P. Poetelium, P. Popillium. dona tulere togam et tuni- 8
cam purpuream, sellam eburneam, pateram ex quinque
pondo auri factam. protinus et alios Africae regulos iussi 9
adire. iis quoque quae darentur portata, togae praetextae
et terna pondo paterae aureae. et Alexandream ad Pto- 10
lemaeum et Cleopatram reges M. Atilius, M'. Acilius
legati, ad commemorandam renovandamque amicitiam
missi, dona tulere, regi togam et tunicam purpuream
cum sella eburnea, reginae pallam pictam cum amiculo
purpureo.

Multa ea aestate, qua haec facta sunt, ex propinquis 11
urbibus agrisque nuntiata sunt prodigia: Tusculi agnum
cum ubere lactenti natum, Iovis sedis culmen fulmine
ictum ac prope omni tecto nudatum; isdem ferme diebus 12
Anagninae terram ante portam ictam diem ac noctem sine
ullo ignis alimento arsisse, et aves ad Compitum Ana-
gninum in luco Dianae nidos in arboribus reliquisse;
Tarracinae in mari haud procul portu angues magnitu- 13
dinis mirae lascivientium piscium modo exultasse; Tar- 14
quiniis porcum cum ore humano genitum, et in agro
Capenate ad lucum Feroniae quattuor signa sanguine
multo diem ac noctem sudasse. haec prodigia hostiis 15
maioribus procurata decreto pontificum et supplicatio diem
Romae ad omnia pulvinaria, alterum in Capenati agro ad
Feroniae lucum indicta.

V. M. Valerius consul litteris excitus, provincia 1
exercituque mandato Cincio praetori, M. Valerio Messalla
praefecto classis cum parte navium in Africam praedatum
simul speculatumque quae populus Carthaginensis ageret
pararetque misso, ipse decem navibus Romam profectus 2

cum prospere pervenisset, senatum extemplo habuit, ubi
3 de suis rebus gestis commemoravit: cum annos prope
sexaginta in Sicilia terra marique magnis saepe cladibus
4 bellatum esset, se eam provinciam confecisse; neminem
Carthaginensem in Sicilia esse, neminem Siculum, qui
fugati metu inde afuerint, non esse; omnia in urbes, in
5 agros suos reductos arare; desertam recoli terram tandem,
frugiferam ipsis cultoribus, populoque Romano pace ac
6 bello fidissimum annonae subsidium. exim Mutine et si
quorum aliorum merita erga populum Romanum erant in
senatum introductis, honores omnibus ad exsolvendam
7 fidem a consule habiti. Mutines etiam civis Romanus
factus rogatione ab tribuno plebis ex auctoritate patrum
ad plebem lata.

8 Dum haec Romae geruntur, M. Valerius quinquaginta
navibus cum ante lucem ad Africam accessisset, in-
9 proviso in agrum Uticensem escensionem fecit, eumque
late depopulatus multis mortalibus cum alia omnis generis
praeda captis ad naves redit et (ad) Siciliam transmisit,
tertio decimo die quam profectus inde Lilybaeum re-
10 vectus. ex captivis quaestione habita haec comperta con-
sulique Laevino omnia ordine perscripta, ut sciret, quo
11 in statu Africae res essent: quinque milia Numidarum
cum Masinissa Galae filio, acerrimo iuvene, Carthagine
esse, et alios per totam Africam milites mercede conduci,
12 qui in Hispaniam ad Hasdrubalem traicerentur, ut is
quam maximo exercitu primo quoque tempore in Italiam
transgressus iungeret se Hannibali; in eo positam vioto-
13 riam credere Carthaginenses. classem praeterea ingen-
tem apparari ad Siciliam repetendam, eamque se credere
brevis traiectionem.

14 Haec recitata a consule ita movere senatum, ut non
expectanda comitia consuli censerent, sed dictatorem
comitiorum habendorum causa dici, et extemplo in pro-
15 vinciam redeundum. illa disceptatio tenebat, quod consul
in Sicilia se M. Valerium Messallam, qui tum classis prae-
esset, dictatorem dicturum esse aiebat, patres extra Ro-
manum agrum — eum autem in Italia terminari — negabant
16 dictatorem dici posse. M. Lucretius tribunus plebis cum

de ea re consuleret, ita decrevit senatus, ut consul, priusquam ab urbe discederet, populum rogaret, quem dictatorem dici placeret eumque quem populus iussisset diceret dictatorem: si consul noluisset, praetor populum rogaret; si ne is quidem vellet, tum tribuni ad plebem ferrent. cum consul se populum rogaturum negasset, quod suae 17 potestatis esset, praetoremque vetuisset rogare, tribuni plebis rogarunt plebesque scivit, ut Q. Fulvius, qui tum ad Capuam erat, dictator diceretur. sed quo die id plebis 18 concilium futurum erat, consul clam nocte in Siciliam abiit, destitutique patres litteras ad M. Claudiam mittendas censuerunt, ut desertae ab conlega rei publicae subveniret diceretque quem populus iussisset dictatorem. ita a M. 19 Claudio consule Q. Fulvius dictator dictus, et ex eodem plebi scito et ab Q. Fulvio dictatore P. Licinius Crassus pontifex maximus magister equitum dictus.

VI. Dictator postquam Romam venit, C. Sempronium 1 Blaesum legatum, quem ad Capuam habuerat, in Etruriam provinciam ad exercitum misit in locum C. Calpurni praetoris, quem, ut Capuae exercituique suo praeeset, litteris exivit. ipse comitia in quem diem primum potuit 2 edixit; quae certamine inter tribunos dictatoremque iniecto perfici non poterant. Galeria iuniorum, quae sorte 3 praerogativa erat, Q. Fulvium et Q. Fabium consules dixerant, eodemque iure vocatae inclinassent, ni se tribuni plebis C. et L. Arri(an)i interposuissent, qui neque 4 magistratum continuari satis civile esse aiebant et multo foedioris exempli eum ipsum creari, qui comitia haberet: itaque si suum nomen dictator acciperet, se comitiis inter- 5 cessuros; si aliorum praeterquam ipsius ratio haberetur, comitiis se moram non facere. dictator causam comitio- 6 rum auctoritate senatus, plebis scito, exemplis tutabatur: namque Cn. Servilio consule, cum C. Flaminius alter 7 consul ad Trasumennum cecidisset, ex auctoritate patrum ad plebem latum plebemque scivisse, ut quoad bellum in Italia esset, ex is, qui consules fuissent, quos et quotiens vellet reficiendi consules populo ius esset; exemplumque 8 in eam rem se habere vetus L. Postumi Megelli, qui interrex iis comitiis, quae ipse habuisset, consul cum C.

Iunio Bubulco creatus esset, recens Q. Fabii, qui sibi continuari consulatum, nisi id bono publico fieret, profecto numquam sisset. iis orationibus cum diu certatum esset, postremo ita inter dictatorem ac tribunos convenit, ut eo quod censuisset senatus staretur. patribus id tempus rei publicae visum est, ut per veteres et expertos bellicae peritos imperatores res publica gereretur: itaque moram fieri comitiis non placere. concedentibus tribunis comitia habita: declarati consules Q. Fabius Maximus quintum, Q. Fulvius Flaccus quartum. praetores inde creati L. Veturius Philo, T. Quinctius Crispinus, C. Hostilius Tubulus, C. Aurunculeius. magistratibus in annum creatis Q. Fulvius dictatura se abdicavit.

Extremo aestatis huius classis Punica navium quadraginta cum praefecto Hamilcare in Sardiniam traiecta Olbiensem primo, dein, postquam ibi P. Manlius Volso praetor cum exercitu apparuit, circumacta inde ad alterum insulae latus, Caralitanum agrum vastavit, et cum praeda omnis generis in Africam redit.

Sacerdotes Romani eo anno mortui aliquot suffectique: C. Servilius pontifex factus in locum T. Otacilii Crassi; Ti. Sempronius Ti. f. Longus augur factus in locum T. Otacilii Crassi; decemvir item sacris faciendis in locum Ti. Semproni C. f. Longi Ti. Sempronius Ti. f. Longus suffectus. M. Marcius rex sacrorum mortuus est et M. Aemilius Papus maximus curio, neque in eorum locum sacerdotes eo anno suffecti.

Et censores hic annus habuit L. Veturium Philonem et P. Licinium Crassum, maximum pontificem. Crassus Licinius nec consul nec praetor ante fuerat quam censor est factus; ex aedilitate gradum ad censuram fecit. sed hi censores neque senatum legerunt neque quicquam publicae rei egerunt: mors diremit L. Veturi, inde et Licinius censura se abdicavit. aediles curules L. Veturius et P. Licinius Varus ludos Romanos diem unum instaurarunt. aediles plebei Q. Catius et L. Porcius Licinus ex multaticio argento signa aenea ad Cereris dedere, et ludos pro temporis huius copia magnifici apparatus fecerunt.

VII. Exitu anni huius C. Laelius die quarto et tri- 1
censimo quam a Tarracone profectus erat Romam venit,
isque cum agmine captivorum ingressus urbem magnum
concursum hominum fecit. postero die in senatum intro- 2
ductus captam Carthaginem, caput Hispaniae, uno die
receptasque aliquot urbes, quae defecissent, novasque in
societatem adscitas exposuit. ex captivis comperta his 3
fere congruentia, quae in litteris fuerant M. Valerii Mes-
sallae. maxime movit patres Hasdrubalis transitus in
Italiam vix Hannibali atque eius armis subsistentem.
productus et in contionem Laelius eadem edisseruit. 4
senatus ob res feliciter a P. Scipione gestas supplica-
tionem in unum diem decrevit; C. Laelium primo quoque
tempore cum quibus venerat navibus redire in Hispaniam
iussit. Carthaginis expugnationem in hunc annum con- 5
tuli multis auctoribus, haud nescius quosdam esse, qui
anno insequenti captam tradiderint, quod mihi minus si- 6
mile veri visum est annum integrum Scipionem nihil
gerendo in Hispania consumpsisse.

Q. Fabio Maximo quintum, Q. Fulvio Flacco quartum 7
consulibus idibus Martiis, quo die magistratum inierunt,
Italia ambobus provincia decreta, regionibus tamen par-
titum imperium: Fabius ad Tarentum, Fulvius in Lucanis
ac Brutiis rem gereret. M. Claudio prorogatum in annum 8
imperium. praetores sortiti provincias, C. Hostilius Tu-
bulus urbanam, L. Veturius Philo peregrinam cum Gallia,
T. Quinctius Crispinus Capuam, C. Aurunculeius Sar-
diniam. exercitus ita per provincias divisi: Fulvio duae 9
legiones, quas in Sicilia M. Valerius Laevinus haberet,
Q. Fabio, quibus in Etruria C. Calpurnius [praefuisset
decretae. urbanus] exercitus ut in Etruriam succederet, 10
C. Calpurnius eidem praeesset provinciae, exercitumque,
quem Quintus Fulvius habuisset, T. Quinctius obtineret;
C. Hostilius ab C. Laetorio propraetore provinciam exer- 11
citumque, qui tum iam Arimini erat, acciperet. M. Mar-
cello, quibus consul rem gesserat, legiones decretae.
M. Valerio cum L. Cincio — iis quoque enim prorogatum 12
in Sicilia imperium — Cannensis exercitus datus, eumque
supplere ex militibus, qui ex legionibus Cn. Fulvi superes-

13 sent, iussi. conquisitos eos consules in Siciliam miserunt,
 additaque eadem ignominia, sub qua Cannenses milita-
 bant quique ex praetoris Cn. Fulvi exercitu ob similis
 14 iram fugae missi eo ab senatu fuerant. C. Aurunculeio
 eadem in Sardinia legiones, quibus P. Manlius Volso
 15 eam provinciam obtinuerat, decretae. P. Sulpicio eadem
 legione eademque classe Macedoniam obtinere iusso pro-
 rogatum in annum imperium. triginta quinqueremes ex
 Sicilia Tarentum ad Q. Fabium consulem mitti iussae;
 16 cetera classe praedatum in Africam aut ipsum M. Valerium
 Laevinum traicere, aut mittere seu L. Cincium seu M.
 17 Valerium Messallam. nec de Hispania quicquam muta-
 tum, nisi quod non in annum Scipioni Silanoque, sed
 donec revocati ab senatu forent, prorogatum imperium
 est. ita provinciae exercitumque in eum modum partita
 imperia.

1 VIII. Inter maiorum rerum curas comitia maximi
 curionis, cum in locum M. Aemili sacerdos crearetur,
 2 vetus excitaverunt certamen, patriciis negantibus C. Ma-
 mili Atelli, qui unus ex plebe petebat, habendam rationem
 esse, quia nemo ante eum nisi ex patribus id sacerdotium
 3 habuisset. tribuni appellati ad senatum [rem] reiecerunt;
 senatus populi potestatem fecit: ita primus ex plebe crea-
 4 tus maximus curio C. Mamilius Atellus. et flaminem
 Dialem invitum inaugurari coegit P. Licinius pontifex
 maximus C. Valerium Flaccum. decemvirum sacris fa-
 ciundis creatus in locum Q. Muci Scaevolae demortui C.
 5 Laetorius. causam inaugurari coacti flaminis libens reti-
 cuissem, ni ex mala fama in bonam vertisset. ob adu-
 lescentiam negligentem luxuriosamque C. Flaccus flamen
 captus a P. Licinio pontifice maximo erat, L. Flacco fratri
 6 germano cognatisque aliis ob eadem vitia invisus. is, ut
 animum eius cura sacrorum et caerimoniarum cepit, ita
 repente exiit antiquos mores, ut nemo tota iuventute ha-
 beretur prior nec probatior primoribus patrum, suis pa-
 7 riter alienisque, esset. huius famae consensu elatus ad
 iustam fiduciam sui rem intermissam per multos annos
 ob indignitatem flaminum priorum repetivit, in senatum
 8 ut introiret. ingressum eum curiam cum L. Licinius

praetor inde eduxisset, tribunos plebis appellavit flamen. vetustum ius sacerdotii repetebat: datum id cum toga praetexta et sella curuli et flaminio esse. praetor non 9 exoletis vetustate annalium exemplis stare ius, sed recentissimae cuiusque consuetudinis usu volebat: nec patrum nec avorum memoria Dialem quemquam id ius usurpasse. tribuni rem inertia flaminum oblitteratam ipsis, non sacer- 10 dotio damno fuisse cum aequum censuissent, ne ipso quidem contra tendente praetore magno adsensu patrum plebisque flaminem in senatum introduxerunt, omnibus ita existimantibus, magis sanctitate vitae quam sacerdotii iure eam rem flaminem obtinuisse.

Consules priusquam in provincias irent, duas urbanas 11 legiones, in supplementum quantum opus erat ceteris exercitibus militum scripserunt. urbanum veterem exer- 12 citum Fulvius consul C. Fulvio Flacco legato — frater hic consulis erat — in Etruriam dedit ducendum et legiones, quae in Etruria erant, Romam deducendas. et Fabius 13 consul reliquias exercitus Fulviani conquisitas — fuere autem ad quattuor milia trecenti quadraginta quattuor — Q. Maximum filium ducere in Siciliam ad M. Valerium proconsulem iussit atque ab eo duas legiones et triginta quinquere- 14 mes accipere. nihil eae ductae ex insula legiones minuerunt nec viribus nec specie eius provinciae praesidium. nam cum praeter egregie suppletas duas 15 veteres legiones transfugarum etiam Numidarum equitum peditumque magnam vim haberet, Siculos quoque, qui in exercitu Epieydis aut Poenorum fuerant, belli peritos viros, milites scripsit. ea externa auxilia cum singulis 16 Romanis legionibus adiunxisset, duorum speciem exercituum servavit: altero L. Cincium partem insulae, regnum qua Hieronis fuerat, tueri iussit; altero ipse cete- 17 ram insulam tuebatur, divisam quondam Romani Punici- que imperii finibus, classe quoque navium septuaginta partita, ut omni ambitu litorum praesidia orae maritimae essent. ipse cum Muttinis equitatu provinciam peragra- 18 bat, ut viseret agros cultaque ab incultis notaret et perinde dominos laudaret castigaretque. ita tantum ea cura 19 frumenti provenit, ut et Romam mitteret et Catinam con-

veheret, unde exercitui, qui ad Tarentum aestiva acturus esset, posset praeberi.

- 1 VIII. Ceterum transportati milites in Siciliam — et
erant maior pars Latini nominis sociorumque — prope
2 magni motus causa fuere: adeo ex parvis saepe magna-
rum momenta rerum pendent. fremitus enim inter La-
3 tinis sociosque in conciliis ortus, decimum annum di-
lectibus, stipendiis se exhaustos esse: quotannis ferme
4 clade magna pugnare; alios in acie occidi; alios morbo
absumi; magis perire sibi civem, qui ab Romano miles
lectus sit, quam qui ab Poeno captus, quippe ab hoste
gratis remitti in patriam, ab Romanis extra Italiam in
5 exilium verius quam in militiam ablegari. octavum iam
ibi annum senescere Cannensem militem, moriturum ante,
quam Italia hostis, quippe nunc cum maxime florens viri-
6 bus, excedat. si veteres milites non redeant in patriam,
novi legantur, brevi neminem superfuturum. itaque, quod
propediem res ipsa negatura sit, priusquam ad ultimam
solitudinem atque egestatem perveniant, negandum po-
7 pulo Romano esse. si consentientis in hoc socios videant
Romani, profecto de pace cum Carthaginiensibus iungenda
cogitatuuros. aliter numquam vivo Hannibale sine bello
Italiam fore.
- 8 Haec acta in conciliis. triginta tum coloniae populi
Romani erant: ex iis duodecim, cum omnium legationes
Romae essent, negaverunt consulibus esse, unde milites
pecuniamque darent. eae fuere Ardea, Nepete, Sutrium,
Alba, Carseoli, Cora, Suessa, Cercei, Setia, Cales, Narnia,
9 Interamna. nova re consules icti cum absterrere eos a
tam detestabili consilio vellent, castigando increpandoque
plus quam leniter agendo profecturos rati, eos ausos esse
10 consulibus dicere aiebant, quod consules in senatu ut
pronuntiarent in animum inducere non possent: non enim
detrectationem eam munerum militias, sed apertam de-
fectionem a populo Romano esse. redirent itaque propere
in colonias et tamquam integram rem, locuti magis quam
ausi tantum nefas, cum suis consulerent. admonerent
non Campanos neque Tarentinos esse eos, sed Romanos,
11 inde oriundos, inde in colonias atque in agrum bello

captum urbis augendae causa missos. quae liberi parentibus deberent, ea illos Romanis debere, si ulla pietas, si memoria antiquae patriae esset. consulerent igitur de integro: nam tum quidem quae temere agitassent, ea prodendi imperi Romani, tradendae Hannibali victoriae esse. cum alternis haec consules diu iactassent, nihil moti legati neque se quod domum renuntiarent habere dixerunt neque senatum suum quid novi consuleret, ubi nec miles qui legeretur nec pecunia quae daretur in stipendium esset. cum obstinatos eos viderent consules, rem ad senatum detulerunt, ubi tantus pavor animis hominum est iniectus, ut magna pars actum de imperio diceret: idem alias colonias facturas, idem socios; consensisse omnis ad prodendam Hannibali urbem Romanam.

X. Consules hortari et consolari senatum et dicere, alias colonias in fide atque officio pristino fore: eas quoque ipsas, quae officio decessissent, si legati circa eas colonias mittantur qui castigent, non qui precentur, verecundiam imperi habituras esse. permissum ab senatu iis cum esset, facerent agerentque ut e re publica ducerent, pertemptatis prius aliarum coloniarum animis citaverunt legatos quaesiveruntque ab iis, ecquid milites ex formula paratos haberent. pro duodeviginti coloniis M. Sextilius Fregellanus respondit et milites paratos ex formula esse, et pluribus [si] opus esset, pluris daturos et quidquid aliud imperaret velletque populus Romanus, enixe facturos: ad id sibi neque opes deesse, animum etiam superesse. consules parum sibi videri praefati pro merito eorum sua voce conlaudari eos, nisi universi patres iis in curia gratias egissent, sequi in senatum eos iusserunt. senatus quam poterat honoratissimo decreto adlocutus eos mandat consulibus, ut ad populum eos producerent et inter multa alia praeclara, quae ipsis maioribusque suis praestitissent, recens etiam meritum eorum in rem publicam commemorarent. ne nunc quidem post tot saecula sileantur fraudenturve laude sua: Signini fuere et Norbani Saticulani et Fregellani et Lucerini [et Venusini] et Brundisini et Hadriani et Firmiani et Ariminenses, et ab altero mari Pontiani et Paestani et Cosani, et mediterranei Beneventani

et Aesernini et Spoletini et Placentini et Cremonenses.
 9 harum coloniarum subsidio tum imperium populi Romani
 stetit licque gratiae in senatu et apud populum actae.
 10 duodecim aliarum coloniarum, quae detractaverunt im-
 perium, mentionem fieri patres vetuerunt neque illos
 dimitti neque retineri neque appellari a consulibus. ea
 tacita castigatio maxime ex dignitate populi Romani
 visa est.

11 Cetera expedientibus quae ad bellum opus erat con-
 sulibus aurum vicesimarium, quod in sanctissimo aedario
 12 ad ultimos casus servabatur, prout placuit. prompta ad
 quattuor milia pondo auri. inde quingena pondo data
 consulibus et M. Marcello et P. Sulpicio proconsulibus et
 L. Veturio praetori, qui Galliam provinciam erat sortitus,
 13 additumque Fabio consuli centum pondo auri prae-
 ceptum, quod in arcem Tarentinam portaretur; cetero vi-
 sunt ad vestimenta praesenti pecunia locanda exercitui,
 qui in Hispania bellum secunda sua fama ducisque
 gerebat.

1 XI. Prodigia quoque, priusquam ab urbe consules
 2 proficiscerentur, procurari placuit. in Albano monte tacta
 de caelo erant signum Iovis arborque templo propinqua,
 et Ostiae lacus, et Capuae murus Fortunaecque aedis, et
 3 Sinuessae murus portaque: haec de caelo tacta. cruen-
 tam etiam fluxissae aquam Albanam quidam auctores
 erant: et Romae intus cellam aedis Fortis Fortunaec de
 capite signum, quod in corona erat, in manum sponte
 4 sua prolapsum; et Priverni satis constabat bovem locu-
 tum, volturiumque frequenti foro in tabernam devolasse,
 et Sinuessae natum ambiguo inter marem ac feminam
 5 sexu infantem, quos androgynos volgus, ut pleraque, fa-
 ciliore ad duplicanda verba Graeco sermone, appellat, et
 6 lacte pluisse, et cum elephanti capite puerum natum. ea
 prodigia hostiis maioribus procurata et supplicatio circa
 omnia pulvinaria, obsecratio in unum diem indicta et de-
 cretum, ut C. Hostilius praetor ludos Apollini, sicut iis
 annis voti factique erant, voveret faceretque.

7 Per eos dies et censoribus creandis Q. Fulvius consul
 comitia habuit. creati censores, ambo qui nondum con-

sules fuerant, M. Cornelius Cethegus, P. Sempronius Tuditanus. censores ut agrum Campanum fruendum 8 locarent, ex auctoritate patrum latum in plebem est plebesque scivit. senatus lectionem contentio inter censores 9 de principe legendo tenuit. Semproni lectio erat; ceterum Cornelius morem traditum patribus sequendum aiebat, ut 10 qui primus censor ex iis qui viverent fuisset, eum principem legerent: et is T. Manlius Torquatus erat; Sempronius, cui di sortem legendi dedissent, et ius liberum eosdem dedisse deos: se id suo arbitrio facturum lecturumque Q. Fabium Maximum, quem tum principem Romanae civitatis esse vel Hannibale iudice victurus esset. cum diu certatum verbis esset, concedente conlega lectus 12 a Sempronio princeps in senatu Q. Fabius Maximus consul. inde alius lectus senatus octo praeteritis, inter quos M. Caecilius Metellus erat, infamis auctor deserendae Italiae post Cannensem cladem. in equestribus quo- 13 que notis eadem servata causa; sed erant perpauca quos ea infamia attingeret. illis omnibus — et multi erant — 14 adempti equi, qui Cannensium legionum equites in Sicilia erant. addiderunt acerbitati etiam tempus, ne praeterita stipendia procederent iis, quae equo publico emeruerant, sed dena stipendia equis privatis facerent. magnum praetera 15 numerum eorum conquisiverunt qui equo mereri deberent; atque ex iis, qui principio eius belli septemdecim annos nati fuerant neque militaverant, omnis aerarios fecerunt. locaverunt inde reficienda quae circa forum 16 incendio consumpta erant, septem tabernas, macellum, atrium regium.

XII. Transactis omnibus, quae Romae agenda erant, 1 consules ad bellum profecti. prior Fulvius praegressus 2 Capuam; post paucos dies consecutus Fabius, qui et conlegam coram obtestatus et per litteras Marcellum, ut quam acerrimo bello detineret Hannibalem, dum ipse Tarentum oppugnaret: ea urbe adempta hosti iam undi- 3 que pulso, nec ubi consisteret nec quid fidum respiceret habenti, ne remorandi quidem causam in Italia fore. Regium etiam nuntium mittit ad praefectum praesidii, 4 quod ab Laevino consule adversus Bruttios ibi locatum

- 5 erat, octo milia hominum, pars maxima ab Agathyrna,
sicut ante dictum est, ex Sicilia traducta, rapto vivere
hominum adsuutorum. additi erant Bruttiorum indidem
perfugae, et audacia et audendi omnia necessitatibus
6 pares. hanc manum ad Bruttium primum agrum depopulandum duci iussit, inde ad Cauloniam urbem oppugnandam. imperata non inpigre solum, sed etiam avide
executi direptis fugatisque cultoribus agri summa vi arcem
7 oppugnabant. Marcellus et consulis litteris excitus et quia induxerat in animum neminem ducem Romanum
tam parem Hannibali quam se esse, ubi primum in agris
pabuli copia fuit, ex hibernis profectus ad Canusium
8 Hannibali occurrit. sollicitabat ad defectionem Cannusinos
Poenus; ceterum ut adpropinquare Marcellum audivit,
castra inde movit. aperta erat regio sine ullis ad insidias
9 latebris; itaque in loca saluosa cedere inde coepit. Marcellus
vestigiiis instabat castraque castris conferebat et opere
perfecto extemplo in aciem legiones inducebat. Hannibal
turmatim per equites peditumque iaculatores levia certamina
serens casum universae pugnae non necessarium ducebat.
tractus est tamen ad id quod vitabat
10 certamen. nocte praegressum adsequitur locis planis ac
patentibus Marcellus; castra inde ponentem pugnando
undique in munitores operibus prohibet. ita signa conlata
pugnatumque totis copiis et, cum iam nox instaret, Marte
aequo discessum est. castra exiguo distantia spatio
raptim ante noctem permunita.
- 11 Postero die luce prima Marcellus in aciem copias
eduxit, nec Hannibal detractavit certamen multis verbis
adhortatus milites, ut memores Trasumenni Cannarumque
12 contunderent ferociam hostis: urgere atque instare eum,
non castra ponere pati, non respirare aut circumspicere.
cotidie simul orientem solem et Romanam aciem in cam-
13 pis videndam esse. si uno proelio haut incruentus abeat,
quietius deinde tranquilliusque eum bellaturum. his iri-
tati adhortationibus simulque taedio ferociae hostium co-
tidie instantium lacescentiumque acriter proelium ineunt.
14 pugnatum amplius duabus horis est. cedere inde ab Ro-
manis dextra ala et extraordinari coepere. quod ubi Mar-

cellus vidit, duodevicesimam legionem in primam aciem inducit. dum alii trepidi cedunt, alii segniter subeunt, 15 turbata tota acies est, dein prosus fusa, et vincente pudorem metu terga dabant. cecidere in pugna fugaque ad 16 duo milia et septingenti civium sociorumque, in iis quattuor Romani centuriones, duo tribuni militum, M. Licinius et M. Helvius. signa militaria quattuor de ala, prima 17 quae fugit, duo de legione, quae cedentibus sociis successerat, amissa.

XIII. Marcellus, postquam in castra reditum est, 1 contionem adeo saevam atque acerbam aput milites habuit, ut proelio per diem totum infeliciter tolerato tristior is irati ducis oratio esset. 'dis immortalibus, ut in tali 2 re, laudes gratesque' inquit 'ago, quod victor hostis cum tanto pavore incidentibus vobis in vallum portasque non ipsa castra est adgressus: deseruissetis profecto eodem terrore castra, quo omisistis pugnam. qui pavor hic, qui 3 terror, quae repente, qui et cum quibus pugnaretis, oblivio animos cepit? nempe idem sunt hi hostes, quos vincendo et victos sequendo priorem aestatem absumpsistis, quibus dies noctesque fugientibus per hos dies in- 4 stitistis, quos levibus proeliis fatigastis, quos hesterno die nec iter facere nec castra ponere passi estis. omitto 5 ea, quibus gloriari potestis; cuius et ipsius pudere ac paenitere vos oportet, referam. nempe aequis manibus hesterno die diremistis pugnam. quid haec nox, quid hic 6 dies attulit? vestrae is copiae inminutae sunt an illorum auctae? non equidem mihi cum exercitu meo loqui videor nec cum Romanis militibus; corpora tantum atque arma sunt eadem. an, si eosdem animos habuissetis, 7 terga vestra vidisset hostis, signa alicui manipulo aut cohorti abstulisset? adhuc caesis legionibus Romanis gloriabatur; vos illi hodierno die primum fugati exercitus dedistis decus.' clamor inde ortus, ut veniam eius diei 8 daret; ubi vellet deinde experiretur militum suorum animos. 'ego vero experiar,' inquit 'milites, et vos crastino die in aciem educam, ut victores potius quam victi veniam impetretis quam petitis.' cohortibus quae signa 9 amiserant, hordeum dari iussit centurionesque manipulo-

rum, quorum signa amissa fuerant, destrictis gladiis distinctos destitui iussit et ut postero die omnes, equites
 10 pedites, armati adessent edixit. ita contio dimissa fatentium, iure ac merito sese increpitos neque illo die virum quemquam in acie Romana fuisse praeter unum ducem, cui aut morte satisfaciendum aut egregia victoria esset.
 11 postero die ornati armatique ad edictum aderant. imperator eos conlaudat pronuntiatque, a quibus orta pridie fuga esset cohortesque, quae signa amisissent, se in
 12 primam aciem inducturum: edicere iam sese, omnibus pugnandum ac vincendum esse et adnitendum singulis universisque, ne prius hesternae fugae quam hodiernae
 13 victoriae fama Romam perveniat. inde cibo corpora firmare iussi, ut, si longior pugna esset, viribus sufficerent. ubi omnia dicta factaque sunt quibus excitarentur animi militum, in aciem procedunt.

1 XIII. Quod ubi Hannibali nuntiatum est, 'cum eo nimirum' inquit 'hoste res est, qui nec bonam nec malam ferre fortunam possit! seu vicit, ferociter instat victis;
 2 seu victus est, instaurat cum victoribus certamen.' signa inde canere iussit, copias educit. pugnatum utrinque aliquanto quam pridie acrius est, Poenis ad obtinendum hesternum decus adnitentibus, Romanis ad demendam
 3 ignominiam. sinistra ala ab Romanis et cohortes, quae amiserant signa, in prima acie pugnabant et legio vicin-
 4 sima ab dextro cornu instructa. L. Cornelius Lentulus et C. Claudius Nero legati cornibus praeerant, Marcellus
 5 mediam aciem hortator testisque praesens firmabat. ab Hannibale Hispani primam obtinebant frontem, et id ro-
 6 boris in omni exercitu erat. cum anceps diu pugna esset, Hannibal elephantos in primam aciem induci iussit, si
 7 quem inicere ea res tumultum ac pavorem posset. et primo turbarunt signa ordinesque, et partim occulatis
 8 parte aciem, latiusque fuga manasset, ni C. Decimius Flavus tribunus militum signo arrepto primi hastati manipulum eius sequi se iussisset. duxit ubi maxime tumultum conglobatae beluae faciebant pilaque in eas conici
 9 iussit. haesere omnia tela haud difficili ex propinquo in

tanta corpora ictu et tum conferta turba. sed ut non omnes vulnerati sunt, ita in quorum tergis infixæ steteræ pila, ut est genus anceps, in fugam versi etiam integros avertere. tum iam non unus manipulus, sed pro se quis- 10 que miles, qui modo adsequi agmen fugientium elephantorum poterat, pila conicere. eo magis ruere in suos beluæ tantoque maiorem stragem edere quam inter hostis ediderant, quanto acrius pavor consternatam agit quam insidentis magistri imperio regitur. in perturbatam trans- 11 cursu beluarum aciem signa inferunt Romani pedites et haud magno certamine dissipatos trepidantisque avertunt. tum in fugientes equitatum inmittit Marcellus, nec ante 12 finis sequendi est factus quam in castra paventes compulsi sunt. nam super alia, quæ terrorem trepidationemque 13 facerent, elephantum quoque duo in ipsa porta corruerant, coactique erant milites per fossam vallumque ruere in castra. ibi maxima hostium caedes facta. caesa ad octo milia hominum, quinque elephantum. nec Romanis incruenta 14 victoria fuit: mille ferme et septingenti de duabus legionibus et sociorum supra mille trecenti occisi, vulnerati permulti civium sociorumque. Hannibal nocte proxima 15 castra movit; cupientem insequi Marcellum prohibuit multitudo sauciorum.

XV. Speculatores, qui prosequerentur agmen, missi 1 postero die rettulerunt, Bruttios Hannibalem petere. isdem 2 ferme diebus et ad Q. Fulvium consulem Irpini et Lucani et Vulciantes traditis praesidiis Hannibalis, quæ in urbibus habebant, dediderunt sese clementerque a consule cum verborum tantum castigatione ob errorem praeteritum accepti sunt, et Bruttis similis spes veniae facta est, cum 3 ab iis Vibius et Paccius fratres, longe nobilissimi gentis eius, eandem, quæ data Lucanis erat, condicionem deditionis petentes venissent. Q. Fabius consul oppidum 4 in Sallentinis Manduriam vi cepit. ibi ad tria milia hominum capta et ceterae praedae aliquantum.

Inde Tarentum profectus in ipsis faucibus portus posuit castra. navis, quas Livius tutandis commeatibus 5 habuerat, partim machinationibus onerat apparatuque moenium oppugnandorum, partim tormentis et saxis

omnique missilium telorum genere instruit, onerarias quo-
6 que, non eas solum, quae remis agerentur, ut alii ma-
chinas scalasque ad muros ferrent, alii procul ex navibus
7 vulnerarent moenium propugnatores. hae naves ab aperto
mari ut urbem adgrederentur instructae parataeque sunt.
et erat liberum mare classe Punica, cum Philippus op-
8 pugnare Aetolos pararet, Corcuram tramissa. in Bruttiiis
interim Caulonis oppugnatores sub adventu Hannibalis,
ne opprimerentur, in tumultum a praesenti impetu tutum
se recepere.

9 Fabium Tarentum obsidentem leve dictu ad rem in-
gentem potiundam adiuvit. praesidium Bruttiorum datum
ab Hannibale Tarentini habebant. eius praesidii prae-
fectus deperibat amore mulierculae, cuius frater in exer-
10 citu Fabii consulis erat. is certior litteris sororis factus
de nova consuetudine advenae locupletis atque inter po-
pularis tam honorati, spem nactus per sororem quolibet
inPELLI amantem posse, quid speraret ad consulem detulit.
11 quae cum haud vana cogitatio visa esset, pro perfuga
iussus Tarentum transire, ac per sororem praefecto con-
ciliatus, primo occulte temptando animum, dein satis ex-
plorata levitate blanditiis muliebribus perpulit eum ad
12 prodicionem custodiae loci, cui praepositus erat. ubi et
ratio agenda rei et tempus convenit, miles nocte per in-
tervallum stationum clam ex urbe emissus ea, quae acta
erant quaeque ut agerentur convenerat, ad consulem re-
13 fert. Fabius vigilia prima dato signo iis, qui in arce
erant quique custodiam portus habebant, ipse circumito
portu ab regione urbis in orientem versa occultus con-
14 sedit. canere inde tubae simul ab arce, simul a portu et
ab navibus, quae ab aperto mari adpulsae erant, clamor-
que undique cum ingenti tumultu, unde minimum peri-
culi erat, de industria ortus. consul interim silentio con-
15 tinebat suos. igitur Democrates, qui praefectus classis
fuerat, forte illo loco praepositus, postquam quieta omnia
circa se vidit, alias partis eo tumultu personare, ut captae
16 urbis interdum excitaretur clamor, veritus, ne inter cun-
ctationem suam consul aliquam vim faceret ac signa in-
ferret, praesidium ad arcem, unde maxime terribilis ac-

cidebat sonus, traducit. Fabius cum et ex temporis spatio 17
et ex silentio ipso, quod, ubi paulo ante strepebant ex-
citantes vocantesque ad arma, inde nulla accidebat vox,
deductas custodias sensisset, ferri scalas ad eam partem
muri, qua Bruttiorum cohortem praesidium agitare pro-
ditionis conciliator nuntiaverat, iubet. ea primum captus 18
est murus adiuvantibus recipientibusque Bruttiis et tran-
scensum in urbem est. inde et proxuma refracta porta,
ut frequenti agmine signa inferrentur. tum clamore sub- 19
lato sub ortum ferme lucis nullo obvio armato in forum
perveniant, omnisque undique, qui ad arcem portumque
pugnabant, in se converterunt.

XVI. Proelium in aditu fori maiore impetu quam 1
perseverantia commissum est: non animo, non armis, non
arte belli, non vigore ac viribus corporis par Romano
Tarentinus erat. igitur pilis tantum coniectis, prius paene 2
quam consererent manus, terga dederunt, dilapsique per
nota urbis itinera in suas amicorumque domos. duo ex 3
ducibus Nico et Democrates fortiter pugnantes cecidere;
Philemenus, qui prodicionis ad Hannibalem auctor fuerat,
cum citato equo ex proelio avectus esset, vagus paulo 4
post equus errans per urbem cognitus, corpus numquam
inventum est: creditum vulgo est in puteum apertum ex
equo praecipitasse; Carthalonem autem, praefectum Pu- 5
nici praesidii, cum commemoratione paterni hospitii po-
sitis armis venientem ad consulem miles obviis obtruncat.
alii alios passim sine discrimine armatos, inermis caedunt, 6
Carthaginienses Tarentinosque pariter. Bruttii quoque
multi interfecti, seu per errorem seu vetere in eos insito
odio seu ad prodicionis famam, ut vi potius atque armis
captum Tarentum videretur, extinguendam. tum a caede 7
ad diripiendam urbem discursum. milia triginta servilium
capitum dicuntur capti, argenti vis ingens facti signati-
que, auri octoginta tria milia pondo, signa atque tabulae
prope ut Syracusarum ornamenta aequaverint. sed ma- 8
iore animo generis eius praeda abstinuit Fabius quam
Marcellus; qui interroganti scribae, quid fieri signis vellet
ingentis magnitudinis — di sunt, suo quisque habitu in
modum pugnantium formati —, deos iratos Tarentinis re-

9 linqui iussit. murus inde, qui urbem ab arce dirimebat, dirutus est ac disiectus.

Dum haec aguntur, Hannibal, is qui Cauloniam ob-
 10 sidebant in deditionem acceptis, audita oppugnatione Ta-
 renti dies noctesque cursim agmine acto, cum festinans
 ad opem ferendam captam urbem audisset, 'et Romanū
 suum Hannibalem' inquit 'habent: eadem qua ceperamus
 11 arte Tarentum amisimus.' ne tamen fugientis modo con-
 vertisse agmen videretur, quo constituerat loco, quinque
 milia ferme ab urbe posuit castra. ibi paucos moratus
 12 dies Metapontum sese recepit. inde duos Metapontinos
 cum litteris principum eius civitatis ad Fabium Tarentum
 mittit, fidem ab consule accepturos, inpunita iis priora
 fore, si Metapontum (iis) cum praesidio Punico prodi-
 13 dissent. Fabius vera quae adferrent esse ratus, diem,
 qua accessurus esset Metapontum, constituit litterasque
 ad principes dedit, quae ad Hannibalem delatae sunt.
 14 enimvero laetus successu fraudis, si ne Fabius quidem
 dolo invictus fuisset, haud procul Metaponto insidias
 15 ponit. Fabio auspici, priusquam egrederetur ab Ta-
 rento, aves semel atque iterum non addixerunt; hostia
 quoque caesa consulenti deos haruspex cavendum a fraude
 16 hostili et ab insidiis praedixit. Metapontini, postquam
 ad constitutum non venerat diem, remissi ut cunctantem
 hortarentur ac repente comprehensi metu gravioris quae-
 stionis detegunt insidias.

1 XVII. Aestatis eius principio, qua haec agebantur,
 P. Scipio in Hispania cum hiemem totam reconciliandis
 barbarorum animis partim donis, partim remissione ob-
 sidum captivorumque absumpsisset, Edesco ad eum clarus
 2 inter duces Hispanos venit. erant coniunx liberique eius
 apud Romanos; sed praeter eam causam etiam velut for-
 tuita inclinatio animorum, quae Hispaniam omnem aver-
 3 terat ad Romanum a Punico imperio, traxit eum. eadem
 causa Indibili Mandonioque fuit, haud dubie omnis Hi-
 spaniae principibus, cum omni popularium manu relicto
 Hasdrubale secedendi in imminentis castris eius tumulos,
 unde per continentia iuga tutus receptus ad Romanos
 4 esset. Hasdrubal, cum hostium res tantis augescere

incrementis cerneret, suas imminui ac fore ut, nisi audendo aliquid moveret, qua coepissent fluere, dimicare quam primum statuit. Scipio avidior etiam certaminis 5 erat, cum a spe, quam successus rerum augebat, tum quod, priusquam iungerentur hostium exercitus, cum uno dimicare duce exercituque quam simul cum universis malebat. ceterum, etiamsi cum pluribus pariter dimicandum 6 foret, arte quadam copias auxerat. nam cum videret, nullum esse navium usum, quia vacua omnis Hispaniae ora classibus, subductis navibus Tarracone navalis socios terrestribus copiis addidit. et armorum adfatim erat, [et] 7 captorum Carthagine et quae post captam eam fecerat tanto opificum numero incluso. cum iis copiis Scipio veris 8 principio ab Tarracone egressus — iam enim et Laelius redierat ab Roma, sine quo nihil maioris rei motum volebat — ducere ad hostem pergit. per omnia pacata eunti, 9 ut cuiusque populi finis transiret, prosequentibus excipientibusque sociis, Indibilis et Mandonius occurrerunt. Indibilis pro utroque locutus, haudquaquam [tamquam] 10 barbarus stolide incauteve, sed potius cum verecundia [ac] gravitate propiorque excusanti transitionem ut necessariam quam glorianti eam velut primam occasionem raptam: scire enim se transfugae nomen execrabile vete- 11 ribus sociis, novis suspectum esse; neque eum se reprehendere morem hominum, si iam anceps odium causa, non nomen faciat. merita inde sua in duces Carthaginien- 12 sis commemoravit, avaritiam contra eorum superbiamque et omnis generis iniurias in se atque popularis. itaque 13 corpus dumtaxat suum ad id tempus apud eos fuisse, animum iam pridem ibi esse, ubi ius ac fas crederent coli. ad deos quoque confugere supplices, qui nequeant hominum vim atque iniurias pati; se id Scipionem orare, 14 ut transitio sibi nec fraudi apud eum nec honori sit. qualis ex hac die experiundo cognovit, perinde operae eorum pretium faceret. ita prosus respondet facturum 15 Romanus nec pro transfugis habiturum qui non duxerint societatem ratam, ubi nec divini quicquam nec humani sanctum esset. productae deinde in conspectum is con- 16 iuges liberique lacrumantibus gaudio redduntur. atque 17

eo die in hospitium abducti, postero die foedere accepta fides demissique ad copias adducendas. isdem deinde castris tendebant, donec ducibus is ad hostem perventum est.

- 1 XVIII Proximus Carthaginiensium exercitus Has-
- drubalis prope urbem Baeculam erat. pro castris equitum
- 2 stationes habebant. in eas velites antesignanisque et qui
- primi agminis erant, advenientis ex itinere, priusquam
- castris locum caperent, adeo contemptum impetum fecerunt,
- ut facile appareret, quid utrique parti animorum
- 3 esset. in castra trepida fuga compulsi equites sunt signa-
- 4 que Romana portis prope ipsis inlata. atque illo quidem
- die inritatis tantum ad certamen animis castra Romani
- 5 posuerunt. nocte Hasdrubal in tumulum copias recipit
- plano campo in summo patentem: fluvius ab tergo, ante
- circaque velut ripa praeceps oram eius omnem cingebat.
- 6 suberat et altera inferior summissa fastigio planities; eam
- quoque altera crepido haud facilius in ascensum ambibat.
- 7 in hunc inferiorem campum postero die Hasdrubal, post-
- quam stantem pro castris hostium aciem vidit, equites
- Numidas leviumque armorum Balaris et Afros demisit.
- 8 Scipio circumvectus ordines signaque ostendebat, ho-
- stem praedamnata spe dimicandi aequo campo captantem
- tumulos loci fiducia, non virtutis armorumque stare in
- conspectu: sed altiora moenia habuisse Carthaginem, quae
- 9 transcendisset miles Romanus; nec tumulos nec arcem,
- ne mare quidem armis obstitisse suis. ad id fore altitu-
- dines, quas cepissent hostes, ut per praecipitia et prae-
- rupta salientes fugerent. eam quoque se illis fugam clau-
- 10 surum. cohortesque duas alteram tenere fauces vallis,
- per quam deferretur amnis, iubet, alteram viam insidere,
- quae ab urbe per tumuli obliqua in agros ferret. ipse
- expeditos, qui pridie stationes hostium pepulerant, ad
- 11 levem armaturam intimo stantem supercilio ducit. per
- aspera primo, nihil aliud quam via impediti, iere. deinde,
- ut sub ictum venerunt, telorum primo omnis generis vis
- 12 ingens effusa in eos est, ipsi contra saxa, quae locus
- strata passim, omnia ferme missilia, praebet, ingerere,
- non milites solum, sed etiam turba calorum inmixta ar-

matis. ceterum quamquam ascensus difficilis erat et 13
 prope obruebantur telis saxisque, adsaetudine tamen suc-
 cedendi muros et pertinacia animi subierunt primi. qui 14
 simul cepere aliquid aequi loci, ubi firmo consisterent
 gradu, levem et concursatorem hostem atque intervallo
 tutum, cum procul missilibus pugna eluditur, instabilem
 eundem ad comminus conserendas manus, expulerunt
 loco et cum caede magna in aciem altiore superstantem
 tumulto inpegere. inde Scipio iussis adversus mediam 15
 evadere aciem victoribus ceteras copias cum Laelio dividit
 atque eum parte dextra tumuli circumire, donec mollioris
 ascensus viam inveniret, iubet; ipse ab laeva circumitu
 haud magno in transversos hostis incurrit. inde primo 16
 turbata acies est, dum ad circumsonantem undique cla-
 morem flectere cornua et obvertere ordines volunt. hoc 17
 tumultu et Laelius subiit et, dum pedem referunt ne ab
 tergo vulnerarentur, laxata prima acies locusque ad eva-
 dendum et mediis datus est, qui per tam iniquum locum 18
 stantibus integris ordinibus elephantisque ante signa loca-
 tis numquam evasisent. cum ab omni parte caedes fieret, 19
 Scipio, qui laevo cornu in dextrum incucurrerat, maxime
 in nuda latera hostium pugnabat. et iam ne fugae qui- 20
 dem patebat locus. et stationes utrimque Romanae dextra
 laevaue insederant vias et porta castrorum ducis prin-
 cipumque fuga clausa erat, addita trepidatione elephanto-
 rum, quos territos aequae atque hostis timebant. caesa
 igitur ad octo milia hominum.

XVIII. Hasdrubal, iam antequam dimicaret, pecunia 1
 rapta elephantisque praemissis, quam plurimos poterat
 de fuga excipiens praeter Tagum flumen ad Pyrenaeum
 tendit. Scipio castris hostium potitus, cum praeter libera 2
 capita omnem praedam militibus concessisset, in recen-
 sendis captivis decem milia peditum, duo milia equitum
 invenit. ex his Hispanos sine pretio omnes domum di-
 misit, Afros vendere quaestorem iussit. circumfusa inde 3
 multitudo Hispanorum et ante deditorum et pridie capto-
 rum regem eum ingenti consensu appellavit. tum Scipio 4
 silentio per praeconem facto sibi maximum nomen im-
 peratoris esse dixit, quo se milites sui appellassent: re-

gium nomen, alibi magnum, Romae intolerabile esse.
5 regalem animum in se esse; si id in hominis ingenio amplissimum ducerent, tacite iudicarent, vocis usurpatione
6 abstinere. sensere etiam barbari magnitudinem animi, cuius miraculo nominis alii mortales stuperent, id ex tam magno fastigio aspernantis.

7 Dona inde regulis principibusque Hispanorum divisa, et ex magna copia captorum equorum trecentos, quos
8 vellet, eligere Indibilem iussit. cum Afros venderet iussu imperatoris quaestor, puerum adultum inter eos forma insigni cum audisset regii generis esse, ad Scipionem
9 misit. quem cum percunctaretur Scipio, quis et cuius et cur id aetatis in castris fuisset, Numidam esse ait, Mas-
sivam populares vocare: orbem a patre relictum, apud maternum avum Galam, regem Numidarum, eductum, cum avunculo Masinissa, qui nuper cum equitatu subsidio Carthaginensibus venisset, in Hispaniam traiecisse.
10 prohibitum propter aetatem a Masinissa numquam ante proelium inisse; eo die, quo pugnatum cum Romanis esset, inscio avunculo, clam armis equoque sumpto in aciem exisse. ibi prolapsus equo effusus in praecipit
11 captum ab Romanis esse. Scipio cum adservari Numidam iussisset, quae pro tribunali agenda erant, peragit; inde cum se in praetorium recepisset, vocatum eum inter-
12 rogat, velletne ad Masinissam reverti. cum effusis gaudii lacrimis cupere vero diceret, tum puero anulum aureum, tunicam lato clavo cum Hispano sagulo et aurea fibula equumque ornatum donat, iussisque prosequi, quoad vellet, equitibus dimisit.

1 XX. De bello inde consilium habitum. et auctori-
bus quibusdam, ut confestim Hasdrubalem consequeretur,
2 anceps id ratus, ne Mago atque Hasdrubal cum eo iungerent copias, praesidio tantum ad insidendum Pyrenaeum misso ipse reliquum aestatis recipiendis in fidem Hispaniae
3 populis absumpsit. paucis post proelium factum ad Baeculam diebus, cum Scipio rediens iam Tarraconem saltu Castulonensi excessisset, Hasdrubal Gisgonis filius et Mago imperatores ex ulteriore Hispania ad Hasdrubalem venire, serum post male gestam rem auxilium, consilio

in cetera exequenda belli haud parum opportuni. ibi 4
conferentibus, quid in cuiusque provinciae regione animo-
rum Hispanis esset, unus Hasdrubal Gisgonis ultimam
Hispaniae oram, quae ad oceanum et Gadis vergit, igna-
ram adhuc Romanorum esse eoque Carthaginiensibus
satis fidam censebat; inter Hasdrubalem alterum et Ma- 5
gonem constabat, beneficiis Scipionis occupatos omnium
animos publice privatimque esse nec transitionibus finem
ante fore, quam omnes Hispani milites aut in ultima Hi-
spaniae amoti aut traducti in Galliam forent. itaque, 6
etiam si senatus Carthaginensium non censuisset, eun-
dum tamen Hasdrubali fuisse in Italiam, ubi belli caput,
rerum summa esset, simul ut Hispanos omnis procul ab
nomine Scipionis ex Hispania abduceret: exercitus eius 7
cum transitionibus, tum adverso proelio imminutum Hi-
spanis repleri militibus. et Magonem, Hasdrubali Gis-
gonis filio tradito exercitu, ipsum cum grandi pacunia ad
conducenda mercede auxilia in Baliaris traicere. Hasdru- 8
balem Gisgonis cum exercitu penitus in Lusitaniam abire
nec cum Romanis manus conserere. Masinissae ex omni
equitatu, quod roboris esset, tria milia equitum expleri eum-
que vagum per citeriorem Hispaniam sociis opem ferre, ho-
stium oppida atque agros populari. his decretis ad exequenda
quae statuerant digressi. haec eo anno in Hispania acta. 9

Romae fama Scipionis in dies crescere, Fabio Taren-
tum captum astu magis quam virtute gloriae tamen esse,
Fulvi senescere fama, Marcellus etiam adverso rumore
esse, super quam quod primo male pugnaverat, quia va- 10
gante per Italiam Hannibale media aestate Venusiam in
tectis milites abduxisset. inimicus erat ei C. Publicius 11
Bibulus tribunus plebis. is iam a prima pugna, quae ad-
versa fuerat, adsiduis contionibus infamem invisumque
plebei Claudium fecerat et iam de imperio abrogando
eius agebat, cum tamen necessarii Claudii obtinuerunt, 12
relicto Venusiae legato Marcellus Romam rediret ad pur-
ganda ea, quae inimici decernerent, nec de imperio eius
abrogando absente ipso ageretur. forte sub idem tempus 13
et Marcellus ad deprecandam ignominiam et Q. Fulvius
consul comitiorum causa Romam venit.

- 1 **XXI.** Actum de imperio Marcelli in circo Flaminio
 2 est ingenti concursu plebisque et omnium ordinum, accu-
 savitque tribunus plebis non Marcellum modo, sed omnem
 nobilitatem: fraude eorum et cunctatione fieri, ut Hanni-
 3 bal decimum iam annum Italiam provinciam habeat, diu-
 tius ibi quam Carthagine vixerit. habere fructum imperi
 prorogati Marcello populum Romanum: bis caesum exer-
 4 citum eius aestiva Venusiae sub tectis agere. hanc tri-
 buni orationem ita obruit Marcellus commemoratione re-
 rum suarum, ut non rogatio solum de imperio eius ab-
 rogando antiquaretur, sed postero die consulem cum in-
 5 genti consensu centuriae omnes crearent. additur conlega
 T. Quinctius Crispinus, qui tum praetor erat. postero
 die praetores creati P. Licinius Crassus Dives pontifex
 maximus, P. Licinius Varus, Sextus Iulius Caesar, Q.
 Claudius.
- 6 Comitiorum ipsorum diebus sollicita civitas de Etru-
 riae defectione fuit. principium eius rei ab Arretinis fieri
 C. Calpurnius scripserat, qui eam provinciam pro prae-
 7 tore obtinebat. itaque confestim eo missus Marcellus con-
 sul designatus, qui rem inspiceret ac, si digna videretur,
 exercitu accito bellum ex Apulia in Etruriam transferret.
 8 eo metu compressi Etrusci quieverunt. Tarentinorum le-
 gatis pacem petentibus cum libertate ac legibus suis re-
 sponsum ab senatu est, ut redirent, cum Fabius consul
 Romam venisset.
- 9 Ludi et Romani et plebei eo anno in singulos dies in-
 staurati. aediles curules fuere L. Cornelius Caudinus et
 Ser. Sulpicius Galba, plebei C. Servilius et Q. Caecilius
 10 Metellus. Servilium negabant iure aut tribunum plebis
 fuisse aut aedilem esse, quod patrem eius, quem trium-
 virum agrarium occisum a Boiis circa Mutinam esse
 opinio per decem annos fuerat, vivere atque in hostium
 potestate esse satis constabat.
- 1 **XXII.** Undecimo anno Punici belli consulatum in-
 ierunt M. Marcellus quintum — ut numeretur consulatus,
 quem vitio creatus non gessit — et T. Quinctius Crispinus.
 2 utrisque consulibus Italia decreta provincia est et duo con-
 sulum prioris anni exercitus — tertius Venusiae tum erat,

cui Marcellus praefuerat —, ita ut ex tribus eligerent duo, quos vellent, tertius ei traderetur, cui Tarentum et Sallentini provincia evenisset. ceterae provinciae ita divisae: 3 praetoribus P. Licinio Varo urbana, P. Licinio Crasso pontifici maximo peregrina et quo senatus censuisset, Sex. Iulio Caesari Sicilia, Q. Claudio Flamini Tarentum. pro- 4 rogatum imperium in annum est Q. Fulvio Flacco, ut provinciam Capuam, quae T. Quincti praetoris fuerat, cum una legione obtineret. prorogatum et C. Hostilio 5 Tubulo est, ut pro praetore in Etruriam ad duas legiones succederet C. Calpurnio. prorogatum et L. Veturio Philoni est, ut pro praetore Galliam eandem provinciam cum isdem duabus legionibus obtineret, quibus praetor obtinuisset. quod in L. Veturio, idem in C. Aurunculeio 6 decretum ab senatu latumque de prorogando imperio ad populum est, qui praetor Sardiniam provinciam cum duabus legionibus obtinuerat. additae et ad praesidium provinciae quinquaginta naves, quae P. Scipio ex Hispania misisset. et P. Scipioni et M. Silano suae Hispaniae 7 suiue exercitus in annum decreti; Scipio ex octoginta navibus, quas aut secum ex Italia adductas aut captas Carthagine habebat, quinquaginta in Sardiniam transmittere iussus, quia fama erat magnum navalem apparatus eo 8 anno Carthagine esse, ducentis navibus omnem oram Italiae, Siciliae Sardiniaeque inpleturos. et in Sicilia ita 9 divisa res est: Sexto Caesari exercitus Cannensis datus est, M. Valerius Laevinus — ei quoque enim prorogatum imperiumst — classem, quae ad Siciliam erat, navium septuaginta obtineret, adderet eo triginta naves, quae ad Tarentum priore anno fuerant; cum ea centum navium classe, si videretur ei, praedatum in Africam traiceret. et P. Sulpicio, ut eadem classe Macedoniam Graeciam- 10 que provinciam haberet, prorogatum in annum imperium est. de duabus, quae ad urbem Romam fuerant, legionibus nihil mutatum. supplementum, quo opus esset, scri- 11 berent consules permissum. una et viginti legionibus eo anno defensum imperium Romanum est. et P. Licinio 12 Varo praetori urbis negotium datum, ut navis longas triginta veteres reficeret, quae Ostiae erant, et viginti novas

navis sociis navalibus inpleret, ut quinquaginta navium classe oram maris vicinam urbi Romanae tueri posset.

18 C. Calpurnius vetitus ab Arretio movere exercitum, nisi cum successor venisset; idem et Tubulo imperatum, ut inde praecipue caveret, ne qua nova consilia caperentur.

1 XXIII. Praetores in provincias profecti: consules religio tenebat, quod prodigiis aliquot nuntiatis non facile

2 litabant. et ex Campania nuntiata erant, Capuae duas aedis, Fortunae et Martis, et sepulchra aliquot de caelo tacta, Cumis — adeo minimis etiam rebus prava religio inserit deos — mures in aede Iovis aurum rosisse, Casini

3 examen apium ingens in foro consedissee, et Ostis murum portamque de caelo tactam, Caere vulturium volasse in

4 aedem Iovis, Vulsinis sanguine lacum manasse. horum prodigiorum causa diem unum supplicatio fuit. per dies aliquot hostiae maiores sine litatione caesae, diuque non impetrata pax deum. in capita consulum re publica incolumi exitiabilis prodigiorum eventus vertit.

5 Ludi Apollinares Q. Fulvio Ap. [Claudio consulibus a. P.] Cornelio Sulla praetore urbis primum facti erant. inde omnes deinceps praetores urbani fecerant, sed in

6 unum annum vovebant dieque incerto faciebant. eo anno pestilentia gravis incidit in urbem agrosque, quae tamen

7 magis in morbos longos quam in perniciosus evasit. eius pestilentiae causa et supplicatum per compita tota urbe est et P. Licinius Varus praetor urbis legem ferre ad populum iussus, ut hi ludi in perpetuum in statam diem voverentur. ipse primus ita vovit, fecitque ante diem tertium nonas Quintilis. is dies deinde sollemnis servatus.

1 XXIII. De Arretinis et fama in dies gravior et cura crescere patribus. itaque C. Hostilio scriptum est, ne differret obsides ab Arretinis accipere, et, cui traderet Romam deducendos, C. Terentius Varro cum imperio

2 missus. qui ut venit, extemplo Hostilius legionem unam, quae ante urbem castra habebat, signa in urbem ferre iussit praesidiaque locis idoneis disposuit, tum in foro

3 citatis senatoribus obsides imperavit. cum senatus biduum ad considerandum tempus peteret, aut ipsos extemplo dare aut se postero die senatorum omnis liberos

sumpturum edixit. inde portas custodire iussi tribuni militum praefectique socium et centuriones, ne quis nocte urbe exiret. id segnius negligentiusque factum: septem 4 principes senatus, priusquam custodiae in portis locarentur, ante noctem cum liberis evaserunt. postero die luce 5 prima, cum senatus in forum citari coeptus esset, desiderati, bonaque eorum venierunt. a ceteris senatoribus centum viginti obsides, liberi ipsorum, accepti traditique C. Terentio Romam deducendi. is omnia suspectiora 6 quam ante fuerant in senatu fecit. itaque tamquam imminente Etrusco tumultu legionem unam, alteram ex urbanis, Arretium ducere iussus ipse C. Terentius, eamque habere in praesidio urbis; C. Hostilium cum cetero 7 exercitu placet totam provinciam peragrarere et cavere, ne qua occasio novare cupientibus res daretur. C. Terentius 8 ut Arretium cum legione venit, claves portarum cum magistratus poposcisset, negantibus iis comparere, fraude amotas magis ratus quam negligentia intercidissee, ipse alias clavis omnibus portis imposuit, cavitque cum cura, ut omnia in potestate sua essent; Hostilium intentius monuit, ut in eo spem non moturos quicquam Etruscos poneret, si ne quid moveri posset cavisset.

XXV. De Tarentinis inde magna contentione in senatu actum coram Fabio, defendente ipso quos ceperat armis, aliis infensis et plerisque aequantibus eos Campanorum noxae poenaeque. senatus consultum in sententiam M'. Acili factum est, ut oppidum praesidio custodiretur Tarentinique omnes intra moenia continerentur, res integra postea referretur, cum tranquillior status Italiae esset. et de M. Livio praefecto arcis Tarentinae 3 haud minore certamine actum est, aliis senatus consulto notantibus praefectum, quod eius socordia Tarentum proditum hosti esset, aliis praemia decernentibus, quod per 4 quinquennium arcem tutatus esset maximeque unius eius opera receptum Tarentum foret, mediis ad censores, non 5 ad senatum notionem de eo pertinere dicentibus. cuius sententiae et Fabius fuit; adiecit tamen fateri se, opera Livi Tarentum receptum, quod amici eius vulgo in senatu iactassent: neque enim recipiundum fuisse, nisi amissum foret.

6 Consulum alter T. Quinctius Crispinus ad exercitum,
quem Q. Fulvius Flaccus habuerat, cum supplemento in
7 Lucanos est profectus. Marcellum aliae atque aliae ob-
iectae animo religiones tenebant, in quibus quod, cum
bello Gallico ad Clastidium aedem Honori et Virtuti vo-
8 visset, dedicatio eius a pontificibus impediiebatur, quod
negabant, unam cellam duobus recte dedicari, quia, si
de caelo tacta aut prodigi aliquid in ea factum esset,
9 difficilis procuratio foret, quod utri deo res divina fieret,
sciri non posset: neque enim duobus nisi certis deis rite
una hostia fieri. ita addita Virtutis aedis adproperato
opere; neque tamen ab ipso aedes eae dedicatae sunt.
10 tum demum ad exercitum, quem priore anno Venusiae
reliquerat, cum supplemento proficiscitur.

11 Locros in Brutiis Crispinus oppugnare conatus, quia
magnam famam attulisse Fabio Tarentum rebatur, omne
genus tormentorum machinarumque ex Sicilia arcessierat;
et naves indidem accitae erant, quae vergentem ad mare
12 partem urbis oppugnarent. ea omissa oppugnatio est,
quia Lacinium Hannibal admoverat copias et conlegam
eduxisse iam ab Venusia exercitum fama erat, cui con-
13 iungi volebat. itaque in Apuliam ex Brutiis reditum, et
inter Venusiam Bantiamque minus trium milium passuum
14 intervallo consules binis castris consederant. in eandem
regionem et Hannibal rediit averso ab Locris bello. ibi
consules ambo ingenio feroces prope cotidie in acie stare
haud dubia spe, si duobus exercitibus consularibus iunctis
commisisset sese hostis, debellari posse.

1 XXVI. Hannibal quia cum Marcello bis priore anno
congressus vicerat victusque erat, ut, cum eodem si di-
micandum foret, nec spem nec metum ex vano haberet,
ita duobus consulibus haud quaquam sese parem futurum
2 credebat. itaque totus in suas artis versus insidiis locum
3 quaerebat. levia tamen proelia inter bina castra vario
eventu fiebant; quibus cum extrahi aestatem posse con-
sules crederent, nihilo minus oppugnari Locros posse
rati, L. Cincio ut ex Sicilia Locros cum classe traiceret
4 scribunt. et ut ab terra quoque oppugnari moenia possent,
a Tarento partem exercitus, quae in praesidio erat, duci

eo iusserunt. ea ita futura per quosdam Thurinos con- 5
 perta Hannibali cum essent, mittit ad insidendam ab Ta-
 rento viam. ibi sub tumulo Peteliae tria milia equitum,
 duo peditum in occulto locata; in quae inexplorato euntes 6
 Romani cum incidissent, ad duo milia armatorum caesa,
 mille et quingenti ferme vivi capti, alii dissipati fuga per
 agros saltusque Tarentum rediere.

Tumulus erat silvestris inter Punica et Romana castra, 7
 ab neutris primo occupatus, quia Romani, qualis pars eius
 quae vergeret ad hostium castra esset, ignorabant, Han-
 nibal insidiis quam castris aptiorem eum crediderat. ita 8
 que nocte ad id missas aliquot Numidarum turmas medio
 in saltu condiderat, quorum interdium nemo ab statione
 movebatur, ne aut arma aut ipsi procul conspicerentur.
 fremebant vulgo in castris Romanis, occupandum eum 9
 tumulum esse et castello firmandum, ne, si occupatus ab
 Hannibale foret, velut in cervicibus haberent hostem.
 movit ea res Marcellum, et conlegae 'quin imus' inquit 10
 'ipsi cum equitibus paucis exploratum?' subiecta res ocu-
 lis nostris certius dabit consilium.' consentienti Crispino 11
 cum equitibus ducentis et viginti, ex quibus quadraginta
 Fregellani, ceteri Etrusci erant, proficiscuntur. secuti 12
 tribuni militum M. Marcellus consulis filius et A. Man-
 lius, simul et duo praefecti socium L. Arrenius et M'.
 Aulius. immolasse eo die quidam prodidere memoriae 13
 consulem Marcellum, et prima hostia caesa iecur sine
 capite inventum, in secunda omnia conparuisse quae ad-
 solent, auctum etiam visum in capite, nec id sane haru- 14
 spici placuisse, quod secundum trunca et turpia exta
 nimis laeta apparuissent.

XXVII. Ceterum consulem Marcellum tanta cupidi- 1
 tas tenebat dimicandi cum Hannibale, ut numquam satis
 castra castris conlata crederet. tum quoque vallo egre- 2
 diens signum dedit, ut ad locum miles esset paratus, ut,
 si collis in quem speculatum irent placuisset, vasa colli-
 gerent et sequerentur. exiguum campi ante castra erat; 3
 inde in collem aperta undique et conspecta ferebat via.
 Numidis speculator, nequaquam in spem tantae rei posi-
 tus, sed si quos vagos pabuli aut lignorum causa longius

a castris progressos posset excipere, signum dat, ut pariter ab utrisque lateribus exorerentur. non ante apparere quibus obviis ab iugo ipso consurgendum erat, quam circumiere qui ab tergo includerent viam. tum undique omnes exorti et clamore sublato impetum fecere. cum in ea valle consules essent, ut neque evadere possent in iugum occupatum ab hoste nec receptum ab tergo circumventi haberent, extrahi tamen diutius certamen potuisset, ni coepta ab Etruscis fuga pavorem ceteris inieciisset. non tamen omisere pugnam deserti ab Etruscis Fregellani, donec integri consules hortando ipsique ex parte pugnando rem sustinebant; sed postquam vulneratos ambo consules, Marcellum etiam transfixum lancea prolabantem ex equo moribundum videre, tum et ipsi — perpauci autem supererant — cum Crispino consule duobus iaculis icto et Marcello adolescente saucio et ipso effugerunt. interfectus Aulus Manlius tribunus militum, et ex duobus praefectis socium Manius Aulius occisus, Arrenius captus. et lictores consulum quinque vivi in hostium potestatem venerunt, ceteri aut interfecti aut cum consule effugerunt. equitum tres et quadraginta aut in proelio aut in fuga ceciderunt, duodeviginti vivi capti. tumultuatum in castris fuerat, ut consulibus irent subsidio, cum consulem et filium alterius consulis saucios exiguasque infeliciae expeditionis reliquias ad castra venientes cernunt. mors Marcelli cum alioqui miserabilis fuit, tum quod nec pro aetate — maior iam enim sexaginta annis erat — neque pro veteris prudentia ducis tam inprovide se conlegamque et prope totam rem publicam in praeceps dederat.

Multos circa unam rem ambitus fecerim, si quae de Marcelli morte variant auctores omnia exequi velim. ut omittam alios, Coelius triplicem gestae rei ordinem edit: unam traditam fama, alteram scriptam laudatione fili, qui rei gestae interfuerit, tertiam, quam ipse pro inquisita ac sibi conperta adfert. ceterum ita fama variat, ut tamen plerique loci speculandi causa castris egressum, omnes insidiis circumventum tradant.

XXVIII. Hannibal magnum terrorem hostibus morte

consulis unius, vulnere alterius iniectum esse ratus, ne cui deesset occasione, castra in tumulum, in quo pugnatum erat, extemplo transfert. ibi inventum Marcelli corpus sepelit. Crispinus, et morte conlegae et suo vulnere territus, silentio insequentis noctis profectus, quos proximos nactus est montis, in iis loco alto et tuto undique castra posuit. ibi duo duces sagaciter moti sunt, alter ad inferendam, alter ad cavendam fraudem. anulis Marcelli simul cum corpore Hannibal potitus erat. eius signi errore ne cui dolus necteretur a Poeno metuens, Crispinus circa civitates proximas miserat nuntios, occisum conlegam esse anulisque eius hostem potitum: ne quibus litteris crederent nomine Marcelli compositis. paulo ante hic nuntius consulis Salapiam venerat, cum litterae ab Hannibale allatae sunt Marcelli nomine compositae: se nocte quae diem illum secutura esset Salapiam venturum; [intenti] milites essent, qui in praesidio erant, si quo opera eorum opus esset. sensere Salapitani fraudem et ab ira non defectionis modo, sed etiam equitum interfectorum rati occasionem supplicii peti, remisso retro nuntio — perfuga autem Romanus erat —, ut sine arbitro milites quae vellent agerent, oppidanos per muros urbisque opportuna loca in stationibus disponunt, custodias vigiliasque in eam noctem intentius instruunt, circa portam, qua venturum hostem rebantur, quod roboris in praesidio erat opponunt. Hannibal quarta vigilia ferme ad urbem accessit. primi agminis erant perfugae Romanorum et arma Romana habebant. ii, ubi ad portam est ventum, Latine omnes loquentes excitant vigiles aperiri que portam iubent: consulem adesse. vigiles velut ad vocem eorum excitati tumultuari, trepidare, moliri portam. cataracta deiecta clausa erat. eam partim vectibus levant, partim funibus subducunt in tantum altitudinis, ut subire recte possent. vixdum satis patebat iter, cum perfugae certatim ruunt per portam; et cum sescenti ferme intrassent, remisso fune, quo suspensa erat, cataracta magno sonitu cecidit. Salapitani alii perfugas neglegenter ex itinere suspensa umeris, ut inter pacatos, gerentis arma invadunt, alii e turri eius portae murisque

13 saxis, sudibus, pilis absterrent hostem. ita inde Hanni-
 bal suamet ipse fraude captus abiit, profectusque ad Lo-
 crorum solvendam obsidionem, quam Cincius summa vi,
 operibus tormentorumque omni genere ex Sicilia advecto
 14 oppugnabat. Magoni iam haud ferme fidenti retenturum
 defensurumque se urbem prima spes morte nuntiata Mar-
 15 celli adfulsit. secutus inde nuntius, Hannibalem Numi-
 darum equitatu praemisso ipsum, quantum adcelerare
 16 posset, cum peditum agmine sequi. itaque ubi primum
 Numidas edito e speculis signo adventare sensit, et ipse
 patefacta repente porta ferox in hostis erumpit. et primo
 magis quia improviso id fecerat, quam quod par viribus
 17 esset, anceps certamen erat; deinde, ut supervenere Nu-
 midae, tantus pavor Romanis est iniectus, ut passim ad
 mare ac naves fugerent relictis operibus machinisque,
 quibus muros quatiebant. ita adventu Hannibalis soluta
 Locrorum obsidio est.

1 XXVIII. Crispinus postquam in Bruttios profectum
 Hannibalem sensit, exercitum, cui conlega praefuerat,
 M. Marcellum tribunum militum Venusiam abducere ius-
 2 sit; ipse cum legionibus suis Capuam profectus, vix
 lecticae agitationem prae gravitate vulnerum patiens,
 Romam litteras de morte conlegae scripsit quantoque
 3 ipse in discrimine esset: se comitiorum causa non posse
 Romam venire, quia nec viae laborem passurus videretur
 et de Tarento sollicitus esset, ne ex Bruttis Hannibal eo
 converteret agmen. legatos opus esse ad se mitti, viros
 prudentis, cum quibus quae vellet de re publica loquere-
 4 tur. hae litterae recitatae magnum et luctum morte alte-
 rius consulis et metum de altero fecerunt. itaque et Q.
 Fabium filium ad exercitum Venusiam miserunt, et ad
 consulem tres legati missi, Sex. Iulius Caesar, L. Licinius
 Pollio, L. Cincius Alimentus, cum paucis ante diebus ex
 5 Sicilia redisset. hi nuntiare consuli iussi, ut, si ad co-
 mitia venire Romam non posset, dictatorem in agro Ro-
 6 mano diceret comitiorum causa. si consul Tarentum
 profectus esset, Q. Claudium praetorem placere in eam
 regionem inde abducere legiones, in qua plurimas socio-
 rum urbes tueri posset.

Eadem aestate M. Valerius cum classe centum navium 7
ex Sicilia in Africam tramisit et ad Clupeam urbem
escensione facta agrum late nullo ferme obvio armato
vastavit. inde ad naves raptim praedatores recepti, quia
repente fama accidit, classem Punicam adventare. octo-
ginta erant et tres naves. cum his haud procul Clupea 8
prosperè pugnat Romanus. decem et octo navibus captis,
fugatis aliis, cum magna terrestri navalique praeda Lily-
baeum rediit.

Eadem aestate et Philippus implorantibus Achaeis 9
auxilium tulit, quos et Machanidas tyrannus Lacedaemo-
niorum finitimo bello urebat et Aetoli navibus per fretum,
quod Naupactum et Patras interfluit — Rhion incolae vo-
cant —, exercitu traiecto depopulati erant. Attalum quo- 10
que regem Asiae, quia Aetoli summum gentis suae ma-
gistratum ad eum proximo concilio detulerunt, fama erat
in Europam traiecturum.

XXX. Ob haec Philippo in Graeciam descendenti 1
ad Lamiam urbem Aetoli duce Pyrrhia, qui praetor in
eum annum cum absente Attalo creatus erat, occurre-
runt. habebant et ab Attalo auxilia secum et mille ferme 2
ex Romana classe a P. Sulpicio missos. adversus hunc
ducem atque has copias Philippus bis prospero eventu
pugnavit, mille admodum hostium utraque pugna occidit.
inde cum Aetoli metu compulsi Lamiae urbis moenibus 3
tenerent sese, Philippus ad Phalara exercitum duxit: in
Maliaco sinu is locus est, quondam frequenter habitatus
propter egregium portum tutasque circa stationes et aliam
opportunitatem maritumam terrestremque. eo legati ab 4
rege Aegypti Ptolemaeo Rhodiisque et Atheniensibus et
Chiis venerunt ad dirimendum inter Philippum atque
Aetolos bellum. adhibitus ab Aetolis et ex finitimis pa-
cificator Amynder rex Athamanum. omnium autem 5
non tanta pro Aetolis cura erat, ferocioris quam pro in-
geniis Graecorum gentis, quam ne Philippus regnumque
eius rebus Graeciae, grave libertati futurum, immiscere-
tur. de pace dilata consultatio est in concilium Achaeo- 6
rum. concilio et locus et dies certa indicta, interim
triginta dierum indutiae impetratae. profectus inde rex 7

per Thessaliam Boeotiamque Chalcidem Euboeae venit, ut Attalum, quem classe Euboeam petiturum audierat, portibus et litorum adpulsu arceret. inde praesidio relicto adversus Attalum, si forte interim traiecisset, profectus ipse cum paucis equitum levisque armaturae Argos venit. ibi curatione Heraeorum Nemeorumque suffragiis populi ad eum delata, quia se Macedonum reges ex ea civitate oriundos referunt, Heraeis peractis ab ipso ludicro extemplo Aegium profectus est ad indictum multo ante sociorum concilium.

Ibi de Aetolico finiendo bello actum, ne causa aut Romanis aut Attalo intrandi Graeciam esset. sed ea omnia vixdum indutiarum tempore circumacto Aetoli turbavere, postquam et Attalum Aeginam venisse et Romanam classem stare ad Naupactum audivere. vocati enim in concilium Achaeorum, in quo et eae legationes erant, quae ad Phalara egerant de pace, primo questi sunt quaedam parva contra fidem conventionis tempore indutiarum facta, postremo negarunt dirimi bellum posse, nisi Messenis Achaei Pylum redderent, Romanis restitueretur Atintania, Scerdilaedo et Pleurato Ardiaei. enimvero indignum ratus Philippus victos victori sibi ultro condicionis ferre, ne antea quidem se aut de pace audisse aut indutias pepigisse dixit spem ullam habentem quieturos Aetolos, sed ut omnis socios testis haberet, se pacis, illos belli causam quaesisse. ita infecta pace concilium dimisit quattuor milibus armatorum relictis ad praesidium Achaeorum et quinque longis navibus acceptis, quas si adiecisset missae nuper ad se classi Carthaginensium et ex Bithynia ab rege Prusia venientibus navibus, statuerat navali proelio lacescere Romanos iam diu in regione ea potentis maris. ipse ab eo concilio Argos regressus; iam enim Nemeorum adpetebat tempus, quae celebrare volebat praesentia sua.

XXXI. Occupato regis apparatu ludorum, et per dies festos licentius quam inter belli tempora remittente animum, P. Sulpicius a Naupacto profectus classem adpulit inter Sicyonem et Corinthum, [felicissimaeque agrum] fertilitatis effuse vastavit. fama eius rei Philip-

pum ab ludis excivit; raptimque cum equitatu profectus, iussis subsequi peditibus, palatos passim per agros gravisque praeda, ut qui nihil tale metuerent, adortus Romanos compulit in naves. classis Romana haudquaquam 3 laeta praeda Naupactum rediit. Philippo ludorum quoque, qui reliqui erant, celebritatem quantaecumque, de Romanis tamen, victoriae partae fama auxerat, laetitiae 4 ingenti celebrati festi dies, eo magis etiam, quod populariter dempto capitis insigni purpuraque atque alio regio habitu aequaverat ceteris se in speciem, quo nihil gratius est civitatibus liberis. prae buissetque haud dubiam eo 5 facto spem libertatis, nisi omnia intoleranda libidine foeda ac deformia effecisset. vagabatur enim cum uno aut altero comite per maritas domos dies noctesque, et 6 summittendo se in privatum fastigium quo minus conspectus, eo solutior erat, et libertatem cum aliis vanam ostendisset, totam in suam licentiam verterat. neque 7 enim omnia emebat aut eblandiebatur, sed vim flagitiis adhibebat, periculosumque et viris et parentibus erat moram incommoda severitate libidini reginae fecisse. uni 8 etiam principi Achaeorum Arato adempta uxor nomine Polycratia ac spe regiarum nuptiarum in Macedoniam asportata fuerat.

Per haec flagitia sollemni Nemeorum peracto paucis- 9 que additis diebus Dymas est profectus ad praesidium Aetolorum, quod ab Eleis adcitum acceptumque in urbem erat, eiciendum. Cycliadas — penes eum summa imperi 10 erat — Achaeique ad Dymas regi occurrere, et Eliorum accensi odio, quod a ceteris Achaeis dissentirent, et infensi Aetolis, quos Romanum quoque adversus se movisse bellum credebant. profecti a Dymis coniuncto 11 exercitu transeunt Larisum amnem, qui Eleum agrum a Dymaeo dirimit.

XXXII. Primum diem, quo finis hostium ingressi 1 sunt, populando absumpserunt. postero die acie instructa ad urbem accesserunt praemissis equitibus, qui obequitando promptum ad excursions genus lacesserent Aetolorum. ignorabant Sulpicium cum quindecim navibus ab 2 Naupacto Cyllenen traiecisse et expositis in terram quat-

tuor milibus armatorum silentio noctis, ne conspici agmen
 3 posset, intrasse Elim. itaque inprovvisa res ingentem in-
 iecit terrorem, postquam inter Aetolos Eleosque Romana
 4 signa atque arma cognovere. et primo recipere suos vo-
 luerat rex; deinde contracto iam inter Aetolos et Trallis
 — Illyriorum id est genus — certamine cum urgeri videret
 suos, et ipse rex cum equitatu in cohortem Romanam
 5 incurrit. ibi equus pilo traiectus cum prolapsus per
 caput regem effudisset, atrox pugna utrimque accensa
 est et ab Romanis impetu in regem facto et protegenti-
 6 bus regis. insignis et ipsius pugna fuit, cum pedes inter
 equites coactus esset proelium inire. dein, cum iam im-
 par certamen esset caderentque circa eum multi et vul-
 nerarentur, raptus ab suis atque alteri equo iniectus
 7 fugit. eo die castra quinque milia passuum ab urbe Elio-
 rum posuit. postero die ad castellum — Pyrgum vocant —
 copias omnis eduxit, quo agrestium multitudinem cum
 8 pecoribus metu populationum compulsam audierat. eam
 inconditam inermemque multitudinem primo statim ter-
 rore adveniens cepit; compensaveratque ea praeda quod
 9 ignominiae ad Elim acceptum fuerat. dividenti praedam
 captivosque — fuerant autem quattuor milia hominum,
 pecoris omnis generis ad milia viginti — nuntius ex Ma-
 cedonia venit, Eropum quendam corrupto arcis praesidii-
 que praefecto Lychnidum cepisse, tenere et Dassaretio-
 10 rum quosdam vicos et Dardanos etiam concire. omisso
 igitur Achaico bello, relictis tamen duobus milibus et
 quingentis omnis generis armatorum cum Menippo et
 11 Polyphanta ducibus ad praesidium sociorum, profectus
 ab Dymis per Achaiam Boeotiamque et Euboeam de-
 cumis castris Demetriadem in Thessaliam pervenit.

1 XXXIII. Ibi alii maiorem adferentes tumultum
 nuntii occurrunt: Dardanos in Macedoniam effusos Ore-
 stidem iam tenere ac descendisse in Argestacum campum
 famamque inter barbaros celebrem esse, Philippum oc-
 2 cisum. expeditione ea, qua cum populatoribus agri ad
 Sicyonem pugnavit, in arborem inlatus impetu equi ad
 3 eminentem ramum cornu alterum galeae praefregit. id in-
 ventum ab Aetolo quodam perlatumque in Aetoliam ad

Scerdilaedum, cui notum erat insigne galeae, famam interfecti regis vulgavit. post profectionem ex Achaia 4 regis Sulpicius Aeginam classe profectus cum Attalo sese coniunxit. Achaei cum Aetolis Eleisque haud procul 5 Messene prosperam pugnam fecerunt. Attalus rex et P. Sulpicius Aeginas hibernarunt.

Exitu huius anni T. Quinctius consul, dictatore comi- 6 tiorum ludorumque faciendorum causa dicto T. Manlio Torquato, ex vulnere moritur. alii Tarenti, alii in Campania mortuum tradunt. id quod nullo ante bello ac- 7 ciderat, duo consules sine memorando proelio interfecti velut orbam rem publicam reliquerant. dictator Manlius magistrum equitum C. Servilium – tum aedilis curulis erat – dixit. senatus quo die primum est habitus, ludos 8 magnos facere dictatorem iussit, quos M. Aemilius praetor urbis C. Flaminio, Cn. Servilio consulibus fecerat et in quinquennium voverat. tum dictator et fecit ludos et in insequens lustrum vovit. ceterum cum duo consulares 9 exercitus tam prope hostem sine ducibus essent, omnibus aliis omissis una praecipua cura patres populumque incessit consules primo quoque tempore creandi, et ut eos crearent potissimum, quorum virtus satis tuta a fraude Punica esset: cum toto eo bello damnosa praepropera ac 10 fervida ingenia imperatorum fuissent, tum eo ipso anno consules nimia cupiditate conserendi cum hoste manum in necopinatam fraudem lapsos esse. ceterum deos im- 11 mortalis, miseritos nominis Romani, peperciisse innoxiiis exercitibus, temeritatem consulum ipsorum capitibus damnassee.

XXXIII. Cum circumspicerent patres, quosnam 1 consules facerent, longe ante alios eminebat C. Claudius Nero; ei conlega quaerebatur. et virum quidem eum 2 egregium ducebant, sed promptiorem acrioremque quam tempora belli postularent aut hostis Hannibal: temperan- 3 dum acre ingenium eius moderato et prudenti viro adiuncto conlega censebant. M. Livius erat, multis annis ante ex consulatu populi iudicio damnatus, quam igno- 4 miniam adeo aegre tulerat, ut rus migraret et per multos annos et urbe et omni coetu careret hominum. octavo 5

ferme post damnationem anno M. Claudius Marcellus et
M. Valerius Laevinus consules redduxerant eum in ur-
bem; sed erat veste obsoleta capilloque et barba pro-
missa, prae se ferens in vultu habituque insignem memo-
6 riam ignominiae acceptae. L. Veturius et P. Licinius
censores eum tonderi et squalorem deponere et in sena-
tum venire fungique aliis publicis muneribus coegerunt.
7 sed tum quoque aut verbo adsentiebatur aut pedibus in
sententiam ibat, donec cognati hominis eum causa Marci
Livii Macati, cum fama eius ageretur, stantem cogit in
8 senatu sententiam dicere. tunc ex tanto intervallo audi-
tus convertit ora hominum in se, causamque sermonibus
praebuit, indigno iniuriam a populo factam magnoque id
damno fuisse, quod tam gravi bello nec opera nec con-
9 silio talis viri usa res publica esset: C. Neroni neque Q.
Fabium neque M. Valerium Laevinum dari conlegas
10 posse, quia duos patricios creari non liceret. eandem
causam in T. Manlio esse, praeterquam quod recusasset
delatum consulatum recusaturusque esset. egregium par
consulum fore, si M. Livium C. Claudio conlegam ad-
11 iunxissent. nec populus mentionem eius rei ortam a patri-
12 bus est aspernatus. unus eam rem in civitate is, cui defere-
batur honos, abnuebat, levitatem civitatis accusans: sor-
didati rei non miseritos candidam togam invito offerre;
13 eodem honores poenasque congeri. si bonum ducerent,
quid ita pro noxio damnassent? si noxium comperissent,
quid ita male credito priore consulatu alterum crederent?
14 haec taliaque arguentem et querentem castigabant patres,
et M. Furium memorantes revocatum de exilio patriam
pulsam sede sua restituisse: ut parentium saevitiam, sic
15 patriae patiundo ac ferendo leniendam esse. adnisi omnes
cum C. Claudio M. Livium consulem fecerunt.

1 XXXV. Post diem tertium eius diei praetorum co-
mitia habita. praetores creati L. Porcius Licinus, C.
Mamilins, C. et A. Hostilii Catones. comitiis perfectis
ludisque factis dictator et magister equitum magistratu
2 abierunt. C. Terentius Varro in Etruriam pro praetore
missus, ut ex ea provincia C. Hostilius Tarentum ad
eum exercitum iret, quem T. Quinctius consul habnerat.

et T. Manlius trans mare legatus iret, viseretque quae s
ibi gererentur: simul quod Olympiae ludicrum ea aestate
futurum erat, quod maximo coetu celebraretur, ut, si
tuto per hostem posset, adiret id concilium, ut qui Siculi 4
bello ibi profugi aut Tarentini cives relegati ab Hanni-
bale essent, domos redirent scirentque, sua omnia
iis, quae ante bellum habuissent, reddere populum
Romanum.

Quia periculosissimus annus imminere videbatur ne- 5
que consules in re publica erant, in consules designatos
omnes versi, quam primum eos sortiri provincias et prae-
sciscere, quam quisque eorum provinciam, quem hostem
haberet, volebant. de reconciliatone etiam gratiae eorum 6
in senatu actum est principio facto a Q. Fabio Maximo.
inimicitiae autem nobiles inter eos erant et acerbiores 7
eas indignioresque Livio sua calamitas fecerat, quod
spretum se in ea fortuna credebatur. itaque is magis in- 8
placabilis erat et nihil opus esse reconciliatone aiebat:
acrius et intentius omnia gesturos timentis, ne crescendi
ex se inimico conlegae potestas fieret. vicit tamen aucto- 9
ritas senatus, ut positis simultatibus communi animo
consilioque administrarent rem publicam. provinciae iis 10
non permixtae regionibus, sicut superioribus annis, sed
diversae extremis Italiae finibus, alteri adversus Hanni-
balem Brutti, Lucani, alteri Gallia adversus Hasdru-
balem, quem iam Alpibus adpropinquare fama erat, de-
creta. exercitum e duobus, qui in Gallia quique in 11
Etruria esset, addito urbano, eligeret quem mallet, qui
Galliam esset sortitus. cui Brutti provincia evenisset, 12
novis legionibus urbanis scriptis, utrius mallet consulum
prioris anni exercitum sumeret; relictum a consule exer- 13
citum Q. Fulvius proconsul acciperet eique in annum im-
perium esset. et C. Hostilio, cui pro Etruria Tarentum 14
mutaverant provinciam, pro Tarento Capuam mutaverunt.
legio una data est, cui Fulvius proximo anno praefuerat.

XXXVI. De Hasdrubalis adventu in Italiam cura 1
in dies crescebat. Massiliensium primum legati nuntia-
verunt eum in Galliam transgressum erectosque adventu 2
eius, quia magnum pondus auri attulisse diceretur ad

3 mercede auxilia conducenda, Gallorum animos. missi
deinde cum iis legati ab Roma Sex. Antietius et M. Ræ-
cius ad rem inspiciendam rettulerant, misisse se cum
Massiliensibus ducibus, qui per hospites eorum, prin-
4 cipes Gallorum, omnia explorata referrent: pro comperto
habere, Hasdrubalem ingenti iam coacto exercitu proximo
vere Alpibus traiecturum, nec tum eum quicquam aliud
morari, nisi quod clausae hieme Alpes essent.

5 In locum M. Marcelli P. Aelius Paetus augur creatus
inauguratusque, et Cn. Cornelius Dolabella rex sacrorum
inauguratus est in locum M. Marcii, qui biennio ante
6 mortuus erat. hoc eodem anno et lustrum conditum est
a censoribus P. Sempronio Tuditano et M. Cornelio Ce-
7 thego. censa civium capita centum triginta septem milia
centum octo, minor aliquanto numerus quam qui ante
8 bellum fuerat. eo anno primum, ex quo Hannibal in
Italiam venisset, comitium tectum esse memoriae prodi-
tum est et ludos Romanos semel instauratos ab aedilibus
9 curulibus Q. Metello et C. Servilio. et plebeis ludis
biduum instauratum a C. Mamilio et M. Caecilio Metello
aedilibus plebis; et tria signa ad Cereris idem dederunt;
et Iovis epulum fuit ludorum causa.

10 Consulatum inde ineunt C. Claudius Nero et M. Livius
iterum. qui quia designati provincias sortiti erant, prae-
11 tores sortiri iusserunt. C. Hostilio urbana evenit; addita
et peregrina, ut tres in provincias exire possent. A. Ho-
stilio Sardinia, C. Mamilio Sicilia, L. Porcio Gallia evenit.
12 summa legionum trium et viginti ita per provincias di-
visa, ut binæ consulum essent, quattuor Hispania habe-
ret, binas tres praetores, in Sicilia, in Sardinia et Gallia,
13 duas C. Terentius in Etruria, duas Quintus Fulvius in
Bruttis, duas Q. Claudius circa Tarentum et Sallentinos,
unam C. Hostilius Tubulus Capuae; duae urbanae ut
14 scriberentur. primis quattuor legionibus populus tribunos
creavit, in ceteras consules miserunt.

1 XXXVII. Priusquam consules proficiscerentur, no-
vendiale sacrum fuit, quia Veii de caelo lapidaverat. sub
unius prodigii, ut fit, mentionem alia quoque nuntiate,
2 Menturnis aedem Iovis et lucum Maricae, item Atellae

murum et portam de caelo tacta. Menturnenses, terri- 3
 bilius quod esset, adiciebant, sanguinis rivum in porta
 fluxisse. et Capuae lupus nocte portam ingressus vigilem
 laniaverat. haec procurata hostis maioribus prodigia et 4
 supplicatio diem unum fuit ex decreto pontificum. inde
 iterum novendiale instauratum, quod in Armilastro lapi-
 dibus visum pluere. liberatas religione mentes turbavit 5
 rursus nuntiatum Frusinone natum infantem esse qua-
 drimo parem, nec magnitudine tam mirandum quam quod
 is quoque, ut Sinuessae biennio ante, incertus, mas an
 femina esset, natus erat. id vero haruspices ex Etruria 6
 adciti foedum ac turpe prodigium dicere, extorre agro
 Romano, procul terrae contactu, alto mergendum. vivum
 in arcam condidere provectumque in mare proiecerunt.
 decrevere item pontifices, ut virgines ter novenae per 7
 urbem euntes carmen canerent. id cum in Iovis Statoris
 aede discerent conditum ab Livio poeta carmen, tacta
 de caelo aedis in Aventino Iunonis Reginae; prodigium- 8
 que id ad matronas pertinere haruspices cum respon-
 dissent donoque divam placandam esse, aedilium curu- 9
 lium edicto in Capitolium convocatae, quibus in urbe
 Romana intraque decimum lapidem ab urbe domicilia
 essent, ipsae inter se quinque et viginti delegerunt, ad
 quas ex dotibus stipem conferrent. inde donum pelvis 10
 aurea facta lataque in Aventinum, pure casteque a ma-
 tronis sacrificatum. confestim ad aliud sacrificium eidem 11
 divae ab decemviris edicta dies, cuius ordo talis fuit: ab
 aede Apollinis boves feminae albae duae porta Carmen-
 tali in urbem ductae. post eas duo signa cupressea Iu- 12
 nonis reginae portabantur. tum septem et viginti vir-
 gines, longam indutae vestem, carmen in Iunonem re-
 ginam canentes ibant, illa tempestate forsitan laudabile 13
 rudibus ingeniis, nunc abhorrens et inconditum, si re-
 feratur. virginum ordinem sequebantur decemviri coro-
 nati laurea praetextatique. a porta Iugario vico in forum 14
 venerunt. in foro pompa constitit; per manus reste data
 virgines sonum vocis pulsu pedum modulantes incesse-
 runt. inde vico Tusco Velabroque per Bovarium forum 15
 in clivum Publicium atque aedem Iunonis reginae per-

rectum. ibi duae hostiae ab decemviris immolatae et simulacra cupressae in aedem inlatae.

- 1 XXXVIII. Deis rite placatis dilectum consules ha-
bebant acrius intentiusque, quam prioribus annis quisquam
2 meminerat habitum; nam et belli terror duplicatus novi
hostis in Italiam adventu et minus inventutis erat, unde
3 scriberent milites. itaque colonos etiam maritimos, qui
sacrosanctam vacationem dicebantur habere, dare milites
cogebant. quibus recusantibus edixere in diem certam,
ut, quo quisque iure vacationem haberet, ad senatum de-
4 ferret. ea die ad senatum hi populi venerunt: Ostiensis,
Alsiensis, Antias, Anxurnas, Menturnensis, Sinuessanus
5 et ab supero mari Senensis. cum vacationes suas quisque
populus recitaret, nullius, cum in Italia hostis esset, praeter
Antiatem Ostiensemque vacatio observata est, et earum
coloniarum iuniores iure iurando adacti, supra dies tri-
6 ginta non pernoctaturos se extra moenia coloniae suae,
donec hostis in Italia esset. cum omnes censerent, primo
quoque tempore consulibus eundum ad bellum ~ nam et
Hasdrubali occurrendum esse descendentem ab Alpibus, ne
Gallos Cisalpinos neve Etruriam erectam in spem rerum
7 novarum sollicitaret, et Hannibalem suo proprio occupan-
dum bello, ne emergere ex Brutiis atque obviam ire fratri
posset —, Livius cunctabatur, parum fidens suarum pro-
8 vinciarum exercitibus: conlegam ex duobus consularibus
egregiis exercitibus et tertio, cui Q. Claudius Tarenti prae-
esset, electionem habere, intuleratque mentionem de vo-
9 lonibus revocandis ad signa. senatus liberam potestatem
consulibus fecit et supplendi unde vellent et eligendi de
omnibus exercitibus quos vellent permutandique et ex
provinciis quos e re publica censerent esse traducendi.
10 omnia cum summa concordia consulum acta. volones in
11 undevicensimam et vicensimam legiones scripti. magni
roboris auxilia ex Hispania quoque a P. Scipione, M. Livio
missa quidam ad id bellum auctores sunt, octo milia Hi-
spanorum Gallorumque et duo milia de legione militum.
12 equitum mille, mixtos Numidas Hispanosque, M. Lucre-
tium has copias navibus adduxisse; et sagittariorum fun-
ditorumque ad tria milia ex Sicilia C. Mamilium misisse.

XXXVIII. Auxerunt Romae tumultum litterae ex 1
 Gallia allatae ab L. Porcio praetore: Hasdrubalem mo- 2
 visse ex hibernis et iam Alpes transire; octo milia Ligu-
 rum conscripta armataque coniunctura se transgresso in
 Italiam esse, nisi mitteretur in Ligures, qui eos bello
 occuparet; se cum invalido exercitu, quoad tutum putaret,
 progressurum. hae litterae consules raptim confecto di- 3
 lectu maturius quam constituerant exire in provincias
 coegerunt ea mente, ut uterque hostem in sua provincia
 contineret neque coniungi aut conferre in unum vires
 pateretur. plurimum in eam rem adiuvit opinio Hanni- 4
 balis, quod, etsi ea aestate transiturum in Italiam fratrem
 crediderat, recordando, quae ipse in transitu nunc Rho-
 dani, nunc Alpium cum hominibus locisque pugnando
 per quinque menses exhansisset, hauquaquam tam faci- 5
 lem maturumque transitum expectabat. ea tardius mo-
 vendi ex hibernis causa fuit. ceterum Hasdrubali et sua 6
 et aliorum spe omnia celeriora atque expeditiora fuere.
 non enim receperunt modo Arverni eum deincepsque
 aliae Gallicae atque Alpinae gentes, sed etiam secutae
 sunt ad bellum. et cum per munita pleraque transitu 7
 fratris, quae antea invia fuerant, ducebat, tum etiam
 duodecim annorum adsuetudine perviis Alpibus factis
 inter mitiora iam transibant hominum ingenia. invisitati 8
 namque antea alienigenis nec videre ipsi advenam in sua
 terra adsueta, omni generi humano insociabiles erant. et
 primo ignari, quo Poenus pergeret, suas rupes suaeque
 castella et pecorum hominumque praedam peti credide-
 rant; fama deinde Punici belli, quo duodecimum annum 9
 urebatur Italia, satis edocuerat, viam tantum Alpibus esse,
 duas praevalidas urbes, magno inter se maris terrarum-
 que spatio discretas, de imperio et opibus certare. hae 10
 causae aperuerant Alpibus Hasdrubali. ceterum quod cele- 11
 ritate itineris profectum erat, id mora ad Placentiam,
 dum frustra obsidet magis quam oppugnat, corrupit.
 crediderat campestris oppidi facilem expugnationem esse 12
 et nobilitas coloniae induxerat eum, magnum se excidio
 eius urbis terrorem ceteris raturum iniecturum. non ipsum 13
 solum ea oppugnatio inpediit, set Hannibalem post famam

transitus eius tanto spe sua celeriore iam moventem ex
 14 hibernis continuerat, quippe reputantem, non solum quam
 lenta urbium oppugnatio esset, set etiam quam ipse frustra
 eandem illam coloniam ab Trebia victor regressus tem-
 ptasset.

1 XXXX. Consules diversis itineribus profecti ab urbe
 velut in duo pariter bella distenderant curas hominum,
 simul recordantium, quas primus adventus Hannibalis in-
 2 tulisset Italiae cladis, simul cum illa angeret cura, quos
 tam propitios urbi atque imperio fore deos, ut eodem
 tempore utrobique res publica prospere gereretur? adhuc
 adversa secundis pensando rem ad id tempus extractam
 3 esse: cum in Italia ad Trasumennum et Cannas praeci-
 pitasset Romana res, prospera bella in Hispania pro-
 4 lapsam eam erexisse; postea, cum in Hispania alia super
 aliam clades duobus egregiis ducibus amissis duos exer-
 citus ex parte delessent, multa secunda in Italia Siciliaque
 5 gesta quassatam rem publicam excepisse; et ipsum inter-
 vallum loci quod in ultimis terrarum oris alterum bellum
 6 gereretur, spatium dedisse ad respirandum; nunc duo
 bella in Italiam accepta, duo celeberrimi nominis duces
 circumstare urbem Romanam et unum in locum totam
 periculi molem, omne onus incubuisse. qui eorum prior
 vicisset, intra paucos dies castra cum altero iuncturum.
 7 terrebat et proximus annus lugubris duorum consulem
 funeribus.

His anxii curis homines digredientis in provincias
 8 consules prosecuti sunt. memoriae proditumst plenum
 adhuc irae in civis M. Livium ad bellum proficiscentem
 monenti Q. Fabio, ne priusquam genus hostium cognosset
 temere manu consereret, respondisse, ubi primum hostium
 9 agmen conspexisset, pugnaturum. cum quaereretur, quae
 causa festinandi esset, 'aut ex hoste egregiam gloriam'
 inquit 'aut ex civibus victis gaudium meritum certe, etsi
 non honestum, capiam.'

10 Priusquam Claudius consul in provinciam veniret,
 per extremum finem agri Larinatis ducentem in Sallen-
 tinos exercitum Hannibalem expeditis cohortibus adortus
 C. Hostilius Tubulus in composito agmini terribilem tu-

multum intulit; ad quattuor milia hominum occidit, novem 11
 signa militaria cepit. moverat ex hibernis ad famam hostis
 Q. Claudius, qui per urbes agri Sallentini castra disposita
 habebat. itaque ne cum duobus exercitibus simul confli- 12
 geret, Hannibal nocte castra ex agro Tarentino movit
 atque in Bruttios concessit. Claudius in Sallentinos agmen 13
 convertit, Hostilius Capuam petens obvius ad Venusiam
 fuit consuli Claudio. ibi ex utroque exercitu electa pe- 14
 ditum quadraginta milia, duo milia et quingenti equites,
 quibus consul adversus Hannibalem rem gereret: reliquas
 copias Hostilius Capuam ducere iussus, ut Q. Fulvio pro-
 consuli traderet.

XXXXI. Hannibal undique contracto exercitu, quem 1
 in hibernis aut in praesidiis agri Brutti habuerat, in Lu-
 canos ad Grumentum venit spe recipiendi oppida, quae
 per metum ad Romanos defecissent. eodem a Venusia 2
 consul Romanus exploratis itineribus contendit, et mille
 fere et quingentos passus castra locat ab hoste. Grumentum 3
 moenibus prope iniunctum videbatur Poenorum vallum;
 quingenti passus intererant. castra Punica ac Romana 4
 inter iacebat campus; colles imminebant nudi sinistro la-
 teri Carthaginiensium, dextro Romanorum, neutris su-
 specti, quod nihil silvae neque ad insidias latebrarum
 habebant. in medio campo ab stationibus procursantes 5
 certamina haud satis digna dictu serebant. id modo Ro-
 manum quaerere apparebat, ne abire hostem pateretur:
 Hannibal e[labi] inde cupiens totis viribus in aciem de-
 scendebat. tum consul ingenio hostis usus, quo minus 6
 in tam apertis collibus timeri insidiae poterant, quinque
 cohortis additis quinque manipulis nocte iugum superare
 et in aversis collibus considerare iubet. tempus exurgendi 7
 ex insidiis et adgrediendi hostem Ti. Claudium Asellum
 tribunum militum et P. Claudium praefectum socium edo-
 cet, quos cum iis mittebat. ipse luce prima copias omnis 8
 peditum equitumque in aciem eduxit. paulo post et ab
 Hannibale signum pugnae propositum est, clamorque in
 castris ad arma discurrentium est sublatus. inde eques
 pedesque certatim portis ruere ac palati per campum
 properare ad hostis. quos ubi effusos consul videt, tribuno 9

militum tertiae legionis C. Aurunculeio inperat, ut equites legionis quanto maximo impetu possit in hostem emittat: ita pecorum modo incompósitos toto passim se campo fudisse, ut sterni obterique priusquam instruantur possint.

1 XXXXII. Nondum Hannibal e castris exierat, cum
pugnantium clamorem audivit. itaque excitus tumultu
2 raptim ad hostem copias agit. iam primos occupaverat
equester terror, peditum etiam prima legio et dextra ala
proelium inibat: incompósitos hostes, ut quemque aut pe-
3 diti aut equiti casus obtulit, ita conserunt manus. crescit
pugna subsidiis et procurrentium ad certamen numero
augetur; pugnantisque, quod nisi in vetere exercitu et
duci veteri hau facilest, inter tumultum ac terrorem in-
4 struxisset Hannibal, ni cohortium ac manipulorum decursu
per collis clamor ab tergo auditus metum, ne interclude-
5 rentur castris, inieciisset. inde pavor incussus et fuga
passim fieri coepta est. minorque caedes fuit, quia pro-
pinquitas castrorum brevior fugam percussis fecit.
6 equites enim tergo inhaerebant; in transversa latera in-
vaserant cohortes secundis collibus via nuda ac facili
7 decurrentes. tamen supra octo milia hominum occisa,
supra septingenti capti, signa militaria novem adempta;
elephanti etiam, quorum nullus usus in repentina ac tu-
8 multuaria pugna fuerat, quattuor occisi, duo capti. circa
quingentos Romanorum sociorumque victores ceciderunt.
postero die Poenus quievit; Romanus in aciem copias
ductis postquam neminem signa contra efferre vidit, spo-
lia legi caesorum hostium et suorum corpora conlata in
9 unum sepeliri iussit. inde insequentibus continuis diebus
aliquot ita institit portis, ut prope inferre signa videretur,
10 donec Hannibal tertia vigilia crebris ignibus tabernaculis-
que, quae pars castrorum ad hostis vergebat, et Numidis
paucis, qui in vallo portisque se ostenderent, relictis pro-
11 fectus Apuliam petere intendit. ubi inluxit, successit vallo
Romana acies et Numidae ex composito paulisper in por-
tis se valloque ostentavere frustratique aliquamdiu hostis
12 citatis equis agmen suorum adsequuntur. consul ubi
silentium in castris et ne paucos quidem, qui prima luce

obambulaverant, parte nulla cernebat, duobus equitibus
 speculatum in castra praemissis postquam satis tuta
 omnia esse exploratum est, inferri signa iussit, tantum- 13
 que ibi moratus, dum milites ad praedam discurrent, re-
 ceptui deinde cecinit multoque ante noctem copias red-
 duxit. postero die prima luce profectus, magnis itineribus 14
 famam et vestigia agminis sequens haud procul Venusia
 hostem adsequitur. ibi quoque tumultuaria pugna fuit, 15
 supra duo milia Poenorum caesa. inde nocturnis mon-
 tanisque itineribus Poenus, ne locum pugnandi daret,
 Metapontum petiit. Hanno inde — is enim praesidio eius 16
 loci praefuerat — in Bruttios cum paucis ad exercitum
 novum comparandum missus, Hannibal copiis eius ad
 suas additis Venusiam retro quibus venerat itineribus
 repetiit, atque inde Canusium procedit. numquam Nero 17
 vestigiis hostis abstiterat et Q. Fulvium, cum Metapon-
 tum ipse proficisceretur, in Lucanos, ne regio ea sine
 praesidio esset, arcessierat.

XXXXIII. Inter haec ab Hasdrubale, postquam a 1
 Placentiae obsidione abcessit, quattuor Galli equites,
 duo Numidae cum litteris missi ad Hannibalem cum per
 medium hostem totam ferme longitudinem Italiae emensi
 essent, dum Metapontum cedentem Hannibalem sequun- 2
 tur, incertis itineribus Tarentum delati a vagis per agros
 pabulatoribus Romanis ad Quintum Claudium propaeto-
 rem deducuntur. eum primo incertis implicantes respon- 3
 sis, ut metus tormentorum admotus fateri vera coegit,
 edocuerunt, litteras se ab Hasdrubale ad Hannibalem
 ferre. cum iis litteris sicut erant signatis L. Verginio 4
 tribuno militum ducendi ad Claudium consulem tradun-
 tur. duae simul turmae Samnitium praesidii causa mis- 5
 sae. qui ubi ad consulem pervenerunt litteraeque lectae
 per interpretem sunt et ex captivis percunctatio facta,
 tum Claudius non id tempus esse rei publicae ratus, quo 6
 consiliis ordinariis provinciae suae quisque finibus per
 exercitus suos cum hoste destinato ab senatu bellum
 gereret: audendum aliquid improvisum, inopinatum, quod 7
 coeptum non minorem aput cives quam hostis terrorem
 faceret, perpetratum in magnam laetitiam ex magno metu

8 verteret. litteris Hasdrubalis Romam ad senatum missis
 simul et ipse patres conscriptos quid pararet edocet, ut,
 cum in Umbria se occursum Hasdrubal fratri scribat,
 9 legionem a Capua Romam arcessant, dilectum Romae
 habeant, exercitum urbanum ad Narniam hosti opponant.
 10 haec senatu scripta. praemissi item per agrum Larina-
 tem, Marrucinum, Frentanum, Praetutianum, qua exer-
 citum ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque com-
 meatus paratos militi ad vescendum in viam deferrent,
 equos iumentaue alia producerent, ut vehiculorum fessis
 11 copia esset. ipse de toto exercitu civium sociorumque
 quod roboris erat delegit, sex milia peditum, mille equi-
 tes, pronuntiat occupare se in Lucanis proximam urbem
 Punicumque in ea praesidium velle, ut ad iter parati
 12 omnes essent. profectus nocte flexit in Picenum. et
 consul quidem quantis maximis itineribus poterat ad con-
 legam ducebat relicto Q. Catio legato, qui castris prae-
 esset.

1 XXXXIII. Romae haud minus terroris ac tumultus
 erat, quam fuerat biennio ante, cum castra Punica ob-
 iecta Romanis moenibus portisque fuerant. neque satis
 constabat animis, tam audax iter consulis laudarent vi-
 tuperarentne; apparebat, quo nihil iniquius est, ex eventu
 2 famam habiturum: castra prope Hannibalem hostem re-
 licta sine duce, cum exercitu, cui detractum foret omne
 quod roboris, quod floris fuerit, et consulem in Lucanos
 3 ostendisse iter, cum Picenum et Galliam peteret, castra
 relinquentem nulla alia re tutiora quam errore hostis, qui
 ducem inde atque exercitus partem abesse ignoraret.
 4 quid futurum, si id palam fiat et aut insequi Neronem
 cum sex milibus armatorum profectum Hannibal toto
 exercitu velit aut castra invadere praedae relicta sine
 5 viribus, sine imperio, sine auspicio? veteres eius belli
 clades, duo consules proximo anno interfecti terrebant:
 et ea omnia accidisse, cum unus imperator, unus exerci-
 tus hostium in Italia esset; nunc duo bella Punica facta,
 duos ingentis exercitus, duos prope Hannibales in Italia
 6 esse. quippe et Hasdrubalem patre eodem Hamilcare
 genitum, aequae in pigrum ducem, per tot in Hispania

annos Romano exercitatum bello, gemina victoria insignem duobus exercitibus cum clarissimis ducibus deletis. nam 7 itineris quidem celeritate ex Hispania et concitatis ad arma Gallicis gentibus multo magis quam Hannibalem ipsum gloriari posse: quippe in iis locis hunc coegisse exerci- 8 tum, quibus ille maiorem partem militum fame ac frigore, quae miserrima mortis genera sint, amisisset. adiciebant 9 etiam periti rerum Hispaniae, haud cum ignoto eum duce C. Nerone congressurum, sed quem in saltu impedito deprensus forte haud secus quam puerum conscribendis fallacibus condicionibus pacis frustratus elusisset. omnia 10 maiora etiam vero praesidia hostium, minora sua, metu interprete semper in deteriora inclinato, ducebant.

XXXXV. Nero postquam tantum intervalli ab hoste 1 fecerat, ut detegi consilium satis tutum esset, paucis milites alloquitur. negat ullius consilium imperatoris in 2 speciem audacius, re ipsa tutius fuisse quam suum. ad 3 certam eos se victoriam ducere: quippe ad quod bellum collega non ante, quam ad satietatem ipsius peditum atque equitum datae ab senatu copiae fuissent maiores instructionesque quam si adversus ipsum Hannibalem iret, profectus sit, eo ipsos, quantumcumque virium momentum addiderint, rem omnem inclinatuos. auditum modo 4 in acie — nam ne ante audiretur, daturum operam —, alterum consulem et alterum exercitum advenisse haud dubiam victoriam facturum. famam bellum conficere et 5 parva momenta in spem metumque impellere animos: gloriae quidem ex re bene gesta partae fructum prope omnem ipsos laturos; semper quod postremum adiectum 6 sit, id rem totam videri traxisse. cernere ipsos quo concursu, qua admiratione, quo favore hominum iter suum celebretur. et hercule per instructa omnia ordinibus vi- 7 rorum mulierumque undique ex agris effusorum inter vota et preces et laudes ibant; illos praesidia rei publicae, vindices urbis Romanae imperiique appellabant: in illorum armis dextrisque suam, liberorum suorum salutem ac libertatem repositam esse. deos omnis deasque pre- 8 cabantur, ut illis faustum iter(que), felix pugna, matura ex hostibus victoria esset damnarenturque ipsi votorum,

9 quae pro iis suscepissent, ut, quem ad modum nunc sol-
liciti prosequerentur eos, ita paucos post dies laeti ovan-
10 tibus victoria obviam irent. invitare inde pro se quisque
et offerre et fatigare precibus, ut quae ipsis iumentisque
usui essent ab se potissimum sumerent, benigne omnia
11 cumulata dare; modestia certare milites, ne quid ultra
usum necessarium sumerent, nihil morari, nec absistere
ab signis nec subsistere oibum capientes, diem ac noctem
ire, vix quod satis ad naturale desiderium corporum esset,
12 quieti dare. et ad collegam praemissi erant qui nuntia-
rent adventum percunctarenturque, clam an palam, inter-
diu an noctu venire sese vellet, isdem an aliis considerare
castris. nocte clam ingredi melius visum est.

1 XXXXVI. Tessera per castra ab Livio consule
data erat, ut tribunus tribunum, centurio centurionem,
2 eques equitem, pedes peditem acciperet: neque enim di-
latari castra opus esse, ne hostis adventum alterius con-
sulis sentiret; et coartatio plurium in angusto tendentium
facilior futura erat, quod Claudianus exercitus nihil fere
3 praeter arma secum in expeditionem tulerat. ceterum in
ipso itinere auctum voluntariis agmen erat, offerentibus
ultra sese et veteribus militibus perfunctis iam militia et
iuvenibus, quos certatim nomina dantis, si quorum cor-
poris species roburque virium aptum militiae videbatur,
4 conscripserat. ad Senam castra alterius consulis erant,
et quingentos ferme inde passus Hasdrubal aberat. ita-
que cum iam adpropinquaret, tectus montibus substitit
5 Nero, ne ante noctem castra ingrederetur. silentio in-
gressi ab sui quisque ordinis hominibus in tentoria ab-
ducti, cum summa omnium laetitia hospitaliter excipiun-
tur. postero die consilium habitum, cui et L. Porcius
6 Licinus praetor adfuit. castra iuncta consulum castris
habebat, et ante adventum eorum per loca alta ducendo
exercitum, cum modo insideret angustos saltus, ut trans-
itum clauderet, modo ab latere aut ab tergo carperet
agmen, ludificatus hostem omnibus artibus belli fuerat;
7 is tum in consilio aderat. multorum eo inclinant senten-
tiae, ut, dum fessum via ac vigiliis reficeret militem
Nero, simul et ad noscendum hostem paucos sibi sumeret

dies, tempus pugnae differretur; Nero non suadere 8 modo, sed summa ope orare institit, ne consilium suum, quod tutum celeritas fecisset, temerarium morando facerent: errore, qui non diuturnus futurus esset, velut 9 torpentem Hannibalem nec castra sua sine duce relictâ adgredi nec ad sequendum se iter intendisse. antequam se moveat, deleri exercitum Hasdrubalis posse redirique in Apuliam. qui prolatando spatium hosti det, eum et 10 illa castra prodere Hannibali et aperire in Galliam iter, ut per otium, ubi velit, Hasdrubali coniungatur. ex- 11 templo signum dandum et eundem in aciem abutendumque errore hostium absentium praesentiumque, dum neque illi sciant cum paucioribus nec hi cum pluribus et validioribus rem esse. consilio dimisso signum pugnae 12 proponitur, confestimque in aciem procedunt.

XXXXVII. Iam hostes ante castra instructi stabant. 1 moram pugnae attulit, quod Hasdrubal, proventus ante signa cum paucis equitibus, scuta vetera hostium notavit, quae ante non viderat, et strigosiores equos, multitudo quoque maior solita visa est. suspicatus enim id quod 2 erat receptui propere cecinit ac misit ad flumen unde aquabantur, ubi et excipi aliqui possent et notari oculis, si quid forte adustioris coloris ut ex recenti via essent; simul circumvehi procul castra iubet specularique, num 3 auctum aliqua parte sit vallum, et ut attendant, semel bisne signum canat in castris. ea cum ordine omnia re- 4 lata essent, castra nihil aucta errorem faciebant. bina erant, sicut ante adventum consulis alterius fuerant, una M. Livii, altera L. Porci, neutris quicquam, quo latius tenderetur, ad munimenta adiectum. illud veterem du- 5 cem adsuetumque Romano hosti movit, quod semel in praetoris castris signum, bis in consularibus referebant cecinisse. duos profecto consules esse, et quonam modo alter ab Hannibale abcessisset, cura angebat. minime 6 id quod erat suspicari poterat, tantae rei frustratione Hannibalem elusum, ut, ubi dux, ubi exercitus esset, cum quo castra conlata habuerit, ignoraret: profecto 7 haud mediocri clade absterritum insequi non ausum. magno opere vereri, ne perditis rebus serum ipse auxi-

lium venisset Romanisque eadem iam fortuna in Italia
 8 quae in Hispania esset. interdum litteras suas ad eum
 non pervenisse credere interceptisque is consulem ad sese
 opprimendum adcelerasse. his anxius curis extinctis igni-
 bus vigilia prima dato signo, ut taciti vasa colligerent,
 9 signa ferri iussit. in trepidatione et nocturno tumultu
 duces parum intente adservati, alter in destinatis iam
 ante animo latebris subsedit, alter per vada nota Metau-
 rum flumen tranavit. ita desertum ab ducibus agmen
 primo per agros palatur, fessique aliquot somno ac vigiliis
 sternunt corpora passim atque infrequentia relinquunt
 10 signa. Hasdrubal dum lux viam ostenderet, intentius
 signa ferre iubet, et per tortuosi amnis sinus flexusque
 (cum) errorem volvens haud multum processit, ubi prima
 11 lux transitum opportunum ostendisset transiturus. sed
 cum, quantum mare abscedebat, tanto altioribus coercen-
 tibus amnem ripis non inveniret vada, diem terendo spa-
 tium dedit ad insequendum sese hosti.

1 XXXXVIII. Nero primum cum omni equitatu ad-
 2 venit, Porcius deinde adsecutus cum levi armatura. qui
 cum fessum agmen carperent ab omni parte incursarent-
 que et iam omisso itinere, quod fugae simile erat, castra
 metari Poenus in tumulto super fluminis ripam vellet,
 3 advenit Livius peditum omnibus copiis non itineris modo,
 sed ad conserendum extemplo proelium instructis armatis-
 4 que. sed ubi omnis copias coniunxerunt directaque acies
 est, Claudius dextro in cornu, Livius ab sinistro pugnam
 5 instruit, media acies praetori tuenda data. Hasdrubal
 omissa munitione castrorum postquam pugnandum vidit,
 in prima acie ante signa elephantos conlocat, circa eos
 laevo in cornu adversus Claudium Gallos opponit, haud
 tantum iis fidens, quantum ab hoste timeri eos credebat.
 6 ipse dextrum cornu adversus M. Livium sibi atque Hi-
 spanis — et ibi maxime in vetere milite spem habebat —
 7 sumpsit. Ligures in medio post elephantos positi; sed
 longior quam latior acies erat: Gallos prominens collis
 8 tegebat. ea frons, quam Hispani tenebant, cum sinistro
 Romanorum cornu concurrat; dextra omnis acies extra
 proelium eminens cessabat: collis oppositus arcebat, ne

aut a fronte aut ab latere adgrederentur. inter Livium 9
 Hasdrubalemque ingens contractum certamen erat atrox-
 que caedes utrimque edebatur. ibi duces ambo, ibi pars 10
 maior peditum equitumque Romanorum, ibi Hispani,
 vetus miles peritusque Romanae pugnae, et Ligures, du-
 rum in armis genus. eodem versi elephanti, qui primo
 impetu turbaverant antesignanos et iam signa moverant
 loco; deinde crescente certamine et clamore inpotentius 11
 iam regi et inter duas acies versari, velut incerti, quorum
 essent, haud dissimiliter navibus sine gubernaculo vagis.
 Claudius 'quid ergo praecipiti cursu tam longum iter 12
 emensi sumus?' clamitans militibus, cum in adversum
 collem frustra signa erigere conatus esset, postquam ea 13
 regione penetrari ad hostem non videbat posse, cohortis
 aliquot subductas e dextro cornu, ubi stationem magis
 segnem quam pugnam futuram cernebat, post aciem cir-
 cumducit et non hostibus modo, sed etiam suis inopinan- 14
 tibus in dextrum hostium latus incurrit; tantaque celeri-
 tas fuit, ut cum ostendissent se ab latere, mox in terga
 iam pugnarent. ita ex omnibus partibus, ab fronte, ab 15
 latere, ab tergo, trucidantur Hispani Liguresque, et ad
 Gallos iam caedes pervenerat. ibi minimum certaminis 16
 fuit: nam et pars magna ab signis aberant, nocte dilapsi
 stratique somno passim per agros, et qui aderant, itinere
 ac vigiliis fessi, intolerantissima laboris corpora, vix
 arma umeris gestabant. et iam diei medium erat sitis- 17
 que et calor hiantis caedendos capiendosque adfatim
 praebebat.

XXXVIII. Elephanti plures ab ipsis rectoribus 1
 quam ab hoste interfecti. fabrilis scalprum cum malleo
 habebant; id, ubi saevire beluae ac ruere in suos coepe-
 rant, magister inter aures positum, ipso in articulo, quo
 iungitur capiti cervix, quanto maximo poterat ictu adige-
 bat. ea celerrima via mortis in tantae molis belua in- 2
 venta erat, ubi regendi spem vicissent, primusque id
 Hasdrubal instituerat, dux cum saepe alias memorabilis,
 tum illa praecipue pugna. ille pugnantis hortando pari- 3
 terque obeundo pericula sustinuit, ille fessos abnuentis-
 que taedio et labore nunc precando, nunc castigando

accendit, ille fugientis revocavit omisamque pugnam
 4 aliquot locis restituit; postremo, cum haud dubie fortuna hostium esset, ne superstes tanto exercitui suum nomen secuto esset, concitato equo se in cohortem Romanam inmisit. ibi, ut patre Hamilcare et Hannibale fratre dignum erat, pugnans cecidit.

5 Numquam eo bello una acie tantum hostium interfectum est, redditaque aequa Cannensi clades vel ducis
 6 vel exercitus interitu videbatur. quinquaginta sex milia hostium occisa, capta quinque milia et quadringenti; magna praeda alia cum omnis generis, tum auri etiam
 7 argentique. civium etiam Romanorum, qui capti apud hostes erant, supra tria milia capitum recepta. id solacii fuit pro amissis eo proelio militibus. nam haudquaquam incruenta victoria fuit: octo ferme milia Romanorum sociorumque occisa. adeoque etiam victores
 8 sanguinis caedisque ceperat satietas, ut postero die, cum esset nuntiatum Livio consuli, Gallos Cisalpinos Ligurisque, qui aut proelio non adfuissent aut inter caedem effugissent, uno agmine abire sine certo duce, sine signis, sine ordine ullo aut imperio, posse, si una
 9 equitum ala mittatur, omnes deleri—: 'quin supersint aliqui nuntii et hostium cladis et nostrae virtutis.'

1 L. Nero ea nocte, quae secuta est pugnam, citatior quam inde venerat agmine die sexto ad stativa sua
 2 atque hostem pervenit. iter eius frequentia minore, quia nemo praecesserat nuntius, laetitia vero tanta, vis ut compotes mentium prae gaudio essent, celebratum
 3 est. nam Romae neuter animi habitus satis dici enarrarique potest, nec quo incerta expectatione eventus civitas fuerat nec quo victoriae famam accepit. numquam per
 4 omnis dies, ex quo Claudium consulem profectum fama attulit, ab orto sole ad occidentem aut senator quicquam a curia atque ab magistratibus abcessit aut populus e foro. matronae, quia nihil in ipsis opis erat, in preces obtestationesque versae, per omnia delubra
 5 vagae supplices votisque fatigare deos.

6 Tam sollicitae ac suspensae civitati fama incerta primo accidit, duos Narnienses equites in castra, quae

in faucibus Umbriae opposita erant, venisse ex proelio, nuntiantes caesos hostis. et primo magis auribus quam 7 animis id acceptum erat ut maius laetiusque quam quod mente capere aut satis credere possent, et ipsa celeritas fidem impediēbat, quod biduo ante pugnatum dicebatur. litterae deinde de L. Manlio Acidino missae ex 8 castris adferuntur de Narniensium equitum adventu. hae 9 litterae per forum ad tribunal praetoris latae senatum curia exciverunt, tantoque certamine ac tumultu populi ad fores curiae concursum est, ut adire nuntius non posset, traheretur a percunctantibus vociferantibusque, ut in rostris prius quam in senatu litterae recitarentur. tandem summoti et coerciti a magistratibus; dispensari- 10 que laetitia inter inpotentis eius animos potuit. in senatu 11 primum, deinde in contione litterae recitatae sunt; et pro cuiusque ingenio aliis iam certum gaudium, aliis nulla ante futura fides erat quam legatos consulumve litteras audissent.

LI. Ipsos deinde adpropinquare legatos allatum 1 est. tunc enim vero omnis aetas currere obvii, primus quisque oculis auribusque haurire tantum gaudium cupientes. ad Mulvium usque pontem continens agmen 2 pervenit. legati — erant L. Veturius Philo, P. Licinius 3 Varus, Q. Caecilius Metellus — circumfusi omnis generis hominum frequentia in forum pervenerunt, cum alii ipsos, alii comites eorum quae acta essent percunctarentur. et ut quisque audierat exercitum hostium imperato- 4 remque occisum, legiones Romanas incolumes, salvos consules esse, extemplo aliis porro impertierant gaudium suum. cum aegre in curiam perventum esset, multo 5 aegrius summoti turba, ne patribus misceretur, litterae in senatu recitatae sunt. inde traducti in contionem legati. L. Veturius litteris recitatis ipse planius omnia 6 quae acta erant exposuit cum ingenti adsensu, postremo etiam clamore universae contionis, cum vix gaudium animis caperent. discursum inde ab aliis circa templa 7 deum, ut grates agerent, ab aliis domos, ut coniugibus liberisque tam laetum nuntium impertirent. senatus, 8 quod M. Livius et C. Claudius consules incolumi exer-

- citu ducem hostium legionesque occidissent, supplicationem in triduum decrevit. eam supplicationem C. Hostilius praetor edixit. celebrata a viris feminisque est: omnia templa per totum triduum aequalem turbam habuere, cum matronae amplissima veste cum liberis, perinde ac si debellatum foret, omni solutae metu deis immortalibus grates agerent. statum quoque civitatis ea victoria movit, ut iam inde haut secus quam in pace res inter se contrahere vendendo, emendo, mutuum dando, argentum creditum solvendo auderent.
- 11 C. Claudius consul cum in castra redisset, caput Hasdrubalis, quod servatum cum cura attulerat, proci ante hostium stationes captivosque Afros victos, ut erant, ostendi, duos etiam ex his solutos ire ad Hannibalem et expromere quae acta essent iussit. Hannibal, tanto simul publico familiarique ictus luctu, agnoscere se fortunam Carthagini fertur dixisse; castrisque inde motis, ut omnia auxilia, quae diffusa latius tueri non poterat, in extremum Italiae angulum Bruttios contraheret, et Metapontinos, civitatem universam, excites sedibus suis, et Lucanorum qui suae dicionis erant in Bruttium agrum traduxit.

[PERIOCHA LIBRI XXVIII.]

[Res in Hispania prospere gestae a Silano Scipionis legato et ab L. Scipione fratre adversus Poenos, a Sulpicio proconsule socio Attalo rege Asiae adversus Philipppum regem Macedonum pro Aetolis referuntur. cum M. Livio et Claudio Neroni consulibus triumphus decretus esset, Livius, qui in provincia sua rem gesserat, quadrigis invecus est, Nero, qui in collegae provinciam, ut victoriam eius adjuvaret, venerat, equo secutus est et in hoc habitu plus gloriae reverentiaeque habuit; nam et plus in bello quam collega fecerat. ignis in aede Vestae negligentia virginis, quae non custodierat, extinctus est; caesa est flagro. P. Scipio in Hispania cum Poenis debellavit quarto decimo anno eius belli, quinto post anno quam ierat, praecclusisque in totum possessione provinciae eius hostibus Hispanias recepit, et a Tarracoe in Africam ad Syphacem regem Massylorum transvectus

foedus iunxit. Hasdrubal Gisgonis ibi cum eo in eodem lecto cenavit. munus gladiatorium in honorem patris patruisque Carthagini nova edidit, non ex gladiatoribus, sed ex his, qui aut in honorem ducis aut ex provocatione descendebant; in quo reguli fratres de regno ferro contenderunt. cum Gisia urbs obpugnaretur, oppidani liberos et coniuges rogo extracto occiderunt et se insuper praecipitaverunt. ipse Scipio, dum gravi morbo implicatus est, seditionem in parte exercitus motam confirmatus discussit rebellantesque Hispaniae populos coegit in deditionem venire. et amicitia facta cum Masinissa rege Numidarum, qui illi auxilium, si in Africam traiecisset, pollicebatur, cum Gaditanis quoque post discessum inde Magonis, cui Carthagine scriptum erat, ut in Italiam traiceret, Romam reversus consulque creatus. Africam provinciam petenti contradicente Q. Fabio Maximo Sicilia data est permissumque, ut in Africam traiceret, si id e re publica esse censeret. Mago Hamilcaris filius a minore Baleari insula, ubi hiemaverat, in Italiam traiecit.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXVIII.

I. Cum transitu Hasdrubalis, quantum in Italiam 1
declinaverat belli, tantum levatae Hispaniae viderentur,
renatum ibi subito par priori bellum est. Hispanias ea 2
tempestate sic habebant Romani Poenique: Hasdrubal
Gisgonis filius ad Oceanum penitus Gadisque concesserat,
nostri maris ora omnisque ferme Hispania, qua [ad] 3
orientem vergit, Scipionis ac Romanae dicionis erat.
novus imperator Hanno, in locum Barcini Hasdrubalis 4
novo cum exercitu ex Africa transgressus Magonique
iunctus, cum in Celtiberia, quae media inter duo maria
est, brevi magnum numerum armasset, Scipio adversus 5
eum M. Silanum cum decem haud plus milibus militum,
equitibus quingentis misit. Silanus quantis maximis potuit 6
itineribus — impediabant autem et asperitates viarum et angustiae saltibus crebris, ut pleraque Hispaniae sunt, inclusae — tamen non solum nuntios, sed etiam famam adventus sui praegressus, ducibus indidem ex Celtiberia transfugis ad hostem pervenit. eisdem auctoribus con- 7

- pertum est, cum decem circiter milia ab hoste abessent, bina castra circa viam qua irent esse: laeva Celtiberos, novum exercitum, supra novem milia hominum, dextra
- 6 Punica tenere castra. ea stationibus, vigiliis, omni iusta militari custodia tuta et firma esse, illa altera soluta neglectaque, ut barbarorum et tironum et minus timentium,
- 7 quod in sua terra essent. ea prius adgredienda ratus Silanus signa quam maxime ad laevam iubebat ferri, necunde ab stationibus Punicis conspiceretur; ipse praemissis speculatoribus citato agmine ad hostem pergit.
- 1 II. Tria milia ferme aberat, cum haud dum quisquam hostium senserat: confragosa loca et obsiti virgultis tangebant colles. ibi in cava valle atque ob id occulta considerare militem et cibum capere iubet. [ut] speculatores
- 3 transfugarum dicta adfirmantes venerunt, tum sarcinis in medium coniectis arma Romani capiunt acieque iusta in pugnam vadunt. mille passum aberant, cum ab hoste conspecti sunt, trepidarique repente coeptum. et Mago ex castris citato equo ad primum clamorem et tumultum
- 4 advehitur. erant in Celtibero exercitu quattuor milia scutata et ducenti equites; hanc iustam legionem – et id ferme roboris erat – in prima acie locat, ceteros, levem
- 5 armaturam, in subsidis posuit. cum ita instructos educeret e castris, vix dum in egressos vallo eos Romani pila
- 6 coniecerunt. subsidunt Hispani adversus emissam telam ab hoste, inde ad mittenda ipsi consurgunt: quae cum Romani conferti, ut solent, densatis excepissent scutis, tum pes cum pede conlatus et gladiis geri res coepta est.
- 7 ceterum asperitas locorum Celtiberis, quibus in proelio concursare mos est, velocitatem inutilem faciebat et haud
- 8 iniqua eadem erat Romanis stabili pugnae adsuetis, nisi quod angustiae et internata virgulta ordines dirimebant et singuli binique velut cum paribus conserere pugnam
- 9 cogebantur. quod ad fugam impedimento hostibus erat, id ad caedem eos velut vinctos praebebat. et iam ferme omnibus scutatis Celtiberorum interfectis levis armatura et Carthaginienses, qui ex alteris castris subsidio vene-
- 11 rant, perculsi caedebantur. duo haud amplius milia perditum et equitatus omnis vix inito proelio cum Magone

effugerunt; Hanno, alter imperator, cum eis, qui postremi
iam profligato proelio advenerant, vivus capitur. Mago- 12
nem fugientem equitatus ferme omnis et quod veterum
peditum erat secuti decimo die in Gaditanam provinciam
ad Hasdrubalem pervenerunt, Celtiberi, novus miles, in
proximas dilapsi silvas inde domos diffugerunt.

Peropportuna victoria nequaquam tantum iam con- 13
flatum bellum, quanta futuri materia belli, si licuisset is
Celtiberorum gente excita et alios ad arma sollicitare
populos, oppressa erat. itaque conlaudato benigne Silano 14
Scipio spem debellandi, si nihil eam ipse cunctando mo-
ratus esset, nactus, ad id quod reliquum belli erat in
ultimam Hispaniam adversus Hasdrubalem pergit. Poe- 15
nus cum castra tum forte ad sociorum animos in Baetica
continendos in fide haberet, signis repente sublati fugae
magis quam itineris modo penitus ad Oceanum et Gadis
ducit. ceterum, quoad continuisset exercitum, propositum 16
bello se fore ratus, antequam freto Gadis traiceret, exer-
citum omnem passim in civitates divisit, ut et muris se
ipsi et armis muros tutarentur.

III. Scipio, ubi animadvertit dissipatum passim bel- 1
lum et circumferre ad singulas urbes arma diutini magis
quam magni esse operis, retro vertit iter. ne hostibus 2
tamen eam relinqueret regionem, L. Scipionem fratrem
cum decem milibus peditum mille equitum, ad oppu-
gnandam opulentissimam in iis locis urbem — Orongin
barbari appellabant — mittit. sita in Maessum finibus 3
est, Hispanae gentis, ager frugifer, argentum etiam in-
colae fodiunt. ea arx fuerat Hasdrubali ad excursions
circa mediterraneos populos faciendas. Scipio castris 4
prope urbem positis priusquam circumvallaret urbem,
misit ad portas qui ex propinquo alloquio animos tempta-
rent suaderentque, ut amicitiam potius quam vim experi-
rentur Romanorum. ubi nihil pacati respondebatur, fossa 5
duplicique vallo circumdata urbe in tris partis exercitum
dividit, ut una semper pars quietis interim duabus oppu-
gnaret. prima pars cum adorta oppugnare est, atrox sane 6
et anceps proelium fuit: non subire, non scalas ferre ad
muros prae incidentibus telis facile erat; etiam qui erexe- 7

rant ad murum scalas, alii furcis ad id ipsum factis detrudebantur, in alios lupi superne ferrei iniecti, ut in periculo essent, ne suspensi in murum extraherentur. 8 quod ubi animadvertit Scipio, nimia paucitate suorum exaequatum certamen esse et iam eo superare hostem quod ex muro pugnaret, duabus simul partibus, prima 9 recepta, urbem est adgressus. quae res tantum pavoris iniecit fessis iam cum primis pugnando, ut et oppidani moenia repentina fuga desererent et Punicum praesidium metu, ne prodita urbs esset, relictis stationibus in unum 10 se colligeret. timor inde oppidanos incessit, ne, si hostis urbem intrasset, sine di[scrimine], Poenus an Hispanus 11 esset, obvii passim caederentur; atque patefacta repente porta frequentes ex oppido sese eiecerunt, scuta prae se tenentes, ne tela procul coicerentur, dexterās nudas ostentantes, ut gladios abieciisse appareret. id utrum parum 12 ex intervallo sit conspectum an dolus aliquis suspectus fuerit, inconpertum est: impetus hostilis in transfugas 13 factus nec secus quam adversa acies caesa, eademque porta signa infesta urbi inlata. et aliis partibus securibus dolabrisque caedebantur portae et ut quisque intraverat eques, ad forum occupandum — ita enim praeceptum 14 erat — citato equo pergebat. additum erat et triariorum equiti praesidium, legionarii ceteras partis pervadunt; direptione et caede obviorum, nisi qui armis se tuebantur, 15 abstinerunt. Carthaginienses omnes in custodiam dati sunt, oppidanorum mille ferme, qui clausurant portas; ceteris traditum oppidum, suae redditae res. cecidere in urbis eius oppugnatione hostium duo milia ferme, Romanorum haud amplius nonaginta.

1 III. Laeta et ipsis, qui rem gessere, urbis eius expugnatio fuit, et imperatori ceteroque exercitui, et speciosum adventum suum ingentem turbam captivorum prae 2 se agentes fecerunt. Scipio conlaudato fratre cum, quanto poterat verborum honore, Carthagini ab se captae captam 3 ab eo Orongim aequasset, quia et hiems instabat, ut nec temptare Gadis nec disiectum passim per provinciam exercitum Hasdrubalis consecrari posset, in citeriorem 4 Hispaniam omnis suas copias reduxit dimissisque in hi-

berna legionibus, L. Scipione fratre Romam misso et Hannone hostium imperatore ceterisque nobilibus captivis ipse Tarraconem concessit.

Eodem anno classis Romana cum M. Valerio Laevino 5 proconsule ex Sicilia in Africam transmissa in Uticensi Carthaginiensi que agro late populationes fecit. extremis finibus Carthaginiensium circa ipsa moenia Uticae praedae actae sunt. repetentibus Siciliam classis Punica — 6 septuaginta erant longae naves — occurrit. decem et septem naves ex iis captae sunt, quattuor in alto mersae, cetera fusa ac fugata classis. terra marique victor Ro- 7 manus cum magna omnis generis praeda Lilybaeum repetit. tuto inde mari pulsus hostium navibus magni con- meatus frumenti Romam subvecti.

V. Principio aestatis eius, qua haec sunt gesta, P. 1 Sulpicius proconsul et Attalus rex cum Aeginae, sicut ante dictum est, hibernassent, Lemnum inde classe iuncta, Romanae quinque et viginti quinqueremes, regiae quinque et triginta transmiserunt. et Philippus, ut, seu 2 terra, seu mari obviam eundem hosti foret, paratus ad omnis conatus esset, ipse Demetriadem ad mare descendit, Larisam diem ad conveniendum exercitui edixit. undique ab sociis legationes Demetriadem ad famam re- 3 gis convenerunt. sustulerant enim animos Aetoli cum ab 4 Romana societate, tum post Attali adventum, finitimosque depopulabantur. nec Acarnanes solum Boeotique et 5 qui Euboeam incolunt in magno metu erant, sed Achaei quoque, quos super Aetolicum bellum Machanidas etiam Lacedaemonius tyrannus haud procul Argivorum fine positus castris terrebat. hi omnes suis quisque urbibus 6 quae pericula terra marique portendebantur memorantes, auxilia regem orabant. ne ex regno quidem ipsius tran- 7 quillae nuntiabantur res: et Scerdilaedum Pleuratumque motos esse et Thracum maxime Maedos, si quo longinquum bellum regem occupasset, proxima Macedoniae incursuros. Boeotii quidem et interiores Graeciae populi 8 Thermopylarum saltus, ubi angustae fauces coartant iter, fossa valloque intercludi ab Aetolis nuntiabant, ne transitum ad sociorum urbes tuendas Philippo darent. vel 9

segnem ducem tot excitare tumultus circumfusi poterant. legationes dimittit pollicitus, prout tempus ac res sineret, omnibus laturum se auxilium; in praesentia, quae maxime urgebat res, Peparethum praesidium urbi mittit, unde allatum erat Attalum ab Lemno classe transmissa omnem circum urbem agrum depopulatum. Polyphantam cum modica manu in Boeotiam, Menippum item quendam ex regis ducibus cum mille peltatis – pelta caetrae haud dissimilis est – Chalcidem mittit; additi quingenti Agrianum, ut omnes insulae partis tueri posset. ipse Scotussam est profectus, eodemque ab Larisa Macedonum copias traduci iussit. eo nuntiatum est, concilium Aetolis Heracleam indictum regemque Attalum ad consultandum de summa belli venturum. hunc conventum ut turbaret subito adventu, magnis itineribus Heracleam duxit. et concilio quidem dimisso iam venit; segetibus tamen, quae prope maturitatem erant, maxime in sinu Aenianum evastatis Scotussam copias reducit. ibi exercitu omni relicto cum cohorte regia Demetriadem sese recepit. inde ut ad omnis hostium motus posset occurrere, in Phocidem atque Euboeam et Peparethum mittit qui loca alta eligerent, unde editi ignes apparerent; ipse in Tisaeo – mons est in altitudinem ingentem cacuminis editi – speculam posuit, ut ignibus procul sublatis signum, ubi quid molirentur hostes, momento temporis acciperet.

Romanus imperator et Attalus rex a Peparetho Nicaeam traiecerunt; inde classem in Euboeam ad urbem Oreum tramittunt, quae ab Demetriaco sinu Chalcidem et Euripum petenti ad laevam prima urbium Euboeae posita est. ita inter Attalum ac Sulpicium convenit, ut Romani a mari, regii a terra oppugnarent.

VI. Quadriduo post quam adpulsa classis est urbem adgressi sunt. id tempus occultis cum Platore, qui a Philippo praepositus urbi erat, colloquiis absumptum est. duas arces urbs habet, unam imminentem mari, altera urbis media est; cuniculo inde via ad mare ducit, quam a mari turris quinque tabulatorum, egregium propugnaculum, claudebat. ibi primo atrocissimum contractum est certamen et turre instructa omni genere

telorum, et tormentis machinisque ad oppugnandam eam ex navibus expositis. cum omnium animos oculosque id 4 certamen avertisset, porta maritumae arcis Plator Romanos accepit, momentoque arx occupata est. oppidani pulsi inde in mediam urbem ad alteram tendere arcem. et ibi positi erant qui fores portae obicerent. ita exclusi 5 in medio caeduntur capiunturque. Macedonum praesidium conglobatum sub arcis muro stetit; nec fuga effuse petita nec pertinaciter proelium initum. eos Plator venia 7 ab Sulpicio impetrata in naves impositos ad Demetrium Phthiotidis exposuit, ipse ad Attalum se recepit.

Sulpicius tam facili ad Oreum successu elatus Chal- 8 cidem inde protinus victrici classe petit; ubi haudquaquam ad spem eventus respondit. ex patenti utrimque coactum 9 in angustias mare speciem intuenti primo gemini portus in ora duo versi praebere, sed haud facile alia infestior classi statio est. nam et venti ab utriusque terrae prae- 10 altis montibus subiti ac procellosi deiciunt et fretum ipsum Euripi non septiens die, sicut fama fert, temporibus statis reciprocant, sed temere in modum venti nunc huc, nunc illuc verso mari velut monte praecipiti devolutus torrens rapitur. ita nec nocte nec die quies navibus 11 datur. cum classem tam infesta statio accepit, tum et oppidum alia parte clausum mari, alia ab terra egregie munitum praesidioque valido firmatum et praecipue fide praefectorum principumque, quae fluxa et vana apud Oreum fuerat, stabile atque inexpugnabile fuit. id pru- 12 denter, ut in temere suscepta re, Romanus fecit, quod circumspectis difficultatibus, ne frustra tempus tereret, celeriter abstinit incepto classemque inde ad Cynum Loridis — emporium id est urbis Opuntiorum mille passuum a mari sitae — traiecit.

VII. Philippum et ignes ab Oreo editi monuerant, 1 sed serius Platoris fraude ex specula elati; et inpari maritumis viribus haud facilis erat in insulam classi accessus. ita per cunctationem [re] omissa ad Chalcidis 2 auxilium, ubi signum accepit, impigre est motus; nam et ipsa Chalcis quamquam eiusdem insulae urbs est, tamen adeo arto interscinditur freto, ut ponte continenti

iungatur terraque aditum faciliorem quam mari habeat.
igitur Philippus deiecto praesidio fuisque Aetolis, qui
saltum Thermopylarum insidebant, cum a Demetriade
Scotusam, inde de tertia vigilia profectus trepidos hostis
Heracleam compulisset, ipse uno die Phocidis Elatiam
milia amplius sexaginta contendit. eodem ferme die ab
Attalo rege Opuntiorum urbs capta diripiebatur. con-
cesserat eam regi praedam Sulpicius, quia Oreum pau-
cos ante dies ab Romano milite expertibus regis direptum
fuerat. cum Romana classis eo se recepisset, Attalus
ignarus adventus Philippi pecuniis a principibus exigen-
dis terebat tempus, adeoque improvisa res fuit, ut, nisi
Cretensium quidam forte pabulatum ab urbe longius pro-
gressi agmen hostium procul conspexissent, opprimi po-
tuerit. Attalus inermis atque incompositus cursu effuso
mare ac naves petit, et molientibus ab terra navis Phi-
lippus supervenit tumultumque etiam ex terra nauticis
praebuit. inde Opuntem rediit deos hominesque accu-
sans, quod tantae rei fortunam ex oculis prope raptam
amisisset. Opuntii quoque ab eadem ira increpiti, quod,
cum trahere obsidionem in adventum suum potuissent,
viso statim hoste prope in voluntariam deditionem con-
cessissent. compositis circa Opuntem rebus Thronium
est profectus. et Attalus primo Oreum est profectus;
inde, cum fama accidisset Prusian Bithyniae regem in
finis regni sui transgressum, omissis rebus atque Aetolico
bello in Asiam traiecit. et Sulpicius Aeginam classem
recepit, unde initio veris profectus erat. haud maiore
certamine, quam [ad] Opuntem Attalus decert[ar]at,
Philippus Thronium cepit. incolebant urbem eam pro-
fugi ab Thebis Phthioticis; urbe sua capta a Philippo
cum in fidem Aetolorum perfugissent, sedem iis Aetoli
eam dederant urbis vastatae ac desertae priore eiusdem
Philippi bello. tum ab Thronio, sicut ante dictum est,
recepta profectus Tithronon et Drumias, Doridis parva
atque ignobilia oppida, cepit. inde Elatiam, iussis ibi se
opperiri Ptolemaei Rhodiorumque legatis, venit. ubi cum
de finiando Aetolico bello ageretur — adfuerant enim le-
gati nuper Heracleae concilio Romanorum Aetolorum-

que —, nuntius adfertur, Machanidam Olympiorum sol-
lemne ludicrum parantis Eleos adgredi statuisse. prae- 15
vertendum id ratus legatis cum benigno responso dimissis,
se neque causam eius belli fuisse nec moram, si modo
aequa et honesta condicione liceat, paci facturum, cum 16
expedito agmine profectus per Boeotiam Megara atque
inde Corinthum descendit, unde com meatibus sumptis
Phliunta Pheneumque petit. et iam cum Heraeam ve- 17
nisset, audit, Machanidam fama adventus sui territum
refugisse Lacedaemonem, Aegiumque se ad concilium
Achaeorum recepit, simul classem Punicam, ut mari
quoque aliquid possit, accitam ibi ratus se inventurum.
paucis ante diebus inde Oxeas traiecerant Poeni, inde 18
portus Acarnanum petierant, cum ab Oreo profectum
Attalum Romanosque audissent, veriti, ne ad se [si] ire-
tur intra Rhium — fauces eae sunt Corinthii sinus — op-
primerentur.

VIII. Philippus maerebat quidem et angebatur, cum 1
ad omnia ipse raptim isset, nulli tamen se rei in tempore
occurrisse et rapientem omnia ex oculis elusisse celerita-
tem suam fortunam? in concilio autem dissimulans aegri- 2
tudinem elato animo disseruit, testatus deos hominesque,
se nullo loco nec tempore defuisse, quin, ubi hostium
arma concrepuissent, eo quanta maxima posset celeritate
tenderet, sed vix rationem iniri posse, utrum a se auda- 3
cius an fugacius ab hostibus geratur bellum: sic ab
Opunte Attalum, sic Sulpicium ab Chalcide, sic eis ipsis
diebus Machanidam e manibus suis elapsam. sed non 4
semper felicem esse fugam, nec pro difficili id bellum
habendum, in quo si modo congressus cum hostibus
sis, viceris. quod primum esset, confessionem se ho- 5
stium habere nequaquam pares esse sibi; brevi et
victoriam haud dubiam habiturum nec meliore eventu
eos secum quam spe pugnatueros. laeti regem socii au-
dierunt. reddidit inde Achaeis Heraeam et Triphyliam, 6
Alipheram autem Megalopolitis, quod suorum fuisse
finium satis probabant, restituit. inde navibus acceptis 7
ab Achaeis — erant autem tres quadriremes et biremes
totidem — Anticyram traiecit. inde quinquere- 8

et lembis viginti amplius, quos ut adiungeret Carthaginiensium classi, miserat in Corinthium sinum, profectus ad Eruthras Aetolorum, quae prope Eupalium
9 sunt, escensionem fecit. haud fefellit Aetolos: nam hominum quod aut in agris aut in propinquis castellis Potidaniae atque Apolloniae fuit, in silvas montesque re-
10 fugit; pecora, quae inter festinationem abigi nequierant, sunt direpta et in naves compulsa. cum iis ceteraque praeda Nicia praetore Achaeorum Aegium misso, cum Corinthum petisset, pedestris inde copias per Boeotiam
11 terra duci iussit. ipse ab Cenchreis praeter terram Atticam super Sunium navigans inter medias prope hostium
12 classes Chalcidem pervenit; inde conlaudata fide ac virtute, quod neque timor nec spes flexisset eorum animos, hortatusque oppugna[ti ut eadem constantia permanerent in societate, si suam quam Oritanorum atque Opun]tio-
13 rum fortunam mallent, ab Chalcide Oreum navigat principumque iis, qui fugere capta urbe quam se Romanis tradere maluerant, summa rerum et custodia urbis permissa, ipse Demetriadem ab Euboea, unde primum ad
14 opem ferendam sociis profectus erat, traiecit. Cassandreae deinde centum navium longarum carinis positae contractaque ad effectum eius operis multitudine fabrorum navalium, quia res in Graecia tranquillas et profectio Attali fecerat et in tempore laborantibus sociis latum ab se auxilium, retro in regnum concessit, ut Dardanis bellum inferret.

1 VIII. Extremo aestatis eius, qua haec in Graecia gesta sunt, cum Q. Fabius Maximi filius legatus ab M. Livio consule Romam ad senatum nuntiasset, consulem satis praesidii Galliae provinciae credere L. Porcium cum suis legionibus esse, decedere se inde ac deduci exerci-
2 tum consularem posse, patres non M. Livium tantum redire ad urbem, sed conlegam quoque eius C. Claudium
3 iusserunt. id modo in decreto interfuit, quod M. Livi exercitum reduci, Neronis legiones Hannibali oppositas
4 manere in provincia iusserunt. inter consules ita per litteras convenit, ut quem ad modum uno animo rem publicam gessissent, ita, quamquam ex diversis regionibus

convenirent, uno tempore ad urbem accederent; Prae- 5
 neste qui prior venisset, conlegam ibi opperiri iussus.
 forte ita evenit, ut eodem die ambo Praeneste venirent.
 inde praemisso edicto, ut triduo post frequens senatus
 ad aedem Bellonae adesset, omni multitudine obviam
 effusa ad urbem accessere. non salutabant modo uni- 6
 versi circumfusi, sed pro se quisque victrices dexteras
 consulum capientes, alii gratulabantur, alii gratias age-
 bant, quod eorum opera incolumis res publica esset. in 7
 senatu cum more omnium imperatorum expositis rebus
 ab se gestis postulassent, ut pro re publica fortiter feli-
 citerque administrata et deis immortalibus haberetur
 honos et ipsis triumphantibus urbem inire liceret, se vero 8
 ea quae postularent decernere patres merito deorum
 primum, dein secundum deos consulum responderunt;
 et supplicatione amborum nomine et triumpho utrique 9
 decreto, inter ipsos, ne cum bellum communi animo
 gessissent, triumphum separarent, ita convenit, ut, quo- 10
 niam et in provincia M. Livii res gesta esset et eo die
 quo pugnatum foret eius forte auspiciu fuisset et exer-
 citus Livianus deductus Romam venisset, Neronis de-
 duci de provincia non potuisset, ut M. Livium quadrigis
 urbem ineuntem milites sequerentur, C. Claudius equo
 sine militibus inveheretur. ita consociatus triumphus cum 11
 utrique, tum magis ei, qui, quantum merito anteibat,
 tantum honore conlegae cesserat, gloriam auxit. illum 12
 equitem aiebant sex dierum spatio transcurrisse longitu-
 dinem Italiae et eo die cum Hasdrubale in Gallia signis
 conlatis pugnasse, quo eum castra adversus sese in
 Apulia posita habere Hannibal credidisset: ita unum 13
 consulem pro utraque parte Italiae adversus duos duces,
 duos imperatores hinc consilium suum, hinc corpus op-
 posuisse. nomen Neronis satis fuisse ad continendum 14
 castris Hannibalem; Hasdrubalem vero qua alia re quam
 adventu eius obrutum atque extinctum esse? itaque iret 15
 alter consul sublimis curru multiugis, si vellet, equis;
 uno equo per urbem verum triumphum vehi, Neronem-
 que, etiam si pedes incedat, vel parta eo bello vel spreta
 eo triumpho gloria memorabilem fore. hi sermones

spectantium Neronem usque in Capitolium prosecuti sunt.
 16 pecuniae in aerarium tulerunt sestertiū triciens, octo-
 17 ginta milia aeris. militibus M. Livius quinquagenos
 senos asses divisit; tantundem C. Claudius absentibus
 militibus suis est pollicitus, cum ad exercitum redisset.
 18 notatum eo die plura carmina militaribus iocis in C. Clau-
 19 dium quam consulem suum iactata, equites L. Veturium
 et Q. Caecilium legatos magnis tulisse laudibus hortatos-
 que esse plebem, ut eos consules in proximum annum
 20 crearent, adiecisse equitum praerogativae auctoritatem
 consules postero die in contione, quam forti fidelique
 duorum praecipue legatorum opera uai essent, comme-
 morantes.

1 X. Cum comitiorum tempus adpeteret et per dicta-
 torem comitia haberi placuisset, C. Claudius consul M.
 Livium conlegam dictatorem dixit, Livius Q. Caecilium
 2 magistrum equitum. a M. Livio dictatore creati con-
 sules L. Veturius, Q. Caecilius, is ipse qui tum erat
 3 magister equitum. inde praetorum comitia habita: creati
 C. Servilius, M. Caecilius Metellus, Ti. Claudius Asellus,
 4 Q. Mamilius Turrinus, qui tum aedilis plebis erat. comi-
 tiis perfectis dictator magistratu abdicato dimissoque ex-
 exercitu in Etruriam provinciam ex senatus consulto est
 5 profectus ad quaestiones habendas, qui Etruscorum Um-
 brorumve populi defectionis ab Romanis ad Hasdrubalem
 sub adventum eius consilia agitassent quique eum auxiliis
 6 aut comestatu aut ope aliqua iuissent. haec eo anno
 7 domi militiaeque gesta. ludi Romani ter toti instaurati
 ab aedilibus curulibus Cn. Servilio Caepione, Ser. Cor-
 nelio Lentulo; item ludi plebei semel toti instaurati ab
 aedilibus plebis M. Pomponio Mathone et Q. Mamilio
 Turrino.

8 Tertio decimo anno Punici belli, L. Veturio Philone et
 Q. Caecilio Metello consulibus, Bruttii ambobus, ut cum
 9 Hannibale bellum gererent, provincia decreta. praetores
 exinde sortiti sunt, M. Caecilius Metellus urbanam, Q.
 Mamilius peregrinam, C. Servilius Siciliam, Ti. Claudius
 10 Sardiniam. exercitus ita divisi: consulum alteri, quem
 C. Claudius prioris anni consul, alteri, quem Q. Claudius

propraetor — eae binae legiones erant — habuissent exercitum; in Etruria duas volonum legiones a C. Terentio 11
propraetore M. Livius proconsul, cui prorogatum in annum imperium erat, acciperet. et Q. Mamilio, ut collegae 12
iuris dictione tradita Galliam cum exercitu, cui L. Porcius praetor praefuerat, obtineret, decretum est, iussusque populari agros Gallorum, qui ad Poenos sub adventum Hasdrubalis defecissent. C. Servilio cum Cannensibus 13
duabus legionibus, sicut C. Mamilius tenuerat, Sicilia tuenda data. ex Sardinia vetus exercitus, cui A. Hostilius praefuerat, deportatus; novam legionem, quam Ti. Claudius traiceret secum, consules conscripserunt. Q. 14
Claudio, ut Tarentum, C. Hostilio Tubulo, ut Capuam provinciam haberet, prorogatum in annum imperium est. M. Valerius proconsul, qui tuendae circa Siciliam maritumae orae praefuerat, triginta navibus C. Servilio praebitis cum cetera omni classe redire ad urbem iussus.

XI. In civitate tanto discrimine belli sollicita, cum 1
omnium secundorum adversorumque causas in deos verterent, multa prodigia nuntiabantur: Tarracinae Iovis 2
aedem, Satrici Matris Matutae de caelo tactam; Satricanos haud minus terrebant in aedem Iovis foribus in ipsis duo perlapsi angues; ab Antio nuntiatum est, cruentas spicas metentibus visas esse; Caere porcus biceps et 3
agnus mas idemque femina natus erat; et Albae duo soles visos ferebant et nocte Fregellis lucem obortam. et bos in agro Romano locutus et ara Neptuni multo 4
manasse sudore in circo Flaminio dicebantur, et aedes Cereris, Salutis, Quirini de caelo tactae. prodigia consules hostis maioribus procurare iussi et supplicationem 5
unum diem habere. ea ex senatus consulto facta. plus 6
omnibus aut nuntiatis peregre aut visis domi prodigiis terruit animos hominum ignis in aede Vestae extinctus, caesaque flagro est Vestalis, cuius custodia eius noctis fuerat, inssu P. Licini pontificis. id quamquam nihil 7
portendentibus deis ceterum negligentia humana acciderat, tamen et hostis maioribus procurari et supplicationem ad Vestae haberi placuit.

Priusquam proficiscerentur consules ad bellum, moniti 8

a senatu sunt, ut in agros redducendae plebis curam haberent: deum benignitate summotum bellum ab urbe Romana et Latio esse, posse sine metu in agris habitari, minime convenire Siciliae quam Italiae colendae maiorem curam
 9 esse. sed res haudquaquam erat populo facilis, liberis cultoribus bello absumptis et inopia servitiorum et pecore direpto villisque dirutis aut incensis. magna tamen pars auctoritate consulum compulsa in agros remigravit.
 10 moverant autem huiusce rei mentionem Placentinorum et Cremonensium legati, querentes, agrum suum ab accolis Gallis incursari ac vastari magnamque partem colonorum suorum dilapsam esse et iam infrequentis se
 11 urbes, agrum vastum ac desertum habere. Mamilio praetori mandatum, ut colonias ab hoste tueretur; consules ex senatus consulto edixerunt, qui cives Cremonenses atque Placentini essent, ante certam diem in colonias reverterentur. principio deinde veris et ipsi ad bellum profecti sunt.

12 Q. Caecilius consul exercitum ab C. Nerone, L. Veturius a Q. Claudio propraetore accepit novisque militi-
 13 bus, quos ipse conscripserat, supplevit. in Consentinum agrum consules exercitum duxerunt passimque depopulati, cum agmen iam grave praeda esset, in saltu angusto a Brutiis iaculatoribusque Numidis turbati sunt,
 14 ita ut non praeda, set armati quoque in periculo fuerint. maior tamen tumultus quam pugna fuit et praemissa
 15 praeda incolumes et legiones in loca tuta evasere. inde in Lucanos profecti. ea sine certamine tota gens in dicionem populi Romani rediit.

1 XII. Cum Hannibale nihil eo anno rei gestum est. nam neque ipse se obtulit in tam recenti vulnere publico privatoque neque laccessierunt quietum Romani: tantam inesse vim, etsi omnia alia circa eum ruerent, in uno illo
 2 duce censebant. ac nescio an mirabilior adversis quam
 3 secundis rebus fuerit, quippe qui, cum et in hostium terra per annos tredecim tam procul ab domo varia fortuna bellum gereret [et] exercitu non suo civili, sed mixto ex conlutione omnium gentium, quibus non lex, non mos, non lingua communis, alius habitus, alia vestis,

alia arma, alii ritus, alia sacra, alii prope dei essent, ita 4
 quodam uno vinculo copulaverit eos, ut nulla nec inter
 ipsos nec adversus ducem seditio extiterit, cum et pe- 5
 cunia saepe in stipendium et commeatus in hostium agro
 deesset, quorum inopia priore Punico bello multa in-
 fanda inter duces militesque commissa fuerant. post 6
 Hasdrubalis vero exercitum cum duce, in quibus spes
 omnis reposita victoriae fuerat, deletum cedendoque in
 angulum Bruttium cetera Italia concessum, cui non vi-
 deatur mirabile nullum motum in castris factum? nam 7
 ad cetera id quoque accesserat, ut ne alendi quidem ex-
 ercitus nisi ex Bruttio agro spes esset, qui, ut omnis
 coleretur, exiguus tamen tanto alendo exercitui erat;
 tum magnam partem iuventutis abstractam a cultu agro- 8
 rum bellum occupaverat et mos vitio etiam insitus genti
 per latrocinia militiam exercendi. nec ab domo quic- 9
 quam mittebatur de Hispania retinenda sollicitis, tam-
 quam omnia prospera in Italia essent.

In Hispania res quadam ex parte eandem fortunam, 10
 quadam longe disparem habebant: eandem, quod proelio
 victi Carthaginienses duce amisso in ultimam Hispaniae
 oram usque ad oceanum compulsi erant, disparem autem, 11
 quod Hispania non quam Italia modo, sed quam ulla
 pars terrarum bello reparando aptior erat locorum ho-
 minumque ingeniis. itaque ergo prima Romanis inita 12
 provinciarum, quae quidem continentis sint, postrema
 omnium, nostra demum aetate, ductu auspicioque Au-
 gusti Caesaris perdomita est. ibi tum Hasdrubal Gis- 13
 gonis, maximus clarissimusque eo bello secundum Bar-
 cinos dux, regressus ab Gadibus, rebellandi spem adiu-
 vante Magone Hamilcaris filio, dilectibus per ulteriorem
 Hispaniam habitis ad quinquaginta milia peditum, quat-
 tuor milia et quingentos equites armavit. de equestribus 14
 copiis ferme inter auctores convenit, peditum septuaginta
 milia quidam adducta ad Silpiam urbem scribunt. ibi 15
 super campos patetis duo duces Poëni ea mente, ne
 detrectarent certamen, considerunt.

XIII. Scipio, cum ad eum fama tanti comparati 1
 exercitus perlata esset, neque Romanis legionibus tantae

se fore parem multitudini ratus, ut non in speciem saltem
2 opponerentur barbarorum auxilia, neque in iis tamen
tantum virium ponendum, ut mutando fidem, quae cladis
causa fuisset patri patruoque, magnum momentum face-
3 rent. praemisso Silano ad Culcham duodetriginta op-
pidis regnantem, ut equites peditesque ab eo, quos se
4 per hiemem conscripturum pollicitus erat, acciperet, ipse
ab Tarracone profectus protinus ab sociis, qui accolunt
viam, modica contrahendo auxilia Castulonem pervenit.
5 eo adducta ab Silano auxilia tria milia peditum, quin-
genti equites. inde ad Baeculam urbem progressus omni
exercitu civium sociorum, peditum equitumque quinque
6 et quadraginta milibus. castra ponentis eos Mago et
Masinissa cum omni equitatu adgressi sunt, turbassent-
que munientis, ni abditis post tumultum opportune ad id
positum ab Scipione equites inprovise in effusos incur-
7 rissent. ei promptissimum quemque et proxime vallum
atque in ipsos munitores primum invectum vixdum proelio
inito fuderunt. cum ceteris, qui sub signis atque ordine
agminis incesserant, longior et diu ambigua pugna fuit.
8 sed cum ab stationibus primum expeditae cohortes,
deinde ex opere deducti milites atque arma capere iussi
plures et integri fessis subirent magnumque iam agmen
armatorum a castris in proelium rueret, terga haud dubie
9 vertunt Poeni Numidaeque. et primo turmatim abibant
nihil praeter pavorem festinationemve confusis ordinibus;
dein, postquam acrius ultimis incidebat Romanus neque
sustineri impetus poterat, nihil iam ordinum memores
passim quacumque proximum fuit in fugam effunduntur.
10 et quamquam eo proelio aliquantum Romanis aucti et de-
minuti hostibus animi erant, tamen aliquotiens [per ins]e-
quentis dies ab excursionibus equitum levisque armaturae
cessatum est.

1 XIII. Ubi satis temptatae per haec levia certamina
vires sunt, prior Hasdrubal in aciem copias eduxit, deinde
2 et Romani processere. sed utraque acies pro vallo stetit
instructa, et cum ab neutris pugna coepta esset, iam die
ad occasum inclinante a Poeno prius, deinde ab Romano
3 in castra copiae reductae. hoc idem per dies aliquot

factum. prior semper Poenus copias castris educebat, prior fessis stando signum receptui dabat: ab neutra parte procursum telumve missum aut vox ulla orta. mediam aciem hinc Romani, illinc Carthaginienses mixti Afris, cornua socii tenebant, erant autem utrisque Hispani pro cornibus. ante Punicam aciem elephantum castellorum procul speciem praebebant. iam hoc in utrisque castris sermonis erat, ita ut instructi stetissent pugnuros, medias acies Romanum Poenumque, quos inter belli causa esset, pari robore animorum armorumque concursuros. Scipio ubi haec obstinate credita animo advertit, omnia de industria in eum diem, quo pugnaturus erat, mutavit, tesseram vesperi per castra dedit, ut ante lucem viri equique curati, pransi essent, armatus eques frenatos instratosque teneret equos. vixdum satis certa luce equitatum omnem cum levi armatura in stationes Punicas immisit; inde confestim ipse cum gravi agmine legionum procedit, praeter opinionem destinatam suorum hostiumque Romano milite cornibus firmatis, sociis in mediam aciem acceptis.

Hasdrubal clamore equitum excitatus ut ex tabernaculo prosiluit tumultumque ante vallum et trepidationem suorum et procul signa legionum fulgentia plenosque hostium campos vidit, equitatum omnem extemplo in equites emittit; ipse cum peditum agmine castris egreditur nec ex ordine solito quicquam acie instruenda mutat. equitum iam diu anceps pugna erat nec ipsa per se decerni poterat, quia pulsus, quod prope in vicem fiebat, in aciem peditum tutus receptus erat: sed ubi iam haud plus quingentos passus acies inter sese aberant, signo receptui dato Scipio patefactisque ordinibus equitatum omnem levemque armaturam, in medium acceptam divisamque in partes duas, in subsidiis post cornua locat. inde, ubi incipiendae iam pugnae tempus erat, Hispanos — ea media acies fuit — presso gradu incedere iubet; ipse e dextro cornu — ibi namque praeerat — nuntium ad Silanum et Marcium mittit, ut cornu extenderent in sinistram partem, quem ad modum se tendentem ad dextram vidissent, et cum expeditis peditum equitumque prius

pugnam consererent cum hoste quam coire inter se mediae acies possent. ita diductis cornibus cum ternis peditum cohortibus ternisque equitum turmis, ad hoc velitibus, citato gradu in hostem ducebant, sequentibus in obliquum aliis. sinus in medio erat, qua segnius Hispanorum signa incedebant. et iam conflixerant cornua, cum quod roboris in acie hostium erat, Poeni veterani Afrique nondum ad teli coniectum venissent neque in cornua, ut adiuvarent pugnantes, discedere auderent, ne aperirent mediam aciem venienti ex adverso hosti. cornua ancipiti proelio urgebantur: eques levisque armatura, velites, circumductis aliis in latera incurrebant, cohortes a fronte urgebant, ut abrumperent cornua a cetera acie.

XV. Et cum ab omni parte haudquaquam par pugna erat, tum quod turba Balarum tironumque Hispanorum Romano Latinoque militi obiecta erat et procedente iam die vires deficere Hasdrubalis exercitum coeperant, oppressos matutino tumultu coactosque, priusquam cibo corpora firmarent, raptim in aciem exire. ad id sedulo diem extraxerat Scipio, ut sera pugna esset: nam ab septima demum hora peditum signa cornibus incucurrerunt, ad medias acies aliquanto serius pervenit pugna, ut prius aestus a meridiano sole laborque standi sub armis et simul fames sitisque corpora adficerent quam manus cum hoste consererent. ita steterunt scutis innixi. nam super cetera elephantum etiam, tumultuoso genere pugnae equitum velitumque et levis armaturae consternati, e cornibus in mediam aciem sese intulerant. fessum igitur corporibus animisque rettulere pedem, ordines tamen servantes, haud secus quam si imperio ducis cederent integra acies. sed cum eo ipso acrius, ubi inclinatum sensere rem, victores se undique inveherent nec facile impetus sustineri posset, quamquam retinebat obsistebatque cedentibus Hasdrubal, ab tergo esse collis tutumque receptum, si modice se reciperent clamitans, tamen vincente metu verecundiam cum proximo quisque hostem cederet, terga extemplo data atque in fugam sese omnes effuderunt. ac primo consistere signa in radicibus collium ac revocare in ordines militem coeperant

cunctantibus in adversum collem erigere aciem Romanis; deinde, ut inferri iapigre signa viderunt, integrata fuga in castra pavidi compelluntur. nec procul vallo Romanus 11 aberat, cepissentque tanto impetu castra, ni se ex vehementi sole, qualis inter gravis imbre nubes effulget, tanta vis aquae deiecisset, ut vix in castra sua receperint se victores, quosdam etiam religio ceperit ulterius quicquam eo die conandi. Carthaginienses, quamquam fessos 12 labore ac vulneribus nox imberque ad necessariam quietem vocabat, tamen, quia metus et periculum cessandi non 13 dabat tempus, prima luce oppugnaturis hostibus castra, saxis undique circa ex propinquis vallibus congestis augment vallum, munimento sese, quando in armis parum praesidi foret, defensuri. sed transitio sociorum fuga ut 14 tutior mora videretur, fecit. principium defectionis ab Attene regulo Turdetanorum factum est: is cum magna 15 popularium manu transfugit; inde duo munita oppida cum praesidiis tradita a praefectis Romano. et ne latius 16 inclinatis semel ad defectionem animis serperet res, silentio proximae noctis Hasdrubal castra movet.

XVI. Scipio, ut prima luce qui in stationibus erant 1 rettulerunt profectos hostis, praemisso equitatu signa ferri iubet; adeoque citato agmine ducti sunt, ut si via 2 recta vestigia sequentes issent, haud dubie adsecuturi fuerint. ducibus est creditum, brevius aliud esse iter ad Baetim fluvium, ut transeuntis adgrederentur. Hasdrubal 3 clauso transitu fluminis ad Oceanum flectit, et iam inde fugientium modo effusi abibant. itaque ab legionibus Romanis aliquantum intervalli fecit, eques levisque armatura nunc ab tergo, nunc ab lateribus occurrendo fatigabat morabaturque; sed cum ad crebros tumultus signa 5 consisterent et nunc equestria, nunc cum velitibus auxiliisque peditum proelia consererent, supervenerunt legiones. inde non iam pugna, sed trucidatio velut pecorum fieri, 6 donec ipse dux fugae auctor in proximos collis cum sex milibus ferme semermium evasit; ceteri caesi captique. castra tumultuaria raptim Poeni tumulto editissimo communiverunt atque inde, cum hostis nequiquam subire iniquo ascensu conatus esset, haud difficulter sese tutati

8 sunt. sed obsidio in loco nudo atque inopi vix in paucos
 dies tolerabilis erat, itaque transitiones ad hostem fiebant.
 postremo dux ipse navibus accitis — nec procul inde
 aberat mare — nocte relicto exercitu Gadis perfugit.
 9 Scipio fuga ducis hostium audita decem milia peditum,
 mille equites relinquit Silano ad castrorum obsidionem;
 10 ipse cum ceteris copiis septuagensimis castris protinus
 causis regulorum civitatumque cognoscendis, ut praemia
 ad veram meritorum aestimationem tribui possent, Tarra-
 11 conem rediit. post profectionem eius Masinissa cum
 Silano clam congressus, ut ad nova consilia gentem quo-
 que suam oboedientem haberet, cum paucis popularibus
 12 in Africam traiecit, non tam evidenti eo tempore subitae
 mutationis causa, quam documento post id tempus con-
 stantissima ad ultimam senectam fide, ne tum quidem
 13 eum sine probabili causa fecisse. Mago inde remissis ab
 Hasdrubale navibus Gadis petit; ceteri deserti ab duci-
 bus, pars transitione, fuga dissipati per proximas civi-
 tates sunt, nulla numero aut viribus manus insignis.
 14 hoc maxime modo ductu atque auspicio P. Scipionis
 pulsi Hispania Carthaginenses sunt, quarto decimo anno
 post bellum initum, quinto quam P. Scipio provinciam
 15 et exercitum accepit. haud multo post Silanus, debella-
 tum referens, Tarraconem ad Scipionem rediit.

1 XVII. L. Scipio cum multis nobilibus captivis nun-
 2 tius receptae Hispaniae Romam est missus. et cum
 ceteri laetitia gloriaque ingenti eam rem vulgo ferrent,
 unus, qui gesserat, inexplebilis virtutis veraeque laudis,
 parvum instar eorum, quae spe ac magnitudine animi
 3 concepisset, receptas Hispanias ducebat. iam Africam
 magnamque Carthaginem et in suum decus nomenque
 4 velut consummatam eius belli gloriam spectabat. itaque
 praemoliendam sibi ratus iam rem conciliandosque regum
 gentiumque animos, Syphacem primum regem statuit
 5 temptare. Masaesuliorum is rex erat: Masaesuli, gens
 adfinis Mauris, in regionem Hispaniae maxime qua sita
 6 nova Carthago est spectant. foedus ea tempestate regi cum
 7 Carthaginensibus erat; quod haud gravius ei sanctiusque
 quam vulgo barbaris, quibus ex fortuna pendet fides,

ratus fore, oratorem ad eum C. Laelium cum donis mittit. quibus barbarus laetus et quia res tum prosperae ubique 8 Romanis, Poenis autem in Italia adversae, in Hispania nullae iam erant, amicitiam se Romanorum accipere annuit: firmandae eius fidem nec dare nec accipere nisi cum ipso coram duce Romano. ita Laelius in id modo 9 fide ab rege accepta, tutum adventum fore, ad Scipionem redit. magnum in omnia momentum Syphax adfectanti 10 res erat Africae, opulentissimus eius terrae rex, bello iam expertus ipsos Carthaginienses, finibus etiam regni apte ad Hispaniam, quod freto exiguo dirimuntur, positus. dignam itaque rem Scipio ratus, quae, quoniam 11 non aliter posset, magno periculo peteretur, L. Marcio Tarracone, M. Silano Carthagine nova, quo pedibus ab Tarracone itineribus magnis ierat, ad praesidium Hispaniae relictis, ipse cum C. Laelio duabus quinqueremibus 12 ab Carthagine profectus tranquillo mari plurimum remis, interdum et leni adiuvante vento in Africam traiecit. forte ita incidit, ut eo ipso tempore Hasdrubal pulsus 13 Hispania, septem triremibus portum invectus, ancoris positus terrae adplicaret naves, cum conspectae duae 14 quinqueremes, haud cuiquam dubio, quin hostium essent opprimique a pluribus priusquam portum intrarent possent, nihil aliud quam tumultum ac trepidationem simul militum ac nautarum nequiquam armaque et naves expedientium fecerunt. percussa enim ex alto vela paulo 15 acriori vento prius in portum intulerunt quinqueremes quam Poeni ancoras molirentur, nec ultra tumultum ciere 16 quisquam in regio portu audebat. ita in terram prior Hasdrubal, mox Scipio et Laelius egressi ad regem pergunt.

XVIII. Magnificumque id Syphaci — nec erat aliter 1 — visum, duorum opulentissimorum ea tempestate duces populorum uno die suam pacem amicitiamque petentis venisse. utrumque in hospitium invitat. et quoniam fors 2 eos sub uno tecto esse atque ad eosdem penates voluisset, contrahere ad colloquium dirimendarum simultatum causa est conatus, Scipione abnuente aut privatim sibi ullum 3 cum Poeno odium esse, quod colloquendo finiret, aut de

re publica quicquam se cum hoste agere iniussu senatus
 4 posse. illud magno opere tendente rege, ne alter hospiti-
 tum exclusus mensa videretur, ut in animum induceret
 5 ad easdem venire epulas, haud abnuit; cenatumque simul
 apud regem est et eodem etiam lecto Scipio atque Has-
 6 drubal, quia ita cordi erat regi, accubuerunt. tanta autem
 inerat comitas Scipioni atque ad omnia naturalis ingeni
 dexteritas, ut non Syphacem modo, barbarum insuetum-
 que moribus Romanis, sed hostem etiam infestissimum
 7 facunde adloquendo sibi conciliaret; mirabiliorumque sibi
 eum virum congresso coram visum prae se ferebat quam
 8 bello rebus gestis, nec dubitare, quin Syphax regnumque
 eius iam in Romanorum essent potestate: eam artem illi
 9 viro ad conciliandos animos esse. itaque non quo modo
 Hispaniae amissae sint quaerendum magis Carthaginien-
 sibus esse quam quo modo Africam retineant cogitandum.
 10 non peregrinabundum neque circa amoenas oras vagan-
 tem tantum ducem Romanum relicta provincia novae
 ditionis, relictis exercitibus, duabus navibus in Africam
 traieciisse sese in hostilem terram, regiam in fidem in-
 11 pertam, sed potiundae Africae spem adfectantem. hoc
 eum iam pridem volutare in animo, hoc palam fremere,
 quod non, quem ad modum Hannibal in Italia, sic Scipio
 12 in Africa bellum gereret. Scipio foedere icto cum Sy-
 phace profectus ex Africa, dubiisque et plerumque saevius
 in alto iactatus ventis die quarto novae Carthaginis por-
 tum tenuit.

1 XVIII. Hispaniae sicut a bello Punico quietae
 erant, ita quasdam civitates propter conscientiam culpae
 metu magis quam fide quietas esse apparebat, quarum
 maxime insignes et magnitudine et noxa Iiturgi et Ca-
 2 stulo erant. Castulo cum prosperis rebus socii fuissent,
 post caesos cum exercitibus Scipiones defecerant ad
 Poenos; Iiturgitani prodendis, qui ex illa clade ad eos
 perfugerant, interficiendisque scelus etiam defectioni ad-
 3 diderant. in eos populos primo adventu, cum dubiae
 Hispaniae essent, merito magis quam utiliter saevitum
 4 foret; tunc iam tranquillis rebus quia tempus expetendae
 poenae videbatur venisse, accitum ab Tarracone L. Mar-

cium cum tertia parte copiarum ad Castulonem oppugnandum mittit; ipse cum cetero exercitu quintis ferme ad Ilturgin castris pervenit. clausae erant portae omnia- 5
que instructa et parata ad oppugnationem arcendam: adeo conscientia, quid se meritos scirent, pro indicto eis bello fuerat. hinc et hortari milites Scipio orsus est: 6
ipsos claudendo portas indicasse Hispanos, quid ut time- rent meriti essent. itaque multo infestioribus animis cum eis quam cum Carthaginiensibus bellum gerendum esse: quippe cum illis prope sine ira de imperio et gloria cer- 7
tari, ab his perfidiae et crudelitatis et sceleris poenas expetendas esse. venisse tempus, quo et nefandam com- 8
miltonum necem et in semet ipsos, si eodem fuga delati forent, instructam fraudem ulciscerentur, et in omne tempus gravi documento sancirent, ne quis umquam Romanum civem militemve in ulla fortuna opportunum iniuriae duceret. ab hac cohortatione ducis incitati scalas 9
electis per manipulos viris dividunt; partito exercitu ita, ut parti alteri Laelius praeesset legatus, duobus simul locis ancipiti terrore urbem adgrediuntur. non dux unus 10
aut plures principes oppidanos, sed suus ipsorum conscientia culpae metus ad defendendam inpigre urbem hortatur; et meminerant, et admonebant alios, suppli- 11
cium ex se, non victoriam peti: ubi quisque mortem oppeteret, id referre, utrum in pugna et in acie, ubi Mars communis et victum saepe erigeret et adfligeret victorem, an postmodo cremata et diruta urbe ante ora captarum 12
liberorumque, inter verbera et vincula, omnia foeda atque indigna passi exspirarent. igitur non militaris modo 13
aetas aut viri tantum, sed feminae puerique super animi corporisque vires adsunt, pugnantibus tela ministrant, saxa in muros munientibus gerunt. non libertas solum 14
agebatur, quae virorum fortium tantum pectora acuit, sed ultima omnium supplicia et foeda mors ob oculos erat. accendebantur animi et certamine laboris ac periculi atque ipso inter se conspectu. itaque tanto ardore 15
certamen initum est, ut domitor ille totius Hispaniae exercitus ab unius oppidi iuventute saepe repulsus a muris hand satis decoro proelio trepidaret. id ubi vidit Scipio, 16

veritus, ne vanis conatibus suorum et hostibus cresceret animus et segnior miles fieret, sibimet conandum ac partem periculi capessendam esse ratus, increpita ignavia militum ferri scalas iubet et se ipsum, si ceteri cunctentur, 17 escensurum minatur. iam subierat haud mediocri periculo moenia, cum clamor undique ab sollicitis vicem imperatoris militibus sublatus scalaeque multis simul par- 18 tibus erigi coeptae. et ex altera parte Laelius instat. tum victa oppidanorum vis deiectisque propugnatoribus occupantur muri. arx etiam ab ea parte, qua inexpugnabilis videbatur, inter tumultum capta est.

1 XX. Transfugae Afri, qui tum inter auxilia Romana erant, et oppidanis in ea tuenda unde periculum videbatur versis et Romanis subeuntibus qua adire poterant, 2 conspexerunt editissimam urbis partem, quae rupe praealta tegebatur, neque opere ullo munitam et ab defensoribus vacuum. levium corporum homines et multa 3 exercitatione perniciem clavos secum ferreos portantis, qua per inaequaliter eminentia rupis poterant, scandunt. 4 sicubi nimis arduum et leve saxum occurrebat, clavos per modica intervalla figentes cum velut gradus fecissent, 5 primi sequentis extrahentis manu, postremi sublevantis eos qui praerent, in summum evadunt; inde decurrunt 6 cum clamore in urbem iam captam ab Romanis. tum vero apparuit, ab ira et ab odio urbem oppugnatam esse. nemo capiendi vivos, nemo patentibus ad direptionem omnibus praedae memor est: trucidant inermis iuxta atque armatos, feminas pariter ac viros; usque ad infantium caedem ira crudelis pervenit. ignem deinde tectis 7 iniciunt ac diruunt quae incendio absumi nequeunt; adeo vestigia quoque urbis extinguere ac delere memoriam hostium sedis cordi est.

8 Castulonem inde Scipio exercitum ducit, quam urbem non Hispani modo convenae, sed Punici etiam exercitus 9 ex dissipata passim fuga reliquiae tutabantur. sed adventum Scipionis praevenerat fama cladis Ilturgitanorum 10 terrorque deinde ac desperatio invaserat: et in diversis causis cum sibi quisque consultum sine alterius respectu vellet, primo tacita suspicio, deinde aperta discordia se-

cessionem inter Carthaginienses atque Hispanos fecit. his Cerdubelus propalam deditiois auctor; Himilco Pun- 11
nicis auxiliaribus praeerat, quos urbemque clam fide ac-
cepta Cerdubelus Romano prodit. mitior ea victoria fuit; 12
nec tantundem noxae admissum erat et aliquantum irae
lenierat voluntaria deditio.

XXI. Marcius inde in barbaros, si qui nondum per- 1
domiti erant, sub ius dicionemque redigendos missus;
Scipio Carthaginem ad vota solvenda deis munusque gla-
diatorium, quod mortis causa patris patruique paraverat,
edendum rediit. gladiatorum spectaculum fuit non ex eo 2
genere hominum, ex quo lanistis comparare mos est, ser-
vorum qui[ve] venalem sanguinem habent: voluntaria 3
omnis et gratuita opera pugnantium fuit. nam alii missi
ab regulis sunt ad specimen insitae genti virtutis osten-
dendum, alii ipsi professi se pugnatueros in gratiam ducis, 4
alios aemulatio et certamen, ut provocarent, provocative
haud abnuerent, traxit; quidam quas disceptando contro- 5
versias finire nequierant aut noluerant pacto inter se, ut
victorem res sequerentur, ferro decreverunt. neque ob- 6
scuri generis homines, sed clari inlustresque, Corbis et
Orsua patruelles fratres, de principatu civitatis, quam
Idem vocabant, ambigentes, ferro se certatueros professi
sunt. Corbis maior erat aetate; Orsuae pater princeps 7
proxime fuerat, a fratre maiore post mortem eius princi-
patu accepto. cum verbis disceptare Scipio vellet ac 8
sedare iras, negatum id ambo dicere cognatis communi-
bus nec alium deorum hominumve quam Martem se iu-
dicem habituros esse. robore maior, minor flore aetatis 9
ferox, mortem in certamine quam ut alter alterius im-
perio subiceretur praeoptantes, cum dirimi ab tanta rabie
nequirent, insigne spectaculum exercitui praebuere do-
cumentumque, quantum cupiditas imperi malum inter
mortales esset. maior usu armorum et astu facile sto- 10
lidas vires minoris superavit. huic gladiatorum specta-
culo ludi funebres additi pro copia et provinciali et
castrensi apparati.

XXII. Res interim nihilo minus ab legatis gereban- 1
tur. Marcius superato Baete amni, quem incolae Certim

appellant, duas opulentas civitates sine certamine in de-
2 ditionem accepit. Astapa urbs erat, Carthaginiensium
semper partis; neque id tam dignum ira erat, quam quod
extra necessitates belli praecipuum in Romanos gerebant
3 odium. nec urbem aut situ aut munimento tutam habebant,
quae ferociores iis animos faceret, sed ingenia incolarum
latrocinio laeta ut excursions in finitimum agrum sociorum
populi Romani facerent impulerant et vagos milites Romanos
lixasque et mercatores exciperent.
4 magnum etiam comitatum, quia paucis parum tutum fuerat,
transgredientem fines positus insidiis circumventum iniquo
5 loco interfecerunt. ad hanc urbem oppugnandam cum admotus
exercitus esset, oppidani conscientia scelerum, quia nec deditio
tuta ad tam infestos videbatur neque spes moenibus aut armis
tuendae salutis erat, facinus in se ac suos foedum ac ferum
6 consciscunt. locum in foro destinant, quo pretiosissima rerum
suarum congererent. super eum cumulum coniuges ac liberos
considerare cum iussissent, ligna extruunt fascisque virgultorum
7 coniciunt. quinquaginta deinde armatis iuvenibus praecipiunt,
ut, donec incertus eventus pugnae esset, praesidium eo loco
fortunarum suarum corporumque, quae cariora fortunis essent,
8 servarent: si rem inclinatam viderent atque in eo iam esse,
ut urbs caperetur, scirent, omnis, quos euntis in proelium
cernerent, mortem in ipsa pugna obituros; illos se per deos
superos inferosque orare, ut memores libertatis, quae illo die
aut morte honesta aut servitute infami finienda esset, nihil
9 relinerent, in quod saevire iratus hostis posset. ferrum
ignemque in manibus esse. amicae ac fideles potius ea quae
peritura essent absumerent manus quam insultarent
10 superbo ludibrio hostis. his adhortationibus execratio dira
adiecta, si quem a proposito spes mollitiave animi flexisset.
inde concitato agmine patentibus portis ingenti
11 tumultu erumpunt. neque erat ulla satis firma statio
opposita, quia nihil minus quam ut egredi hostes moenibus
auderent timeri poterat: perpaucae equitum turmae levisque
armatura repente e castris ad id ipsum emissae occurrunt.
12 acrior impetu atque apimis quam compositior ullo ordine

pugna fuit. itaque pulsus eques, qui primus se hosti obtulerat, terrorem intulit levi armaturae, pugnatumque sub ipso vallo foret, ni robur legionum perexiguo ad instruendum dato tempore aciem derexisset. ibi quoque 14 trepidatum parumper circa signa est, cum caeci furore in vulnera ac ferrum vaecordi audacia ruerent. dein vetus miles, adversus temerarios impetus pertinax, caede primorum insequentis suppressit. conatus paulo post 15 ultro inferre pedem, ut neminem cedere atque obstinatos mori in vestigio quemque suo vidit, patefacta acie, quod ut facere posset multitudo armatorum facile suppeditabat, cornua hostium amplexus, in orbem pugnantis ad unum omnis occidit.

XXIII. Atque haec tamen hostium iratorum ac tum 1 maxime dimicantium [vis et impetus in viros armatos] pugnantisque edebant; foedior alia in urbe trucidatio 2 erat, cum turbam feminarum puerorumque inbellem inermemque cives sui caederent et in succensum rogam semianima pleraque inicerent corpora rivique sanguinis flammam orientem restinguerent: postremo ipsi, caede miseranda suorum fatigati, cum armis medio incendio se iniecerunt. iam caedi perpetratae victores Romani super- 3 venerunt. ac primo conspectu tam foedae rei mirabundi parumper obstipuerunt; dein, cum aurum argentumque 4 cumulo rerum aliarum interfluens aviditate ingeni humani rapere ex igni vellent, correpti alii flamma sunt, alii ambusti adflatu vaporis, cum receptus primis urgente turba non esset. ita Astapa sine praeda militum ferro ignique 5 absumpta est. Marcius ceteris eius regionis metu in deditionem acceptis victorem exercitum Carthaginem ad Scipionem reduxit.

Per eos ipsos dies perfugae a Gadibus venerunt, 6 pollicentes urbem Punicumque praesidium, quod in ea urbe esset, et imperatorem praesidii cum classe prodituros esse. Mago ibi ex fuga substiterat navibusque in 7 Oceano collectis aliquantum auxiliorum et trans fretum ex Africa ora et ex proximis Hispaniae locis per Hannonem praefectum coegerat. fide accepta dataque per- 8 fugis et Marcius eo cum expeditis cohortibus et Laelius

cum septem triremibus, quinqueremi una est missus, ut terra marique communi consilio rem gererent.

- 1   **XXIII.** Scipio ipse gravi morbo implicitus, graviore tamen fama, cum ad id quisque quod audierat insita hominum libidine alendi de industria rumores adiceret aliquid, provinciam omnem ac maxime longinqua
2 eius turbavit: apparuitque, quantam excitatura molem vera fuisset clades, cum vanus rumor tantas procellas excivisset. non socii in fide, non exercitus in officio mansit.
3 Mandonius et Indibilis, quibus, quia regnum sibi Hispaniae pulsus inde Carthaginiensibus destinarant animis,
4 nihil pro spe contigerat, concitatis popularibus – Lacedaemonii autem erant – et iuventute Celtiberorum excita agrum Suessetanum Sedetanumque sociorum populi Romani
5 hostiliter depopulati sunt. civilis alius furor in castris ad Sucronem ortus. octo ibi milia militum erant, praesidium gentibus, quae cis Hiberum incolunt, inpositum.
6 motae eorum autem mentes sunt non tum primum, cum de vita imperatoris dubii allati sunt nuntii, sed iam ante licentia ex diutino, ut fit, otio conlecta, et non nihil, quod in hostico laxius raptis sive vivere artiores in pace
7 res erant. ac primo sermones tantum occulti serebantur: si bellum in provincia esset, quid sese inter pacatos facere? si debellatum iam et confecta provincia esset, cur
8 in Italiam non revehi? flagitatum quoque stipendium procacius quam ex more et modestia militari erat et ab custodibus probra in circumeuntis vigilias tribunos iacta; et noctu quidam praedatum in agrum circa pacatum
9 signis abibant. omnia libidine ac licentia militum, nihil instituto aut disciplina militiae aut imperio eorum, qui
10 praeerant, gerebatur. forma tamen Romanorum castrorum constabat una ea specie, quod tribunos, ex contagione furoris haud expertis seditionis defectionisque rati fore, et iura reddere in principiis sinebant et signum ab eis petebant et in stationem ac vigilias in ordinem
11 ibant; et ut vim imperi abstulerant, ita speciem dicto
12 parentum, ultro sibi imperantes, servabant. erupit deinde seditio, postquam reprehendere atque inprobare tribunos

ea quae fierent et conari obviam ire et propalam abnuere
 furoris eorum se futuros socios senserunt. fugatis itaque 13
 e principiis ac post paulo e castris tribunis, ad principes
 seditionis, gregarios milites, C. Albium Calenum et C.
 Atrium Umbrum, delatum omnium consensu imperium
 est. qui nequaquam tribunicis contenti ornamentis in- 14
 signia etiam summi imperi, fasces securesque, adtrectare
 ausi: neque venit in mentem suis tergis suisque cervici-
 bus virgas illas securesque imminere, quas ad metum
 aliorum praeferrent. mors Scipionis falso credita obcae- 15
 cabat animos, sub cuius vulgatam mox famam non dubi-
 tabant totam Hispaniam arsuram bello: in eo tumultu et 16
 sociis pecunias imperari et diripi propinquas urbes posse,
 et turbatis rebus, cum omnia omnes auderent, minus in-
 signia fore quae ipsi fecissent.

XXV. Cum alios subinde recentis nuntios non mor- 1
 tis modo, sed etiam funeris expectarent neque super-
 veniret quisquam evanesceretque temere ortus rumor, tum
 primi auctores requiri coepti. et subtrahente se quoque, 2
 ut credidisse potius temere quam finxisse rem talem vi-
 deri posset, destituti duces iam sua ipsi insignia et pro
 vana imagine imperi, quod gererent, veram iustamque
 mox in se versuram potestatem horrebant. stupente ita 3
 seditione cum vivere primo, mox etiam valere Scipionem
 certi auctores adferrent, tribuni militum septem qui
 [lenirent seditionem missi] ab ipso Scipione sunt. ad 4
 quorum primum adventum exasperati animi, mox ipsis
 placido sermone permulcentibus notos, cum quibus con-
 gressi erant, leniti sunt. circumeuntis enim tentoria 5
 primo, deinde in principiis, praetorio, ubi sermones inter
 se serentium circulos vidissent, adloquebantur percun-
 ctantes magis, quae causa irae consternationisque subitae
 foret, quam factum accusantes. vulgo stipendium non 6
 datum ad diem iactabatur et, cum eodem tempore, quo
 scelus Iliturgitanorum extitisset, post duorum imperato-
 rum duorumque exercitum stragem sua virtute defensum
 nomen Romanum ac retenta provincia esset, Iliturgitanos
 poenam noxae meritam habere, suis recte factis gratiam
 qui exsolvat non esse. talia querentis aequa orare seque 7

ea relatores ad imperatorem respondebant: laetari quod nihil tristius nec insanabilius esset, et P. Scipionem deum benignitate et rem publicam esse gratiae referendae.

8 Scipionem bellis adsueto, ad seditionum procellas rudem, sollicitum habebat res, ne aut exercitus peccando
9 aut ipse puniendo modum excederet. in praesentia, ut coepisset, leniter agi placuit et missis circa stipendiarias civitates exactoribus stipendi spem propinquam facere.
10 edictum subinde [pro]positum, ut ad stipendium petendum convenirent Carthaginem, seu carptim partes seu
11 universi mallent. tranquillam seditionem per se languescentem repentina quies rebellantium Hispanorum fecit. redierant enim in finis omisso incepto Mandonius
12 et Indibilis, postquam vivere Scipionem allatum est, nec iam erat aut civis aut externus, cum quo furorem suum
13 consociarent. omnia circumspectantes consilia nihil reliqui habebant praeter non tutissimum a malis consiliis receptum, ut imperatoris vel iustae irae vel non desperandae clementiae sese committerent: etiam hostibus eum
14 ignovisse, cum quibus ferro dimicasset; suam seditionem sine vulnere, sine sanguine fuisse, nec ipsam atrocem nec atroci poena dignam, — ut ingenia humana sunt ad
15 suam cuique levandam culpam nimio plus facunda. illa dubitatio erat, singulaene cohortes an universi ad stipendium petendum irent. inclinavit sententia, quod tutius censebant, universos ire.

1 XXVI. Per eosdem dies, quibus haec illi consulta-
2 bant, consilium de his Carthagini erat, certabaturque sententiis, utrum in auctores tantum seditionis — erant autem
ii numero haud plus quam quinque et triginta — animadverteretur an plurium supplicio vindicanda tam foedi
3 exempli defectio magis quam seditio esset. vicit sententia lenior, ut unde culpa orta esset, ibi poena consisteret: ad multitudinem castigationem satis esse. consilio dimisso, ut id actum videretur, expeditio adversus Mandonium Indibilemque edicitur exercitui, qui Carthagine erat, et cibaria dierum aliquot parare iubentur.
5 tribunis septem, qui et antea Sucronem ad leniendam seditionem ierant, obviam exercitui missis quina nomina

principum seditionis edita sunt, ut eos per idoneos ho- 6
 mines benigno vultu ac sermone in hospitium invitatos
 sopitosque vino vincirent. haud procul iam Carthagine 7
 aberant, cum ex obviis auditum, postero die omnem ex-
 ercitus cum M. Silano in Lacetanos proficisci, non metu
 omni, qui tacitus insidebat animis, liberavit eos, sed
 laetitiam ingentem fecit, quod magis habituri solum im-
 peratorem quam ipsi futuri in potestate eius essent. sub 8
 occasum solis urbem ingressi sunt exercitumque alterum
 parantem omnia ad iter viderunt. excepti sermonibus 9
 de industria compositis, laetum opportunumque adven-
 tum eorum imperatori esse, quod sub ipsam profectionem
 alterius exercitus venissent, corpora curant. ab tribunis 10
 sine ullo tumultu auctores seditionis, per idoneos homines
 perducti in hospitia, comprehensi ac vincti sunt. vigilia 11
 quarta impedimenta exercitus, cuius simulabatur iter,
 proficisci coepere, sub lucem signa mota et ad portam
 retentum agmen custodesque circa omnes portas missi,
 ne quis urbe egrederetur. vocati deinde ad contionem 12
 qui pridie venerant, ferociter in forum ad tribunal im-
 peratoris, ut ultro territuri succlamationibus, concurrunt.
 simul et imperator in tribunal escendit et reducti armati 13
 a portis inermi contioni se ab tergo circumfuderunt. tum 14
 omnis ferocia concidit et, ut postea fatebantur, nihil ae-
 que eos terruit quam praeter spem robur et colos im-
 peratoris, quem adfectum visuros crediderant, vultusque,
 qualem ne in acie quidem aiebant meminisse. sedit ta- 15
 citus paulisper, donec nuntiatum est, deductos in forum
 auctores seditionis et parata omnia esse.

XXVII. Tum silentio per praeconem facto ita coe- 1
 pit: 'numquam mihi defuturam orationem, qua exercitum
 meum adloquerer, credidi, non quo verba umquam po- 2
 tius quam res exercuerim, sed quia prope a pueritia in
 castris habitus adsueram militaribus ingeniis; ad vos 3
 quem ad modum loquar, nec consilium nec oratio sup-
 peditat, quos ne quo nomine quidem appellare debeam
 scio. cives? qui a patria vestra descistis, — an milites? 4
 qui imperium auspiciumque abnuistis, sacramenti reli-
 gionem rupistis, — hostis? corpora, ora, vestitum, habitum

civium adgnosco, facta, dicta, consilia, animos hostium
5 video. quid enim vos, nisi quod Ilergetes aut Lacetani,
aut optastis aliud aut sperastis? et illi tamen Mandonium
atque Indibilem, regiae nobilitatis viros, duces furoris
secuti sunt, vos auspiciū et imperium ad Umbrum Atrium
6 et Calenum Albium detulistis. negate vos id omnes fe-
cisse aut factum voluisse, milites; paucorum eum furo-
rem atque amentiam esse libenter credam negantibus.
nec enim ea sunt commissa, quae vulgata in omnem ex-
7 ercitus sine piaculis ingentibus expiari possint. invitus
ea tamquam vulnera attingo, sed nisi tacta tractataque
8 sanari non possunt. equidem pulsas Hispania Cartha-
giniensibus nullos homines credebam esse, ubi vita invisa
esset mea: sic me non solum adversus socios gesseram,
9 sed etiam adversus hostis. in castris en meis — quantum
opinio fefellit! — fama mortis meae non accepta solum,
10 sed etiam expectata est. non quod ego vulgari facinus
per omnis velim — equidem, si totum exercitus mortem
mihi optasse crederem, hic statim ante oculos vestros
morerer nec me vita iuvaret invisa civibus et militibus
11 meis —, sed multitudo omnis sicut natura maris per se
inmobilis est, et venti et aerae cient — ita aut tranquillum
aut procellae in vobis sunt. et causa atque origo omnis
12 furoris penes auctores est; vos contagione insanistis, qui
mihi ne hodie quidem scire videmini, quo amentiae pro-
gressi sitis, quid facinoris in me, quid in patriam paren-
tis ac liberos vestros, quid in deos sacramenti testes,
quid adversus auspicia, sub quibus militatis, quid ad-
versus morem militiae disciplinamque maiorum, quid ad-
13 versus summi imperi maiestatem ausi sitis. de me ipso
taceo — temere potius quam avide credideritis, denique
ego sim, cuius imperi taedere exercitus minime miran-
dum sit —: patria quid de vobis meruerat, quam cum
Mandonio et Indibili consociando consilia prodebatis?
14 quid populus Romanus, cum imperium ablatum ab tri-
bunis suffragio populi creatis ad homines privatos detu-
listis, cum eo ipso non contenti, si pro tribunis illos ha-
beretis, fasces imperatoris vestri ad eos, quibus servus,
cui imperarent, numquam fuerat, Romanus exercitus

detulistis? in praetorio tetenderunt Albius et Atrius, 15
 classicum apud eos cecinit, signum ab iis petatum est,
 sederunt in tribunali P. Scipionis, lictor apparuit, sum-
 moto inceserunt, fasces cum securibus praelati sunt.
 lapides pluere et fulmina iaci de caelo et insuetos fetus 16
 animalia edere vos portenta esse putatis: hoc est porten-
 tum, quod nullis hostiis, nullis supplicationibus sine
 sanguine eorum, qui tantum ausi facinus sint, expiari
 possit.

XXVIII. Atque ego, quamquam nullum scelus ra- 1
 tionem habet, tamen, ut in re nefaria, quae mens, quod
 consilium vestrum fuerit, scire velim. Regium quondam 2
 in praesidium missa legio interfectis per scelus principi-
 bus civitatis urbem opulentam per decem annos tenuit;
 propter quod facinus tota legio, milia hominum quattuor, 3
 in foro Romae securi percussi sunt. sed illi primum non 4
 Atrium Umbrum semilixam, nominis etiam abominandi
 ducem, sed D. Vibellium tribunum militum secuti sunt,
 nec cum Pyrrho nec cum Samnitibus aut Lucanis, hosti-
 bus populi Romani, se coniunxerunt; vos cum Mandonio 5
 et Indibili consilia communicastis et arma consociaturi
 fuistis. illi, sicut Campani Capuam Tuscis veteribus 6
 cultoribus ademptam, Mamertini in Sicilia Messanam, sic
 Regium habituri perpetuam sedem erant, nec populum
 nec socios populi Romani ultro lacesituri bello: — Su-
 cropemne vos domicilium habituri eratis? ubi si vos de- 7
 cedens confecta provincia imperator relinquerem, deum
 hominumque fidem implorare debebatis, quod non redie-
 ritis ad coniuges liberosque vestros. sed horum quoque 8
 memoriam, sicut patriae meique, eieceritis ex animis
 vestris. viam consili scelerati, sed non ad ultimum de-
 mentis exsequi volo. mene vivo et cetero incolumi exer- 9
 citu, cum quo ego die uno Carthaginem cepi, cum quo
 quattuor exercitus Carthaginensium fudi, fugavi, expuli,
 vos octo milia hominum, minoris certe omnes preti quam
 Albius et Atrius sunt, quibus vos subiecistis, Hispaniam
 provinciam populo Romano erepturi eratis? amolior et 10
 amoveo nomen meum; nihil ultra facile creditam mortem
 meam vobis violatus sim—: quid? si ego morerer, mecum 11

expiratura res publica, mecum casurum imperium populi Romani erat? ne istuc Iuppiter optimus maximus sirit, urbem auspicato deis auctoribus in aeternum conditam
 12 huic fragili et mortali corpori aequalem esse. Postumio Albino, M. Marcello, T. Quinctio Crispino, Cn. Fulvio, Scipionibus meis, tot tam praeclaris imperatoribus uno bello absumptis superstes est populus Romanus eritque
 13 unius funere elata res publica esset? vos ipsi hic in Hispania patre et patruo meo, duobus imperatoribus, interfectis Septimum Marcium ducem vobis adversus exultantis recenti victoria Poenos delegistis. et sic loquor,
 14 tamquam sine duce Hispaniae futurae fuerint—: M. Silanus eodem iure, eodem imperio mecum in provinciam missus, L. Scipio frater meus et C. Laelius legati, vin-
 15 dices maiestatis imperi deessent? utrum exercitus exercitui an duces ducibus an dignitas an causa comparari poterat? quibus si omnibus superiores essetis, arma contra patriam, contra cives vestros ferretis? Africam Italiae, Carthaginem urbi Romanae imperare velletis? quam ob noxam patriae?

1 XXVIII. Coriolanum quondam damnatio iniusta, miserum et indignum exilium ut iret ad oppugnandam patriam impulit, revocavit tamen a publico parricidio
 2 privata pietas; vos qui dolor, quaeve ira incitavit? stipendiumne diebus paucis imperatore aegro serius numeratum satis digna causa fuit, cur patriae indiceretis bellum, cur ad Hergetes descisceretis a populo Romano, cur nihil divinarum humanarumve rerum inviolatum vobis esset?
 3 insanistis profecto, milites, nec maior in corpus meum
 4 vis morbi quam in vestras mentes invasit. horret animus referre, quid crediderint homines, quid speraverint, quid optaverint: auferat omnia inrita oblivio, si potest, si non,
 5 utcumque silentium tegat. non negaverim, tristem atrocemque vobis visam orationem meam: quanto creditis facta vestra atrociora esse quam dicta mea? et me ea quae fecistis pati aequum censetis; vos ne dici quidem
 6 omnia aequo animo fertis! sed ne ea quidem ipsa ultra
 7 exprobrabuntur. utinam tam facile vos obliviscamini

eorum quam ego obliviscar! itaque quod ad universos vos attinet, si erroris paenitet, satis superque poenarum habeo. Albius Calenus et Atrius Umber et ceteri nefariae seditionis auctores sanguine luent quod admisierunt; vobis supplicii eorum spectaculum non modo non acerbum, sed laetum etiam, si sana mens rediit, debet esse: de nullis enim quam de vobis infestius aut inimicius consuluerunt.'

Vix finem dicendi fecerat, cum ex praeparato simul omnium rerum terror oculis auribusque est offusus. exercitus, qui corona contionem circumdederat, gladiis ad scuta concrepuit; praeconis audita vox, citantis nomina damnatorum in consilio; nudi in medium protrahabantur et simul omnis apparatus supplicii expromebatur; deligati ad palum virgisque caesi et securi percussi, adeo torpentibus metu qui aderant, ut non modo ferocior vox adversus atrocitatem poenae, sed ne gemitus quidem exaudiretur. tracti inde de medio omnes, purgatoque loco citati milites nominatim apud tribunos militum in verba P. Scipionis iurarunt stipendiumque ad nomen singulis persolutum est. hunc finem exitumque seditio militum coepta apud Sucronem habuit.

XXX. Per idem tempus ad Baetim fluvium Hanno, praefectus Magonis, missus a Gadibus cum parva manu Afrorum, mercede Hispanos sollicitando ad quattuor milia iuvenum armavit. castris deinde exutus ab L. Marcio, maxima parte militum inter tumultum captorum castrorum, quibusdam etiam in fuga amissis, palatos persequente equite, cum paucis ipse effugit.

Dum haec ad Baetim fluvium geruntur, Laelius interim freto in Oceanum evectus ad Carteiam classe accessit. urbs ea in ora Oceani sita est, ubi primum e faucibus angustis panditur mare. Gadis sine certamine per deditionem recipiendi, ultro qui eam rem pollicerentur in castra Romana venientibus, spes, sicut ante dictum est, fuerat. patefacta inmaturo proditio est, comprehensosque omnis Mago Adherbali praetori Carthaginem devehendos tradit. Adherbal coniuratis in quinquerem inpositis praemissaque ea, quia tardior quam triremis erat,

6 ipse cum octo triremibus modico intervallo sequitur. iam
fretum intrabat quinqueremis, cum Laelius et ipse in
quinqueremi portu Carteiae sequentibus septem triremibus
evectus in Adherbalem invehitur, quinqueremem satis
credens deprensam rapido in freto in adversum aestum
7 reciprocari non posse. Poenus in re subita parumper in-
certus trepidavit, utrum quinqueremem sequeretur, an in
8 hostis rostra converteret. ipsa cunctatio facultatem de-
trectandae pugnae ademit; iam enim sub ictu teli erant
et undique instabant hostes, aestus quoque arbitrium
moderandi naves ademerat. neque erat navali pugna si-
milis, quippe ubi nihil voluntarium, nihil artis aut con-
9 siliū esset. una natura freti aestusque, totius certaminis
potens, suis, alienis navibus nequiquam remigio in con-
trarium tendentis invehebat, et fugientem navem videres
vertice retro intortam victoribus inlatam, et sequentem,
si in contrarium tractum incidisset maris, fugientis modo
10 sese avertentem. iam in ipsa pugna haec cum infesta
rostro peteret hostium navem, obliqua ipsa ictum alterius
rostri accipiebat, illa, cum transversa obiceretur hosti,
11 repente torta in proram circumagebatur. cum inter tri-
remes fortuna regente anceps proelium misceretur, quin-
queremis Romana seu pondere tenacior seu pluribus
remorum ordinibus scindentibus vertices cum facilius re-
geretur, duas triremes suppressit, unius praelata impetu
12 lateris alterius remos detersit, ceterasque, quas indepta
esset, mulcasset, ni cum reliquis quinque navibus Ad-
herbal velis in Africam transmisisset.

1 XXXI. Laelius victor Carteiam revectus auditis,
quae acta Gadibus erant, patefactam prodicionem coniu-
ratosque missos Carthaginem, spem ad irritum redactam
2 qua venissent, nuntiis ad L. Marcium missis, nisi si
terere frustra tempus sedendo ad Gadis vellent, redeun-
dum ad imperatorem esse, adsentiente Marcio paucos
3 post dies ambo Carthaginem rediere. ad quorum disces-
sum non respiravit modo Mago, cum terra marique an-
cipiti metu urgeretur, sed etiam, audita rebellione Iler-
4 getum spem recuperandae Hispaniae nactus, nuntios
Carthaginem ad senatum mittit, qui simul seditionem

civilem in castris Romanis, simul defectionem sociorum in maius verbis extollentes hortentur, ut auxilia mitterent, quibus traditum a patribus imperium Hispaniae repeti posset.

Mandonius et Indibilis in finis regressi paulisper, dum 5 quidnam de seditione statueretur scirent, suspensi quieverunt, si civium errori ignosceretur, non diffidentes sibi quoque ignosci posse. postquam vulgata est atrocitas 6 supplicii, suam quoque noxam pari poena aestimatum rati, vocatis rursus ad arma popularibus contractisque 7 quae ante habuerant auxiliis in Sedetanum agrum, ubi principio defectionis stativa habuerant, cum viginti milibus peditum, equitum duobus milibus et quingentis transcendunt.

XXXII. Scipio, cum fide solvendi pariter omnibus 1 noxiis innoxisque stipendi, tum vultu ac sermone in omnis placato facile reconciliatis militum animis, priusquam castra ab Carthagine moveret, contione advocata multis 2 verbis in perfidiam rebellantium regulorum invecus, nequaquam eodem animo se ire professus est ad vindicandum id scelus, quo civilem errorem nuper sanaverit: tum 4 se, haud secus quam viscera secantem sua, cum gemitu et lacrimis triginta hominum capitibus expiasse octo milium seu imprudentiam seu noxam; nunc laeto et erecto animo ad caedem Ilorgetum ire. non enim eos neque 5 natos in eadem terra nec ulla secum societate iunctos esse; eam, quae sola fuerit, fidei atque amicitiae, ipsos per scelus rupisse. in exercitu suo se, praeterquam quod 6 omnis cives aut socios Latinique nominis videat, etiam eo moveri, quod nemo fere sit miles, qui non ex Italia aut a patruo suo Cn. Scipione, qui primus Romani nominis in eam provinciam venerit, aut a patre consule aut a se sit (ex Italia) advectus: Scipionum nomini, auspiciis omnis 7 adsuetos, quos secum in patriam ad meritum triumphum deducere velit, quos consulatum petenti, velut si omnium communis agatur honos, adfuturos speret. quod ad expeditionem attineat, quae instet, immemorem esse rerum 8 suarum gestarum qui id bellum ducat. Magonis hercule sibi, qui extra orbem terrarum in circumfusam Oceano

insulam cum paucis perfugerit navibus, maiorem curam
9 esse quam Ilergetum; quippe illic et ducem Carthaginien-
sem et quantumcumque Punicum praesidium esse, hic
latrones latronumque duces esse, quibus ut ad populandos
finitimorum agros tectaue urenda et rapienda pecora ali-
qua vis sit, ita in acie ac signis conlatis nullam esse;
magis velocitate ad fugam quam armis fretos pugnatu-
10 esse. itaque non quod ullum inde periculum aut semen
maioris belli videat, ideo se, priusquam provincia dece-
11 dat, opprimendos Ilergetes duxisse, sed primum ne im-
punita tam scelerata defectio esset, deinde ne quis in
provincia simul virtute tanta et felicitate perdomita re-
12 lictus hostis dici posset. proinde deis bene iuvantibus
sequerentur non tam ad bellum gerendum, neque enim
cum pari hoste certamen esse, quam ad expetendas ab
hominibus scelestis poenas.

1 XXXIII. Ab hac oratione dimissos ad iter se com-
parare in diem posterum iubet, profectusque decumis
castris pervenit ad Hiberum flumen. inde superato amni
2 die quarto in conspectu hostium posuit castra. campus
arte montibus circa saeptus erat. in eam vallem Scipio
cum pecora rapta pleraque ex hostium agris propelli ad
inritandam feritatem barbarorum iussisset, velites sub-
3 sidio misit, a quibus ubi per procursationem commissa
pugna esset, Laelium cum equitatu impetum ex occulto
4 facere iubet. mons opportune prominens equitum insi-
dias texit, nec ulla mora pugnae facta est. Hispani in
conspecta procul pecora, velites in Hispanos praeda oc-
5 cupatos incurrere. primo missilibus territavere, deinde
emissis levibus telis, quae inritare magis quam decernere
pugnam poterant, gladios nudant, et conlato pede res
geri coepta est, ancepsque pedestre certamen erat, nisi
6 equites supervenissent. neque ex adverso tantum inlati
obvios obtrivere, sed circumvecti etiam quidam per in-
fima clivi ab tergo se, ut plerosque intercluderent, ob-
iecerunt, maiorque caedes fuit quam quantam edere levia
7 per excursiones proelia solent. ira magis accensa adverso
proelio barbaris est quam imminuti animi. itaque ne
pulsii viderentur, prima luce postero die in aciem pro-

cessere. non capiebat omnia copias angusta, sicut ante dictum est, valles; duae ferme peditum partes, omnis equitatus in aciem descendit, quod relicum peditum erat, obliquo constituerunt colle. Scipio, pro se esse loci angustias ratus et quod in arto pugna Romano aptior quam Hispano militi futura videbatur et quod in eum locum detracta hostium acies esset, qui non omnem multitudinem eorum caperet, novo etiam consilio adiecit animum: equitem nec se posse circumdare cornibus in tam angusto spatio et hosti, quem cum pedite deduxisset, inutilem fore. itaque imperat Laelio, ut per collis quam occultissimo itinere circumducatur equites segregetque, quantum posset, equestrem ab pedestri pugnam; ipse omnia signa peditum in hostis vertit, quattuor cohortis in fronte statuit, quia latius pandere aciem non poterat. moram pugandi nullam fecit, ut ipso certamine averteret ab conspectu transeuntium per colles equitum. neque ante circumductos sentire quam tumultum equestris pugnae ab tergo accipere. ita duo proelia erant: duae peditum acies, duo equitatus per longitudinem campi, quia misceri ex genere utroque proelium angustiae non patiebantur, pugnant. Hispanorum cum neque pedes equiti neque eques pediti auxilio esset, pedes fiducia equitis temere commissus campo caederetur, eques circumventus nec peditem a fronte — iam enim stratae pedestris copiae erant — nec ab tergo equitem sustineret, et ipsi, cum diu in orbem sese stantibus equis defendissent, ad unum omnes caesi sunt, nec quisquam peditum equitumve superfuit, qui in valle pugnauerunt. tertia pars, quae in colle ad spectaculum magis tutum quam ad partem pugnae capessendam steterat, et locum et tempus ad fugiendum habuit. inter eos et reguli ipsi fugerunt, priusquam tota circumveniretur acies inter tumultum elapsi.

XXXIII. Castra eodem die Hispanorum praeter ceteram praedam cum tribus ferme milibus hominum capiuntur. Romani sociique ad mille ducenti eo proelio ceciderunt, vulnerata amplius tria milia hominum. minus cruenta victoria fuisset, si patientiore campo et ad fugam capessendam facili foret pugnatum.

3 Indibilis abiectis belli consiliis nihil tutius afflictis
 rebus experta fide et clementia Scipionis ratus, Mando-
 4 nium fratrem ad eum mittit; qui advolutus genibus fata-
 lem rabiem temporis eius accusat, cum velut contagione
 quadam pestifera non Nergetes modo et Lacetani, sed
 5 castra quoque Romana insanierint. suam quidem et
 fratris et reliquorum popularium eam condicionem esse,
 ut aut, si ita videatur, reddant spiritum P. Scipioni ab
 eodem illo acceptum aut servati bis uni debitam vitam
 6 pro eo in perpetuum devoveant. antea in causa sua
 fiduciam sibi fuisse nondum experta clementia eius; nunc
 contra nullam in causa, omnem in misericordia victoris
 7 spem positam habere. mos vetustus erat Romanis, cum
 quo nec foedere nec aequis legibus iungeretur amicitia,
 non prius imperio in eum tamquam pacatum uti quam
 omnia divina humanaque dedidisset, obsides accepti, arma
 8 adempta, praesidia urbibus imposita forent. Scipio multis
 invecus in praesentem Mandonium absentemque Indibi-
 lem verbis, illos quidem merito perisse ipsorum maleficio
 9 ait, victuros suo atque populi Romani beneficio. ceterum
 — quippe ea pignera timentium rebellionem esse, — se
 libera is arma relinquere, solutos animos: neque se in
 10 obsides innoxios, sed in ipsos, si defecerint, saevituum,
 nec ab inermi, sed ab armato hoste poenas expetiturum:
 utramque fortunam expertis permittere sese, utrum pro-
 11 pitios an iratos habere Romanos mallent. ita dimissus
 Mandonius pecunia tantummodo imperata, ex qua stipen-
 12 dium militi praestari posset. ipse Marcio in ulteriorem
 Hispaniam praemisso, Silano Tarraconem remisso paucos
 moratus dies, dum imperatam pecuniam Nergetes per-
 numerarent, cum expeditis Marcium iam adpropinquan-
 tem Oceano adsequitur.

1 XXXV. Incohata res iam ante de Masinissa aliis
 atque aliis de causis dilata erat, quod Numida cum ipso
 utique congredi Scipione volebat atque eius dextra fidem
 sancire: ea tum itineris tam longi ac tam devii causa
 2 Scipioni fuit. Masinissa cum Gadibus esset, certior ad-
 ventare eum a Marcio factus, causando corrumpi equos
 inclusos in insula penuriamque omnium rerum et facere

ceteris et ipsos sentire, ad hoc equitem marcescere desi- 3
 dia, [Poenum] perpulit, ut se traicere in continentem ad
 depopulandos proximos Hispaniae agros pateretur. trans- 4
 gressus tris principes Numidarum praemittit ad tempus
 locumque conloquio statuendum; duos pro obsidibus re-
 tineri ab Scipione iubet. remisso tertio, qui quo iussus
 erat adduceret Masinissam, cum paucis in conloquium
 venerunt. ceperat iam ante Numidam ex fama rerum 5
 gestarum admiratio viri substitueratque animo speciem
 quoque corporis amplam ac magnificam; ceterum maior 6
 praesentis veneratio cepit: et, praeterquam quod suapte
 natura multa maiestas inerat, adornabat promissa caesa-
 ries habitusque corporis, non cultus munditiis, sed virilis
 vere ac militariæ et aetas in medio virium robore, quod 7
 plenius nitidiusque ex morbo velut renovatus flos iuven-
 tae faciebat. prope attonitus ipso congressu Numida 8
 gratias de fratris filio remisso agit. ex eo tempore ad-
 firmat eam se quaesisse occasionem, quam tandem obla-
 tam deum immortalium beneficio non omiserit: cupere 9
 se illi populoque Romano operam navare ita, ut nemo
 unus externus magis enixe adiuverit rem Romanam. id 10
 se, etiamsi iam pridem vellet, minus praestare in Hispa-
 nia, aliena atque ignota terra, potuisse, — in qua autem
 genitus educatusque in spem paterni regni esset, facile
 praestaturum. si quidem eundem Scipionem ducem in 11
 Africam Romani mittant, satis sperare perbrevis aevi
 Carthaginem esse. laetus eum Scipio vidit audivitque, 12
 cum caput rerum in omni hostium equitatu Masinissam
 fuisse sciret et ipse iuvenis specimen animi prae se ferret.
 fide data acceptaque profectus retro Tarraconem est. Masi-
 nissa permissu Romanorum, ne sine causa traiecisse in con-
 tinentem videretur, populatus proximos agros Gadis rediit.

XXXVI. Magoni desperatis in Hispania rebus, in 1
 quarum spem seditio primum militaris, deinde defectio
 Indibilis animos eius sustulerant, paranti traicere in Afri-
 cam nuntiatum ab Carthagine est, iubere senatum, ut
 classem, quam Gadibus haberet, in Italiam traiceret,
 conducta ibi Gallorum ac Ligurum quanta maxima pos- 2
 set iuventute coniungeret se Hannibali neu senescere

bellum maximo impetu, maiore fortuna coeptum sineret.
 3 ad eam rem et a Carthagine pecunia Magoni advecta est,
 et ipse quantam potuit a Gaditanis exigit, non aerario
 modo eorum, sed etiam templis spoliatis, et privatim
 4 omnibus coactis aurum argentumque in publicum con-
 ferre. cum praeterveheretur Hispaniae oram, haud pro-
 cul Carthagine nova expositis in terram militibus proxi-
 mos depopulatur agros, inde ad urbem classem adpulit.
 5 ibi cum interdium milites in navibus tenuisset, nocte in
 litus expositos ad partem eam muri, qua capta Carthago
 ab Romanis fuerat, ducit, nec praesidio satis valido ur-
 bem teneri ratus et aliquos oppidanorum ad spem novandi
 6 res aliquid moturos. ceterum nunti ex agris trepidi simul
 populationem agrestiumque fugam et hostium adventum
 7 attulerant, et visa interdium classis erat, nec sine causa
 electam ante urbem stationem apparebat. itaque instructi
 armatique intra portam ad stagnum ac mare versam con-
 8 tinebantur. ubi effusi hostes, mixta inter milites navalis
 turba, ad muros tumultu maiore quam vi subierunt, pate-
 9 facta repente porta Romani cum clamore erumpunt tur-
 batosque hostes et ad primum incursum coniectumque
 telorum aversos usque ad litus cum multa caede perse-
 10 quuntur; nec, nisi naves litori adpulsae trepidos accepis-
 11 sent, superfuisset fugae aut pugnae quisquam. in ipsis
 quoque trepidatum navibus est, dum, ne hostes cum suis
 simul inrumperent, trahunt scalas, orasque et ancoras,
 12 ne in moliendo mora esset, praecidunt. multique ad-
 nantes navibus, incerto prae tenebris, quid aut peterent
 13 aut vitarent, foede interierunt. postero die cum classis
 inde retro ad Oceanum, unde venerat, fugisset, ad octin-
 genti homines caesi inter murum litusque et ad duo milia
 armorum inventa.

1 XXXVII. Mago cum Gadis repetisset, exclusus
 inde, classe ad Cimbios — haud procul a Gadibus is locus
 abest — (classe) adpulsa, mittendis legatis querendoque,
 2 quod portae sibi socio atque amico clausae forent, pur-
 gantibus iis multitudinis concursu factum infestae ob-
 direpta quaedam abs conscendentibus naves militibus,
 ad colloquium sufetes eorum, qui summus Poenis est

magistratus, cum quaestore elicuit laceratosque verberibus cruci adfigi iussit; inde navibus ad Pityusam insulam 3 centum milia ferme a continenti — Poeni tum eam incolebant — traiecit. itaque classis bona cum pace accepta 4 est nec commeatus modo benigne praebiti, sed in supplementum classi iuventus armaque data. quorum fiducia Poenus in Baliares insulas — quinquaginta inde milia absunt — tramisit. duae sunt Baliares insulae: maior altera 5 atque opulentior armis virisque et portum habet, ubi commodè hibernaturum se — et iam extremum autumnus erat — credebat. ceterum haud secus, quam si Romani eam in- 6 sulam incolerent, hostiliter classi occursum est. fundis ut nunc plurimum, ita tum solo eo telo utebantur, nec quisquam alterius gentis unus tantum ea arte quantum inter alios omnes Baliares excellunt. itaque tanta vis lapidum 7 creberrimae grandinis modo in propinquantem iam terrae classem effusa est, ut intrare portum non ausi averterent in altum naves. in minorem inde Baliarium insulam tra- 8 iecerunt, fertilem agro, viris, armis haud aequè validam. itaque egressi navibus super portum loco munito locant 9 castra ac sine certamine urbe agroque potiti, duobus milibus auxiliarium inde conscriptis missisque Carthaginem, ad hibernandum naves subduxerunt. post Magonis ab 10 oceani ora discessum Gaditani Romanis deduntur.

XXXVIII. Haec in Hispania P. Scipionis ductu 1 auspicioque gesta. ipse L. Lentulo et L. Manlio Acidino provincia tradita decem navibus Romam rediit et senatu 2 extra urbem dato in aede Bellonae, quas res in Hispania gessisset, disseruit, quotiens signis conlatis dimicasset, quot oppida ex hostibus vi cepisset, quas gentes in dicionem populi Romani rede-gisset: adversus quattuor se 3 imperatores, quattuor victores exercitus in Hispaniam isse, neminem Carthaginensem in iis terris reliquisse. ob has 4 res gestas magis temptata est triumphi spes quam petita pertinaciter, quia neminem ad eam diem triumphasse, qui sine magistratu res gessisset, constabat. senatu misso 5 urbem est ingressus argentique prae se in aerarium tulit decem quattuor milia pondo trecenta quadraginta duo et signati argenti magnum numerum.

6 Comitia inde creandis consulibus habuit L. Veturius
 Philo, centuriaeque omnes ingenti favore P. Scipionem
 7 consulem dixerunt. collega additur ei P. Licinius Crassus
 pontifex maximus. ceterum comitia maiore quam ulla per
 id bellum celebrata frequentia proditum memoriae est:
 8 convenerant undique non suffragandi modo, sed etiam
 spectandi causa P. Scipionis, concurrebantque et domum
 frequenter et in Capitolium ad immolantem eum cum
 9 centum bobus votis in Hispania Iovi sacrificaret, sponde-
 bantque animis, sicut C. Lutatius superius bellum Puni-
 cum finisset, ita id quod instaret P. Cornelium finiturum
 10 atque, uti Hispania omni Poenos expulisset, sic Italia
 pulsura esse, Africamque ei, perinde ac debellatum in
 11 Italia foret, provinciam destinabant. praetoria inde co-
 mitia habita. creati duo qui tum aediles plebis erant,
 Sp. Lucretius, Cn. Octavius, et ex privatis Cn. Servilius
 Caepio et L. Aemilius Papus.

12 Quarto decimo anno Punici belli P. Cornelius Scipio
 et P. Licinius Crassus ut consulatum inierunt, nominatae
 consulibus provinciae sunt, Sicilia Scipioni extra sortem,
 concedente collega, quia sacrorum cura pontificem maxi-
 13 mum in Italia retinebat, Brutti Crasso. tum praetoriae
 provinciae in sortem coniectae. urbana Cn. Servilio ob-
 tigit, Ariminum — ita Galliam appellabant — Sp. Lucretio,
 Sicilia L. Aemilio, Cn. Octavio Sardinia.

1 XXXVIII. Senatus in Capitolio habitus. ibi re-
 ferente P. Scipione senatus consultum factum est, ut quos
 ludos inter seditionem militarem in Hispania vovisset, ex
 ea pecunia, quam ipse in aerarium detulisset, faceret.
 2 tum Saguntinorum legatos in senatum introduxit. ex eis
 maximus natu: 'etsi nihil ultra malorum est, patres con-
 scripti, quam quod passi sumus, ut ad ultimum fidem
 vobis praestaremus, tamen ea vestra merita imperatorum-
 que vestrorum erga nos fuerunt, ut nos cladum nostra-
 3 rum non paeniteat. bellum propter nos suscepistis, sus-
 ceptum quartum decimum annum tam pertinaciter geritis,
 ut saepe ad ultimum discrimen et ipsi veneritis et popu-
 lum Carthaginiensem adduxeritis. cum in Italia tam atrox
 bellum et Hannibalem hostem haberetis, consulem cum

exercitu in Hispaniam velut ad colligendas reliquias nau-
fragii nostri misistis. P. et Cn. Cornelii ex quo in pro- 4
vinciam venerunt, nullo tempore destiterunt quae nobis
secunda quaeque adversa hostibus nostris essent facere.
iam omnium primum oppidum nobis restituerunt, per 5
omnem Hispaniam civis nostros venum datos, dimissis
qui conquirent, ex servitute in libertatem restituerunt.
cum iam prope esset, ut optabilem ex miserrima fortuna 6
haberemus, P. et Cn. Corneli imperatores vestri luctuo-
sius nobis quoque quam vobis perierunt. tum vero ad 7
hoc retracti ex distantibus locis in sedem antiquam vide-
bamur, ut iterum periremus et alterum excidium patriae
videremus nec ad perniciem nostram Carthaginensi uti- 8
que aut duce aut exercitu opus esse, ab Turdulis nos
veterrimis hostibus, qui prioris quoque excidii causa nobis
fuerunt, extinguere posse —, cum ex insperato repente mi- 9
sistis nobis hunc P. Scipionem, quem fortunatissimi omnium
Saguntinorum videmur quia consulem declaratum videmus
ac vidisse nos civibus nostris renuntiaturi sumus, spem
omnem salutemque nostram. qui cum plurimas hostium 10
vestrorum cepisset in Hispania urbes, ubique ex captorum
numero excretos Saguntinos in patriam remisit, postremo 11
Turdetaniam, adeo infestam nobis, ut illa gente incolumi
stare Saguntum non posset, ita bello adflixit, ut non modo
nobis — absit verbo invidia —, ne posteris quidem timenda
nostris esset. deletam urbem cernimus eorum, quorum 12
in gratiam Saguntum deleverat Hannibal, vectigal ex agro
eorum capimus, quod nobis non tam fructu iucundius est
quam ultione. ob haec, quibus maiora nec sperare nec 13
optare ab diis immortalibus poteramus, gratias actum nos
decem legatos Saguntinus senatus populusque ad vos mi-
sit, simul gratulatum, quod ita res hos annos in Hispania 14
atque Italia gessistis, uti Hispaniam non Hiberno amne
tenus, sed qua terrarum ultimas finit oceanus, domitam
armis habeatis, Italiae, nisi quatenus vallum castrorum
cingit, nihil reliqueritis Poeno. Iovi optimo maximo, 15
praesidi Capitolinae arcis, non grates tantum ob haec
agere iussi sumus, sed donum hoc etiam, si vos permit- 16
teretis, coronam auream in Capitolium victoriae ergo ferre.

id uti permittatis quaesumus, utique, si vobis ita videtur, quae nobis imperatores vestri commoda tribuerunt, ea rata atque perpetua auctoritate vestra faciatis.'

- 17 Senatus legatis Saguntinis respondit, et dirutum et
restitutum Saguntum fidei socialis utrimque servatae do-
18 cumentum omnibus gentibus fore: suos imperatores recte
et ordine et ex voluntate senatus fecisse, quod Saguntum
restituerint civesque Saguntinos servitio exemerint; quae-
que alia eis benigne fecerint, ea senatum ita voluisse fieri.
19 donum permittere ut in Capitolio ponerent. locus inde
lautiaque legatis praeberi iussa, et muneris dari ne minus
20 dena milia aëris. legationes deinde ceterae in senatum
21 introductae auditaque. et petentibus Saguntinis, ut,
quatenus tuto possent, Italiam spectatum irent, duces dati
litteraeque per oppida missae, ut Hispanos comiter acci-
22 perent. tum de re publica, de exercitibus scribendis, de
provinciis relatum.

- 1 XXXX. Cum Africam novam provinciam extra sor-
tem P. Scipioni destinari homines fama ferrent et ipse
nulla iam modica gloria contentus non ad gerendum modo
bellum, sed ad finiendum diceret se consulem declaratum
2 esse, neque aliter id fieri posse quam si ipse in Africam
exercitum transportaret, acturum se id per populum aperte
ferret, si senatus adversaretur, — id consilium haudqua-
quam primoribus patrum cum placeret, ceteri per metum
aut ambitionem mussarent, Q. Fabius Maximus rogatus
3 sententiam: 'scio multis vestrum videri, patres conscripti,
rem actam hodierno die agi, et frustra habiturum oratio-
nem qui tamquam de integra re de Africa provincia sen-
4 tentiam dixerit. ego autem primum illud ignoro, quem
ad modum certa iam provincia Africa consulis viri fortis
ac strenui sit, quam nec senatus censuit in hunc annum
5 provinciam esse nec populus iussit. deinde, si est, con-
sulem peccare arbitror, qui de re transacta simulando se
referre senatum ludibrio habet, non senatorem modo, qui
6 de quo consulitur suo loco dicit sententiam. atque ego
certum habeo dissentienti mihi ab ista festinatione in
Africam traiciendi duarum rerum subeundam opinionem
7 esse: unius, insitae ingenio meo cunctationis, quam metum

pigritiamque homines adulescentes sane appellent, dum ne paeniteat adhuc aliorum speciosiora primo aspectu consilia semper visa, mea usu meliora; alterius, obtrectionis atque invidiae adversus crescentem in dies gloriam fortissimi consulis. a qua suspicione si me neque vita acta et mores mei neque dictatura cum quinque consulatibus tantumque gloriae belli domique partae vindicat, ut propius fastidium eius sim quam desiderium, aetas saltem liberet. quae enim mihi aemulatio cum eo esse potest, qui ne filio quidem meo aequalis sit? me dictatorem cum vigerem adhuc viribus et in cursu maximarum rerum essem, recusantem nemo aut in senatu aut apud populum audivit, quo minus insectanti me magistro equitum, quod fando numquam ante auditum erat, imperium mecum aequaretur — rebus quam verbis adsequi malui, ut qui aliorum iudicio mihi comparatus erat, sua mox confessione me sibi praeferret —: nedum ego perfunctus honoribus certamina mihi atque aemulationem cum adulescente florentissimo proponam, — videlicet ut mihi iam vivendo, non solum rebus gerendis fesso, si huic negata fuerit, Africa provincia decernatur. cum ea gloria, quae parta est, vivendum atque moriendum est. vincere ego prohibui Hannibalem, ut a vobis, quorum vigent nunc vires, etiam vinci posset.

XXXXI. Illud te mihi ignoscere, P. Corneli, aequum erit, si, cum in me ipso numquam pluris famam hominum quam rem publicam fecerim, ne tuam quidem gloriam bono publico praeponam, quamquam, si aut bellum nullum in Italia aut is hostis esset, ex quo victo nihil gloriae quaereretur, qui te in Italia retineret, etsi id bono publico faceret, simul cum bello materiam gloriae tuae isse ereptum videri posset. cum vero Hannibal hostis incolumi exercitu quartum decimum annum Italiam obsideat, paenitebit te, P. Corneli, gloriae tuae, si hostem eum, qui tot funerum, tot cladum nobis causa fuit, tu consul Italia expuleris et, sicut penes C. Lutatium prioris Punici perpetrati belli titulus fuit, ita penes te huius fuerit? nisi aut Hamilcar Hannibali dux est praeferendus aut illud bellum huic aut victoria illa maior clariorque quam haec

5 — modo contingat ut te consule vincamus — futurast. a
Drepanis aut Eryce detraxisse Hamilcarem quam Italia
6 expulisse Poenos atque Hannibalem malis? ne tu quidem,
etsi magis paratam quam speratam gloriam amplecteris,
Hispania potius quam Italia bello liberata gloriatus fueris.
7 nondum is est Hannibal, quem non magis timuisse videamur
8 quam contempsisse qui aliud bellum maluerit. quin
igitur ad hoc accingeris nec per istos circumitus, ut, cum
in Africam traieceris, secuturum te illuc Hannibalem spes
res, potius quam recto hinc itinere, ubi Hannibal est, eo
bellum intendis? egregiam istam palmam belli Punici
9 patrati petis — hoc et natura prius est, tua cum defenderis,
aliena ire oppugnatum; pax ante in Italia quam bellum in
Africa sit; et nobis prius decedat timor quam ultro aliis
10 inferatur. si utrumque tuo ductu auspicioque fieri potest,
Hannibale hic victo illic Carthaginem expugna; si altera
utra victoria novis consulibus relinquenda est, prior cum
maior clariorque, tum causa etiam insequentis fuerit.
11 nam nunc quidem, praeterquam quod et in Italia et in
Africa duos diversos exercitus alere aerarium non potest,
12 praeterquam quod, unde classes tueamur, unde commea-
tibus sufficiamus praebendis, nihil reliqui est, quid peri-
culi tandem quantum adeatur, quem fallit? P. Licinius
13 in Italia, P. Scipio bellum in Africa geret: quid? si —
quod omnes dei omen avertant et dicere etiam reformidat
animus, sed quae acciderunt accidere possunt — et victor
Hannibal ire ad urbem perget, tum demum te consulem
14 ex Africa, sicut Q. Fulvium a Capua, arcessemus? quid?
quod in Africa quoque Mars communis belli erit? domus
tibi tua, pater patruusque intra triginta dies cum exercitibus
15 caesi documento sint, ubi per aliquot annos maxumis rebus
terra marique gerendis amplissimum nomen apud exteras
16 gentes populi Romani vestraeque familiae fecerant. dies me
deficiat, si reges imperatoresque temere in hostium terram
transgressos cum maximis cladibus suis exercituumque suo-
17 rum enumerare velim. Athenienses, prudentissima civitas,
bello domi relicto, auctore aequae in pigro ac nobili iuvene
magna classe in Siciliam tramissa, una pugna navali flo-
rentem rem publicam suam in perpetuum adflixerunt.

XXXXII. Externa et nimis antiqua repeto: Africa 1
eadem ista et M. Atilius, insigne utriusque fortunae ex-
emplum, nobis documento sint. ne tibi, P. Corneli, cum 2
ex alto Africam conspexeris, ludus et iocus fuisse Hispan-
niae tuae videbuntur! quid enim simile? pacato mari 3
praeter oram Italiae Galliaeque vectus Emporias in urbem
sociorum classem adpulisti; expositos milites per tutissima
ad socios et amicos populi Romani Tarraconem duxisti;
ab Tarracone deinde iter per praesidia Romana; circa 4
Hiberum exercitus patris patruique tui post amissos im-
peratores ferociores et calamitate ipsa; dux tumultuarius 5
quidem ille L. Marcius et militari suffragio ad tempus
lectus, ceterum si nobilitas ac iusti honores adornarent,
claris imperatoribus qualibet arte belli par; oppugnata
per summum otium Carthago nullo trium Punicorum
exercituum socios defendente; cetera, neque ea elevo, 6
nullo tamen modo Africo bello comparanda, ubi non por-
tus ullus classi nostrae apertus, non ager pacatus. non
civitas socia, non rex amicus, non consistendi usquam
locus, non procedendi: quacumque circumspexeris, hosti- 7
lia omnia atque infesta. an Syphaci Numidisque credis?
satis sit semel creditum: non semper temeritas est felix et
fraus fidem in parvis sibi praestruit, ut, cum operae pre-
tium sit, cum mercede magna fallat. non hostis patrem 8
patrumque tuum armis prius quam Celtiberi socii fraude
circumvenerunt nec tibi ipsi a Magone et Hasdrubale,
hostium ducibus, quantum ab Indibile et Mandonio, in
fidem acceptis, periculi fuit. Numidis tu credere potes, 9
defectionem militum tuorum expertus? et Syphax et Ma-
sinissa se quam Carthaginensis malunt potentis in Africa
esse, Carthaginensis quam quemquam alium. nunc illos 10
aemulatio inter se et omnes causae certaminum acuunt,
quia procul externus metus est; ostende Romana arma et
exercitum alienigenam, velut ad commune restinguendum
incendium concurrent. aliter eidem illi Carthaginenses 11
Hispaniam defenderunt, aliter moenia patriae, templa
deum, aras et focos defendent, cum euntis in proelium
pavida prosequetur coniunx et parvi liberi occursabunt.
quid porro? si satis confisi Carthaginenses consensu 12

Africae, fide sociorum regum, moenibus suis, cum tuo exercitusque tui praesidio nudatam Italiam viderint, ultro ipsi novum exercitum in Italiam aut ex Africa miserint
13 aut Magonem, quem a Baliaribus classe transmissa iam praeter oram Ligurum Alpinorum vectari constat, Han-
14 nibali se coniungere iusserint? nempe in eodem terrore erimus, in quo nuper fuimus, cum Hasdrubal in Italiam transcendit; quem tu, qui non solum Carthaginem, sed omnem Africam exercitu tuo es clusurus, e manibus
15 tuis in Italiam emisisti. victum a te dices: eo quidem minus vellem, et id tua, non rei publicae solum causa, iter datum victo in Italiam esse. patere nos omnia, quae prospera tibi ac populi Romani imperio evenere, tuo concilio adsignare, adversa casibus incertis belli et for-
16 tunae delegare —: quo melior fortiorque es, eo magis talem praesidem sibi patria atque universa Italia retinet. non potes ne ipse quidem dissimulare, ubi Hannibal sit, ibi caput atque arcem huius belli esse, quippe qui prae te feras eam tibi causam traiciendi in Africam esse, ut
17 Hannibalem eo trahas: sive hic igitur sive illic, cum Hannibale est tibi futura res. utrum tandem ergo firmior eris in Africa solus, an hic tuo conlegaeque tui exercitu coniuncto? ne Claudius quidem et Livius consules tam recenti exemplo, quantum id intersit, documento sunt?
18 quid? Hannibalem utrum tandem extremus angulus agri Brutti, frustra iam diu poscentem ab domo auxilia, an propinqua Carthago et tota socia Africa potentio-
19 rem armis virisque faciet? quod istud consilium est, ibi malle decernere, ubi tuae dimidio minores copiae sint, hostium multo maiores, quam ubi duobus exercitibus adversus unum tot proeliis et tam diuturna et gravi militia fessum
20 pugnandum sit? quam compar consilium tuum parentis tui consilio sit, reputa. ille consul profectus in Hispaniam, ut Hannibali ab Alpibus descendenti occurreret, in Italiam ex provincia rediit: tu, cum Hannibal in Italia
21 sit, relinquere Italiam paras, non quia rei publicae id utile, sed quia tibi amplum et gloriosum censes esse, sicut cum provincia et exercitu relicto sine lege, sine senatus consulto duabus navibus populi Romani im-

perator fortunam publicam et maiestatem imperi, quae
tum in tuo capite periclitabantur, commisisti. ego P. 22
Cornelium rei publicae nobisque, non sibi ipsi pri-
vatim creatum consulem existimo, exercitusque ad cu-
stodiam urbis atque Italiae scriptos esse, non quos
regio more per superbiam consules, quo terrarum velint,
traiciant.'

XXXIII. Cum oratione ad tempus parata Fabius, 1
tum auctoritate et inveteratae prudentiae fama magnam
partem senatus et seniores maxime movisset pluresque
consilium senis quam animum adolescentiae ferocem lau-
darent, Scipio ita locutus fertur: 'et ipse Q. Fabius prin- 2
cipio orationis, patres conscripti, commemoravit in sen-
tentia sua posse obtrectionem suspectam esse. cuius ego 3
rei non tam ipse ausim tantum virum insimulare, quam ea
suspicio — vitio orationis an rei — haud sane purgata est.
sic enim honores suos et famam rerum gestarum extulit 4
verbis ad extinguendum invidiae crimen, tamquam mihi
ab infimo quoque periculum sit, ne mecum aemuletur, et
non ab eo, qui quia super ceteros excellat, quoque niti
non dissimulo, me sibi aequari nolit. sic senem se per- 5
functumque et me infra aetatem filii etiam sui posuit,
tamquam non longius, quam quantum vitae humanae
spatium est, cupiditas gloriae extendatur maximaque pars
eius in memoriam ac posteritatem promineat. maximo 6
cuique id accidere animo certum habeo, ut se non cum
praesentibus modo, sed cum omnis aevi claris viris com-
parent. equidem haud dissimulo, me tuas, Quinte Fabi, 7
laudes non adsequi solum velle, sed — bona venia tua
dixerim — si possim etiam exuperare. illud nec tibi in 8
me neu mihi in minoribus natu animi sit, ut nolumus
quemquam nostri similem evadere civem: id enim non
eorum modo, quibus inviderimus, sed rei publicae et
paene omnis generis humani detrimentum sit. comme- 9
moravit, quantum essem periculi aditurus, si in Africam
traicerem, ut meam quoque, non solum rei publicae et
exercitus vicem videretur sollicitus. unde haec repente 10
cura de me exorta? cum pater patruusque meus inter-
fecti, cum duo exercitus eorum prope occidione occisi es-

sent, cum amissae Hispaniae, cum quattuor exercitus
Poenorum quattuorque duces omnia metu armisque tene-
11 rent, cum quaesitus ad id bellum imperator nemo se
ostenderet praeter me, nemo profiteri ausus esset, cum
mihi quattuor et viginti annos nato detulisset imperium
12 populus Romanus — quid ita tum nemo aetatem meam,
vim hostium, difficultatem belli, patris patruique recen-
tem cladem commemorabat? utrum maior aliqua nunc in
Africa calamitas accepta est quam tunc in Hispania erat?
13 an maiores nunc sunt exercitus in Africa et duces plures
melioresque quam tunc in Hispania fuerunt? an aetas
14 mea tunc maturior bello gerendo fuit quam nunc est? an
cum Carthaginiensi hoste in Hispania quam in Africa
bellum geri aptius est? facilest, post fusos fugatosque
quattuor exercitus Punicos, post tot urbes vi captas aut
metu subactas in dicionem, post perdomita omnia usque
15 ad oceanum, tot regulos, tot saevas gentes, post re-
ceptam totam Hispaniam ita, ut vestigium belli nullum
16 reliquum sit, elevare meas res gestas, tam hercule, quam,
si victor ex Africa redierim, ea ipsa elevare, quae nunc
retinendi mei causa, ut terribilia eadem videantur, verbis
17 extolluntur. negat aditum esse in Africam, negat ullos
patere portus: M. Atilium captum in Africa commemorat,
tamquam M. Atilius primo accessu ad Africam offen-
derit; neque recordatur illi ipsi tam infelici imperatori
patuisse tamen portus Africae et res egregias primo anno
gessisse et quantum ad Carthaginienses duces adtinet in-
18 victum ad ultimum permansisse. nihil igitur me isto
exemplo terrueris. si hoc bello, non priore, si nuper et
non annis ante quadraginta ista clades accepta foret, qui
ego minus in Africam Regulo capto quam Scipionibus
19 occisis in Hispaniam traicerem? nec felicius Xanthippum
Lacedaemonium Carthagini quam me patriae meae sine-
rem natum esse cresceretque mihi ex eo ipso fiducia, quod
20 possit in hominis unius virtute tantum momenti esse. at
etiam Athenienses audiendi sunt, temere in Siciliam
21 omisso domi bello transgressi; — cur ergo, quoniam
Graecas fabulas enarrare vacat, non Agathoclem potius
Syracusanum regem, cum diu Sicilia Punico bello urere-

tur, transgressum in hanc eandem Africam avertisse eo bellum, unde venerat, refers?

XXXIII. Sed quid ultro metum inferre hosti et 1
ab se remoto periculo alium in discrimen adducere quale
sit, veteribus externisque exemplis admonere opus est?
multum interest, alienos populere finis an tuos uri, ex- 2
cindi videas; plus animi est inferenti periculum quam
propulsanti; ad hoc maior ignotarum rerum est terror: 3
bona malaque hostium ex propinquo ingressus finis aspi-
cias. non speraverat Hannibal fore ut tot in Italia ad se 4
deficerent [gentes] post Cannensem cladem; quanto minus
quicquam in Africa Carthaginiensibus firmum aut stabile
sit, infidis sociis, gravibus ac superbis dominis! ad hoc 5
nos, etiam deserti ab sociis, viribus nostris, milite Ro-
mano stetimus: Carthaginensi nihil civilis roboris est,
mercede paratos milites habent, Afros Numidasque, le-
vissima fidei mutandae ingenia. hic modo nihil morae 6
sit: una et traiecisse me audietis et ardere bello Africam
et molientem hinc Hannibalem et obsideri Carthaginem.
laetiores et frequentiores ex Africa expectate nuntios
quam ex Hispania accipiebatis. has mihi spes subicit 7
fortuna populi Romani, di foederis ab hoste violati testes,
Syphax et Masinissa reges, quorum ego fidei ita innitar,
ut bene tutus a perfidia sim. multa, quae nunc ex inter- 8
vallo non apparent, bellum aperiet. id est viri et ducis,
non deesse fortunae praebenti se et oblata casu flectere
ad consilium. habebo, Q. Fabi, parem, quem das, Han- 9
nibalem; sed illum ego potius traham quam ille me re-
tineat: in sua terra cogam pugnare eum et Carthago
praemium victoriae erit quam semiruta Bruttiorum ca-
stella. ne quid interim, dum traicio, dum expono exerci- 10
tum in Africa, dum castra ad Carthaginem promoveo,
res publica hic detrimenti capiat, quod tu, Q. Fabi, cum
victor tota volitaret Italia Hannibal, potuisti praestare,
hoc vide ne contumeliosum sit concusso iam et paene 11
fracto Hannibale negare posse P. Licinium consulem,
virum fortissimum, praestare, qui, ne a sacris absit pon-
tifex maximus, ideo in sortem tam longinquae provinciae
non venit. si hercules nihilo maturius hoc quo ego cen- 12

seo modo perficeretur bellum, tamen ad dignitatem populi Romani famamque aput reges gentesque externas pertinebat, non ad defendendam modo Italiam, sed ad inferenda etiam Africae arma videri nobis animum esse, nec hoc credi vulgarique; quod Hannibal ausus sit neminem ducem Romanorum audere et priore Punico bello, cum de Sicilia certaretur, totiens Africam ab nostris exercitibusque et classibus oppugnatam, nunc, cum de Italia certetur, Africam pacatam esse. requiescat aliquando vexata tam diu Italia, uratur evasteturque in vicem Africa; castra Romana potius Carthaginis portis immineant, quam nos iterum vallum hostium ex moenibus nostris videamus; Africa sit reliqui belli sedes, illuc terror fugaque, populatio agrorum, defectio sociorum, ceterae belli clades, quae in nos per quattuordecim annos ingruerunt, vertantur. quae ad rem publicam pertinent et bellum, quod instat, et provincias, de quibus agitur, dixisse satis est: illa longa oratio nec ad vos pertinens sit, si, quem ad modum Q. Fabius meas res gestas in Hispania elevavit, sic ego contra gloriam eius eludere et meam verbis extollere velim. neutrum faciam, patres conscripti, et, si ulla alia re, modestia certe et temperando linguae adulescens senem vicero. ita et vixi et gessi res, ut tacitus ea opinione, quam vestra sponte conceptam animis haberetis, facile contentus essem.'

1 XXXV. Minus aequis animis auditus est Scipio, quia vulgatum erat, si aput senatum non obtinuisset, ut provincia Africa sibi decerneretur, ad populum extemplo
2 laturum. itaque Q. Fulvius, qui consul quater fuerat, postulavit a consule, ut palam in senatu diceret, permetteretne patribus, ut de provinciis decernerent, staturusque eo esset quod censuissent, an ad populum laturus.
3 cum Scipio respondisset, se quod e re publica esset facturum, tum Fulvius: 'non ego ignarus, quid responsurus
4 facturusve esses, quaesivi, quippe cum prae te feras temptare te magis quam consulere senatum et, ni provinciam tibi quam volueris extemplo decernamus, para-
5 tam rogationem habeas. itaque a vobis, tribuni plebis,

postulo,' inquit 'ut sententiam mihi ideo non dicenti, quod, etsi in meam sententiam discedatur, non sit ratum habiturus consul, auxilio sitis.' inde altercatio orta, cum consul 6 negaret aequum esse tribunos intercedere, quo minus suo quisque loco rogatus sententiam diceret. tribuni ita decreverunt: 'si consul senatui de provinciis permittit, stari 7 eo, quod senatus censuerit fieri, placet nec de ea re ferri ad populum patiemur; si non permittit, qui de ea re sententiam recusabit dicere auxilio erimus.' consul diem ad 8 conloquendum cum collega petit. postero die permissum senatui est. provinciae ita decretae: alteri consuli Sicilia et triginta rostratae naves, quas C. Servilius superiore anno habuisset, permissumque, ut in Africam, si id e re publica esse censeret, traiceret; alteri Bruttii et bellum 9 cum Hannibale cum eo exercitu, quem [L. Veturius aut Q. Caecilius]. L. Veturius et Q. Caecilius sortirentur inter se compararentve, uter in Brutiis duabus legionibus, quas consul reliquisset, rem gereret, imperiumque in annum prorogaretur cui ea provincia evenisset. et ceteris 10 praeter consules praetoresque, qui exercitibus provinciisque praefuturi erant, prorogata imperia. Q. Caecilio sorti 11 evenit, ut cum consule in Brutiis adversus Hannibalem bellum gereret.

Ludi deinde Scipionis magna frequentia et favore 12 spectantium celebrati. legati Delphos ad donum ex praeda Hasdrubalis portandum missi M. Pomponius Matho ac Q. Catius. tulerunt coronam auream ducentum pondo et simulacra spoliis ex mille pondo argenti facta.

Scipio cum ut dilectum haberet neque impetrasset ne- 13 que magnopere tetendisset, ut voluntarios ducere sibi milites liceret tenuit et, quia inpensae negaverat rei publicae 14 futuram classem, ut quae ab sociis darentur ad novas fabricandas naves acciperet. Etruriae primum populi pro suis quisque facultatibus consulem adiuturos polliciti: Caerites frumentum sociis navalibus comneatumque 15 omnis generis, Populonienses ferrum, Tarquinienses lintea in vela, Volaterrani interamenta navium et frumentum, Arretini tria milia scutorum, galeas totidem, pila, 16 gaesa, hastas longas, milium quinquaginta summam pari

17 cuiusque generis numero expleturos, securis, rutra, fal-
ces, alveolos, molas, quantum in quadraginta longas
naves opus esset, tritici centum et viginti milia modiûm,
18 et in viaticum decurionibus remigibusque conlaturos; Pe-
rusini, Clusini, Russellani abietes in fabricandas naves
et frumenti magnum numerum. abiete ex publicis silvis
19 est usus. Umbriae populi et praeter hos Nursini et Rea-
tini et Amiternini Sabinusque omnis ager milites polliciti;
Marsi, Paeligni Marrucinique multi voluntari nomina in
20 classem dederunt; Camertes cum aequo foedere cum Ro-
manis essent, cohortem armatam sescentorum hominum
21 miserunt. triginta navium carinae – viginti quinqueremes,
decem quadriremes – cum essent positae, ipse ita institit
operi, ut die quadragesimo quinto quam ex silvis detracta
materia erat, naves instructae armataeque in aquam de-
ductae sint.

1 XXXXVI. Profectus in Siciliam est triginta navi-
bus longis voluntariorum septem ferme milibus in naves
2 impositis. et P. Licinius in Bruttios ad duos exercitus
consulares venit. ex iis eum sibi sumpsit, quem L. Ve-
3 turius consul habuerat; Metello (ut) quibus praefuisset,
facilius cum adsueto imperio rem gesturum ratus, per-
4 misit. et praetores diversi in provincias profecti. et quia
pecunia ad bellum deerat, agri Campani regionem a fossa
5 Graeca ad mare versam vendere quaestores iussi, indicio
quoque permissio, qui ager civis Campani fuisset, uti is
publicus populi Romani esset. indici praemium constitu-
tum, quantae pecuniae ager indicatus esset pars decuma.
6 et Cn. Servilio praetori urbis negotium datum, ut Cam-
pani cives, ubi cuique ex senatus consulto liceret habi-
tare, ibi habitarent, animadverteretque in eos, qui alibi
habitarent.

7 Eadem aestate Mago Hamilcaris filius ex minore Ba-
liarium insula, ubi hibernarat, iuventute lecta in classem
imposita, in Italiam triginta ferme rostratis navibus et
multis onerariis duodecim milia peditum, duo ferme equi-
8 tum traiecit Genuamque nullis praesidiis maritumam oram
tutantibus repentino adventu cepit. inde ad oram Ligu-
rum Alpinorum, si quos ibi motus facere posset, classem

appulit. Ingauni — Ligurum ea gens est — bellum ea 9
tempestate gerebant cum Epanteriis montanis. igitur 10
Poenus Savone, oppido Alpino, praeda deposita et decem
longis navibus in statione ad praesidium relictis, ceteris
Carthaginem missis ad tuendam maritimam oram, quia
fama erat Scipionem traiecturum, ipse societate cum In- 11
gaunis, quorum gratiam malebat, composita Montanos
instituit oppugnare. et crescebat exercitus in dies, ad
famam nominis eius Gallis undique confluentibus. ea 12
[causa] litteris cognita Sp. Lucreti, ne frustra Hasdrubale
cum exercitu deleta biennio ante forent laetati, si par
aliud inde bellum, duce tantum mutato, oriretur, curam
ingentem accendit patribus. itaque et M. Livium pro- 13
consulem ex Etruria volonum exercitum admoveere Ari-
minum iusserunt, et Cn. Servilio praetori negotium datum,
ut si e re publica censeret esse, urbanas legiones, impe-
rio cui videretur dato, ex urbe duci iuberet. M. Valerius
Laevinus Arretium eas legiones duxit.

Eisdem diebus naves onerariae Poenorum ad octo- 14
ginta circa Sardiniam ab Cn. Octavio, qui provinciae
praecerat, captae. captas Coelius frumento misso ad
Hannibalem commeatuque onustas, Valerius praedam
Etruscam Ligurumque et Montanorum captivos Car-
thaginem portantis tradit. in Brutiis nihil ferme anno 15
eo memorabile gestum. pestilentia incesserat pari clade
in Romanos Poenosque, nisi quod Punicum exercitum
super morbum etiam fames adfecit. propter Iunonis La- 16
ciniae templum aestatem Hannibal egit, ibique aram con-
didit dedicavitque cum ingenti rerum gestarum titulo,
Punicis Graecisque litteris insculpto.

[PERIOCHA LIBRI XXVIII.]

[Ex Sicilia C. Laelius in Africam a Scipione missus ingentem praedam reportavit et mandata Masinissae Scipioni exposuit querentis, quod nondum exercitum in Africam traiecisset. bellum in Hispania finitum victore Romano, quod Indebilis excitaverat; ipse in acie occisus, Mandonius exposcentibus Romanis a suis deditus. Magoni, qui Albingauni in Liguribus erat, ex Africa et militum ampla manus missa et pecuniae, quibus auxilia conduceret, praeceptumque, ut se Hannibali coniungeret. Scipio a Syracusis in Bruttios traiecit et Locros pulso Punico praesidio fugatoque Hannibale recepit. pax cum Philippo facta est. mater Idaea deportata est Romam a Pessinunte oppido Phrygiae, carmine in libris Sibyllinis invento, pelli Italia alienigenam hostem posse, si mater Idaea deportata Romam esset. tradita est autem Romanis per Attalum regem Asiae. lapis erat quem matrem deum incolae dicebant. excepit P. Scipio Nasica, Cn. filius eius, qui in Hispania perierat, vir optimus a senatu iudicatus, adolescens nondum quaestorius, quoniam ita responsum iubebat, ut id numen ab optimo viro reciperetur consecrareturque. Locrenses legatos Romam miserunt, qui de inpudentia Plemini legati quererentur, qui pecuniam Proserpinae sustulerat et liberos eorum ac coniuges stupraverat. in catenis Romam perductus in carcere est mortuus. cum falsus rumor de P. Scipione proconsule, qui in Sicilia erat, in urbem perlatus esset, tamquam ibi luxuriaretur, missis ob hoc legatis a senatu, qui explorarent an ea vera essent, purgatus infamia Scipio in Africam permissu senatus traiecit. Syphax accepta in matrimonium filia Hasdrubalis Gisgonis amicitiam, quam cum Scipione iunxerat, renuntiavit. Masinissa rex Massylorum, dum pro Carthaginensibus in Hispania militat, amisso patre Gala de regno exciderat. quo per bellum saepe repetito aliquot proeliis a Syphace rege Numidarum victus in totum privatus est et cum ducentis equitibus exsul Scipioni se iunxit et cum eo primo statim bello Hannonem Hamilcaris filium cum ampla manu interemit. Scipio adventu Hasdrubalis et Syphacis, qui prope cum centum milibus armatorum venerant, ab obsidione Uticae depulsus hiberna communivit. Sempronius consul in agro Crotoniensi prospere adversus Hannibalem pugnavit. inter censores M. Livium et Claudium Neronem notabilis discordia fuit: nam et Claudius Livio collegae eum ademit, quod a populo damnatus actusque in exilium fuerat, et Livius Claudio, quod falsum in se testimonium dixisset et quod non bona fide secum in gratiam redisset.

idem omnes tribus extra unam aerarias reliquit, quod et innocentem se damnassent et posthac consulem censoremque fecissent. lustrum a censoribus conditum est. censa sunt civium capita ducenta quattuordecim milia.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXVIII.

I. Scipio postquam in Siciliam venit, voluntarios milites 1
ordinavit centuriavitque. ex iis trecentos iuvenes, florentes 2
aetate et virium robore inermis circa se habebat, ignorantis,
quem ad usum neque centuriati neque armati servarentur.
tum ex totius Siciliae iuniorum numero principes genere 3
et fortuna trecentos equites, qui secum in Africam traicerent,
legit, diemque iis, qua equis armisque instructi
atque ornati adessent, edixit. gravis ea militia procul 4
domo terra marique multos labores, magna pericula allatura
videbatur; neque ipsos modo, sed parentis cognatosque eorum
ea cura angebat. ubi dies quae dicta erat ad- 5
venit, arma equosque ostenderunt. tum Scipio renuntiari
sibi dixit, quosdam equites Siculorum tamquam gravem
et duram horrere eam militiam. si qui ita animati essent, 6
malle eos sibi iam tum fateri quam postmodo querentis
segnes atque inutiles milites rei publicae esse: expromerent,
quid sentirent; cum bona venia se auditurum. ubi
ex iis unus ausus est dicere, se prosus, si sibi utrum
velit liberum esset, nolle militare, tum Scipio ei, ‘quo- 8
niam igitur, adulescens, quid sentires non dissimulasti,
vicarium tibi expediam, cui tu arma equumque et cetera
instrumenta militiae tradas, et tecum hinc extemplo
domum ducas, exerceas, docendum cures equo armisque.’
laeto condicionem accipienti unum ex trecentis, 9
quos inermes habebat, tradit. ubi hoc modo exauctoratum
equitem cum gratia imperatoris ceteri viderunt, se
quisque excusare et vicarium accipere. ita trecentis Si- 10
culis Romani equites substituti sine publica inpensa. docendorum
curam Siculi habuerunt, quia edictum imperatoris

11 erat, ipsum militaturum, qui ita non fecisset. egregiam
hanc aliam equitum evasisse ferunt multisque proeliis rem
12 publicam adiuvisse. legiones inde cum inspiceret, pluri-
morum stipendiorum ex iis milites delegit, maxime qui
13 sub duce Marcello militaverant; quos cum optima disci-
plina institutos credebat, tum etiam ab longa Syracusarum
obsidione peritissimos esse urbium oppugnandarum: nihil
enim parvum, sed Carthagini iam excidia agitabat animo.
14 inde exercitum per oppida dispertit; frumentum Siculorum
civitatis imperat, ex Italia advecto parcat; veteres naves
reficit et cum iis C. Laelium in Africam praedatum mittit,
novas Panhormi subducit, quia ex viridi materia raptim
factae erant, ut in sicco hibernarent.

15 Praeparatis omnibus ad bellum, Syracusas nondum
16 ex magnis belli motibus satis tranquillas venit. Graeci
res a quibusdam Italici generis, eadem vi qua per bellum
ceperant retinentibus, concessas sibi ab senatu repe-
17 bant. omnium primum ratus tueri publicam fidem, par-
tim edicto, partim iudiciis etiam in pertinaces ad obti-
nendam iniuriam redditis suas res Syracusanis restituit.
18 non ipsis tantum ea res, sed omnibus Siciliae populis
grata fuit, eoque enixius ad bellum adiuverunt.

19 Eadem aestate in Hispania coortum ingens bellum
conciente Indibili, nulla alia de causa quam per admira-
tionem Scipionis contemptu imperatorum aliorum orto.
20 eum superesse unum ducem Romanis ceteris ab Hanni-
bale interfectis rebantur: eo nec in Hispania caesis Sci-
pionibus alium quem mitterent habuisse, et postquam in
Italia gravius bellum urgueret, adversus Hannibalem eum
21 arcessitum. praeterquam quod nomina tantum ducum in
Hispania Romani habeant, exercitum quoque inde vete-
22 rem deductum: trepida omnia ut inconditam turbam tiro-
num esse. numquam talem occasionem liberandae Hi-
23 spaniae fore. servitum ad eam diem aut Carthaginiensibus
aut Romanis nec in vicem his aut illis, sed interdum
24 utrisque simul. pulsos ab Romanis Carthaginiensis; ab
Hispanis, si consentirent, pelli Romanos posse, ut ab
omni imperio externo soluta in perpetuum Hispania in
25 patrios rediret mores ritusque. haec aliaque dicendo non

popularis modo, sed Ausetanos quoque, vicinam gentem, concitat et alios finitimos sibi atque illis populos. itaque 26 intra paucos dies triginta milia peditum, quattuor ferme equitum in Sedetanum agrum, quo edictum erat, convenerunt.

II. Romani quoque imperatores L. Lentulus et L. 1 Manlius Acidinus, ne glisceret primo neglegendo bellum, iunctis et ipsi exercitibus per agrum Ausetanum hostico 2 tamquam pacato clementer ductis militibus ad sedem hostium pervenere et trium milium spatio procul a castris eorum posuerunt castra. primo per legatos nequiquam 3 temptatum, ut discederetur ab armis. dein, cum in pabulatores Romanos impetus repente ab equitibus Hispanis factus esset, summisso ab statione Romana equitatu equestre proelium fuit haut sane memorando in partem ullam eventu. sole oriente postero die armati instructique 4 omnes mille ferme passus procul a castris Romanis aciem ostendere. medii Ausetani erant. cornua dextrum Iler- 5 getes, laevum ignobiles tenebant Hispani populi; inter cornua et mediam aciem intervalla patentia satis late fecerunt, qua equitatum, ubi tempus esset, emitterent. et Romani more suo exercitum cum struxissent, id modo 6 hostium imitati sunt, ut inter legiones et ipsi patentis equiti relinquerent vias. ceterum Lentulus ei parti usum 7 equitis fore ratus, quae prior in dehiscentem intervallis hostium aciem equites emisisset, Ser. Cornelio tribuno 8 militum imperat, equites per patentis in hostium acie vias permittere equos iubeat. ipse coepta parum prospere 9 pedestri pugna, tantum moratus dum cedenti duodecimae legioni, quae in laevo cornu adversus Ilergetes pugnaverant, tertiam decumam legionem ex subsidiis in primam aciem firmamentum ducit, postquam aequata ibi pugna 10 est, ad L. Manlium inter prima signa hortantem ac subsidia quibus res postulabat locis inducentem venit. indicat tuta ab laevo cornu esse: iam missum esse ab se 11 Cornelium Servium procella equestri hostis circumfusus. vix haec dicta dederat, cum Romani equites in 12 medios invecti hostes simul pedestris acies turbant, simul equitibus Hispanorum viam immittendi equos clauserunt.

13 itaque omissa pugna equestri ad pedestrem Hispani de-
scenderunt. Romani imperatores ut turbatos hostium or-
dines et trepidationem pavoremque et fluctuantia viderunt
14 signa, hortantur, orant milites, ut percussos invadant neu
restitui aciem patiantur. non sustinuissent tam infestum
impetum barbari, ni regulus ipse Indibilis cum equitibus
ad pedes degressis ante prima signa peditum se obiecis-
15 set. ibi aliquamdiu atrox pugna stetit. tandem postquam
ii, qui circa regem seminecem restantem, deinde pilo
16 terrae adfixum pugnabant, obruti telis occubuerunt, tum
fuga passim coepta plures caesi, quia equos conscendendi
equitibus spatium non fuerat et quia percussis acriter in-
stiterunt Romani. nec ante abscessum est quam castris
17 quoque exuerunt hostem. decem tria milia Hispanorum
caesa eo die, mille octingenti ferme capti. Romanorum
sociorumque paulo amplius ducenti, maxime in laevo
18 cornu, ceciderunt. pulsus castris Hispani aut qui ex proe-
lio effugerant sparsi primo per agros, deinde in suas
quisque civitates redierunt.

1 III. Tum a Mandonio evocati in concilium conquesti-
que ibi clades suas, increpitis auctoribus belli, legatos
mittendos ad arma tradenda deditionemque faciendam
2 censuere. quibus culpam in auctorem belli Indibilem
ceterosque principes, quorum plerique in acie cecidissent,
conferentibus, tradentibusque arma et dedentibus sese
3 responsum est: in deditionem ita accipi eos, si Mando-
nium ceterosque belli concitores tradidissent vivos; si
minus, exercitum se in agrum Ilergetum Ausetanorum-
4 que et deinceps aliorum populorum ducturos. haec dicta
legatis renuntiataque in concilium. ibi Mandonius ceteri-
5 que principes comprehensi et traditi ad supplicium. Hi-
spaniae populis reddita pax, stipendium eius anni duplex
et frumentum sex mensum imperatum sagaque et togae
exercitui, et obsides ab triginta ferme populis accepti.

6 Ita Hispaniae rebellantis tumultu haud magno motu
intra paucos dies concito et compresso in Africam omnis
7 terror versus. C. Laelius nocte ad Hipponem Regium
cum accessisset, luce prima ad populandum agrum sub
8 signis milites sociosque navalis duxit. omnibus pacis

modo incuriose agentibus magna clades inlata; nuntiique
trepidi Carthaginem terrore ingenti conplevere, classem
Romanam Scipionemque imperatorem — et fama fuerat,
iam in Siciliam transgressum — advenisse. nec quot naves 9
vidissent nec quanta manus agros popularetur, satis gnari
omnia in maius metu augente accipiebant. itaque primo
terror pavorque, dein maestitia animos incessit: tantum 10
fortunam mutasse, ut qui modo ipsi exercitum ante moe-
nia Romana habuissent victores stratisque tot hostium
exercitibus omnis Italiae populos aut vi aut voluntate in
deditionem accepissent, ii verso Marte Africae populatio- 11
nes et obsidionem Carthaginis visuri forent, nequaquam
pari ad patienda ea robore ac Romani fuissent. illis Ro- 12
manam plebem, illis Latium iuventutem praebuisse maio-
rem semper frequentioremq; pro tot caesis exercitibus
subolescentem; suam plebem inbellem in urbe, inbellem 13
in agris esse; mercede parari auxilia ex Afris, gente ad
omnem auram spei mobili atque infida. iam regem Sy- 14
phacem post colloquium cum Scipione alienatum, Masi-
nissam aperta defectione infestissimum hostem. nihil 15
usquam spei, nihil auxilii esse. nec Magonem ex Gallia
movere tumultus quicquam nec coniungere sese Hanni-
bali, et Hannibalem ipsum iam et fama senescere et
viribus.

III. In haec deflenda prolapsos ab recenti nuntio 1
animos rursus terror instans revocavit ad consultandum,
quonam modo obviam praesentibus periculis iretur. di- 2
lectus raptim in urbe agrisque haberi placet, mittere ad
conducenda Afrorum auxilia, munire urbem, frumentum
convehere, tela, arma parare, instruere naves ac mittere
ad Hipponem adversus Romanam classem. iam haec 3
agentibus nuntius tandem venit Laelium, non Scipionem,
copiasque, quantae ad incursiones agrorum satis sint,
transvectas: summae belli molem adhuc in Sicilia esse.
ita respiratum, mittique ad Syphacem legationes aliosque 4
regulos firmandae societatis causa coeptae. ad Philippum
quoque missi, qui ducenta argenti talenta pollicerentur,
ut in Siciliam aut in Italiam traiceret. missi et ad suos 5
imperatores in Italiam, ut omni terrore Scipionem retine-

6 rent; ad Magonem non legati modo, sed viginti quinque
longae naves, sex milia peditum, octingenti equites et
septem elephantum, ad hoc magna pecunia ad conducenda
7 auxilia, quibus fretus propius urbem Romanam exercitum
admoveret coniungeretque se Hannibali. haec Carthagine
parabant agitabantque. ad Laelium praedas ingentis ex
agro inermi ac nudo praesidiis agentem Masinissa, fama
8 Romanae classis excitus, cum equitibus paucis venit. is
segniter rem agi ab Scipione questus, quod tum non iam
exercitum in Africam traiecisset, percussis Carthaginensi-
bus, Syphace impedito finitumis bellis, quem incertum
haerere: si spatium ad sua, ut velit, componenda detur,
9 nihil sincera fide cum Romanis acturum. hortaretur et
stimularet Scipionem, ne cessaret; se, quamquam regno
pulsus esset, cum haud contemnendis copiis adfuturum
peditum equitumque. nec ipsi Laelio morandum in Africa
esse; classem credere profectam a Carthagine, cum qua
absente Scipione non satis tutum esse contrahi certamen.

1 V. Ab hoc sermone dimisso Masinissa, Laelius po-
stero die naves praeda onustas ab Hippone solvit re-
vectusque in Siciliam mandata Scipioni exposuit.

2 Eisdem ferme diebus naves, quae ab Carthagine ad
Magonem missae erant, inter Albingaunos Ligures Ge-
3 nuamque accesserunt. in iis locis tum forte Mago tenebat
classem; qui legatorum auditis verbis iubentium exercitus
quam maximos comparare, extemplo Gallorum et Ligu-
rum — namque utriusque gentis ingens ibi multitudo erat
4 — concilium habuit. et missum se ad eos vindicandos in
libertatem ait et, ut ipsi cernant, mitti sibi ab domo prae-
sidia, sed quantis viribus, quanto exercitu id bellum ge-
5 ratur in eorum potestate esse: duos exercitus Romanos,
unum in Gallia, alterum in Etruria esse. satis scire,
Sp. Lucretium se cum M. Livio iuncturum. multa milia
armanda esse, ut duobus ducibus, duobus exercitibus
6 Romanis resistatur. Galli summam ad id suam volunta-
tem esse dicere; sed cum una castra Romana intra finis,
altera in finitima terra Etruria prope in conspectu ha-
beant, si palam fiat auxiliis adiutum ab sese Poenum,
extemplo infestos utrimque exercitus in agrum suum in-

cursuros; ea ab Gallis desideraret, quibus occulte adiuvari posset. Liguribus, quod procul agro urbibusque eorum 7 castra Romana sint, libera consilia esse; illos armare iuventutem et capessere pro parte bellum aequum esse. Ligures haud abnuere, tempus modo duorum mensum petere ad dilectus habendos. interim Mago milites Gallis 8 dimissis clam per agros eorum mercede conducere; commeatus quoque omnis generis occulte ad eum a Gallis populis mittebantur. M. Livius exercitum volonum ex 9 Etruria in Galliam traducit iunctusque Lucretio, si se Mago ex Liguribus propius urbem moveat, obviam ire parat, si Poenus sub angulo Alpium quietus se contineat, et ipse in eadem regione circa Ariminum Italiae praesidio futurus.

VI. Post reditum ex Africa C. Laeli et Scipione 1 stimulado Masinissae adhortationibus et militibus, praedam ex hostium terra cernentibus tota classe efferri, accensis ad traiciendum quam primum, intervenit maiori minor cogitatio Locros urbem recipiendi, quae sub defectionem Italiae desciverat et ipsa ad Poenos. spes autem 2 adfectandae eius rei ex minima re adfulsit. latrociniis magis quam iusto bello in Brutiis gerebantur res, principio ab Numidis facto et Brutiis non societate magis Punica quam suoapte ingenio congruentibus in eum morem. postremo Romani quoque iam contagione quadam 3 rapto gaudentes, quantum per duces licebat, excursiones in hostium agros facere. ab iis egressi quidam urbem 4 Locrenses circumventi Regiumque abstracti fuerant. in eo captivorum numero fabri quidam fuere, adsueti apud Poenos mercede opus in arce Locrorum facere. hi cogniti 5 ab Locrensi principibus, qui pulsi ab adversa factione, quae Hannibali Locros tradiderat, Regium se contulerant, cum cetera percunctantibus — ut mos est qui diu absunt — 6 quae domi agerentur exposuissent, spem fecerunt, si redempti ac remissi forent, arcem se iis tradituros: ibi se habitare, fidemque sibi rerum omnium inter Carthaginienses esse. itaque ut qui simul desiderio patriae angerentur, simul cupiditate inimicos ulciscendi arderent, redemptis extemplo iis remissisque, cum ordinem agenda rei 8

composuissent signaque, quae procul edita observarent, ipsi ad Scipionem Syracusas profecti, apud quem pars exulum erat, referentes ibi promissa captivorum cum
9 spem ab effectu haud abhorrentem consuli fecissent, tribuni militum cum iis M. Sergius et P. Matienus missi iussique ab Regio tria milia militum Locros ducere, et Q. Pleminio propraetori scriptum, ut rei agenda adesset.
10 profecti ab Regio, scalas ad editam altitudinem arcis fabricatas portantes, media ferme nocte ex eo loco, unde
11 convenerat, signum dedere proditoribus arcis; qui parati intentique et ipsi scalas ad id ipsum factas cum demississent pluribusque simul locis scandentes accepissent, priusquam clamor oreretur, in vigiles Poenorum, ut in nullo
12 tali metu sopitos, impetus est factus. quorum gemitus primo morientium exauditus, dein subita consternatio ex somno et tumultus, cum causa ignoraretur, postremo certior res aliis excitantibus alios. iamque ad arma pro se quisque vocabat: hostis in arce esse et caedi vigiles; oppressique forent Romani nequaquam numero pares, ni
13 clamor ab iis qui extra arcem erant sublatus incertum, unde accidisset, omnia vana augente nocturno tumultu,
14 fecisset. itaque velut plena iam hostium arce territi Poeni omisso certamine in alteram arcem — duae sunt haud
15 multum inter se distantes — confugiunt. oppidani urbem habebant victoribus praemium in medio positam. ex arcibus duabus proeliis cotidie levibus certabatur. Q. Pleminius Romano, Hamilcar Punico praesidio praeerat; arces
16 sentes ex propinquis locis subsidia copias augebant. ipse postremo veniebat Hannibal, nec sustinuissent Romani, nisi Locrensi-
17 um multitudo, exacerbata superbia atque avaritia Poenorum, ad Romanos inclinasset.

1 VII. Scipioni ut nuntiatum est, in maiore discrimine
2 Locris rem verti ipsumque Hannibalem adventare, ne praesidio etiam periclitaretur haud facili inde receptu, et ipse a Messana L. Scipione fratre in praesidio ibi relicto, cum primum aestu fretum inclinatumst, naves mari secundo misit. Hannibal a Buloto amni — haud procul is ab urbe Locris abest — nuntio praemisso, ut sui luce prima summa vi proelium cum Romanis ac Locrensibus

consererent, dum ipse aversis omnibus in eum tumultum
ab tergo urbem incautam adgrederetur, ubi luce coeptam 4
invenit pugnam, ipse nec in arcem se includere, turba
locum artum inediturus, voluit neque scalas, quibus
scanderet muros, attulerat. sarcinis in acervum coniectis 5
cum haud procul muris ad terrorem hostium aciem osten-
disset, cum equitibus Numidis circumequitat urbem, dum
scalae quaeque alia ad oppugnandum opus erant parantur,
ad visendum qua maxime parte adgrederetur. progressus 6
ad murum, scorpione icto qui proximus eum forte steterat,
territus inde tam periculoso casu receptui canere cum
iussisset, castra procul ab ictu teli communit. classis 7
Romana a Messana Locros aliquot horis die superante
accessit; expositi omnes e navibus et ante occasum solis
urbem ingressi sunt. postero die coepta ex arce a Poenis 8
pugna, et Hannibal iam scalis aliisque omnibus ad op-
pugnationem paratis subibat muros, cum repente in eum
nihil minus quam tale quicquam timentem patefacta porta
erumpunt Romani. ad ducentos improvidos cum invasis- 9
sent occidunt: ceteros Hannibal, ut consulem adesse
sensit, in castra recipit, nuntioque misso ad eos qui in
arce erant, ut sibimet ipsi consulerent, nocte motis castris
abiit. et qui in arce erant, igni iniecto tectis quae tene- 10
bant, ut is tumultus hostem moraretur, agmen suorum
fugae simili cursu ante noctem adsecuti sunt.

VIII. Scipio ut et arcem relictam ab hostibus et 1
vacua vidit castra, vocatos ad contionem Locrenses gra-
viter ob defectionem incusavit; de auctoribus supplicium 2
sumpsit bonaque eorum alterius factionis principibus ob
egregiam fidem adversus Romanos concessit. publice 3
nec dare nec eripere se quicquam Locrensibus dixit:
Romam mitterent legatos; quam senatus aequum cen-
suisset, eam fortunam habituros. illud satis scire, etsi 4
male de populo Romano meriti essent, in meliore statu
sub iratis Romanis futuros quam sub amicis Carthaginien-
sibus fuerint. ipse Pleminio legato praesidioque, quod 5
arcem ceperat, ad tuendam urbem relicto, cum quibus
venerat copiis Messanam traiecit.

Ita superbe et crudeliter habiti Locrenses ab Cartha- 6

giniensibus post defectionem ab Romanis fuerant, ut modicas iniurias non aequo modo animo pati, sed prope lubenti possent; verum enim vero tantum Pleminius Hamilcarem praesidii praefectum, tantum praesidiarii milites Romani Poenos scelere atque avaritia superaverunt, ut non armis, sed vitiis videretur certari. nihil omnium, quae inopi invisas opes potentioris faciunt, praetermissum in oppidanos est ab duce aut a militibus: in corpora ipsorum, in liberos, in coniuges infandae contumeliae editae. nam avaritia ne sacrorum quidem spoliatione abstinuit, nec alia modo templa violata, sed Proserpinae etiam intacti omni aetate thesauri, praeterquam quod a Pyrrho, qui cum magno piaculo sacrilegii sui manubias rettulit, spoliati dicebantur. ergo sicut ante regiae naves laceratae naufragiis nihil in terram integri praeter sacram pecuniam deae, quam asportabant, extulerant, tum quoque alio genere cladis eadem illa pecunia omnibus contactis ea violatione templi furorem obiecit atque inter se ducem in ducem, militem in militem rabie hostili vertit.

VIII. Summae rei Pleminius praeerat; militum pars sub eo, quam ipse ab Regio abduxerat, pars sub tribunis erat. rapto poculo argenteo ex oppidani domo Plemini miles fugiens, sequentibus quorum erat, obviis forte Sergio et Matieno tribunis militum fuit; cui cum iussu tribunorum ademptum poculum esset, iurgium inde et clamor, pugna postremo orta inter Plemini milites tribunorumque, ut suis quisque opportunus advenerat, multitudo simul ac tumultu crescente. victi Plemini milites cum ad Pleminium, cruorem ac vulnera ostentantes, non sine vociferatione atque indignatione concurrissent, probra in eum ipsum iactata in iurgiis referentes, accensus ira domo sese proripuit. vocatosque tribunos nudari ac virgas expediri iubet. dum spoliandis iis — repugnabant enim militemque implorabant — tempus teritur, repente milites feroces recenti victoria ex omnibus locis, velut adversus hostis ad arma conclamatum esset, concurrerunt. et cum violata iam virgis corpora tribunorum vidissent, tum vero in multo inpotentiores subito rabiem accensi, sine re-

spectu non maiestatis modo, set etiam humanitatis, in legatum impetum lictoribus prius indignum in modum mulcatis faciunt; tunc ipsum ab suis interceptum et se- 7 clusum hostiliter lacerant et prope exsanguem naso auri- busque mutilatis relinquunt. his Messanam nuntiatis 8 Scipio, post paucos dies Locros hexere advectus, cum causam Plemini et tribunorum audisset, Pleminio noxa liberato relictoque in eiusdem loci praesidio, tribunis son- tibus iudicatis et in vincla coniectis, ut Romam ad sena- tum mitterentur, Messanam atque inde Syracusas rediit. Pleminius impotens irae, neglectam ab Scipione et nimis 9 leviter latam suam iniuriam ratus, nec quemquam aesti- 10 mare alium eam litem posse nisi qui atrocitatem eius pa- tiendo sensisset, tribunos adtrahi ad se iussit, laceratos- que omnibus quae pati corpus ullum potest suppliciis interfecit nec satiatum vivorum poena insepultos proiecit. simili crudelitate et in Locrensi- um principes est usus, 11 quos ad conquerendas iniurias ad P. Scipionem profectos audivit; et quae antea per lubidinem atque avaritiam 12 foeda exempla in socios ediderat, tunc ab ira multiplicia edere, infamiae atque invidiae non sibi modo, sed etiam imperatori esse.

X. Iam comitiorum adpetebat tempus, cum P. Li- 1 cinii consulis litterae Romam allatae, se exercitumque suum gravi morbo adfectari, nec sisti potuisse, ni eadem vis mali aut gravior etiam in hostis ingruisset: itaque, 2 quoniam ipse venire ad comitia non posset, si ita patribus videretur, se Q. Caecilium Metellum dictatorem comitio- rum causa dicturum: exercitum Q. Caecili dimitti e re publica esse, nam neque usum eius ullum in praesentia 3 esse, cum Hannibal iam in hiberna suos receperit, et tanta inces- serit in ea castra vis morbi, ut, nisi mature dimittantur, nemo omnium superfuturus videatur. ea con- suli a patribus facienda, ut e re publica fideque sua du- ceret, permissa.

Civitatem eo tempore recens religio invaserat, invento 4 carmine in libris Sibyllinis propter crebrius eo anno de caelo lapidatum inspectis, quandoque hostis alienigena 5 terrae Italiae bellum intulisset, eum pelli Italia vincique

posse, si Mater Idaea a Pessinunte Romam advecta foret.
6 id carmen ab decemviris inventum eo magis patres movit,
quod et legati, qui donum Delphos portaverant, refere-
bant, et sacrificantibus ipsis Pythio Apolloni laeta exta
fuisse et responsum oraculo editum, maiorem multo victo-
7 riam quam cuius ex spoliis dona portarent adesse populo
Romano. in eiusdem spei summam conferebant P. Sci-
pionis velut praesagientem animum de fine belli, quod
8 depoposcisset provinciam Africam. itaque, quo maturius
fatis, ominibus oraculisque portendentis sese victoriae
compotes fierent, id cogitare, quae ratio transportandae
Romam deae esset.

1 XI. Nullas dum in Asia socias civitates habebat po-
pulus Romanus; tamen memores, Aesculapium quoque
ex Graecia quondam haud dum ullo foedere sociata vale-
2 tudinis populi causa arcessitum, tunc iam cum Attalo
rege propter commune adversus Philippum bellum coeptam
amicitiam esse, facturum eum quae posset populi Romani
3 causa, legatos ad eum decernunt, M. Valerium Laevinum,
qui bis consul fuerat ac res in Graecia gesserat, M. Cae-
cilium Metellum praetorium, Ser. Sulpicium Galbam ae-
dilicium, duos quaestorios, Cn. Tremellium Flaccum et
4 M. Valerium Faltonem. iis quinque naves quinquere-
mēs, ut ex dignitate populi Romani adirent eas terras, ad quas
concilianda maiestas nomini Romano esset, decernunt.
5 legati Asiam petentes protinus Delphos cum escendissent,
oraculum adierunt consulentes, ad quod negotium domo
missi essent, perficiendi eius quam sibi spem populoque
6 Romano portenderet. responsum esse ferunt, per Attalum
regem compotes eius fore quod peterent; cum Romam
deam devexissent, tum curarent, ut eam, qui vir optimus
7 Romae esset, hospitio exciperet. Pergamum ad regem
venerunt. is legatos comiter acceptos Pessinuntem in
Phrygiam deduxit sacrumque iis lapidem, quam matrem
deū esse incolae dicebant, tradidit ac deportare Romam
8 iussit. praemissus ab legatis M. Valerius Falto nuntiavit,
deam adportari: quaerendum virum optimum in civitate
esse, qui eam rite hospitio acciperet.

9 Q. Caecilius Metellus dictator ab consule in Brutiis

comitiorum causa dictus exercitusque eius dimissus, magister equitum L. Veturius Philo. comitia habita per 10 dictatorem. consules facti M. Cornelius Cethegus, P. Sempronius Tuditanus absens, cum provinciam Graeciam haberet. praetores inde creati Ti. Claudius Nero, M. 11 Marcius Ralla, L. Scribonius Libo, M. Pomponius Matho. comitiis peractis dictator sese magistratu abdicavit.

Ludi Romani ter, plebei septiens instaurati. curules 12 erant aediles Cn. et L. Corneliu Lentuli. L. Hispaniam provinciam habebat; absens creatus absens eum honorem gessit. Ti. Claudius Asellus et M. Iunius Pennus plebei 13 aediles fuerunt. aedem Virtutis eo anno ad portam Capenam M. Marcellus dedicavit septimo decimo anno, postquam a patre eius primo consulatu vota in Gallia ad Clastidium fuerat. et flamen Martialis eo anno est mor- 14 tuus M. Aemilius Regillus.

XII. Neglectae eo biennio res in Graecia erant. ita- 1 que Philippus Aetolos desertos ab Romano, cui uni fidebant auxilio, quibus voluit condicionibus ad petendam et paciscendam subegit pacem. quod nisi omni vi perficere 2 maturasset, bellantem eum cum Aetolis P. Sempronius proconsul, successor imperii missus Sulpicio cum decem milibus peditum et mille equitibus et triginta quinque rostratis navibus, haud parvum momentum ad opem ferendam sociis, oppressisset. vixdum pace facta nuntius regi 3 venit, Romanos Dyrrachium venisse, Parthinosque et propinquas gentis alias motas esse ad spem novandi res Dimallumque oppugnare. eo se verterant auxilia, irati quod 4 sine auctoritate sua adversus foedus cum rege pacem fecissent. ea cum audisset Philippus, ne qui motus maior in 5 finitimis gentibus populisque oriretur, magnis itineribus Apolloniam contendit, quo Sempronius se receperat, misso Laetorio legato cum parte copiarum et quindecim navibus in Aetoliam ad visendas res pacemque, si posset, turbandam. Philippus agros Apolloniatium vastavit et ad urbem 6 admotis copiis potestatem pugnae Romano fecit; quem 7 postquam quietum muros tantummodo tueri vidit, nec satis fidens viribus, ut urbem oppugnaret, et cum Romanis quoque sicut cum Aetolis cupiens pacem si posset,

si minus indutias facere, nihil ultra inritatis novo certamine odiis in regnum se recepit.

8 Per idem tempus taedio diutini belli Epirotae temptata
prius Romanorum voluntate legatos de pace communi ad
9 Philippum misere, satis confidere conventuram eam ad-
firmantes, si ad colloquium cum P. Sempronio impera-
10 tore Romano venisset. facile impetratum — neque enim
ne ipsius quidem regis abhorrebat animus —, ut in Epirum
11 transiret. Phoenice urbs est Epiri: ibi prius conlocutus
rex cum Aeropo et Darda et Philippo Epirotarum prae-
12 toribus, postea cum P. Sempronio congreditur. adfuit
colloquio Amynder Athamanum rex et magistratus alii
Epirotarum et Acarnanum. primus Philippus praetor
verba fecit et petit simul ab rege et ab imperatore Ro-
mano, ut finem belli facerent darentque eam Epirotis
13 veniam. P. Sempronius condiciones pacis dixit, ut Par-
thini et Dimallum et Bargullum et Eugenium Romanorum
essent, Atintania, si missis Romam legatis ab senatu im-
14 petrasset, ut Macedoni accederet. in eas condiciones cum
pax conveniret, ab rege foederi adscripti Prusia Bithyniae
rex, Achaei, Boeotii, Thessali, Acarnanes, Epirotae, ab
Romanis Ilienses, Attalus rex, Pleuratus, Nabis Lace-
15 daemoniorum tyrannus, Elei, Messenii, Athenienses. haec
conscripta consignataque sunt, et in duos menses indutiae
factae, donec Romam mitterentur legati, ut populus in
16 has condiciones pacem iuberet. iusseruntque omnes tri-
bus, quia verso in Africam bello omnibus aliis in prae-
sentia levare volebant bellis. P. Sempronius pace facta
ad consulatum Romam decessit.

1 XIII. P. Sempronio, M. Cornelio consulibus — quin-
tus decimus is annus belli Punici erat — provinciae, Cor-
nelio Etruria cum vetere exercitu, Sempronio Brutti, ut
2 novas scriberet legiones, decretae. praetoribus M. Marcio
urbana, L. Scribonio Liboni peregrina et eidem Gallia,
M. Pomponio Mathoni Sicilia, Ti. Claudio Neroni Sardi-
3 nia evenit. P. Scipioni cum eo exercitu, cum ea classe,
quam habebat, prorogatum in annum imperium est; item
P. Licinio, ut Bruttios duabus legionibus obtineret, quoad
eum in provincia cum imperio morari consuli e re publica

visum esset. et M. Livio et Sp. Lucretio cum binis le- 4
gionibus, quibus adversus Magonem Galliae praesidio
fuissent, prorogatum imperium est, et Cn. Octavio, ut 5
cum Sardiniam legionemque Ti. Claudio tradidisset, ipse
navibus longis quadraginta maritimam oram, quibus fini-
bus senatus censuisset, tutaretur. M. Pomponio praetori 6
in Sicilia Cannensis exercitus, duae legiones, decretae:
T. Quinctius Tarentum, C. Hostilius Tubulus Capuam
propraetores sicut priore anno cum vetere praesidio ob-
tinerent. de Hispaniae imperio, quos in eam provinciam 7
duos proconsules mitti placeret, latum ad populum est.
omnes tribus eosdem, L. Cornelium Lentulum et L. Man-
lium Acidinum, pro consulibus, sicut priore anno tenuis-
sent, obtinere eas provincias iusserunt. consules dilectum 8
habere instituerunt et ad novas scribendas in Bruttios le-
giones et in ceterorum — ita enim iussi ab senatu erant —
exercitum supplementum.

XIII. Quamquam nondum aperte Africa provincia 1
decreta erat, occultantibus id, credo, patribus, ne prae-
sciscerent Carthaginienses, tamen in eam spem erecta
civitas erat, in Africa eo anno bellatum iri finemque bello
Punico adesse. impleverat ea res superstitionum animos, 2
pronique et ad nuntianda et ad credenda prodigia erant.
eo plura vulgabantur: duos soles visos, et nocte inter- 3
luxisse, et facem stellae ab ortu solis ad occidentem por-
rigi visam; Tarracinae portam, Anagniae et portam et
multis locis murum de caelo tactum; in aede Iunonis
Sospitae Lanuvii cum horrendo fragore strepitum editum.
eorum procurandorum causa diem unum supplicatio fuit, 4
et novendiale sacrum, quod de caelo lapidatum esset,
factum. eo accessit consultatio de matre Idaea accipienda, 5
quam praeterquam quod M. Valerius unus ex legatis prae-
gressus actutum in Italia fore nuntiaverat, recens nuntius
aderat Tarracinae iam esse. haud parvae rei iudicium 6
senatum tenebat, qui vir optimus in civitate esset: veram 7
certe victoriam eius rei sibi quisque malle quam ulla im-
peria honoresve suffragio seu patrum seu plebis delatos.
P. Scipionem Cn. f. eius, qui in Hispania ceciderat, 8
adulescentem nondum quaestorium, iudicaverunt in tota

9 civitate virum bonorum optimum esse. id quibus virtuti-
 bus inducti ita iudicarint, sicut traditum a proximis me-
 moriae temporum illorum scriptoribus libens posteris tra-
 10 obrutam non interponam. P. Cornelius cum omnibus
 matronis Ostiam ire iussus obviam deae, isque eam de
 nave accipere et in terram elatam tradere ferendam ma-
 11 tronis. postquam navis ad ostium amnis Tiberini accessit,
 sicut erat iussus, in salum nave evector ab sacerdotibus
 12 deam accepit extulitque in terram. matronae primores
 civitatis, inter quas unius Claudiae Quintae insigne est
 nomen, accepere; cui dubia, ut traditur, antea fama cla-
 riorum ad posteros tam religioso ministerio pudicitiam
 13 fecit. eae per manus, succedentes deinde aliae aliis,
 omni obviam effusa civitate, turibulis ante ianuas positis,
 qua praeferebatur, atque accenso ture, precantibus ut
 volens propitiaque urbem Romam iniret, in aedem Victo-
 riae, quae est in Palatio, pertulere deam pr. idus Apr.,
 14 isque dies festus fuit. populus frequens dona deae tulit,
 lectisterniumque et ludi fuere, Megalesia appellata.

1 XV. Cum de supplemento legionum, quae in pro-
 vinciiis erant, ageretur, tempus esse a quibusdam senatori-
 bus subiectum est, quae dubiis in rebus utcumque tole-
 rata essent, ea dempto iam tandem deum benignitate metu
 2 non ultra pati. erectis expectatione patribus subiecerunt
 colonias Latinas duodecim, quae Q. Fabio et Q. Fulvio
 consulibus abnuissent milites dare, eas annum iam ferme
 sextum vacationem militiae quasi honoris et beneficii causa
 3 habere, cum interim boni oboedientesque socii pro fide
 atque obsequio in populum Romanum continuis omnium
 4 annorum dilectibus exhausti essent. sub hanc vocem non
 memoria magis patribus renovata rei prope iam oblitera-
 5 tae quam ira irritata est. itaque nihil prius referre con-
 sules passi decreverunt, ut consules magistratus denosque
 principes Nepete, Sutrio, Ardea, Calibus, Alba, Carseo-
 lis, Cora, Suessa, Setia, Cerceiis, Narnia, Interamna —
 hae namque coloniae in ea causa erant — Romam excirent;
 6 iis imperarent, quantum quaeque earum coloniarum mili-
 tum plurimum dedisset populo Romano, ex quo hostes

in Italia essent, duplicatum eius summae numerum ped-
 tum daret et equites centenos videnos: si qua eum nu- 7
 merum equitum explere non posset, pro equite uno tris
 pedites liceret dare. pedites equitesque quam locupletis-
 simi legerentur mitterenturque, ubicumque extra Italiam
 supplemento opus esset. si qui ex iis recusarent, retinere 8
 eius coloniae magistratus legatosque placere, neque, si
 postularent, senatum dari, priusquam imperata fecissent.
 stipendium praeterea iis coloniis in milia aeris asses sin- 9
 gulos imperari exigique quotannis, censumque in iis co-
 loniis agi ex formula ab Romanis censoribus data; dari 10
 autem placere eandem quam populo Romano deferrique
 Romam ab iuratis censoribus coloniarum, priusquam
 magistratu abirent. ex hoc senatus consulto accitis Ro- 11
 mam magistratibus primoribusque earum coloniarum con-
 sules cum militem stipendiumque imperassent, alii alis
 magis recusare ac reclamare, negare tantum militum effici 12
 posse: vix, si simplum ex formula imperetur, enisuros.
 orare atque obsecrare, ut sibi senatum adire ac deprecari
 liceret. nihil se, quare perire merito deberent, admisisse; 13
 sed si pereundum etiam foret, neque suum delictum ne-
 que iram populi Romani, ut plus militum darent, quam
 haberent, posse efficere. consules obstinati legatos ma- 14
 nere Romae iubent, magistratus ire domum ad dilectus
 habendos: nisi summa militum, quae imperata esset, Ro-
 mam adducta, neminem iis senatum daturum. ita prae- 15
 cisa spe senatum adeundi deprecandique dilectus in iis
 duodecim coloniis, per longam vacationem numero iunio-
 rum aucto, haud difficulter est perfectus.

XVI. Altera item res, prope aequae longo neglecta 1
 silentio, relata a M. Valerio Laevino est, qui privatis
 conlatae pecunias se ac M. Claudio consulibus reddi tan-
 dem aequum esse dixit: nec mirari quemquam debere, 2
 in publica obligata fide suam praecipuam curam esse;
 nam praeterquam quod aliquid proprie ad consulem eius
 anni, quo conlatae pecuniae essent, pertineret, etiam se
 auctorem ita conferendi fuisse inopia aerari nec plebe ad
 tributum sufficiente. grata ea patribus admonitio fuit, 3
 iussisque referre consulibus decreverunt, ut tribus pen-

sionibus ea pecunia solveretur: primam praesentem ii qui tum essent, duas tertii et quinti consules numerarent.

4 Omnis deinde alias curas una occupavit, postquam
Locrensiū clades, quae ignoratae ad eam diem fuerant,
5 legatorum adventu vulgatae sunt. nec tam Plemini scelus
quam Scipionis in eo aut ambitio aut neglegentia iras
6 hominum inritavit. decem legati Locrensiū, obsiti squalore et sordibus, in comitio sedentibus consulibus velamenta supplicium, ramos oleae, ut Graecis mos est, porgentes, ante tribunal cum flebili vociferatione humi procubuerunt. quaerentibus consulibus Locrenses se dixerunt esse, ea passos a Q. Pleminio legato Romanisque militibus, quae pati ne Carthaginensis quidem velit populus Romanus: rogare uti sibi patres adeundi deplorandique aerumnas suas potestatem facerent.

1 XVII. Senatu dato maximus natu ex iis: 'scio, quanti aestimentur nostrae apud vos querellae, patres conscripti, plurimum in eo momenti esse, si probe sciatis, et quo modo proditi Locri Hannibali sint et quo modo pulso Hannibalis praesidio restituti in dicionem vestram:
2 quippe si et culpa defectionis procul a publico consilio absit, et reditum in vestram dicionem appareat non voluntate solum, sed etiam ope et virtute nostra, magis indignemini bonis ac fidelibus sociis tam indignas iniurias
3 ab legato vestro militibusque fieri. sed ego causam utriusque defectionis nostrae in aliud tempus differendam arbitror esse duarum rerum gratia: unius, ut coram P. Scipione, qui Locros recepit, omnium nobis recte perperamque factorum est testis, agatur; alterius, quod, qualescumque sumus, tamen ea quae passi sumus pati non
5 debuimus. non possumus dissimulare, patres conscripti, nos, cum praesidium Punicum in arce nostra haberemus, multa foeda et indigna et a praefecto praesidii Hamilcare et ab Numidis Afrisque passos esse; sed quid illa sunt
6 conlata cum iis quae hodie patimur! cum bona venia, quaeso, audiat, patres conscripti, id quod invitus dicam: in discrimine est nunc humanum omne genus, utrum vos
7 an Carthaginenses principes terrarum videat. si ex iis, quae Locrenses aut ab illis passi sumus aut a vestro

praesidio nunc cum maxime patimur, aestimandum Romanum ac Punicum imperium sit, nemo non illos sibi quam vos dominos praeoptet. et tamen videte, quemadmodum in vos Locrenses animati sint. cum a Carthaginiensibus iniurias tanto minores acciperemus, ad vestrum imperatorem confugimus; cum a vestro praesidio plus quam hostilia patiamur, nusquam alio quam ad vos querellas detulimus. aut vos respicietis perditas res nostras, patres conscripti, aut ne ab diis quidem immortalibus quod precemur quicquam superest. Q. Pleminius legatus missus est cum praesidio ad recipiendos a Carthaginiensibus Locros et cum eodem ibi relictus est praesidio. in hoc legato vestro — dant enim animum ad loquendum libere ultimae miseriae — nec hominis quicquam est, patres conscripti, praeter figuram et speciem neque Romani civis praeter habitum vestitumque et sonum Latinae linguae: pestis ac belua inmanis, qualis fretum quondam, quo ab Sicilia dividimur, ad perniciem navigantium circumsedis fabulae ferunt. ac si scelus libidinemque et avaritiam solus ipse exercere in socios vestros satis haberet, unam profundam quidem voraginem tamen patientia nostra expleremus: nunc omnes centuriones militesque vestros — adeo in promiscuo licentiam atque improbitatem esse voluit — Pleminios fecit; omnes rapiunt, spoliant, verberant, volnerant, occidunt, constuprant matronas, virgines, ingenuos raptos ex complexu parentum; cotidie capitur urbs nostra, cotidie diripitur; dies noctesque omnia passim mulierum puerorumque, qui rapiuntur atque asportantur, ploratibus sonant. miretur qui sciat, quo modo aut nos ad patiendum sufficiamus, aut illos, qui faciunt, nondum tantarum iniuriarum satietas ceperit. neque ego exequi possum nec vobis operae est audire singuli quae passim sumus; communiter omnia amplectar. nego domum ullam Locris, nego quemquam hominem expertem iniuriae esse, nego ullum genus sceleris, lubricinis, avaritiae superesse, quod in ullo, qui pati potuerit, praetermissum sit. vix ratio iniri potest, uter casus civitatis sit detestabilior; cum hostes bello urbem cepere an cum exitiabilis tyrannus vi atque armis oppressit. omnia, quae captae

urbes patiuntur, passi sumus et cum maxime patimur, patres conscripti, omnia, quae crudelissimi atque inportunissimi tyranni scelera in oppressos civis edunt, Pleminius in nos liberosque nostros et coniuges edidit.

- 1 XVIII. Unum est, de quo nominatim et nos queri
religio infixi animi cogat et vos audire et exsolvere rem
publicam vestram religione, si ita vobis videbitur, velimus,
2 patres conscripti. vidimus enim, cum quanta caerimonia
non vestros solum colatis deos, sed etiam externos acci-
3 piatis. fanum est apud nos Proserpinae, de cuius sancti-
tate templi credo aliquam famam ad vos pervenisse Pyrrhi
4 bello, qui, cum ex Sicilia rediens Locros classe praeter-
veheretur, inter alia foeda quae propter fidem erga vos
in civitatem nostram facinora edidit, thesauros quoque
Proserpinae intactos ad eam diem spoliavit; atque ita,
5 pecunia in naves imposita, ipse terra est profectus. quid
ergo evenit, patres conscripti? classis postero die foedis-
sima tempestate lacerata omnesque naves, quae sacram
6 pecuniam habuerunt, in litora nostra eiectae sunt. qua
tanta clade edoctus tandem deos esse superbissimus rex
pecuniam omnem conquisitam in thesauros Proserpinae
referri iussit. nec tamen illi umquam postea prosperi quic-
quam evenit, pulsusque Italia ignobili atque inhonesta morte
7 temere nocte ingressus Argos occubuit. haec cum audisset
legatus vester tribunique militum et mille alia, quae non
augendae religionis causa, sed praesenti deae numine
saepe conperta nobis maioribusque nostris referebantur,
8 ausi sunt nihilo minus sacrilegas admoveere manus intactis
illis thesauris et nefanda praeda se ipsos ac domos con-
9 taminare suas et milites vestros. quibus, per vos fidem-
que vestram, patres conscripti, priusquam eorum scelus
expietis, neque in Italia neque in Africa quicquam rei
gesseritis, ne, quod piaculi commiserunt, non suo solum
10 sanguine, sed etiam publica clade luant. quamquam ne
nunc quidem, patres conscripti, aut in ducibus aut in
militibus vestris cessat ira deae: aliquotiens iam inter se
signis conlatis concucurrerunt; dux alterius partis Plemi-
nius, alterius duo tribuni militum erant. non acrius cum
Carthaginensibus quam inter se ipsi ferro dimicaverunt,

praebuissentque occasionem furore suo Locros recipiendi 11
 Hannibali, nisi accitus ab nobis Scipio intervenisset. at 12
 hercule milites contactos sacrilegio furor agitat, in duci-
 bus ipsis puniendis nullum deae numen apparuit. immo 13
 ibi praesens maxime fuit: virgis caesi tribuni ab legato
 sunt; legatus deinde insidiis tribunorum interceptus, prae-
 terquam quod toto corpore laceratus, naso quoque auri-
 busque decisis exsanguis est relictus; recreatus dein le- 14
 gatus ex vulneribus tribunos militum in vincla coniectos,
 dein verberatos servilibusque omnibus suppliciis truci-
 dados cruciando occidit, mortuos deinde prohibuit sepeliri.
 has dea poenas a templi sui spoliatoribus habet, nec ante 15
 desinet omnibus eos agitare furiis quam reposita sacra
 pecunia in thesauris fuerit. maiores quondam nostri gravi 16
 Crotoniensium bello, quia extra urbem templum est,
 transferre in urbem eam pecuniam voluerunt. noctu au-
 dita ex delubro vox, abstinerent manus: deam sua templa
 defensuram. quia movendi inde thesauros religio in- 17
 cussa erat, muro circumdari templum voluerunt. ali-
 quantum iam altitudinis excitata erant moenia, cum
 subito conlapsa ruina sunt. sed et nunc et saepe alias 18
 dea suam sedem suumque templum aut tutata est aut a
 violatoribus gravia piacula exegit: nostras iniurias nec
 potest nec possit alius ulcisci quam vos, patres con-
 scripti; ad vos vestramque fidem supplices confugimus. 19
 nihil nostra interest, utrum sub illo legato, sub illo prae-
 sidio Locros esse sinatis, an irato Hannibali et Poenis
 ad supplicium dedatis. non postulamus, ut extemplo no-
 bis, ut de absente, ut indicta causa credatis: veniat, 20
 coram ipse audiat, ipse diluat. si quicquam sceleris,
 quod homo in homines edere potest, in nos praetermisit,
 non recusamus, quin et nos omnia eadem iterum, si pati
 possumus, patiamur, et ille omni divino humanoque libe-
 retur scelere.'

XVIII. Haec cum ab legatis dicta essent quaesisset- 1
 que ab iis Q. Fabius, detulissentne eas querellas ad P.
 Scipionem, responderunt, missos legatos esse, sed eum
 belli apparatu occupatum esse et in Africam aut iam
 traiecisse aut intra paucos dies traiecturum; et legati 2

gratia quanta esset apud imperatorem expertos esse, cum
 inter eum et tribunos cognita causa tribunos in vincla
 coniecerit, legatum aequae sententiae aut magis etiam in ea
 3 potestate reliquerit. iussis excedere templo legatis, non
 Pleminius modo, sed etiam Scipio principum orationibus
 lacerari. ante omnis Q. Fabius natum eum ad conrum-
 4 pendam disciplinam militarem arguere: sic et in Hispania
 plus propter seditionem militum quam bello amissum.
 externo et regio more et indulgere licentiae militum et
 saevire in eos. sententiam deinde aequae truci orationi
 5 adiecit: Pleminium legatum vinctum Romam deportari
 placere et ex vinculis causam dicere ac, si vera forent
 quae Locrenses quererentur, in carcere necari bonaque
 6 eius publicari; P. Scipionem, quod de provincia decessis-
 set iniussu senatus, revocari, agique cum tribunis plebis,
 7 ut de imperio eius abrogando ferrent ad populum; Lo-
 crensibus coram senatum respondere, quas iniurias sibi
 factas quererentur, eas neque senatum neque populum
 factas velle, viros bonos sociosque et amicos eos appel-
 lari, liberos, coniuges quaeque alia erepta essent restitui;
 pecuniam, quanta ex thesauris Proserpinae sublata esset,
 conquiri duplamque pecuniam in thesauros reponi et
 8 sacrum piaculare fieri, ita ut prius ad conlegium ponti-
 ficum referretur, quod sacri thesauri moti violati essent,
 quae piacula quibus deis quibus hostiis fieri placeret;
 9 milites, quique Locris essent, omnes in Siciliam transpor-
 tari, quattuor cohortes sociorum Latini nominis in prae-
 10 sidium Locros adduci. perrogari eo die sententiae ac-
 censis studiis pro Scipione et adversus Scipionem non
 11 potuere. praeter Plemini facinus Locrensiūque cladem
 ipsius etiam imperatoris non Romanus modo, sed ne mi-
 12 litaris quidem cultus iactabatur: cum pallio crepidisque
 inambulare in gymnasio, libellis eum palaestraeque ope-
 ram dare, aequae segniter, molliter cohortem totam Syra-
 13 cusarum amoenitate frui, Carthaginem atque Hannibalem
 excidisse de memoria, exercitum omnem licentia cor-
 ruptum, qualis Sucrone in Hispania fuerit, qualis nunc
 Locris, sociis magis quam hosti metuendum.

1 XX. Haec quamquam partim vera, partim mixta

eoque similia veris iactabantur, tamen vicit Q. Metelli sententia, qui de ceteris Maximo adsensus de Scipionis causa dissensit: qui enim convenire, quem modo civitas 2 iuvenem admodum recuperandae Hispaniae delegerit ducem, quem recepta ab hostibus Hispania ad imponendum Punico bello finem creaverit consulem, spe destinaverit Africam subacturum, Hannibalem ex Italia detracturum, eum repente tamquam Q. Pleminium, indicta causa prope 3 damnatum, ex provincia revocari, cum ea, quae in se nefarie facta Locrenses quererentur, ne praesente quidem Scipione facta dicerent, neque aliud quam patientia aut pudor, quod legato pepercisset, insimulari posset? sibi 4 placere M. Pomponium praetorem, cui Sicilia provincia sorti venisset, triduo proximo in provinciam proficisci, consules decem legatos quos iis videretur ex senatu legere, quos cum praetore mitterent, et duos tribunos plebei atque aedilem, cum eo consilio praetorem cognoscere: si ea, quae Locrenses facta quererentur, iussu aut volun- 5 tate P. Scipionis facta essent, ut eum de provincia decedere iuberent; si P. Scipio iam in Africam traiecisset, 6 tribuni plebis atque aedilis cum duobus legatis, quos maxime idoneos praetor censuisset, in Africam proficerentur: tribuni atque aedilis, qui reducerent inde Scipionem, legati, qui exercitui praeessent, donec novus 7 imperator ad eum exercitum venisset; si M. Pomponius 8 et decem legati comperissent, neque iussu neque voluntate P. Scipionis ea facta esse, ut ad exercitum Scipio maneret bellumque ut proposuisset gereret. hoc facto 9 senatus consulto cum tribunis plebis actum est, ut compararent, qui duo cum praetore ac legatis irent; ad con- 10 legium pontificum relatum est de expiandis, quae Locris in templo Proserpinae tacta, violata elataque inde essent. tribuni plebis cum praetore et decem legatis profecti M. 11 Claudius Marcellus et M. Cincius Alimentus. aedilis plebis datus, quem, si aut in Sicilia praetori dicto audiens non esset Scipio aut iam in Africam traiecisset, prendere tribuni iuberent, ac iure sacrosanctae potestatis reducerent. prius Locros ire quam Messanam consilium erat.

XXI. Ceterum duplex fama est, quod ad Pleminium 1

attinet. alii, auditis quae Romae acta essent, in exilium Neapolim euntem forte in Q. Metellum, unum ex legatis, 2 incidisse et ab eo Regium vi retractum tradunt, alii ab ipso Scipione legatum cum triginta nobilissimis equitum missum, qui Pleminium in catenas et cum eo seditionis 3 principes conicerent. ii omnes, seu ante Scipionis seu 4 tum praetoris iussu, traditi in custodiam Reginis. praetor legatique Locros profecti primam, sicuti mandatum erat, religionis curam habuere: omnem enim sacram pecuniam, quaeque apud Pleminium quaeque apud milites erat, con- 5 quisitam cum ea quam ipsi secum attulerant in thesauris reposuerunt ac piaculare sacrum fecerunt. tum vocatos ad contionem milites praetor signa extra urbem efferre iubet castraque in campo locat cum gravi edicto, si quis miles aut in urbe restitisset aut secum extulisset quod suum non esset: Locrensibus se permittere, ut quod sui quisque cognosset prenderet, si quid non compareret, 6 vindicaret. ante omnia libera corpora placere sine mora Locrensibus restitui; non levi defuncturum poena qui non 7 restituisset. Locrensiū deinde contionem habuit atque iis libertatem legesque suas populum Romanum senatumque restituere dixit. si qui Pleminium aliumve accusare 8 vellet, Regium se sequeretur; si de P. Scipione publice queri vellent, ea quae Locris nefarie in deos hominesque facta essent iussu aut voluntate P. Scipionis facta esse, legatos mitterent Messanam: ibi se cum consilio cognitu- 9 rum. Locrenses praetori legatisque, senatui ac populo Romano gratias egerunt: se ad Pleminium accusandum 10 ituros; Scipionem, quamquam parum iniuriis civitatis suae doluerit, eum esse virum, quem amicum sibi quam inimicum mallent esse. pro certo se habere neque iussu neque voluntate P. Scipionis tot tam nefanda commissa; 11 sed aut Pleminio nimium aut sibi parum creditum, aut natura insitum quibusdam esse, ut magis peccari nolint, quam satis animi ad vindicanda peccata habeant. et praetori et consilio haud mediocre onus demptum erat de 12 Scipione cognoscendi: Pleminium et ad duo et triginta homines cum eo damnaverunt atque in catenis Romam 13 miserunt. ipsi ad Scipionem profecti sunt, ut ea quoque,

quae vulgata sermonibus erant de cultu ac desidia imperatoris solutaque disciplina militiae, comperta oculis referrent Romam.

XXII. Venientibus iis Syracusas Scipio res, non 1
verba ad purgandum sese paravit. exercitum omnem eo
convenire, classem expediri iussit, tamquam dimicandum
eo die terra marique cum Carthaginiensibus esset. quo 2
die venerunt hospitio comiter acceptis, postero die ter-
restrem navalemque exercitum, non instructos modo, sed
hos decurrentis, classem in portu simulacrum et ipsam
edentem navalis pugnae, ostendit; tum circa armamenta- 3
ria et horrea aliumque belli apparatus visendum praetor
legatique ducti; tantaque admiratio singularum universa- 4
rumque rerum incussa, ut satis crederent aut illo duce
atque exercitu vinci Carthaginiensem populum aut alio
nullo posse, iuberentque, quod di bene verterent, traicere, 5
et spei conceptae, quo die illum omnes centuriae priorem
consulem dixissent, primo quoque tempore compotem
populum Romanum facere. adeoque laetis inde animis 6
profecti sunt, tamquam victoriam, non belli magnificum
apparatus nuntiaturi Romam essent.

Pleminius quique in eadem causa erant, postquam 7
Romam est ventum extemplo in carcerem conditi. ac
primo producti ad populum ab tribunis apud praeoccu-
pato Locrensium clade animos nullum misericordiae lo-
cum habuerunt. postea cum saepius producerentur, iam 8
senescente invidia mollebantur irae et ipsa deformitas
Plemini memoriaque absentis Scipionis favorem ad vul-
gum conciliabat. mortuus tamen prius in vinculis est, 9
quam iudicium de eo populi perficeretur. hunc Plemi- 10
nium Clodius Licinus in libro tertio rerum Romanarum
refert ludis votivis, quos Romae Africanus iterum consul
faciebat, conatum per quosdam, quos pretio corruperat,
aliquot locis urbem incendere, ut frangendi carceris
fugiendique haberet occasionem; patefacto dein scelere
delegatum in Tullianum ex senatus consulto. de Scipione 11
nusquam nisi in senatu actum, ubi omnes legatique et
tribuni, classem eam, exercitum ducemque verbis extol-
lentes, fecerunt, ut senatus censeret, primo quoque tem-

12 pore in Africam traiciendum, Scipionique permetteretur, ut ex his exercitibus, qui in Sicilia essent, ipse eligeret, quos in Africam secum traiceret, quos provinciae relinqueret praesidio.

1   XXIII. Dum haec apud Romanos geruntur, Carthaginienses quoque, cum speculis per omnia promunturia positis percunctantes paventesque ad singulos nuntios
2 sollicitam hiemem egissent, haud parvum et ipsi tuendae Africae momentum adiecerunt societatem Syphacis regis, cuius maxime fiducia traiecturum in Africam Romanum
3 crediderunt. erat Hasdrubali Gisgonis filio non hospitium modo cum rege, de quo ante dictum est, cum ex Hispania forte in idem tempus Scipio atque Hasdrubal convenerunt, sed mentio quoque incohata adfinitatis, ut rex
4 duceret filiam Hasdrubalis. ad eam rem consummandam tempusque nuptiis statuendum — iam enim et nubilis erat virgo — profectus Hasdrubal ut accensum cupiditate — et sunt ante omnis Numidae barbaros effusi in Venerem — sensit, virginem a Carthagine arcessit maturatque nuptias,
5 et inter aliam gratulationem, ut publicum quoque foedus privato adiceretur, societas inter populum Carthaginensium regemque, data ultro citroque fide eosdem amicos
6 inimicosque habituros, iure iurando adfirmatur. ceterum Hasdrubal, memor et cum Scipione initae regi societatis et quam vana et mutabilia barbarorum ingenia essent, veritus, ne si traiecisset in Africam Scipio, parvum vin-
7 culum eae nuptiae essent, dum accensum recenti amore Numidam habet, perpellit blanditis quoque puellae adhibitis, ut legatos in Siciliam ad Scipionem mittat, per quos moneat eum, ne prioribus suis promissis fretus in
8 Africam traiciat: se et nuptiis civis Carthaginensis, filiae Hasdrubalis, quem viderit apud se in hospitio, et publico etiam foedere cum populo Carthaginensi iunctum optare
9 primum, ut procul ab Africa, sicut adhuc fecerint, bellum Romani cum Carthaginensibus gerant, ne sibi interesse certaminibus eorum armaque aut haec aut illa, abnuentem alteram societatem, sequi necesse sit. si non abstineat Africa Scipio et Carthagini exercitum admoveat, sibi necessarium fore et pro terra Africa, in qua et ipse

sit genitus, et pro patria coniugis suae proque parente ac penatibus dimicare.

XXIII. Cum iis mandatis ab rege legati ad Scipionem missi Syracusis eum convenerunt. Scipio quamquam magno momento rerum in Africa gerendarum magnaue spe destitutus erat, legatis propere, priusquam res vulgaretur, remissis in Africam litteras dat ad regem, quibus etiam atque etiam monet eum, ne iura hospitii secum neu cum populo Romano initae societatis neu fas, fidem, dexteras, deos, testis atque arbitros conventorum fallat. ceterum quando neque celari adventus Numidarum poterat — vagati enim in urbe obversatique praetorio erant — et, si sileretur quid petentes venissent, periculum erat, ne vera eo ipso quod celarentur sua sponte magis emanarent timorque in exercitum incideret, ne simul cum rege et Carthaginiensibus foret bellandum, avertit a vero falsis praeoccupando mentes hominum et vocatis ad cunctationem militibus non ultra esse cunctandum ait: instare, ut in Africam quam primum traiciat, socios reges; Masinissam ipsum prius ad Laelium venisse querentem, quod cunctando tempus tereretur; nunc Syphacem mittere legatos idem admirantem, quae tam diuturnae morae sit causa, postulantemque, ut aut traiciatur tandem in Africam exercitus aut, si mutata consilia sint, certior fiat, ut et ipse sibi ac regno suo posset consulere. itaque satis [paratis] iam omnibus instructisque et re iam non ultra recipiente cunctationem in animo sibi esse, Lilybaeum classe traducta eodemque omnibus peditum equitumque copiis contractis, quae prima dies cursum navibus daret, deis bene iuvantibus in Africam traicere. litteras ad M. Pomponium mittit, ut si ei videretur, Lilybaeum veniret, ut communiter consulerent, quas potissimum legiones et quantum militum numerum in Africam traiceret. item circum oram maritimam misit, ut naves onerariae comprehensae Lilybaeum omnes contraherentur. quidquid militum naviumque in Sicilia erat, cum Lilybaeum convenisset et nec urbs multitudinem hominum neque portus naves caperet, tantus omnibus ardor erat in Africam traiciendi, ut non ad bellum duci viderentur, sed ad certa victoriae

praemia. praecipue qui superabant ex Cannensi exercitu milites illo, non alio duce credebant navata rei publicae
12 opera finire se militiam ignominiosam posse. et Scipio minime id genus militum aspernabatur, ut qui neque ad Cannas ignavia eorum cladem acceptam sciret neque ullos aequae veteres milites in exercitu Romano esse, expertosque non variis proeliis modo, set urbibus etiam
13 oppugnandis. quinta et sexta Cannenses erant legiones; eas se traiecturum in Africam cum dixisset, singulos milites inspexit, relictisque quos non idoneos credebatur in locum eorum subiecit quos secum ex Italia adduxerat,
14 supplevitque ita eas legiones, ut singulae sena milia et ducenos pedites, trecenos haberent equites. sociorum item Latini nominis pedites equitesque de exercitu Cannensi legit.

1 XXV. Quantum militum in Africam transportatum
2 sit, non parvo numero inter auctores discrepat. alibi decem milia peditum, duo milia et ducentos equites, alibi sedecim milia peditum, mille et sescentos equites, alibi parte plus dimidia rem auctam, quinque et triginta milia peditum equitumque in naves inposita invenio. quidam non adiecere numerum, inter quos me ipse in re dubia
3 poni malim. Coelius ut abstinet numero, ita ad immen-
4 sum multitudinis speciem auget: volucres ad terram delapsas clamore militum, atque tantam multitudinem conscendisse naves, ut nemo mortalium aut in Italia aut in Sicilia relinqui videretur.

5 Milites ut naves ordine ac sine tumultu conscenderent, ipse eam sibi curam sumpsit. nauticos C. Laelius, qui classis praefectus erat, in navibus, ante conscendere
6 coactos, continuit. commeatus imponendi M. Pomponio praetori cura data: quinque et quadraginta dierum cibaria, e quibus quindecim dierum cocta, imposita. ut
7 omnes iam in navibus erant, scaphas circummisit, ut ex navibus gubernatoresque et magistri navium et bini milites
8 in forum convenirent ad imperia accipienda. postquam convenerunt, primum ab iis quaesivit, si aquam hominibus iumentisque in totidem dies quot frumentum
9 imposuissent. ubi responderunt, aquam dierum quinque

et quadraginta in navibus esse, tum edixit militibus, ut silentium quieti nautis sine certamine ad ministeria exsequenda bene oboedientes praestarent. cum viginti rostratis se ac L. Scipionem ab dextro cornu, laevum, totidem rostratas, et C. Laelium praefectum classis cum M. Porcio Catone — quaestor is tum erat — onerariis futurum praesidio: lumina in navibus singula rostratae, bina onerariae haberent; in praetoria nave insigne nocturnum trium luminum fore. Emporia ut peterent gubernatoribus edixit. fertilissimus ager eoque abundans omni copia rerum est regio, et inbelles, quod plerumque in uberi agro evenit, barbari sunt, priusque quam Carthagine subveniretur opprimi videbantur posse. iis editis imperiis redire ad naves iussi, et postero die deis bene iuvantibus signo dato solvere naves.

XXVI. Multae classes Romanae e Sicilia atque ipso illo portu profectae erant; ceterum non eo bello solum — nec id mirum, praedatum enim tantummodo pleraeque classes ierant —, sed ne priore quidem ulla profectio tanti spectaculi fuit, quamquam, si magnitudine classis aestimares, et bini consules cum binis exercitibus ante traicerant et prope totidem rostratae in illis classibus fuerant, quot onerariis Scipio tum traiciebat; nam praeter quadraginta longas naves quadringentis ferme onerariis exercitum travexit. sed et bellum bello secundum priori ut atrocius Romanis videretur, cum quod in Italia bellabatur, tum ingentes strages tot exercituum simul caesis ducibus effecerant, et Scipio dux partim factis fortibus, partim suapte fortuna quadam ingenti ad incrementa gloriae celebratus converterat animos; simul et mens ipsa traiciendi nulli ante eo bello duci temptata, ad Hannibalem trahendum ex Italia transferendumque et finiendum in Africa bellum se transire, vulgata erat. concurrerat ad spectaculum in portum omnis turba non habitantium modo Lilybaei, sed legationum omnium ex Sicilia, quae ad prosequendum Scipionem officii causa convenierant et praetorem provinciae M. Pomponium secutae fuerant. ad hoc legiones, quae in Sicilia relinquebantur, ad prosequendos commilitones processerant; nec

classis modo prospectantibus e terra, sed (tamen) terra etiam omnis circa referta turba spectaculo navigantibus erat.

- 1   **XXVII.** Ubi inluxit, Scipio e praetoria nave silentio
2 per praeconem facto 'divi divaeque,' inquit 'maria terras-
que qui colitis, vos precor quaesoque, uti quae in meo
imperio gesta sunt, geruntur, ea mihi populo plebique
Romanae, sociis nominique Latino, qui populi Romani
quique meam sectam, imperium, auspiciumque terra,
3 mari, amnibusque secuntur, bene verruncent eaque vos
omnia bene iuvetis, bonis auctibus auxitis; salvos in-
columesque victis perduellibus victores, spolîs decoratos,
praeda onustos triumphantesque mecum domos reduces
sistatis; inimicorum hostiumque ulciscendorum copiam
4 faxitis; quaeque populus Carthaginiensis in civitatem
nostram facere molitus est, ea ut mihi populoque Romano
in civitatem Carthaginiensium exempla edendi facultatem
5 detis.' secundum has preces cruda exta victimae, uti
mos est, in mare porricit tubaque signum dedit proficis-
6 cendi. vento secundo vehementi satis provecti celeriter
e conspectu terrae ablati sunt; et a meridie nebula oc-
cepit ita, vix ut concursus navium inter se vitarent;
7 lenior ventus in alto factus. noctem insequentem eadem
caligo obtinuit; sole orto est discussa et addita vis vento.
8 iam terram cernebant. haud ita multo post gubernator
Scipioni ait, non plus quinque milia passuum Africam
abesse, Mercuri promunturium se cernere; si iubeat eo
9 dirigi, iam in portu fore omnem classem. Scipio, ut in
conspectu terra fuit, precatus uti bono rei publicae suo-
que Africam viderit, dare vela et alium infra navibus
10 accessum petere iubet. vento eodem ferebantur; ceterum
nebula sub idem ferme tempus quo pridie exorta con-
spectum terrae ademit et ventus premente nebula cecidit.
11 nox deinde incertiora omnia fecit. itaque ancoras, ne
aut inter se concurrerent naves aut terrae inferrentur,
12 iecere. ubi inluxit, ventus idem coortus, nebula disiecta
aperuit omnia Africae litora. Scipio, quod esset pro-
ximum promunturium percunctatus, cum Pulchri pro-
munturium id vocari audisset, 'placet omen,' inquit

‘huc dirigite naves.’ eo classis decurrit copiaque omnes 13
in terram expositae sunt.

Prosperam navigationem sine terrore ac tumultu 14
fuisse permultis Graecis Latinisque auctoribus credidi.
Coelius, praeterquam quod non mersas fluctibus naves,
ceteros omnis caelestis maritimosque terrores, postremo
abreptam tempestate ab Africa classem ad insulam Ae-
gimurum, inde aegre correctum cursum exponit et prope 15
obrutis navibus iniussu imperatoris scaphis, haud secus
quam naufragos, milites sine armis cum ingenti tumultu
in terram evasisse.

XXVIII. Expositis copiis Romani castra in proximis 1
tumulis metantur. iam non in maritimos modo agros 2
conspectu primum classis, dein tumultu egredientium in
terram pavor terrorque pervenerat, sed in ipsas urbes.
neque enim hominum modo turba, mulierum puerorum- 3
que agminibus immixta, omnis passim compleverat vias,
sed pecora quoque prae se agrestes agebant, ut relinqui
subito Africam diceres. urbibus vero ipsis maiorem quam 4
quem secum attulerant terrorem inferebant, praecipue
Carthagini prope ut captae tumultus fuit. nam post M. 5
Atilium Regulum et L. Manlium consules, annis prope
quingenta, nullum Romanum exercitum viderant
praeter praedatorias classes, quibus escensiones in agros
factae erant, raptisque, quae obvia fors fecerat, prius re- 6
cursum semper ad naves quam clamor agrestis conciret
fuerat: eo maior tum fuga pavorque in urbe fuit. et her- 7
cule neque exercitus domi validus neque dux quem op-
ponerent erat. Hasdrubal Gisgonis filius genere, fama,
divitis, regia tum etiam adfinitate longe primus civitatis
erat: sed eum ab illo Scipione aliquot proeliis fusum pul- 8
sumque in Hispania meminerant nec magis ducem duci
parem quam tumultuarium exercitum suum Romano ex-
ercitui esse. itaque velut si urbem extemplo adgressurus 9
Scipio foret, ita conclamatum ad arma est portaeque
raptim clausae et armati in muris vigiliaeque et stationes
dispositae, ac nocte insequenti vigilatum est. postero 10
die mille equites, speculatum ad mare turbandosque egre-
dientis ex navibus missi, in stationes Romanorum in-

11 ciderunt. iam enim Scipio classe Uticam missa ipse haud
ita multum progressus a mari tumulos proximos ceperat,
equites et in stationibus locis idoneis posuerat et per
agros miserat praedatum.

1 XXVIII. Hi cum Carthaginiensi equitatu proelium
cum commisissent, paucos in ipso certamine, plerosque
2 fugientes persecuti, in quibus praefectum quoque Han-
nonem, nobilem iuvenem, occiderunt. Scipio non agros
modo circa vastavit, sed urbem etiam proximam Afro-
3 rum satis opulentam cepit, ubi praeter cetera, quae ex-
templo in naves onerarias imposita missaque in Siciliam
erant, octo milia liberorum servorumque capitum sunt
4 capta. laetissimus tamen omnibus in principio rerum
gerendarum adventus fuit Masinissae; quem quidam cum
ducentis haud amplius equitibus, plerique cum duum mi-
5 lium equitatu tradunt venisse. ceterum cum longe maxi-
mus omnium aetatis suae regum hic fuerit, plurimumque
rem Romanam iuverit, operae pretium videtur excedere
paulum ad enarrandum, quam varia fortuna usus sit in
amittendo recuperandoque paterno regno.

6 Militanti pro Carthaginiensibus in Hispania pater ei
moritur: Galae nomen erat. regnum ad fratrem regis
Oesalcen pergrandem natu — ita mos apud Numidas est
7 — pervenit. haud multo post Oesalce quoque mortuo
maior ex duobus filiis eius Capussa, puero admodum al-
8 tero, paternum imperium accepit. ceterum cum magis
iure gentis quam auctoritate inter suos aut viribus ob-
tineret regnum, extitit quidam Mazaetullus nomine, non
alienus sanguine regibus, familiae semper inimicae ac de
imperio varia fortuna cum iis qui tum obtinebant cer-
9 tantis. is concitatis popularibus, apud quos invidia regum
magnae auctoritatis erat, castris palam positis descen-
10 dere regem in aciem ac dimicare de regno coegit. in eo
proelio Capussa cum multis principum cecidit; gens Mae-
suliorum omnis in dicionem imperiumque Mazaetulli con-
11 cessit. regio tamen nomine abstinuit contentusque no-
mine modico tutoris puerum Lacumazen, qui stirpis re-
12 giae supererat, regem appellat. Carthaginiensem nobilem
feminam, sororis filiam Hannibalis, quae proxime Oesalci

regi nupta fuerat, matrimonio sibi iungit spe Carthaginiensium societatis et cum Syphace hospitium vetustum 13 legatis missis renovat, omnia ea auxilia praeparans adversus Masinissam.

XXX. Et Masinissa, audita morte patruī, dein nece 1 fratris patruelis, ex Hispania in Mauretaniam — Baga ea tempestate Maurorum erat — traiecit. ab eo supplex in- 2 finis precibus auxilium itineri, quoniam bello non poterat, quattuor milia Maurorum impetravit. cum iis, praemisso 3 nuntio ad paternos suosque amicos, cum ad finis regni pervenisset, quingenti ferme Numidae ad eum convene- 4 runt. igitur Mauris inde, sicut convenerat, retro ad regem remissis quamquam aliquanto minor spe multitudo nec cum qua tantam rem adgredi satis auderet convene- 5 rat, ratus agendo ac moliendo vires quoque ad agendum aliquid conlecturum, proficiscenti ad Syphacem Lacumazae regulo ad Thapsum occurrit. trepidum agmen 6 cum in urbem refugisset, urbem Masinissa primo impetu capit, ex regiis alios tradentis se recipit, alios vim parantis occidit. pars maxima cum ipso puero inter tumultum ad Syphacem, quo primum intenderant iter, pervenerunt. fama huius modicae rei in principio rerum 7 prospere actae convertit ad Masinissam Numidas, adfluebantque undique ex agris vicisque veteres milites Galae et invitabant iuvenem ad recipiendum paternum regnum. numero militum aliquantum Mazaetullus superabat: nam 8 et ipse eum exercitum, quo Capussam vicerat, et ex receptis post caedem regis aliquot habebat et puer Lacumazes ab Syphace auxilia ingentia adduxerat. quindecim 9 milia peditum Mazaetullo, decem milia equitum erant, quibus cum Masinissa nequaquam tantum peditum equitumve habente acie conflixit. vicit tamen et veterum militum virtus et prudentia inter Romana et Punica arma exercitati ducis; regulus cum tutore ex exigua Masaesuliorum manu in Carthaginiensem agrum perfugit. ita re- 10 cuperato regno paterno Masinissa, quia sibi adversus Syphacem haud paulo maiorem restare dimicationem cernebat, optimum ratus cum fratre patruēle gratiam reconciliare, missis qui et puero spem facerent, si in fidem 11

Masinissae sese permisisset, futurum eum in eodem honore, quo apud Galam Oesalces quondam fuisset, et qui Mazaetullo praeter impunitatem sua omnia cum fide restitui sponderent, ambo praeoptantis exilio modicam domi fortunam, omnia ne id fieret Carthaginiensibus de industria agentibus, ad sese perduxit.

1 XXXI. Hasdrubal tum forte, cum haec gerebantur, apud Syphacem erat; qui Numidae, haud sane multum ad se pertinere credenti, utrum penes Lacumazen an
2 Masinissam regnum Maesuliorum esset, falli eum magnopere ait, si Masinissam eisdem contentum fore quibus patrem Galam aut patruum eius Oesalcem credat: multo
3 maiorem indolem in eo animi ingenique esse quam in ullo gentis eius umquam fuisset. saepe eum in Hispania
4 rarae inter homines virtutis specimen dedisse sociis pariter hostibusque. et Syphacem et Carthaginiensis, nisi orientem illum ignem oppressissent, ingenti mox incendio,
5 cum iam nullam opem ferre possent, arsuros; adhuc teneras et fragiles vires eius esse, vixdum coalescens foventis regnum. instando stimulandoque pervincit, ut
6 exercitum ad finis Maesuliorum admoveat atque in agro, de quo saepe cum Gala non verbis modo disceptatum, sed etiam armis certatum fuerat, tamquam hau dubii
7 iuris sui, castra locet: si quis arceat, ut quod maxime opus sit, acie dimicaturum; sin per metum agro cedatur,
8 in medium regnum eundum; aut sine certamine concessuros in dicionem eius Maesulios, aut nequaquam pares
9 futuros armis. his vocibus incitatus Syphax Masinissae bellum infert et primo certamine Maesulios fundit fugatque. Masinissa cum paucis equitibus ex acie in montem
10 — Bellum incolae vocant — perfugit. familiae aliquot cum mapalibus pecoribusque suis — ea pecunia illis est — persecuti sunt regem, cetera Maesuliorum multitudo in dicionem Syphacis concessit. quem ceperant exules montem herbidus aquosusque est; et quia pecori bonus alendo erat, hominum quoque carne ac lacte vescentium abunde sufficiebat alimentis. inde nocturnis primo ac furtivis incursionibus, deinde aperto latrocinio infesta omnia circa esse; maxime uri Carthaginiensis ager, quia et plus

praedae quam inter Numidas et latrocinium tutius erat. iamque adeo licenter eludebant, ut ad mare devectam 11 praedam venderent mercatoribus appellentibus naves ad id ipsum pluresque quam iusto saepe in bello Carthaginienses caderent caperenturque. deplorabant ea aput 12 Syphacem Carthaginenses incensumque et ipsum ad reliquias belli persequendas instigabant. sed vix regium videbatur latronem vagum in montibus consecrari.

XXXII. Bucar ex praefectis regis, vir acer et in- 1 piger, ad id delectus, et data quattuor milia peditum, duo equitum; praemiorumque ingenti spe oneratus, si caput Masinissae rettulisset aut vivum — id vero inaestimabile gaudium fore — cepisset, palatos incuriose agentis 2 improviso adortus, pecorum hominumque ingenti multitudine a praesidio armatorum exclusa, Masinissam ipsum cum paucis in verticem montis compellit. inde prope 3 iam ut debellato, nec praeda modo pecorum hominumque captorum missa ad regem, sed copiis, ut aliquanto maioribus quam pro reliquis belli, remissis, cum [M] haud 4 amplius peditibus ducentisque equitibus degressum iugis Masinissam persecutus, in valle arta faucibus utrimque oppositus inclusit, ubi ingens caedes Maesuliorum facta: Masinissa cum quinquaginta haud amplius equitibus per 5 anfractus montis ignotos sequentibus se eripuit. tenuit 6 tamen vestigia Bucar adeptusque eum patentibus prope Clupeam urbem campis ita circumvenit, ut praeter quattuor equites omnes ad unum interficeret. cum is ipsum quoque Masinissam saucium prope e manibus inter tumultum amisit. in conspectu erant fugientes; ala equi- 7 tum dispersa toto campo, quibusdam ut occurrerent per obliqua tendentibus, quinque hostes sequebatur. amnis 8 ingens fugientis accepit — neque enim eunctanter, ut quos maior metus urgeret, immiserant equos — raptique gurgite in obliquum praelati. duobus in conspectu hostium in 9 praerapidum gurgitem haustis ipse perisse creditus. at duo reliqui equites cum eo inter virgulta ulterioris ripae emerserunt. is finis Bucari sequendi fuit nec ingredi flumen auso nec habere credenti se iam quem sequeretur. inde vanus auctor absumpti Masinissae ad regem rediit, 10

missique qui Carthaginem gaudium ingens nuntiarent, totaque Africa fama mortis Masinissae repleta varie animos adfecit.

- 11 Masinissa in spelunca occulta cum herbis curaret vulnus, duorum equitum latrocinio per dies aliquot vixit.
12 ubi primum ducta cicatrix patique posse visa iactationem, audacia ingenti pergit ire ad regnum repetendum; atque in ipso itinere haud plus quadraginta equitibus collectis
13 cum in Maesulios palam iam quis esset ferens venisset, tantum motum cum favore pristino, tum gaudio insperato, quod quem perisse crediderant incolumem cernebant, fecit, ut intra paucos dies sex milia peditum armorum, quattuor equitum ad eum convenirent iamque non
14 in possessione modo paterni regni esset, sed etiam socios Carthaginensium populos Masaesuliorumque fines — id Syphacis regnum erat — vastaret. inde irritato ad bellum Syphace, inter Cirtam Hipponemque in iugis opportunorum ad omnia montium consedit.

- 1 XXXIII. Maiorem igitur iam rem Syphax ratus, quam ut per praefectos ageret, cum filio iuvene — nomen Verminae erat — parte exercitus missa imperat, ut circumducto agmine in se intentum hostem ab tergo invadat.
2 nocte profectus Vermina, qui ex occulto adgressurus erat; Syphax autem interdiu aperto itinere, ut qui signis conlatis acie dimicaturus esset, movit castra. ubi tempus
3 visum est, quo pervenisse iam circummissi videri poterant, et ipse leni clivo ferente ad hostem, cum multitudine fretus, tum praeparatis ab tergo insidiis, per adversum montem erectam aciem ducit. Masinissa maxime
4 loci fiducia, quo multo aequiore pugnaturus erat, et ipse derigit suos. atrox proelium et diu anceps fuit, loco et virtute militum Masinissam, multitudine, quae nimio
5 maior erat, Syphacem iuvante. ea multitudo divisa, cum pars a fronte urgeret, pars ab tergo se circumfudisset, victoriam haud dubiam Syphaci dedit, et ne effugium quidem patebat hinc a fronte, hinc ab tergo inclusis.
6 itaque ceteri pedites equitesque caesi aut capti; ducentos ferme equites Masinissa circa se conglobatos divisosque turmatim in tris partis erumpere iubet, loco praedicto in

quem ex dissipata convenirent fuga. ipse, qua intenderat, 7
inter media tela hostium evasit; duae turmae haesere:
altera metu dedita hosti, pertinacior in repugnando telis
obruta et confixa est. Verminam prope vestigiis instan- 8
tem in alia atque alia flectendo itinera eludens, taedio et
desperatione tandem fessum absistere sequendo coegit.
ipse cum sexaginta equitibus ad minorem Syrtim pervenit.
ibi cum conscientia egregia saepe repetiti regni paterni 9
inter Punica Emporia gentemque Garamantum omne tem-
pus usque ad C. Laeli classisque Romanae adventum in
Africam consumpsit. haec animum inclinant, ut cum 10
modico potius quam cum magno praesidio equitum ad
Scipionem quoque postea venisse Masinissam credam,
quippe illa regnanti multitudo, haec paucitas exulis for-
tunae conveniens est.

XXXIII. Carthaginienses ala equitum cum prae- 1
fecto amissa, alio equitatu per novum dilectum compa-
rato, Hannonem Hamilcaris filium praeficiunt. Hasdru- 2
balem subinde ac Syphacem per litteras nuntiosque,
postremo etiam per legatos arcessunt: Hasdrubalem opem
ferre prope circumsessae patriae iubent, Syphacem orant,
ut Carthagini, ut universae Africae subveniat. ad Uticam 3
tum castra Scipio, ferme mille passus ab urbe, habebat,
tralata a mari, ubi paucos dies stativa coniuncta classi
fuerant. Hanno, nequaquam satis valido non modo ad 4
laccessendum hostem, sed ne ad tuendos quidem a popu-
lationibus agros equitatu accepto, id omnium primum
egit, ut per conquisitionem numerum equitum augeret.
nec aliarum gentium aspernatus, maxime tamen Numidas 5
— id longe primum equitum in Africa est genus — con-
ducit. iam ad quattuor milia equitum habebat, cum Sa- 6
laecam nomine urbem occupavit quindecim ferme milia
ab Romanis castris. quod ubi Scipioni relatum est, 7
‘aestiva sub tectis equitatus!’ inquit: ‘sint vel plures,
dum talem ducem habeant.’ eo minus sibi cessandum 8
ratus, quo illi segnius rem agerent, Masinissam cum
equitatu praemissum portis obequitare atque hostem ad
pugnam elicere iubet. ubi omnis multitudo se effudisset
graviorque iam in certamine esset quam ut facile sustineri

posset, cederet paulatim: se in tempore pugnae obven-
9 turum. tantum moratus, quantum satis temporis prae-
gresso visum ad eliciendos hostis, cum Romano equitatu
secutus, tegentibus tumulis, qui peropportune circa viae
10 flexus oppositi erant, occultus processit. Masinissa ex
composito nunc terrentis, nunc timentis modo aut ipsis
obequitabat portis aut cedendo, cum timoris simulatio
audaciam hosti faceret, ad insequendum temere eliciebat.
11 nondum omnes egressi erant varieque dux fatigabatur,
alios vino et somno gravis arma capere et frenare equos
cogendo, alis, ne sparsi et inconditi sine ordine, sine
12 signis omnibus portis excurrerent, obsistendo. primo in-
caute se evehentis Masinissa excipiebat; mox plures simul
conferti porta effusi aequaverant certamen; postremo
iam omnis equitatus proelio cum adesset, sustineri ultra
13 nequiere. non tamen effusa fuga Masinissa, sed cedendo
sensim impetus eorum accipiebat, donec ad tumulos te-
14 gentis Romanum equitatum pertraxit. inde exorti equites,
et ipsi integris viribus et recentibus equis, Hannoni Afris-
que pugnando ac sequendo fessis se circumfudere; et
15 Masinissa flexis subito equis in pugnam rediit. mille
fere, qui primi agminis fuerant, quibus haud facilis re-
ceptus fuit, cum ipso duce Hannone interclusi atque in-
16 terfecti sunt; ceteros, ducis praecipue territos caede,
effuse fugientis per triginta milia passuum victores secuti
ad duo praeterea milia equitum aut ceperunt aut occide-
17 runt. inter eos satis constabat non minus ducentos Car-
thaginiensium equites fuisse, et divitiis quosdam et genere
inlustres.

1 XXXV. Eodem forte quo haec gesta sunt die naves,
quae praedam in Siciliam vexerant, cum commeatu re-
diere, velut ominatae ad praedam alteram repetendam
2 sese venisse. duos eodem nomine Carthaginiensium duces
duobus equestribus proeliis interfectos non omnes aucto-
res sunt, veriti, credo, ne falleret bis relata eadem res;
Caelius quidem et Valerius captum etiam Hannonem
tradunt.

3 Scipio praefectos equitesque prout cuiusque opera
fuerat, ante omnis Masinissam, insignibus donis donat;

et firmo praesidio Salaecae imposito ipse cum cetero ex- 4
ercitu profectus, non agris modo, quacumque incedebat,
populatis, sed urbibus etiam quibusdam vicisque expu-
gnatis, late fuso terrore belli, septimo die quam profectus 5
erat magnam vim hominum et pecoris et omnis generis
praedae trahens in castra redit gravesque iterum hostili-
bus spoliis naves dimittit. inde omissis expeditionibus 6
parvis populationibusque ad oppugnandam Uticam omnes
belli vires convertit, eam deinde, si cepisset, sedem ad
cetera exequenda habiturus. simul et a classe navales 7
socii, qua ex parte urbs mari adluitur, simul et terrestris
exercitus ad imminem prope ipsis moenibus tumulum
est admotus. tormenta machinasque et advexerat secum 8
et ex Sicilia missa cum commeatu erant et nova in arma-
mentario, multis talium operum artificibus de industria
inclusis, fiebant. Uticensibus tanta undique mole circum- 9
sessis in Carthaginiensi populo, Carthaginiensibus in
Hasdrubale ita, si is movisset Syphacem, spes omnis
erat. sed desiderio indigentium auxilii tardius cuncta move-
bantur. Hasdrubal intentissima conquisitione cum ad tri- 10
ginta milia peditum, tria equitum confecisset, non tamen
ante adventum Syphacis castra propius hostem movere
est ausus. Syphax cum quinquaginta milibus peditum, 11
decem equitum advenit confestimque motis a Carthagine
castris haud procul Utica munitionibusque Romanis con-
sedit. quorum adventus hoc tamen momenti fecit, ut 12
Scipio, cum quadraginta ferme dies nequiquam omnia
experiens obsedisset Uticam, abscederet inde inrito in-
cepto. et — iam enim hiems instabat — castra hiberna in 13
promunturio, quod tenui iugo continenti adhaerens in ali-
quantum maris spatium extenditur, communit, uno vallo
et navalia castra amplectitur. iugo medio legionum castris 14
inpositis latus ad septentrionem versum subductae naves
navalesque socii tenebant, meridianam vallem ad alterum
litus devexam equitatus. haec in Africa usque ad ex- 15
tremum autumnii gesta.

XXXVI. Praeter convectum undique ex populatis 1
circa agris frumentum commeatusque ex Sicilia atque
Italia advectos, Cn. Octavius propraetor ex Sardinia ab

Ti. Claudio praetore, cuius ea provincia erat, ingentem
2 vim frumenti advexit, horreaque non solum quae iam
facta erant repleta, sed nova aedificata. vestimenta ex-
ercitui deerant: id mandatum Octavio, ut cum praetore
ageret, si quid ex ea provincia comparari ac mitti posset.
3 ea quoque haud segniter curata res: mille ducentae togae
brevis spatio et duodecim milia tunicarum missa.

4 Aestate ea, qua haec in Africa gesta sunt, P. Sem-
pronius consul, cui Bruttii provincia erat, in agro Cro-
toniensi cum Hannibale in ipso itinere tumultuario proelio
confluxit. agminibus magis quam acie pugnatum est.
5 Romani pulsi et tumultu verius quam pugna ad mille et
6 ducenti de exercitu consulis interfecti: in castra trepide
reditum, neque oppugnare tamen ea hostes ausi. ceterum
silentio proximae noctis profectus inde consul, praemisso
nuntio ad P. Licinium proconsulem, ut suas legiones ad-
moveret, copias coniunxit. ita duo duces, duo exercitus
7 ad Hannibalem redierunt. nec mora dimicandi facta, cum
consuli et duplicatae vires, Poeno recens victoria animo
8 esset. in primam aciem suas legiones Sempronius in-
duxit, in subsidiis locatae P. Licinii legiones. consul
principio pugnae aedem Fortunae Primigeniae vovit, si
9 eo die hostis fudisset; composque eius voti fuit. fusi ac
fugati Poeni, supra quattuor milia armatorum caesa,
paulo minus trecenti vivi capti et equi quadraginta et
undecim militaria signa. percussus adverso proelio Han-
nibal Crotonem exercitum reduxit.

10 Eodem tempore M. Cornelius consul in altera parte
Italiae non tam armis quam iudiciorum terrore Etruriam
continet, totam ferme ad Magonem ac per eum ad spem
11 novandi res versam. eas quaestiones ex senatus consulto
minime ambitiose habuit; multique nobiles Etrusci, qui
aut ipsi ierant aut miserant ad Magonem de populorum
suorum defectione, primo praesentis erant condemnati;
12 postea conscientia sibimet ipsi exilium consciscentes, cum
absentis damnati essent, corporibus subtractis bona tantum,
quae publicari poterant, pigneranda poenae praebebant.

1 XXXVII. Dum haec consules diversis regionibus
agunt, censores interim Romae M. Livius et C. Claudius

senatum recitaverunt: princeps iterum lectus Q. Fabius Maximus, notati septem, nemo tamen qui sella curuli sedisset. sarta tecta acriter et cum summa fide exege- 2
runt; viam e foro bovario et ad Veneris circa foros publicos et aedem Matris Magnae in Palatio faciendam locaverunt. vectigal etiam novum ex salaria annona sta- 3
tuerunt. sextante sal et Romae et per totam Italiam erat. Romae pretio eodem, pluris in foris et conciliabulis, et alio alibi pretio praebendum locaverunt. id vectigal com- 4
mentum alterum ex censoribus satis credebant, populo iratum, quod iniquo iudicio quondam damnatus esset; et in pretio salis maxime oneratas tribus, quarum opera damnatus erat, credebant. inde Salinator Livio inditum cognomen.

Lustrum conditum serius, quia per provincias dimise- 5
runt censores, ut civium Romanorum in exercitibus quantus ubique esset referretur numerus. censa cum iis du- 6
centa decem quattuor milia hominum. condidit lustrum C. Claudius Nero. duodecim deinde coloniarum, quod 7
numquam ante factum erat, deferentibus ipsarum coloniarum censoribus, censum acceperunt, ut, quantum numero militum, quantum pecunia valerent, in publicis tabulis monumenta extarent. equitum deinde census agi 8
coeptus est; et ambo forte censores equum publicum habebant. cum ad tribum Polliam ventum est, in qua M. Livi nomen erat, et praeco cunctaretur citare ipsum censorem, 'cita' inquit Nero 'M. Livium' et sive ex residua 9
vetere simultate sive intempestiva iactatione severitatis inflatus M. Livium, quia populi iudicio esset damnatus, equum vendere iussit. item M. Livius, cum ad tribum 10
Arniensem et nomen conlegae ventum est, vendere equum C. Claudium iussit duarum rerum causa, unius, quod falsum adversum se testimonium dixisset, alterius, quod non sincera fide secum in gratiam redisset. aequae foe- 11
dum certamen inquinandi famam alterius cum suae famae damno factum est exitu censurae. cum in leges iurasset 12
C. Claudius et in aerarium escendisset, inter nomina eorum, quos aerarios relinquebat, dedit conlegae nomen, deinde M. Livius in aerarium venit: praeter Maeciam 13

tribum, quae se neque condemnasset neque condemna-
tum aut consulem aut censorem fecisset, populum Ro-
manum omnem, quattuor et triginta tribus, aerarios reli-
14 quit, quod et innocentem se condemnassent et condemna-
tum consulem et censorem fecissent, neque infitiri pos-
sent, aut iudicio semel aut comitiis bis ab se peccatum esse:
15 inter quattuor et triginta tribus et C. Claudium aerarium
fore; quod si exemplum haberet bis eundem aerarium relin-
quendi, C. Claudium nominatim se inter aerarios fuisse
16 relicturum. primum certamen notarum inter censores;
castigatio inconstantiae populi censoria et gravitate tem-
17 porum illorum digna. in invidia censores cum essent,
crescendi ex iis ratus esse occasionem Cn. Baebius tri-
bunus plebis diem ad populum utrisque dixit. ea res
consensu patrum discussa est, ne postea obnoxia populari
aurae censura esset.

1 XXXVIII. Eadem aestate in Bruttis Clamptia a
consule vi capta, Consentia et Pandosia et ignobiles aliae
2 civitates voluntate in dicionem venerunt. et cum comi-
tiorum iam adpeteret tempus, Cornelium potius ex Etruria,
3 ubi nihil belli erat, Romam acciri placuit. is consules Cn.
Servilium Caepionem et C. Servilium Geminum creavit.
4 inde praetoria comitia habita. creati P. Cornelius Len-
tulus, P. Quintilius Varus, P. Aelius Paetus, P. Villius
5 Tappulus: hi duo cum aediles plebis essent, praetores
creati sunt. consul comitiis perfectis ad exercitum in
Etruriam redit.

6 Sacerdotes eo anno mortui atque in locum eorum suf-
fecti: Ti. Veturius Philo flamen Martialis in locum M.
Aemili Regilli, qui priore anno mortuus erat, creatus in-
7 auguratusque; in M. Pomponi Mathonis et auguris et de-
cemviri locum creati decemvir M. Aurelius Cotta, augur
Ti. Sempronius Gracchus admodum adulescens, quod tum
8 perrarum in mandandis sacerdotiis erat. quadrigae aureae
eo anno in Capitolio positae ab aedilibus curulibus C. Livio
et M. Servilio Gemino. et ludi Romani biduum instaurati,
item per biduum plebei ab aedilibus P. Aelio, P. Villio. et
Iovis epulum fuit ludorum causa.

[PERIOCHA LIBRI XXX.]

[Scipio in Africa Carthaginienses et eundem Syphacem Numidiae regem Hasdrubalemque pluribus proeliis vicit adiuvante Masinissa, bina hostium castra expugnavit, in quibus quadraginta milia hominum ferro ignique consumpta sunt. Syphacem per C. Laelium et Masinissam cepit. Masinissa Sophonibam, uxorem Syphacis, filiam Hasdrubalis, captam statim adamavit et nuptiis factis uxorem habuit. castigatus a Scipione venenum ei misit, quo illa hausto decessit. effectumque multis Scipionis victoriis, ut Carthaginienses, in desperationem acti, in auxilium publicae salutis Hannibalem revocarent. itaque anno sexto decimo Italia decedens in Africam traiecit, temptavitque per colloquium pacem cum Scipione componere, et cum de condicionibus pacis non convenisset, acie victus est. pax Carthaginiensibus petentibus data est. Hannibal Gisgonem pacem dissuadentem manu sua detraxit; excusata deinde temeritate facti ipse pacem suasit. Masinissae regnum restitutum est. reversus in urbem Scipio amplissimum nobilissimumque egit triumphum, quem Q. Terentius Culleo senator pilleatus secutus est. Scipio Africanus — incertum militari prius favore an populari aura ita cognominatus sit — primus certe hic imperator victae a se nomine gentis nobilitatus est. Mago bello, quo in agro Insubrium cum Romanis conflixerat, vulneratus, dum in Africam per legatos revocatus reverteretur, ex vulnere mortuus est.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXX.

I. Cn. Servilius et C. Servilius consules — sextus 1
decimus is annus belli Punici erat — cum de re publica
belloque et provinciis ad senatum rettulissent, censue- 2
runt patres, ut consules inter se compararent sortiren-
turve, uter Bruttios adversus Hannibalem, uter Etruriam
ac Ligures provinciam haberet: cui Brutti evenissent, ex- 3
ercitum a P. Sempronio acciperet, P. Sempronius — ei

quoque enim proconsuli imperium in annum prorogaba-
4 tur — P. Licinio succederet. is Romam reverteretur, bello
quoque bonus habitus ad cetera, quibus nemo ea tem-
5 pestate instructior civis habebatur. congestis omnibus
humanis ab natura fortunaque bonis nobilis idem ac dives
erat, forma viribusque corporis excellebat, facundissimus
habebatur seu causa oranda seu in senatu, ad populum
suadendi ac dissuadendi locus esset, iuris pontificii peri-
6 tissimus. super haec bellicae quoque laudis consulatus
7 compotem fecerat. quod in Brutiis provincia, idem in
Etruria ac Liguribus decretum: M. Cornelius novo con-
suli tradere exercitum iussus; ipse prorogato imperio
Galliam provinciam obtinere cum legionibus iis, quas L.
8 Scribonius priore anno habuisset. sortiti deinde provin-
cias: Caepioni Brutti, Servilio Gemino Etruria evenit. tum
9 praetorum provinciae in sortem coniectae: iuris dictionem
urbanam Paetus Aelius, Sardiniam P. Lentulus, Siciliam
P. Villius, Ariminum cum duabus legionibus — sub Lucretio
Spurio eae fuerunt — Quintilius Varus est sortitus. et
Lucretio prorogatum imperium, ut Genuam oppidum a
10 Magone Poeno dirutum exaedificaret. P. Scipioni non
temporis, sed rei gerendae fine, donec debellatum in
11 Africa foret, prorogatum imperium est decretumque, ut
supplicatio fieret, quod is in Africam provinciam traie-
cisset, ut ea res salutaris populo Romano ipsique duci
atque exercitui esset.

1 II. In Siciliam tria milia militum sunt scripta, et
quia quod roboris ea provincia habuerat in Africam trans-
vectum fuerat et quia, ne qua classis ex Africa traiceret,
quadraginta navibus custodiri placuerat Siciliae mari-
2 tumam oram. tredecim novas naves Villius secum in
3 Siciliam duxit, ceterae in Sicilia veteres reffectae. huic
classi M. Pomponius, prioris anni praetor, prorogato im-
perio praepositus novos milites ex Italia advectos in naves
4 imposuit. parem navium numerum Cn. Octavio, praetori
item prioris anni, cum pari iure imperi ad tuendam Sar-
dinae oram patres decreverunt; Lentulus praetor duo
5 milia militum dare in naves iussus. et Italiae ora, quia
incertum erat, quo missuri classem Carthaginienses forent,

videbantur autem quidquid nudatum praesidiis esset peti-
turi, M. Marcio, praetori prioris anni, cum totidem navi-
bus tuenda data est. tria milia militum in eam classem ex 6
decreto patrum consules scripserunt et duas legiones ur-
banas ad incerta belli. Hispaniae cum exercitibus im- 7
perioque veteribus imperatoribus, L. Lentulo et L. Manlio
Acidino, decretae. viginti omnino legionibus et centum
sexaginta navibus longis res Romana eo anno gesta.

Praetores in provincias ire iussi. consulibus impera- 8
tum, priusquam ab urbe proficiscerentur, ludos magnos
facerent, quos T. Manlius Torquatus dictator in quintum
annum vovisset, si eodem statu res publica staret. et 9
novas religiones excitabant in animis hominum prodigia
ex pluribus locis nuntiata. aurum in Capitolio corvi non
lacerasse tantum rostris crediti, sed etiam edisse; mures
Antii coronam auream adrosere. circa Capuam omnem 10
agrum lucustarum vis ingens, ita ut unde advenissent
parum constaret, complevit. eculeus Reate cum quinque 11
pedibus natus. Anagniae sparsi primum ignes in caelo,
dein fax ingens arsit; Frusinone arcus solem tenui linea 12
amplexus est, circulum deinde ipsum maior solis orbis
extrinsecus inclusit. Arpini terra campestri agro in in-
gentem sinum consedit. consulum alteri primam hostiam 13
immolanti caput iocineris defuit. ea prodigia maioribus
hostiis procurata, editi a collegio pontificum dei quibus
sacrificaretur.

III. His transactis consules praetoresque in provin- 1
cias profecti. omnibus tamen, velut eam sortitis, Africae
cura erat, seu quia ibi summam rerum bellicae verti
cernebant seu ut Scipioni gratificarentur, in quem tum
omnis versa civitas erat. itaque non ex Sardinia tantum, 2
sicut ante dictum est, sed ex Sicilia quoque et Hispania
vestimenta frumentumque, et arma etiam ex Sicilia et
omne genus commeatus eo portabantur. nec Scipio ullo 3
tempore hiemis belli opera remiserat, quae multa simul
undique eum circumstabant: Uticam obsidebat; castra in
conspectu Hasdrubalis erant; Carthaginienses deduxerant 4
naves, classem paratam instructamque ad commeatus in-
tercipiendos habebant.

Inter haec ne Syphacis quidem reconciliandi curam ex animo miserat, si forte iam satias amoris in uxore ex
5 multa copia cepisset. ab Syphace magis pacis cum Carthaginiensibus condiciones, ut Romani Africa, Poeni Italia excederent, quam, si bellaretur, spes ulla desciturum ad-
6 ferebatur. haec per nuntios acta magis equidem crediderim — et ita pars maior auctores sunt — quam ipsum Syphacem, ut Antias Valerius prodit, in castra Romana
7 ad conloquium venisse. primo eas condiciones imperator Romanus vix auribus admisit; postea, ut causa probabilis suis commeandi foret in castra hostium, mollius eadem illa abnuere ac spem facere saepius ultro citroque agitantibus rem conventuram.

8 Hibernacula Carthaginiensium, congesta temere ex
9 agris materia exaëdificata, lignea ferme tota erant. Numidae praecipue harundine textis storeaque pars maxima tectis passim nullo ordine, quidam, ut sine imperio occupatis locis, extra fossam etiam vallumque habitabant.
10 haec relata Scipioni spem fecerant castra hostium per occasionem incendendi.

1 III. Cum legatis, quos mitteret ad Syphacem, calonum loco primos ordines spectatae virtutis atque prudentiae servili habitu mittebat, qui, dum in conloquio legati essent, vagi per castra, alius alia aditus exitusque omnes, situm formamque et universorum castrorum et partium, qua Poeni, qua Numidae haberent, quantum intervalli inter Hasdrubalis ac regia castra esset, specularentur moremque simul noscerent stationum vigiliarumque, nocte an interdiu opportuniore insidianti essent. et inter crebra conloquia alii atque alii de industria, quo
4 pluribus omnia nota essent, mittebantur. cum saepius agitata res certiore spem pacis in dies et Syphaci et Carthaginiensibus per eum faceret, legati Romani vetitos se reverti ad imperatorem aiunt nisi certum responsum
5 detur: proinde, seu ipsi staret iam sententia, seu consulendus Hasdrubal et Carthaginienses essent, consuleret; tempus esse aut pacem componi aut bellum naviter gerendum consulitur Hasdrubal ab Syphace, ab Hasdrubale Carthaginienses, et speculatores omnia visendi et Scipio

ad comparanda ea, quae in rem erant, tempus habuit. et 7
 mentione ac spe pacis negligentia, ut fit, apud Poenos
 Numidamque orta cavendi, ne quid hostile interim pateren-
 tur. tandem relatum responsum quibusdam, quia nimis 8
 cupere Romanus pacem videbatur, iniquis per occasionem
 adiectis; quae peropportune cupienti tollere indutias Sci-
 pioni causam praebuere. ac nuntio regis, cum relaturum 9
 se ad consilium dixisset, postero die respondit, se uno
 frustra tendente nulli alii pacem placuisse; renuntiaret
 igitur, nullam aliam spem pacis quam relictis Cartha-
 ginensibus Syphaci cum Romanis esse. ita tollit indu- 10
 tias, ut libera fide incepta exequeretur; deductisque navi-
 bus — etiam veris principium erat — machinas tormentaue,
 velut a mari adgressurus Uticam, imponit. et duo milia 11
 militum ad capiendum quem antea tenuerat tumultum su-
 per Uticam mittit, simul ut ab eo, quod parabat, in al-
 terius rei curam converteret hostium animos, simul ne 12
 qua, cum ipse ad Syphacem Hasdrubalemque profectus
 esset, eruptio ex urbe et impetus in castra sua relictas
 cum levi praesidio fieret.

V. His praeparatis advocatoque consilio et dicere ex- 1
 ploratoribus iussis, quae conperta adferrent, Masinissa-
 que, cui omnia hostium nota erant, postremo ipse quid
 pararet in proximam noctem proponit; tribunis edicit, ut, 2
 ubi praetorio dimisso signa concinuissent, extemplo edu-
 cerent castris legiones. ita ut imperaverat signa sub oc- 3
 casum solis efferri sunt coepta. ad primam ferme vigiliam
 agmen explicaverunt; media nocte — septem enim milia
 itineris erant — modico gradu ad castra hostium perven-
 tum est. ibi Scipio partem copiarum Laelio Masinissam- 4
 que ac Numidas attribuit et castra Syphacis invadere
 ignesque conicere iubet. singulos deinde separatim Lae- 5
 lium ac Masinissam deductos obtestatur, ut, quantum
 nox providentiae adimat, tantum diligentia expleant cu-
 raue: se Hasdrubalem Punicaue castra adgressurum,
 ceterum non ante coepturum quam ignem in regiis castris 6
 conspexissent. neque ea res morata diu est: nam ut 7
 proximis casis iniectus ignis haesit, extemplo proxima
 quaeque et deinceps continua amplexus totis se passim

8 dissipavit castris. et trepidatio quidem, quanta necesse
erat, in nocturno effuso tam late incendio orta est: cete-
rum fortuitum, non hostilem ac bellicum ignem rati esse,
sine armis ad restinguendum incendium effusi in armatos
9 incidere hostis, maxime Numidas ab Masinissa notitia
regiorum castrorum ad exitus itinerum idoneis locis dis-
10 positos. in ipsis cubilibus semisomnos hausit flamma;
multi in praecipiti fuga ruentes super alios alii in angustis
portarum obtriti sunt.

1 VI. Relucentem flammam primo vigiles Carthaginien-
sium, deinde excitati alii nocturno tumultu cum conspe-
xissent, ab eodem errore credere et ipsi sua sponte in-
2 cendium ortum, et clamor inter caedem et vulnera sub-
latus an ex trepidatione nocturna esset confusus, *sensum*
3 veri adimebat. igitur pro se quisque inermes, ut quibus
nihil hostile suspectum esset, omnibus portis, qua cuique
proximum erat, ea modo quae restinguendo igni forent
4 portantes, in agmen Romanum ruebant. quibus caesis
omnibus praeterquam hostili odio, etiam ne quis nuntius
effugeret, extemplo Scipio neglectas ut in tali tumultu
5 portas invadit; ignibusque in proxima tecta coniectis
effusa flamma primo velut sparsa pluribus locis reluxit,
dein per continua serpens uno repente omnia incendio
6 hausit. ambusti homines iumentaue foeda primum fuga,
dein strage obruebant itinera portarum: quos non op-
presserat ignis, ferro absumpti, binaque castra clade una
7 deleta. duces tamen ambo, ex tot milibus armatorum
duo milia peditum et quingenti equites semermes, magna
8 pars saucii adflatique incendio effugerunt. caesa aut
hausta flammis quadraginta milia hominum sunt, capta
supra quinque milia; multi Carthaginensium nobiles,
9 undecim senatores; signa militaria centum septuaginta
quattuor, equi Numidici supra duo milia septingenti; ele-
phanti sex capti, octo ferro flammaque absumpti; magna
vis armorum capta: ea omnia imperator Vulcano sacrata
incendit.

1 VII. Hasdrubal ex fuga cum paucis Afrorum urbem
proximam petierat, eoque omnes qui supererant vestigia
ducis sequentes se contulerant; metu deinde, ne dedere-

tur Scipioni, urbe excessit. mox eodem patentibus por- 2
tis Romani accepti; nec quicquam hostile, quia voluntate
concesserant in dicionem, factum. duae subinde urbes
captae direptaeque: ea praeda et quae castris incensis ex
igne rapta erat militi concessa est. Syphax octo milium 3
ferme inde spatio loco communito consedit; Hasdrubal
Carthaginem contendit, ne quid per metum ex recenti
clade mollius consulereetur. quo tantus primo terror est 4
adlatus, ut omissa Utica Carthaginem crederent extemplo
Scipionem obsessurum. senatum itaque sufetes, quod 5
velut consulare imperium apud eos erat, vocaverunt. ibi 6
tribus [e partibus] una de pace legatos ad Scipionem de-
cernebat, altera Hannibalem ad tuendam ab exitiabili
bello patriam revocabat, tertia — Romanae in adversis
rebus constantiae erat — reparandum exercitum Sypha- 7
cemque hortandum, ne bello absisteret, censebat. haec
sententia, quia Hasdrubal praesens Barcinaeque omnes
factionis bellum malebant, vincit. inde dilectus in urbe 8
agrisque haberi coeptus et ad Syphacem legati missi,
summa ope et ipsum reparantem bellum, cum uxor non
iam ut ante blanditiis, satis potentibus ad animum aman-
tis, sed precibus et misericordia valuisset, plena lacrima-
rum obtestans, ne patrem suum patriamque proderet is- 9
demque flammis Carthaginem, quibus castra conflagras-
sent, absumi sineret. spem quoque opportune oblatam 10
adferebant legati: quattuor milia Celtiberorum circa ur-
bem nomine Obbam, ab conquisitoribus suis conducta in
Hispania, egregiae iuventutis, sibi occurrisset, et Has-
drubalem prope diem adfore cum manu haudquaquam
contemnenda. igitur non benigne modo legatis respondit, 11
sed ostendit etiam multitudinem agrestium Numidarum,
quibus per eosdem dies arma equosque dedisset, et omnem
iuventutem adfirmat ex regno exciturum: scire incendio, 12
non proelio cladem acceptam; eum bello inferiorem esse,
qui armis vincatur. haec legatis responsa; et post dies 13
paucos rusus Hasdrubal et Syphax copias iunxerunt. is
omnis exercitus fuit triginta ferme milia armatorum.

VIII. Scipionem, velut iam debellato, quod ad Sy- 1
phacem Carthaginiensesque attineret, Uticae oppugnandae

intentum, iamque machinas admoventem muris advertit
2 fama redintegrati belli, modicisque praesidîs ad speciem
modo obsidionis terra marique relictis ipse cum robore
3 exercitus ire ad hostis pergit. primo in tumulto quattuor
milia ferme distante ab castris regiis consedit; postero
die cum equitatu in magnos — ita vocant — campos sub-
iectos ei tumulto degressus, succedendo ad stationes ho-
4 stium lacescendoque levibus proeliis diem absumsit. et
per insequens biduum tumultuosis hinc atque illinc ex-
cursionibus in vicem nihil dictu satis dignum fecerunt:
5 quarto die in aciem utrimque descensum est. Romanus
principes post hastatorum prima signa, in subsidiis tri-
arios constituit; equitatum Italicum ab dextro cornu, ab
6 laevo Numidas Masinissamque opposuit. Syphax Has-
drubalque Numidicis adversus Italicum equitatum, Car-
thaginensium contra Masinissam locatis, Celtiberos me-
diam aciem in adversa signa legionum accepere. ita in-
7 structi concurrunt. primo impetu simul utraque cornua
et Numidae et Carthaginienses pulsi: nam neque Nu-
midae, maxima pars agrestes, Romanum equitatum ne-
que Carthaginienses, et ipse novus miles, Masinissam
8 recenti super cetera victoria terribilem sustinere. nudata
utrimque cornibus Celtiberum acies stabat, quod nec in
fuga salus ulla ostendebatur locis ignotis neque spes
veniae ab Scipione erat, quem bene meritum de se et
gente sua mercennariis armis in Africam oppugnatum
9 venissent. igitur circumfusus undique hostibus alii super
alios cadentes obstinate moriebantur; omnibusque in eos
versis aliquantum ad fugam temporis Syphax et Hasdru-
bal praeceperunt. fatigatos caede diutius quam pugna
victores nox oppressit.

1 VIII. Postero die Scipio Laelium Masinissamque
cum omni Romano et Numidico equitatu expeditisque
militum ad persequendos Syphacem atque Hasdrubalem
2 mittit; ipse cum robore exercitus urbes circa, quae omnis
Carthaginensium ditionis erant, partim spe, partim
3 metu, partim vi subicit. Carthagini erat quidem ingens
terror, et circumferentem arma Scipionem omnibus fini-
timis raptim perdomitis ipsam Carthaginem repente ad-

gressurum credebant. itaque et muri reficiebantur pro- 4
 pugnaculisque armabantur, et pro se quisque, quae diu-
 tinae obsidionis tolerandae sunt, ex agris convehit. rara 5
 mentio est pacis, frequentior legatorum ad Hannibalem
 arcessendum mittendorum, pars maxima classem, quae 6
 ad commeatus excipiendos parata erat, mittere iubent ad
 opprimendam stationem navium ad Uticam incaute agen-
 tem: forsitan etiam navalia castra, relictā cum levi prae-
 sidio, oppressuros. in hoc consilium maxime inclinant; 7
 legatos tamen ad Hannibalem mittendos censent: quippe
 classi ut felicissime gerantur res, parte aliqua levāri
 Uticae obsidionem, Carthaginem ipsam quī tueatur ne- 8
 que imperatorem alium quam Hannibalem neque exer-
 citum alium quam Hannibalis superesse. deductae ergo 9
 postero die naves, simul et legati in Italiam profecti.
 raptimque omnia stimulante fortuna agebantur; et in
 quo quisque cessasset, prodi ab se salutem omnium
 rebatur.

Scipio gravem iam spoliis multarum urbium exerci- 10
 tum trahens, captivis aliaque praeda in vetera castra ad
 Uticam missis, iam in Carthaginem intentus occupat re-
 lictum fuga custodum Tyneta. abest a Carthagine quin- 11
 decim milia ferme passuum locus cum operibus, tum 12
 suapte natura tutus et qui et ab Carthagine conspici
 et praebere ipse conspectum [in] circumfusus mare urbi
 possit.

X. Inde, cum maxime vallum Romani iacerent, con- 1
 specta classis hostium est Uticam a Carthagine petens.
 igitur omisso opere pronuntiatum iter signaque raptim 2
 ferri sunt coepta, ne naves in terram et obsidionem
 versae ac minime navali proelio aptae opprimerentur.
 qui enim restitissent agili et nautico instrumento aptae 3
 et armatae classi naves tormenta machinasque portantes
 et aut in onerariarum usum versae aut ita pulsae ad
 muros, ut pro aggere ac pontibus praebere ascensus pos-
 sent? itaque Scipio, contra quam in navali certamine 4
 solet, rostratis, quae praesidio aliis esse poterant, in
 postremam aciem receptis prope terram, onerariarum 5
 quadriplicem ordinem pro muro adversus hostem oppo-

suit easque ipsas, ne in tumultu pugnae turbari ordines possent, malis antennisque de nave in navem traiectis ac validis funibus velut uno inter se vinculo inligatis comprehendit tabulasque superinstravit et pervium ordinem
6 fecit; set et sub ipsis pontibus intervalla fecit, qua procurrere speculatoriae naves in hostem ac tuto recipi possent. his raptim pro tempore instructis mille ferme delecti propugnatores onerariis imponuntur, telorum missilium, ut quamvis longo certamine sufficerent, vis ingens
8 congeritur. ita parati atque intenti hostium adventum opperiebantur. Carthaginienses, qui, si maturassent, omnia permixta turba trepidantium primo impetu oppressissent, perculsi terrestribus cladibus atque inde ne in mari quidem, ubi ipsi plus poterant, satis fidentes, die
10 — Rusucmona Afri vocant — classe adpulere: postero die sub ortum solis instruxere ab alto naves velut ad iustum proelium navale et tamquam exituris contra Romanis.
11 cum diu stetissent, postquam nihil moveri ab hostibus
12 viderunt, tum demum onerarias adgrediuntur. erat res minime certamini navali similis, proxime speciem muros oppugnantium navium. altitudine aliquantum onerariae
13 superabant; ex rostratis Poeni vana pleraque, utpote supino iactu, tela in locum superiorem mittebant; gravior ac pondere ipso libratior superne. ex onerariis ictus erat:
14 speculatoriae naves ac levia ipsa navigia, quae sub constratis pontium per intervalla excurrebant, primo ipsae tanto impetu et magnitudine rostratarum obruebantur;
15 deinde et propugnatoribus quoque incommodae erant, quod permixtae cum hostium navibus inhibere saepe tela
16 cogeant metu, ne ambiguo ictu suis inciderent. postremo asseres ferreo unco praefixi — harpagones vocat miles —
17 ex Punicis navibus inici in Romanas coepti. quos cum neque ipsos neque catenas, quibus suspensi iniciebantur, incidere possent, ut quaeque retro inhibita rostrata onerariam haerentem unco traheret, scindi videres vincula,
18 quibus alia aliis innexa erat, seriem aliam simul plurium
19 navium trahi. hoc maxime modo lacerati quidem omnes pontes, et vix transiliendi in secundum ordinem navium

spatium propugnatoribus datum est. sex ferme onerariae 20
puppibus abstractae Carthaginem sunt. maior quam pro
re laetitia, sed eo gratior, quod inter adsiduas clades ac
lacrimas unum quantumcumque ex insperato gaudium
adfulserat cum eo, ut appareret haud procul exitio fuisse 21
Romanam classem, ni cessatum a praefectis suarum na-
vium foret et Scipio in tempore subvenisset.

XI. Per eosdem forte dies cum Laelius et Masinissa 1
quinto decumo ferme die in Numidiam pervenissent,
Maesuli, regnum paternum Masinissae, laeti ut ad regem
diu desideratum concessere. Syphax pulsus inde prae- 2
fectis praesidiisque suis vetere se continebat regno neu-
tiquam quieturus. stimulabat aegrum amore uxor socer- 3
que, et ita viris equisque abundabat, ut subiectae oculis
regni per multos florentis annos vires etiam minus bar-
baro atque inpotenti animo spiritus possent facere. igitur 4
omnibus, qui bello apti erant, in unum coactis equos,
arma, tela dividit; equites in turmas, pedites in cohortis,
sicut quondam ab Romanis centurionibus didicerat, distri-
buit. exercitu haud minore quam quem prius habuerat, 5
ceterum omni prope novo atque incondito, ire ad hostis
pergit. et castris in propinquo positis primo pauci equi- 6
tes ex tuto speculantes ab stationibus progredi, dein
iaculis summoti recurrere ad suos; inde excursions in-
vicem fieri et, cum pulsos indignatio accenderet, plures
subire, quod inritamentum certaminum equestrium est, 7
cum aut vincentibus spes aut pulsus ira adgregat suos.
ita tum a paucis proelio accenso omnem utrimque po- 8
stremo equitatum certaminis studium effundit. ac dum
sincerum equestre proelium erat, multitudo Masaesulio-
rum, ingentia agmina Syphace emittente, sustineri vix
poterat; deinde, ut pedes Romanus repentino per turmas 9
suas viam dantis intercursum stabilem aciem fecit abster-
ruitque effuse invehentem sese hostem, primo barbari
segnius permittere equos, dein stare ac propere turbati 10
novo genere pugnae postremo non pediti solum cedere,
sed ne equitem quidem sustinere peditis praesidio au-
dentem. iam signa quoque legionum adpropinquabant. 11
tum vero Masaesuli non modo primum impetum, sed ne

conspectum quidem signorum atque armorum tulerunt: tantum seu memoria priorum cladium seu praesens terror valuit.

1 XII. Ibi Syphax, dum obequitat hostium turmis, si
2 pudore, si periculo suo fugam sistere posset, equo graviter icto effusus opprimitur capiturque et vivus, laetum ante omnis Masinissae praebiturus spectaculum, ad Laelium pertrahitur.

3 Cirta caput regni Syphacis erat; eo se ingens hominum contulit vis. caedes in eo proelio minor quam
4 victoria fuit, quia equestri tantummodo proelio certatum fuerat. non plus quinque milia occisa, minus dimidium
5 eius hominum captum est impetu in castra facto, quo perculsa rege amisso multitudo se contulerat. Masinissa
6 sibi quidem dicere nihil esse in praesentia pulcrius quam victorem recuperatum tanto post intervallo patrium invisere regnum; sed tam secundis quam adversis rebus
7 non dari spatium ad cessandum. si se Laelius cum equitatu vinctoque Syphace Cirtam praecedere sinat, trepida omnia metu se oppressurum: Laelium cum peditibus
8 subsequi modicis itineribus posse. adsentiente Laelio praegressus Cirtam evocari ad colloquium principes Cirtensium iubet. sed apud ignaros regis casus nec quae
9 acta essent promendo nec minis nec suadendo ante valuit quam rex vinctus in conspectum datus esset. tum
10 ad spectaculum tam foedum comploratio orta, et partim pavore moenia sunt deserta, partim repentino consensu gratiam apud victorem quaerentium patefactae portae.
11 et Masinissa praesidio circa portas opportunaque moenium dimisso, ne cui fugae pateret exitus, ad regiam occupandam citato vadit equo.

12 Intranti vestibulum in ipso limine Sophoniba, uxor Syphacis, filia Hasdrubalis Poeni, occurrit; et cum in medio agmine armatorum Masinissam insignem cum armis, tum cetero habitu conspexisset, regem esse, id quod
13 erat, rata, genibus advoluta eius: 'omnia quidem ut posses in nobis, di dederunt virtusque et felicitas tua; sed si captivae apud dominum vitae necisque suae vocem supplicem mittere licet, si genua, si victricem attingere

dextram, precor quaesoque per maiestatem regiam, in qua paulo ante nos quoque fuimus, per gentis Numidarum nomen, quod tibi cum Syphace commune fuit, per huiusce regiae deos, qui te melioribus ominibus accipiant quam Syphacem hinc miserunt, hanc veniam supplici 14 des, ut ipse quodcumque fert animus de captiva statuas neque me in cuiusquam Romani superbum et crudele arbitrium venire sinas. si nihil aliud quam Syphacis 15 uxor fuisset, tamen Numidae atque in eadem mecum Africa geniti quam alienigenae et externi fidem experiri mallet: quid Carthaginensi ab Romano, quid filiae 16 Haadrubalis timendum sit, vides. si nulla re alia potes, morte me ut vindices a Romanorum arbitrio oro obtestorque.' forma erat insignis et florentissima aetas: 17 itaque cum modo dextram amplexens in id, ne cui Romano traderetur, fidem exposceret propiusque blanditias oratio esset quam preces, non in misericordiam modo 18 prolapsus est animus victoris, sed, ut est genus Numidarum in Venerem praeceps, amore captivae victor captus. data dextra in id quod petebatur obligandae fidei in regiam concedit. institit deinde reputare secum 19 ipse, quem ad modum promissi fidem praestaret. quod cum expedire non posset, ab amore temerarium atque impudens mutuatur consilium: nuptias in eum ipsum 20 diem parari repente iubet, ne quid relinqueret integri aut Laelio aut ipsi Scipioni consulendi velut in captivam, quae Masinissae iam nupta foret. factis nuptiis super- 21 venit Laelius et adeo non dissimulavit improbare se factum, ut primo etiam cum Syphace et ceteris captivis detractam eam geniali mittere ad Scipionem conatus sit. victus deinde precibus Masinissae orantis, ut arbitrium, 22 utrius regum duorum fortunae accessio Sophoniba esset, ad Scipionem reiceret, misso Syphace et captivis ceteras urbes Numidiae, quae praesidiis regiis tenebantur, adiuvante Masinissa recipit.

XIII. Syphacem in castra adduci cum esset nuntiatum, omnis velut ad spectaculum triumphi multitudo effusa est. praecedebat ipse vinctus, sequebatur grex 2 nobilium Numidarum. tum, quantum quisque plurimum

poterat, magnitudini Syphacis, famae gentis victoriam
3 suam augendo addebat: illum esse regem, cuius tantum
maiestati duo potentissimi in terris tribuerint populi, Ro-
4 manus Carthaginiensisque, ut Scipio imperator suus ad
amicitiam eius petendam, relictâ provincia Hispania ex-
ercituque, duabus quinquere milibus in Africam navigarit,
5 Hasdrubal Poenorum imperator non ipse modo ad eum
in regnum venerit, sed etiam filiam ei nuptum dederit.
habuisse eum uno tempore in potestate duos imperatores,
6 Poenum Romanumque. sicut ab diis immortalibus pars
utraque hostiis mactandis pacem petisset, ita ab eo
7 utrimque pariter amicitiam petitam. iam tantas habuisse
opes, ut Masinissam regno pulsum eo redegerit, ut vita
eius fama mortis et latebris, ferarum modo in silvis rapto
8 viventis, tegeretur. his sermonibus circumstantium ce-
lebratus rex in praetorium ad Scipionem est perductus.
movit et Scipionem cum fortuna pristina viri praesenti
fortunae conlata, tum recordatio hospitii dextraeque da-
9 tae et foederis publice ac privatim iuncti. eadem haec
et Syphaci animum dederunt in adloquendo victore.
nam cum Scipio quid sibi voluisset quaereret, qui non
societatem solum abnuisset Romanam, sed ultro bellum
10 intulisset, tum ille peccasse quidem sese atque insanisse
fatebatur, sed non tum demum, cum arma adversus po-
pulum Romanum cepisset: exitum sui furoris fuisse,
11 non principium; tum se insanisse, tum hospitia privata
et publica foedera omnia ex animo eiecisse, cum Car-
12 thaginiensem matronam domum acceperit. illis nuptia-
libus facibus regiam conflagrasse suam, illam furiam
pestemque omnibus delenimentis animum suum aver-
tisse atque alienasse nec conquiesse, donec ipsa mani-
bus suis nefaria sibi arma adversus hospitem atque
13 amicum indueret. perduto tamen atque adflicto sibi hoc
in miseriis solacii esse, quod in omnium hominum ini-
micissimi sibi domum ac penates eandem pestem ac fu-
14 riam transisse videat. neque prudentiorem neque con-
stantiorem Masinissam quam Syphacem esse, etiam
iuventa incautiorem; certe stultius illum atque intem-
perantius eam quam se duxisse.

XIII. Haec non hostili modo odio, sed amoris 1
 etiam stimulis amatam apud aemulum cernens cum di-
 xisset, non mediocri cura Scipionis animum pepulit. et 2
 fidem criminibus raptae prope inter arma nuptiae neque
 consulto neque expectato Laelio faciebant tamque prae-
 ceptis festinatio, ut quo die captam hostem vidisset, eo-
 dem matrimonio iunctam acciperet et ad penates hostis
 sui nuptiale sacrum conficeret. eo foediora haec vide- 3
 bantur Scipioni, quod ipsum in Hispania iuvenem nullius
 forma pepulerat captivae. haec secum volutanti Laelius
 ac Masinissa supervenerunt. quos cum pariter ambo et
 benigno vultu excepisset et egregiis laudibus frequenti
 praetorio celebrasset, abductum in secretum Masinissam 4
 sic adloquitur: 'aliqua te existimo, Masinissa, intuentem
 in me bona et principio in Hispania ad iungendam me-
 cum amicitiam venisse, et postea in Africa te ipsum
 spesque omnis tuas in fidem meam commisisse. atqui 5
 nulla earum virtus est, propter quas tibi adpetendus
 visus sim, qua ego aequae ac temperantiae et continentiae
 libidinum gloriatus fuerim. hanc te quoque ad ceteras 6
 tuas eximias virtutes, Masinissa, adiecisse velim. non
 est, non — mihi crede — tantum ab hostibus armatis ae-
 tati nostrae periculum, quantum ab circumfusiis undique
 voluptatibus. qui eas temperantia sua frenavit ac do- 7
 mavit, multo maius decus maioremque victoriam sibi
 peperit quam nos Syphace victo habemus. quae me ab- 8
 sente strenue ac fortiter fecisti libenter et commemoravi
 et meminisse, cetera te ipsum reputare tecum quam me di-
 cente erubescere malo. Syphax populi Romani auspiciis
 victus captusque est. itaque ipse, coniunx, regnum, ager, 9
 oppida, homines qui incolunt, quidquid denique Sypha-
 cis fuit praeda populi Romani est, et regem coniugemque 10
 eius, etiamsi non civis Carthaginensis esset, etiamsi non
 patrem eius imperatorem hostium videremus, Romam oportet
 mitti ac senatus populi Romani de ea iudicium
 atque arbitrium esse, quae regem socium nobis alienasse
 atque in arma egisse praecipitem dicatur. vince animum; 11
 cave deformes multa bona uno vitio et tot meritorum gra-
 tiam maiore culpa, quam causa culpaest, conrumpas.'

1 XV. Masinissae haec audienti non rubor solum
suffusus, sed lacrimae etiam obortae; et cum se quidem
in potestate futurum imperatoris dixisset orassetque eum,
2 suleret — promisisse enim se in nullius potestatem eam
traditurum —, ex praetorio in tabernaculum suum con-
3 fusus concessit. ibi arbitris remotis cum crebro suspi-
ritu et gemitu, quod facile ab circumstantibus taberna-
4 culum exaudiri posset, aliquantum temporis consumpsis-
set, ingenti ad postremum edito gemitu fidum e servis
vocat, sub cuius custodia regio more ad incerta fortunae
venenum erat, et mixtum in poculo ferre ad Sophonibam
5 iubet ac simul nuntiare, Masinissam libenter primam ei
fidem praestaturum fuisse, quam vir uxori debuerit:
quoniam eius arbitrium qui possint adimant, secundam
fidem praestare, ne viva in potestatem Romanorum ve-
6 niat. memor patris, imperatoris patriaeque et duorum
regum, quibus nupta fuisset, sibi ipsa consuleret. hunc
nuntium ac simul venenum ferens minister cum ad So-
7 phonibam venisset, 'accipio' inquit 'nuptiale munus, ne-
que ingratum, si nihil maius vir uxori praestare potuit:
hoc tamen nuntia, melius me morituram fuisse, si non
8 in funere meo nupsissem.' non locuta est ferocius quam
acceptum poculum nullo trepidationis signo dato inpa-
9 vide hausit. quod ubi nuntiatum est Scipioni, ne quid
aeger animi ferox iuvenis gravius consuleret, accitum
10 eum extemplo nunc solatur, nunc, quod temeritatem te-
meritate alia luerit, tristioremq; rem, quam necesse
11 fuerit, fecerit, leniter castigat. postero die, ut a prae-
senti motu averteret animum eius, in tribunal escendit
et contionem advocari iussit. ibi Masinissam, primum
regem appellatum eximiisque ornatum laudibus, aurea
corona, aurea patera, sella curuli et scipione eburno,
12 toga picta et palmata tunica donat. addit verbis hono-
rem: neque magnificentius quicquam triumpho apud Ro-
manos neque triumphantibus amplioem eo ornatu esse,
quo unum omnium externorum dignum Masinissam po-
13 pulus Romanus ducat. Laelium deinde et ipsum con-
laudatum aurea corona donat. et alii militares viri, prout

a quoque novata opera erat, donati. his honoribus mol- 14
litur regis animus, erectusque in spem propinquam sub-
lato Syphace omnis Numidiae potiundae.

XVI. Scipio C. Laelio cum Syphace alisque capti- 1
vis Romam misso, cum quibus et Masinissae legati pro-
fecti sunt, ipse ad Tyneta rursus castra refert et quae
munimenta incohaverat permunit. Carthaginienses non 2
brevis solum, sed prope vano gaudio ab satis prospera in
praesens oppugnatione classis perfusi, post famam capti
Syphacis, in quo plus prope quam in Hasdrubale atque
exercitu suo spei reposuerunt, perculsi, iam nullo auctore 3
belli ultra audito oratores ad pacem petendam mittunt
triginta seniorum principes. id erat sanctius apud illos
consilium maximaque ad ipsum senatum regendum vis.
qui ubi in castra Romana et in praetorium pervenerunt, 4
more adulantium — accepto, credo, ritu ex ea regione,
ex qua oriundi erant — procubuerunt. conveniens oratio 5
tam humili adulationi fuit, non culpam purgantium, sed
transferentium initium culpae in Hannibalem potentiae-
que eius fautores. veniam civitati petebant civium te- 6
meritate bis iam eversae, incolumi futurae iterum hostium
beneficio: imperium ex victis hostibus populum Ro- 7
manum, non perniciem petere. paratis oboedienter ser-
vire imperaret quae vellet. Scipio et venisse ea spe in 8
Africam se ait et spem suam prospero belli eventu
auctam, victoriam se, non pacem domum reportaturum
esse. tamen, cum victoriam prope in manibus habeat, 9
pacem non abnuere, ut omnes gentes sciant, populum
Romanum et suscipere iuste bella et finire. leges pacis 10
se has dicere: captivos et perfugas et fugitivos resti-
tuant; exercitus ex Italia et Gallia deducant; Hispania
abstineant; insulis omnibus, quae inter Italiam atque
Africam sint, decedant; naves longas praeter viginti 11
omnes tradant, tritici quingenta, hordei trecenta milia
modiûm. pecuniae summam quantam imperaverit, parum 12
convenit; alibi quinque milia talentûm, alibi quinque
milia pondo argenti, alibi duplex stipendium militibus
imperatum invenio. 'his condicionibus' inquit 'placeatne 13
pax, triduum ad consultandum dabitur. si placuerit,

mecum indutias facite, Romam ad senatum mittite legatos.' ita dimissi Carthaginienses nullas recusandas condiciones pacis cum censuissent, quippe qui moram temporis quaererent, dum Hannibal in Africam traiceret, legatos alios ad Scipionem, ut indutias facerent, alios Romam ad pacem petendam mittunt, ducentis paucos in speciem captivos perfugasque et fugitivos, qua impetrabilior pax esset.

1 XVII. Multis ante diebus Laelius cum Syphace primoribusque Numidarum captivis Romam venit quaeque in Africa gesta essent omnia ordine exposuit patribus, ingenti hominum et in praesens laetitia et in futurum spe. consulti inde patres regem in custodiam *Albam* mittendum censuerunt, Laelium retinendum, donec legati Carthaginienses venirent. supplicatio in quadriduum decreta est. P. Aelius praetor senatu misso et contione inde advocata cum C. Laelio in rostra escendit. ibi vero audientes fusos Carthaginiensium exercitus, devictum et captum ingentis nominis regem, Numidiam omnem egregia victoria peragratam, tacitum continere gaudium non poterant, quin clamoribus quibusque aliis multitudo solet laetitiam inmodicam significarent. itaque praetor extemplo edixit, uti aeditui aedes sacras tota urbe aperirent, circumeundi salutandique deos agendique grates per totum diem populo potestas fieret. postero die legatos Masinissae in senatum introduxit. gratulati primum senatui sunt, quod P. Scipio prospere res in Africa gessisset; deinde gratias egerunt, quod Masinissam non appellasset modo regem, sed fecisset restituendo in paternum regnum, in quo post Syphacem sublatum, si ita patribus visum esset, sine metu et certamine esset regnaturus, dein conlaudatum pro contione amplissimis decorasset honoribus; quibus ne indignus esset et dedisse operam Masinissam et porro daturum esse. petere, ut regium nomen ceteraque Scipionis beneficia et munera senatus decreto confirmaret; ac, nisi molestum esset, illud quoque petere Masinissam, ut Numidas captivos, qui Romae in custodia essent, remitterent: id sibi amplum apud populares futurum esse.

ad ea responsum legatis: rerum gestarum prospere in 12
 Africa communem sibi cum rege gratulationem esse;
 Scipionem recte atque ordine videri fecisse, quod eum
 regem appellaverit, et quidquid aliud fecerit, quod cordi
 foret Masinissae, ea patres comprobare ac laudare. mu- 13
 nera, quae legati ferrent regi, decreverunt sagula purpurea
 duo cum fibulis aureis singulis et lato clavo tunicis, equos
 duo phaleratos, bina equestria arma cum loricis et taber-
 nacula militaremque supellectilem, qualem praeberi con-
 suli mos esset. haec regi praetor mittere iussus. legatis 14
 in singulos dona ne minus quinûm milium, comitibus
 eorum milium aeris et vestimenta bina legatis, singula
 comitibus Numidisque, qui ex custodia emissi red-
 derentur regi; ad hoc aedes liberae, loca, lautia legatis
 decreta.

XVIII. Eadem aestate, qua haec decreta Romae 1
 et in Africa gesta sunt, P. Quinctilius Varus praetor et
 M. Cornelius proconsul in agro Insubrum Gallorum cum
 Magone Poeno signis conlatis pugnarunt. praetoris le- 2
 giones in prima acie fuerunt, Cornelius suas in subsidiis
 tenuit, ipse ad prima signa equo advectus, proque duo-
 bus cornibus praetor ac proconsul milites ad inferenda
 in hostis signa summa vi hortabantur. postquam nihil 3
 commovebant, tum Quinctilius Cornelio: 'lentior, ut vi-
 des, fit pugna et induratus praeter spem resistendo ho-
 stium timor, ac ne vertat in audaciam periculum est.
 equestrem procellam excitemus oportet, si turbare ac 4
 statu movere volumus. itaque vel tu ad prima signa
 proelium sustine, ego inducam in pugnam equites, vel
 ego hic in prima acie rem geram, tu quattuor legionum
 equites in hostem emitte.' utram vellet praetor muneris 5
 partem proconsule accipiente, Quinctilius praetor cum
 filio, cui Marco praenomen erat, inpigro iuvene ad
 equites pergit iussosque escendere in equos repente in
 hostem emittit. tumultum equestrem auxit clamor ab 6
 legionibus additus. nec stetisset hostium acies, ni
 Mago ad primum equitum motum paratos elephantos ex-
 templo in proelium induxisset. ad quorum stridorem 7
 odoremque et aspectum territi equi vanum equestre

auxilium fecerunt. et ut intermixtus, [ubi] uti cuspede, uti comminus gladio posset, roboris maioris Romanus eques erat, ita in ablatum paventibus procul equis melius ex intervallo Numidae iaculabantur. simul et peditum legio duodecima, magna ex parte caesa, pudore magis quam viribus tenebat locum, nec diutius tenuisset, ni ex subsidis tertia decuma legio in primam aciem inducta proelium dubium excepisset. Mago quoque ex subsidiis Gallos integrae legioni opposuit. quibus haud magno certamine fusis hastati legionis undecimae conglobant sese atque elephantos iam peditum aciem turbantis invadunt. in quos cum pila confertos coniecissent, nullo ferme frustra emisso omnis retro in aciem suorum averterunt; quattuor gravati vulneribus conrunt. tum prima commota hostium acies, simul omnibus peditibus, ut aversos videre elephantos, ad augendum pavorem ac tumultum effusis. sed donec stetit ante signa Mago, gradum sensim referentes ordines et tenorem pugnae servabant, postquam femine transfixo cadentem auferrique ex proelio prope exsanguem videre, extemplo in fugam omnes versi. ad quinque milia hostium eo die caesa et signa militaria duo et viginti capta. nec Romanis incruenta victoria fuit: duo milia et trecenti de exercitu praetoris, pars multo maxima ex legione duodecima amissi: inde et tribuni militum duo, M. Cosconius et M. Maevius; tertiae decimae quoque legionis, quae postremo proelio adfuerat, C. Helvius tribunus militum in restituenda pugna cecidit et duo et viginti ferme equites inlustres obtriti ab elephantis cum centurionibus aliquot perierunt. et longius certamen fuisset, ni vulnere ducis concessa victoria esset.

1 XVIII. Mago proximae silentio noctis profectus, quantum pati viae per vulnus poterat itineribus extentis,
2 ad mare in Ligures Ingaunos pervenit. ibi eum legati ab Carthagine paucis ante diebus in sinum Gallicum adpulsis navibus adierunt iubentes, primo quoque tempore
3 in Africam traiceret: id et fratrem eius Hannibalem — nam ad eum quoque isse legatos eadem iubentis — facturum. non in eo esse Carthaginiensium res, ut Galliam

atque Italiam armis obtineant. Mago non imperio modo 4
 senatus periculoque patriae motus, sed metuens etiam,
 ne victor hostis moranti instaret Liguresque ipsi, relin-
 qui Italiam a Poenis cernentes, ad eos quorum mox in
 potestate futuri essent deficerent, simul sperans leniorem 5
 in navigatione quam in via iactationem vulneris fore et
 curationi omnia commodiora, impositis copiis in naves
 profectus, vixdum superata Sardinia ex vulnere moritur.
 naves quoque aliquot Poenorum disiectae in alto a classe
 Romana, quae circa Sardiniam erat, capiuntur. haec 6
 terra marique in parte Italiae, qua iacet ad Alpīs, gesta.

Consul C. Servilius nulla memorabili re in provincia
 Etruria et Gallia — quoniam eo quoque processerat —
 gesta, patre C. Servilio et C. Lutatio ex servitute post 7
 sextum decimum annum receptis, qui ad vicum Tanne-
 tum a Boiis capti fuerant, hinc patre, hinc Catulo lateri 8
 circumdatis privato magis quam publico decore insignis
 Romam rediit. latum ad populum est, ne C. Servilio 9
 fraudi esset, quod patre, qui sella curuli sedisset, vivo,
 cum id ignoraret, tribunus plebis atque aedilis plebis
 fuisset contra quam sanctum legibus erat. hac rogatione
 perlata in provinciam rediit.

Ad Cn. Servilium consulem, qui in Bruttis erat, Con- 10
 sentia, Aufugum, Bergae, Besidiae, Ocriculum, Lym-
 phaeum, Argentanum, Clampetia multique ignobiles po-
 puli, senescere Punicum bellum cernentes, defecere.
 idem consul cum Hannibale in agro Crotoniensi acie con- 11
 flixit. obscura eius pugnae fama est. Valerius Antias
 quinque milia hostium caesa ait. quae tanta res est, ut
 aut impudenter ficta sit aut neglegenter praetermissa.
 nihil certe ultra rei in Italia ab Hannibale gestum. nam 12
 ad eum quoque legati ab Carthagine vocantes in Africam
 iis forte diebus, quibus ad Magonem, venerunt.

XX. Frendens gemensque ac vix lacrimis temperans 1
 dicitur legatorum verba audisse. postquam edita sunt 2
 mandata, 'iam non perplexe,' inquit 'sed palam revocant,
 qui vetando supplementum et pecuniam mitti iam pri-
 dem trahebant. vicit ergo Hannibalem non populus Ro- 3
 manus, totiens caesus fugatusque, sed senatus Cartha-

4 giniensis obtrectione atque invidia. neque hac deformitate redivus mei tam P. Scipio exultabit atque efferet sese quam Hanno, qui domum nostram, quando alia re
5 non potuit, ruina Carthaginis oppressit.' iam hoc ipsum praesagiens animo praeparaverat ante naves. itaque inutili militum turba praesidii specie in oppida Bruttii agri, quae pauca magis (quam) metu quam fide continebantur, dimissa, quod roboris in exercitu erat in Africam
6 transvexit, multis Italici generis, quia in Africam secuturos abnuentes concesserant in Iunonis Lacinae delubrum inviolatum ad eam diem, in templo ipso foede
7 interfectis. raro quemquam alium patriam exilii causa relinquentem tam maestum abiisse ferunt quam Hannibalem hostium terra excedentem. respexisse saepe Italiae litora et, deos hominesque accusantem, in se quoque ac suum ipsius caput execratum, quod non cruentum ab Cannensi victoria militem Romam duxisset: Scipionem ire ad Carthaginem ausum, qui consul hostem
8 Poenum in Italia non vidisset, se centum milibus armorum ad Trasumenum aut Cannas caesis circa Casilinum Cumasque et Nolam consenuisse. haec accusans querensque ex diutina possessione Italiae est detractus.

1 XXI. Romam per eosdem dies et Magonem et Hannibalem profectos allatum est. cuius duplicis gratulationis minuit laetitiam, et quod parum duces in retinendis iis, cum id mandatum ab senatu esset, aut animi aut
2 virium habuisse videbantur et quod solliciti erant, omni belli mole in unum exercitum ducemque inclinata quo evasura esset res.

3 Per eosdem dies legati Saguntini venerunt comprehensos cum pecunia adducentes Carthaginenses, qui ad
4 conducenda auxilia in Hispaniam traiecissent. ducentum et quinquaginta auri, octingentum pondo argenti in vestibulo curiae posuerunt. hominibus acceptis in carcerem conditis, auro argentoque reddito gratiae legatis actae atque insuper munera data ac naves, quibus in Hispaniam reverterentur.

6 Mentio deinde ab senioribus facta est, segnius homines bona quam mala sentire: transitu in Italiam Hanni-

balis quantum terroris pavorisque esse meminisse; quas deinde clades, quos luctus incidisse! visa castra hostium 7 e muris urbis; quae vota singulorum universorumque fuisse! quotiens in conciliis voces manus ad caelum porgentium auditas, en umquam ille dies futurus esset, quo 8 vacuum hostibus Italiam bona pace florentem visuri essent! dedisse id deos tandem sexto decimo demum 9 anno, nec esse (fuit) qui deis grates agendas censeant; adeo ne advenientem quidem gratiam homines benigne accipere, nedum ut praeteritae satis memores sint. con- 10 clamatum deinde ex omni parte curiae est, uti referret P. Aelius praetor, decretumque, ut quinque dies circa omnia pulvinaria supplicaretur victumaeque maiores immolarentur centum viginti.

Iam dimisso Laelio legatisque Masinissae cum Car- 11 thaginiensium legatos de pace ad senatum venientis Puteolis visos, inde terra venturos adlatum esset, revocari C. Laelium placuit, ut coram eo de pace ageretur. Q. 12 Fulvius Gillo, legatus Scipionis, Carthaginienses Romam adduxit. quibus vetitis ingredi urbem hospitium in villa publica, senatus ad aedem Bellonae datus est.

XXII. Orationem eandem ferme quam apud Sci- 1 pionem habuerunt, culpam omnem belli a publico consilio in Hannibalem vertentes: eum iniussu senatus non 2 Alpibus modo, sed Hiberum quoque transgressum, nec Romanis solum, sed ante etiam Saguntinis privato consilio bellum intulisse: senatui ac populo Carthaginiensi, 3 si quis vere aestimet, foedus ad eam diem inviolatum esse cum Romanis. itaque nihil aliud sibi mandatum 4 esse uti peterent quam ut in ea pace, quae postremo cum C. Lutatio facta esset, manere liceret. cum more tra- 5 dito a patribus potestatem interrogandi, si quis quid vellet, legatos praetor fecisset senioresque, qui foederibus interfuerant, alia alii interrogarent nec meminisse per aetatem — etenim omnes ferme iuvenes erant — dicerent legati, conclamatum ex omni parte curiae est, Pu- 6 nica fraude electos qui veterem pacem repeterent, cuius ipsi non meminissent.

XXIII. Emotis deinde curia legatis sententiae inter- 1

rogari coeptae. M. Livius C. Servilium consulem, qui propior esset, arcessendum, ut coram eo de pace ageretur, censebat — cum de re maiore quam quanta ea esset consultatio incidere non posset, non videri sibi absente consulum altero ambobusve eam rem agi satis ex dignitate populi Romani esse —, Q. Metellus, qui triennio ante consul dictatorque fuerat: cum P. Scipio caedendo exercitus, agros populando in eam necessitatem hostis compulisset, ut supplices pacem peterent, et nemo omnium verius existumare posset, qua mente ea pax peteretur, quam tum qui ante portas Carthaginiis bellum gereret, nullius alterius consilio quam Scipionis accipiendam abnuendamve pacem esse. M. Valerius Laevinus, qui bis consul fuerat, speculatores, non legatos venisse arguebat iubendosque Italia excedere et custodes cum iis usque ad naves mittendos Scipionique scribendum, ne bellum remitteret. Laelius Fulviusque adiecerunt, et Scipionem in eo positam habuisse spem pacis, si Hannibal et Mago ex Italia non revocarentur: omnia simulaturos Carthaginienses duces eos exercitusque spectantis, deinde quamvis recentium foederum et deorum omnium oblitos bellum gesturos. eo magis in Laevini sententiam discessum. legati pace infecta ac prope sine responso dimissi.

1   XXIII. Per eos dies Cn. Servilius consul, haud dubius quin pacatae Italiae penes se gloria esset, velut pulsum ab se Hannibalem persequens in Siciliam, inde et Africam transiturus, traiecit. quod ubi Romae vulgatum est, primo censuerant patres, ut praetor scriberet consuli, senatum aequum censere in Italiam reverti eum, deinde cum praetor spreturum eum litteras suas diceret, dictator ad id ipsum creatus P. Sulpicius pro iure maioris imperi consulem in Italiam revocavit. reliquum anni cum M. Servilio magistro equitum circumeundis Italiae urbibus, quae bello alienatae fuerant, noscendisque singulorum causis consumpsit.

5   Per indutiarum tempus et ex Sardinia ab Lentulo praetore centum onerariae naves cum commeatu viginti rostratarum praesidio et ab hoste et ab tempestatibus mari tuto in Africam transmiserunt. Cn. Octavio du-

centis onerariis, triginta longis navibus ex Sicilia traici-
cienti non eadem fortuna fuit. in conspectum ferme 7
Africae prospero cursu vectum primo destituit ventus,
deinde versus in Africum turbavit ac passim naves dis-
iecit. ipse cum rostratis per adversos fluctus ingenti re- 8
migum labore enisus Apollinis promunturium tenuit;
onerariae pars maxima ad Aegimurum — iusula ea sinum 9
ab alto claudit, in quo sita Carthago est, triginta ferme
milia ab urbe —, aliae adversus urbem ipsam ad Calidas
Aguas delatae sunt. omnia in conspectu Carthaginis 10
erant. itaque ex tota urbe in forum concursum est: ma-
gistratus senatum vocare, populus in curiae vestibulo
fremere, ne tanta ex oculis manibusque amitteretur
praeda. cum quidam pacis petitae, alii indutiarum — nec- 11
dum enim dies exierat — fidem opponerent, permixto
paene senatus populique concilio consensus est, ut clas-
sem quinquaginta navium Hasdrubal Aegimurum trai-
ceret, inde per litora portusque dispersas Romanas naves
colligeret. desertae fuga nautarum primum ab Aegi- 12
muro, deinde ab Aquis onerariae Carthaginem puppibus
tractae sunt.

XXV. Nondum ab Roma reverterant legati, neque 1
sciebatur, quae senatus Romani de bello aut pace sen-
tentia esset, necdum indutiarum dies exierat; eo in- 2
digniore iniuriam ratus Scipio, ab iis, qui petissent
pacem et indutias, et spem pacis et fidem indutiarum
violatam esse, legatos Carthaginem L. Baebium, M. Ser-
vilius, L. Fabium extemplo misit. qui cum multitudinis 3
concursu prope violati essent nec reditum tutiorem futu-
rum cernerent, petierunt a magistratibus, quorum auxilio
vis prohibita erat, ut naves mitterent, quae se prosequerentur.
datae triremis duae cum ad Bagra dam flumen 4
pervenissent, unde castra Romana conspiciebantur, Car-
thaginem rediere. classis Punica ad Uticam stationem 5
habebat. ex ea tres quadriremes — seu clam misso a
Carthagine nuntio, uti fieret, seu Hasdrubale, qui classi
praeerat, sine publica fraude auso facinus — quinque-
remem Romanam superantem promunturium ex alto re-
pente adgressae sunt. sed neque rostro ferire celeritate 6

superlabentem poterant neque transilire armati ex humi-
7 lioribus in altiore navem, et defendebatur egregie,
quoad tela suppeditarunt. quis deficientibus iam nulla
alia res eam quam propinquitas terrae multitudoque a
8 castris in litus effusa tueri potuit. concitatam enim remis
quanto maximo impetu poterant in terram cum inmis-
sent, navis tantum iactura facta, incolumes ipsi evase-
9 runt. ita alio super aliud scelere cum haud dubie indu-
tiae ruptae essent, Laelius Fulviusque ab Roma cum le-
10 gatis Carthaginiensibus supervenerunt. quibus Scipio,
etsi non indutiarum fides modo a Carthaginiensibus, sed
ius etiam gentium in legatis violatum esset, tamen se
nihil nec institutis populi Romani nec suis moribus in-
dignum in iis facturum esse cum dixisset, dimissis lega-
tis bellum parabat.

11 Hannibali iam terrae adpropinquanti iussus e nau-
ticis unus escendere in malum, ut specularetur, quam
tenerent regionem, cum dixisset, sepulchrum dirutum
12 proram spectare, abominatus praetervahi iusso guber-
natore ad Leptim adpulit classem atque ibi copias ex-
posuit.

1 XXVI. Haec eo anno in Africa gesta: insequentia
excedunt in eum annum, quo M. Servilius, qui tum ma-
gister equitum erat, et Ti. Claudius Nero consules facti
2 sunt. ceterum exitu superioris anni cum legati sociarum
urbium ex Graecia questi essent, vastatos agros ab regiis
praesidiis profectosque in Macedoniam legatos ad res re-
3 petendas non admissos ad Philippum regem, simul nun-
tiassent, quattuor milia militum cum Sopatro duce tra-
iecta in Africam dici, ut essent Carthaginiensibus prae-
4 sidio, et pecuniae aliquantum una missum: legatos ad
regem, qui haec adversus foedus facta videri patribus
nuntiarent, mittendos censuit senatus. missi C. Teren-
tius Varro, C. Mamilius, M. Aurelius. iis tres quinque-
remes datae.

5 Annus insignis incendio ingenti, quo clivus Publicius
ad solum exustus, et aquarum magnitudine, sed annonae
vilitate fuit, praeterquam quod pace omnis Italia erat
6 aperta, etiam quod magnam vim frumenti ex Hispania

missam M. Valerius Falto et M. Fabius Buteo aediles curules quaternis aeris vikatim populo discripserunt.

Eodem anno Quintus Fabius Maximus moritur ex- 7
actae aetatis, si quidem verum est augurem duos et
sexaginta annos fuisse, quod quidam auctores sunt. vir 8
certe fuit dignus tanto cognomine, vel si novum ab eo
inciperet. superavit paternos honores, avitos aequavit.
victoris et maioribus proeliis avus insignis Rullus; sed
omnia aequare unus hostis Hannibal potest. cautior 9
tamen quam promptior hic habitus, et sicut dubites,
utrum ingenio cunctator fuerit an quia ita bello proprie
quod tum gerebatur aptum erat, sic nihil certius est quam
unum hominem nobis cunctando rem restituisse, sicut
Ennius ait. augur in locum eius inauguratus Quintus 10
Fabius Maximus filius, in eiusdem locum pontifex — nam
duo sacerdotia habuit — Ser. Sulpicius Galba.

Ludi Romani diem unum, plebei ter toti instaurati 11
ab aedilibus M. Sextio Sabino et Cn. Tremellio Flacco.
ii ambo praetores facti et cum iis C. Livius Salinator et
C. Aurelius Cotta. comitia eius anni utrum C. Servilius 12
consul habuerit an, quia eum res in Etruria tenuerint
quaestiones ex senatus consulto de coniurationibus prin-
cipum habentem, dictator ab eo dictus P. Sulpicius, in-
certum ut sit diversi auctores faciunt.

XXVII. Principio insequentis anni M. Servilius et 1
Ti. Claudius senatu in Capitolium vocato de provinciis
rettulerunt. Italiam atque Africam in sortem coici, Afri- 2
cam ambo cupientes, volebant. ceterum Q. Metello ma-
xime adnitente neque negata neque data est Africa: con- 3
sules iussi cum tribunis plebis agere, ut, si is videretur,
populum rogarent, quem vellent in Africa bellum gerere.
omnes tribus P. Scipionem iusserunt. nihilo minus con- 4
sules provinciam Africam — ita enim senatus decreverat —
in sortem coniecerunt. Ti. Claudio Africa evenit, ut 5
quingenta navium classem, omnes quinqueremes, in
Africam traiceret parique imperio cum Scipione impera-
tor esset; M. Servilius Etruriam sortitus. in eadem pro- 6
vincia et C. Servilio prorogatum imperium, si consulem
manere ad urbem senatu placuisset. praetores M. Sextius 7

Galliam est sortitus, ut duas legiones provinciamque traderet ei P. Quintilius Varus; C. Livius Bruttios cum duabus legionibus, quibus P. Sempronius proconsul priore
8 anno praefuerat; Cn. Tremellius Siciliam, ut a P. Villio Tappulo praetore prioris anni provinciam et duas legiones acciperet; Villius pro praetore viginti navibus longis,
9 militibus mille oram Siciliae tutaretur; M. Pomponius viginti navibus reliquis mille et quingentos milites Romam deportaret; C. Aurelio Cottae urbana evenit; ceteris ita, uti quisque obtinebant provincias exercitusque, prorogata
10 imperia — sedecim non amplius eo anno legionibus defensum imperium est —; et ut placatis dīs omnia inciperent agerentque, ludos, quos M. Claudio Marcello, T. Quinctio consulibus T. Manlius dictator, quasque hostias maiores voverat, si per quinquennium res publica eodem
12 statu fuisset, ut eos ludos consules, priusquam ad bellum proficiscerentur, facerent; votivi in circo per quadriduum facti hostiaeque quibus votae erant dīs caesae.

1 **XXVIII.** Inter haec simul spes, simul cura in dies crescebat, nec satis certum constare aput animum poterat, utrum gaudio dignum esset, Hannibalem post sextum decimum annum ex Italia decedentem vacuam possessionem eius reliquisse populo Romano, an magis metuendum, quod incolumi exercitu in Africam transisset:
2 locum nimirum, non periculum mutatum; cuius tantae dimicationis vatem, qui nuper decessisset, Q. Fabium haut frustra canere solitum, graviolem in sua terra futurum hostem Hannibalem quam in aliena fuisset. nec
3 Scipioni aut cum Syphace, inconditae barbariae rege, cui Statorius semilix ducere exercitus solitus sit, aut cum socero eius Hasdrubale, fugacissimo duce, rem futuram aut tumultuariis exercitibus ex agrestium semermi
4 turba subito conlectis, sed cum Hannibale, prope nato in praetorio patris, fortissimi ducis, alito atque educato inter arma, puero quondam milite, vixdum iuvene imperatore, qui senex vincendo factus Hispanias, Gallias, Italiam ab Alpibus ad fretum monumentis ingentium
5 rerum complexset. ducere exercitum aequalem stipendiis suis, duratum omnium rerum patientia, quas vix fides

fiat homines passos, perfusum miliens cruore Romano, exuvias non militum tantum, sed etiam imperatorum portantem. multos occursuros Scipioni in acie, qui praetores, qui imperatores, qui consules Romanos sua manu occidissent, muralibus vallaribusque insignes coronis, pervagos capta castra, captas urbes Romanas. non esse hodie tot fasces magistratibus populi Romani, quot captos ex caede imperatorum praeferre posset Hannibal. has formidines agitando animis ipsi curas et metus augerant; etiam quod, cum adsuessent per aliquot annos bellum ante oculos aliis atque aliis in Italiae partibus lenta spe in nullum propinquum debellandi finem gerere, erexerant omnium animos Scipio et Hannibal, velut ad supremum certamen comparati duces. ei quoque, quibus erat ingens in Scipione fiducia et victoriae spes, quo magis in propinquam eam imminebant animis, eo curae erant intentioris. haud dispar habitus animorum Carthaginensibus erat, quos modo petisse pacem, intuentis Hannibalem ac rerum gestarum eius magnitudinem, paenitebat, modo, cum respicerent bis sese acie victos, Syphacem captum, pulsos se Hispania, pulsos Italia, atque ea omnia unius virtute et consilio Scipionis facta, velut fatalem eum ducem in exitium suum natum horrebant.

XXVIII. Iam Hadrumetum venerat Hannibal, unde, ad reficiendum ex iactatione maritima militem paucis diebus sumptis, excitus pavidis nuntiis omnia circa Carthaginem obtineri armis adferentium, magnis itineribus Zamam contendit. Zama quinque dierum iter a Carthagine abest. inde praemissi speculatores cum excepti a custodibus Romanis deducti ad Scipionem essent, traditos eos tribunis militum iussosque omisso metu visere omnia per castra, qua vellent, circumduci iussit per cunctatusque, sat in per commodum omnia explorassent, datis qui prosequerentur retro ad Hannibalem dimisit. Hannibal nihil quidem eorum quae nuntiabantur — nam et Masinissam cum sex milibus peditum, quattuor equitum venisse eo ipso forte die adferebant — laeto animo audit, maxime scilicet hostis fiducia [audacia]que, non de nihilo profecto concepta, percussus est. itaque quam-

quam et ipse causa belli erat et adventu suo turbaverat et pactas indutias et spem foederum, tamen si integer quam si victus peteret pacem aequiora impetrari possederatus, nuntium ad Scipionem misit, ut conloquendi secum
6 potestatem faceret. id utrum sua sponte fecerit an publico consilio, neutrum cur adfirmem habeo. Valerius Antias primo proelio victum eum a Scipione, quo duodecim milia armatorum in acie sint caesa, mille et septingenti capti, legatum cum aliis decem legatis tradit in
8 castra ad Scipionem venisse. ceterum Scipio cum conloquium haud abnuisset, ambo ex composito duces castra
9 protulerunt, ut coire ex propinquo possent. Scipio haud procul Naraggara urbe cum ad cetera loco opportuno, tum quod aquatio intra teli coniectum erat, consedit.
10 Hannibal tumulum a quattuor milibus inde, tutum commodumque alioqui, nisi quod longinquae aquationis erat, cepit. ibi in medio locus conspectus undique, ne quid insidiarum esset, delectus.

1 XXX. Summotis pari spatio armatis cum singulis interpretibus congressi sunt, non suae modo aetatis maximi duces, sed omnis ante se memoriae, omnium gentium cuilibet regum imperatorumve pares. paulisper
2 alter alterius conspectu, admiratione mutua prope attoniti conticuere. tum Hannibal prior: 'si hoc ita fato datum erat, ut qui primus bellum intuli populo Romano quique
3 totiens prope in manibus victoriam habui, is ultro ad pacem petendam venirem, laetor, te mihi sorte potissimum datum, a quo peterem. tibi quoque inter multa
4 egregia non in ultimis laudum hoc fuerit, Hannibalem, cui tot de Romanis ducibus victoriam di dedissent, tibi cessisse teque huic bello, vestris plus quam nostris cladibus insigni, finem imposuisse. hoc quoque ludibrium
5 casus ediderit fortuna, ut cum patre tuo consule ceperim arma, cum eodem primum Romano imperatore signa contulerim, ad filium eius inermis ad pacem petendam
6 veniam. optimum quidem fuerat eam patribus nostris mentem datam ab dīs esse, ut et vos Italiae et nos Africae imperio contenti essemus; neque enim ne vobis quidem
7 Sicilia ac Sardinia satis digna pretia sunt pro tot

classibus, tot exercitibus, tot tam egregiis amissis du-
 cibus. sed praeterita magis reprehendi possunt quam
 corrigi. ita aliena adpetimus, ut de nostris dimicaremus, 8
 nec in Italia solum vobis bellum, nobis in Africa esset,
 sed et vos in portis vestris prope ac moenibus signa ar-
 maque hostium vidistis et nos ab Carthagine fremitum
 castrorum Romanorum exaudimus. quod igitur nos ma- 9
 xime abominamur, vos autem ante omnia optaretis, in
 meliore vestra fortuna de pace agitur. agimus ei, quo-
 rum maxime interest pacem esse, et qui quodcumque
 egerimus, ratum civitates nostrae habiturae sint. animo
 tantum nobis opus est non abhorrente a quietis consiliis.
 quod ad me adtinebat, iam aetas senem in patriam re- 10
 vertentem, unde puer profectus sum, iam secundae, iam
 adversae res ita fraudaverunt, ut rationem sequi quam
 fortunam malim: tuam et adulescentiam et perpetuam 11
 felicitatem, ferociora utraque quam quietis opus est con-
 siliis, metuo. non temere incerta casuum reputat, quem
 fortuna numquam decipit. quod ego fui ad Trasumen- 12
 num, ad Cannas, id tu hodie. vixdum militari aetate
 imperio accepto omnia audacissime incipientem nusquam
 fefellit fortuna. patris et patrui persecutus mortem ab 13
 calamitate vestrae domus decus insigne virtutis pietatis-
 que eximiae cepisti: amissas Hispanias reciperasti quat-
 tuor inde Punicis exercitibus pulsus; consul creatus, cum 14
 ceteris ad tutandam Italiam parum animi esset, trans-
 gressus in Africam, duobus hic exercitibus caesis, binis
 eadem hora captis simul incensisque castris, Syphace
 potentissimo rege capto, tot urbibus regni eius, tot nostri
 imperii ereptis, me sextum decimum iam annum haeren-
 tem in possessione Italiae detraxisti. potest victoriam 15
 malle quam pacem animus. novi spiritus magnos magis
 quam utiles: et mihi talis aliquando fortuna adfulsit.
 quodsi in secundis rebus bonam quoque mentem darent
 dei, non ea solum quae evenissent, sed etiam ea quae
 evenire possent reputarem. ut omnium obliviscaris 16
 aliorum, satis ego documenti in omnis casus sum. quem 17
 modo castris inter Anienem atque urbem vestram positis
 signa inferentem in moenia Romana — hic cernas duobus

fratribus, fortissimis viris, clarissimis imperatoribus or-
batur, ante moenia prope obsessae patriae, quibus terrui
vestram urbem, ea pro mea deprecantem. maximae cui-
18 que fortunae minime credendum est. in bonis tuis rebus,
nostris dubiis, iam ampla ac speciosa danti [tibi] est
pax, nobis petentibus magis necessaria quam honesta.
19 melior tutiorque est certa pax quam sperata victoria;
haec in tua, illa in deorum manu est. ne tot annorum
20 felicitatem in unius horae dederis discrimen; cum tuas
vires, tum vim fortunae Martemque belli communem
propone animo. utrimque ferrum, utrimque corpora hu-
mana erunt; nusquam minus quam in bello eventus re-
21 spondent. non tantum ad id, quod data pace iam habere
potes, si proelio vincas, gloriae adieceris, quantum ad-
emeris, si quid adversi eveniat. simul parta ac sperata
22 decora unius horae fortuna evertere potest. omnia in
pace iungenda tuae potestatis sunt, P. Corneli: tunc ea
23 habenda fortuna erit, quam di dederint. inter pauca fe-
licitatis virtutisque exempla M. Atilius quondam in hac
eadem terra fuisset, si victor pacem petentibus dedisset
patribus nostris; non statuendo felicitati modum nec co-
hibendo efferente se fortuna, quanto altius elatus erat,
24 eo foedius conruit. est quidem eius qui dat, non qui
petit, condiciones dicere pacis; sed forsitan non indigni
25 simus, qui nobismet ipsi multam irrogemus: (qui) non
recusamus quin omnia, propter quae ad bellum itum est,
vestra sint, Sicilia, Sardinia, Hispania, quidquid insula-
26 rum toto inter Africam Italiamque continetur mari; Car-
thaginienses inclusi Africae litoribus vos, quando ita dīs
placuit, externa etiam terra marique videamus regentis
27 imperia. haut negaverim, propter non nimis sincere pe-
titam aut expectatam nuper pacem suspectam esse vobis
Punicam fidem. multum, per quos petita sit, ad fidem
28 tuendae pacis pertinet, Scipio. vestri quoque, ut audio,
patres non nihil etiam ob hoc, quia parum dignitatis in
29 legatione erat, negaverunt pacem; — Hannibal peto pa-
cem, qui neque peterem, nisi utilem crederem, et propter
30 eandem utilitatem tuebor eam, propter quam petii. et
quem ad modum, quia a me bellum coeptum est, ne

quem eius paeniteret, quoad id ipsi invidere dei, praestiti, ita adnitar, ne quem pacis per me partae paeniteat.'

XXXI. Adversus haec imperator Romanus in hanc 1
fere sententiam respondit: 'non me fallebat, Hannibal,
per adventus tui spem Carthaginienses et praesentem in-
dutiary fidem et spem pacis turbasse, neque tu id sane 2
dissimulas, qui de condicionibus superioribus pacis omnia
subtrahas praeter ea, quae iam pridem in nostra po-
testate sunt. ceterum ut tibi curae est sentire cives tuos, 3
quanto per te onere leventur, sic mihi laborandum est,
ne (si) quae tum pepigerunt hodie subtracta ex condi-
cionibus pacis praemia perfidiae habeant. indigni, qui-
bus eadem pateat condicio, etiam ut prosit vobis fraus
petitis. neque patres nostri priores de Sicilia neque nos 4
de Hispania fecimus bellum; et tunc Mamertinorum so-
ciorum periculum et nunc Sagunti excidium nobis pia ac
iusta induerunt arma: vos lacescere et tu ipse fateris et 5
dei testes sunt, qui et illius belli exitum secundum ius
fasque dederunt et huius dant et dabunt. quod ad me 6
attinet, et humanae infirmitatis memini et vim fortunae
reputo et omnia quaecumque agimus subiecta esse mille
casibus scio; ceterum, quem ad modum superbe et vio- 7
lenter me faterer facere, si, priusquam in Africam traie-
cissem, te tua voluntate cedentem Italia et inposito in
naves exercitu ipsum venientem ad pacem petendam
aspernarer, sic nunc, cum prope manu consertum resti- 8
tantem ac tergiversantem in Africam attraxerim, nulla
sum tibi verecundia obstrictus. proinde si quid ad ea, 9
quae tum pax conventura videbatur, quasi multa navium
cum commeatu per indutias expugnatarum legatorumque
violatorum, adicitur, est quod referam ad consilium; sin
illa quoque gravia videntur, bellum parate, quoniam pa-
cem pati non potuistis.'

Ita infecta pace ex conloquio ad suos cum se rece- 10
pissent, frustra verba peracta renuntiant: armis decer-
nendum esse habendamque eam fortunam, quam dei
dedissent.

XXXII. In castra ut est ventum, pronuntiant ambo, 1
arma expedirent milites animosque ad supremum cer-

tamen, non in unum diem, sed in perpetuum, si felicitas
2 adesset, victores: Roma an Carthago iura gentibus da-
rent ante crastinam noctem scituros; neque enim Africam
aut Italiam, sed orbem terrarum victoriae praemium fore,
par periculum praemio, quibus adversae pugnae fortuna
3 fuisset. nam neque Romanis effugium ullum patebat in
aliena ignota terra et Carthagini supremo auxilio effuso
adesse videbatur praesens excidium.

4 Ad hoc discrimen procedunt postero die duorum opu-
lentissimorum populorum duo longe clarissimi duces, duo
fortissimi exercitus, multa ante parta decora aut cumu-
5 laturi eo die aut eversuri. anceps igitur spes, metus
miscebant animos; contemplantibusque modo suam, modo
hostium aciem, cum oculis magis quam ratione pensarent
vires, simul laeta, simul tristia obversabantur. quae
ipsis sua sponte non succurrebant, ea duces admonendo
6 atque hortando subiciebant. Poenus sedecim annorum
in terra Italia res gestas, tot duces Romanos, tot exer-
citus occisione occisos et sua cuique decora, ubi ad in-
signem alicuius pugnae memoria militem venerat, refere-
7 bat; Scipio Hispanias et recentia in Africa proelia et con-
fessionem hostium, quod neque non petere pacem propter
metum neque manere in ea prae insita animis perfidia
8 potuissent. ad hoc colloquium Hannibalis, in secreto
9 habitum ac liberum fingenti, qua vult flectit; ominatur,
quibus quondam auspiciis patres eorum ad Aegatis pu-
gnaverint insulas, ea illis exeuntibus in aciem porten-
10 disse deos: adesse finem belli ac laboris, in manibus
esse praedam Carthaginis, reditum domum in patriam
11 ad parentes, liberos, coniuges penatesque deos. celsus
haec corpore vultuque ita laeto, ut vicisse iam crederes,
dicebat. instruit deinde primos hastatos, post eos prin-
cipes, triariis postremam aciem clausit.

1 XXXIII. Non confertas autem cohortes ante sua
quamque signa instruebat, sed manipulos aliquantum
inter se distantis, ut esset spatium, qua elephantum hostium
2 acti nihil ordines turbarent. Laelium, cuius ante legati,
eo anno quaestoris extra sortem ex senatus consulto opera
utebatur, cum Italico equitatu ab sinistro cornu, Ma-

sinissam Numidasque ab dextro opposuit. vias patentis 3
inter manipulos antesignanorum velitibus — ea tunc levis
armatura erat — complevit, dato praecepto, ut ad im-
petum elephantorum aut post directos refugerent ordines
aut in dextram laevamque discursu adplicantes se ante-
signanis viam, qua inruerent in ancipitia tela, beluis
darent. Hannibal ad terrorem primos elephantos — octo- 4
ginta autem erant, quot nulla umquam in acie ante ha-
buerat — instruxit, deinde auxilia Ligurum Gallorumque 5
Balearibus Maurisque admixtis; in secunda acie Cartha-
giniensis Afrosque et Macedonum legionem; modico 6
deinde intervallo relicto subsidiariam aciem Italicorum
militum — Bruttii plerique erant, vi ac necessitate plures
quam sua voluntate decedentem ex Italia secuti — in-
struxit. equitatum et ipse circumdedit cornibus; dextrum 7
Carthaginiensis, sinistrum Numidae tenuerunt.

Varia adhortatio erat in exercitu inter tot homines, 8
quibus non lingua, non mos, non lex, non arma, non
vestitus habitusque, non causa militandi eadem esset.
auxiliaribus et praesens et multiplicata ex praeda merces 9
ostentabatur; Galli proprio atque insito in Romanos odio
accenduntur; Liguribus campi uberes Italiae deductis ex
asperrumis montibus in spem victoriae ostentantur; Mau- 10
ros Numidasque Masinissae inpotenti futuro dominatu
terrent; aliae aliis spes ac metus iactantur. Cartha- 11
giniensibus moenia patria, di penates, sepulchra maio-
rum, liberi cum parentibus coniugesque pavidae, aut ex-
cidium servitiumque aut imperium orbis terrarum, nihil
aut in metum aut in spem medium, ostentantur.

Cum maxime haec imperator apud Carthaginienses, 12
duces suarum gentium inter populares, pleraque per in-
terpretes inter immistos alienigenis ageret, tubae cornua-
que ab Romanis cecinerunt, tantusque clamor ortus, ut 13
elephanti in suos sinistro maxime cornu verterentur,
Mauros ac Numidas. addidit facile Masinissa percussis
terrorem nudavitque ab ea parte aciem equestri auxilio.
paucae tamen bestiarum intrepidae in hostem actae inter 14
velitum ordines cum multis suis vulneribus ingentem
stragem edebant. resiliences enim ad manipulos velites, 15

cum viam elephantis, ne obtererentur, fecissent, in ancipitis ad ictum utrimque coniciebant hastas, nec pila ab
16 antesignanis cessabant, donec undique incidentibus telis exacti ex Romana acie hi quoque in suo dextro cornu ipsos Carthaginiensium equites in fugam verterunt. Laelius ut turbatos vidit hostis, addidit percussis terrorem.

1 XXXIII. Utrimque nudata equite erat Punica acies, cum pedes concurrit, nec spe nec viribus iam par. ad hoc dictu parva, sed magna eadem in re gerenda momenta: congruens clamor a Romanis eoque maior et terribilior, dissonae illis, ut gentium multarum discrepantibus
2 linguis, voces; pugna Romana stabilis et suo et armorum pondere incumbentium in hostem, concursatio et velocitas illinc maior quam vis. igitur primo impetu
3 extemplo movere loco hostium aciem Romani. ala deinde et umbone pulsantes, in summos gradu inlato, aliquantum
4 spatii velut nullo resistente incessere, urgentibus et novissimis primos, ut semel motam aciem sentire, quod
5 ipsum vim magnam ad pellendum hostem addebat. apud hostis auxiliaris cedentis secunda acies, Afri et Carthaginienses, adeo non sustinebant, ut contra etiam, ne resistentis pertinaciter primos caedendo ad se perveniret
6 hostis, pedem referrent. igitur auxiliares terga dant repente, et in suos versi partim refugere in secundam aciem, partim non recipientes caedere, ut et paulo ante
7 non adiuti et tunc exclusi. et prope duo iam permixta proelia erant, cum Carthaginienses simul cum hostibus,
8 simul cum suis cogerentur manus conserere. non tamen ita percussos iratosque in aciem accipere, sed densatis ordinibus in cornua vacuumque circa campum extra proelium
9 eicere, ne pavido fuga, vulneribus milite sinceram et integram aciem miscerent. ceterum tanta strages hominum
10 armorumque locum, in quo steterant paulo ante auxiliares, compleverat, ut prope difficilior transitus esset, quam per confertos hostes fuerat. itaque qui primi
11 erant, hastati per cumulos corporum armorumque et tabem sanguinis qua quisque poterat sequentes hostem et signa et ordines confuderunt. principum quoque signa fluctuari coeperant vagam ante se cernendo aciem. quod Scipio

ubi vidit, receptui propere canere hastatis iussit; sauciis in postremam aciem subductis principes triariosque in cornua inducit, quo tutior firmiorque media hastatorum acies esset. ita novum de integro proelium ortum est, 12 quippe ad veros hostis perventum erat, et armorum genere et usu militiae et fama rerum gestarum et magnitudine vel spei vel periculi pares. sed et numero superior 18 Romanus erat et animo, quod iam equites, iam elephantos fuderat, iam prima acie pulsa in secundam pugnabat.

XXXV. In tempore Laelius ac Masinissa, pulsos 1 per aliquantum spatii secuti equites, revertentes in aversam hostium aciem incurrere. is demum equitum impetus fudit hostem. multi circumventi in acie caesi; per 2 patentem circa campum fuga sparsi tenente omnia equitatu passim interierunt. Carthaginiensium sociorumque 3 caesa eo die supra milia viginti, par ferme numerus captus cum signis militaribus centum triginta duobus, elephantum undecim. victores ad mille et quingenti cecidere.

Hannibal cum paucis equitibus inter tumultum elapsus 4 Hadrumentum perfugit, omnia et in proelio et ante aciem priusquam excederet pugna expertus et confessione etiam 5 Scipionis omniumque peritorum militiae omnem illam laudem adeptus, singulari arte aciem eo die instruxisse: elephantos in prima fronte, quorum fortuitus impetus at- 6 que intolerabilis vis signa sequi et servare ordines, in quo plurimum spei ponerent, Romanos prohiberent; deinde 7 auxiliares ante Carthaginiensium aciem, ne homines mixti ex conluvione omnium gentium, quos non fides teneret, sed merces, liberum receptum fugae haberent, simul 8 primum ardorem atque impetum hostium excipientes fatigarent ac, si nihil aliud, vulneribus suis ferrum hostium hebetarent; tum, ubi omnis spes, milites Carthaginienses Afrosque, ut omnibus rebus aliis pares, eo quod integri cum fessis ac sauciis pugnarent, superiores essent; Italicos incertos socii an hostes essent in postremam aciem summos. hoc edito velut ultimo virtutis opere 10 Hannibal cum Hadrumentum refugisset accitusque inde Carthaginem sexto ac tricesimo post anno quam puer inde profectus erat redisset, fassus in curia est, non 11

proelio modo se, sed bello victum, nec spem salutis alibi quam in pace impetranda esse.

- 1   **XXXVI.** Scipio confestim a proelio expugnatis ho-
2   stium castris direptisque cum ingenti praeda ad mare ac
3   naves rediit nuntio adlato, P. Lentulum cum quinquaginta
4   rostratis, centum onerariis, cum omni genere com-
5   meatus ad Uticam accessisse. admovendum igitur un-
6   dique terrorem percussae Carthagini ratus, misso Laelio
7   Romam cum victoriae nuntio Octavium terrestri itinere
8   ducere legiones Carthaginem iubet; ipse ad suam veterem
9   nova Lentuli classe adiuncta profectus ab Utica portum
10   Carthaginis petit. haud procul aberat, cum velata in-
fulis ramisque oleae Carthaginiensium occurrit navis.
decem legati erant, principes civitatis, auctore Hannibale
missi ad petendam pacem. qui cum ad puppim prae-
toriae navis accessissent velamenta supplicum porrigen-
tes, orantes implorantesque fidem ac misericordiam Sci-
pionis, nullum iis aliud responsum datum quam ut
Tynetem venirent: eo se moturum castra. ipse ad con-
templandum Carthaginis situm, non tam noscendi in
praesentia quam deprimendi hostis causa [provectus],
Uticam, eodem et Octavio revocato, rediit. inde pro-
cedentibus ad Tynetem nuntius adlatus, Verminam Sy-
phacis filium cum equitibus pluribus quam peditibus
venire Carthaginiensibus auxilio. pars exercitus cum
omni equitatu Saturnalibus primis agmen adgressa Nu-
midarum levi certamine fudit. exitu quoque fugae inter-
cluso parte omni circumdatis equitibus quindecim milia
hominum caesa, mille et ducenti vivi capti sunt et equi
Numidici mille et quingenti, signa militaria duo et sep-
tuaginta. regulus inter tumultum cum paucis effugit.
tum ad Tynetem eodem quo ante loco castra posita, le-
gatique triginta Carthagine ad Scipionem venerunt. et
illi quidem multo miserabilius quam antea, quo magis
cogebat fortuna, egerunt, sed aliquanto minore cum mise-
ricordia ab recenti memoria perfidiae auditi sunt. in con-
silio quamquam iusta ira omnis ad delendam stimulabat
Carthaginem, tamen cum et quanta res esset, quam
longi temporis obsidio tam munitae et tam validae urbis

reputarent et ipsum Scipionem expectatio successoris 11
venturi ad paratam alterius labore ac periculo finiti belli
famam sollicitaret, ad pacem omnium animi versi sunt.

XXXVII. Postero die revocatis legatis et cum multa 1
castigatione perfidiae monitis, ut tot cladibus edocti tan-
dem deos et ius iurandum esse crederent, condiciones
pacis dictae, ut liberi legibus suis viverent: quas urbis 2
quosque agros quibusque finibus ante bellum tenuissent
tenerent populandique finem eo die Romanus faceret.
perfugas fugitivosque et captivos omnis redderent Ro- 3
manis et naves rostratas praeter decem triremes traderent
elephantosque quos haberent domitos, neque domarent
alios; bellum neve in Africa neve extra Africam iniussu 4
populi Romani gererent; Masinissae res redderent foe-
dusque cum eo facerent; frumentum stipendiumque au- 5
xiliis, donec ab Romanis legati redissent, praestarent;
decem milia talentum argenti, discripta pensionibus ae-
quis in annos quinquaginta, solverent. obsides centum
arbitratu Scipionis darent, ne minores quattuordecim
annis neu triginta maiores. indutias ita se daturum, si 6
per priores indutias naves onerariae captae, quaeque
fuissent in navibus, restituerentur; aliter nec indutias
nec spem pacis ullam esse.

Has condiciones legati cum domum referre iussi in 7
contione ederent, et Gisgo ad dissuadendam pacem pro-
cessisset audireturque a multitudine inquieta eadem et
inbelli, indignatus Hannibal dici ea in tali tempore au- 8
dirique, arreptum Gisgonem manu sua ex superiore loco
detraxit. quae insueta liberae civitati species cum fre-
mitum populi movisset, perturbatus militaris vir urbana
libertate 'novem' inquit 'annorum a vobis profectus post 9
sextum et tricesimum annum redii. militaris artes, quas
me a puero fortuna nunc privata, nunc publica docuit,
probe videor scire: urbis ac fori iura, leges, mores vos
me oportet doceatis.' excusata imprudentia de pace mul- 10
tis verbis disseruit, quam nec iniqua et necessaria esset.
id omnium maxime difficile erat, quod ex navibus per 11
indutias captis nihil praeter ipsas comparebat naves; nec
inquisitio erat facilis, adversantibus paci qui arguerentur.

12 placuit naves reddi et homines utique inquiri, cetera
quae abessent aestimanda Scipioni permitti, atque ita
13 pecunia luere Carthaginienses. sunt qui Hannibalem ex
acie ad mare pervenisse, inde praeparata nave ad regem
Antiochum extemplo profectum tradant postulantique
ante omnia Scipioni, ut Hannibal sibi traderetur, respon-
sum esse, Hannibalem in Africa non esse.

1 XXXVIII. Postquam redierunt ad Scipionem le-
gati, quae publica in navibus fuerant ex publicis descripta
rationibus quaestores, quae privata profiteri domini iussi;
2 pro ea summa pecuniae viginti quinque milia pondo ar-
genti praesentia exacta, indutiaeque Carthaginiensibus
3 datae in tres menses. additum, ne per indutiarum tem-
pus alio usquam quam Romam mitterent legatos, et qui-
cumque legati Carthaginem venissent, ne ante dimitte-
rent eos quam Romanum imperatorem, quid petentes
4 venissent, certiores facerent. cum legatis Carthaginien-
sibus Romam missi L. Veturius Philo et M. Marcius
5 Ralla et L. Scipio imperatoris frater. per eos dies com-
meatus ex Sicilia Sardiniaque tantam vilitatem annonae
fecerunt, ut pro vectura frumentum nautis mercator re-
linqueret.

6 Romae ad nuntium primum rebellionis Carthaginien-
sium trepidatum fuerat, iussusque erat Ti. Claudius ma-
ture classem in Siciliam ducere atque inde in Africam
traicere et alter consul M. Servilius ad urbem morari,
7 donec quo statu res in Africa essent sciretur. segniter
omnia in comparanda deducendaque classe ab Ti. Claudio
consule facta erant, quod patres de pace Scipionis potius
arbitrium esse, quibus legibus daretur, quam consulis
8 censuerant. prodigia quoque nuntiata sub ipsam famam
rebellionis terrorem attulerant: Cumis solis orbis minui
visus et pluit lapideo imbri et in Veliterno agro terra in-
gentibus cavernis consedit arboresque in profundum
9 haustae, Ariciae forum et circa tabernae, Frusinone murus
aliquot locis et porta de caelo tacta et in Palatio lapidi-
bus pluit. id prodigium more patrio novemdiali sacro,
10 cetera hostiis maioribus expiata. inter quae etiam aqua-
rum insolita magnitudo in religionem versa, nam ita

abundavit Tiberis, ut ludi Apollinares circo inundato extra portam Collinam ad aedem Erucinae Veneris parati sint. ceterum ludorum ipso die subita serenitate orta 11 pompa duci coepta ad portam Collinam revocata ductaque in circum est, cum cessisse inde aquam nuntiatum esset, laetitiamque populo et ludis celebritatem addidit 12 sedes sua sollemni spectaculo reddita.

XXXVIII. Claudium consulem, profectum tandem 1 ab urbe, inter portus Cosanum Loretanumque atrox vis tempestatis adorta in metum ingentem adduxit. Popu- 2 lonium inde cum pervenisset stetitque ibi, dum reliquum tempestatis exsaeviret, in Ilvam insulam et ab Ilva Corsicam, a Corsica in Sardiniam traiecit. ibi superantem Insanos montis multo et saevior et infestioribus locis tempestas adorta disiecit classem; multae quassatae ar- 3 mamentisque spoliatae naves, quaedam fractae. ita vexata ac lacerata classis Caralis tenuit. ubi dum subductae reficiuntur naves, hiems oppressit, circumactumque anni tempus et nullo prorogante imperium privatus Ti. Claudius classem Romam reduxit. M. Servilius, ne comitio- 4 rum causa ad urbem revocaretur, dictatore dicto C. Servilio Gemino in provinciam est profectus. dictator magistrum equitum P. Aelium Paetum dixit. saepe comitia 5 indicta perfici tempestates prohibuerunt. itaque cum pridie idus Martias veteres magistratus abissent, novi suffecti non essent, res publica sine curulibus magistratibus erat.

T. Manlius Torquatus pontifex eo anno mortuus; in 6 locum eius suffectus C. Sulpicius Galba. ab L. Licinio Lucullo et Q. Fulvio aedilibus curulibus ludi Romani ter toti instaurati. pecuniam ex aerario scribae viatoresque 7 aedilicii clam egressisse per indicem damnati sunt, non sine infamia Luculli aedilis. P. Aelius Tubero et L. 8 Laetorius aediles plebis vitio creati magistratu se abdicaverunt, cum ludos ludorumque causa epulum Iovi fecissent et signa tria ex multaticio argento facta in Capitolio posuissent. Cerialia ludos dictator et magister equitum ex senatus consulto fecerunt.

XXXX. Legati ex Africa Romani simul Cartha- 1

giniensesque cum venissent Romam, senatus ad aedem
2 Bellonae habitus est. ubi cum L. Veturius Philo pugna-
tum cum Hannibale esse suprema Carthaginiensibus pugna
finemque tandem lugubri bello impositum ingenti laetitia
3 patrum exposuisset, adiecit Verminam etiam Syphacis
filium, quae parva bene gestae rei accessio erat, de-
victum. in contionem prodire iussus gaudiumque id po-
4 pulo inpertire. tum patefacta gratulationi omnia in urbe
templa, supplicationesque in triduum decretae. legatis
Carthaginiensium et Philippi regis – nam ii quoque ve-
nerant – petentibus, ut senatus sibi daretur, responsum
iussu patrum ab dictatore est, consules novos iis sena-
5 tum daturos esse. comitia inde habita. creati consules
Cn. Cornelius Lentulus, P. Aelius Paetus; praetores M.
Iunius Pennus, cui sors urbana evenit, M. Valerius Falto
Bruttios, M. Fabius Buteo Sardiniam, P. Aelius Tubero
6 Siciliam est sortitus. de provinciis consulum nihil ante
placebat agi quam legati Philippi regis et Carthaginien-
sium auditi essent; belli finem alterius, alterius princi-
7 pium prospiciebant animis. Cn. Lentulus consul cupi-
ditate flagrabat provinciae Africae: seu bellum foret,
facilem victoriam fore, seu iam finiretur, finiti tanti belli
8 se consule gloriam petens. negare itaque prius quic-
quam agi passurum quam sibi provincia Africa decreta
esset, concedente conlega, moderato viro et prudenti,
qui gloriae eius certamen cum Scipione, praeterquam
quod iniquum esset, etiam impar futurum cernebat.
9 Q. Minucius Thermus et M. Acilius Glabrio tribuni ple-
bis rem nequiquam temptatam ab Ti. Claudio consule
10 Cn. Cornelium temptare aiebant: ex auctoritate patrum
latum ad populum esse, cuius vellent imperium in Africa
esse, omnes quinque et triginta tribus P. Scipioni id im-
11 perium decresse. multis contentionibus et in senatu et
ad populum acta res postremo eo deducta est, ut senatui
12 permitterent. patres igitur iurati – ita enim convenerat –
censuerunt, uti consules provincias inter se compararent
sortirenturve, uter Italiam, uter classem navium quin-
13 quaginta haberet: cui classis obvenisset, in Siciliam na-
vigaret; si pax cum Carthaginiensibus componi nequisset,

in Africam traiceret, consul mari, Scipio eodem quo adhuc iure imperii terra rem gereret; si condiciones convenirent pacis, tribuni plebis populum rogarent, utrum consulem an P. Scipionem iuberent pacem dare et quem, si deportandus exercitus victor ex Africa esset, deportare; si pacem per P. Scipionem dari atque ab eodem exercitum deportari iussissent, ne consul ex Sicilia in Africam traiceret. alter consul, cui Italia evenisset, duas legiones a M. Sextio praetore acciperet.

XXXI. P. Scipioni cum exercitibus quos haberet in provincia Africa prorogatum imperium. praetori M. Valerio Faltoni duae legiones in Bruttis, quibus C. Livius priore anno praefuerat, decretae: P. Aelius praetor duas legiones in Sicilia ab Cn. Tremellio acciperet. legio una M. Fabio in Sardiniam, quam P. Lentulus pro praetore habuisset, decernitur. M. Servilio prioris anni consuli cum suis duabus item legionibus in Etruria prorogatum imperium est: quod ad Hispanias attineret, aliquot annos iam ibi L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum esse; uti consules cum tribunis agerent, ut, si is videretur, plebem rogarent, cui iuberent in Hispania imperium esse: is ex duobus exercitibus in unam legionem conscriberet Romanos milites et in quindecim cohortes socios Latini nominis, quibus provinciam obtineret; veteres milites L. Cornelius et L. Manlius in Italiam deportarent. consuli quinquaginta navium classis ex duabus classibus, Cn. Octavi, quae in Africa esset, et P. Villi, quae Siciliae oram tuebatur, decreta, ut quas vellet naves deligeret: P. Scipio quadraginta naves longas, quas habuisset, haberet. quibus si Cn. Octavium, sicut praefuisset, praeesse vellet, Octavio pro praetore in eum annum imperium esset; si Laelium praeficeret, Octavius Romam decederet reduceretque naves, quibus consuli usus non esset. et M. Fabio in Sardiniam decem longae naves decretae. et consules duas urbanas legiones scribere iussi, ut quattuordecim legionibus eo anno, centum navibus longis res publica administraretur.

XXXII. Tum de legatis Philippi et Carthaginiensium actum. priores Macedonas introduci placuit, quo-

rum varia oratio fuit, partim purgantium, quae questi
erant missi ad regem ab Roma legati de populatione so-
ciorum, partim ultro accusantium quidem et socios po-
3 puli Romani, sed multo infestius M. Aurelium, quem ex
tribus ad se missis legatis dilectu habito substituisse et se
bello laccessisse contra foedus et saepe cum praefectis
4 suis signis conlatis pugnasse, partim postulantium, ut
Macedones duxque eorum Sopater, qui apud Hannibalem
mercede militassent, tum capti in vinclis essent, sibi re-
5 stituerentur. adversus ea M. Furius, missus ad id ipsum
ab Aurelio ex Macedonia, disseruit, Aurelium relictum,
ne socii populi Romani fessi populationibus vi atque in-
6 iuria ad regem deficerent: finibus sociorum non exces-
sisse, dedisse operam, ne impune in agros eorum popu-
latores transcenderent. Sopatrum ex purpuratis et pro-
pinquis regis esse; eum cum quattuor milibus Macedonum
et pecunia missum nuper in Africam esse Hannibali et
7 Carthaginiensibus auxilio. de his rebus interrogati Ma-
cedones cum perplexe responderent, neque ipsi mite re-
sponsum tulerunt: bellum quaerere regem et, si pergat,
8 propediem inventurum. dupliciter ab eo foedus violatum,
et quod sociis populi Romani iniurias fecerit ac bello ar-
misque laccessiverit, et quod hostis auxiliis et pecunia
9 iuverit. et P. Scipionem recte atque ordine fecisse videri
et facere, quod eos, qui arma contra populum Romanum
ferentes capti sint, hostium numero in vinclis habeat,
10 et M. Aurelium e re publica facere gratumque id senatui
esse, quod socios populi Romani, quando iure foederis
non possit, armis tueatur.

11 Cum hoc tam tristi responso dimissis Macedonibus
legati Carthaginienses vocati; quorum aetatibus dignita-
tibusque conspectis — nam longe primi civitatis erant —
12 tum pro se quisque dicere vere de pace agi. insignis
tamen inter ceteros Hasdrubal erat — Haedum populares
cognomine appellabant — pacis semper auctor adversus-
13 que factioni Barcinae. eo tum plus illi auctoritatis fuit
belli culpam in paucorum cupiditatem ab re publica trans-
14 ferenti. qui cum varia oratione usus esset nunc pur-
gando crimina, nunc quaedam fatendo, ne impudenter

certa negantibus difficilior venia esset, nunc monendo etiam patres conscriptos, ut secundis modeste ac moderate uterentur — si se atque Hannonem audissent Carthaginienses et tempore uti voluissent, daturus fuisse pacis condiciones, quas tunc peterent. raro simul hominibus bonam fortunam bonamque mentem dari; populum Romanum eo invictum esse, quod in secundis rebus sapere et consulere meminerit. et hercule mirandum fuisse, si aliter faceret. ex insolentia quibus nova bona fortuna sit inpotentis laetitiae insanire; populo Romano usitata ac prope iam obsoleta, ex victoria gaudia esse ac plus paene parcendo victis quam vincendo imperium auxisse —, ceterorum miserabilior oratio fuit commemorantium, ex quantis opibus quo reccidissent Carthaginiensium res: nihil is, qui modo orbem prope terrarum obtinuerint armis, superesse praeter Carthaginis moenia. his inclusos non terra, non mari quicquam sui iuris cernere; urbem quoque ipsam ac penates ita habituros, si non in ea quoque, quo nihil ulterius sit, saevire populus Romanus vellet. cum flecti misericordia patres appareret, senatorem unum infestum perfidiae Carthaginiensium succlamasse ferunt, per quos deos foedus icturi essent, cum eos, per quos ante ictum esset, fefellissent; ‘per eosdem,’ inquit Hasdrubal, ‘quoniam tam infesti sunt foedera violantibus.’

XXXIII. Inclinatorum omnium ad pacem animis Cn. Lentulus consul, cui classis provincia erat, senatus consulto intercessit. tum M'. Acilius et Q. Minucius tribuni plebis ad populum tulerunt, vellent iuberentne senatum decernere, ut cum Carthaginiensibus pax fieret: quem eam pacem dare quemque ex Africa exercitum deportare iuberent. de pace uti rogatae erant omnes tribus iusserunt, pacem dare P. Scipionem, eundem exercitus deportare. ex hac rogatione senatus decrevit, ut P. Scipio ex decem legatorum sententia pacem cum populo Carthaginiensium quibus legibus ei videretur faceret. gratias deinde patribus egere Carthaginienses et petierunt, ut sibi in urbem introire et colloqui cum civibus suis liceret, qui capti in publica custodia essent: esse in iis partim propinquos amicosque suos, nobiles homines, partim ad

7 quos mandata a propinquis haberent. quibus conventis
cum rursus peterent, sibi quos vellent ex iis redimendi
potestas fieret, iussi nomina edere; et cum ducenta ferme
8 ederent, senatus consultum factum est, ut legati Romani
ducentos ex captivis, quos Carthaginienses vellent, ad P.
Cornelium in Africam deportarent nuntiarentque ei, ut,
si pax convenisset, sine pretio eos Carthaginiensibus red-
9 deret. fetiales cum in Africam ad foedus ferendum ire
iuberentur, ipsis postulantibus senatus consultum factum
est in haec verba, ut privos lapides silices privasque ver-
benas secum ferrent: uti praetor Romanus imperaret, ut
foedus ferirent, illi praetorem sagmina poscerent. herbae
id genus ex arce sumptum fetialibus dari solet.

10 Ita dimissi ab Roma Carthaginienses cum in Africam
venissent ad Scipionem, quibus ante dictum est legibus
11 pacem fecerunt. naves longas, elephantos, perfugas, fu-
gitivos, captivorum quattuor milia tradiderunt, inter quos
12 Q. Terentius Culleo senator fuit. naves provectas in
altum incendi iussit. quingentas fuisse omnis generis,
quae remis agerentur, quidam tradunt: quarum conspe-
ctum repente incendium tam lugubre fuisse Poenis quam
13 si ipsa Carthago arderet. de perfugis gravius quam de
fugitivis consultum; nominis Latini qui erant, securi per-
cussi, Romani in crucem sublati.

1 XXXXIII. Annis ante quadraginta pax cum Car-
thaginiensibus postremo facta erat Q. Lutatio, A. Manlio
2 consulibus. bellum initum annis post tribus et viginti
P. Cornelio, Ti. Sempronio consulibus, finitum est
septimo decimo anno Cn. Cornelio, P. Aelio Paeto con-
3 sulibus. saepe postea Scipionem ferunt dixisse, Ti. Claudii
primum cupiditatem, dein Cn. Cornelii fuisse in mora,
quo minus id bellum exitio Carthaginis finiret.

4 Carthagini cum prima conlatio pecuniae diutino bello
exhaustis difficilis videretur maestitiaque et fletus in curia
5 esset, ridentem Hannibalem ferunt conspectum. cuius
cum Hasdrubal Haedus risum increparet in publico fletu,
6 cum ipse lacrimarum causa esset, 'si quem ad modum
oris habitus cernitur oculis,' inquit 'sic et animus intus
cerni posset, facile vobis appareret, non laeti, sed prope

amentis malis cordis hunc, quem increpitas, risum esse. qui tamen nequaquam adeo est intempestivus quam vestrae istae absurdae atque abhorrentes lacrimae sunt. tunc flesse decuit, cum adempta sunt nobis arma, incensae naves, interdictum externis bellis, illo enim vulnere concidimus. nec esse (est ne) vos otio vestro consultum ab Romanis credatis. nulla magna civitas quiescere potest. si foris hostem non habet, domi invenit, ut praevalida corpora ab externis causis tuta videntur, sed suis ipsa viribus onerantur. tantum nimirum ex publicis malis sentimus, quantum ad privatas res pertinet; nec in iis quicquam acrius quam pecuniae damnum stimulat. itaque cum spolia victoriae Carthagini detrahebantur, cum inermem iam ac nudam destitui inter tot armatas gentes Africae cerneretis, nemo ingemuit; nunc, quia tributum ex privato conferendum est, tamquam in publico funere comploratis. quam vereor, ne prope diem sentiatis levissimo in malo vos hodie lacrimasse.' haec Hannibal apud Carthaginienses.

Scipio contione advocata Masinissam ad regnum paternum Cirta oppido et ceteris urbibus agrisque, quae ex regno Syphacis in populi Romani potestatem venissent, adiectis donavit. Cn. Octavium classem in Siciliam ductam Cn. Cornelio consuli tradere iussit, legatos Carthaginiensium Romam proficisci, ut, quae a se ex decem legatorum sententia acta essent, ea patrum auctoritate populi iussu confirmarentur.

XXXXV. Pace terra marique parta, exercitu in naves imposito, in Siciliam Lilybaeum traiecit. inde magna parte militum navibus missa ipse per laetam pace non minus quam victoria Italiam, effusis non urbibus modo ad habendos honores, sed agrestium etiam turba obsidente vias, Romam pervenit triumphoque omnium clarissimo urbem est invectus. argenti tulit in aerarium pondo centum triginta tria milia. militibus ex praeda quadringenos aeris divisit. morte subtractus spectaculo magis hominum quam triumphantis gloriae Syphax est, Tiburi haud ita multo ante mortuus, quo ab Alba ductus fuerat. conspecta mors tamen eius fuit, quia pu-

- 5 blico funere est elatus. hunc regem in triumpho ductum
Polybius, hautquaquam spernendus auctor, tradit. secu-
tus Scipionem triumphantem est pilleo capiti inposito Q.
Terentius Culleo, omnique deinde vita, ut dignum erat,
6 libertatis auctorem coluit. Africani cognomen militaris
prius favor an popularis aura celebraverit an, sicuti
Feliciae Syllae Magnique Pompei patrum memoria, coe-
ptum ab adsentatione familiari sit, parum compertum
7 habeo. primus certe hic imperator nomine victae a se
gentis est nobilitatus. exemplo deinde huius nequaquam
victoria pares insignis imaginum titulos claraque nomina
familiae liquerunt.

UNIV. OF MICHIGAN,

OCT 22 1912

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN

DATE DUE

--	--

M

M

M

I

**DO NOT REMOVE
OR
MUTILATE CARD**

